

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია

ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის  
ინსტიტუტი

## სიმონ ჯანაშია

უ რ ო მ ე ბ ი

VI

აკად. ს. ჯანაშიას „წარმოების“ VI ტომში იბეჭდება ავტორის გამოკვლევები საქართველოს ძველი, შუა საუკუნეებისა და ახალი ისტორიის, აგრეთვე ქართული კულტურის უმნიშვნელოვანეს საკითხებზე.

წიგნში წარმოდგენილ ნაშრომთა მნიშვნელოვანი ნაწილი ქვეყნდება პირველად, ასეთებია, მაგ., „შა-ეიზლვისპირეთის საისტორიო გეოგრაფია“ II საუკუნის ავტორის არიანეს „პერიპლის“ მიხედვით; კოლხეთის, იბერიისა და ალბანეთის ისტორიული მიმოხილვა; კავკასიის მთიანეთის ხალხთა ისტორიის მოკლე ნარკვევი; არქეოლოგიური და საენციკლოპედიო მასალა და სხვ.

ტომში წარმოდგენილი ნაშრომები იბეჭდება ავტორის სტილის დაცვით, ამასთან თანამედროვე სალიტერატურო ნორმების გათვალისწინებით. წიგნს ერთვის პირთა, გეოგრაფიულ სახელთა, სატომო და განხილულ სახელთა საძიებლები.

რედაქტორები: პრ. რ ა ტ ი ა ნ ი, რ. ჯ ა ნ ა შ ი ა

რეცენზენტები: ისტ. მეცნ. დოქტ. ე. ხო შ ტ ა რ ი ა  
ისტ. მეცნ. დოქტ. ა. ბ ა რ ა მ ი ძ ე



## გიორგი შარვაშიძე

### კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი

ბ ა ტ ო ნ ო რ ე დ ა ქ ტ ო რ ო,

მადლობას შემოგწირავთ ხსოვნისათვის და დიდის სიამოვნებით ვეგებები თქვენს მოწოდებას. ამჟამად გაახლებთ ამ რვეულს, რომელიც ჯერ გამოცემული არ არის; მხოლოდ რამდენიმე ეკზემპლარია საშინაოდ დასტამბული და ჯერ კიდევ კორექტურაც აკლია. თუ მოიწონებთ და დაიბეჭდება თქვენს ჟურნალში, მაშინ მეორე ნაწილსაც მოვათავებ შემდეგში. სხვა კიდევ რამეებსაც მოუყრი თავს და გაახლებთ.

რაიცა შეეხება შრომის პონორარს, მე ვრაცხ ჩემს თავს ვალდებულად უსასყიდლოთ ვემსახურო, შეძლებისა გვარად, სამშობლო მწერლობას, ვინაიდან მატერიალური შემწეობა არ მესაჭიროება.

ვშთები თქვენდამი ღრმა პატივისცემითა

გიორგი შარვაშიძე

7 ივან-თეე, 1915 წ.

სენაკი

გ. შარვაშიძე აფხაზეთის უკანასკნელი მთავრის ძე იყო და მისი ბიოგრაფია მჭიდროდ გადასკენილია აფხაზეთის პოლიტიკურ ისტორიასთან წარსულ საუკუნეში: სამთავროს გაუქმებასა და იმ მომდევნო ამბებს, რომლებშიაც მონაწილეობა მიიღო გიორგიმ, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდათ მისი პირადი ცხოვრებისათვის. ამიტომ აქ უნებლიეთ უნდა შევეხოთ, მოკლედ მაინც, მეფის რუსეთის მფლობელობის დამყარების ისტორიას აფხაზეთის სამთავროში.

ჯერ კიდევ გიორგის პაპის მამამ, ქელაიშ-აჰმედ-ბეგმა, XIX საუკუნის დასაწყისში, იმ პოლიტიკური პირობების გამო, რომლებშიაც

---

\*ს. ჯანაშიამ თავის გამოკვლევას გ. შარვაშიძის პიროვნების დასახსიათებლად წარუძღვარა ამ უკანასკნელის მიმართვა რედაქტორსაჲს ~~.....~~

შას უხდებოდა მოქმედება, გამოიჩინა მიდრეკილება, მოეპოვებინა თავისი სამთავროსათვის რუსეთის მფარველობა. ეს პოლიტიკური კომბინაცია ეთანხმებოდა რუსეთის ზრახვებსაც. რუსეთს ამ დროს უკვე სამეგრელოშიაც ჰქონდა ფეხი ჩადგმული და მეზობელი მხარის შექენისათვის იმპერატორის მთავრობა მხოლოდ ხელსაყრელ მომენტს ეძიებდა. ამ ტენდენციებმა ბოლოს იურიდიკული გამოხატულება ჰპოვეს საინვესტიტურო სიგელში, რომელიც ალექსანდრე I-მა დაამტკიცა 1810 წ. თებერვლის 17-ს აფხაზეთის მთავრის, ქელაიშ-ბეგის შვილის, საფარ-ალი-ბეგის (ქრისტიანობაში — გიორგი) სახელზე. ამიერიდან აფხაზეთი აღიარებდა რუსეთის უზენაეს ხელმწიფებას, ხოლო ქვეყნის შინაური მმართველობა რჩებოდა მთავრის ხელში. საფარ-ბეგის მემკვიდრეები იყვნენ: ჭერ მისი უფროსი ვაჟი დიმიტრი, ხოლო შემდეგ, 1823 წლიდან, დიმიტრის ძმა მიხეილი (ჰამუთ-ბეგი).

მიხეილსა და რუსის მთავრობას შორის თანხმობა დიდხანს არ დარღვეულა. აფხაზეთში ჩაყენებული იყო რუსის გარნიზონები, რომელთა საშუალებითაც კავკასიის მთავარმმართველობა ერთგვარ კონტროლს უწევდა მთავარს. ამავე დროს აფხაზეთი გადაქცეულ იქნა ერთ-ერთ ბაზად დასავლეთ კავკასიის თავისუფლებისათვის მებრძოლი ტომების წინააღმდეგ სამოქმედოდ. მაგრამ თავდაპირველი თანხმობა მთავრობასა და მიხეილს შორის გარეგნული იყო. რუსული სამხედრო-ფეოდალური იმპერიალიზმი ეძებდა მხოლოდ შესაფერ პირობებსა და კეთილსახიერ საბაბს აფხაზეთის ავტონომიის გაუქმებისათვის. ასეთი აქტი ლოგიკურად უნდა გამოსულიყო ამ იმპერიალიზმის საერთო პოლიტიკიდან. აფხაზეთის მიმართ კიდევ მეფის რუსეთის მთავრობას ჰქონდა სპეციალური გეგმები, რომელთა განხორციელებისათვის აფხაზეთის მთავრის ხელისუფლების არსებობა დიდ დაბრკოლებას წარმოადგენდა. ასე, მაგალითად, განზრახული იყო შავი ზღვის მთელ აღმოსავლეთ სანაპიროზე რუსული მოსახლეობის გაჩენა. 1864 წ., როცა დიდმა მთავარმა მიხეილ ნიკოლოზის ძემ, მეფის ნაცვალმა კავკასიაში, აღძრა საკითხი აფხაზეთის სამთავროს გაუქმების შესახებ, იგი სწერდა პეტერბურგს, რომ ასეთი ღონისძიების მიღება საჭიროა იმისათვის, რათა შესრულებულ იქნას უმაღლესი მთავრობის მიერ მოწონებული განზრახვა ყაზახთა სტანიცების მოწყობის თაობაზე შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე, ყუბანის შესართავიდან მდ. ბზიფამდე.

მეფის ნაცვლის მიერ ამასთანავე წარდგენილი პრაქტიკული გეგმის მეოთხე მუხლში ვკითხულობთ: „თუ თავისუფალი მიწების რაოდენობა ამის საშუალებას მოგვცემს, — დასახლებულ იქნან ყაზახ-რუსები ნაპირის გასწვრივ ინგურის შესართავამდე; ბზიფის ხეობის (ყაზახებისავე) მოსახლეობასთან ერთად მათ შეიძლება აფხაზეთის

ყაზახთა „ვოისკო“ შეადგინონ“...<sup>1</sup> მაგრამ თუ თავისუფალი მიწები არ არსებობდა, შეიძლებოდა დასახლებული ადგილების გათავისუფლება მათი ნამდვილი პატრონებისაგან. ამისათვის რეალური წინადადებები მზად ჰქონდა ქუთაისის გენერალ-გუბერნატორს თავ. სვიატოპოლკ-მირსკის, რომელიც, როგორც ჩანს, ადრევე ზიარებული ყოფილა „Абхазское казачье войско“-ს პროექტს. იგი ამის შესახებ მთავარ შტაბს სწერდა: „თუ აფხაზების ნაწილი (სამთავროს გაუქმების შემდეგ) მოისურვებს ოსმალეთში გადასახლებას, მე ვფიქრობ, რომ ჩვენ ამას ხელი არ უნდა შევეშალოთ“<sup>2</sup>. ამას გარდა, „თუ შევიძენდით მთავრის კერძო მამულებს, რომლებიც მეტად ვრცელია და მნიშვნელოვანი. ჩვენ ახლავე შეგვეძლო შევდგომოდით აფხაზეთის კოლონიზაციას ყაზახ-რუსების საშუალებით“<sup>3</sup>. ყუბანის ოლქსა და ქუთაისის საგენერალგუბერნატოროს შორის საზღვრად უნდა მიჩნეულ იქნას გაგრის ქელი: „ერთი მთავარ საფუძველთაგანი ამისათვის ის არის, რომ თუ ჩვენ ხელთ იქნება ცარიელი ადგილები ბზიფის ორსავე მხარეს. ჩვენ შევძლებთ იქ საძირკველი ჩავუყაროთ რუსულ მოსახლეობას აფხაზეთში“<sup>4</sup>. ცნობილია, რომ ამ გეგმის უმნიშვნელოვანესი ნაწილი

<sup>1</sup> „Ввиду близкого осуществления высочайше одобренных предположений о заселении казачьими станицами Восточного берега Черного моря от устья Кубани до р. Бзыби, представляется необходимость решить вопрос о будущем положении владельца Абхазского (იგვარად, რომ გაუქმებულ იქნას მთავრის უფლებები).“ „Если количество свободных земель дозволит—то водворить вдоль берега до устья Ингура казачьи поселения, которые, вместе с поселениями по р. Бзыби, могли бы составить Абхазское казачье войско под управлением начальника Абхазского Военного отдела“. საქ. ცენტრარქივი: განსაკუთრებული მნიშვნელობის საქმეთა ფონდი, საქმე № 48 (ქვემოთ ყველგან=საქმე № 48), ფფ. 41—47; შტრ. Семен Эсадзе, Историческая записка об управлении Кавказом. Т. I, Т.фл. 1907 (ქვემოთ ყველგან=ესაძე), გვ. 220.

<sup>2</sup> „Если часть абхазцев возымает намерение удалиться в Турцию, то полагаю, что этому препятствовать не следует“. მირსკის წერილი გენ. კარცოვს. 27 ივნ. 1864 წ. საქმე № 48, ფ. 96 ბ. დედანი. — მკითხველისთვის გასაგებია, თუ რა უნდა უდროდეს სინამდვილეში იმპერიალისტების ამ ეზოპურ ენას. „ხელის არშეშლა“ ხელის შეწყობას გულისხმობდა.

<sup>3</sup> „Приобрет частные имения владельца, весьма обширные и значительные, мы бы могли сейчас приступить к колонизации предполагаемого Абхазского казачьего Войска“. იქვე, ფ. 160.

<sup>4</sup> „...Владея пустыми пространствами по обоним берегам Бзыби, можно будет положить там начало русского народонаселения в Абхазии“, გენ. მირსკის წერილი გენ. კარცოვს, 6 ივნ. 1864 წ. საქმე № 48, ფფ. 72—77. დედანი. ამ საზღვრის შესახებ მსგავსი აზრისა იყო მეფის ნაცვალცი, საქმე. № 48, „Записка... о положении Абхазии“, ფფ. 41—47.

იმპერიალისტებმა განახორციელეს კიდევაც: შავი ზღვის სანაპირო ხაზზე აფხაზური მოსახლეობა განადგურებულ იქნა, მისი მამაპაპეული მიწაწყალი დაურიგდა რუს მსხვილსა და წვრილ მოხელეებს და ქვეყნის შუაგულ თემებშიც კი შეიქმნა მნიშვნელოვანი კომპაქტური მოსახლეობა უცხოელი კოლონისტებისა<sup>5</sup>.

მეორე მხრით, მიხეილიც გრძნობდა, რომ მისი მომავალი ბეწვზე ეკიდა და ნერვიულობდა. გარდა ამისა, მთავრის უკმაყოფილებების განსაკუთრებულ წყაროს წარმოადგენდა სამურზაყანოს საკითხი. კავკასიის უმაღლესმა ხელისუფლებამ ეს მხარე XIX საუკუნის დასაწყისიდანვე დადიანთა სამფლობელოს მიათვალა, მაშინ როცა შარვაშიძეები სამურზაყანოს უყურებდნენ, როგორც აფხაზეთის ნაწილსა და თავის კუთვნილებას. ამან ჩამოაგდო შეუნელებელი მტრობა ორსავე სამთავრო სახლს შორის. სწორედ ამავე გარემოების წყალობით, ხშირად იბადებოდა გაუგებრობა მიხეილსა და მეფის მთავრობას შორისაც. მაგ., თუმცა 1840 წ. სამურზაყანო ჩამოართვეს დადიანებსაც და იქ უშუალო რუსული მმართველობა დამყარდა, მიხეილი მაინც დაუკმაყოფილებელი დარჩა. პირიქით, დადიანის მიერ მთავრობისგან სამურზაყანოსთვის საზღაურის მიღებამ იმდენად შეურაცხყო აფხაზეთის მთავარი, რომ მან, ზოგიერთი სხვა ფაქტის ზეგავლენითაც, თავისი პროტესტი სამთავრო უფლებებზე უარის თქმით გამოხატა. სიტყვიერი განცხადების შემდეგ ამის თაობაზე (ესაძე, გვ. 134), მან 1847 წ. ნოემბრის 10-ს წერილობით მოახსენა თავისი სურვილი მეფის ნაცვალს: მიხეილი ითხოვდა, გაეთავისუფლებინათ იგი აფხაზეთის მმართველობისაგან და სამაგიეროდ მიეცათ მისთვის მამული იმერეთში<sup>6</sup>.

---

5 ეს ფაქტი უკვე იმ დროს აღეღებდა ქართველ საზოგადოებას. გრიგოლ ორბელიანი სწერდა, მაგ., ლევან მელიქოვს 1878 წ. 5 სექტ.: „დიდად მეშინიან, რომ აქარაში არ დააფუძნონ ჩვენი მიროვის სუფები და არ აღჩნდეს ახალს შეუჩქეველს ხალხში მეუფება ჩინოვნიკობისა. როგორც აფხაზეთში, სადაც დაამტკიცეს, რომ მიწა ეკუთვნის გუშინდელს იქ შესულს ხაზინას და არა იმ ხალხსა, რომელიცა იქა მკვიდრობს ნოეს დაბადებულამ; ი. მეუწნარგია, ცხოვრება და ღვაწლი გრიგოლ ორბელიანისა, ეურნ. „მოამბე“, 1904 წ. VII, გვ. 47. 1880 წ. ნოემბერში პოეტი ისევ უბრუნდება ამ საგანს: „...ჩვენი მმართველობისაგან გარბიან ყველა ერები: დიდი ხანია რაც ყირიმი დაცარიელდა, აფხაზეთი აგრეთვე; დაიკალა ყარსის ოლქი; ეხლა ქერი მიდგა აქარაზე“ (წერილი ბარბ. ორბელიანს), იბ., გვ. 48. 1881 წელსაც თბილისში გავრცელებულ ხმას, რომ რუსის მთავრობას გაწუხებდა აქვს ასი ათასი ყაზახი დაასახლოს აფხაზეთში, შეშფოთება გამოუწვევია საზოგადოებაში. ილია ქყონია, „ჩემი დღე და სოფელი“, ეურნ. „მნათობი“, 1928, № 8—9, გვ. 223:

6 საქ. ცენტრალური არქივი, განსაკ. მნიშვნ. საქმ. ფ., საქმე № 38; „Докладная записка владетеля Абхазии“... ფფ. 1—2 (დედანი); ესაძე, 135.

ამ ამბავმა კავკასიის უმაღლესი ხელისუფლება ძალიან შეაშფოთა, ვინაიდან მას იმჟამად სრულებით არ შეეძლო საკუთარი საშუალებით მოეწყო აფხაზეთისათვის. მეფის ნაცვალმა, თავ. ვორონცოვმა, მაშინვე პასუხი აფრინა, რომელშიაც მთელი ენერჯით არწმუნებდა მიხეილს, ხელი აეღო თავის განზრახვაზე. „თქვენ გინდათ უარი სთქვათ ისეთ უფლებასა, ხელისუფლებასა და მოვალეობებზე, რომელნიც ღმერთმა დაგაკისრათ და რომელნიც ნაკურთხი არიან ემთა სიგრძისა, სახელგანთქმული გვარიშვილობისა, წინაპართა სიქველისა, საკუთარი დამსახურებისა და ერის მადლიერების ძალით... იფიქრეთ, რომ თქვენი შთამომავლობა თქვენს აზრს არ გაიზიარებს, მისთვის სამძიმო არ იქნება ეს მაღალი წოდება და თქვენს სახსენებელსაც კი შეიძულებს, რადგანაც თქვენს მემკვიდრეებს უსაფუძვლოდ წაართვით მთელი მათი საცხოვრებელი“, — სწერდა ვორონცოვი შარვაშიძეს. თანაც აშინებდა, საზღაურის იმედი ნუ გექნებაო<sup>7</sup>; მართლაც, ეს საქმე მიყუჩდა.

მაგრამ დიდი დრო არ იყო საჭირო იმისთვის, რომ რუსის მთავრობას დავიწყებოდა აფხაზეთის მთავრის ხელისუფლების არსებობის ყველა ეს საპატიო მოტივი, მჭევრმეტყველებით აღწერილი თავ. ვორონცოვის მიერ. სამთავროს ავტონომიის ბედი დამოკიდებული იყო რუსეთის საქმეების საერთო მდგომარეობაზე კავკასიაში.

პირველად საკითხი აფხაზეთის ავტონომიის გაუქმების შესახებ აღძრა მთავარმმართველმა გენ. მურავიოვმა 1856 წ. მისი აზრით, მიხეილი გადაყენებული უნდა ყოფილიყო მმართველობისაგან და გაგზავნილი რომელსამე შორეულ გუბერნიაში<sup>8</sup>. საბაბად წარმოდგენილი იყო მიხეილის „ლალატი“ რუსეთ-ოსმალეთის ომის დროს 1853—1856 წწ. ოფიციალური დოკუმენტებიდანაც კი ჩანს, რომ ეს „ლალატი“ შეთხზული ამბავია. პირიქით, ამ ომის დროს მიხეილმა დიდი დახმარება გაუწია რუსის სარდლობას. დიმ. ყიფიანის აზრით, რუსის ჯარები ვერ გამოვიდოდნენ აფხაზეთიდან (როცა მათ ომის დაწყებისას სამეგრელოში დაიხიეს), მიხეილს რომ არ გამოეყვანა ისინი<sup>9</sup>. იმავე ყიფიანის ცნობით, მიხეილმა რუსის მხედრობის სასარგებლოდ შესწირა ყოველწლიურად 20 000 მანეთი ომის მთელი დროის განმავ-

<sup>7</sup> საქმე № 38, ფფ. 5—9; ესაძე, გვ. 135—137..

<sup>8</sup> Отношение ген. Муравьева к ген. Сухозанету от 12 июля 1856 г. АКАК, XI, 54.

<sup>9</sup> დ. ყიფიანს (ცნობილ მოღვაწეს) მიწოდებული ჰქონდა უმაღლესი მთავრობის მიერ მიხ. შარვაშიძის „ლალტის“ გამოძიება, რაცა მან შეასრულა 1855 წ. სექტემბერში. იხ. მისი მოხსენება: საქ. ცენტრარქივი, განსაკ. საქმ. ფ., საქმე № 42, ფფ. 122—140. შდრ. ესაძე, გვ. 147 შემდ.

ლობაში<sup>10</sup> (სხვა ოფიციალური წყაროები უჩვენებენ 12 000 მან. სანა-  
ყოს შემოსავალს. კონკრეტულად დაუსახელებელს „სხვა თანხებთან  
ერთად“<sup>11</sup>). იმპერატორმა ნიკოლოზ პავლეს ძემ აჩუქა მიხეილს გ. წ.  
„არენდა“ 10 000 მან. რაოდენობით წლიურად, 24 წლის განმავლო-  
ბაში. იმიტომ, რომ მიხეილმა უარყო უმაღლესი პორტის მნიშვნელო-  
ვანი წინადადება, რომელიც მან მიიღო ამ ომის დროს და რომლის მი-  
ხედვითაც იგი ინიშნებოდა ოსმალეთის ჯარის ყველა კორპუსის მთა-  
ვარსარდლად აზიასა და კავკასიაში, მისი შავი ზღვის მთელი აღმო-  
სავლეთ სანაპიროს მფლობელად აღიარებით ნიკოლაევსკიდან (ნატა-  
ნების შესართავთან) ანაფამდე. მიხეილმა ელჩებისა და დაახლოებულ  
პირთა თანდასწრებით ფეხქვეშ გასთელა სულთანის ფირმანი, რო-  
მელშიაც გამოცხადებული იყო ეს წინადადება<sup>12</sup>. რუსის ჯარებთან  
ერთად მიხეილმა სამეგრელოში გადმოიყვანა საკუთარი ოჯახიც, რო-  
მელმაც ეს მგზავრობა საშინელ პირობებში შეასრულა. შემდეგ, თუმ-  
ცა მიხეილი იძულებული იყო აფხაზეთში დაბრუნებულიყო (1855 წლის  
თიბათვეში), იმიტომ, რომ თავისი მტრების ინტრიგების წყალობით  
თავს დამცირებულად და შეურაცხყოფილად გრძნობდა. მაგრამ მას  
არაფერი ჩაუდენია, რაც რუსებისადმი თუნდ მცირედი მტრობის  
მაჩვენებელი იქნებოდა. ეს დაუმოწმებია შავი ზღვის სანაპიროზე მოქ-  
მედი რუსის ჯარის სარდალს გენ. მუნრაანსკის<sup>13</sup>. პირიქით. მიხეილი  
ამის შემდეგაც განაგრძობდა რუსის მხედრობის სასარგებლო საქმიან-  
ობას.

არსებითად, მთავრის ერთგულება-ორგულობას, რა თქმა უნდა,  
არავითარი მნიშვნელობა არ ჰქონდა სამთავროს არსებობის საკითხი-  
სათვის. დადიანებმა, თუმცა მათ, ყველა ოფიციალური დოკუმენტის  
მიხედვით, არასოდეს არავითარი არალოიალური აქტი რუსეთის  
მიმართ არ ჩაუდენიათ, თავისი უფლებები ფაქტიურად შარვაშიძეებ-  
ზე შეიდი წლით ადრე დაკარგეს.

მურავიოვის წადილი უეჭველია განხორციელდებოდა, რომ და-  
სავლეთ კავკასია იმ დროს სავსებით დამორჩილებული ყოფილიყო.  
მაგრამ ვინაიდან ამ ფრონტზე ბრძოლა ჯერ კიდევ წარმოებდა, მურა-

<sup>10</sup> საქმე № 42, ფ. 105.

<sup>11</sup> АКАК, XI, 949.

<sup>12</sup> Записка статс-секретаря В. Буткова (შეღვენილი 1854 წ. მეფის ბრძანებით),  
საქმე № 48, ფფ. 52—68.

<sup>13</sup> ყიფიანის მოხსენება. საქმე № 42, ფ. 109 ბ. იხ. აგრეთვე იქვე. 122 (მი-  
ხეილს მოუწერია აფხაზეთიდან სამეგრელოში თავისი ცოლისათვის საიდუმლოდ და  
ეს ქართული წერილი რუსებს ჩავარდნით ხელში: „აქ ომერ-ფაშას ელიან, მაგრამ  
იმედი მაქუს, რომ აქ ჯარი ვერ შეკრიბოს“), ფფ. 173—178. შდრ. აგრეთვე იმავე  
ფონდის საქმე № 36, ფ. 6 ბ და სხვ.

ვიოვის წინადადება და შუამდგომლობა უადგილოდ იქნა მიჩნეული: მეფემ არ სცნო აფხაზეთის მთავრის ლალატი დამტკიცებულად და საქმე უშედეგოდ დარჩა. სამაგიეროდ, საკმარისი იყო რუსეთის იმპერიალისტებს თავისუფლებისათვის მებრძოლი კავკასიელი ტომების წინააღმდეგობა საბოლოოდ დაეთრგუნათ, რომ აფხაზეთის ავტონომიის გაუქმების საკითხი უკვე გადაუდებლად დასმულიყო. ეს მოხდა 1864 წელს, იმ წელიწადს, რომელიც რუსულს ოფიციალურ ისტორიაში კავკასიის სრული დამონების თარიღად ითვლება. სურდათ, რომ მიხეილს ეტვირთა რუსის მთავრობისათვის უხერხულობის თავიდან აცდენა და თვითონ ეთხოვა თავისი უფლებებისაგან „განთავისუფლება“. მიხეილმა სცადა ბრძოლა და რაკი დარწმუნდა მეფის მთავრობის გადაწყვეტილების უცვლელიობაში, კატეგორიულად განაცხადა, რომ მისი სურვილია სიკვდილამდე მართოს აფხაზეთი, მაგრამ ახლა ურჩობას არ აპირებს და მოითხოვს მხოლოდ სათანადო საზღაურს და აგრეთვე აფხაზეთში ცხოვრების ნებართვას<sup>14</sup>.

განსაკუთრებით აშინებდა მიხეილს რუსეთში გადასახლება (განზრახული იყო ყოფილ მთავარს ან პეტერბურგს ეცხოვრა, ან მოსკოვში)<sup>15</sup>. მიხეილის მდგომარეობას ის გარემოება ამძიმებდა, რომ 1857 წლიდან ის განუწყვეტილად ავადმყოფობდა<sup>16</sup> (ამ ხნის განმავლობაში ის მუდმივ ექიმობდა საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიის კურორტებზე, 1860 წელს კი — საზღვარგარეთაც იყო სამკურნალოდ)<sup>17</sup>, ხოლო იმჟამად მწოლიარე იყო.

რაკი მთავრობამ არაოფიციალური მოლაპარაკებების გზით ვერ დაიყოლია მიხეილი თავის სურვილზე სავსებით. მას განსაკუთრებული რესკრიპტით გამოუცხადეს, რომ იმპერატორმა ინება აფხაზეთის მთავრის მოვალეობისაგან მისი განთავისუფლება და რომ მიხეილმა უთუოდ უნდა დატოვოს აფხაზეთის ტერიტორია. უკანასკნელი მოთხოვნა იტყობდა. მეტად სამძიმო ლოგინად მყოფი მოხუცისათვის, უცვლელი დარჩა მაშინაც კი, როცა მიხეილმა, რუსის მთავრობისათვის სრულიად მოუ-

<sup>14</sup> „Записка по делам Абхазии“ Кут. ген.-губ. кн. Святополк-Мирского 14 июня 1864 г. საქმე № 48, ფფ. 78—82. ესაძე, გვ. 223.

<sup>15</sup> „Записка (вел. кн. п.ам. Кавк.) по вопросу об удалении кн. М. Ш-дзе, с потомством, от владения Абхазиею“, საქმე № 48, ფფ. 138—155 1864 წ. ნოემბერს განსაკუთრებით ეშინია მიხეილს... „быть сосланным на жительство вне Кавказа на Север, что в самом деле было бы для него пагубно“ (ფ. 152 ბ).

<sup>16</sup> საქმე № 48, ფ. 21; იქვე, ფ. 195—196. ერთი ცნობით, მიხეილს „ქვის ავადმყოფობა“ სჭირდა, II. Из записок Кавк. туриста, газ „Кавказ“, 1867 г. № 45.

<sup>17</sup> მიხ. შარვაშიძის წერილი კარცოვს, 1864 წ., მაისის 31, საქმე № 48, ფფ. 70—71.

ლოდნელად, თვითონ გამოუცხადა თავისი ადმინისტრაციის საშუალებით, აფხაზეთის მოსახლეობას რუსული მმართველობის დამყარებუ სამთავროში და ამრიგად, სავსებით უინციდენტოდ ჩაატარა აქტი, რომლის განხორციელება დიდ სიძნელესთან, თუ ამბოხებასთან არა, დაკავშირებულად მიაჩნდათ კავკასიის მთავრობის უმაღლეს წრეებში.

ამ სისასტიკემ უკიდურესად შეურაცხყო და აღაშფოთა მიხეილი, რომელსაც თავისი გრძნობები არ დაუშალავს ქუთაისის გენ.-გუბერნატორის მირსკისათვის, როცა ამ უკანასკნელმა ინახულა ტყვარჩელის სამკურნალო წყლებზე მყოფი ავადმყოფი მთავარი. მიხეილმა კიდევ ერთხელ გამოუცხადა მას თავისი სურვილი: ნება მიეცათ მისთვის დარჩენილიყო აფხაზეთში, ან არადა — ეცხოვრა ზამთრობით ქუთაისში, ზაფხულობით კი — რაჭაში. თუ ესეც შეუძლებელი აღმოჩნდებოდა, მაშინ მიეცათ მისთვის პასპორტი იერუსალიმში წასასვლელად, რომ იქ დაეღია თავისი დღენი. „წინააღმდეგ შემთხვევაში, შეგიძლიათ წამათრიოთ აქიდან ძალით, და დაე, მთელმა ქვეყანამ ნახოს თქვენი უსამართლობა და სისასტიკე“<sup>18</sup>.

ამავე ხანებში უნდა მიემართა მიხეილს ოსმალეთის მთავრობისათვის, რომ გამოეგზავნათ მისთვის გემი, რომელიც მას კონსტანტინოპოლში წაიყვანდა. როცა ეს ამბავი გამოაშკარავდა და გზადაგზახელოვნურად გავვიადდა, მიხეილს ახალი სახელმწიფოებრივი დღალატი დაბრალდა და ქუთაისის გენ.-გუბერნატორის მიერ ბრძანება იქნა გაცემული ძალით გაეყვანათ აფხაზეთიდან მთავარი. ნოემბრის 5-ს (1864 წ.) მოხუცებული და ავადმყოფი მთავარი აფხაზეთისა დაპატიმრებულ იქნა<sup>19</sup>. ნოემბრის 7-ს იგი ჩასვეს სამხედრო გემში და ერთი ოფიცრის თანხლებით გაგზავნეს ნოვოროსიისკში<sup>20</sup>.

ყველაფერი მოახდინეს ისე სასწრაფოდ, რომ მიხეილს არ მისცეს საშუალება მოეწესრიგებინა თავისი ქონებრივი საქმეები და გამოსთხოვებოდა შინაურებს. მიხეილი ჩაიყვანეს იმავე თვის 26-ს ქ. სტავროპოლში (საქმე № 48, ფ. 156), ხოლო იქიდან 1865 წ. ივნისის 25-ს გადაუყვანიათ ქ. ვორონეჟში (იქვე, 226). მთელი ამ ხნის განმავლობაში ის იმდენად ცუდად იყო, რომ ოთახშიაც არ შეეძლო სიარული

<sup>18</sup> დიდი ზოვრის ზემოთ მოხსენიებული „Записки“, საქმე № 48, ფ. 148 ბ—149 ბ. ესაძე, გვ. 229—231.

<sup>19</sup> Копия с рапорта командующего войсками в Абхазии Кут. ген.-губернатору от 5 ноября 1864 г. საქმე № 48, ფ. 129—132; ესაძე, გვ. 235 შემდ. ახალი „ღალატი“ შესახებ მიწერ-მოწერა: საქმე № 48, ფ. 192—194, 164ბ=165, 167—172, 188 და სხვ. მიხეილის განმარტება ამ საქმის გამო იბ. ფ. 133.

<sup>20</sup> Копия с рапорта ком. войсками в Абхазии Кут. ген.-губ.-ру от 7 ноября 1864 г. ფ. 134—135; ესაძე, გვ. 236—238.



(იქვე, 195—196). მიუხედავად ამისა, ის მუდმივი ზედამხედველობის ქვეშ იმყოფებოდა (იქვე, 159—160). იმავე წელს, დიდი ტანჯვის შემდეგ, მიხეილი გარდაიცვალა. მისი გვამი ჩამოასვენეს აფხაზეთში და დაასაფლავეს მოქვის ტაძარში.

გიორგი ამ ამბებში იღებდა ერთგვარ მონაწილეობას, თუმცა ჯერ კიდევ პირშიშველი ჭაბუკი იყო (გიორგი უნდა დაბადებულიყო 1846 წლის მახლობლად, იმიტომ, რომ დიმიტრი ყიფიანს 1855 წლის შემოდგომაზე იგი დაახლოებით 9 წლისა სჩვენებია (საქმე № 42, ფ. 127). ასე რომ, 1864 წ. იგი 17—18 წლისა იქნებოდა). ხანგრძლივმა ავადმყოფობამ და აგრეთვე, საგულეებელია, სამთავროს პოლიტიკური მდგომარეობის გაუარესებამ კავკასიის დაპყრობის დასასრულის მოახლოებასთან დაკავშირებით, აფიქრებინეს მიხეილს თავის სიცოცხლეშივე გადაეცა ხელისუფლება გიორგისათვის, რომელიც ამ დროს თბილისში იმყოფებოდა მეფის ნაცვლის, დიდი მთავრის, ადიუტანტად. 1863 წ. ოქტომბრის 27-ს წერილით მიხეილმა მიმართა მთავარი შტაბის უფროსს, რათა გიორგი სამსახურიდან დაეთხოვათ მისთვის აფხაზეთის გამგებლობის გადასაცემად. მოტივად მიხეილი თავის მძიმე ავადმყოფობას ასახელებდა, რომელიც მას საშუალებას ართმევდა საქმეებს სათანადოდ გასძლოლოდა (საქმე № 48, ფფ. 27—28). მიხეილის ეს წერილი თბილისში გამოიყენეს იმისათვის, რომ სამთავროს გაუქმების საკითხი აღეძრათ. თხოვნაზე მიხეილს ზრდილობიანი უარი უთხრეს: ქვეყნის მმართველობის გიორგისათვის გადაცემა მეფის ნებაყოფლობაზე ჰკიდია. ამას გარდა, გიორგი, თავისი ახალგაზრდობისა და გამოუცდელობის გამო, ამ საქმისთვის უთუოდ ვერ გამოდგებაო<sup>21</sup>. ამ პასუხის ნამდვილი აზრი მიხეილისათვის გაუგებარი არ დარჩენილა და პროტესტის ნიშნად მან ითხოვა თავისი განთავისუფლება ნამდვილი სამსახურისაგან<sup>22</sup>; მიხეილი გულისხმობდა გენერალ-ადიუტანტის წოდებასა და გენერალ-ლეიტენანტის ხარისხს, რომლებიც მას რუსის მთავრობისაგან ჰქონდა მინიჭებული<sup>23</sup>. ეს მიმართვა განდა უშუალო საბაბი მიხეილის მთავრობისაგან გადაყენებისათვის. მეფის ნაცვალმა მიხეილის სურვილი და თავისი მოსაზრებები აფხაზეთის ავტონომიის გაუქმების საჭიროების თაობაზე აცნობა პეტერბურგს, რასაც ზემოთ აღწერილი ამბები მოჰყვა.

<sup>21</sup> Письмо ген.-лейт. Карцова кн. Мих. Шервашидзе от 10 дек. 1863 г. საქმე № 48, ფფ. 29—30.

<sup>22</sup> მიხ. შარვაშიძის წერილი ქუთ. გენ.-გუბ. მირსკის, 26 თებ., 1864., საქმე № 48, ფ. 33.

<sup>23</sup> ასე ესმის მიხეილის წერილი მირსკისაც, საქმე № 48, ფფ. 31—32.



უფრო თვალსაჩინო იყო გიორგის როლი მერმინდელ ამბებში: რუსული მმართველობის დამყარება აფხაზეთში უსისხლოდ მაინც არ გათავებულა. წელიწად-ნახევარიც არ გასულიყო მიხეილის გაძევებიდან, რომ აფხაზეთში აჯანყებამ იფეთქა. უახლოესი ბიძგი ამ მოძრაობისათვის იყო იმ კომისიის მუშაობა, რომელსაც დავალებული ჰქონდა აფხაზეთის წოდებათა უფლება-მოვალეობის გამოკვლევა. ადმინისტრაციის განცხადება, რომ განზრახულია აფხაზეთშიაც ჩატარებულ იქნას დაქვემდებარებული წოდებების განთავისუფლების რეფორმა და ამ რეფორმის პირობები, უკმაყოფილებას იწვევდა ყველა წრეში. კერძოდ, გლუხობა (ანხაჯე, მოსახლეობის ძირითადი ფენა), აღლელებული იყო იმ ცნობით, რომ მას თავი უნდა დაეხსნა ყოფილი მებატონეებისაგან. ხალხის წარმომადგენლები აცხადებდნენ სრულიად კატეგორიულად, რომ ისინი არაფერს არ გადაიხდიან (ე ს ა ძ ე, გვ. 254, 255). უკმაყოფილო იყო თავადაზნაურობაც: ოფიციალური ცნობით, აჯანყების მიზეზს სწორედ უმაღლესი წოდების უმრავლესობის უკმაყოფილება წარმოადგენდა მტკიცე მმართველობის დამყარების გამო<sup>24</sup>. ყოველ შემთხვევაში, სოციალური მოტივების გარდა, მოძრაობა ეყრდნობოდა პოლიტიკურსაც.

ადმინისტრაციის მოციქულს მემბოხეებმა დაავალეს გადაეცა პოლკოვნიკი კონიარისათვის, რომელიც მაშინ აფხაზეთის ადმინისტრაციის სათავეში იდგა, შემდეგი: აფხაზები უკმაყოფილო არიან. რომ მათდა დაუკითხავად გადააყენეს აფხაზეთის მთავარი; რატომ არ ეკითხებიან ხალხს, სურს თუ არა მას, რომ ყოფილი მთავრის მემკვიდრეები დარჩნენ აფხაზეთში, როგორც მემამულეები? ამას გარდა, გამოთქმული ყოფილა მოთხოვნილება მმართველობის ძველი წესის აღდგენისა და მთავრად გიორგი შარვაშიძის დამტკიცების შესახებ<sup>25</sup>.

მოძრაობა დაიწყო სოფ. ბიჭვინტაში, 1866 წ. ივლისის 17-ს და სწრაფად მოედო მთელს ბზიფის ოლქს. ადმინისტრაციის ცდებმა, დაემშვიდებინათ მოსახლეობა, ნაყოფი არ გამოიღო. ვინაიდან იმავე თვის 25-ს დანიშნული იყო მემამბოხეთა ყრილობა, პოლკ. კონიარმა გადაწყვიტა განსაკუთრებულ ღონისძიებათა გამოყენება. მთავრის მემკვი-

<sup>21</sup> „Восстание в Абхазии“, газ. „Кавказ“, 1866 г. № 68.

<sup>25</sup> ე ს ა ძ ე, გვ. 255—256. ოფიც. ცნობაში აჯანყების აღმოცენებისათვის ერთ-ერთ ხელისშემწყობ გარემოებად დასახელებულია მიხეილის დასაფლავება, რომელზედაც ყველა უკმაყოფილომ მოიყარა თავი და რომელმაც ააღლეა ხალხი და აღძრა სინანული წარსულის შესახებო. ვაზ. „Кавказ“, 1866, № 68.

დრის გიორგისა და მთავრის ძმის ალექსანდრეს თანხლებით ის ჩავიდა. გუდაუთაში და დაიბარა მცხოვრებლები სოფ. ლუხუნში (ლიხნი, მთავრის ყოფ. რეზიდენცია). აფხაზებმა, რომელნიც სრული სალაშქრო წესით გაწყობილნი მოსულიყვნენ, წარუდგინეს კონიარს თავისი მოთხოვნილებანი — სხვათა შორის ნებართვის მიცემის შესახებ თბილისში დეპუტაციის გასაგზავნად. კონიარმა გადაჭრით უარყო ეს მოთხოვნილებანი და თან გამოაცხადა, რომ საჭიროა ამ ურჩობის მეთაურთა გადასახლება<sup>26</sup>. ეს მუქარა იყო ნაპერწყალი, რომელმაც აფეთქა აღელვებული ხალხის ენერგია. ოფიციალური ცნობების მიხედვით, შემდეგ მოხდა ასეთი ამბები.

კონიარის განცხადების საპასუხოდ დაიძახეს: „ვისაც ფიცი აქვს დადებული, მოგროვდით“. ატყდა ჩოჩქოლი და ყვირილი. კონიარმა უმჯობესად მიიჩნია მთავრის სასახლეში დამალულიყო, სადაც სხვა რუსის ოფიცრებთან ერთად გადაიკვა იქვე მყოფი აფხაზების ჩოხები. ხალხმა თოფები დაუშინა სასახლეს და ბრძოლა გააჩაღა აგრეთვე ყაზახების ასეულთან, რომელსაც უკანასკნელად ეკლესიისთვის შეეფარებინა თავი. გიორგის, რომელიც სასახლის ფანჯრიდან ცდილობდა ხალხის დამშვიდებას, უყვიროდნენ: „გწყინს განა, რომ მამიშენის ქელესს ვმართავთ!“. შემდეგ სასახლეში მყოფმა სხვა აფხაზებმა სცადეს ასეთი ხერხიც: მათ აივნიდან თავში ცემით გამოაცხადეს, გიორგი მოკლულიაო. „რა ვუყოთ, მაგის მამაც ხომ მოკლულია“, იყო პასუხი. მაინც ამ ცნობამ ერთხანს მიაყუჩა ხალხი.

ახალი ალტკინება გამოიწვიეს რუსების მიერ მოკლული აფხაზის ნათესავებმა. მეამბოხენი მიყვნენ მათ მოწოდებას. აცვიდნენ აივანზე და ყვიროდნენ: „გიორგი, გამოდი, თორემ შენც მოგკლავთ“. გიორგის და ალექსანდრეს გამოსვლამ ხალხს გზა გაუხსნა. მოკლეს ჩერეპოვი (მოხელე, რომლის უდიერი და შეურაცხმყოფელი მოქმედება უმეშვეო საბაბი იყო შეიარაღებული გამოსვლისა), ბზიფის ოლქის უფროსის მოვალეობის აღმასრულებელი იზმაილოვი, სხვა რუსი მოხელეები. ყაზახები და, დასასრულ, ბუხარში შემძვრალი კონიარიც.

აჯანყებულებმა მიხეილის ჭაბუკი ძე მთავრად გამოაცხადეს. „ეხლა შენ ჩვენი მთავარი ხარ. საითაც წახვალ, წამოგყვებით: საცა შენ, ჩვენც იქ უნდა დავიღუპოთ“, შეპფიცა ხალხმა გიორგის. გააკეთეს სამთავრო დროშა<sup>27</sup>. ლაშქარს დაუძახეს ყველა თემიდან: სოხუმის აღება იყო გადაწყვეტილი. აჯანყებულთა მოძრაობა სოხუმისაკენ შეა-

<sup>26</sup> Дьячков-Тарасов, Абхазия и Сухум в XIX ст. Изв. КОРГО. XX, 23. 186—187.

<sup>27</sup> წითელი ყუმაშისგან გაკეთებული ნიშანი, ზედ ამოქარგული ხმლით; შემდეგში მეფის ქარს ჩაუვარდა ხელში. „Сухум-Калед“, газ. „Кавказ“, 1866, № 70.

ჩერა ადიდებულმა მდ. გუმსამ. ისინი იძულებული შეიქნენ შორს. სოფ. გუმზე, მოევლოთ (Дьячков-Тарасов, გვ. 188). ამან საშუალება მისცა რუს. ადმინისტრაციას თადარიგი დაეჭირა და სოხუმში დამხმარე ჯარები გამოეწვია. 27-ს ღამით მეამბოხეებმა (რიცხვით 4-დან 5 ათას კაცამდე<sup>28</sup>) დაიჭირეს სოხუმის განაპირა ნაწილი და ცეცხლი გააჩინეს ქალაქში. 28-ს მათ ზღვით მოსულმა ჯარმა უკან დაახევით 29-ს ბრძოლის ველზე მოვიდნენ გიორგი და მისი ბიძა ალექსანდრე გიორგის შეზღუდნენ როგორც მთავარს; მას ახლდნენ საპატიო თავკაცები და ხალხის მიერ არჩეული 4 პირისაგან შემდგარი საბჭო. ჯარს ახალგაზრდა მთავარს უმღეროდა სიმღერას, რომელშიაც შექებულ იყო ლუხუნის გმირობა და გიორგის შურისძიება რუსების მიერ მოკლული მამისათვის. 30-ს, გარიჟრაჟზე, აჯანყებულებმა მწყობრად გაშლილი დროშით და სამხედრო სიმღერით იერიში მიიტანეს სოხუმის სიმაგრეზე, მაგრამ უკუგდებულ იქნენ. 5 აგვისტომდე მათი ჯგუფები კიდევ ჩანდა სოხუმს გარშემო, ღამით ისინი უახლოვდებოდნენ პოკეტებს და სროლას აწარმოებდნენ. თანამედროვე კორესპონდენტმა ამბობს, რომ სოხუმში დანგრევას სამხედრო და საკომერციო გემებმა გადაარჩინესო („Сухум-Кале“, газ. „Кавказ“, 1866, № 70). ახალი ჯარების მოსვლის შემდეგ სოხუმში, მეამბოხეები დაიშალნენ. ჩაქრობილ იქნა აჯანყება წებელდაშიც, რომელმაც იფეთქა ლუხუნის ამბებთან ერთად („Кавказ“, 1868, № 68).

მოსახლეობას იარაღი აპყარეს და რამდენიმე მეთაური აჯანყებისა ხალხის თვალწინ დახვრიტეს (Д. Тарасов, 190). გიორგის პატივი ახადეს და რუსეთში გადაასახლეს<sup>29</sup>.



გიორგის ცხოვრების ამ ხანის შესახებ, სამწუხაროდ, შეუძლებელი გახდა დოკუმენტური ცნობების მოპოვება. მისი პირადი არქივი, თუ დაღუპული არ არის, ჩვენთვის ხელმიუწვდომელი აღმოჩნდა.

<sup>28</sup> „Восстание в Абхазии“, газ. „Кавказ“, 1866, № 68. Г. М. Шервашидзе, Так пишется история, газ. „Закавказье“, 1910 г. № 126. უკანასკნელ წერილზე მიგვიითთა განხევენებულმა პავლე საყვარელიძემ.

<sup>29</sup> აჯანყების მსვლელობის საყურადღებო დეტალები, ზეპირგადმოცემით შენახული, იხ. თედო სახოკიას წერილებში: „აფხაზეთი (მგზავრის შენიშვნები). სოხუმიდან გაგრამდე“, გაზ. „ცნობის ფურცელი“, 1903 წ. 18.XII; აგრეთვე, ილ. ქუონია, აფხაზეთის მთავრის მემკვიდრის ვ. შარვაშიძის გარდაცვალების გა-

კუონიას ცნობით, შემდეგში გიორგი მთავრობას შეუწყნარებია. პეტერბურგს დასახლებულა, სადაც მას დიდად დამეგობრებია მეფის ძე, შემდეგ თვით გამეფებული, ალექსანდრე (მესამე). ახალგაზრდა, ლამაზ, კვიან გიორგის აქ ბრწყინვალე კარიერა ელოდა. ასეთი წარჩინებისათვის თავს დასდებდა მისი წრის უდიდესი ნაწილი<sup>30</sup>. გიორგი მაინც სტოვებს სამეფო კარს და საქართველოში ბრუნდება. ეს წმ ღროს ხდება, როცა გიორგი უკვე მომწიფებულია სულიერად. ჩვეულებრივად ის ქუთაისში ცხოვრობს. ებმება საზოგადოებრივ საქმიანობაში. ერთი ფაქტი მას გარეგნულადაც აწყვეტინებს კავშირს უმაღლეს მთავრობის წრეებთან: იმპერატორ ალექსანდრე მესამის ქუთაისში ჩამოსვლის დღისათვის გუბერნატორმა წინადადება მისცა გიორგის, წყო ნიკოლაძესა და სხვა არაკეთილსაიმედო პირებთან ერთად, გასწოლოდა ამ ქალაქს. საპასუხოდ, გიორგიმ დემონსტრაციულად უარი განაცხადა ფლიგელ-ადიუტანტობაზე. უმაღლეს საკარისკაცო ტიტულზე, რომელიც მას მეფისგან ჰქონდა მინიჭებული. ეს მთავრობისათვის მისი გამოცხადებას უდრიდა, რაც რუსეთის ოლქგარხიასთან გიორგის ურთიერთობის სრული გაწყვეტით დამთავრდა.

გიორგის უმცროსი თანამედროვე და პირადად მცნობი ერთი პირი ამბობს: „გაბედულად შეიძლება ითქვას, რომ გიორგი ერთადერთი გამოჩენილი მაგალითი იყო მთელ ჩვენ საქმაოდ მრავალრიცხოვან მთავრობის მემკვიდრეთა და უმაღლეს არისტოკრატის წევრთა შორის, რომელმაც ქედი არ მოიხარა, მცირეოდნადაც არ დაიმცირა ღირსება თავის ერის მჩაგვრელ, თავის ხალხზე ძალით გაბატონებულ ძლიერ სახელმწიფოებრივ მმართველობის წინაშე; დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ ყველა მისი ღროის და მისი წრის ოჯახობა დიდ ბედნიერებად და საოცნებო ნეტარებად სთვლიდა იმ ჯილდო-წარჩინებას, რომელსაც გიორგი ზიზღით უარყოფდა. ვინ არ იცის, თუ რამდენი მსხვერპლით და ტანჯვა-წვალებით მიისწრაფოდენ ყველა ჩვენი არისტოკრატის წევრნი სასახლის ყურადღება-წყალობის დამსახურებისაკენ, გიორგის კი ყმაწვილობიდან ეზიზღებოდა ყოველივე ის სიკეთე, რომელიც რუსეთის ტახტიდან გამომდინარეობდა“<sup>31</sup> ... სამაგი-

---

მო, ეს წერილი დაბეჭდილი იყო ერთ-ერთ ქართულ გაზეთში, რომელიც ამჟამად ხელთ არა გვაქვს, ჩვენ ესარგებლობდით ამ წერილის ნაკლები შავით, რომელიც გადმოგვცა ავტორის ქერივმა, ან. კუონიამ,

<sup>30</sup> გიორგის ნათესაეი, სამთავრო სახლის უმცროსი შტოს წარმომადგენელი. გ. დ. შარვაშიძე, მაგალითად, იყო პოფმანისტერი და ყველაზე დაახლოებული პირი ალექსანდრე მესამის ქერივის, იმპერატრიცა მარიამისა.

<sup>31</sup> სიტყვა წარმოთქმული გ. შარვაშიძის დასაფლავებაზე, ყურნ. „თეატრი და ცხოვრება“, 1918 წ. № 10.

ეროდ, გიორგი შესაბამისად შევიწროებულია. იმავე ცნობით, გიორგის „ორი ქცევა მიწა ენატრებოდა თავის ქვეყანაში“ (მიხეილის მემკვიდრეებს მთელი მამული ჰქონდათ ჩამორთმეული მთავრობისაგან) მაშინ, როცა მოხსენიებული პოფმაისტერი გ. დ. შარვაშიძე უშველებელი მაიორატის მფლობელი იყო აფხაზეთში. გიორგის აგრეთვე „აღკრძალული ჰქონდა თავის სამშობლოში — აფხაზეთში ხანგრძლივი ცხოვრება, მხოლოდ 1905 წლის შეკვეცილ უფლებათა მოპოვების შემდეგ შესძლო დაუბრკოლებლად აქ ცხოვრება“<sup>32</sup>. მიუხედავად ამისა, იგი სამარის კარამდე შერჩა თავის კეთილშობილსა და ამაყ პოზიციას.



თვალსაჩინოა, რომ გიორგი შარვაშიძე მთელი თავისი არსებით ქართულ კულტურულ სამყაროს უკავშირდება. სანიმუშოდ მოვიტანთ ნაწყვეტს ერთი მისი წერილიდან: „მართალია, ჩვენს სამშობლო ივერიას ყოველგვარი დიდი კულტურული განცდა გამოუვლია, მაგრამ ჩვენი წარსული ისეთს უამს გაშეშდა, რომ დაგვებნა ბუნებრივი ევოლუციის შარა და კანონი. დიად, ჩვენ შეგვიძლია თამამადაც ვთქვათ, რომ, იღბალის უკუღმართობას რომ ხელი არ შეეშალა, ევროპის წინათაც ვიქნებოდით ჩვენ დღეს; ვინაიდან, როდესაც ანდრია მოციქული აქ ქრისტეს მცნებას გვიქადაგებდა, მაშინ ევროპაში თვით დუკებსაც კამეჩის ტყავი ეცვათ ტანზე და ფეხშიშველა, შუბებით ხელში, ნადირობდნენ ტყეებში. მას მერე, როგორც იყო, ომით, მუდამ დავიდარაბით, მივიტანეთ ჩვენი კულტურის ცხოვრება თამარ დედოფლის დრომდე, რომელიც იყო ივერიის ოქროს ხანა! შემდეგ კი უკუღმართად დატრიალდა ერის არსება. შემოსეული მტრები არ გვაძლევდნენ საშველს და ხალხი დაიღალა. ნელ-ნელა ჩაქრა დიდებული გონებრივი და ქონებრივი თანხა ქვეყნისა და დაიშალა ცხოვრება თვითარსებობისა. ენა გაღარბდა, ზნეობა წაგვიხდა, ქონება-შეძლება დავკარგეთ, რაინდობა და პატიოსნება განვაგდეთ და ბოლოს მოვალწიეთ იმ ხანაში, როცა კეთილდღეობასა ვპოვნოდით ჯამუშობაში და სამშობლოს მტრობაში!“... „ამ დროს, როდესაც შეგნებული ნაწილი ივერთა დაკუწულ ხალხისა, ხელთგულდაკრეფილი, იდგა საფლავებზე თავის დავიწყებული, დამარხული დიდებისა, დღეს, უეცრად გაის-

---

<sup>32</sup> იქვე, გ. შარვაშიძე თითონ ამბობს, რომ რუსის მთავრობამ „მორალურად და მატერიალურად განიავა“ მისი ოჯახი: „Так пишется история“, газ. „Завтрак“, 1910 г. №125.

მა ხმა სიმართლისა და თავისუფლებისა! დაჰკრა საქართველომ ნა-  
ლარა, დაჰკივლა ვაშა, ვაშა!“ შემდეგ ავტორი ეკამათება იმათ, ვინც  
ეწინააღმდეგება საქართველოს ავტონომიის იდეას, „ბრწყინვალე მზეს  
ერის განთავისუფლებისა, გამოცოცხლებისას“<sup>33</sup>. ეს შეგნება არის გი-  
ორგის მოქალაქეობრივი პიროვნების საძირკველი.

ამავე მოვლენის მეორე მხარეა ის ფაქტი, რომ გიორგი ქართული  
სიტყვის კულტურას ემსახურება.

ქართული ენა გიორგისათვის არის არა მარტო კულტურის მთა-  
ვარი იარაღი, არამედ სიყვარულის განსაკუთრებული საგანიც. ის  
მტკივნეულად განიცდის ქართული ენის ინტერესებს და მძაფრი მო-  
შურხეობით ზრუნავს მისი სიწმინდის დაცვისათვის. ამასთანავე, გი-  
ორგი ამქადაგებს თავის კუთვნილებას გარკვეული ქართული სამწიგ-  
ნობრო სკოლისადმი, რომლის პრინციპების შეგნებულ დამცველად  
გამოდის. ამ მხრით, საინტერესოა გიორგის ერთი წერილი: „ქართული  
ენის გარშემო“, რომელიც გამოწვეული ყოფილა „ქართული მართლ-  
მწერლობის კომისიის“ შედგენით. ავტორს „გული არ ღთქნეს“ ამ  
საკითხების გამო საზოგადოებას არ მიმართოს. მოვიტანთ ნაწყვეტს:  
...„პირველადვე, ეს სახელი „მართლმწერლობა“ (правописание) ქარ-  
თულის დაჩვეულ სმენას ეჩოთირება. ამ ორთა შეერთებულ სიტყვაში  
14 ასო შედის, რომელთა შორის უხმონი არაან ცხრა და ამა უხმოთა  
ერთმანეთთან გადაბმა შეჰქმნის რაღაცა ბრგუ გამოთქმას. რომელიც  
ეწინააღმდეგება ქართულს მუსიკალურ ენას. მე ვფიქრობ, რომ კი  
მოიძებნებოდა უკეთ მოხდენილი სიტყვა, და სანამ ახალს მოიღონებ-  
დენ, საჭირო იყო დიდი ძიება, ვინაიდან საეჭვოა, რომ აქამომდე ქარ-  
თველ ერსა და მწიგნობართა არ ჰქონოდათ ტერმინი დამახასიათებე-  
ლი უმცდარი წერისა. კიდევ მეორე ამგვარივე სიტყვაა შემოღებული  
ჩვენ მწერლობაში; ეს სიტყვა არის „სოფლმხედველობა“. ესეც ხომ,  
როგორც პირველი, პირდაპირ რუსულიდან არის ნათარგმნი — „миро-  
воззрение“. აქვე, არა თუ შეიძლებოდა უკეთესი თარგმნა, სრულია-  
დაც არ სჭიროდა ქართულს ამ ტერმინის ხმარება; სულ სხვანაირად  
შეიძლებოდა გამოყენებულ მოფიქრებათა გადმოცემა. მაგალითად,  
ფრანგულ ენაში არ არსებობს [ეს] ტერმინი... და იტყვიან მხოლოდ  
„la contemplation du monde“ ანუ „l'idée universelle“ „სახელ-  
დობ ამა და ამ კაცისაო... ყოველს ენას მიჰნიჭებია თავისი, ასე  
ვთქვათ, — ჯიშური თვისება. თუმცაღა შეიძლება, მიუხედავად  
ამისა, უფრორე განვითარება ენისა, შესაბამისად დროთა პროგრესისა,

33 გაზ. „საქართველო“, 1917 წ. №№ 137, 140.

მაგრამ ამას დიდის მოწიწებით, ცოდნით და სიფაქიზით სჭირია მოპყრობა, რათა<sup>34</sup> არ გაირყვნას ჯიშური თვისება ენისა. ხოლო სხვათა ენიდან უხეშად თარგმნა სიტყვისა და მიბაძვით გადმოლაგება სხვათა გონებრივი ვინაობისა — შეადგენს სამშობლო ენის გადაგვარებისადმი მისწრაფებას. გარდა ამისა ბევრი საბუთებია ენის გარყვნისა. ჩვენს მწერლობაში გაუქმებული ქართული ასოები: *ჴ, ჳ, ა, მ, ჴ* საჭიროა ზოგან სიტყვების წესიერ გამოთქმისათვის. მაგ.: *თქჴმნ, ჩჴმნ, ქჴმყანა...* და სხ. ამის მაგიერ ახლა ვწერთ *ვენ-ს*. გამოთქმაში ქართული ნაზი კილო იკარგება და გამოდის *тквен, ченн* და სხვ. მეორე ასო *ჳ* შეცვალეს *ვი-ზე*, წინეთ სწერდენ: *შენტჳს, ჩემთჳს, ტჳრთი, ჳჳრთი* და სხ. ახლანდელ გამოთქმაში კი ისმის: *шентвис, твирти* და სხვ. ასე *ჳ* ქართულში ფრანგულ *u-ს* მაგივრობას ეწევა; ვთქვათ სიტყვა „*კრა*“. ეს დაიწერება ფრანგულად მშვენიერი ქართული გამოთქმით — *кура*, ხოლო რუსულად კი დაიწერება *квиря*, ე. ი. იმ გამოთქმით, როგორაც ახლა ჩვენც ვხმარობთ. რუსულს ენაზე გამოზრდილი ყურისთვის ამნაირი გამოთქმის შეცვლა დიდს განსხვავებას არ შეადგენს, მაგრამ ნება გვაქვს ვიკითხოთ, რა გაჭირვებამ აიძულა ის პირები, რომლებმაც შესცვალეს და გადააყარეს ქართული ასოები? ალბად იმისთვის, რომ მოზარდ ყრმათა გაუადვილდეს ორთოგრაფიის შესწავლა!. მაგრამ ეს მოსაზრება ყოვლად შეუწყნარებელია, ყრმათა ცოდნის გასაადვილებლად მცოდნენიც უვიცობაზედ დავაყენოთ! რაც უნდა მიზეზი ყოფილიყოს, ყოველ შემთხვევაში, ერთობ დიდი თავხედობაა ვინემ, ან რამდენიმე პირმა, — აიღონ და გააუქმონ ათასი წლის წეს-კანონი მწერლობისა“. ამ ასოებს გარდა, ავტორს საჭიროდ მიაჩნია *ჴ-ც*; საბა-სულხანსაც აქვს ის ნახმარი და ამას გარდა საჭიროა უცხო სიტყვების დასაწერადო, „ამას უნდა დაუმატოთ, რომ ახალ მწერლობაში ხმარობენ ყოვლად უსაჭიროდ გამოგონილს და, ნურას უკაცრავად, — სმენისათვის უშვერ სიტყვებს, მაშინ, როდესაც ეს სიტყვები ძლიერ სალად არსებობენ ქართულში. რას ნიშნავს ამნაირი მოვლენა? უმეცრებაა, თუ ფუტურნიზმი? ... (უცხო სიტყვებს და ტერმინებსაც) უნდა მიემართოთ მხოლოდ უკიდურეს შემთხვევაში, მაშინ როცა დასტურ ქართულად არ ითქმება აზრისა შინაარსი, ახლა კი წამდაუწუმ ხმარობენ უცხო სიტყვებს, თითქოს ამით მკვეხრობენ „დახე რა ნასწავლი ვარო!“ ქართული გაზეთები გაუღენთილია კუპატსავით უცხო სიტყვებით. ხშირად შეხვდებით ისეთს სიტყვათმეწყობას, რომელშიაც შვიდს სიტყვაში ოთხი არ არის ქართული! აბა

34 ტექსტში შეცთომით: „ეინაიდან“.



რა უნდა გაიგოს სოფლის კაცმა, ვისაც გარეშე ენები არ უსწავლია? ამასთან კიდევ რასაცა წმინდა ქართულად იტყვიან, ამათშიც აუარებელი შეცდომებია ზოგი ლრამატიკული და ზოგიც ორთოგრაფიული... ენის გარდაკეთებას თავი უნდა დაეანებოთ! დიად, საჭიროა ვეცადოთ ჩვენს ენას შევსძინოთ, გავამდიდროთ და არა გარდავაშენოთ, გარდავაგვაროთ. სამწუხაროდ, ერთი რამ თვისება ჩვენი უნდა აღვიაროთ: ყოველ დროსა ჩანს ყოფილან ისეთი ვინმეები, რომელნიც ჰტიქრობდენ „ჩემი სჯობსო“ და „უცილობლობდენ ვითა ჭორი“. მაგალ.: ვეფხისტყაოსანი ძლიერ გარყვნილია უცნობი ვინმეების ჩამატებული ლექსებით და დიდი შრომა დასჭირდათ შემდეგ, რომ ეს უკვდავი თხზულება ყალბისაგან განეწმინდათ. დღესაც, შეგვიძლიან კი დასაბუთებით დავრწმუნდეთ, რომ უმცდარადაა იგი. ახალს გამოცემებში? შემდეგ, ჩვენ დროშიც ამ დიდებული მწერლის სურათიც კი გამოიგონეს, მაგრამ ეს კი არაა საკვირველი, რომ უმეცარს ვინმეს განუზრახავს რუსთველი წარმოედგინა ჩვენი დროის სამოსელით და მის ყიზილბაშურ ქედში კალამი გარჭობილი. საკვირველი ის არის, რომ ქართველ საზოგადოებამ მიიღო ის, როგორც ნამდვილი სურათი და გაავრცელეს კიდევაც! ამგვარი მოვლენა სამწუხარო ნიშნებია და თუ ქართველი ერი მთლად არ გარდაშენდა, — შთამოება და მომავალი ჩასთვლის ჩვენს დროს გონების უმწიფარ ხანად<sup>35</sup>... თქმა არ უნდა, ბევრი რამ ამ მსჯელობაში შემცდარია და მიუღებელი ჩვენთვის, ყოველივე ეს საინტერესოა იმდენად, რამდენადაც ავტორის განწყობილებასა და ლიტერატურულ აღზრდას ახასიათებს.

ამ დამოკიდებულებას ქართული ენისადმი კვებავდა ის ღრმა ცოდნაც ძველი და ახალი ქართული მწერლობისა, რომელიც გიორგის ჰქონდა; ერთი ჩვენებით, რომელიც პირადი ურთიერთობიდან მიღებულ შთაბეჭდილებას ემყარება, გიორგი ზედმიწევნით იცნობდა რუსთაველს<sup>36</sup>.

ეს კულტურული ორიენტაცია სრულიად არ ნიშნავდა მშობლიურ ბუდეზე მოწყვეტას. „ქვეყანა მისი მშობელი“ თავისი ადგილობრივი სპეციფიკურობით გიორგი შარვაშიძეს მართლაც ღრმა სიყვარულით უყვარდა. განსვენებულმა კონსტანტინე ერისთავმა, გიორგის მეგობარმა, გვიამბო, რომ როცა გიორგი ქუთაისში ცხოვრობდა, ზაფხულობით ის ხშირად მიდიოდა აფხაზეთში. გამოეწყობოდა ჩოხით და მთელ აფხაზეთს მოივლიდა ისე, რომ კუნჭულს არ დატოვებდა დაუ-

35 გაზ. „საქართველო“, 1915 წ. № 169.

36 „გიორგი შარვაშიძე“, გაზ. „საქართველო“, 1918 წ. № 45.

თვალთვალს მთაში და ბარში, გზაზე თუ გზის გადაღმა. ასეთი ხე-  
ტილისაგან სამოსშემოდრეკნილი ბრუნდებოდა უკანო. ცნობილია ში-  
სი ჰუმბლიცისტური გამოსვლები აფხაზეთის ისტორიისა და მიმდინარე  
ცხოვრების საკითხების გარშემო ადგილობრივსა და საზღვარგარეთულ  
პრესაში<sup>37</sup>. გიორგი შესანიშნავი მცოდნე იყო არა მარტო აფხაზეთის  
წარსულისა და აწმყოსი, არამედ თვით აფხაზური ენისაც. ასე ახლა  
არავენ ლაპარაკობს აფხაზურსო, ამბობენ მის შესახებ აფხაზეთში<sup>38</sup>.  
მშობლიური თავისებურების დიდი გრძნობის წიაღში შეიძლებოდა  
მხოლოდ დაბადებულყოფი ისეთი შედევი, როგორცაა მისი „აფხაზუ-  
რი სიმღერა „ვარადა“<sup>39</sup> — უშინაგანესი ლირიკული მღელვარების  
პოეტური შენივთება:

განგებავ! ამას ნუ მიწყენ  
ვერ გადავგვარდე გვარადა,  
ხანდისხან დაეღღღუნო  
მამაპაპური ვარადა.

იგი ღუღუნო-სიმღერა  
არ არის გასაზარადა,  
ის არის მძიმე მოთხრობა  
გულისა სატყევეარადა.

ისა ჰგავს დედის საფლავზედ  
ობლისა მოთქმას მწარადა,  
კენესის და კენესის, ქვითინებს  
მტირალის ჩვილის გვარადა.

უბნობს თუ ვითა ცხოვრება  
ათასის წლისა წყნარადა  
ერთბაშად, ერთის მობერვით  
სულ წარხვეტილა ქარადა!

ზოგჯერ გიყურად შეჰკვივლებს  
ბედისა სამუქარადა.  
ეტყვის: მარტოკა დამაგდე  
ნაწყვეტად, ნაოხარადა;

---

37 იხ. მაგ. გ. შარვაშიძის ზემოთ დასახელებული წერილი. აგრეთვე, შ. და-  
დიანი, გ. შარვაშიძე, ვახ. „საქართველო“, 1918 წ., № 47.

38 ასეთი აზრი ავტორს გაუგონია თავის მამისა, კიკინ და მიხეილ მარლინი-  
ბისა, ა. ჰოპუასა, ბესლან ხვარციასა და სხვა აფხაზებისაგან, რომელნიც პირადად  
იცნობდნენ გ. შ.-ძეს.

39 ვარადა ჩერქეზული სიტყვაა, სადაც „სიმღერას“ ნიშნავს. როგორც თვით  
ჩერქეზულში, ისე აფხაზურში, მეგრულში და ზოგიერთ სხვა კავკასიურ ენაში „ვა-  
რადა“ (ჩერქ. უარად) არის ყველაზე გავრცელებული სასიმღერო რეფრენი. ზოგ-  
ჯერ კიდევ იგი სიმღერის სიტყვიერი ტექსტის ერთადერთ მასალას წარმოადგენს.

მიკვირს საწუთროს ენებანი  
ვის ჭფხვრიან, ვის სახმარადა  
და მსგავსსა ბოროტებასა  
ყურსა არ უგდებს ცა რადა!

განგებავ! გვედრებ ნუ მიწყენ,  
თუ რომ შეგჩივი მარადა,  
ხანდისხან დავიდულენო  
ვაი და ვაი ვარადა!

თავის კუთხესა და ტომთან კავშირი გადასკვნილი იყო გ. შარვაშიძეში ხალხთან სიახლოვესა და დემოკრატიულობაზე. მის სადარბაზო ბარათზე მარტივად არის ქართულად აღნიშნული: „გიორგი შარვაშიძე“ — არც ტიტულები, არც გვირგვინები — ჩვეულებრივი ბუტაფორია. ის იყო რაინდი, რომელიც ებრძოდა არა მარტო ეროვნულსა და პოლიტიკურს, არამედ სოციალურ უსამართლობასაც, ელინისა და ბარბაროსის განურჩევლად. სომხური სოციალ-დემოკრატიული გაზეთი „პაქარ“ თავის დროზე მადლიერებით აღნიშნავდა, რომ 1904 წელს გ. შარვაშიძე გამოვიდა აფხაზეთში მცხოვრებ სომეხ კოლონისტთა დამცველად აღვირახსნილი რეაქციული ელემენტების წინააღმდეგ. წერილის ავტორი, გაზეთის კორესპონდენტი აფხაზეთიდან, ამ ფაქტს ასახელებდა როგორც ნიშანს აფხაზი ხალხის კეთილგანწყობილებისას სომეხი მეზობლებისადმი<sup>40</sup>.

გიორგის პოლიტიკური განწყობილება კარგად ჰქვივის ერთ მის კერძო წერილში, რომელიც გაგზავნილია სოხუმიდან ოდესაში 1913 წლის 9 ნოემბერს გიორგის ცოლის ნათესავისადმი. აქ, სხვათა შორის, ვკითხულობთ: „Прочитал в газетах, что жалоба Кости оставлена Сенатом без последствий. Это, вероятно, очень его огорчает! А по мне, на такое необдуманное постановление совершенно следует начихать! Впрочем ты, как ярая монархистка, вероятно относишься также и к решениям Сената почтительно!.. Интересно знать каких взглядов будет Ваша Варя; нынче у детей весьма разнообразные взгляды“...

ხოლო გიორგის დამოკიდებულება რელიგიისადმი ჩანს იმავე კორესპონდენტისადმი და დაახლოებით იმავე ხანებში მიწერილი მეორე წერილის სიტყვებიდან: „Воскрес Христос или нет (წერილი აღდგომის დღეებშია დაწერილი, — ს. ჯ.), мне это совершенно все равно! О, если бы я верил в это воскресение, я бы так молился,

<sup>40</sup> „საქარ“, 1916 წ. № 6, 8; „საქართველო“, 1916, № 43.

«Что бог подарил бы мне ее жизнь» (საუბარია გიორგის ახლად გარდაცვლილ ცოლზე)<sup>41</sup>.



ახლა შეგვიძლია დავსვათ საკითხიც გიორგი შარვაშიძის თვით-ცნობიერებისა, მისი მოქალაქეობრივი მრწამსისა და კულტურულ-პოლიტიკურ შეხედულებათა წარმოშობის შესახებ. ზემოთ აღნიშნული ფაქტები უკვე მიუთითებს ნაწილობრივ ამ ელემენტების სათავეები-საყენ, რომელთაც კიდევ უფრო მკაფიოდ წარმოაჩენს ისტორიული და თანამედროვე პირობებისა და კულტურული წრის შემდგომი შესწავლა.

თავისი დროისა და წრისთვის გიორგი დიდად განათლებულ კაცად უნდა ჩაითვალოს. ჩვენ არ ვიცით, რომელი ოფიციალური სკოლა განელო გიორგიმ. შემდეგში ის რამდენიმე-გზის ევროპაშიც ყოფილა. ამის შედეგი, სხვათა შორის, დასავლურ-ევროპული ენების საუცხოო ცოდნა იყო. რუსულის გარდა, ზემოთ გამოყენებული ცნობით, მან იცოდა ფრანგული (განსაკუთრებით), ინგლისური, გერმანული და უყვარდა ალფრედ დე მიუსესა და ვიქტორ ჰუგოს ლექსების ზეპირად გამოთქმა (ფრანგულად)<sup>42</sup>. ქართულთან ერთად მან მშვენივრად იცოდა მეგრულიც (იქვე) და როგორც გიორგისავე წერილებიდან ჩანს, ლათინურიც. თუ აფხაზურ ენასაც მოვიგონებთ, იგი ნამდვილ პოლიგლოტად წარმოგვიდგება.

მისივე ნაწერებიდან დიდი ნაკითხობა და საერთო ცოდნაც ჩანს. ერთი სიტყვით, გიორგი დასრულებული ევროპული განათლებით არის აღჭურვილი, მაგრამ ამ განათლების საფუძველი შინაური ქართული მწიგნობრული აღზრდაა. ამ მხრით ის იმ ქართულ თაობას ეკუთვნის, რომლისთვისაც ჯერ კიდევ ოჯახია პირველდაწყებითი სასწავლებელი, ხოლო მასწავლებელი — დედა, ან სხვა ახლობელი ქალი. ამ თაობის კაცი შინაური მომზადების შემდეგ რუსულ სკოლაში მიდის; მაგრამ მას თან მიაქვს გარკვეული ჩვევები, სიმპათიები, ცოდნა, თავისებური შეხედულებანი, რომელნიც მსოფლმხედველობის წარმოქმნისას თავის საპატიო როლს ითამაშებენ და, დასასრულ, ყველაზე ტკბილი და ყველაზე დაუვიწყარი, დედის დარიგება, რომელიც, გი-

41 წერილები დაცულია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის წიგნთსაცავში.

42 დასახელ. წერილი, ვაზ. „საქართველო“, 1918, № 45.

ორგისავე სწორის, გ. ჭალადიდელის სიტყვით რომ ვთქვათ, ჩვეულებრივად შემდეგში მდგომარეობდა: „მაგრამ ამას გთხოვ ყველაზე უფრო, არ დაივიწყო სამშობლო ენა: ... თუ საძიკველი დანგრეულია, მაშინ კედლების აშენებისთვის ყოველი შრომა დაკარგულია“ ... ენასთან ერთად მშობლიური მიწის სიყვარულსაც აბარებდნენ: „შენს მოძმეთ შორის და შენს მიწაზე გერჩიოს იყო შენ დამარხული: ტანი უსულო და უგრძობარე თუგინდ შინ იყოს და თუნდა გარე, მაგრამ როგორღაც დედამწილობამ, სანატრელია სამშობლო მხარე“...

როცა დიმიტრი ყიფიანს პირველად უნახავს პატარა გიორგი, უკანასკნელის დედას, ალექსანდრას, მისთვის უთქვამს: გიორგი ქართულად უკვე თავისუფლად კითხულობს და წერს, რუსულ წერა-კითხვას კი ჭკრჭკრებით ერთი აქაური კაცი ასწავლისო<sup>43</sup>. საფიქრებელია, გიორგის ქართული ენის მასწავლებლები დედამისი და მისივე პაპიდა, ალიბეგ შარვაშიძის ცოლი, კესარია უნდა ყოფილიყვნენ. მათგან უნდა შეეთვისებინა გიორგის არა მარტო წერა-კითხვა, არამედ ქართული მწერლობის ცოდნა და ლიტერატურული ნორმების განსაზღვრული სისტემაც. ეს ქალები გიორგის აკავშირებდნენ მეტად კულტურულ ოჯახთან, რომლის შესახებაც ქვემოთ ვისაუბრებთ. ამ მხრიდან მომავალი გავლენა მით უფრო ძლიერი უნდა ყოფილიყო, რომ ის ერწყმოდა თანაგვარს კულტურულ ტრადიციებს, რომელნიც დროთა შორეტიდან მამის ოჯახში იყრიდნენ თავს.

საერთოდ, ტრადიციული მომენტი მეტად თვალსაჩინოა გიორგის არსებაში, როგორც ამას მისი დამკვირვებელი (ილ. ჭყონია, შალვა დადიანი და სხვანი) აღნიშნავენ. უკანასკნელთა ყურადღებას აპყრობს, მაგ., ის ფაქტი, რომ თავის თანამედროვეთათვის გიორგი იყო *elegantiae arbiter*, რომლის მოქცევისა და ზრდილობის ძეგლებურ წესებს სავალდებულო ნიმუშად სთვლიდნენ. ფიზიკურადაც, ის საუკეთესო ტიპი იყო თავისი რასის საყოველთაოდ განთქმული სილამაზისა. „ვეფხისტყაოსნის“ დამსურათებელი, ცნობილი მხატვარი ზ ი ჩ ი გიორგის თურმე ულამაზეს კაცად სთვლიდა და ტარიელის ხორციელ განპიროვნებისათვის უფრო შესაფერ ობიექტს ვერ პოულობდა (ილ. ჭყონია, შ. დადიანი).

მივყვეთ ამ ტრადიციების სადინარს და გავითვალისწინოთ მათი სათავეები ისტორიულ გარემოსთან ერთად.

<sup>43</sup> დ. ყიფიანის დასახელ. მოხსენება, ფფ. 38—39. ამ დროს გიორგი, ყიფიანის სიტყვით, ცხრა წლისა უნდა ყოფილიყო. როცა 10 წლის გამხდარა, ის მამას ქუთ. გენ.-გუბ. გაგარინის ოჯახში მიუტოა, სადაც მისთვის კერძო მასწავლებლები მიუჩენიათ. Бородин, Закавказские воспоминания, с. 250—251.

აფხაზთა ტომი ისტორიულ სარბიელზე ქრისტიანული წელთაღრიცხვის დამდეგს გამოდის, მაგრამ განსაკუთრებულ აქტიურობას იჩენს მერვე საუკუნიდან, როცა აფხაზთა სამეფო არსდება. ეს სამეფო შეუჩერებლად ვითარდება და X საუკუნის შუაწლებისათვის მას უჭირავს არა მარტო მთელი დასავლეთ საქართველოს ტერიტორია, არამედ აღმოსავლეთ საქართველოს მნიშვნელოვანი ნაწილიც. შემდეგში ის დანარჩენ ქართულ სამთავროებთან ერთად შეადგენს საქართველოს ფეოდალურ მონარქიას და მთლიანად არის მოქცეული ქართული კულტურის წრეში. მაგრამ, ამას გარდა, ირკვევა, რომ უკვე აფხაზთა სამეფოშიც, ყოველ შემთხვევაში IX საუკუნის მეორე ნახევრიდან, სახელმწიფოს, მწიგნობრობისა და ეკლესიის ენა არის ქართული<sup>44</sup>.

ქართულ ენას ეს როლი არ დაუკარგავს მაშინაც, როდესაც საქართველოს სამეფოს დარღვევის შემდეგ, წარმოიშვა აფხაზეთის სამთავრო, განეკრძობებულ პოლიტიკური ცხოვრების მატარებელი. ეკლესიურად აფხაზეთი უკანასკნელ ხანამდე იმერეთ-სამეგრელო-გურიასთან ერთად ერთ მთლიანობას შეადგენდა, ერთი საეკლესიო (ქართული) ენით. ქართულივე არის სამთავრო დაწესებულებათა და, საზოგადოდ მწიგნობრობის ენა. სამწუხაროდ, სათანადო მასალები თითქმის საკვებით განადგურებულია. მოღწეული ნაწყვეტები ამ დასკვნას. რომელიც ისტორიული პირობების გათვალისწინების ნიადაგზე თავისთავად სავალდებულო ხდება, სავსებით ეთანხმება<sup>45</sup>. თვით XIX ს-ში, როგორც ეს ქვემოთ უფრო დაწვრილებით იქნება წარმოდგენილი, აფხაზეთის მთავრის კანცელარია ქართულად მუშაობს. რუსული ოფიციალური ცნობებითაც, უკანასკნელი მთავარი მიხეილი კავკასიის მმართველობასა და მის წარმომადგენლებს ჩვეულებრივად ქარ-

44 ავტორს ამ საკითხისათვის სპეციალური გამოკვლევა აქვს მიძღვნილი. იხ. საქ. საისტ.-საეთნოგრ. საზ-ბის 1928 წ. 28 დეკ. კრების ოქმი № 272.

45 იხ. მაგალითად, ყვაბუ შარვაშიძისა და მისი ძმის ქერეჭიძის დოკუმენტი X VII ს. მეორე ნახევრისა. საბუთი ნაწილობრივ თვით ყვაბუს ზელით არის დაწერილი: სოლომონ, არზაყან, საუსტან შარვაშიძეების მინაწერები ბიჭვინტის ერთ ხელნაწერზე. Brossel, Voyage arch., VIII rapp., p. 132—133, და სხვა. აგრეთვე ლუჩენის (ლიხნის) წარწერა მხედრული, ვერცხლის ფეშეშზე, რომელიც იხსენიებს სოლომონ შარვაშიძესა და მის შვილს არზაყანს. იხ. თ. სახოკიას ზემოთ დასახელებული წერილი: „ცნობის ფურცელი“, 1903 წ. 11.XII.

თულად მიმართავს. დაცულია მიხეილის ამ ქართული საბუთების რამდენიმე დედანიც<sup>46</sup>.

ქართული ენის ცოდნა, ჩანს, საერთოდ გავრცელებული ყოფილა აფხაზეთში: 1714 წ. სულხან-საბა ორბელიანმა კუნძულ მალთაზე (ხმელთაშუა ზღვაში) საქართველოდან დიდი ხნის წინათ გატაცებულ სხვა ტყვეთა შორის აფხაზიც ნახა და გაკვირვებით აღნიშნა: „აფხაზმა რატომ იცოდა, ის გამიკვირდა ქართული“<sup>47</sup>. საზოგადოდ, შესამჩნევია, რომ პერიფერიის კულტურულ კავშირს ცენტრთან იმ ხანებში თვით ცენტრში ნაკლებ გრძნობდნენ, ვიდრე ამ განაპირა კუთხეებში.

ქართულის ცოდნა, რა თქმა უნდა, უმთავრესად თავადაზნაურობას ახასიათებდა, იმიტომ, რომ ქართული იყო კულტურის ენა, კულტურა კიდევ ფეოდალური საზოგადოების პირობებში უპირატესად უმაღლესი წრეებისათვის არის მისაწვდომი. ბატონიშვილი ვახუშტი იმავე საუკუნის შუა წლებში წერდა აფხაზების შესახებ: „ენა საკუთარი თვისი აქუსთ, არამედ უწყიან წარჩინებულთა ქართული“<sup>48</sup>. რუსი მკვლევარი ს ე ლ ე ზ ნ ე ვ ი. რომელიც 1841 წ. იყო აფხაზეთში, წერს, რომ ამ წრის წარმომადგენელმა ბევრმა იცის ქართული და ოსმალური წერა-კითხვა<sup>49</sup> (ოსმალურმა მოიპოვა ერთგვარი გავლენა აფხაზეთში მაჰმადიანობის გავრცელებასთან ერთად XVIII საუკუნეში). ამავე კატეგორიას ეკუთვნის ის ფაქტი, რომ ჩვენს საუკუნეშიაც აქაურს თავადაზნაურთა ოჯახებში ბავშვი დედას ქართულად მიმართავდა („დედა!“).

ეს ტრადიციები, ცხადია, თვით შარვაშიძეების სამთავრო სახლში უნდა ყოფილიყო ყველაზე უკეთ დაცული. შარვაშიძეების გვარი ძალიან ძველია. მის წარმოშობასა და თვით გვარის სახელს თქმულება შარვანშაპებს უკავშირებს\*. როგორც არ უნდა იყოს, უკვე თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსი იხსენიებს აფხაზეთის ერისთავს დო-

<sup>46</sup> АКАК XI, გვ. 46; საქ. ცენტრარქივი, განსაკ. შნიშენ. საქმ. ფ. № 41, ფ. 3; ფფ. 128—129, № 42. ფფ. 45—50; ფფ. 148—149; ფ. 175; ფფ. 188—193 б; № 48, ფ. 133.

<sup>47</sup> საბას ეეროპაში მოგზაურობის აღწერილობა, ვერნ. „ცისკარი“, 1852 წ. № 4, გვ. 61.

<sup>48</sup> საქ. ჯეოგრაფია, შ. ჯანაშვილის გამოცემა, 314.

<sup>49</sup> М. Семенов, Руководство к познанию Кавказа, кн. № 11, с. 206, СПб, 1847.

\* ისტორიული მოსაზრებებით უნდა უარყოფთ აკად. Е. მარის ქუემახელი მტკიცება (Житие св. Григория Хандзтийского, LVII), რომ გ. მერჩულის თხზულებით ცნობილის, IX ს-ის პირის, ბავრატ შაროელი ხელმწიფის, სადაურობის სახელი (შაროელი) შეიძლება უდრიდეს შარვაშიძეს; თვით ფორმა გვარისა (შეგრუღად — შარაშია) გარკვეულ კულტურულ გავლენას უჩვენებს, ისე როგორც სხვა აფხაზური საგვარეულოს სახელები (ანჩაბაძე, მარშანია და სხვ.).

თაღო შარვაშიძეს. რუმის სულტნის ყიასდინის ჯარების მთავარსარდლადაც მონღოლთა წინააღმდეგ დასახელებულია „შარვაშისძე აფხაზი დარდინ“. შემდეგ საუკუნეებშიაც აფხაზეთის მთავრებად შარვაშიძეები ჩანან.

მაგრამ შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ მერმინდელი შარვაშიძეები გენეალოგიურად არ იყვნენ დაკავშირებულნი ამ გვარის სახელის უძველეს მატარებლებთან. ფეოდალური ძალმომრეობის ხანაში რა გასაკვირი იქნებოდა, რომ მთავრის უფლება ერთი საგვარეულოდან მეორეში გადასულიყო თვით „შარვაშიძის“ გვარის სახელთან ერთად, რომელსაც ამ შემთხვევაში სამთავრო ტიტულის მნიშვნელობა ჰქონდა. ასეთ მოვლენას მეზობელ სამეგრელოშიაც ვხედავთ, სადაც გვარის სახელი „დადიანი“ ოდიშის მფლობელის წოდებად იქცა და სადაც დადიანობას სხვადასხვა გვარი ითვისებდა სხვადასხვა დროს (უკანასკნელი დადიანები ჩიქვანთა საგვარეულოდან არიან).

თვით აფხაზებში ფორმა „შარვაშიძე“ სრულიად უხმარებელია: ადგილობრივ ეს საგვარეულო ჩა ჩ-ის (//ჩაჩბა) სახელით არის ცნობილი და თუმცა აფხაზურს ძირების უაღრესად გაცვეთა სჩვევია, მაინც აფხაზური ფორმა ქართულს იმდენად არის დაშორებული, რომ შესაძლებელია ეს სახელები სხვადასხვა წარმოშობისაც იყოს. აფხაზეთის უკანასკნელ მფლობელთა ნამდვილი საგვარეულო სახელწოდების შესახებ ხსოვნის შენარჩუნება ადგილობრივ იმიტომაც უნდა ყოფილიყო ადვილი, რომ მთავრის უფლების აღსანიშნავად აფხაზურში არსებობდა და იხმარებოდა სპეციალური ტერმინი (აჰ-მთავარი, აჰრა-მთავრობა), თან ისიც საგულვეტელი ხდება, რომ ჩაჩბებზე ადრე „შარვაშიძეობა“ ანჩაბაძეთა საგვარეულოს ხელში უნდა ყოფილიყო. ამაზე მიუთითებს აფხაზური თქმულება, რომ წინათ აფხაზეთში ანჩაბაძეთა (აჩბების) საგვარეულო პირველობდა<sup>50</sup> და, ისეთი ანდაზებიც, როგორც მაგ.: „აჩბა უმჰაყუა, ჩაჩბა უზჰომო“<sup>51</sup>, ე. ი. ჯერ აჩბა თქვი და შემდეგ ჩაჩბაო. ბუნდოვანი გადმოცემა აჩბებსა და ჩაჩბებს შორის მომხდარი ბრძოლის შესახებ დაცული ყოფილა კავკასიონს ჩრდილოეთითაც: 1929 წ. გაზაფხულზე სოფ. ულაფში (ადიღეს ავტონომიური ოლქი) მცხოვრები აბაზებისგან (პირიქითელი აფხაზები; XIX ს-ის შუა წლებამდის კავკასიონის ჩრდილოეთ კალთებზე ცხოვრობდნენ) ჩვენ ჩავიწერეთ თქმულება, უკვე საკმაოდ დამახინჯებული, რომლის აზრი მიახლოებით ასეთია: „აჩბები წაიკიდნენ და ჩაჩბები აიშალნენ“.

<sup>50</sup> Д. Гулия, История Абхазии, I. 208; С. Эсадзе, Истор. записка об управлении Кавказом, I, 99—100.

<sup>51</sup> გაგონილია მხ. მარღანიასაგან. ანალოგიური აზრია გატარებული ზოგიერთი ხალხური სალოცავის ტექსტშიაც. იხ. Д. Гулия, გვ. 226, შენ. 2.



ერთი რუსი გენერლის ცნობითაც, XIX ს. პირველ ნახევარში აფხაზეთში ბევრი თავადის სახლი იჩემებდა შარვაშიძეებზე უფრო დიდ გვარიშვილობას<sup>52</sup>. ამ დეტალს იმ მხრით აქვს მნიშვნელობა, რომ გვიჩვენებს კულტურული ტრადიციების სიძლიერეს, რომელთაც, მიუხედავად აღნიშნული დინასტიური ცვლილებებისა, თავი შეინახეს სამთავრო სახლში და XIX საუკუნეში უკანასკნელ მთავარშიაც მკაფიო გამოხატულება ჰპოვეს.

მიხეილ შარვაშიძემ საინტერესო აღზრდა მიიღო. ჩვეულების თანახმად, ბავშვობაში ის გასაზრდელად გაუბარებიათ. მისი მამამძღვე (აფხაზურად „აბაძძეა“) იყო განთქმული ჰაჯი დაგუმოყვა ბარზეგი, უბიხების უპირველესი საგვარეულოს, ბარზეგების, თავკაცი და თვით უბიხების მეთაური<sup>53</sup>. უბიხების ტომი მესამე დამოუკიდებელი ეთნიკური ერთეული იყო დასავლეთ კავკასიაში და აფხაზ-ჩერქეზთა შემადგენელი რგოლი. ამ შედარებით პატარა თემმა (მას ეჭირა დღევანდელი სოქის რაიონი, ადლერიდან, სადაც აფხაზეთის მეზობლად მდებარე ჩქეეთი ესაზღვრებოდა, მოყოლებული) ყველაზე მეტი თავდადება და შეურიგებლობა გამოიჩინა იმ გმირულ ბრძოლაში, რომელსაც აწარმოებდნენ თავისუფლების დასაცავად დასავლეთ კავკასიის მთიელი ტომები მეფის რუსეთის წინააღმდეგ. როცა ეს ბრძოლა საბოლოოდ დამარცხდა, უბიხთა ტომი მთლიანად გადასახლდა ოსმალეთში, ისე რომ, მშობლიურ მიწა-წყალზე ახლა არც ერთი უბიხი აღარ ცხოვრობს.

წარსული საუკუნის 20—30-იან წლებში მათი ყველაზე გამოჩენილი წინამძღოლი იყო მიხეილ შარვაშიძის გამზრდელი. მას უდიდესი ავტორიტეტი ჰქონდა მოპოვებული არა მარტო თავისიანებში, არამედ ჩერქეზებშიაც. ეს ის ჰაჯი დაგუმოყვა ბარზეგია, რომელსაც ინგლისელი ბელი ჩერქეზების ვაშინგტონს ეძახის (ბელმა ამ მხარეში სამი წელი გაატარა და პირადად იცნობდა დაგუმოყვას), რომლის თავი რუსის სარდლობას ათას ვერცხლად ჰქონდა შეფასებული<sup>54</sup>. რუსი ოფიციალური ისტორიკოსებიც იძულებული არიან აღიარონ, რომ „ეს ბარზეგი იყო მამაცი, თაოსანი, დიდი ჰკუნის პატრონი კაცი და ჩვენი (ე. ი. რუსი იმპერიალისტების) დაუძინებელი მტერი“<sup>55</sup>.

<sup>52</sup> Воспоминания Гр. Ив. Филиппона, „Русский Архив“, 1883 г., VI, 302.

<sup>53</sup> Селезнев, op. c. II, 200; Филиппон, ib., 303.

<sup>54</sup> J. St. Bell, Journal d'une résidence en Circassie pendant les années 1837, 1838 et 1839, Paris, 1841, t. II. p. 228.

<sup>55</sup> Филиппон, [I. c. 303.

პაჭი დაგუმოყვას სკოლაში უნდა შეეთვისებინა მიხეილს ის თვისებები, რომლებიც იმდროინდელს უბიხსა და ჩერქეზ ვაჟკაცს ახასიათებდა: პოლიტიკური იდეოლოგია. განსაზღვრული უმთავრესად ზემოთ ნახსენები დიადი ბრძოლის მიზნებითა და პირობებით: „ადილენხაბზ“ ანუ ადილეური რჯული. აფხაზურ-ჩერქეზული (ადილეური) ტომებისათვის საერთო მოქცევის წესების ურთულესი სისტემა; ცხენისა და იარაღის ხმარება და, დასასრულ, რაც ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა, უბიხური და ჩერქეზული ენები, უკანასკნელი იმიტომ, რომ დედაენასთან ერთად ჩერქეზულის ცოდნა საყოველთაოდ გავრცელებული იყო უბიხების მაღალ წოდებაში.

ყველა მერმინდელი აღწერილობა ჩაზგასმით აღნიშნავს მისეილის ამ თვისებებს. ტორნაუ, რუსის ოფიცერი. რომელიც ზთაურობის საიდუმლო დავალებით მუშაობდა დასავლეთ კავკასიის მთიელთა შორის და პირადად იცნობდა მიხეილს, წერს: „მიხ. შარვაშიძე... მაშინ (1835 წ.) იყო დაახლოებით ოცდაათნი წლის ლამაზი ჰაბუკი. მას ჰქონდა ყველა თვისება, რომელსაც დიდ ფასს აძლევენ ჩერქეზები, ე. ი. იყო ღონიერი, თოფს ისროდა საუცხოოდ, მარჯვე ცხენოსნობა იცოდა და საფრთხეს არ შეუშინდებოდა. როგორც მმართველი, მიუხედავად თავისი სიყმაწვილისა, ის არ ჩამოუვარდებოდა, თუ არ სჯობდა კიდევაც, ესოდენ ქებულთ დანარჩენ კავკასიელ მფლობელებს. ესმოდა თავისი ხალხის ყოველდღიური გასაჭირი და უნარი ჰქონდა მორჩილებაში ჰყოლოდა ვინც სურდა. რუსების მიმართ თავი ეკირა შესაფერისად, არც განსაკუთრებული ამპარტავნობითა და არც პირფერობით (без подобиострастия). მოქმედებდა აშკარად და დაუზარებლად ასრულებდა ჩვენს მოთხოვნილებებს, თუ ისინი არ ეწინააღმდეგებოდნენ აფხაზეთის საშუალებებსა და სარგებლობას... როგორც ნამდვილი მთიელი თავადი, მიხეილი უდიდესი ხელგაშლით იცავდა სტუმარ-მასპინძლობის წესებს; არავინ წასულა მისი სახლიდან პატივუცემი და დაუსაჩუქრებელი“...<sup>56</sup>.

მიხეილის სიძულვილი დამპყრობლებისადმი აგრეთვე ერთხმოდ არის აღნიშნული: ოფიციალურ ცნობაში აფხაზეთის სამთავროს გაუქმების ერთ-ერთ მიზეზად გამოცხადებული გარემოება, რომ „აფხაზები, მთავრის ხელისუფლების არსებობის დროს, არამცთუ არ ცდილობდნენ რუსებთან დაახლოებას, არამედ გაურბოდნენ კიდევაც ამ დაახლოებას; ისინი არ შედიოდნენ რუსულ სამსახურში, არ აძლევდნენ თავიანთ ბავშვებს ამიერკავკასიის სასწავლო დაწესებულებებში“.

<sup>56</sup> Т[орнау], Воспоминания Кавказского офицера: Русский Вестник, 1864 г.: № 9, 39—40.

ში<sup>57</sup>, — ყველაფერი ეს, მეფის ნაცვლის აზრით, მიხეილის შთაგონებისა და ზემოქმედების ნაყოფი იყო<sup>58</sup>.

მიხეილს თავისი აღზრდა დასრულებული არ ჰქონდა, როცა ის, თითქმის ბავშვი, მთავრად გამოაცხადეს. მაგრამ რადგანაც იმხანად მისი პოლიტიკური მდგომარეობა აფხაზეთში მტკიცე არ იყო, იგი იძულებული შეიქნა 1824-დან 1827 წლამდე სამეგრელოსა და იმერეთში ეცხოვრა<sup>59</sup>. აქედან ის გადასულა თბილისში, სადაც მან, ერთი ცნობით, მთავარ შტაბთან<sup>60</sup>, მეორე ცნობით კი, რომელიღაც სასწავლებელში<sup>61</sup> ისწავლა რუსული ენა და წერა-კითხვა.

ბოროზდინი, რუსი მოხელე და ლიტერატორი, შემდეგს გვიამბობს: „მიხეილს მე პირადად ვიცნობდი და მისი კეთილგანწყობილება მქონდა მოხვეჭილი, ის იყო შესამჩნევი პიროვნება (он был личностью крупною). თავისი ახალგაზრდობა, დავით დადიანის მსგავსად, მან თბილისში გაატარა და, იმ დროის მიხედვით, საკმაოდ კარგი განათლება მიიღო. რუსულს ლაპარაკობდა ყოველგვარი აქცენტის გარეშე... მას ჰქონდა დიდი გავლენა დასავლეთ კავკასიონის მთებში, ჩვენთვის ურჩ ჩიქებსა, შაფსულებსა, უბიხებსა და აბაძახებს შორის... ბოლო ხანებში, გენერალ-ადიუტანტად და ალექსანდრეს კავალერად ქცეული. ის თავისი სურვილის წინააღმდეგ იცვამდა მუნდირსა და რეგალიებს ატარებდა მხოლოდ მაშინ, როცა სტოვებდა თავის რეზიდენციებს ხელისუფლებასთან შესახვედრად... მაღალი ტანის. წერ-წეტს, სახის სწორი ნაკვთებით, არწივისებური პროფილით, შავი გამჭირახი თვალებით, მას თავი ეკირა არაჩვეულებრივი ღირსებით და, თვითეული მისი ქესტი ამჟღავნებდა, რომ ეს კაცი მბრძანებლობასა მიჩვეული... მასთან ინტიმურ საუბარში ცხადი ზღვებოდა მისი დიდი ჰქუა... კოლიუბაკინის (რუსი მოხელე) სიტყვით, მიხეილის-თვის სრულებითაც არ იყო უცხო მაღალი იდეალები... დავით დადიანში ის ხედავდა არა მარტო მოცილეს მფლობელობის სფეროში (იგულისხმება სამურზაყანო), არამედ მტერს თუნდ იმიტომაც, რომ დავითი უსათუოდ ერთგული იყო რუსის მთავრობისა... მტრულად ეპყრობოდა ის ეკატერინესაც (სამეგრელოს მთავრის ცოლს), რომლის შესახებ მხოლოდ უღრმესი ათვალწუნებითა და ირონიით ლაპარა-

<sup>57</sup> Газ. „Кавказ“, 1866 г. № 68: „Абхазия“ (გადმობეჭდილია ოფიც. გაზ. „Русский Инвалид“-იდან).

<sup>58</sup> Записка... вел. кн. Михаила Николаевича о пелсжении Абхазии: საქ. ცენტრარქივი, საქმე № 48, ფფ. 41—47.

<sup>59</sup> Селезнев, I с.

<sup>60</sup> Филиппсон, оп. с., გვ. 303.

<sup>61</sup> П., Из записок Кавказского туриста: газ. „Кавказ“, 1867 г., № 45.

კობლა, უკვე იმიტომაც, რომ საზოგადოდ ქალებს არაფრად აგ-  
დებდა“<sup>62</sup>.

საზოგადოდ, მიხეილი კულტურული და ცოდნისმოყვარე კაცი  
ჩანს. მისი კულტურული მოთხოვნისა და ლიტერატურული  
ინტერესების შესახებ საყურადღებო ფაქტიურ ცნობებს გვაწვდის  
ერთი რუსი ჟურნალისტი, თავისებური „კომენტარიებით“. ეს „ურიად-  
ნიკის“ მსოფლგაგებით აღჭურვილი მწერალი, რომელიც ამტკი-  
ცებს, „რომ სიბერეში მიხეილმა სავსებით იბრუნა პირი აზიისაკენ:  
ცივილიზაციურ სამყაროსთან ყოველგვარ ურთიერთობას მოწყვე-  
ტილმა მან გარს შემოიხვია ტყის კაცების მონური ხროვა; თავი და-  
ანება კოვზსა და ჩანგალს და ხელით დაიწყო საქმლის ჭამა; თან  
წიგნის კითხვისა ან რაიმე სამეურნეო საქმიანობის ნაცვლად<sup>63</sup>. ხელი  
მიჰყო ჩხირების თლას“-ო... — ამავე დროს გვიამბობს, რომ ოჩამ-  
ჩირეში, მთავრის მიტოვებულ სასახლეში, მიხეილის აფხაზეთიდან  
გადასახლების ორი წლის შემდგომ, ერთ ოთახში მან იპოვა წიგნე-  
ბის დიდი გროვა, ნაშთი, როგორც ჩანს, მიხეილის წიგნთსაცავისა  
(სასახლე ამ დროისათვის უკვე გაძარცვული უნდა ყოფილიყო):  
„რა არ იყო იქ? ლერმონტოვის „ჩვენი დროის გმირიც“; რომელი-  
ღაც ალგებრა, ლათინური დისერტაცია, იტალიანური ოპერების ლიბ-  
რეტოებიცა და ფრანგული სამკურნალო წიგნებიც და რუსული ძვე-  
ლი რომანებისა, ჟურნალებისა და სხვა გამოცემების ცალკე ტომთა  
აუარებელი რაოდენობა. ჩანდა, ამ წიგნების უმრავლესობა შემთხვე-  
ვით იყო შექმნილი. უნდა ვიფიქროთ, რომ ბევრი მათგანი მთლად  
წმინდა გზით არ იყო იქ მოხვედრილი და მოტაცებული იყო სხვადა-  
სხვა პირთა დარბეული ქონებიდან [!]. სხვანაირად თითქმის შეუძ-  
ლებელია ავხსნათ, რად უნდოდა უცხო ენების უცოდინარ მთავარს  
ფრანგული და იტალიანური წიგნები, ისიც სამკურნალო<sup>64</sup>. მაგრამ შე-  
სამჩნევი იყო, რომ მთელს ამ ნაგავში ერთი რიგის თხზულებები  
შეტად იპყრობდა მთავრის ყურადღებას და უთუოდ თვით მის მიერ  
იყო შექმნილი. ეს იყო ნაპოლეონისა და სუვოროვის ისტორიები,

---

<sup>62</sup> К. А. Бороздин, Закавказские воспоминания, Мингрелия и Сванетия с 1854 по 1861 г. СПб., 1885, გვ. 220—223. რომ მიხეილმა მშვენიერად იცოდა რუსული, ამას ადასტურებენ სელუზნევი და ფილოსონი, დასახ. თხზ.

<sup>63</sup> საინტერესოა, რომ 1841 წ. მიხეილი ცდილობდა ლიონის ხეების გაშენებას თავის მამულში, ოსმალეთიდან გამოწერილი ნერგების საშუალებით. Селезнев, იქვე, III, 407, შენ. 7.

<sup>64</sup> შექმნილია ალბათ მიხეილის საზღვარგარეთ ყოფნის დროს, იხ. ზემოთ, გვ. 11.

1812 წლის ლაშქრობათა და სხვა ომების აღწერილობანი, თხზულებები სავსეა წყობის შესახებ და ზოგი სხვადა. ყველა ეს წიგნი გულდაგულ იყო შეეჩინებული, სრულად დატული და, უეჭველია, ისინი ყველა დანარჩენზე მეტად აინტერესებდნენ მთავარს, ყოველ შემთხვევაში იმ დროს, როცა ის ჯერ კიდევ კითხულობდა წიგნებს<sup>65</sup>.

ყოველივე ამის შემდეგ კიდევ უფრო ნათელი ხდება მნიშვნელობა იმ ფაქტისა, რომ ამ პერიოდშიაც ქართული ენა კულტურის მთავარი ენაა, როგორც სამთავროსათვის, ისე თვით მიხეილისათვის. ამას მოწმობს, მაგალითად, საკმაო რაოდენობით მოღწეული ქართული მემორიალური წარწერები<sup>66</sup>. შემდეგ, როგორც ვამბობდით, ოფიციალური მიწერ-მოწერა რუსული ხელისუფლების ორგანოებთან და მის ცალკე წარმომადგენლებთან (მათ შორის ტომით რუსებთანაც, როგორც მაგ., ქუთაისის გენ.-გუბერნატორ სვიატოპოლკ-მირსკისთან<sup>67</sup>) ქართულად წარმოებდა<sup>68</sup>. ამ საბუთთაგან ზოგი თვით მიხეილის ხელით არის დაწერილი, როგორც ამას დედნების შესწავლა ადასტურებს და ოფიციალური ცნობებიდანაც ჩანს. ყურადღებას იქცევს ის, რომ მთავრის სამდივანშიწიგნობროს მიერ დამზადებული ქართული დოკუმენტები მართლწერის გარკვეულ სისტემას მისდევენ და ამით ემხრობიან ცნობილს ორთოგრაფიულ-გრამატიკულ სკოლას, რომლის შესახებ დაწერილებით ქვემოთ იქნება საუბარი. სანიმუშოდ აქვე მოგვყავს მიხეილის წერილი გენ. ბებუთოვისადმი (სასენი ნიშნები ჩვენ დავსხით): „თქჳმ-ნო ბრწყინვალეაჲ. კნიაზო ვასილ იოსიფიჩი! ამას წინათ მოგართვით მოკლედ რაოდენნიმე ამბავნი; შემდგომ მისა, მესამეს დღეს, გეახელ ბზუფუს (sic), სადაცა ჯიქისა და ჩერგეზის (!) ჯარი მომავალნი სოხუმს, შემხუნდნენ, ზოგნი გზაზედ და ზოგნი ჩემსა (შინ გამომიარეს ჩემდა სანახავად). რაც შესაძლო იყო ჩემგან, ვიმეცადინე, რათა უთანხმოება შემომეტანა მუშირისა და მათ შორის; ხსენებულნი ჯარებნი

<sup>65</sup> П., Из записок Кавказского туриста: газ. „Кавказ“, 1867 г. № 45.

<sup>66</sup> თ. სახოკიას დასახ. წერილში, „ცნ. ფ.“, 1903. 11—XII, მოტანილია მიხეილისეული რამდენიმე წარწერა ლუტუნის ტაძარში დატულ ნიეთებზე. ერთი წარწერა დათარიღებულია 1829 წლის 1 აპრილით, მეორე — 1849 წლის 1 სექტემბრით და იუწყება, რომ ეს ხატი გააქედინა „მთავარმან სრულიად აფხაზეთისამან მიხეილ გოორგის-ძემ შარაუმიძემან“ „საღღევრძელოდ საყვარლისა მეუღლისა ჩემისა და მემკვიდრისა ჩენისა გოორგისა...“

<sup>67</sup> ასეთია, მაგ., მიხეილის უკანასკნელი წერილი აფხაზეთიდან მირსკისადმი 1864 წლის 6 ნოემბრის თარიღით.

<sup>68</sup> უკანასკნელ წლებში გვხვდება რამდენიმე რუსულად დაწერილი მიმართვა, უმაღლესი მთავრობის მოხელეებისადმი.

წავიდნენ სოხუმს მოსალოდებლად მუშირისა, რომელიც იყო წარსული ანათამდის (sic), სადაც შეჰკრიბა პირტყელ ჯიქეთი, უბიხი, შაფსული და აბაზახლები (sic). გამოუცხადა, რომა აბაზახლები წარსულიყუნენ ყარაჩისკენ და სხტმბრ ერთობით ჩტმცკენ და მასთან დიდი პოლიტიკითა და საჩუქრით მიიღო ყტმლანი, — და ერთპირად გამოუცხადეს თანხმობა მისის ბრძანებისა. მოხარული მუშირი და მობრუნებული (sic) მოვიდა სოხუმს. მეორეს დღეს მიიღო თავ-თავი კაცები ხალისად, რადგან მისი ბრძანება მსწრაფლ აღასრულეს. შემდგომ მუხაიფისა გავიდნენ და მოციქული გამოუგზავნეს, რომა ამ დროს ჯარიანობა არ შაუძლიანთ (sic): ერთი მიზეზი, რომ სიცხეებმა მოაწია და დახაშმავსთ (!), მეორე — მეტისმეტი შორეა თავიანთის სამშობლო ქტმცნიდან, რომ მკუდარისა და დაქრილის წაღება არ შაუძლიანთ (!). ამ მიზეზებით ვერ წავალთო. გაიკვირა მუშირმან მათი ლაპარაკი და უთხრა, რომ აგრე უცებ რამ გამოგცუალათ, გაურის (!) ფული თუ არ მიიღეთო, — ან თუ გაური (!) არა ხართ, უნდა წამოხვიდეთო. ეს სიტყუტები იმჯავრეს და იმათი ბაირაღები ააგლიჯეს და წავიდნენ. და სხვანი შორებულნი მცხოვრებნი მათნი, რომელიც მოდიოდენ, გზითგან დაბრუნდენ, რადგან ესენი შაიყარნენ (!) გზაზედ. სარჯელი ჩემი უქმათ არ დარჩენილა. აწიც იმედი მაქტს აღვასრულო სურვილი ნამესტნიკისა, რომელიც ამას წინეთ წაიყვანეს მილიციებ<sup>69</sup> მობრუნდებიან; გავათავებ მოქმედებასა ჩემსა და მოგახსენებთ წერილით. იმედი მაქუს, რომა გურიის ოტრიადისაგან ფარულ იქმნება მოწერილობა ჩემი, სანამ გავათავებდე საქმესა, — ვგიებ მარად თქტმნი ბრწყინვალეების მორჩილი მოსამსახურე მიხაილ შარვაშიძე. 16 ივნისს 1855 წელსა, ს. სოუქსუ“ (საქმე № 42, ფფ. 45, 50).

მთავრის ოჯახის წევრების მიწერ-მოწერის ენაც ქართულია. მაგ, მიხეილი ცოლს ქართულად სწერს<sup>70</sup>, ცოლიც ქართულად მიმართავს მას (AKAK XI, გვ. 46). მიხეილის საკუთარი სტილის დახასიათებისათვის შეიძლება აქ მოტანილ იქნას ერთი მისი პატარა ბარათი, ცოლთან მიწერილი მას შემდეგ, რაც მიხეილი სამეგრელოდან აფხაზეთში დაბრუნდა. ალექსანდრა კი, მიხეილის ცოლი, ამ დროს სოფ. ჰკადლუაშში, თავისი მამის ოჯახში იმყოფებოდა. წერილი დაწერილია მიხეილის საკუთარი ხელით, როგორც შენიშნავს დ. ყიფიანი (საქმე № 42, ფფ. 137 ბ).

„საყუარელო ალექსანდრაი გრიგოლ შარვაშიძე და ქირთ ტაგუ (ე. ი. ტაგუ ქართველი. — ს. ჯ.) გამომიგზავნია ვითომც შენი და ბავ-

<sup>69</sup> დედანში შეცდომით: მილილიციები.

<sup>70</sup> საქმე №42, ფფ. 122 და სხვ. ამავე საქმეში დაცულია მიხეილის ქართული წერილები სიმამრთან.

შების წამოსაყვანათ აქეთ, და არამც არ დაუჯერო იმათ და არ წამოხვიდე. ეს არაეინ გაიგოს. რამდონიც ხანს შაგედლოს (!), შეიქციე, და მამა შენი როცა მოვა, თვითონ მიხვებთა. ეს წიგნი უჩვენე და რა-ვარც სჯობდეს, იქს. გიორგი შენთან მოაყვანიწე. ლეჩხუმს არ წაიყვანონ. ბაბუშია ჩკოტუებს გამოატანე, გულნაკლულათ არიან, გაზდილი წაგვართვიო. მე მალე ვერ მოვალ, მაგრამე (!) ჩემთვის ნუ სწუხხარ (!), პატარა გიორგი შეგიქცევს. შენი მიხაილ შარვაშიძე. 18 მაისს 1855 წელსა: ოჩამჩირით“ გარედან წერილს აწერია: „აფხაზეთის მთავრინა ალექსანდრა გიორგის ასულსა. ჭკადუაშს, საკუთარს ხელს“ (იქვე, ფფ. 135—136 b).

ქართული ენის ასეთი ფუნქცია აფხაზეთში ქვეყნის მრავალსაუკუნოვანი კულტურულ-ისტორიული განვითარების ნაყოფი იყო, როგორც თავის ადგილას ვამბობდით. სათანადო ტრადიციები გადადიოდა თაობიდან თაობაში, ისტორიულ პირობებთან შეფარდებით, დაუბრკოლებლად ან მცირედი შეფერხებით, რაკი რეალური ინტერესების სფეროში აფხაზეთის მიზიდულობა საქართველოს დანარჩენი ნაწილებისადმი საბოლოოდ არასოდეს არ გაწყვეტილა. კერძოდ, მთავრისა და სხვათა დაწინაურებული ოჯახებისათვის ერთგვარი მნიშვნელობა უთუოდ ჰქონდა პირადს ნათესაურ კავშირს ამ ნაწილებთან, პირველ რიგში, სამეგრელოსთან. ასე მაგ., მიხეილის როგორც დედა, ისე ცოლი დადიანის ქალები იყვნენ. უფრო ზოგადად შეიძლება ითქვას, რომ სამეგრელო, როგორც თავისი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო, ისე ამ ორი ტომის ეთნოგრაფიული სიახლოვის წყალობით, ხანგრძლივი ისტორიული თანაცხოვრების ნიადაგზე, წარმოადგენდა მთავარ არტერიას, რომლის საშუალებითაც ხდებოდა კულტურული ენერჯის მიმოქცევა აფხაზეთსა და საქართველოს ცენტრალურ პროვინციებს შორის. იბადება ამიტომ საჭიროება, შევეხოთ სამეგრელოსაც აღძრული საკითხების თვალსაზრისით.



საქართველოს სახელმწიფოებრივი ერთიანობის ხანაზე რომ არ ვილაპარაკოთ, როცა კულტურული ცხოვრება განსაკუთრებით ინტენსიური და მთლიანი იყო, საყოველთაო დაქუცმაცების დროშიაც, მას შემდეგაც, რაც სამეგრელოს სამთავრო სეპარატულ პოლიტიკას შეუდგა საერთო ტენდენციის მიხედვით, — სამეგრელო ქართული კულტურული სისტემის ორგანულ ელემენტს შეადგენს.

ყველაზე უფრო საინტერესო და დამახასიათებელი ამ მხრით

არის ცნობები იმ ეპოქიდან. როცა განკერძოებული სამეგრელოს სამთავრო აღწევს მანამდე არნახულსა და შემდეგში აღარ განმეორებულს ძლიერებას. ვგულისხმობთ XVII საუკუნის პირველ ნახევარს, ცნობილი ლევან დადიანის მთავრობის დროს. მიუხედავად სასტიკი ფეოდალური გათიშვისა და მკაცრი პოლიტიკური ურთიერთობისა მეზობელ ქართულ სამეფო-სამთავროებთან, სამეგრელოშიაც იგივე კულტურული ძალები მოქმედებს, რაც საქართველოს დანარჩენ ტერიტორიაზე. ეროვნული ცნობიერების მთლიანობის გამოცხადება აქ უფრო მკაფიოც არის. როცა ლევანმა სხვადასხვა პოლიტიკური მოსაზრებით, კავშირის დაკერა სცადა მოსკოვის მთავრობასთან, მოსკოვში საკითხი გაუჩნდათ (რაკი ეს სამეგრელოდან მომართვის პირველი შემთხვევა იყო): რა ხალხია ეს „დიდიანები“ (ასე დაარქვეს იქ მაშინ მეგრელებს), რა სარწმუნოება აქვთ, ან რა ენაო? ამის გამო დაკითხულმა თეიმურაზ კახთა მეფის ბერძენმა ელჩმა, იმხანად მოსკოვს მყოფმა განაცხადა: ჩვენი თანამორწმუნენი არიან, ენა კი თავისი აქეთო<sup>71</sup>. თვით ლევანის დესპანმა კი ასეთი განმარტება მისცა: სარწმუნოება იგივე გვაქვს, რაც ქართლ-კახეთის მცხოვრებთ. ჩვენი მწიგნობრობა ქართულია. მხოლოდ ენაცა გვაქვს შინაურობაში სასაუბროო<sup>72</sup>.

სრულიად ქართული ეროვნული ერთობის შეგნება კიდევ უფრო ნათლად თვით ლევანის დიპლომატიურ საბუთებშია გამოხატული. „იყო ივერიის ქვეყანაში ხუთი ხელმწიფე“, — მიმართავს რუსეთის მეფეს ლევანი „ყველა აქ ივერიის ქვეყანაში მცხოვრები მართლმადიდებლის“ სახელით, — „მათგან ორი (იგულისხმება ქართლისა და კახეთის მეფეები) დაიმორჩილა სპარსეთის შაჰმა; დანარჩენი სამი ხელმწიფის სამფლობელოს კი (იმერეთს, სამეგრელოს და გურიას) ჩვენა ვფლობთ“<sup>73</sup>... მეორე საბუთში ლევანი მსგავსსავე ცნობას იმეორებს და თავის წოდებულებას ასე გამოსთქვამს: „ივერიის ქვეყნის მეგრულ მხარეში მცხოვრები ლევან დადიანი“<sup>74</sup>. ი ვ ე რ ი ა ა მ შ ე მ თ ხ ე ვ ა შ ი ს ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს ა ღ ნ ი შ ნ ა ვ ს , რ ო გ ო რ ც ე ს ჩ ა ნ ს ც ა ი შ ი ს (სამეგრელოშია) გ უ ლ ა ნ ი ს მ ი ნ ა წ ე რ ი -

<sup>71</sup> Показание грузинского посла Митрополита Никифора о Дидианской земле. сб. С. Белокуров. Материалы для русской истории. М., 1888. гз. 267.

<sup>72</sup> „... З грузинскою де верою их вера - одна и книги теж, что и грузинские только де язык свой как меж собой говорят“. Допрос в Посольском приказе, посла священника Гавриила. оп. в. 270. Грузин-ს მაშინ მოსკოვში ქართლ-კახეთის ქართველს ეძახდნენ.

<sup>73</sup> Грамата Дидианского царя Леонтия к царю Михаилу с послом священником Гавриилом: *ibid.* 272.

<sup>74</sup> Грамата Дидианского царя Леонтия к царю Михаилу, *ibid.* 300.



დან, სადაც იგივე პოლიტიკური ტენდენციისა გატარებული და ლევანი წოდებულია „ყოვლისა საქართველოთა პატრონად“<sup>75</sup>.

სამწერლო ქართულისა და მეგრულის დამოკიდებულების აღნიშნული შეგნება დადასტურებულია სულ სხვა წარმოშობის წყაროს მიერაც. დაახლოებით იმავე ხანებში სამეგრელოში ნამყოფი იტალიელი მისიონერი არქანჯელო ლამბერტი, რომელიც, რა თქმა უნდა. ამ შემთხვევაში არა მარტო საკუთარ დაკვირვებას; არამედ ადგილობრივ შეხედულებასაც გადმოგვცემს, გვიამბობს: „...მეგრელები იმდენად უმეცარნი არიან, რომ მათ შორის თითქმის არავის არ ესმის ის ქართული წიგნები, რომელიც დაწერილია მათი ნამდვილი ძველებური და წმინდა ენით. ამ ენისგან მათი მდაბიური ენა ისე განირჩევა, როგორც ჩვენი მდაბიური განირჩევა ლათინურისგან. აქ არ თავდება მათი უმეცრება: ქართული წერა-კითხვა დღეს სულ მოსპობილი იქნებოდა აქ, რომ ქალებს არ შეეჩახათ იგი. ისე რომ. თუ ვისმე უნდა კითხვა შეისწავლოს, უნდა რომელსამე ქალს მიეხაროს სასწავლებლად“<sup>76</sup>.

მეგრელების უმეცრება ავტორის მიერ, რა თქმა უნდა, დიდად არის გაზვიადებული<sup>77</sup>; კათოლიკე მისიონერებს საზოგადოდ სჩვევიათ, ვასაგები მიზეზით, იქაური სინამდვილის ქარბი მუქი წამლებით წარმოდგენა. უფრო საყურადღებოა ლამბერტის ცნობა მეგრელი ქალების კულტურული როლის შესახებ. ცნობილია, რომ ქართული კულტურის დაცვის მოვალეობა ქართველმა ქალმა ბევრ ადგილას და ბევრი ხიფათის დროს იკისრა და შეასრულა კიდევაც. იქ, მაგ., სადაც. დამპყრობელთა ძალადობისა და ისლამის გავლენის წყალობით, ვაჟებში ქრებოდა ქართულის ცოდნა და იფერფლებოდა ქართველობის გრძნობაც კი, ეროვნულ თვითშეგნებას ქართულ ენასა და მწიგნობრობასთან ერთად ინახავდნენ ქალები. აქარისა და ოსმალების მაკმადიან ქართველებში უკანასკნელ დრომდე დაცული ქართული დამწერლობის განსაკუთრებული სახე ცნობილი იყო „დედაბრული

---

75 ე. თაყაიშვილი, არხეოლოგიური მოგზაურობიდან სამეგრელოში: „ქველი საქართველო“, ტ. III, განყ. I. 191.

76 არქ. ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, იტალიურით ნათარგმნი ალექს. ჭყონიასი, ტფ., 1901, გვ. 174.

77 თვით ლამბერტი, სხვათა შორის. წერს, რომ ლევან დადიანი „კითხულობს სხვადასხვა საეკიმო წიგნებს, რომელიც გადმოთარგმნილია მათებურ ენაზე“ (ე. ი. ქართულად), ib. გვ. 29. ძველი საეკლესიო წიგნების ენის ცოდნა შესაძლოა მართლაც დაქვეითებული ყოფილიყო.

ხელის“ სახელწოდებით, რადგან მას უმთავრესად ქალები ხმარობდნენ...<sup>78</sup>.

საგულეებელია, რომ მეგრელი ქალი, აფხაზეთში გათხოვებისას თან წაიღებდა თავის კულტურულ ჩვეულებებს და ახალ ოჯახში ამ მიმართულებით გარკვეულ გავლენას მოახდენდა. უეჭველია, ეს ასე იყო. ჩვენთვის ამჟამად განსაკუთრებით საინტერესოა იმ ქალების კულტურული ფიზიონომია, რომელნიც უკანასკნელი მთავრის ოჯახში დიასახლისობდნენ. მიხეილის დედის, თამარის, შესახებ მცირე ცნობებია მოღწეული. დ ი უ ბ უ ა დ ე - მ ო ნ პ ე რ ე, რომელიც იყო აფხაზეთში 1833 წელს, თავისი მოგზაურობის აღწერილობაში ამბობს, რომ მიხეილის დედა „მართავს“, ე. ი., დედას განსაკუთრებული გავლენა აქვს მთავარზეო. სამაგიეროდ, მეტი რამ საყურადღებო შეიძლება გავიგოთ მიხეილის ცოლის, გ. შარვაშიძის დედის, ალექსანდრასა და მისი აღმზრდელი წრის შესახებ.



ალექსანდრა ასული იყო გიორგი დადიანისა, ნიკოლოზის ძისა. ეს ნიკოლოზ დადიანი, „დიდი ნიკო“-ს სახელით ცნობილი (Бороздин 98, და სხვა) მრავალმხრივ შესანიშნავი პიროვნებაა. მაგრამ ამჟამად იგი ჩვენს ყურადღებას იზიდავს იმდენად, რამდენადაც მან შეგნებული მიმართულება მისცა თავისი მრავალრიცხოვანი შთამომავლობის სულიერ განვითარებას. დიდად ერთგული სამთავრო სახლისა, დიდი ნიკო იყო სამეგრელოს პოლიტიკის მთავარი ხელმძღვანელი. 1805 წ. ის მეთაურობდა სამეგრელოს დეპუტაციას, რომელიც პეტერბურგს წავიდა გრიგოლ დადიანის სიკვდილით გამოწვეული მდგომარეობის გამო და რომელმაც გრიგოლის-ძეს, ლევანს, მოუპოვა იმპერატორის სიგელი მთავრად დამტკიცების შესახებ<sup>79</sup>. ლევანის მთავრობისას იგი „მარჯვენა ხელი იყო მთავრისა, მისი ვეზირი, რომელიც მრავალი წლის განმავლობაში დამოუკიდებლად და უკონტროლოდ განაგებდა ქვეყანას“. „როგორც მმართველობის, ისე მეურნეობის სფეროში... და მთავრის განუსაზღვრელი ნდობით სარგებლობდა“ (Бороздин 98, 131). ნი-

<sup>78</sup> ამ ასოების ხასიათისათვის იხ. Д. Бакрадзе, Археологическое путешествие по Гурии и Адчаре. СПб, 1878, გვ. 76--77 და ამავე წიგნისთვის დართული ატლასი, I, 1.

<sup>79</sup> Б. და დ ი ა ნ ი, ქართველთ ცხოვრება; Е. Такашвили, Описание... СМОМПК, XXI. 30—32.

კოლოზ დადიანის ამ სახელმწიფოებრივი საქმიანობის ნაყოფია მისი „დასტურლამა“, შედგენილი ვახტანგ VI-ის „დასტურლამალის“ მიბაძვით (გამოც., თბ., 1897 წ.). ამავე დროს, იგი იყო სარდალიც და სამთავროს ლაშქარს წინ უძღოდა არა ერთი სამხედრო მოქმედების დროს.

ყოველსავე ამას ის ათავსებდა ლიტერატურულ საქმიანობასთან. მას, სხვათა შორის, დაუწერია „მიმოვლა“, თავისი მოგზაურობის აღწერა რუსეთში<sup>80</sup>. თანამედროვენი იმდენად აფასებდნენ მის სამწერლო ნიჭს, რომ მისთვის შეუდგენინებია მამია გურიელს ერთი მეტად მნიშვნელოვანი დოკუმენტი, მიმართული რუსეთის იმპერატორისადმი (ნ. დადიანი, იქვე 39).

მთავარი მისი ლიტერატურული ნაწარმოები არის „ქართველთა ცხოვრება“, საქართველოს ისტორია დასაბამიდან ავტორის დრომდე (ნ. დადიანი, 9). ქართული ისტორიოგრაფიისათვის ნიკო დადიანი უკვე იმითაც არის ძვირფასი, რომ ის ერთადერთია ძველ ქართველ ისტორიკოსთა შორის, რომელიც წარმოშობით დასავლეთ საქართველოს ეკუთვნის და რომლის სახელსაც ჩვენ ვიცნობთ. შემდეგ, ავტორის წარმოშობისა და პოლიტიკური მდგომარეობის გათვალისწინებით, განსაკუთრებით საგულისხმო ხდება თხზულების ძირითადი კონცეფცია, რომლის მიხედვით ქართული ისტორიის პროცესი მთლიანობაშია წარმოდგენილი. კერძოდ, სამეგრელოს ისტორიული სინამდვილე ეს არის საქართველოს ისტორიის ძალთა მოქმედების მხოლოდ ადგილობრივი შედეგი. ავტორი, როგორც „შვილი მამულისა“, არის „ქართველთა ისტორიის“ და, არა განთვითებული პროვინციული თავგადასავლის, მწერალი (ib., 12). სამეგრელოს სამთავროს ამბები, — შედარებით უფრო ვრცლად მოთხრობილი, იმიტომ რომ მათ ავტორი უკეთ იცნობს, — არც კი არის გამოყოფილი საერთო თხრობიდან დასავლეთ საქართველოს ვითარების შესახებ XVIII ს. მეორე ნახევარსა და XIX ს. პირველ მეოთხედში, ე. ი. იმ ნაწილში, სადაც ავტორი სავსებით ორიგინალურია. როგორც „უწინდელთა ქართველთა მებისტორიეთა“ გამგრძელებელი ნ. დადიანი დამოკიდებულია წინამორბედ ქართულ საისტორიო მწერლობაზე, სხვათა შორის, და ვ ი თ ბ ა ტ ო ნ ი შ ვ ი ლ ი ს „ნარკვევზე“, რომელიც დაიბეჭდა ტფილისში 1800 წ. და რომელიც პირველი ცდაა მსოფლიო ისტორიის სახელმძღვანელოსი ქართულ ენაზე<sup>81</sup>. მაგ., ნ. დადიანის ისტორიის წინასიტყვაობა, სადაც განმარტებულია მიზეზი და მიზანი შრომისა და რამ-

<sup>80</sup> ნ. დადიანი, ირ. ც. გვ. 33 — უწერია ლექსებიც: ერთი მისი შაირი იხ. „რუსების ბრძოლა“ ი. გეგეჭკორისა, ზ. კვიციანიძის გამოც. ტფ., 1895, გვ. 20.

<sup>81</sup> ნათარგმნი თხზულებები უწყებული ხასიათისა უფრო აღრეც გეხედება.

დენივე ზოგადი მოსაზრებაა გადმოცემული (გვ. 9—10), თითქმის სრული განმეორებაა „ნარკვევი“-ს წინასიტყვაობისა (გვ. ე-ე).

ეს სესხების ფაქტი, იმდროინდელ შეხედულებათა მიხედვით, უნდა შეფასებულ იქნას არა იმდენად ავტორული ურთიერთობის, რამდენადაც იდეური ნათესაობის თვალსაზრისით. ნ. დადიანი ემხრობა დავითს თავისი ლიტერატურული სტილითა და გემოვნებითაც. უკეთ რომ ვთქვათ, ორივენი ეკუთვნიან იმ ლიტერატურულ-გრამატიკულ სკოლას, რომელიც ეყრდნობოდა ანტონ კათალიკოზის დიდ ავტორიტეტს და რომელმაც საბოლოოდ დასთმო თავისი პოზიციები მხოლოდ წარსული საუკუნის სამოცდაათიან წლებში.

მწიგნობრულ-ხელოვნური, ზოგჯერ მეტად მძიმე, ენა და უაღრესად თავისებური გრამატიკულ-ორთოგრაფიული მოძღვრება — აი, რა ახასიათებს ამ სკოლას ფორმალურად.

მისი დებულებების დაწვრილებით დალაგება აქ უადგილო იქნებოდა. აქ ვერც იმ საკითხს შევეხებით, თუ რომელი სათავეებიდან მომდინარეობს ანტონის სკოლის ეს შეხედულებანი (ზოგი რამ ქვემოთ, აღნუსხულ მოვლენათაგან ჩვენ ანტონზე ბევრად ადრეც გვხვდება). გაკვრით აღნიშნავთ მხოლოდ, რომ გრამატიკულ-ორთოგრაფიული რიგის მოვლენებიდან ყურადღებას იქცევს: გრამატიკული სქესის ერთგვარი სანქცია ქართულში, რამაც შესაძლებელი გახადა „მეფა“, „მეულა“, „მთავრინა“ და სხვ. მსგავსი ფორმების ხმარება<sup>82</sup>. ზოგიერთი ქართული თანდებულის ბოლოსდებულიდან წინდებულად გადაქცევა (თვის კავშირისა = კავშირისათვის; მებრ მსგავსებისა = მსგავსებისამებრ); წინსართული ჰ-ს უმართებულო გამოყენება (ვჰსწერ, ჰსტიროდე, მჰსწავლული, თანაჰსწორი, უჰბიწო და სხვა); საერო მწერლობის პრაქტიკიდან გამოსული ან სანახევროდ გადავარდნილი ასოების აღდგენა (ფ, ჯ, ჯ, ჯ, შ, აგრეთვე ანტონამდე ხმარებული ძ); ახალი ნიშნების შემოღება (გ, ჟ) და სხვ. ანტონის რეფორმამ უდიდესი გავლენა მოახდინა სამწერლო ქართულზე. მიუხედავად იმისა, რომ ზოგიერთმა რამემ იმთავითვე ვერ მოიღვა ფეხი (გ), მთავარი ელემენტები მაინც შეთვისებულ იქნა: შეხედულება სამწერლო ენის თვისებათა შესახებ, სინტაქსური მოძღვრება, მართლწერა მეტნაკლებად (განსაკუთრებით სპეციფიკურია ჟ, რომელიც ერთბაშად უჩვენებს

---

<sup>82</sup> ს უ ლ ხ ა ნ - ს ა ბ ა (ლექსიკონი, s. v. მათაჲ, მეფა, უფალა, დედოფალა, ქაბუჯა, წინასწარმეტყველა და სხვ.) და ანტონი (ღრამატიკა, 11, § 186) მეფა-ს მსგავსი ფორმებისათვის ძველი აღთქმის წიგნებს იმოწმებენ; მთავრინა, როგორც ჩანს, ნაწარმოებია რუს. княгиня-ს მიხედვით და დაკანონებულია ანტონის მიერ ღრამ. 11, § 190, 11.

ძველის წარმოშობას ანტონის სკოლის წრეში<sup>83</sup>, დამახასიათებელია აგრეთვე „ჰაემეტობა“, თუ ამ ძველი ტერმინის საესეებით პირობითი ხმარება მოცემული შემთხვევისათვის შესაწყნარებელია: უადგილო ჰაეთი აქრელებულია მთელი მერმინდელი მწერლობა და მისი კვალი ზოგჯერ ჩვენს დროშიაც თავს იჩენს<sup>84</sup>.

იმდენად, რამდენადაც ანტონის დებულებები, მისივე სიტყვები რომ ვიხმაროთ. ეწინააღმდეგებოდა „ჩვეულებასა ქართველთა ენისასა“ და ხშირად „იძულებით საბლითა მეცადინობისათა“ შემოტანილი იყო (თვით ანტონის ან მის წინამორბედთა მიერ) უცხო ენების გრამატიკული სალაროდან, აღნიშნული გავლენა უარყოფითად უნდა იქნას შეფასებული. მაგრამ, როგორც ცდა ანარქიის მოსასპობად სალიტერატურო ენასა და დაწერილობაში და მათი სტიქიური განვითარების სავალდებულო ნორმათა კალაპოტში მოსაქცევად, ამ ნორმებისათვის სახელმწიფოებრივი დასტურის ძიებასთან ერთად (ანტონი სამეფო სასჯელს უქადის მისი ზოგიერთი ორთოგრაფიული წესის დამრღვევლთ)<sup>85</sup>. ეს მტკიცედ ჩამოყალიბებულ სისტემაზე დამყარებული რეფორმა მაჩვენებელი იყო ქართული საზოგადოებრივი აზრის მნიშვნელოვანი დაწინაურებისა. სამწერლო ენის საყოველთაოდ სავალდებულო ნორმების საკიროების შეგნება არ შემოიფარგლებოდა ქართლ-კახეთის სამეფოს საზღვრებით. ჩვენ მიერ აღნიშნული ფაქტი — ნ. დადიანის დამოკიდებულებისა ანტონის სკოლაზე — იმის საბუთია, რომ ეს შეგნება სამეგრელოშიაც არსებობდა<sup>86</sup>. მთელი ქართველობა საერთო სულიერ ცხოვრებაშია შებმული და სათანადო ევოლუციის ტემპიც თითქმის თანაბარია საქართველოს ყველა რაიონში. აღიარებს რა ცენტრის კულტურულ ჰეგემონიას, პერიფერია (განაპირა კუთხე-

<sup>83</sup> ეს ნიშანი გამოსახავს უმარცვლო უ-ს ანუ, ანტონის ტერმინოლოგიით (ღრამ. 11, § 156, დ: „ზედადართეა“, § 26, ე), უ-ს სიბრჯვევს და ამიტომ იწოდება. უ ბრჯვედ. ჭ მიიღო ქართ. საენათმეცნიერო ტრანსკრიპციამ, იგი შეესაბამება როგორც კილოებში, ისე ზოგად სასაუბრო ქართულში არსებულ ბგერას (მაგ. გვარის სახელში: ვო გუ აძე უნით აღნიშნული ბგერა არ არის არც ხმოვანი უ, რადგან იგი მარცვლს არ ქმნის, არც ბაგევიბლისმიერი ვ. როგორც სიტყვაში: ვინ).

<sup>84</sup> ანტონის ორთოგრაფიული სისტემის წინააღმდეგ ჩვენს გრამატიკულ ლიტერატურაში, რამდენადაც ვიცით, პირველად პროფ. დ. ჩუბინიანმა შეიღწა გაილაშქრა.

<sup>85</sup> ღრამმატიკა, ზედადართეა, § 23.

<sup>86</sup> დადიანის ისტორიის ნაბეჭდ გამოცემაში ანტონის ორთოგრაფია დაცული არ არის, მაგრამ, უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს გადამწერის ბრალია, ენა აშუარად „ანტონიანური“. ამას გარდა, ანტონისეული მართლწერის ბატონობა ნ. დადიანის ოჯახში გამომჟღავნებულია მისი შვილების მწერლობაში, როგორც აქვე იქნება ნაჩვენები. დავ. ბატონიშვილიც ორთოგრაფიულად აგრეთვე ანტონის წრეს ეკუთვნის. მას გრამატიკული ნარკვევიც კი მოეპოვება, რომელიც ანტონის სისტემას მისდევს.

ები) მხარდამხარ მიჰყვება მის მოძრაობას: თბილისში 1800 წ. დაბეჭდილი თხზულება მოკლე ხანში სახელმძღვანელო ხდება სამეგრელოშიაც. როგორც დავრწმუნდით ეს ნაკადი სწვდება აფხაზეთსაც: სამთავროს კანცელარიის ქართული საბუთების ზემოთ აღნიშნული სტილი და მართლწერა ანტონისეულია და მისი გავლენა ნაწილობრივ თვით მიხეილ შარვაშიძესაც ეტყობა (ტ; „მთავრინა“, მიხეილის წერილის მისამართში ცოლთან). ამ სკოლის გავლენას, როგორც თავის ადგილას ვნახეთ, გარკვეულად ემორჩილება გიორგი შარვაშიძეც.

ნ. დადიანის შვილთაგან ცნობილი არიან ორი ქალი: კესარია და ეკატერინე და ოთხი ვაჟი: გიორგი, ბესარიონ, პეტრე და პავლე. უკანასკნელი, ჩანს, ადრე გარდაცვლილა<sup>87</sup>, დანარჩენი მისი ძმები კი, რომელთაც დავით დადიანი „სამ მუშკეტერს“ ეძახდა (Бороздин, 98—99), მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ სამეგრელოს საზოგადოებრივსა და კულტურულ ცხოვრებაში. სამეგრელოს გარეთაც, მათ შორს ჰქონდათ გაბმული სულიერი ურთიერთობის ქსელი ნათესაური კავშირის ნიადაგზე. ერთ ძაფს აფხაზეთის უკანასკნელი მთავრის სახლში მივყავართ, რადგანაც მიხეილის ცოლი უფროსი ძმის, გიორგის, ქალი იყო, როგორც ვთქვი.

გიორგის შესახებ დიმ. ყიფიანი თავის მოხსენებაში წერს: „ეს კაცი შუა ხნისაა; მას საუცხოო, კეთილშობილი და ჰკვიანი გარეგნობა აქვს; ქართულს ლაპარაკობს მჭერმეტყველურად და ძველებური დახვეწილი ზრდილობის პატრონია“ (საქმე № 42, ფ. 124). გიორგის ქართული იმდენად ნიშანდობლივია აქ მრავალგზის მოხსენიებული ანტონისეული სკოლის თავისებურებათა თვალსაზრისით, რომ მეტი არ იქნება სანიმუშოდ მოვიტანოთ გიორგის საკუთარი ხელით ნაწერი ერთი ბარათი, გენ. ბებუთოვისადმი მიმართული: „თქმნო ბრწყინვალედავ, მოწყალეო ხელმწიფევ, კნიაზო ვასილიოსების ძევ! მდაბლად განგიცხადებთ ჩემს უღრმეს პატივისცემას და ღმერთსა ვსთხოვ, ჰვიებდეთ წარმატებით განსაკეთილებელად შემთხუშვათა შა [შინა] ერთგულთა თქმნთა. — უწყი სხტმბრთა მამობრივი მზრუნჴსლობა თქმნი კეთილ-ინებებს კითხვად ამჟამად მდგომარეობისა ჩტმნისათვის. გახლავართ მშვიდობით, და მასთან ნამესტნიკისა ვითარ კეთილისა პირისა მოქცევამან დავგავთინა იმ აზრზედ, რომ იქნება შემეცნებულმან თქმნდამი საქმემან ჩტმმან მიიღოს ყურადღება, და თუ ვერა, მაშინ კ-დვე [კჴალადვე] თქმნ მოგელისთ შემწედ. — აფხაზეთის მთავრის ქალაღდს ამასთან გაახლებთ.

<sup>87</sup> იგი მოხსენიებულია ნ. დადიანის ეპიტაფიაში, ე. თაყაიშვილი. ორ. ც. გვ. 128.

დავშთები მარად ერთგული მოსამსახურე კნიაზ გიორგი ნიკოს ძე დადიანი. 12 ივლისი 1855 წელსა. მენგრელია“<sup>88</sup>.

ბარათის „მაღალი აღნაქესი ლექსთა“ და „შესაბამწერა“ (მართლწერა) თვალსაჩინოდ აცხადებენ ავტორის „ანტონიანობას“. გიორგი თავის მამის კვალში დგას და, ჩანს, მისსავე სკოლაშია გამოწვრთნილი. სხვა ძმებიდან თანამედროვის მოწმობა მოგვეპოვება პეტრეს შესახებ. იგივე ბოროზდინი გვიამბობს: „ჩემ მიერ დასახელებულ ბატონიშვილებს გარდა, სენაკის მახრაში, თხუთმეტიოდე ვერსის დაშორებით სალხინოდან, სოფ. ნოლაში ცხოვრობდა კიდევ ერთი, ვგონებ ყველაზე საინტერესო წარმომადგენელი ამ გვარისა, თავ. პეტრე ნიკოლოზის ძე დადიანი (დიდი ნიკოს შვილი), ერთი სამ მუშეკეტრთაგანი. მაღალი, მსუქანი, მსხვილი სახის ნაკეთებით, გრძელი შავი უღვაშებით, დაახლოებით ორმოცდაათი წლისა, პეტრე თავის კოსტუმით, სიარულით, მიხვრა-მოხვრით და საუბრით იყო არა მარტო წარმოსადეგი, არამედ, იტყოდით, დახატულიაო. ის შესამჩნევი იქნებოდა ყველა სამეფო კარზე, მუდამ გარშემორტყმული თავისი ვასალების ქრელი ჯგუფით, რომელთაგანაც ერთს მიმინო ეჭდა ხელზე, ხოლო მეორეს ბატონის საყვარელი მწევრები — მერცხალა და ფრიალა — დაჰყავდა, — პეტრე სწორუპოვარი ხელოვნებით თამაშობდა „დიდიკაცის“ როლს. ლაპარაკობდა აუჩქარებლად, სასიამოვნო, ოდნავ გაგუდული ბანით, დალაგებით, მძიმედ, აღმკული და მწიგნობრული სტილით და პრეტენზიას აცხადებდა როგორც ქართული ლიტერატურის, ისე საღვთო წერილის ღრმა ცოდნაზე... ყველას იზიდავდა მისი ლაზათიანი გარეგნობა“ (Бороздин, 302).

სამწუხაროდ, ამ ოჯახის, ისე როგორც ქართული ოჯახების დიდი უმრავლესობის, შინაური არქივი დაღუპული უნდა იყოს, ჩვენებური დაუდევრობის წყალობით. ჩვენ ამიტომ მოკლებული ვართ საშუალებას უფრო ღრმად შევიხედოთ მის ინტიმურ წიაღში. ეს განსაკუთრებით საინტერესო იქნებოდა ქალების სახის წარმოსადგენად. თუ იმდროინდელი ქართველი ქალის საზოგადო თვისებებს გავითვალისწინებთ, უნდა ვიგულოთ, რომ „დიდი“ ნიკოს ასულნი თუ არ წააცილებდნენ კულტუროსნობაში თავიანთ ძმებს, ყოველ შემთხვევაში არ ჩამოუვარდებოდნენ მათ. ნაკლული ცნობები ადასტურებს ამ აზრს.

ერთი ამ ქალთაგანი, ეკატერინე, დედა იყო ცნობილი პოეტის მამია გურიელისა. XIX საუკუნის ქართველ მოღვაწეთა პლუტარქი,

<sup>88</sup> საქმე № 42, ფ. 46. გიორგის სხვა წერილებში ნახმარია ანტონის პუნქტუაციის თავისებური ნიშნებიც.

იონა მეუნარგია, მამიას 'ბიოგრაფიაში მას ასე აღწერს: „მამიას დედაზე ეკატერინეზე (შინაურობაში ბათუს ეძახდნენ) მოკლედ არის ნათქვამი: „ისეთი ტკბილი ქალი იყო, რომ შაქარი ამოდიოდა პირიდან“. ეკატერინე იყო დიდი ნიკო დადიანის — სამეგრელოს კანონმდებლის — ქალი და და შესანიშნავთა სამთა ძმთა: გიორგის, ბესარიონის და პეტრესი. ეკატერინეც მამასა და ძმებსავით კარგი მწიგნობარი ქალი იყო და ჩინებულ მოლაპარაკე. როცა ქუთათურმა ქალებმა „ქართული ბიბლიოთეკის“ გამოცემა დაიწყეს, მამიას დედამ ამ ჟურნალის მოთავეს კატო ჭყონიას ასულს მადლობის წიგნი მისწერა ისეთის ენით, რომ მისი ბარათი დიდხანს დაქონდათ ხელი-ხელ წასაკითხავად, როგორც შესანიშნავი წერილი“<sup>89</sup>...

ეკატერინეს და კესარია გათხოვილი იყო აფხაზეთში, აბჟუის ანუ „შუა სოფლის“ (დღევანდელი ოჩამჩირის რაიონი) მფლობელ ალიბეგ (ნათლობაში — ალექსანდრე) შარვაშიძეზე, რომელიც ნათესავი იყო მთავრის მიხეილისა<sup>90</sup>. სელეზნევი, მისი შემსწრე, არწმუნებს თავის მკითხველს, რომ კესარიას სიკეთე ყოველ ქებას აღემატებაო. იგი გამჭრიახია და გულკეთილი. მას კარგი ქართული აღზრდა აქვს მიღებული და ქალიშვილობაში თავისი ნატიფი ზრდილობითა და ზნეობით მრავალრიცხოვან თავყვანისმცემელთა გული ჰქონდა მონადირებული: ეხლა თავისი ქვეშევრდომი აფხაზების საერთო სიყვარული აქვს მოხვეჭილიო (ქმრის სიკვდილის შემდგომ კესარია პირადად განაგებდა აბჟუის ოლქს)<sup>91</sup>. ცნობათა სიმცირე კესარიას შესახებ მით უფრო საგრძნობია, რომ იგი ზრდიდა, ჩვეულების თანახმად, მთავრის შვილს, ჩვენს პოეტს, გიორგი შარვაშიძეს (Борозин, 128 შენ.; საქმე № 42, ფ. 127). გიორგი მასთან, ჩანს, უფრო შეჩვეული ყოფილა, ვიდრე საკუთარ დედასთან. ეს უკანასკნელი 1855 წ. ეუბნებოდა დ. ყიფიანს: „მინდა შვილი (გიორგი) სასწავლებელში გავგზავნო, მაგრამ ჯერ ყმაწვილია და თავის აღმზრდელს, კნეინა კესარიას, ვერ შორდება“-ო (საქმე № 42, ფ. 138).

დასასრულ, ზოგადი ხასიათისაა ცნობები გიორგის დედის, ალექსანდრას, შესახებაც. გენ. ბებუთოვი აქებს მის ჰკუას, ზნეობრივ თვისებებსა და სილამაზეს. განუსაზღვრელია აფხაზების მისდამი სიყვარული, რომელიც მან განსაკუთრებით მას შემდეგ მოიპოვა, რაც

<sup>89</sup> ი. მეუნარგია, მამია გურიელი: თხზულებანი მ. გურიელისა, ქუთ., 1897, გვ. VII.

<sup>90</sup> დადიანი, დასახელ. თხზულება, გვ. 52.

<sup>91</sup> Селезнев, დასახ. თხზ., II, 163—167.



ბზიფის ოლქს (დღევანდ. გუდაუთის რაიონი) განაგებდა მთავრის იქ არყოფნის დროს<sup>92</sup>. ერთ-ერთი სამხედრო ოპერაციის დროს ოსმალების წინააღმდეგ მან განსაკუთრებული თაოსნობა გამოიჩინა<sup>93</sup>. დიმიტრი ყიფიანი ალექსანდრას „მშვენიერს, ჰკვიანს, ღეთისმოსავსა და მოყვარულ ადამიანს“ ეძახის, ხუთი შვილის დედაა და ქმარსაც იგი მხურვალედ უყვარსო (საქმე № 42, ფ. 106, ა/ბ). სხვაგან იგივე დ. ყ. წერს: „ალექსანდრა, როგორც ჩანს, ძალიან ახალგაზრდაა და მიუხედავად იმისა, რომ ხუთი შვილი ჰყავს, ძალიან კარგად არის შენახული და შეიძლება ითქვას, რომ მშვენიერია. ქართულს ლაპარაკობს თავის მამასავით ჩინებულად“ (ფ. 127). დ. ყიფიანისათვის ალექსანდრას სხვათა შორის უთქვამს: „ჩემთვის მეტად სასიამოვნოა, რომ თქვენა გხედავთ, რადგან თქვენ ქართველი ხართ და მამასადამე, ჩვენი ქვეყნის შვილი“ (იქვე, ფ. 127 ბ). ცხადია, ალექსანდრაც იმავე თბისაგან ყოფილა შექმნილი. რომელიც საერთო წყაროდან გადმოცემული ჰქონდათ მის პაპს, მამას, მამიდებს და ბიძებსაც<sup>94</sup>.



დიდი შეცდომა იქნებოდა გვეფიქრა. რომ ეს კულტურული სული და შეგნება მხოლოდ ამ მრავალწევროვან სახლში იყო დასადგურებული. თუ იმდროინდელ სამაგარელოს ცხოვრებას ჩაუვკვირდებით, ადვილად შევამჩნევთ, რომ ჩვენ განვითარების საერთო დონეს ვეხებით ტიპური წარმომადგენლების მეშვეობით. იმავე ბოროზდინს მოეპოვება საყურადღებო დახასიათება სამეგრელოს მოწინავე წრეებისა

<sup>92</sup> Рапорт кн. Бесутова кн. Долгорукову от 11 июля 1855 г., АКАК, XI, с. 48.

<sup>93</sup> საქმე № 37, ფფ. 9—11; შდრ. ალექსანდრას მხნეობა აფხაზეთიდან ევაკუაციის დროს, საქმე № 48, ფფ. 128 ბ—129.

<sup>94</sup> გ. დადიანის ვაჟს, კოწიას, ალექსანდრას ძმას, წილი უძევს ქართულ ლიტერატურაში. ჩვენთვის ცნობილია ორი მისი პოემა: „ყანაუბები“, „ოვერია“, 1883 წ. № 3 და „სპარსეთის მეფე და ქართველი ტყვე“, ტფ., 1898, მწერლობას ეწვეიან კოწიას ძმა — დავითი და მეოთხე თაობაც — კოწიას შვილები.

„დიდი“ ნიკო დადიანის, სამეგრელოს ფაქტიური მმართველის, შთამომავლობის განვითარების ისტორიისათვის საყურადღებოა აღინიშნოს, რომ მისი წარმომადგენელი მეოთხე თაობაში რადიკალური სოციალური შეგნების მატარებელია. გორგი ნიკოს ძის ერთი შვილიშვილთაგანი ლექსში „გადარჩეულბულ სოციალ-დემოკრატს“, რომელიც დათარიღებულია 1906 წ. 2 ნოემბრით, ამბობს (ამოღებულია ან-ჩაბახისეული ალბომიდან):

ადებულ ხანაში: ეს ხალხი „თავისუფალ დროს ანდომებდა საღვთო წერილის, შოთა რუსთაველის „ვეფხისტყაოსნის“, ჩახრუხადისა და სხვა ძველ მოზაირეთა ლექსებისა და არისტოტელისა და პლატონის თარგმანების კითხვას. ქალები განსაკუთრებით კარგი მწიგნობრები იყვნენ და ამას გარდა, აბრეშუმის, ოქრომკედლისა და სხვა მსგავსი ხელსაქმის ათასნაირ ძნელ ოსტატობაში იყვნენ გაწვრთნილნი“<sup>95</sup>... ბოროზდინი კარგად იცნობდა ამ მხარეს: ჯერ ის სამეგრელოს მთავრის კანცელარიის მოხელე იყო და მთავრის შვილების აღმზრდელი, ხოლო სამეგრელოს ავტონომიის გაუქმების შემდგომ კი სენაკის მაზრის პირველი უფროსი. და მისი ჩვენება ამ შემთხვევაში მით უფრო სანდოა, რომ ავტორი, ერთი პირველთაგანი ძველი რეჟიმის რუსიფიკატორ მოხელეთაგან, მოითხოვდა სამეგრელოს სკოლებსა და ეკლესიაში ქართული ენის მაგიერ რუსულის შემოღ-

„სოციალ-დემოკრატობდი,  
როცა ერთობა გვეწვია,  
მას აღიდებდი, აქებდი,  
არ დაგიკლია ბეწვია.  
მაგრამ დღეს, — როცა დროებით  
დამარცხდა „ოპოზიცია“,  
ცა შეიმოსა შავებით,  
მძვინვარებს „ინკვიზიცია“, —  
წითელი დროშა გასცვალე  
კვარაცხელიას მკლავშია,  
სოციალიზმიც აწვალე  
სულ ლანძღვა-გინებაშია,  
მარქსი, ენგელსი, კაუცკი  
სოლომონს უძღვენ სახშია...  
უარ-ჰყავ ძმობა-ერთობა.  
ვით ხულიგანთა წესია...  
სტყუედები, ბრიყვო, იყოდე,  
დღე მოდის შურის გებისა!  
რაც ხალხსა ადრე შესცოდე,  
ასწილად გარდაგებდებისა.  
მტარვალთ სამეფო ინგრევა,  
ფრიალებს დროშა წითელი,  
მთელი რუსეთი ირყევა,  
მასთან მზა არის ქართველი“ და სხვა.

<sup>95</sup> Бороздин, გვ. 306; შტრ. შ. და დიანი, სილუეტი ნიკო დადიანისა, უფრნ. „ქართული მწერლობა“, ტფ., 1927, № 6—7, გვ. 251—252 და სხვ.

ბას: „...მეგერელს სჭირია მხოლოდ თავისი დიალექტი და რუსული ენა“—<sup>96</sup>.

თუ სხვა იმდროინდელს მეგრულ ოჯახებს თვალს მოვაგლებთ, დავრწმუნდებით, რომ ბოროზდინის სიტყვები სინამდვილეს გამოხატავს. აი, სამთავრო სახლი. ის ერთგვარს კულტურულ ცენტრს წარმოადგენს. სამშობლო ისტორიის ცოდნა, მწიგნობრობა და წიგნის სიყვარული, შაირმთქმელობა, ზმა, მუნასიბი ანუ კაფია (ექსპრომტი) — საერთო მოვლენაა. ჩვენ დრომდე მოღწეულია ამ ოჯახის ერთ-ერთი დედაქალის მზითვის წიგნი. ქალის პატრონი აცხადებს, რომ სადედოფლოს შეუთვისებია არა მარტო საღვთო წერილი, არამედ ელინური სწავლაც; სამზითვო ნივთებს შორის ყველაზე ადრე დასახელებულია წიგნები, ჯერ საეკლესიო, მიუცილებელი მაშინდელი თვალსაზრისით, შემდეგ — გარეშე (საერო): ა) ქართლის ცხოვრება სრული, ბ) ხრონოლოგია, რომელ არს ბერძენთ ცხოვრება, გ) ლექსიკონი სრული (ალბათ სულხან-საბასი), დ) ქილილა, ე) ვეფხისტყაოსანი, ვ) სარკე თქმულთა (თეიმურაზ მეორის პოემა), ზ) სეილანიანი, (ზ) ვარდბულბულიანი, თ) შამი-ფარვანიანი, ი) გაბაასება გაზაფხულისა და შემოდგომისა, კ) სამების დიდება, ლ) ანბანთქება, მ) მაჯამა, ნ) სობრძნე სიტრუისა, ე) ვისრამიანი, ო) ჩარ-დავრიშანი, პ) მირიანი, ყ) აშბავე დიფნის ქალაქისა, რ) ყარამანიანი, ს) ღრამატიკა, ტ) რიტორიკა, უ) დიალექტიკა, ფ) კატილორია, ქ) პორფირი და სხვ.<sup>97</sup>

ცხადია, თუ რა ტრადიციები უნდა დაეტოვებინა ამ განათლებულ ქალს თავისი მემკვიდრეებისათვის. უკანასკნელთა შორის ყურადღებას იქცევს დავით, მიხეილ შარვაშიძის თანამედროვე და ერთგვარი მეტოქეც. რუსი არქეოლოგის მურავიოვის სიტყვით, დავითი განათლებული კაცია და სამშობლო სიძველეთა ღრმა მცოდნე<sup>98</sup>. მისი

<sup>96</sup> Бороздин, გვ. 318, შენ.

<sup>97</sup> დოკუმენტი ეკლესიის მეთვრამეტე საუკუნის დასასრულს. სამუხებაროდ, ქართული ტექსტი დაბეჭდილი არ არის და რუსული თარგმანაც არადამაკმაყოფილებელია: Н. Эрнстов-Шарвашидзе. Книга о приданом ц. Нины Георгиевны. М., 1916, შეიძლება ამ წიგნების რიცხვიდან იყოს ის ხელნაწერი (წ. კ. ფ. № 342, Такайшвили, Опис. т. II, вып. 11, 185 — 189), რომელიც თავისთავს „დედუფლის ნინოს ნამგზითვს“ უწოდებს. ე. თაყაიშვილი ცდება, როცა ეს ნინო დავით დადიანის ცოლად მიაჩნია. ნამდვილად ის დავითის ბებია იყო (გრიგოლის ცოლი), შდრ. ასეთივე მინაწერი ერთ ოთხთავზე. Бакрадзе, Археолог. путешествие.... с. 281.

<sup>98</sup> Грузия и Армения, ч. III, 53—54, С. П. Б. 1848; ბროსეს ცნობით, დავითს განათლება პეტერბურგში მიუღია. შემდეგ საზღვარგარეთაც ყოფილა, Voyage archéologique... VII rapp., 59. St. P. 1849.

შეკვეთით და, ნაწილობრივ, რედაქციით ითარგმნა ქართულად ისტორიის მამამთავარი ჰეროდოტე და მილოტის მსოფლიო ისტორია<sup>99</sup>. ცნობილი მ. ბროსე მის შესახებ ამბობს: დიდი მოყვარულია ქართული წიგნებისა და უვრცელესი ბიბლიოთეკა შექმნაო<sup>100</sup>. ძველ ფონდთან ერთად ეს ბიბლიოთეკა წარმოადგენდა უმდიდრეს კოლექციას ქართული ხელნაწერებისას და შემდეგ დავითის მემკვიდრეების მიერ გადაეცა ქ. შ. წერა-კითხვის გამავრცელებელ საზოგადოებას<sup>101</sup>. წიგნთსაცავთან ერთად მას პატარა მუზეუმიც ჰქონია მოწყობილი<sup>102</sup>. მას შეუკრებია და 1839 წელს ისტორიკოსის თეიმურაზ ბატონიშვილისათვის მიუწოდებია ოცდაათი მნიშვნელოვანი ძველქართული წარწერა, რომელნიც შემდეგში ბროსემ გამოაქვეყნა<sup>103</sup>. მის ოჯახში ჩვეულებრივი იყო მსჯელობა ენათმეცნიერების, ლიტერატურისა და არქეოლოგიის საკითხების შესახებ. იქ წარმოდგენილ მოსაზრებათა მიღებას არ თავილობდა ქართველთმცოდნეობის ისეთი ავტორიტეტიც, როგორც იყო მრავალგზის მოხსენიებული აკადემიკოსი ბროსე<sup>104</sup>.

საინტერესო კულტურული ჰაბიტუსის პატრონია დავითის ძმა გრიგოლიც, ეგზომ ალტაცებით აღწერილი იმავე მურავიოვის მიერ, რომლისთვისაც იგი მეგზური და ინტერპრეტატორი იყო ქართული სიძველეების შესწავლისას<sup>105</sup>... „მთებში დაბადებულმა, მან სიყმაწვილე გა-

---

<sup>99</sup> უნივერსიტეტის სიძველეთსაცავი, წ. კ. კ. N: № 309, 310, 311 და N. 262—3 (რ. დ. კარიკაშვილის კატალოგი). ამ დროს დავითი ოცი წლისა ყოფილა, № 2: 2, 283, გვ. 1... დავითსავე შეკვეთით არის შესრულებული ათონური ქართული დაბადების ერთი პირი, იქვე, № 422.

<sup>100</sup> Brosset, დასახ. თხზ., VII, 62

<sup>101</sup> მისი აღწერილობა იხ. Brosset, ib. 62—66; „ივერია“, 1885 წ. № 12; Цагарели, Сведения т. I, вып. 3, 238—245.

<sup>102</sup> Brosset, იქვე, 60—62.

<sup>103</sup> იქვე, 62 — დავითის ინტერესი ქართული სიძველეებისადმი ჩანს, სხვათა შორის, მისი ერთი კერძო წერილიდან ბროსესადმი, რომელშიაც უკანასკნელს უძღვნის მადლობას „უცხო და უცხო სასარგებლო ცნობების“ და „რამთენიმე ზედწერილობათა“ შეტყობინებისათვის. წ. კ. კ. № 2898 — დავითს ლექსებიც უწერია: ერთი ხელნაწერით (წ. კ. ფ. № 3723), ჩვენ ზის რამდენსამე ლექსს ვიცნობთ: „საზანდრული“ (გვ. 151). „იამბიკო“ (151—152), „წყობილი“ (152), „მრჩობლელი ორშიდეული“ (? 152), ე. თ ა ყ ა ი შ ე ა ლ ი, Опис. т. II. вып. II, 325.

<sup>104</sup> Brosset, დას. თხზ., გვ. 67, 20 და სხვ. იხ., სხვათა შორის, დავითის ახსნა სულხან-საბას ერთი თავსამტკრევი ამოცანისა (მელას, მეტურ, მარასან, 57-ე იგავი გ. ლეონიძის გამოცემით), იქვე, 67—68.

<sup>105</sup> იგი უკითხავს და უთარგმნის ზურაბიოვს, მაგ. უფლისციხისა (Грузия II Армения, III, 97—98) და ატენის (იქვე, 106) ძველ ქართულს კედლის წარწერებს, უთარგმნის აგრეთვე დავით აღმაშენებლის ანდერძს (200 შემდ.) და სხვ.

ატარა ჩვენს ჩრდილოეთის დედაქალაქში<sup>106</sup>... ჩემთვის სასიამოვნო და თან სასარგებლო იყო მასთან ყოფნა; დაბადებით მთიელი, ცხენოსანი და პოეტი, ფიცხელის, მაგრამ საერო განათლებით შერბილებულის, ბუნების კაცი, ის წარმოადგენდა ამ ორ სრულიად საწინააღმდეგო დასაბამთა უჩვეულო შეერთებას. მისი კეთილშობილი სული ეთვისებოდა ყოველსავე ამალღებულს და სამშობლოსადმი სიყვარულით იწოდა: სამხრეთული ფანტაზია კაშკაშა ფერებით მოსაგდა ყველა საგანს და მრავალი ძველი გარდმოცემა, თავის წინაპართა ბრძოლებისა და მათ მიერ შექმნილ საეანეთა შესახებ, ირეოდა მის გონებაში. ძარღვებში დულდა დადიანების სისხლი და, ჯერ კიდევ ყრმამ, როცა თავის ქვეყნის ჩვეულების თანახმად მთებში იყო გასაზრდელად გაბარებული, შეითვისა მშობელი ქვეყნის სამხედრო სიმღერები და თვითონაც ბევრი კეთილზმოვანი ლექსი შეთხზა... მას შეეძლო ძველი საეკლესიო დამწერლობის გარჩევა, რომელიც ბევრისათვის წარმოადგენს საიდუმლოებას დაცალკიერებულ ნანგრევებში. ...ის იყო აგრეთვე ჩემი შუამავალი ყოველგვარ საუბარში, რადგანაც იცოდა ქართული და მეგრული“...<sup>107</sup> ერთ რუს პოეტთან ერთად ის ჰექსამეტრებით თარგმნის რუსულად „ვეფხისტყაოსანს“<sup>108</sup>. ქართულ მწერლობაში გრიგოლი, როგორც პოეტი, ცნობილია „კოლხიდელის“ ფსევდონიმით. ნიკო დადიანის ზმკიდურებში მისადმი მიძღვნილია შემდეგი აკროსტიხი:

კარგი მცოდნეა ძველისა სამწიგნობროსა ენისა.  
 „რონიქის“ დაცმით მოღვესე, შემზიარები სმენისა,  
 ლექს-შემდგერადი „შეძერწით“ „იამბიკურად“ მშვენისა<sup>109</sup>,  
 „...უნდის ხმის“ მგალობელია, „კოლოს“ მგმობელი „ჩუყენისა“;

<sup>106</sup> ბროსეც ამბობს, რომ დავითის ძებმა, გრიგოლმა და კონსტანტინემ, მშვენიერი აღზრდა-განათლება მიიღეს პეტერბურგში. დას. თხზ., 20.

<sup>107</sup> Грузия и Армения, III, 76—78; აგრეთვე 247, 251, 262, 266, 276. ავტორს გრიგოლის სახელი მოხსენიებული არა აქვს. ამბობს მხოლოდ, რომ ეს დადიანი ქმა არის დავითის, რომელსაც გრიგოლს გარდა კიდევ ჰყავდა უმცროსი ძმა კონსტანტინე. მაგრამ მთელი აღწერილობა ზოგიერთ ფაქტიურ ცნობებთან ერთად აქ სწორედ გრიგოლს გვაგულს ხმებიანებს.

<sup>108</sup> იქვე. 225. მურავიოვს დაბეჭდილი აქვს ვრცელი ნაწყვეტები ამ თარგმანიდან, იქვე, გვ. 216—234. ამის შესახებ უფრო ვრცლად იხ. ჩვენი წერილი გ.ზ. „ლიტერატურულ გაზეთში“. 1935 წ., იანვრის 30.

<sup>109</sup> გრიგოლის იამბიკოს ნიმუში, იხ. „ციცქარი“, 1860 წ. თებერვ. გვ. 103 შემდ. თუმცა თვით გრიგოლი ამ ლექსს ვინმე „სირაქეს, ძველთა იმერთა მეჩანგურეს“ მიაწერს, მაგრამ ბაქარ ქართლელის შენიშვნიდან ჩანს, რომ იგი ნამდვილად „ამ ჩუქმის სასიქაღულო“ კოლხიდელს ეკუთვნის (ibid., გვ. 155; პაგინაცია არეულია).

„იაკინთ ასხმით“ მთხველია, მბრძოლი „ქართლის ხდენისა“.  
დიდ „ავქსონთ“ კბაძავს „აღნაქესით“, შორიდი „გარდაცდენისა“,  
„ეეფრატად“ თხრობის მომწონე — „ნილოსად“ სიტყვის დენისა,  
„ლიქნით“ ქებისა უკადრი, — მაღიდებელი „ზენისა“<sup>110</sup>.

სხვათა შორის, მამია გურიელს, რომლის დეკლამაცია განთქმული იყო მთელ საქართველოში, ლექსების კითხვა გრიგოლისაგან უსწავლია, მაგრამ პროზის კითხვაში მაინც მასწავლებელი სჯობდა შეგირდსაო, ამტკიცებს ი. მეუნარგია<sup>111</sup>. აქ დეკლამაციის განსაკუთრებული, ძველებური, ქართული მანერა იგულისხმება.

დავითის წრეში საყურადღებო ფიგურაა იოანე გეგეჰკორი, პოეტი და მწიგნობარი, ავტორი ისტორიული პოემისა რუხის ბრძოლის შესახებ<sup>112</sup>, იმ გმირული ბრძოლის შესახებ, ბესიკმაც რომ შეაქო თავის დროზე. უეჭველია, საკუთარი ხმა ჰქონდა მონიჭებული ამ ადამიანს, იქნებ უსამართლოდ ჩაძირულს „სიღრმესა შინა დავიწყებისასა“<sup>113</sup>. მას არა მარტო ჩინებულად სცოდნია და მწვავედ ჰყვარებია ქართული ენა და მწერლობა, — იგი ფართო ლიტერატურულ განზრახვებსაც ზიარებულა: ერთი მისი ლექსიდან ჩანს, რომ მას ურთიერთობა ჰქონია ცნობილს პოეტ ალექსანდრე ჭავჭავაძესთან რუსთველის რუსულად თარგმნის გამო, — იმ „საკვირველის“ რუსთველისა, რომელიც გეგეჰკორს პოეტის იდეალად ეხატებოდა (... „რუსთველებრ უნდა მწერალი, ვინათგან მხოლოდ მას ეპყრა კალამი სულის მბე-

<sup>110</sup> შენიშვნაში განმარტებულია: კოლხიდელი — ფსევდონიმია გრიგოლ ლენის ძის დადიანისა.

<sup>111</sup> მ. გურიელი, თხზულებანი, გვ. XLVIII, ქუთ. 1897.

<sup>112</sup> წ. კ. ფ. ხელნაწ. № 3723; თაყაიშვილი, Опис. т. II, вып II, 319. გამოცემულია დ. ჩუბინაშვილისა (მისს ქრესტომატიაში) და ზ. ჰოქინაძის მიერ (ტფ., 1895 წ.). ეს პოემა ავტორს დაუწერია სულ ახალგაზრდას, „მეოცესა წელსა თვისისა ცხოვრებისასა, ჩელე-სა (1836) წელსა, მარტის იმ, სამეგრელოსა შინა, სამთავროსა სასახლესა ზუგდიდს“ (№ 3723, გვ. 19, თაყაიშვილ.: იქვე 319) და უძღვნია დავითისათვის, როგორც ეს ჩანს შემდეგი იამბიკოდან:

რათა მიიღოს ნაყოფმან ედემს რგულმან,  
მშიდმან ტარიგმან, იგურდიე სიმართლე ცმულმან,  
მეშკვიდრემ დაეთ, კოლხიდის მთავრის წულმან.  
მეგრელთ ცისკარმან, ჩრდილოს ვარსკულავით მულმან,  
რა ეს იშრომა მონამან ზემოთქმულმან (მიძღვნა, № 3723, გვ. 19).

<sup>113</sup> მისი პოეტური სტილისათვის დამახასიათებელია ბრძოლის აღწერილობა პოემაში (ჰოქ., 14—15), ან პოემისავე წინასიტყვაობიდან ეს ადგილი (№ 3723, გვ. 21):

რალი“...) და თარგმნის საქმის თაოსანიც თითქოს თვით ის უნდა ყოფილიყო<sup>114</sup>.

ყველა ეს პირი, როგორც აქ მოტანილი ნაწყვეტიდანაც ჩანს, იმავე ანტონისეულ სკოლას ეკუთვნის.

...თუმც ვიცილი ბრძოლის წერის სხვა ზამდა ვამოცილებმა,  
კალმის კეჭითა მელნისა მჩქეფარე სისხლად ცუდილება.  
ღაჯვა ლექსებთა ცხოველთა, ცეცხლის ვარსკულავთა ვლილება...  
მავამ თქვენც იციო, მოყუასნო, გრძნობა ჭაბუკთა მცხარეა,  
ალატყდა ჩემშიდ ვით ცეცხლი რა ესმა გასახარია,  
ნისცა ხელს ძალად კალამი, უთხრა მეგრულად „პარია“ (ე. ი. წერე.).

სხვათა შორის, ბროსე ამბობს, რომ გეგეპკორს მიეწერება ორი მეტად საყურადღებო ჰომეა რუხის ბრძოლის შესახებ, რომლებიც, ყოველ შემთხვევაში, გადაცემებულია უფრო განათლებული ანონიმის მიერო. *op. c. VIII, rapp., 88.* არ ჩანს, რაზეა ეს ცნობა დამყარებული. ამასთან დაკავშირებით უნდა აღვნიშნოთ: ჩვენ არ გვაქვს საშუალება დანეიხილოთ აქ ის მოსაზრება, რომ „იოანე გეგეპკორი“ მხოლოდ ფსევდონიმია იმავე გრიგოლ დადიანისა. უნდა შევნიშნოთ მხოლოდ, რომ დასახელებული მოსაზრების მიღებისას გაუგებარი დარჩებოდა ბროსეს ცნობა, ამავე შენიშვნაში მოტანილი და საერთოდ ის გარემოება, რომ ბროსემ არაფერი იცის ამ ლიტერატურული ფაქტის შესახებ. ბროსე კი, კარგად იცნობდა დავითსა და გრიგოლს, მათსა და თავის საყუთარ მეტრსა და მუდმივ კორესპონდენტს თეიმურაზ ბატონიშვილს, და პირადად ყოფილა დავითის ოჯახში. სწორედ აქ, ზუგდიდში, მიიღო ბროსემ თავისი ცნობები გეგეპკორის პოემის შესახებ. გეგეპკორ-დადიანის იგივეობის სასარგებლოდ კი, ერთგვარი საბუთია აქვე ქვემოთ მოტანილი ცნობა გეგეპკორის ურთიერთობის შესახებ ალ. ქავკავაძესთან ვეფხისტყაოსნის რუსულად თარგმნის საქმის გამო. არავითარი კვალი გეგეპკორის (თუ მისი მონაწილეობით შესრულებული) თარგმნისაგან არ დარჩენილა, გრიგოლ დადიანისეული კი გამოქვეყნებულია. ბუნებრივია ამიტომ ვიფიქროთ, რომ ორსავე შემთხვევაში ერთსა და იმავე თარგმანს ეხება საქმე, დაწერილებით ამ საკითხებს მხოლოდ სპეციალური კვლევა თუ მოგვს შუქს.

<sup>114</sup> ლექსის სათაურში, სადაც ეს ცნობა მოიპოვება, აზრი ბუნდოვნად არის გამოთქმული: „გეგეპკორისაგან მიწერილი ალექსანდრე ჰავკავაძესთან, ოდეს სთხოვა მან შეწვევა ვეფხისტყაოსნის თარგმანში“ (*№ 3723.* გვ. 52; თაყაიშვილი, *დასახ. თხზ., 319*). თუ შეწვევის მოხონელი ჰავკავაძეა, ეს კიდევ უფრო იცინის გეგეპკორის ავტორიტეტს. ე. თაყაიშვილი ფიქრობს, რომ ინიციატივა ეკუთვნის გეგეპკორს და საქმე შეეხება პოემის განმარტებას (კომენტარს). ყოველ შემთხვევაში, ლექსიდან ცხადია, რომ განზრახული იყო პოემის თარგმნა რუსულად („რათა რუსთ მისგან გემო მიეცა“). მოგვაქვს აქ საინტერესო ლექსი, ჩვენი მცირეოდენი კორექტურით (ტექსტი ხელნაწერში დამახინჯებულია, *№ 3723, გვ. 52—53*):

ხელოვნებითა ნახელოვნევი ოქროსა როგო ძმის გან მომეცა:  
ვარსკულავ-ფეტკარათა ნათლისა მდენთა შოთას ყვაილთა სურნელი ეცა  
სულს, გულს ზეცისა გოლისა წვეთი დამატებობელი ჰსწყურის, დაეცა,  
ეწყოთ გრიალით ფრენა ჩემდამო რათა, რუსთ მისგან გემო მიეცა.

შემდეგ მოდის თაობა, რომელსაც გ. შარვაშიძის ტოლები შეადგენენ. მათ უკვე სისტემატური რუსული განათლება აქვთ მიღებული, მაგრამ დაბადებით საუკუნის პირველ ნახევარს მიეკუთვნებიან და თავის პირველადზრდის ხასიათის გამო იდეოლოგიურად ზემოთ აღნიშნულ ფენას უკავშირდებიან. მაგალითად, ნიკო დადიანი, დავითის შვილი, „ის, თუმცა არაოფიციალურად, იყო ნამდვილი წარმომადგენელი თავის ხალხისა. იგი ბევრს კითხულობდა. გულდასმით უკვირდებოდა თავის სამშობლოს და დიდი ცოდნის პატრონიც იყო მის შესახებ. თუ სათანადო შემთხვევა ხელთ ეძლეოდა, მან იცოდა სამშობლო ქვეყნის ინტერესების დაცვა“<sup>115</sup>. ზრუნვა ქართულ კულტურულ დაწესებულებათა შესახებ ახასიათებდა მას; მან შესწირა მამისეული ძვირფასი, ზემოთ მოხსენიებული, წიგნთსაცავი წერა-კითხვის საზოგადოებას და შემდეგში მას ყურადღებას არ აკლებს<sup>116</sup>. მისმა ჩარევამ შეაჩერა სასულიერო მთავრობის რუსიფიკატორული განზრახვა — სამეგრელოს სამრევლო სკოლებიდან ქართული ენის განდევნისა და მის მაგიერ თვალთმაქცურად მეგრულის შემოღებისათვის<sup>117</sup>. საინტერესოა მისი აზრი ქართულ-მეგრულის დამოკიდებულების შესახებ: „...მე წავიკითხე ის სტატიები, რომელნიც ამტკიცებენ, რომ მეგრული ენის შუა და ქართველთ ენის შუა ს ი მ ზ გ ა ვ ს ე ც არ არისო. ჩემი ამბავი ხომ იცი: მე ვერაფერი გამაკვირვებს!... მე ოლონდ ამას ვიტყვი.

სადაღის ლარნაკს შინა მდებარე ბრწყინვალედ თვალნი სხვადასხვა გვარნი მანათობენნი, შუქის მფრქვეველნი ანუ მთიებნი ცისა მის მყარნი, ვამოხატულნი, გამოსახულნი სიამოვნისა ჩემისა ღარნი, მეტყოდენ: „აღსდგე და დაუტევე ქაბუკობისა თავისა ქარნი; გვაჩვენე შენის მამა-დედისა, ძმისა, მეგობრის საუნჯის თვალნი; რუსთაველისა საკვირველისა ცხოველობისა უკუდავნი წყალნი! კაცნი და ქალნი, სულნი და ძალნი, ტარიელისა ეშხისა აღნი!“ მესმა, და აჰა! განისხნა ბჰენი საუნჯის მისა განსაკვირველნი: რაყე ძვირფასთა. ქვათა გათლილთა, საუკუნენი რომელთ ჰყვა მცველნი; ეტლი შოთასი, ხენი ოქროსნი, მარგალიტ სხბული ედემის ველი, — სანატრელისა, ივერთა მზისა, მეფე თამარის შესაკეველი!

შოთას მიერ შთაგონებულ ლიტერატურულ დოკუმენტთა შორის ეს ლექსი უკანასკნელ ადგილს არ დაიჭერს. იმავე ხელნაწერიდან ცნობილია გეგეჰკორის კიდევ რამდენიმე ლექსი: „ნატერა“, „დაფიქრდა“, „ტულოეჰზედ“ (გვ. 85; თაყაიშვილი, დასახ. თხზ., გვ. 322—323).

<sup>115</sup> Г. М. Туманов, Характеристики и воспоминания, кн. II, 143, Тип. лис, 1905.

<sup>116</sup> იხ., მაგ., ნ. დადიანის ღონისძიებანი იმავე საზოგადოების ბიბლიოთეკისთვის საჭირო წიგნებისა და შენობის შექმნის შესახებ, იხ. „წერილი ვასილ მაჩაბლისადმი“, „ივერია“, 1904 წ. № 241.

<sup>117</sup> Туманов, დასახ. თხზ., 143—145.



რომ ის გარეშე ქვეყნის ფილოლოგები, რომელნიც სწერენ მეგრულს და ქართულს ენებზედ, არიან სრულიად დაბნეულნი. ჭერე ჩვენი ენა ისწავლონ და მერმედ სწერონ. ნამეტანი სწავლა ზოგიერთებს მთლად დააბნევს!... ჩვენდა საბედნიეროდ, ჩვენს ხალხს აქვს საკუთარი აზრი და რწმუნება, რომელიც დაგვიტოვა ჩვენმა საკუთარმა ისტორიამ და ახლა ვერა კაცი ვერ დაგვაჭერებს იმას, რაც ნამდვილი არ არის ჩვენთვის და რაც ავენებს ჩვენს წინ წაწევას. ხალხს მაშვინ გაიცნობს კაცი, როდესაც იმ ხალხში ცხოვრობს ან იმ ხალხის ენას ლაპარაკობს. ამას გარდა ხალხის ისტორია და სურვილი უნდა შეიტყოს კაცმა და შემდეგ ილაპარაკოს, მე მენგრელიას, იმერეთს და გურიას ვუყურებ, როგორც საქართველოს პროვინციებს. ჩვენ შუა განსხვავება არ არის ან არც უნდა იყოს; ეს არის ჩემი აზრი და ამ აზრით მოვკვდები. ეს-ლა გვაკლია ახლა, რომ ვინმე ჩინეთელმა ფილოლოგმა დასწეროს ჩვენს ძველ ენაზედ ან გვასწავლოს ქართული. ეგების ამასაც მოვესწროთ“..<sup>118</sup>

დადიანთა გვარიდან ყველაზე შესანიშნავი კაცი მეცხრამეტე საუკუნეში შეიძლება იყოს მესამე ნიკო, ნიკო „ფილოსოფოსი“, ცნობილი მწერალი. მისი პიროვნება ეხლა საკმაოდ გაშუქებულია<sup>119</sup>, ქართული ენის ცოდნაში თანამედროვეთაგან მას იშვიათად თუ ვინმე შეედრება. მისი „ზმაკიდურები“ არის შეუღარებლად ჰქვიანი და მოსწრებული ისტორია ქართული საზოგადოებრიობისა წარსულ საუკუნეში<sup>120</sup>. აღსანიშნავია ისიც, რომ ნ. დადიანმა პირველმა სცადა საქართველოს ისტორიის ფილოსოფიური განზოგადება.

ამავე თაობას ეკუთვნიან პოეტები გ. ჭალადიდელი (ქოჩაკიძე), ავტორი საყოველთაოდ გავრცელებული ლექსებისა („მახსოვს პირველად“... „ფაცხა“ და სხვ.), ძიმისტარაშვილი (კორტოხა) და სხვები, რომლებზედაც ეხლა ველარ შეეჩერდებით.

ამ იდეური სამყაროს ნიადაგში მიდის გ. შარვაშიძის არსების სასიცოცხლო ფესვები. მისი ჰაერის სუნთქვამ გაუმაგრა მას ფილტვები. აქ გასკვნილი პირადი თუ საზოგადოებრივი ხასიათის დამოკიდებულებანი ქმნიან მისთვის იმ ზნეობრივ გარემოს, რომელიც თვით ძლიერი სულისთვისაც მიუცილებელია გამოსაწრთობად და საბოლოოდ ჩამოყალიბებისათვის. ეს ურთიერთობა, სხვათა შორის, ლიტერა-

<sup>118</sup> „ივერია“, 1904 წ. № 241.

<sup>119</sup> შ. დადიანი, დასახ. წერილი, „ქართული მწერლობა“, 1927, № 6—7, ავტორი სხვათა შორის შენიშნავს, რომ ნ. დადიანი „პირველ ხანებში სწერს ძველის ორთოგრაფიით, მაგ. უნს ბრჭგუით ხმარობს“... (ib, 303).

<sup>120</sup> ნ. დადიანი, საამდროო გამოცანები. ზმაკიდურები ჩვენს მოღვაწეებზე, ქუთაისი, 1897.

ტურულადაც არის აღბეჭდილი. ი. მეუნარგიას ცნობით, მამია გურიელის ყველაზე ახლოს შეთვისებული ნათესავი იყო გიორგი<sup>121</sup>. მართლაც, მამიას ლექსების პატარა კრებულში ოთხი მიმართულია გიორგისადმი, ილიადას თარგმანი — გიორგის დის ბაბოსადმი. თვით გიორგი თავის პოემას „გვადანის ციხეს“ უძღვნის მამიას ძმას ტელეშაკი. გიორგის სახელთან არის მიძღვნილ დაკავშირებული მისი ბიძის, კოწია დადიანის, პოემა „ყანაშუბეი“ და სხვ.



ყურადღებას იზიდავს კიდევ ერთი მომენტი. შესამჩნევია (თავის ადგილას მოტანილი ციტატებიდანაც), რომ გ. შარვაშიძე „საქართველოს“ აღსანიშნავად რჩეობს ტერმინს: „ივერია“, ხოლო „ქართველის“ მაგიერ ხშირად ხმარობს „ივერს“. ესეც საკმარის ძველი და საინტერესო ტრადიციის ანარეკლია. ქართული ფეოდალიზმის საერთო დეკადანსმა, როდესაც დაქსაქსული ეროვნული ორგანიზმი მრავალს ადგილობრივს პოლიტიკურ ნაჭუჭში მოემწყვდა, რომელნიც ჩვეულებრივად გათიშულნი იყვნენ თავის შინაურსა და საგარეო სახელმწიფოებრივ საქმიანობაში, სხვათა შორის ის შედეგიც მოიტანა, რომ ძველმა ტერმინებმა, რომელნიც ზოგადი მნიშვნელობის პოლიტიკური და ეროვნულ-კულტურული ცნებების გამომსახველნი იყვნენ, ერთგვარი დაქვეითება განიცადეს. ასე მოუვიდათ, კერძოდ, ტერმინებს: „ქართველი“ და „საქართველო“. ამ სიტყვებს თავისი ძველი შინაარსი საბოლოოდ არასოდეს არ დაუკარგავთ. ზოგჯერ მათს მეტად ფართო აზრით ხმარებასაც კი ვხვდებით (ამ ხანაში). იგივე სულხან-საბა, რომელმაც აფხაზისგან ქართულის ცოდნა გაიკვირვა, მიუხედავად ამისა, აფხაზებსაც ქართველებად სთვლის. საბა წერს, რომ კუნძულ მალთაზე ოსმალთა ტყვეობიდან განთავისუფლებულთა შორის „ქ ა რ თ ვ ე ლ ნ ი ც ვ ნ ა ხ ე , ზ ო გ ი ა ფ ხ ა ზ ი , ზ ო გ ი ი მ ე რ ე ლ ი , გ უ რ ი ე ლ ი , მ ე გ რ ე ლ ი , რომ თათრისათვის წაერთმიათ. ენა ისევე კარგა იცოდნენო“<sup>122</sup>. ანტონ პირველი კი, „ქართველის“ ცნების ქვეშ ყველა კავკასიელ ტომს გულისხმობს:

121 იოს. გრიშაშვილის ცნობით, ცარიზმის ჩინოსნობის მიძიებელ ქართველებთან ბრძოლის მიზნით გ. შარვაშიძემ ერთხელ მ. გურიელს წინადადება მისცა: დავაარსოთ ხელის არჩამორთმევისა და საღმის არმიცემის საზოგადოება; ვინც ორპოფი იქნეს, ხელი არ ჩამოვართვათ და საღამიც არ მივცეთო. მამიამ უპასუხა: ჩემო გიორგი, მაშინ მე და შენ დავრჩებით, დავიკრიფთო გულზე ხელი და ვიაროთო (იხ. საქ. საისტ-საეთნ. საზ. ჩვ. კრ. ოქმი № 272).

122 საბას მოგზაურობა ევროპაში, *ibid.*

ვახუშტის უქებ ლეონრაფის ცნობასა,  
 ისტორიათ თქმას, ვრცელ ბრძნად გარდამოცემას.  
 ამან დაწყებით ქართუცლოთა ისტორია, —  
 კახთ, მეხსთ, აფხაზთა, მეგრელთა სტან  
 კავკასთა, —  
 აღწერა, დაპშტრა, შეეწია ქართუცლოთა<sup>123</sup>.

ტერმინის ასეთი გაგება, რეალური ისტორიული მდგომარეობის ნაყოფი, — მისაწვდომი იყო მშობლიური წარსულის კარგად მცოდნე პირებისათვის. მაგრამ, ჩვეულებრივ სიტუვათხმარებაში იგი თანდათან შეიზღუდა იმ მხრით, რომ პოლიტიკურმა მომენტმა სძლია ეროვნულ-კულტურულს, და განსაკუთრებით მას შემდეგ, რაც ქართლი, საქართველოს პოლიტიკური და კულტურული ცენტრი ისტორიულად, ცალკე სახელმწიფოებრივ ერთეულად ჩამოყალიბდა. „ქართველმა“ უპირატესად ამ პროვინციის მცხოვრების სახელწოდების მნიშვნელობა მიიღო. თქმულებით, — ქართლის მეფემ სვიმონმა ერთი უდიერობისათვის დასაჯა კახელები (1680 წ.) და ბრძოლაში შეპყრობილნი კახეთის წარჩინებულნი მცხეთაში დააფიცა: „ღმერთმან ნურას ეამს მისცეს ძლევა კახთა ქართველთა ზედაო“<sup>124</sup>. მოწინავე და განათლებული ქართველებიც იძულებული არიან ამ ტერმინოლოგიას დაემორჩილონ. ისტორიკოსი პაპუნა ორბელიანი, უჭკვიანესი კაცი თავის თანამედროვეთა შორის და გულმხურვალე პატრიოტი, „ქართველს“ „კახს“ უპირისპირებს<sup>125</sup>, ასევე დავით გურამიშვილი („კახელების აღმა ხნული ქართველებმა დაღმა ფარცხეს“) და სხვები. „ქართველთან“ ერთად სათანადოდ ვიწროვდება „საქართველოს“ მნიშვნელობაც. პაპუნა, მაგ., ჯავახეთს საქართველოს გარეთ გულისხმობდა: „საცა მთებში ან ჯავახეთის ქვეყნებში საქართველოს ქვეყნების საქონელი სადმე იყო, იპოვეს და სულ წამოიღეს“ მტრებმაო (გვ. 195). მნიშვნელოვან სახელმწიფო დოკუმენტებშიც „საქართველო“ „კახეთის“ გვერდით შეიძლება შეგვხვდეს: „საქართველოსა და კახეთისა

123 „წყობილიტყვაობა“, ტფ., 1853 წ., ხ. 811.

124 ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, II (ჩიქ. გამ.), გვ. 45.

125 „გაუსივა მეფემ ერეკლემ ცხრა ათასი კაცი ქართველთა და კახთა“ ... გვ. 144: „შელოყარეს ჭარი ქართლისა და კახეთისა, პირიქით და პირაქეთი ოსისა, თუშ-ფშაენი, მოხვეე-ხეესურნი და ყოველი მთის ჭარები, რომელნი მონებდენ ქართველ ბატონს ანუ კახ ბატონს“... გვ. 190; „მას დღეს შვიდი ქართველმა ბატონმა მოჰკლა ისრით ღორი და ხუთი კახმა ბატონმა... ამისთანა ნადირობა და შექცევა არას ქართველისა ბატონის დროს არა ყოფილიყო“, გვ. 126, და მრავ. სხვ. პ. ორბელიანი, კიქ. გამოც.

ერთა“, „საქართველოსა და კახეთის სამეფოებზე“<sup>126</sup> ... როგორც ვამბობდით, ეს ტერმინოლოგიური ცვლილებები პოლიტიკური მიზეზებით იყო გამოწვეული და არა ეროვნულ-კულტურული მთლიანობის შეგნების დარღვევით, უკანასკნელი თუმც განვითარებაში მყოფ, მაგრამ მუდმივ მოცემულ სინამდვილედ გვევლინება შესაფერ სიტყვიერ სამოსელში. ჭერ ერთი, „ქართველი“ შეიძლება ხმარებულ იქნას პარალელურად, როგორც პროვინციული, ისე ზოგადი, მნიშვნელობით. ისტორიკოსი ვახუშტი, რომელიც სპეციალურად ასაბუთებს ქართველ ტომთა ერთობას, წერს: „...უკეთუ ჰკითხო ვისმე ქართველსა ანუ იმერსა [იგულისხმება დასავლეთ საქართველოს ყველა ტომი], მესხსა, ჰერ-კახსა: „რა რჯული [ე. ი. რა ეროვნებისა] ხარ?“ წამს მოგიგებს: „ქართველი!“ მეორედ, არს ამათ ყოველთა წიგნი და ენა ერთი იგივე ფარნაოზ პირველისა მეფისაგან ქმნული; და ჰკითხო მათ წინთქმულთა კაცთა: „რა ენა და წიგნი უწყის?“ მოგიგებს მყის: „ქართული!“ რამეთუ არა იტყვის არცა რჯულსა, ენასა და წიგნსა იმერთასა, ანუ მესხთა და ჰერ-კახთასა, არამედ ქართულსა“...<sup>127</sup> ანალოგიურად. ოღონდ, ფორმალური განსხვავებით, ასახულია ენაში ტერიტორიული ცნებებიც. მართალია, ყველაზე ადრე ქართლია ძველი საქართველოს მემკვიდრე და ამიტომ უპირატესად მას უნდა ეწოდოს „საქართველო“, მაგრამ სხვა თემებსაც ხომ უძველესი ამ მემკვიდრეობაში! მაშასადამე, მართო ქართლი კი არ არის საქართველო, სხვა კუთხეებიდანაც თითოეული საქართველოა. ასეთი „მრავლობის“ შეგნებიდან იბადება უჩვეულო ფორმა: „საქართველონი“ ანუ „საქართველოები“: „როდესაც საქართველონი იყო ხელმწიფის ერთისა“, ამბობს რუსთაველის ეპოქის შესახებ თეიმურაზ მეორე<sup>128</sup>; „...რაც საქართველოების უწინდელნი და ახლანდელნი გარემოებანი მოქმედებენ...“, სწერდა ერეკლე მეორე გრ. ნ. პანინს 1773 წ.<sup>129</sup>; „ყოველთა საქართველოთა მებატრონეთა“ (იბ. გვ. 93); „საქართველოების დიდნი და მცირენი“<sup>130</sup>; „როგორც საქართველოებში რიგი არის“<sup>131</sup> და სხვ. უკვე ზემოთ (გვ. 35) ლევან დადიანის წოდებულებაში ჩვენ შეგვხვდა მსგავ-

<sup>126</sup> „განწესებანი საქართველოს მეფის ირაკლისნი ძეთა თვისთადმი სამცხეთის საქართველოსა“, საქართველოს სიძველენი, I, 1, გვ. 202, 218.

<sup>127</sup> ვახუშტი, დასახ. თხზ., გვ. 3—4.

<sup>128</sup> „რუსთველთან გაბაასება თეიმურაზ მეორისა“, ქართ. სიტყვაკაზმული წერლობის ანთოლოგია. ტფ., 1928, II, 178.

<sup>129</sup> Чагарели, Грамоты..., т. II, вып. I, с. 92—93.

<sup>130</sup> „განწესებანი“, ... საქ. სიძველენი, I, 1, გვ. 210.

<sup>131</sup> იქვე, 217; იხ. აგრეთვე, გვ. 216, 219.

სი ფორმა, თუმცა იქ უმართებულო შეთანხმება ექვს ბადებს. ამ ფორმის შერწყმამ ძველ ქართულ შეხედულებასთან. რომ საქართველო შეიღი ძირითადი თემისაგან შედგება, მოგვცა „შვიდი საქართველოს“ ვარიანტი. „ყოველთა შვიდთავე საქართველოთა“ მეპატრონენიო, ვკითხულობთ 1722 წლის ერთ საბუთში<sup>132</sup>. განხილული სიტყვა-ხმარების კარიკატურულ განვითარებად გვეჩვენება ის ფაქტი, რომ მოზღოკელმა ქართველებმა (გადასახლებული არიან საქართველოდან მე-18 ს-ში) „საქართველო“ „ქართველი“-ს მნიშვნელობამდე დაიყვანეს: „ბევრი საქართველო [=ქართველი!] დაიხოცა“, გაუგონია იქ დამკვირვებელს<sup>133</sup>.

ამ არევე-დარევის ნიადაგზე და გაუგებრობის თავიდან აცილები-სათვის გაჩნდა მოთხოვნილება ისეთი ნეიტრალური ტერმინისა, რომელიც მოკლებული იქნებოდა არასასურველს, იმდროინდელ ფეოდალურ პირობებში, პოლიტიკურ ელფერს და ამავე დროს გამოთქვამდა ეროვნულ-კულტურული ერთობის ფაქტს. არჩევანი ხვდა „ივერიას“, იმ სახელწოდებას, რომლითაც ძველი ქართლის სამეფო ცნობილი იყო მეზობლებში. საინტერესოა ამ ტერმინის ამოტივტივების ამბავი და მისი სიციხველე სხვა ძველს ანალოგიურ ტერმინებთან (მაგ., კოლხეთი, გიორგია და სხვ.) შედარებით, მაგრამ აქ ამაზე სიტყვას ვეღარ ჩამოვადგებთ... უკვე ვახუშტი ხმარობს „ივერიას“ უწყებული მნიშვნელობით: „იყო ყოველი ივერია ქართლის მეფისა ქვეშე პყრობასა“<sup>134</sup>. განსაკუთრებით ნათელი კი მისი აზრი და დანიშნულება იმ ღრმადსაყურადღებო იურიდიკული ძეგლის საშუალებით ხდება, რომელშიც პირველად დიდი ხნის შემდეგ, კატეგორიულად და მკაფიოდ გამოხატულ იქნა ეროვნული ძალების გაერთიანებისადმი მისწრაფება და ქართველობის მთლიანობის შეგნება. საბუთი წარმოადგენს „ერთობის პირობას“ ანუ ხელშეკრულებას პოლიტიკური კავშირის შესახებ ქართულ სამეფო-სამთავროთა შორის.

„ტრაქტატი, ივერიელთა მეფეთა და მთავართაგან დამტკიცებული, ქართლისა, კახეთისა, იმერთა, ოდიშისა და გურიისა აღწერილი სამეფოსა ქალაქსა თბილისს 1790 წელსა.

ვინაიდან ყოველთავე ივერიელთა მსახლობელთა სამეფოსა შინა ქართლისა, კახეთისა [იმერთა], ოდიშისა და გურიისათა აქვსთ ერთმორწმუნება არიან ძენი ერთის კათოლიკე ეკლესიისაგან შობილნი და ერთისა ენისა მქონებელნი, აქვსთ მავახებ-

132 დავით მეფის გუჯარი 1722 წ., ღვთაებისადმი მიცემული, კაქ. გამოც. გვ. 17.

133 ცნობა ეკუთვნის სტეფ. ჩხენკელს.

134 ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, 11, ქიპ. გამოც. გვ. 3, იხ. აგრეთვე.

ლობითიცა [ე. ი. საურთიერთო] სიყვარული ვითარცა სისხლით ნათესავთა და მოყვრობით შექრულთა ურთიერთთა შორის, ამისთვის ჩვენ ზემოხსენებულნი ქვეყანათა ივერიისათა მეფენი და მთავარნი, დამამტკიცებელნი საუკუნოსა ამის პირობისა... აღვხტქვამთ მტკიცესა ამას ერთობასა, რომელიცა თვითოეულად შემდგომთა შინა ჰაზრთა ცხად იქნების“... მოსდევს პირობის მუხლები, მაგ., „მ უ ხ ლ ი პ ი რ ვ ე ლ ი: შევრაცხო ყოველი მტერი თქვენი მტერად ჩემდა და ყოველისა სამეფოისა ჩემისა, და ვიყო მტერი მტერისა თქვენისა და მოყვარე მოყვრისა“. დასავლეთი საქართველო დოკუმენტში წოდებულია „ქვემო ივერიად“, აღმოსავლეთი საქართველო — „ზემო ივერიად“. ტრაქტატზე ხელი უწერიათ ქართლ-კახეთის მეფეს ერეკლეს, იმერეთის მეფე სოლომონს, დადიანს გრიგოლს და სვიმონ გურიელს<sup>135</sup>. ამ აქტის შესახებ ხელშემკერდელთა მხარეებმა, „ყოველისა ივერიისა“ მეფე-მთავრებმა, აცნობეს რუსეთის მთავრობას, როგორც ქართლ-კახეთის სამეფოს პროტექტორს და გამოსთქვეს წადილი, „რათა არა განყოფილ იქნას საუკუნოდ ერნი ქართლისა, კახეთისა, იმერთა, ოდიშისა და გურიისა რუსთა იმპერიასა ზედა მიწერთა, და რათა მზგავსად საქართველომსა [=ქართლ-კახეთი] მთელი ივერია იყოს მიწერილ იმპერიასა ზედა რუსეთისა“<sup>136</sup> ... ე. ი. დასავლეთ საქართველოც ქართლ-კახეთის მზგავსად ეძიებდა რუსეთის მფარველობას.

ამ ტერმინმა მეტად ფართო გავრცელება მოიპოვა XVIII ს-ში და მომდევნოშიაც გადმოვიდა. თეიმურაზ ბატონიშვილი თავის საქართველოს ისტორიაში, რომლის სათაურია: „ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ესე იგი გიორგიისა, რომელ არს სრულიად საქართველომსა“ (სპგი, 1848) ხშირად ხმარობს მას. ერთ ადგილას ის, სხვათა შორის, ამბობს: „...აფხაზეთი არს სამეფო ერთი ივერიის ქვეყანისა ქვემოსა შინა ივერიასა“-ო (გვ. 23).

როდესაც ახალმა სოციალურმა და ეკონომიკურმა ურთიერთობამ, რომელმაც მოსპო ფეოდალიზმის პოლიტიკური ნაშთები ჩვენში და მასთან მატერიალურად და იდეოლოგიურად დაკავშირებული კლასი ჩამოაქვეითა, იმავე დროს საზოგადოებრივი სარბიელი გაუხსნა ხალ-

<sup>135</sup> Цагарели, Грамоты..., т. II, вып. I, 183—185; იხ. აგრეთვე, т. II, вып. II, 67—71. აფხაზეთი ამ დროს ოსმალეთისაგან დამოკიდებულებაში ითვლებოდა. იმერეთის ელჩი 1791 წ. სთხოვდა რუსეთის მთავრობას დახმარებას აფხაზეთისათვის დამოუკიდებლობის მოპოვების საქმეში.

<sup>136</sup> შდრ. აგრეთვე, ცნობილი იონა ხელაშვილის ეპიტაფია: „მღუდელ-მონაზონი იონა, პირველ იონე ყოფილი, ვიყავ ქვეყანით ივერიით ქართუშლთაგან ტომისა, კახი ვიზიყელი, დიდისა მის დაბისა ვაჟირისა კელაშვილი“...

ხიდან გამოსულს შემოქმედებრივ ძალებს, საერთო ინტერესების გამო მანამდე უნახავი სიმტკიცით შეკავშირებულთ, ტერმინმა „საქართველომ“, როგორც უფრო რეალურმა და ხალხურმა, საბოლოოდ განდევნა ძველი სიტყვახმარება.



ნიკო დადიანის (უმცროსის) „საამდროო გამოცანებში“ ვკითხულობთ:

პოტენციურად მქონები არის ბევრისა ნიკების.  
ონტოფას არ კრფეს, ვარდსა კრფეს, როს ია მოეყრკების;  
ნატრისა ფრთითა დაფრინავს, ძირს ფეხი არ ებიჯების,  
ტოლ-ამხანაგთა მოალხენს, „ზეესურად“ მონიკების;  
ოტარიდს უმღერს ხმატკილად ტურფა ლექსების ჟღერითა,  
ქვეყანა მისი მშობელი უყვარს ყმითა და ბერითა,  
სძაგს უგრძნობელი, უგულო სიტყვითა, თუნდა წერითა,  
ეტრფის მოძმეთა გულადთა, სულდგმულობს თვისის ერითა,  
ლომად შეხედება აეგულსა, კარგს — გრძნობით ლმობიერითა;  
სძაგს მზარდელი სულში იმედის — შეიმკოს ყოველისფერითა!

ზმაკიდური გვაძლევს „პონტოქსელს“ (ე. ი. პონტოს-ევქსინელი, შავზღველი) — გიორგი შარვაშიძის ერთს ლიტერატურულ სახელთაგანს<sup>137</sup>, რომლითაც იგი ეხმაურება ფსევდონიმებს თავისი უახლოესი მეგობრისა და ნათესავის, მამია გურიელისას („ფაზელი“) და თავისი უფროსი თანამედროვის გრიგოლ დადიანისას („კოლხიდელი“). მართლაც, აკროსტიხის ავტორი შენიშვნაში ადასტურებს: „პონტოქსელს (ფსევდონიმია უგანათ. თავ. გიორგი მიხეილის ძის შარვაშიძისა)“.

ძნელია ამ პორტრეტისათვის რისიმე მიმატება.

რაც უფრო ვუკვირდებით გ. შარვაშიძის შემოქმედების ნაყოფს, მით უფრო ვრწმუნდებით, რომ მას, მართლაც, პოტენციურად მეტი „ნიკები“ ჰქონდა, ვიდრე ამის გამომჟღავნება მოუხერხდა.

ჩამოშავლობა, პირადი ცხოვრების უკუღმართობა და საზოგადოებრივი პირობების ხასიათი („შემოგხვევია ცხოვრების სულთამხუთავი გალია“), ველური რეჟიმი, წრე — არაფერი უწყობს ხელს, რომ გ. შარვაშიძე პროფესიონალი ლიტერატორი დადგეს, თუმცა იგი ბუნებით ყველაზე ადრე სწორედ ამისთვისაა გაჩენილი.

---

<sup>137</sup> მეორე მისი, ჩვენთვის ცნობილი, ფსევდონიმია „გარდახეწილი“. ეს ფაქტი დამოწმებულია შალვა დადიანის მიერაც მის ზემოთ დასახელებულ საგაზეთო წერილში.

ტოლ-ამხანაგებში, რომელთაც „ზეესურად“ მოვლენილი გიორგი შოალხენს, უფრო ხშირად იმავე დარდიმანდის ძველს, ნაცნობ ფიგურას ვხვდებით, რომლის გულისნადები გიორგის მიერვეა ზედმიწევნით გამოთქმული:

...დავლოთ ტურფა ქალები:  
...ჩვენ ღროში მათ თაყვანი ვსცეთ,  
და ზნეობრივი სხვა რამ ვალები  
შთამომავლობის დროსა გადავცეთ.

ზნეობრივ ვალთა შთამომავლობისათვის გადაცემა, თავისთვის — დეინო და ქალები, აი, ერთი საშუალება „ოხერი დარდების“ მოსაქდავად.

შაირი ამ წრეში დიდ როლს ასრულებს, როგორც ურთიერთობის საყვარელი ფორმა, მაგრამ იგი ჩვეულებრივად წარმავალი მომენტის საჭიროებას ემსახურება.

გიორგი ჩაბმულია ამ დაუსრულებელ გაშიიერებაში. ჯერ კიდევ არის დაცული — ზეპირგადმოცემაში, იშვიათად წერილობითაც — ეს მასალა, რომელშიაც გიორგის სიტყვა ელავს გაუყალბებელი იუმორით.

კოწია დადიანი გიორგის ძე (და, მაშასადამე გიორგი შარვაშიძის ბიძა) განზოგადებით აცხადებს:

შავს თვალებსა ვალმერთებ,  
მომწონს ლურჯი თვალები,  
თაფლისფერს თაფლს ვადარებ,  
მწვანეს ვენაცვალები.

დავით დადიანი (კოწიას ძმა) აზუსტებს:

მე მას ეუმღერ, ვინც მომწონს,  
იმას ვენაცვალები,  
იმის მომწონს ტან-პირი,  
მისი მიყვარს თვალები.  
მინდა გავხედე მის მონა,  
მისი შესაბრალები;  
მისგან მინდა ვიშორო  
ყოელი ჩემი დარდები.

გიორგის აქ ახალი ნოტა შემოაქვს:

არვის ვენარნარები,  
არვის ვეტრფიალები:  
ტრფობა არის მუხთალი,  
მემოწმება ქალები.



ამ სიმატლეს არ გრძნობთ თქვენ  
ყრმებო, ტრფობით მთვრალეში.  
შაგრამ ბოლოს ცრემლებით  
აგვესეგათ თვალეში! (1).

ან, აი მამია გურიელი ხუმრობს:

წეტამც მოგეცა მეფის ბინა  
წერეთლისა ჩვენი ნინა,  
აგრათინას ეხვეოდეთ,  
საკოცნელად — ბაბილინა,  
ტურთა მარო გვერდს მოგვისეცა,  
მარი მკლავზე დაგვიწვინა!  
თუ არც ერთი არ გვერგება, —  
ღმერთმა რისთვის გაგვაჩინა!

გიორგიც აპყოლია მამიას, მაგრამ გარკვეულად ვგრძნობთ, თუ  
როგორ უჩნდება დამატებითი სიფაქიზე აღებულ კილოს:

ბორჯომშია მეფის ბინა,  
იქ ბრძანდება ტურთა ნინა,  
ღმერთმან მისთვის გააჩინა  
„ტანცი-მანცი“ და ბიძინა.  
მე ყველასთვის კარგი მინა,  
ვის ვინც უნდა, მისცეს შინა,  
მე კი მარის მყოცნინა,  
ამის მეტი არა მინა! (2)

აი, კიდევ შაირით შებმის ნიმუში.  
ვახტანგ გურიელს გიორგი შარვაშიძისაგან:

ყველა ენით არ ითქმის,  
რაც რომ გულით გწაღია.  
თუ არა გაქვს, რაც გინდა,  
ეს ცხოვრება მკაღია!  
შენი გიჟი დათაი  
აგერ ჩემსას ავღია, —  
დათას გამოგიგზავნი.  
გამიცეალე ნაღია!

გიორგი შარვაშიძეს ვახტანგ გურიელისაგან:

ეკალში ვინ გაცეალოს  
უფურჩქენელი ვარღია!  
დათა გამოგადგება, —  
ხელით, ფეხით მარღია.  
დათა გეგლოს მადანა,  
ეერ მოგართვი ნაღია!

კვლავ ვახტანგს გიორგისაგან:

რას უზიხარ სოფელში,  
რა გაქვს, რა გაბაღია;  
ნახუცარი მკლე ცხენი  
ვითომ რა საქადია  
აგერ არის ჭყონია,  
მოიყვანა ნადია. და სხვ. (3)

როცა ელო ანდრიევსკის ქალს, შემდეგში გიორგი შარვაშიძის მეუღლეს, ხოლო იმაჟამად უკვე დანიშნულს გიორგის მიერ, ვინმე წერეთელი გააშიკებია, გიორგის თავის საცოლოს მაგიერ უთქვამს:

დიდად გმადლობ რომ გიყვარეარ,  
ჩემო სანდრო წერეთელო!  
Что все—вздор, все—чепуха,  
მე სხვა მიყვარს, შე სულელო!

სხვა შემთხვევაში ფრანგული ტექსტია ქართულთან შეუღვლე-ბული. გიორგი შარვაშიძე და დავით მიქელაძე („მეველე“) ქუთაისის ბულვარში სხედან, ბალის სხვადასხვა ადგილას. ვინმე წერეთლის ქალის მიახლოებისას, რომელიც გიორგის მოსწონს, მიქელაძე შარვაშიძეს ბარათს უგზავნის:

Dépêchez-vous, elle est ici,  
თუ რომ გინდა ნახე მისი!

და პასუხად იღებს:

Je viendrai tout de suite là-bas.  
არ გაუშვათ, მოსწით კაბა! (5)

შენახულია კიდევ გიორგის საღალღობო ლექსი, რომელიც მამიას, ასეთივე ხასიათის ნაწარმოებთან ერთად, ერთს სამხიარულო შექცე-ბულებზე მიუღია ქუთაისში და აკაკი წერეთლის ლექსადვე პასუხის მიზეზი გამხდარა:

ამის მთხოველი ჩვენა ვართ:  
მთავარი ჩაქე-აქარისა;  
თან შარვაშიძე აფხაზი,  
მოყვარე თქვენი მხარისა;  
წერწეტი ერისთავი გეყავს,  
მტერთა დამცემი ზარისა;  
მასთან ჩაუქი ბერიძე —  
ძველ აზნაურთა გუარისა (6).

მოსწრებული სიტყვა ზოგჯერ „გლახ სიცოცხლის“ სამკაულია. გიორგი შარვაშიძის სახლს სოხუმში დღემდე შემორჩენილი აქვს

პატრონისაგან გაკეთებული წარწერა, ლათინური ასოებითა და ქართულ-იტალიანური ტექსტით — „ვილა ჩემი“. ეს პატარა ბინა ერთადერთი საგანი იყო, რომელიც აფხაზეთის დიდ შვილს შეეძლო დაეჩემებინა თავის სამშობლოში.

ეს საოხუნჯო, მეტწილად სააშიკო, შაირობა შეუმჩნეველად პოეზიაში გადადის. საამისოდ იხ. ისეთი ლექსი. როგორცაა „ერთს მომღერალ ქალს“. მაგრამ ქალვაჟიანს დამოუკიდებელი და საპატიო ადგილიც უჭირავს გიორგი შარვაშიძის ლიტერატურულ მემკვიდრეობაში.

აქ, წმინდა ეროტიკულ ლექსებშიაც, მკითხველი გრძნობს ისეთ გულწრფელობასა და ძლიერ განცდას („რაც ერთობ მაგრად გულში სთესიან“), რომ დიდხანს რჩება მათი შთაბეჭდილების ქვეშ. ამგვარია გიორგი შარვაშიძის დაბეჭდილ ლექსთა შორის ერთი უძველესთაგანი, მიძღვნილი „დამეიწყებელი, დაუეიწყარი“ არსებისადმი, შეუძლებელია, განმეორებით არ აჟღერდეს მესხიერებაში ერთხელ წაკითხული ეს თითქოს მარტივი სიტყვები, იმაე „უწყალო დარდის ამომკვნესელნი“:

დღეს არს იგი დღებდნიერი.  
ეპოხა ჩემის გლახ-სიცოცხლისა,  
როცა გიხილე შენ, მწვენიერი...

ძველი ბედიელი მინიატურისტის მსგავსად, აქ შარვაშიძე უნაზესი ტონების ოსტატია.

ასევე თავისუფლად პოეტი ჰქმნის პლასტიკურ სურათებს, რომლებიც შოთას, ვაჟას, რაფიელ ერისთავის საუკეთესო სახეებს მოგვაგონებს:

...მომწონს წარბების ამაყი ხაზი  
და ზედ ბეკედი თვითუფლებისა,  
სუფთა ნესტოებთ (!)გაღუთქვა ნაზი,  
გამომხატველი სურვილებისა.  
მომწონს მღელვარის წელისა რხევა,  
როს გამოიხარ თამამ-თაზედი,  
როს ყორნის თმები ბეჭზედ გეხვევა,  
და უხვად ღელავს მალალი შერდი. („გასათხოვარს“).

(შეადარეთ „ოდეს ღმერთმან მოისურვა“-ს... „ფიფქი თოვლი შეამჭიდრა და ჰქანდაკა ქალის ტანი“...).

მაგრამ განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი ისაა, რომ ყველაზე ადრინდელ ეროტიკულ ლექსებშიაც უკვე ჩანს განწყობილება, რომელსაც, ჭერ ერთი, ხორციელი საფეხურიდან იდეურზე აპყავს პიროვნება და, რომელიც შემდეგ ამ უკანასკნელს აკავშირებს საზოგადოე-

ბასთან. იმავე „გასათხოვარში“ (თითქოს სამოცდაათიანი წლებით  
თარიღდება) ქალის ტანის გასაოცარი ქანდაკება განსულიერებულია  
მაღალი თვისებებით:

მე მომწონს შენი: ხმა ლმობიერი  
ბასი, ზნე და გონება მრთელი;  
მე მომწონს, ბოლოს, რაღაც იერი  
ციური, ნიჭი გამოუთქმელი<sup>138</sup>.

და იქვე გამოთქმულია წამყვანი მოტივიც:

და შენ, ესრეთ მოვლენა ძვირი,  
რომ გათხოვდები, დედა გახდები,  
დაცემულს მამულს აჩუქე გმირი,  
მაშინ კი სწორედ შეშიყვარდები.

ამ მოტივს გიორგი შარვაშიძის პოეზიის მთავარი თემისაკენ მიე-  
ყვართ.

\* \* \*

იმ წრეში, რომელშიაც გიორგი შარვაშიძე ტრიალებს, ისეთი სა-  
ხელებიც კიაფობს, რომელთაც მთელი საქართველო იცნობს: აკაკი  
წერეთელი, მამია გურიელი... ბევრი სხვაც. გამოჩენილი ლიტერატუ-  
რული და საზოგადოებრივი მოღვაწე, აქტიურ ურთიერთობაშია პო-  
ეტთან. ეპოქაც ხომ ჩვენს ქვეყანაში ეროვნულ-განმათავისუფლებე-  
ლი მოძრაობის თანდათან გაშლით არის დახასიათებული. სწორედ  
დაცემულ მამულს შესტრფის ეს თაობა, მას უმღერს, მისი  
აღდგინებისათვის იღწვის.

გიორგი შარვაშიძეს საკუთარი ხმა აქვს ამ გუნდში, იგი მოხიბ-  
ლულია „აღმზრდელი ბუნების“ პეიზაჟით და განუყრელად  
ატარებს მის მოგონებას ყველგან, სადაც არ უნდა გაიტაცოს იგი  
ცხოვრების ღელვამ („ერთხელ ვიხილე“...). მისთვის

აღმზრდელი ძუძუ ტკბილია,  
განგების ძალით ეს გრძნობა  
გულში ღრმად აღბეჭდილია! („ობოლი“).

პოეტს სიამაყით ავსებს სამშობლოს ძველი დიდება („მამულს“),  
სიბრალულითა და მრისხანებით — მისი დამონებული, დაბეჩავებული  
აწმყო (იგივე: „შენ იცნობ“...). მაგრამ ყველგან და ყველაფერში გი-

<sup>138</sup> უკანასკნელი სტრიქონში მძიმეების განაწილება ჩვენია.

ორგი შარვაშიძე თანამედროვეობით ცხოვრობს, წარსულის ტყვეობაში კი არ იმყოფება, წინ იყურება, ხალხის მომავლით სულდგმულობს. ისტორიაშიაც იგი სხვადასხვა ღირებულებას მკაფიოდ განასხვავებს ერთმანეთისაგან:

როს ათინელთა მეცნიერების  
ლაშქარი მაინც გაანათლებდა,  
და საყვირთ ცემა ხშირის ლაშქრობის  
გონების აზრსა არ აყრუებდა.

„მაშინ მეცოცხლა, მაშინ მენახე“ — ეს ღალადი წარსულში გაქცევის ფორმულა როდია. აქედან პოეტი გადადის იმაზე, — „ეხლა რას ვხედავთ?“ — და ფასეული ის არის, რომ აწმყოს უბედობა და „ცივი“ გარემო მის კაცობრივ „თბილ ბუნებას“ „სარწმუნოებას“ ვერ უქლავს, მისი „წრფელი გრძნობები“ „კეთილსა სცნობენ და ყვავდე ბიან“.

ასეთი მოქმედი, პროგრესული პატრიოტიზმის საგალობლებია ისეთი ლექსები, როგორიცაა „ობოლი“, „ლომი“, „ვარადა“, რომლებიც ახალი ქართული პოეზიის ანთოლოგიაში უნდა შევიდეს. აქ პოეტი-მამულიშვილის ემოციური დაძაბულობა უმაღლეს წერტილს აღწევს, რაც შესანიშნავი სახითაა გამოთქმული საუცხოო ლექსში: „ნეტამც ვინმემ დამკლას დანით“...

ღროა შევეხვით ერთ საკითხს: იმ ლექსებიდან, რომლებიც ჩვენს კრებულში ქვეყნდება ლიტერატურული დოკუმენტის ძალით, მხოლოდ მეტად მცირე ნაწილი იყო დაბეჭდილი პოეტის სიცოცხლეში. ახლა ძნელი გასარკვევია თვითეული ცალკე ლექსის გამოუქვეყნებლობის მიზეზი. მაგრამ უეჭველად მიგვაჩნია, რომ თუ ზოგმა ლექსმა ვერ იხილა სტამბა ცენზურული პირობების გამო, ზოგი მათგანი საამისოდ თვით ავტორის მიერ არ იყო განკუთვნილი.

ამ რიგისაა, გვეგონია, საალბომო ლექსების უმრავლესობა, მათ შორის შეიძლება ისეთი გრაციოზულიც, როგორიცაა „კატო აბაშიძის ქალს“. საკვირველია, მაგრამ ეს უნდა ითქვას აგრეთვე რუსული ლექსების მეტ წილზე. ამიტომ ჩვენ არ გვაქვს უფლება გ. შარვაშიძის დახასიათებისათვის მათ მივმართოთ. პირიქით, ჩვენ მოვალეობა გვაწევს, აღებული თვალსაზრისით, მათ ანგარიში არ გავუწიოთ. ამას, სხვა არა იყოს რა, თვით პოეტი მოითხოვს ჩვენგან ლექსში „ჩემი ჩანგი“, რომელიც პოეტის შეხედულებათა საუკეთესო გამოხატულებად უნდა იყოს მიჩნეული.

პოეტს აქვს თავისი „კერძო დარდი“ და ვარამი, თავისი ტკივილები, მწარე სევდები; მას აქვს, უფრო იშვიათად, თავისი სი-

ხარულიც, მაგრამ ამ ვიწრო ინდივიდუალურ სამყაროს იგი არ სთვლის პოეზიის ღირსად, რადგანაც მისი ჩანგი „ს ა ქ ე ე ყ ნ ო ჩ ა ნ გ ი ა“:

...ჩემს ქნარს მას ვერ დავმღერ,  
რაც შე კერძოდ შემეხება  
იმის სიშნი, იმის პანგი  
ერთისთვის არ დაიკვრება!...

პოეზიის ღირსეულ თემას გიორგი შარვაშიძე მხოლოდ „ჩ ა გ რ უ ლ ი ხ ა ლ ხ ი ს“ ცხოვრებაში პოულობს:

...როცა ჩემს ყურს ესმის  
ჩაგრულ ხალხის მწუხარება,  
მიწას ალბობს უმართლობით  
დანადენი მღუღარება,  
როცა მესმის მისი კვნესა,  
სულის მქენჭი, გულის მდაგი, —  
მაშინ მხოლოდ, მხოლოდ მაშინ  
დაიკვნესებს ჩემი ჩანგი!

ამ შესანიშნავ პოეტურ მრწამსში, რომელშიაც დაძლეულია ეპოქის ავადმყოფობა-ინდივიდუალიზმი, სისრულითაა გამოკვეთილი პოეტი-მოქალაქის მიმზიდველი და საყვარელი სახე. აქ ეჭვი არ რჩება, რომ გიორგი შარვაშიძის ყველაზე ინტიმური სულისკვეთება იმ „პეპელებთან“ კი არ არის, რომელნიც „დაფრინავენ და დარდიმანდობენ“, არამედ პოეტის „ობოლი სიცოცხლის მიზეზთან“, მის ხალხთან. აშკარა ხდება, რომ ამ ხალხის მწუხარების, უსამართლობით დანადენი მღუღარების ასეთმა ღრმა განცდამ მოქალაქე-პოეტი მებრძოლ პოეტად უნდა აქციოს. და ჩვენს შეგნებაში ახალი სიძლიერით იღვიძებს მოწოდება, შეუღარებელი გმირული ალტკინებით სავსე:

...მისი უკედავი სურვილი  
მტერთან ბრძოლა და ომია...  
ბრძოლაში შექმნილ-შობილა,  
აღზრდილა მუდმივ ბრძოლითა,  
და მისი შეცვლა ვის ძალუძს  
ტყვედ გალიაში ყოლითა...

გასაგები ხდება, თუ რად მოსწონს მეგობარში პოეტს ყველაზე მეტად,

რომ არც შენ გინდა დახრა ქედისა  
და გზა სიმდაბლის არ გყვარებია...

თუ რას ნიშნავს, როცა იგი მისგანვე მოითხოვს:

განაგდე შორად ფუქე დარღები,

ინდივიდუალიზმის დაძლევა ძველი დარდების დაძლევას ნიშნავს. გა-  
ციხულია სულმოკლეობა, რომელიც ფიქრობს, რომ

მოვეკვდე სჯობია,  
სიცოცხლე რა სახმარია. („ფშაურ ხმაზე“)

ღირს სიცოცხლე, ღირს ბრძოლა, არსებობს საამისო დიდი საქმე  
და მიზანი. შეუმუსრავი ოპტიმიზმი, ნიშანდობლივი მთელი ქართუ-  
ლი პოეზიისათვის, ათბობს გიორგი შარვაშიძის შემოქმედებასაც.

პოეტს სჯერა, რომ კაცობრიობა გონების საუკუნეში შედის, ახ-  
სოვს თავისი სამშობლოს წარსული ბრწყინვალე წარმატებები, ის დრო,  
როცა „მეცნიერების ლამპარი“ საშუალო საუკუნეების წყვედიდშია  
უნათებდა მას განვითარების გრძელსა და მძიმე გზას და სანეტარო  
მომავალიც ასე ეხატება:

მუღამის შრომით, გონების ხსნითა  
ეეროპის ნათელს მიევახლენით.  
ჭორი, ყბედობა, უგუნურება  
პატიოსნურად ერთ აზრად ვცვალოთ.  
ერთ გულად მოძმეთ ჩვენ მსახურება  
კანონად ვდევით... („ჩემსა საღამოს“).

იგივე ზნეობრივი იდეალი ჭვივის ლექსშიაც „მოგონება“:

...მეგობრობას, პატიოსნებას,  
სიტყვას, პირობას შორის კაცებთა,  
ვგონებდი ნათლად შეურყეველად,  
როგორც კანონსა ცხა ეტლებთა.

გადაიკითხეთ კიდევ ერთხელ ეს ორი ყველაზე ადრინდელი ლექსი  
გიორგი შარვაშიძისა. ადვილად შეამჩნევთ აქ ოსტატის პირველ ნა-  
ხელავთა ხიწვს — თუნდაც უხერხულობას ენობრივს („ენებებთ“,  
„კაცებთა“, „ეტლებთა“; ესეცაა, ეს ფორმები. იმდენად გრამატიკული  
შეცდომები არ არის, რამდენადაც ხარკი გარკვეული ლიტერატურუ-  
ლი სკოლის ჩვეულებების წინაშე!) და უხერხულობას სტილისტიკურ-  
საც („დაახრიგინებს“). მაგრამ უთუოდ გაიმსჭვალეებით პატივისცემით  
ჭაბუკისადმი, რომელიც მთლიანად საზოგადოებრივი ცხოვრებით  
ცხოვრობს და თავისი მაღალი ეთიკური ნორმისათვის უცთომელი  
კოსმოსური კანონების სიმტკიცეზე ოცნებობს. შეუძლებელია არ დაე-  
მორჩილოთ პოეტის მჩქეფარე გრძნობას და ისიც არ დაინახოთ, რომ  
გიორგი შარვაშიძის შემოქმედებას თავიდანვე დაჰყვა დიდი ლიტერა-  
ტურის უტყუარი ნიშანი — იყოს არა მარტო ნაგრძობი, არა-  
მედ ნააზრევიც.

პოეტიც მოწმობს ხომ:

...წრფელი გრძნობები...

უსაქმოდ, ფუჰად წამს არ უშვებენ,  
ტვინს იმდიდრებენ, ვითარდებიან 139.

ეს გრძნობისა და გონების უშრეტი, წმინდა ლამპარი „მოდმეთა ერთგულად მსახურებას“, „ძმათა სიყვარულს“ უნთია. თუ იმასაც მოვიგონებთ, რომ პოეტის უადრესი ლიტერატურული განცხადება მისი „წრფელი გრძნობების“ მიერ „კეთილის ცნობისა და აყვავების“ შესახებ გვირგვინდება შესანიშნავი უქანასკნელი აკორდით — „კაცთა სიავის მწარე იჭვები არ შეხებიან შენს კეთილ გულსა“ (ეს დაუთარილებელი ლექსი შინაგანი ნიშნების მიხედვით უთუოდ ერთი ყველაზე უფრო გვიანდელთაგანია), რომ წარსულშიაც, თავის სათაყვანო ისტორიული გმირის ეპოქაშიაც, იგი ყველაზე ადრე კეთილ მცნებათა ძლევამოსილებას განჰკერტს: „კაცთმოყვარე კეთილ მცნებისა წინაშე ყველამ დახარა ქელი“, რომ პოეტი მოჯადოებულია მამია გურიელის „ადამიანის“ სახით, მაშინ გიორგი შარვაშიძეს ქართველი ჰუმანისტების სახელოვან პლეადაშიაც თავის ადგილზე უარი არ ეთქმის.

გიორგი შარვაშიძეს პოეზიის ყველა ყანრი ადვილად ემორჩილება. აღენიშნოთ გაკვრით, რომ ვაჟაური კილოსათვის ქართულ მწერლობაში ასე მარჯვედ, ვგონებთ, არავის მიუბძაძეს („ფშაურ ხმაზე“). მისი პიესები აგებულია მძაფრ დრამატულ სიტუაციასა და ბუნებრივ დიალოგზე. რაც მთავარია, ეს პიესები<sup>140</sup> იმავე იდეებითაა გაჟღენთილი, რომელსაც ლექსები ატარებს. გიორგი მესამე იზიდავს პოეტის ყურადღებას, როგორც სახელმწიფო მოღვაწე, დავით აღმაშენებლის საქმეს რომ განაგრძობს. „დავით აღმაშენებელი იყო ისეთი მეფე, — ამბობს ერთი პერსონაჟი, — რომლისთანაც მალე არ მოევიწინება საქართველოს. მან შეაერთა ქართლ-კახეთი ერთ სამეფოდ, ამათ მიაკრა ყველა ქართველი თემი და ცალ-ცალკე, დამოუკიდებელი არსებობა მაშინ ერთობ გაზვიადებულ თავადთა დაასუსტა და შეჰქმნა ამ საშუალებით ერთი სახელმწიფო მთელი ივერიისა. სწორედ იმ დიდებულის კვალზე დგას ახლა ჩვენი მეფეც“. გიორგი მეფის ყველაზე დიდი კმაყოფილება ისაა, რომ მას მიეცა შეძლება

139 ამ მხრივ საყურადღებოა უფრო ფართო განზოგადებაზედაც აგებული ლექსები, როგორცაა „ოდეს ღმერთმა“, „ოპ, ბუნებაე, შენ ძლიერო“.

140 ჩვენთვის ცნობილი მესამე პიესა გ. შარვაშიძისა, „კომლი უცეცხლოდ“, დრამატული სურათი ერთ მოქმედებად, პირველად ნათამაშევი ყოფილა ქუთაისში, კ. მესხის თეატრში, 14, XI. 1893 წ., როგორც ეს აღნიშნული იყო ამ პიესის ვალ. ჯუნიასჯულ ზელნაწერ ცალზე, ხოლო შემდეგში თბილისშიაც. სამწუხაროდ, ამჟამად პიესა ჩვენთვის ხელმოუწვდომელი აღმოჩნდა.



მოვლად ერისა ჩვენის,  
ესე, ვითარცა სახელმწიფოს შექმერ-შეშენის.  
და საქართველოს არ ჰქონია სულ ჩვენსა დროსა  
შიში მტერისა; მან სახელოვნად გაშალა დროშა,  
მტერთა ურდოთა დაცვა ზარი, — განდევნა სრულად!

თავის ერთადერთ შვილს, თამარს, გიორგი გვირგვინს გადასცემს მხოლოდ იმიტომ, რომ იგი ღირსეულ მემკვიდრედ მიაჩნია. საწინააღმდეგო რომ ირწმუნოს მეფემ, იგი მზად იქნება შეცვალოს თავისი გადაწყვეტილება:

განა შეფობას ვუნზადებ მას მამაშვილობით?  
მაშინ წყევლისა ღირსი ვიქნები...

მამა თამარში ხედავს წინაპართა იმ ღირსებებს, რომელთა წყალობითაც „დამკვიდრდება, გამძლავრდება ივერთა ბედი“. და თუ ის ამ ვარაუდში შეცდა, როგორც კაცი, თუ თამარს

არ ექნა უმანკო სული,  
თუ არ გამოდგა გონიერი, ზეცით ცხებული...  
რა რიგ დასჯილი, დატანჯული მაშინ დაეშთები,  
ჩემს საქართველოს ცოცხლად წავსწყემდ და მეც წაწყვდები.

გიორგის ბევრი ჰყავს მტერი. ფეოდალები ძველებურად იმას ცდილობენ, რომ

სახელმწიფო ნაწყვეტ-ნაწყვეტ კელაუაც გაიყონ.  
„შავი ლალატი“ ამ ხალხის ძველი იარაღია:  
აჰა, გაცემა, ორგულობა, ეგ სენნი ძველნი,  
ეს შინაურნი გველ-მატლები, ქართველთ მკამელნი!...

მათთან ბრძოლაში გიორგი მესამე შეუდრეკელია და შეუბრალებელი.

მეფემ კარგად იცის, რა ნაყოფი მოაქვს ფეოდალურ პარტიკულარიზმს:

...ჩვენს სამეფოს, შემოეა რა განხეთქილება,  
მას დაიმონებს და შემუსრავს სხვისი კირთება.  
...სამშობლოს მუდამ იყენენ დამამხოველი  
დას-დასობითა ბატონები, როგორც ორბელი!

მისთვის სახელმწიფო ინტერესების სფეროში შეცოდების გრძნობა უცნობია. იგი თავის გვირგვინოსან ასულსაც, „რომლისა ხელში იქნება ბედი საქართველოსი“..., ანდერძად ამას უგდებს:

არა სხეულის, — სულის სიღბო უარესია!...  
ქვეყნის პატრონსა... უნდა არ მორჩილი, სული მედგარი!...

მხატვრულად დასაფასებელია, რომ ამ დრამის პერსონაჟები სქემატურად დახარისხებული კი არ არიან სიკეთისა და სიავის კატეგორიების მიხედვით, არამედ ცოცხალი, მთლიანი ხასიათებია, საკუთარი შინაგანი ლოგიკის მქონე: გიორგი III, მისი ანტიპოდი — „სალოსი“ დემნა, თამარი, ორბელი, ჭავჭავაძე, მხარგრძელი... ყველა ჭგუფი დახატულია თავისი უძლიერესი წარმომადგენლების მეშვეობით და ყველა მათ თავისებური სულიერი მხნეობა მოსდგამს. სცენიურადაც ინტერესის შემცველია ეს დრამა, მიძღვნილი საქართველოს მთლიანობისა და მისი სახელმწიფოებრივი ძღვევამოსილების იდეისადმი.

იგივე იდეა უნდა სდებოდა, ჩანს, საფუძვლად პოემას „გვადანის ციხესაც“, რომელიც, სამწუხაროდ, დაუმთავრებელია. აქ აზრი სხვადასხვა „ქართველი თემის“ ერთობისა მთლიან სახელმწიფოში დამუშავებული უნდა ყოფილიყო საქართველო-აფხაზეთის ურთიერთობის მაგალითზე. ძნელი არაა იმის მიხვედრა, რომ ყაზარების ქვეშ პოეტი აფხაზებს გულისხმობს. ყაზარ-აფხაზთა მთავრის გვადანის გულისნადები კი ეს არის:

დიდი ხანია რაც რომ გვადანი  
საქართველოსთან ცდილობს კავშირსა...  
ეს იყო ის დრო, როს საქართველო.  
აღმოსავლეთით დასავლეთამდე,  
ქუხდა ქებული და სასახელო  
საყვირი სცემდა კიდით კიდემდე!  
აღმაშენებლის დროს დიდებისა  
ზედ ურთხული ესტა ბეჭედო,  
და კაცთმოყვარე კეთილ მცნებისა  
წინაშე ყველამ დაზარა ქელი!

კომედიის სახელწოდებაშივეა უკვე გამოთქმული ავტორის ლიტერატურული განზრახვა: უჩვენოს ავტორის „დროის მაზრის ქალაქის“, ე. ი. ქართული პროვინციის დაქვეითებული საზოგადოებრივი ჭგუფების მომთაყმენი სახეები მთის საუკუნეებით „გამაგრებულ რწმუნებათა და სასოების“, სულიერი სიმადლის ფონზე. აქ „უმანკო და მშვენიერი“ სალომე და „კეთილშობილი მთის კაცი“ (ავტორის რემარკებია), ასლანთარელი, დაპირისპირებულ არიან უსაქმური, მორალურ სიმტკიცეს მოკლებული არისტოკრატებისა (სიყვარულის „მეტი საქმე რა მექნება!... სხვა საქმეები ჩემს მოურავს მოჰკითხე“) და არშიყი ქალებისათვის, კარიერისტი მოხელეებისა და ყბედი ცრუ-ინტელიგენტებისათვის. მაგრამ თავისი მხატვრული მეთოდის თანახმად, გიორგი შარვაშიძე გულმოდგინედ ეძებს „კაცობრივი გრძნობისა“ და პატიოსნების ნაშთს ამ მიჯნას მიღმა მდებარე ბანაკშიაც, სადაც „თითქოს ყველანი არიან მარადისეულს ზნეობითს ბრძოლაში:

თითქო ხალხი ბევრია და ადგილი არ ყოფნისთ! ...აქაური კაცების სიტყვაში ისმის მუდამ მეორე ხმა... დაფარული, ორ-აზრიანი და ორ-პირი!... თითქო სიცრუე არის მხოლოდ ერთილა იარაღი, რომლის ხმარებისათვის კანონი არა სჯის და, ამ იარაღს ხმარობენ თავის დასაცველად!... აქაურს სიტყვას არა აქვს ძალა სიმართლისა! აქაური ჰაერი მიმძიმს... მტვერი მახრჩობს“. — როგორც ამბობს ასლანთარელი, — სადაც „სამართალი იცავს ავაზაკობას და სიმართლე რჩება უღონოდ“, მისივე სიტყვით. მიუხედავად პერსონალური, დიდი თუ მცირე, მეტამორფოზებისა, მკითხველს (თუ მაყურებელს) არ შეიძლება რწმენა არ დარჩეს, რომ ამ სამყაროს ისტორიული განაჩენი მაინც გამოტანილია და, დღეს თუ არა ხვალ, ეს „მომაკვდავი“ საზოგადოება სხვა სოციალურმა ურთიერთობამ უნდა შეცვალოს.

ფორმის თვალსაზრისითაც გიორგი შარვაშიძის პოეზია მაღალ დონეზე დგას, მისი სახეები ორიგინალურია და მოულოდნელი, რიტმი — მომხიბლავი, სიტყვა — ნათელი და შეუცვლელი.

ქართული მხატვრული სტილის განვითარებაში გ. შარვაშიძეს თავისი წვლილი აქვს შეტანილი.



ვინდა იხილოს ორჯერ სიცოცხლე.  
ორ გზობა შეშა რარიგ დაიწვას!...

ამ ფიზიკური აზრით, პოეტის სიცოცხლე გათავდა იმ შფოთიან ხანაში. როცა აფხაზეთი, მთელ საქართველოსთან ერთად, ჯერ კიდევ ქანაობდა ორ სამყაროს შუა. გიორგი შარვაშიძე გარდაიცვალა ქალაქ სოხუმში 1918 წლის თებერვლის 19-ს, იმავე თვის 25-ს<sup>141</sup> იგი დაასაფლავეს დიდებულს ქართულ საფარში. აფხაზთა მეფის ლეონის მიერ X საუკუნეში აშენებულ მოქვის ტაძარში, თავისი მამის გვერდით<sup>142</sup>. ეს იყო პოეტის ერთი ნატურის შესრულება — თავისი მამულის საფლავთა ჩრდილში განსვენების შესახებ.

<sup>141</sup> უფრ. „თეატრი და ცხოვრება“, 1918 წ., № 10; გაზ. „საქართველო“, 1918 წ., № 40.

<sup>142</sup> რაიმე დოკუმენტური ცნობა გიორგი შარვაშიძის დაბადების თარიღის შესახებ ჩვენ ჯერ არ მოგვეპოვება. როგორც ზემოთ იყო აღნიშნული, 1855 წლის სექტემბერში დიმიტრი ყიფიანი გიორგის ასაკს 9 წლით განსაზღვრავს (აქვე, გვ. 33. 11, 13—14, 25). მაშასადამე, გიორგი დაბადებულა 1846 წელს. ლუხუნის ხატის წარწერაში, რომელიც 1849 წელსაა ამოქრილი მთავრის მიხეილის განკარგულებით, გიორგი მოხსენიებულია, როგორც სამთავროს მემკვიდრე, იხ. ზემოთ, გვ. 32.

მავრამ მას ჰქონდა ხომ უფრო ძლიერი სურვილები და რწმენაც:

თუ მცა ცოცხალი აღარ ვიქნები,  
ბედნიერების გიცნობ მშობელად,  
იქ ვიგრძნობ, იქაც გეთაყვანები!

არ უმტყუნა პოეტს რწმენამ. გ. შარვაშიძის სამშობლომ იპოვა თავისი განვითარების სწორი გზა. ხორცი შეისხა პოეტის სიყვარულმა. განთავისუფლებული ქვეყანა იგონებს თავის ერთგულ შვილს და საუკუნო ხსოვნის ძეგლს უდგამს მას. იწყება პოეტის ახალი, დაუსრულებელი არსებობა ხალხში.

გიორგი შარვაშიძის ეპიტაფიისათვის, ვფიქრობთ, შეუძლებელია უკეთესი ტექსტი მოიძებნოს, ვიდრე ის, რომელსაც ეს მისივე ლექსი შეიცავს:

უსამართლობის ცხოვრების ზღვაში  
შენ გერგო წილად მხოლოდ ტანჯვები.  
და იმ ტანჯვების უღმრთოებაში  
კაცთა სიავის მწარე იქვები  
არ შეკვებიან შენს კეთილ გულსა,  
რომელშიდაცა ძმათ სიყვარულსა  
ენტო უშრეტი, წმინდა ლამპარის  
ის გაანათებს შენსა წარსულსა  
და მით იქნები დაუვიწყარი!...

## „ვეფხისტყაოსნის“ პირველი რუსული თარგმანის ბამო

გაზ. Кавказ-ში, 1846 წ. № 27-ში, მოთავსებულია დ. ჩ-ს წერილი (იქნებ დ. ჩ უ ბ ი ნ ა შ ვ ი ლ ი ა, ქართული სიტყვიერებისა და სიძველეთა პროფესორი). ავტორი იწუნებს იმავე გაზეთის № 15-ში მოთავსებულს ე ვ ლ ა ხ ო ვ ი ს ე უ ლ თარგმანს შოთადან და ამბობს: ეს უხეირო ცდა რა საჭირო იყო, როცა ზუსტი და ფორმალურადაც სავსებით ღირსეული თარგმანი უკვე შარშან (ე. ი. 1845 წ.) იყო დაბეჭდილი გაზ. „Иллюстрация“-შიო (№№ 6 და 7). სანიმუშოდ დ. ჩ-ს მოაქვს ნაწყვეტი ამ თარგმანიდან, რომლის ავტორად ბარდტინსკია დასახელებული და რომელიც ჰ ე ქ შ ა მ ე ტ რ ი თ არის შესრულებული. აღნიშნულია აგრეთვე, რომ ბარდტინსკის თანამშრომელი ამ საქმეში იყო და დ ი ა ნ - მ ი ნ გ რ ე ლ ს კ ი, რომლისადმი მიძღვნილი ლექსი, ბარდტინსკისა, აქვეა გამოქვეყნებული. ამ პოეტურ მიმართვაში ბარდტინსკი მოუწოდებს დადიანს, „პოეზიის მიერ ამხანაგს“, „ხელჩაიკედებით“ გაიკვლიონ გზა საუკუნეთა ტევრებისაკენ და დავიწყების ბეჭედი ახსნან, იგულისხმება, შოთას საგანძურს.

ბარდტინსკის თარგმანის ნაწყვეტები გამოქვეყნებული აქვს აგრეთვე, თავისი ალტაცებული შენიშვნებითურთ, მ უ რ ა ვ ი ო ვ ს. რომელიც საქართველოში მოგზაურობდა 1847 წ. მურავიოვის ცნობითაც, ბარდტინსკის თანამოსაგრე ამ ლიტერატურულ ღვაწლში არის დადიანი, ძმა სამეგრელოს მთავრის დავითისა. სხვა ჩვენებებიდან, ცხადია, რომ ეს არის გრიგოლ პოეტი, „კოლხიდელის“ ფსევდონიმით ცნობილი. მურავიოვი ზრდის დადიანის როლს: იგი „გადასცემდა, მთარგმნელისათვის უცხო ენიდან, აზრებსა და სიტყვებს და გამჭვალული მშობლიური პოეზიით, ახერხებდა ამ უკანასკნელისათვის შესაფერისი გამოთქმების მოძებნას რუსულ ენაშიო“. მთელი გზის სიგრძეზე ტფილისიდან სამეგრელომდის გრიგოლი არის მურავიოვის მეგზური და ქართულ სიძველეთა ინტერპრეტატორი, და ამასთან ერთად მოუწყინებლად უკითხავს ჩრდილოელ სტუმარს რუსთველის ლექსებს.

„კოლხიდელის“ ნამდვილ როლს „ვეფხისტყაოსნის“ პირველი რუსული თარგმანის მომზადების საქმეში ამ მწერლის ლიტერატურუ-

ლი ავტორიტეტიც ცხადყოფს. თავის დროზე იგი ქართული ენისა და ძველი ქართული მწიგნობრობის საუკეთესო მცოდნედ ითვლებოდა.

„ცისკრის“ რედაქცია სათანადო საკითხების გამო კონსულტაციისათვის სწორედ „ამ სასიკადულო კოლხიდელს“ მიმართავს. ნიკო დადიანის ზმაკიდურიც ამტკიცებს, რომ გრიგოლი „კარგი მცოდნეა ძველისა სამწიგნობროსა ენისა, ... მბრძოლი „ქართულის ხდენისა“, დიდ „ავქსონთ, ბაძავს „აღნაქვისით“, მორიდი „გარდაცდენისა“-ო. აღტაცებით არის აღწერილი გრიგოლის ვაჟკაცურ-პოეტური ბუნება და ფართო განათლება მურავიოვის მიერაც.

მაგრამ კოლხიდელს შეიძლება არა მარტო მთავარი დამსასურება მიეკუთვნოს თარგმანის ფაქტიური შესრულების თვალსაზრისით, ჩვენ გვგონია, რომ ინიციატივაც ქართველი მწერლისაგან უნდა მომდინარეობდეს. უფრო სწორად რომ ვთქვათ, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს იდეა პირველად დავით დადიანის სახლში (ზუგდიდში) უნდა დაბადებულიყო.

უმდიდრესი წიგნთა და ხელნაწერთსაცავი (შემდეგში — ძირითადი ფონდი წ.-კ. საზ. ბიბლიოთეკისა) და, რაც მთავარია, მრავალი, ფართო ძველი ქართული განათლების მქონე პირნი აქ ერთგვარს მეცნიერულ ცენტრსა ქმნიან, რომლისთვისაც ჩვეულებრივია მსჯელობა ქართული ენათმეცნიერებისა, ლიტერატურისა და არქეოლოგიის საკითხების შესახებ და ამასთან დაკავშირებული პრაქტიკული საქმიანობა (მაგ. მეცნიერული თანამშრომლობა პეტერბურგელ მკვლევარებთან). აქ წარმოდგენილ მოსაზრებათა მიღებას არ თაკილობდა იმდროინდელი ქართველოლოგიის კოლოსიც, აკადემიკოსი მ. ბროსე. ამიტომ უსაფუძვლო არ უნდა გვეჩვენოს მოსაზრება, რომ სწორედ ამ წრემ განიზრახა „ვეფხისტყაოსნის“ გაცნობა რუსი საზოგადოებისათვის.

მაგრამ მოიპოვება პირდაპირი დამადასტურებელი ჩვენებაც. ერთ ხელნაწერში (ყოფ. წ.-კ. № 3723) დატულია ამ წრის ერთ-ერთი წარმომადგენლის, პოეტ იოანე გეგეჭკორის, ლექსი ალექსანდრე ჭავჭავაძისადმი მიმართული. რადგანაც ლექსი დაბეჭდილი არ არის, აქვე ვაქვეყნებთ მას, ჩვენი მცირეოდენი კორექტურით:

ხელოვნებითა ნახელონევი ოქროსა როგო ძმისგან ნომეცა:  
ეარსკვლავ-ფუტკართა, ნათლისა მდენთა, შოთას ყვავილთა ! ურნელი ეცა.  
სულს, გულს ზეცისა გოლისა წვეთი, დამატკობელი სწყურის, დაცეცა.  
ენყოთ გრიალით ფრენა ჩემდამო, რათა რუსთ მისგან გეგეშო მიეცა.  
სადაფის ლარნაკს შინა მდებარე ბრწყინვალედ თვალნი სხვადასხვაგვარნი,  
მანათობლნი, შუქის მფრქვეველნი ანუ მთიებნი ცისა მის მყარნი,  
გამოხატულნი, გამოსახულნი, სიამოვნისა ჩემისა დარნი,  
მეტყოდენ: „აღსდგე და დაუტევე ჭაბუკობისა თავისა ქარნი.  
გვაჩვენე შენის მამა-დედისა, ძმისა, მეგობრის საუნჯის თვალნი,  
რუსთაველისა საკვირველისა ცხოველობისა უკვდავი წყაღნი!

კანი და ქალნი, სულნი და ძალნი, ტარიელისა ეშხისა აღნი!“  
შენმა, და აჰ! განისხნა ბჳენი საუნჯის მისა განსაკვირველნი;  
რიყე ძვირფასთა ქვათა გათლილთა, საუკუნენი რომელთ ჰყუა მცველნი;  
მტილი შოთასი, ხენი ოქროსნი, მარგალიტხზული ედემის ველი, —  
სანატრელისა, ივერთა მზისა, მეფე თამარის შესაქცეველი.

ლექსის სათაურიდანაც აშკარაა, რომ საქმე ეხება შოთას თარგმანს: „გეგეპკორისაგან მიწერილი ალექსანდრე ჰავჳავაძესთან, ოდეს სთხოვა მან შეწევნა ვეფხისტყაოსნის თარგმანში“. თუმცა ბუნდოვნად არის აზრი გამოთქმული. თუ ვინ არის შემწე. მაგრამ ალბათ, მართალი იყო ექვ. თაყაიშვილი (რომელმაც პირველმა მიუთითა ამ ლექსზე), როდესაც ფიქრობდა, რომ მთხოვნელია გეგეპკორი. მართლაც, რა დახმარება უნდა ეძია გეგეპკორისაგან ჰავჳავაძეს? ჰავჳავაძისაგან კი შემწეობას, რა თქმა უნდა, რუსული ენის მხრივ მოელოდნენ, რადგანაც მას საუკეთესო რუსული განათლება ჰქონდა მიღებული.

ლექსის ავტორი ის გეგეპკორია, რომელიც 1836 წ. ჟერ კიდეც 20 წლის ჰაბუეი, ბესიკს გაეჯობრა და „რუხის ბრძოლა“ პოემად „აღწერა“. იგი რუსთაველის თაყვანისმცემელი იყო („...რუსთველებრ უნდა მწერალი, ვინათგან მხოლოდ მას ეპყრა კალამი სულის მბერალიო“. აცხადებს იგი). გეგეპკორი, ჩვეულებრივად, ჩანს. დავითის კარზე იმყოფებოდა („რუხის ბრძოლა“ დაწერილია „სამეგრელოსა შინა. სამთავროსა სასახლესა, ზუგდიდს“). მისი მონაწილეობა წამოწყებულ საქმეში ამიტომ ბუნებრივი და გასაგებია.

საყურადღებოა ამ ამბების ქრონოლოგია. გეგეპკორის ლიტერატურული ურთიერთობისათვის ალ. ჰავჳავაძესთან ბუნებრივს და, ალბათ. აგრეთვე აუცილებელს, პირობას შეადგენდა ჰავჳავაძის მოყვრობა სამეგრელოს მთავართან. დავითმა ალექსანდრეს ასული, ეკატერინე. ნ. ბართაშვილის ტრფობის საგანი, შეირთო ორმოციანი წლების დამდეგს. რადგანაც სრულიად შეუძლებელია, რომ დადიან-ბარდტინსკის თარგმანის გამოქვეყნების შემდეგ გეგეპკორს დამოუკიდებელი თარგმანის შესრულება ეცადა, მას ამას მიუტევებელ უზრდელობად ჩაუთვლიდნენ (გრიგოლი ხომ იმავე წრის ყველაზე თვალსაჩინო ფიგურა იყო მთავრის შემდეგ). ამიტომ უეჭველია, რომ ლექსი დაწერილია. დაახლოებით 1843—45 წწ. და აქ სწორედ ეს თარგმანი იგულისხმება. განხორციელებული, ალბათ, გეგეპკორისა და სხვათა ერთგვარი მონაწილეობითაც. შესაძლოა, ბარდტინსკი, ამ შემთხვევაში, ალ. ჰავჳავაძის კანდიდატი ყოფილიყო.

გარდა ამისა, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ თარგმანის ფორმაც შემთხვევითი კი არ არის, არამედ შეგნებულად არის შერჩეული დასახელებითი

ბული წრის მიერ. ამ თვალსაზრისით, საყურადღებო და ნიშანდობ-  
ლივია, რომ იმავე ლიტერატურული სკოლის წარმომადგენელი და  
თითქმის იმავე თაობის პოეტი, მამია გურიელი, პომეროსს ქარ-  
თულად რუსთველური შაირით თარგმნის („მგოსანთა ღმერ-  
თო, შეამკე აქილეს პელეიანი, მწყრალი, ვინც აქაელებსა ათასი მისცა  
ზიანი“... ასე იწყება ეს თარგმანი). მამია ლიტერატურულად ერთ-  
გვარი მოწაფეც კი ყოფილა გრ. დადიანისა. იონა მეუნარგიას ცნო-  
ბით, გრიგოლმა ასწავლა მამიას ლექსის კითხვის ის განსაკუთრებუ-  
ლი, ძველებური მანერა, რომელმაც შემდეგში მამიას დეკლამაციას  
არაჩვეულებრივი სახელი გაუთქვა. უეჭველია, რომ ეს პირები ერთი  
და იმავე შეხედულებათა მატარებელნი უნდა ყოფილიყვნენ პოეტი-  
კის სფეროში. აღნიშნული ფაქტები საფუძველს გვაძლევს მტკიცე-  
ბისათვის, რომ მოცემული ლიტერატურული სკოლა, ანტიკური და  
ძველი ქართული მწერლობის საუცხოო ცოდნის საფუძველზე, ან-  
ტიკური ჰექსამეტრის მეტრიკულ ფარდად ქარ-  
თულში რუსთველურ შაირს თვლიდა, რა თქმა უნდა, არა  
ვიწრო გარეგულ-ფორმალური მხრით, არამედ მხატვრული შთაბეჭ-  
დილების თვალსაზრისით ეპიკურს რიტმულ-პოეტურ თქმაში (წმინდა  
მეტრის თვალსაზრისით, შაირს კლასიკურ პოეზიაში შეიძლება უფრო  
უნაკლო პარალელები ჰქონდეს, როგორც ამას განსვენებული სერ-  
გი გორგაძე ამტკიცებდა).

ეს საკითხი საინტერესოა და მის დაყენებას შესაძლოა გარკვეუ-  
ლი ისტორიული საფუძვლები მოეძებნოს, მაგრამ იგი ამჟამად ჩვენს  
მსჯელობის საგანს არ შეადგენს. ჩვენ გვინდოდა მხოლოდ გვეჩვენე-  
ბინა, რომ ჰექსამეტრის გამოყენებას შოთას ლექსის გადასაცემად,  
კერძოდ, რუსულ ენაზე, გარკვეული ტრადიცია (უფრო გრძელიც,  
ვიდრე რომელსამე სხვა მეტრს) და, იქნებ, გარკვეული თეორიული  
საფუძველიც აქვს. ვფიქრობთ. ეს თარგმანი ერთი საუკეთესოთაგანია,  
თუმცა მურავიოვისა არ იყოს, ბარდტინსკის ჰეგზამეტრი უზადო არ  
არის. აი, ორი ნაწყვეტიც:

1. «В Аравии был Ростеван, Государь взлелеянный Богом,  
Великий и щедрый, и кроткий, мощный народом и войском,  
Прозорливый, умный судья, любивший и правду и милость,  
Умевший владеть и меча и речей властительной силой».
2. «Она почитала себя недостойною отчего трона,  
И полон слезою росы сад пышно рдеющей розы;  
Отец говорит Тиншатине, а сладки отцовские речи:  
«Пока не сбылось это, жгет непрерывный огонь мою душу!  
На прах и на розу равно сияет роскошное солнце.  
И ты изливай свою милость равно на могущих и слабых,



Щедротой привяжешь ты всех, и тот, кто привязан, уж связан;  
Щедроты царей дают плод, как чинары цветущего рая;  
Напитки и яства полезны, но тщетно хранить их без нужды;  
Подашь их — себе же в добро; чего не подашь, то пропало».

ჩვენს პირობებში შესაძლო იქნებოდა ამ ხერხის გამოყენება უფრო თვალსაჩინო წარმატებით. პექზამეტრი საშუალებას იძლევა დაცულ იქნას ლოგიკური და მხატვრული სიზუსტე ორიგინალის გადმოცემისას და არც რიტმულ-ზომილი მეტყველების ღირსებებსაა მოკლებული.

## ДАВИД ЧХОТУА И ЕГО ОЧЕРКИ О ПОЭМЕ РУСТАВЕЛИ

Давид Зурабович Чхотуа, автор печатаемого здесь литературного документа, родом абхаз<sup>1</sup>, родился в 1849 г<sup>2</sup>. в Самурзакано, в сел. Саберно. Получив домашнее начальное образование, он затем окончил училище и, один из первых среди абхазов, поступил в университет на естественный факультет. В 1875 году Давид З. Чхотуа должен был окончить указанный факультет быв. Петербургского университета, но так как последний экзамен окончился неудачей, отложил оставшийся экзамен на следующий год и согласился с предложением известного Георгия Михайловича Шервашидзе взять на себя управление шервашидзевских имений в Восточной Грузии, с каковой целью и поселился в Тбилиси. В 1876 г. его обвинили в убийстве свояченицы Шервашидзе, Нины Андреевской (на самом деле, очевидно, утонувшей в Куре во время купанья) и арестовали. 5 марта в 1878 г., несмотря на то, что суд не имел никакого фактического материала против Чхотуа, его присудили, согласно инспирации высших властей, к лишению всех прав, каторжным работам на двадцать лет и пожизненной ссылке. Ознакомление с названным здесь отчетом убедительно показывает объективному читателю, насколько были безвинны осужденные и как омерзительно тенденциозно было состряпано все это дело царскими сатрапами. На самом суде было сказано и мы с большим правом можем утверждать, что приговор по существу был направлен против Георгия Шервашидзе. Главный вдохновитель дела, тогдашний кавказский наместник, великий князь Михаил Николаевич имел для этого свои основания. Это он отстранил от власти отца Георгия, последнего абхазского владетельного князя, Михаила (Хамут-бея) Шервашидзе и выслал его в Россию (1864)<sup>3</sup>, где, находясь под полицейским надзором, Шервашидзе и умер.

Он же с большой жестокостью усмирив вспыхнувшее (1866 г.) в Абхазии большое народное восстание, которое являлось ответом на методы только что введенного русского управления

---

<sup>1</sup> Убийство девицы Н. Э. Андреевской (отчет судебного процесса). Тифлис, 1878, с. 209.

<sup>2</sup> Там же, с. 1, 232 и др.

<sup>3</sup> Там же, 156—157.

и которое, на совсем короткое время, объявило владельцем князем Абхазии Георгия Шервашидзе. По инициативе этого же наместника, у семьи бывшего князя Абхазии было отобрано все имущество и создано весьма унизительное для нее положение.

Ясно поэтому, что Михаил Николаевич в лице Георгия Шервашидзе видел природного врага. К этому присоединялись антипатии личного характера в семье великого князя по отношению к Шервашидзе и такого-же характера симпатии по отношению к Андреевской (ее отец был врачом наместника Воронцова). Так как Андреевская погибла в доме Шервашидзе, где в это время управляющим был Давид Чхотуа (молочный брат и близкий человек Шервашидзе), поэтому объективные условия «преступления», описанные жесквидентами и полицией, оказались «налицо».

Вся жизнь молодого, одаренного (об этом ясно свидетельствует опубликованный здесь очерк) Давида Чхотуа равнодушно была обречена. Впоследствии это дело было перенесено в Тифлисскую Судебную Палату, где много преступника защищал знаменитый юрист проф. В. Д. Спасович, а экспертом был проф. судебной медицины И. М. Сорокин. Последний «на основании фактических данных, заключил, что Н. Андреевская утонула, без всяких признаков насильственной смерти»<sup>4</sup>.

Спасович в своей блестящей речи<sup>5</sup> не оставил камня на камне от обвинения и всех обвиняемых признал совершенно безвинными<sup>6</sup>. Несмотря на это, большинством двух голосов против одного, палата полностью утвердила приговор окружного суда<sup>7</sup>, т. к. «таково было указание свыше» (сообщение Н. Орбелиани, первого защитника Чхотуа). В кратком предисловии своей книги, еще в 1893 г., о деле Чхотуа Спасович писал: «По тифлисскому делу не могу доныне отрешиться от глубочайшего убеждения, что оно кончилось печальной ошибкою, что пострадали невинные люди, указанные заблуждающею народною молвою»<sup>8</sup>.

Лишь через много лет, кажется в 1906 г., Д. Чхотуа вернулся на родину дряхлым стариком.

Давид Чхотуа как по происхождению, так и по воспитанию и направлению, принадлежит к грузинской феодальной интеллигенции, к либеральному крылу этой интеллигенции. С этой

---

<sup>4</sup> См. Сочинения. Спасовича В. Д. т. VI. С.—Пб., 1894, с. 178.

<sup>5</sup> Это судебное выступление Спасовича считается одним из лучших выступлений знаменитого русского адвоката; см. Энци. слов. Брокгауза и Эфрона, XXXI, с. 143, статья А. Копа.

<sup>6</sup> Сочинения, с. 178—276.

<sup>7</sup> Там же, с. 276.

<sup>8</sup> Там же, предисловие.

сторона характерна его связь с Георгием Шервашидзе, который сам был представителем этого круга, талантливым поэтом и, вообще, интересной личностью<sup>9</sup>. Шервашидзе и Чхотуа не только происходили из одной и той же страны, они не только были связаны между собой в силу того обычая, который столь значителен для горцев, но всем своим воспитанием и мировоззрением они принадлежали к одному и тому же общественно-культурному кругу. И Шервашидзе, как лицо «подозрительное», был гоним царским правительством, и он долгое время был лишен права проживать в Абхазии. Оба они были воспитаны на почве древнегрузинской культуры, с которой были прекрасно знакомы. Оба сотрудничали в газете «Дрозба», которая в это время (начало семидесятых годов) являлась самым прогрессивным органом в Грузии<sup>10</sup>. У нас имеются литературные документы, по которым можем утверждать, что, высказанные в опубликованном здесь очерке, мысли Чхотуа о «Вепхисткаосани» должны были быть более или менее общими для всего этого круга (Г. Шервашидзе тоже в совершенстве знал поэму Руставели, цитируя наизусть целые ее главы).

Взгляды Чхотуа на поэму являются отчасти плодом ее нового рассмотрения с точки зрения буржуазной культуры Европы, отчасти же они повторяют унаследованные по традиции, выработавшиеся из поколения в поколение взгляды передовых кругов грузинской феодальной интеллигенции<sup>11</sup>. Поэтому очерки Д. Чхотуа, прежде всего, имеют культурно-историческое значение. Они представляют собой любопытный материал для выяснения того, как был преломлен этот величайший литературный памятник в призме сознания указанного социального круга.

К настоящему времени «очерки», разумеется, принадлежат к культурному наследию и постольку должны представлять предмет критического освоения. Кроме тех соображений, которые мы не можем разделить не только методологически, но и фактически (особенно гл. I, а также отдельные места гл. II), автором высказываются и такие взгляды, с которыми современная руствелология серьезно должна посчитаться. Таковы особенно первые два параграфа второй главы. Здесь автор достигает высокой степени наблюдения и обобщения. Поэтому достойно глубокого сожаления, что пока еще не удалось отыскать следы того обширного исследования о поэме Руставели, которое,

<sup>9</sup> О нем см. наше „ერთი გვერდი ქართული კულტურის ისტორიდან“, „მომხილველი“, ტ. II.

<sup>10</sup> Одна статья Д. Чхотуа, „ორი ჩვეულება აფხაზეთში“, была напечатана в „Дрозба“ уже в 1872 г., № 30. В этой же газете печатаются и другие его статьи.

<sup>11</sup> Об этом см. нашу статью „ვეფხისტყაოსნის პირველი რუსული თარგმანის გამო“, „ლიტერატურული გაზეთი“, 1935, 30 იანვ.

согласно устным сообщениям, автор переслал для публикации в Тбилиси и здесь оно где то затерялось<sup>12</sup>. Представленные здесь очерки, как видно, лишь малая часть утерянного труда. И эта часть случайно избежала гибели. Ее мы нашли в семье Г. Р. Чхотуа, занимаясь поисками материалов для истории названного выше общественного круга. Рукопись была разбита на отдельные, потрепанные листы, а также довольно повреждена от хранения в сыром месте. Она перепечатана на машинке и делится на две главы, из которых первая озаглавлена: «Поэма «Вепхисткаосани» и ее герои», вторая — «Мировоззрение героев Вепхисткаосани». Под первым заглавием в скобках проставлено: «Лекция, читанная на съезде сельских учителей в м. Зугдиди». Не видно, касается ли это примечание обеих глав или только первой. Во всяком случае ясно, что рукопись не есть стенографическая запись лекции, а является конспектом последней; цитаты из поэмы вписаны от руки, можно думать, самим автором. Нужно думать, и так уверяют владельцы рукописи, что означенная лекция была прочитана вскоре после февральской революции.

В текст мы внесли небольшие изменения: изъяли некоторые места, которые для современного читателя уже не имеют значения, кое-где поправили текст орфографически и стилистически (машинистка сильно исказила текст, а автор не заметил допущенных ошибок), а так же изменили и редакцию заглавий вследствие того, что вся статья получила общее заглавие. Структура статьи осталась неприкосновенной. Изъятые места отмечены в тексте словом «пропуск», а вставленные слова помещены в квадратные скобки. Кроме этого, т. к. автор нигде не указывал нумерации тех строф, к которым относятся приведенные им цитаты из «Вепхисткаосани», мы отыскиали все отмеченные им цитаты и указали их место в поэме (нумерация строф указана по изданию Ю. Абуладзе 1926 г.). Здесь для нас выяснилось одно интересное обстоятельство (между прочим, весьма осложнившее нашу работу): — почти ни одна из цитат не совпадала целиком с текстом печатного издания. Несомненно, автор цитировал на память, и это вполне согласно с его признанием, что он знал всю поэму наизусть.

У Д. Чхотуа имеются и другие труды, в частности, из области, естествознания. Скончался он лет десять тому назад в

---

<sup>12</sup> Ш. Н. Дадияни и другие авторитетные лица подтвердили нам, что Д. Чхотуа имел обширное исследование «В.-т», плод многолетней работы в ссылке. Этот труд, который произвел большое впечатление на указанных лиц, автор в 1920 г. переслал в Тбилиси, в союз грузинских работников сцены.

Грузии, в дер. Кулискарги, где, по имеющимся у нас сведениям, у него остался личный архив.

Р. С. В. Г. Мачавариади обратил наше внимание на сообщение старого грузинского народника Эги. Иоселиани, который утверждает в своих воспоминаниях, что «абхазский князь Чхотуа» помогал кружку Иоселиани в организации библиотеки (в 1886 г.) материально. По всей вероятности, тут речь о Давиде Чхотуа.

## წილისი ტყვეობა

(ენიჭი-ს მოამბე, ტომი 3).

უნახავი ბრწყინვალეობით ჩაიარეს რუსთაველის დღეებმა ხალხთა დიადი. მეგობრობით ურღვევად შეკრულ საბჭოთა რესპუბლიკების თანაგარსკვლავედში.

სოციალისტურმა საზოგადოებამ, რომელიც გოლიათური ხელებით ჰქმნის ახალს, ნამდვილად ადამიანურს, საკაცობრიო კულტურას, მადლიერებით და ალტაცებით დააგვირგვინა ქართული ლიტერატურის უდიდესი დიდება, უკვდავი პოეტი, რომლის ქმნილება ქართველმა ხალხმა გამოატარა უმძიმესი განსაცდელის საუკუნეებში, როგორც პოეზიის უძვირფასესი წიგნი.

„ვეფხისტყაოსანი“ შევიდა სოციალისტური კულტურის საგანძურში, როგორც მისი უბერებელი მშვენება.

რუსთაველის გენიალური სტროფები აჟღერდა ჩვენს ქვეყანაში ახალი ძალით, ჩვენი ეპოქის საუკეთესო ადამიანების უკეთილშობილეს სულისკვეთებათა უნისონად.

საბჭოთა კავშირის მშრომელმა მასებმა, რომელნიც ახორციელებენ ლენინურ ანდერძს კლასიკური მემკვიდრეობის ათვისების შესახებ, ღრმად იგრძნეს, რომ რუსთაველი შეუდარებელს მხატვრულს ფორმაში ქადაგებდა სიცოცხლის ხალისითა და სასოებით გამსჭვალულ იდეებს, რომელთაც დიდად გაუსწრეს წინ პოეტის დროს.

მეგობრობა სხვადასხვა სქესის და ერთი და იმავე სქესის წარმომადგენელთა შორის, როგორც უანგარო საზოგადოებრივი კავშირების ყველაზე მაღალი ფორმა, არის რუსთაველის შემოქმედების სალიტმორტივო თემა.

საშუალო საუკუნეების საზოგადოება სხვა სოციალურ კავშირებზე იყო აშენებული.

ხალხის პირველყოფილი ერთობა დამარხული იყო პატრიარქალური წყობილების ნანგრევებს ქვეშ. ანტაგონისტური ურთიერთობა, ადამიანთა საყოველთაო ეგოიზმსა და ურთიერთმტრობაზე დაფუძნებული, არღვევდა საზოგადოებას არა მარტო მოწინააღმდეგე

კლასების მიმართულებით ერთი და იმავე კლასის შიგნით, კერძოდ, მთელი საზოგადოების იდეოლოგიის განმსაზღვრელი გაბატონებული კლასის შიგნითაც, განაგრძობდნენ არსებობას მწვავე წინააღმდეგობანი.

ეს საყოველთაო მტრობისა და ინდივიდუალისტურ ინტერესთა ჭიდილის მდგომარეობა შესანიშნავი ძალით გამოხატა დავით აღმაშენებელმა (1089—1125) ფეოდალური საქართველოს ერთმა ყველაზე უფრო შესანიშნავმა პოლიტიკურმა მოღვაწემ, რომელმაც სცადა თავის „გალობანი სინანულისანის“ სახით მიუღდომელი განაჩენი გამოეტანა მღელვარებით სავსე საკუთარი ცხოვრების მიმართ: „ბოროტად გადავჯედ საზღვართა და შევერთე სახლი სახლსა და აგარაკი აგარაკსა და უუძღურესთა მივხუჭე ნაწილი მათი და ვიღუწიდ უმეზობლობასა, ვითარმცა მარტოჲ ვმკედრობდ ქუჭყანასა ზედა“. „უმეზობლობას“ ნატვრას ატარებდა სულის სიღრმეში ყოველი ჩვეულებრივი ფეოდალი, სანამ მის სენიორიას შეეძლო, როგორც მეტნაკლებად დამოუკიდებელ სამყაროს, არსებობა; „უმეზობლობა“ — ფეოდალური ინდივიდუალიზმის კლასიკური ფორმულაა.

ფეოდალური საზოგადოების ზრდასთან ერთად იზრდება ფეოდალთა საზოგადოებრივი კავშირებიც, მაგრამ ეს კავშირები იმოსება ვასალურ ურთიერთობათა სპეციფიკური ფორმით, იმ ურთიერთობათა ფორმით, რომელნიც მიწისმფლობელთა შინაგან ასოციაციას წარმოადგენენ და იძულებითი შრომის ექსპლოატაციასზე არიან დამყარებულინი. ეს არის XII ს. საქართველოს ძირითადი საზოგადოებრივი ურთიერთობანი.

რუსთაველმა კი ვასალის ფეოდალური მოვალეობა დაუმორჩილა მეგობრობის ზოგადადამიანურ მოვალეობას, გამოხატა რა ამით ეპოქისათვის ყველაზე მოწინავე იდეალების ფორმაში თავისი საზოგადოების ყველაზე მოწინავე ადამიანების ოცნებები, სულისკვეთებანი და იმედები.

იმ ხანაში, როცა ადამიანთა უმრავლესობის ცნობიერება ემორჩილებოდა ტომობრივსა და სარწმუნოებრივ-კონფესიონალურ განკერძოებულობას, რუსთაველი უმღეროდა ხალხთა მეგობრობას. რუსთაველმა თავის გენიალურს, უმაგალითო სასიუჟეტო გეგმაში შეიყვანა სხვადასხვა მოღვმის ხალხები ძმადნაფიცო, სიკვდილამდის ერთგული, ვმირების სახით, და იქ, სადაც პოეტს ჭირდებოდა სამყაროს ბნელი ძალების განსახიერება, რუსთაველმა დაზოგა მისთვის ცნობილი ყველა ტომი და თავისი პოეტური თხრობის სარბიელზე ხალხური მითოლოგიის სახეები (ქაჩები...) გამოიყვანა. ამით აიხსნება, რომ პოე-



ტი ამ პუნქტში ერთი შეხედვით თითქოს ღალატობს თავის წერის ძირითადს — რეალისტურ მანერას.

მხოლოდ ჩვენს ქვეყანაში, სადაც სოციალიზმმა ალაღვინა ახალს უმაღლეს საფუძველზე ხალხის შინაგანი ერთობა, განხორციელდა პოეტის მშვენიერი ოცნება ადამიანებისა და ხალხთა მეგობრობის შესახებ.

მხოლოდ ჩვენს ქვეყანაში შეისხა ხორცი პოეტის მეორე უმშვენიერესმა ოცნებამ დედაკაცისა და მამაკაცის შეერთების შესახებ თავისუფალს, წმინდა სიყვარულში, ამ გრძნობის ყოვლისმძლე ძალის შესახებ. რუსთაველის წიგნს, ამ წიგნს, სადაც „ნათქვამია“ ..არს მიჯნურობა პირველი და ტომი გვართა ზენათა... საქმე საზიო. მომცემი აღმაფრენათა“, აგრეთვე შეიძლება განეკუთვნოს ამხანაგ სტალინის ღრმა სიტყვები, სხვა გარემოების გამო თქმული: „ეს ამბავი უფრო ძლიერია, ვიდრე გოეტეს „ფაუსტი“ (ს ი ყ ვ ა რ უ ლ ი ს ძ ლ ე ვ ს ს ი კ ვ დ ი ლ ს)“. თავის გმირებს რუსთაველმა მიანიჭა სიყვარულის მიერი ძალა ყველა დაბრკოლების დათრგუნვისა და სიკვდილზე გამარჯვებით ელვარებისათვის.

სიყვარულისა და მეგობრობის მიერ შთაგონებული თავდადება, სიმამაცე და სულის უებრო სიმტკიცე „ვეფხისტყაოსნის“ გმირებისა ყველაზე ახლობელი და ყველაზე მისაწვდომია მშრომელი კაცობრიობისათვის, რომელთანაც ერთად იქნება რუსთაველი მსოფლიო კაპიტალიზმის „ქაჯეთის ციხის“ იერიშის დროსაც.

მშობელი ხალხი და მთელი კულტურული ქვეყანა ვალშია დიდი პოეტის წინაშე: რუსთაველი უნდა იყოს არა მარტო სიყვარულის და თავყვანისცემის საგანი, არამედ ზედმიწევნითი მეცნიერული ცოდნის საგანი და წყაროც.

რუსთაველის მეცნიერულ შესწავლას გადასაწყვეტი აქვს არა ერთი პირველხარისხოვანი პრობლემა.

როგორც შინაარსით, ისე ფორმით უკვდავი პოემა ორგანულად არის დაკავშირებული მშობლიურ ნიადაგთან და გარკვეული მნიშვნელობით იგი ამთავრებს ქართული ეროვნული კულტურის მთელს თავის წინამორბედს განვითარებას. შესწავლა ამ კულტურისა. რომელსაც ღრმად და შორს აქვს გადგმული ფესვები, არის ძირითადი წინაპირობა პოემის მართებული გაგებისათვის. ამავე დროს ამ კულტურულ პრობლემას ჩვენ არ ვზღუდავთ არა მარტო ქართული ფეოდალიზმის კლასიკური პერიოდის, არამედ საქართველოს ისტორიის მთელი „ქრისტიანული“ პერიოდის ფარგლებითაც. განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს, რა თქმა უნდა, პოეტისა და მისი ქმნილების გარემოს, უწინარეს ყოვლისა, გარემოს შინაგანს, მაგრამ, გარდა ამისა,

გარე-წრესაც. გარეგანი გარემოს შესახებ აქ მხოლოდ ვიტყვი, რომ ძირფესვიანად მცდარად მიგვაჩნია ის შეხედულება, რომელმაც, სამწუხაროდ, გავრცელება მოიპოვა და რომელსაც დაჰყავს რუსთაველის ეპოქის ქართული კულტურის სინკრეტული ხასიათის თეორიის ფორმით მნიშვნელოვანი პრობლემა ქართული კულტურის გარემოს შესახებ ზექანისტურ გაგებამდე, რომლის მიხედვითაც გარედან მომავალსა და შეჭვარდინებულ გავლენებს შუძლიათ შექმნან ეროვნული კულტურები, უცნაური და მახინჯი ჰიბრიდები, რომ გარედან მომავალი გავლენების ნაკადთა არავითარ სინთეზს, არავითარს „ჰარმონიულ“ შერწყმას არ შეუძლია წარმოშვას ახალი ორიგინალური კულტურული მოვლენა თუ ამისათვის არ არსებობდა სათანადო და საკმარისი შინაგანი პირობები; ამაში ჩვენ შეიძლება ისტორიულად დავრწმუნდეთ იმ ქვეყნების მაგალითზე, რომელნიც, როგორც გეოგრაფიულად, ისე კულტურულ-ისტორიულად, გაცილებით უფრო მჭიდროდ, ვიდრე საქართველო, დაკავშირებულნი იყვნენ ირანთან, რომლის ლიტერატურულ ზემოქმედებაზედაც ასე ბევრს ლაპარაკობენ. ამ ქვეყნებში, სათანადო ხანაში, ჩვენ ვხედავთ ეროვნული კულტურის ზოგიერთი დარგის, მათ შორის თვით ლიტერატურის გარკვეული ჟანრების, განვითარების მაღალ დონეს, მაშინ როცა საერო პოეზია აქ მხოლოდ ჩანასახის ვითარებაში იმყოფება.

დაბოლოს, საჭიროა თუ არა იმის აღნიშვნა, რომ თვით პოემა მთელი თავისი მრავალმხრივობით ჯერ შესწავლილი არ არის.

მეტად რთულია და საპასუხისმგებლო რუსთაველოლოგიის წინაშე მდგომი ამოცანები, რომ შესაძლებელი იყოს მათი მოკლე ვადაში გადაწყვეტა.

როგორც პოემის დაწერის 750 წლისთავის საიუბილეო ზეიმი, ისე სამეცნიერო-ორგანიზაციული ხასიათის ღონისძიებანი, გადაიქცნენ უძლიერეს სტიმულად და საიმედო საწინდრად რუსთაველისა და მისი კმნილების შესწავლის დღემდე უნახავი გაშლისათვის.

წინამდებარე კრებული არის გამოცხილი საყოველთაო სახალხო დღესასწაულისა დიდი თარიღის გამო და მხოლოდ პირველი ნაბიჯი ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მონაწილეობისა რუსთაველსა და მის ეპოქასთან დაკავშირებული პრობლემების შესწავლის საქმეში.

## ГРУЗИНКА В ЭПОХУ РУСТАВЕЛИ

Роль женских персонажей в бессмертном творении Руставели, культ женщины и возвышенной свободной любви, как один из основных сюжетных мотивов и важнейшая тема романа, заостряет внимание на общем положении женщины в грузинском обществе эпохи поэта. В сложной иерархии этого общества феодальная историография полнее всего освещает высшую ступень. Здесь очевидна значительная активность женщин из царской семьи грузинских Багратионов. Уже Гурандухт, мать Баграта III (978—1014), первого монарха объединенной Грузии, выступает в первом периоде этого царствования, как соправительница. Вдовствующая царица Мария, мать Баграта IV (внук предыдущего), лично отправившись в Константинополь, добивается у кесаря мира и почестей для своего царственного сына. Сестра Баграта IV, Гурандухт, «женщина совершенная и бесподобная», становится регентшей-государыней, когда ее брат вынужден оставить царство, капитулируя перед феодальной знатью. Возвращение царя к власти трактуется летописцем как плод инициативы той же Гурандухт. Дочь Баграта IV, Марта, переименованная по византийскому обычаю в Марию, жена императора Михаила VII, о которой Анна Комнена (визант. царевна-писательница) с восторгом говорит, что «ничего подобного ей по красоте не создавали ни Апеллес, ни Фидий» играет большую роль в политической жизни Византии в конце XI в. Сокращая этот список, укажем на тетку Тамары, Русудан, пользовавшуюся повидимому, значительным влиянием на государственные дела в начале царствования Тамары, и на самую Тамару (Тамар). Эта государыня, в знак самодержавия носившая титул царя («мепе»), а не царицы («дедопали»), опоясанная мечом в качестве верховного полководца, соединявшая в своем лице главу могущественнейшего государства с женщиной, блистающей беспрецедентной красотой, естественно превращается феодальной обществуемостью в предмет обожания, будущая украшена такими эпитетами, как «богоравная», «четвертое лицо святой троицы» и т. д. Летописец, автор восторженного панегирика Тамар, в поэтической гиперболе повествует, что при жизни царицы «уста грузин произносили лишь — «Тамар!»; ибо на домах в форме акростиха писали оды Тамаре, и похвалу ей чертили на перстнях, и украшая ножи и посохи, надписывали

на них что-нибудь, восхваляющее Тамар. И уста всех готовы были совокупно изречь слово, достойно величавшее Тамар. Отроки, погонщики волов, рассекая борозды, слагали хвалебные стихи Тамар. В Ираке играющие на гусях и арфе музицировали хвалу ей. Мореходцы франки и ромей, при тихом ветре, восхваляли ее. Так-то весь мир был исполнен ее хвалой, и всяк язык, куда только слух о ней достигал, славословил ее». Действительно, мы знаем, что в Византии возникает поэма (сохранившаяся в древнерусском переводе) о царице Динаре, в которой легко узнать Тамар, а Иван Грозный, у стен осажденной Казани, ободрял свои войска напоминанием о славных делах иверской царицы Динары против «бусурман». Естественно думать, что представление о Тамар витало в душе Руставели, когда он чеканил свои женские образы. Укажем, наконец, на дочь Тамар, Русудан (1222—1244), царствующую в трудные годы первого монгольского завоевания, чрезвычайно интересную личность, хотя ее биографию несколько скандализировали позднейшие, склонные к сплетне, летописцы.

Несмотря на то, что о женщинах других слоев общества, мы знаем меньше и что феодальное земельное право действовало здесь ограничивающим права женщины образом, и тут мы видим весьма характерные явления. Знаменательно, что в один из самых важных моментов истории феодальной Грузии, когда решался вопрос коренной реформы государственного строя в сторону учреждения феодального парламента, к вооруженным повстанцам, подступившим к царскому дворцу с требованием освободить арестованного ранее того вождя этой радикальной политической партии, Тамар высылает для переговоров «двух почетных княгинь», которые с искусством выполняют поручение Тамар.

Эмансипация (в феодальных рамках) грузинки была следствием многих причин; из них укажем на: а) рост феодализма, высвобождавшего женщину из-под гнета отношений и представлений рабовладельческого общества; б) чрезвычайную живучесть традиций матриархального строя, доведенного грузинскими племенами до высшей ступени развития; эти традиции в качестве формальных пережитков, оказывали сильное влияние на феодальные отношения; в) новые элементы, появляющиеся к концу классического периода и начинавшие разлагать сами феодальные отношения.

Несмотря на скудость источников, мы имеем немало фактов, подтверждающих процесс все большего высвобождения женщины и взаимоотношений между полами из-под опеки церковного ханжества и общественного консерватизма. Даже в литературные произведения церковного характера просачиваются сообщения о «свободных романах». Вот история Зенона (конец VIII века), желающего убить человека, соблазнившего его

сестру, но отказывающегося от своего намерения по тому мотиву, что любовник стоял социально ниже Зенона. Зенон оставляет все свое имущество сестре, а сам уходит в монастырь. Получается впечатление, что Зенон хуже мирится с происхождением обольстителя, чем с самим фактом «прелюбодеяния». Вот куропалат Ашот (нач. IX в.), владетель Кларджети (в Чорохской долине); полюбивши одну «блудницу» (по терминологии церковника) «чрезмерно», будучи «порабощен страстью до потери самолюбия», потеряв ее (возлюбленную у князя отнимают монахи), восклицает «от сердечной боли: блажен человек, который более не жив». Вот Бирлла, жена куропалата Адарнесея: она постриглась в монахини потому, что муж полюбил другую, а ее выдворил из дому; несмотря на такое оскорбление, просящему у нее прощения, тяжело заболевшему мужу она посылает сказать: «Клянусь Христом, никогда из моих уст не исходило слово проклятия, и его я также не проклинала». Вот крупный феодал Чорчанели (IX в.), рано потерявший жену, но до конца жизни никогда больше не пожелавший «соединиться с другой супругой». Вот Яков, отец знаменитого грузинского церковного деятеля Георгия Афонского, попав случайно в один дом и пленившись красотой и женственностью хозяйской дочери, которая, следовательно, свободно выходила к совершенно незнакомому гостю, Яков женился на ней и поселился здесь же. Еще более интересна история сына Тамар, Георгия Лаши: будучи уже самодержцем, он безумно влюбился в жену одного своего дворянина, отнял ее у мужа и сам женился на ней. Когда же все-таки «дарбази» (феодальный совет) признал этот брак незаконным и разлучил влюбленных, царь Георгий остался навсегда верен своей возлюбленной и не захотел больше жениться.

Возникающая на почве новых общественных отношений, в частности половых отношений, идея равноправия полов рано начинает просачиваться даже в церковную литературу.

Так, один литературный памятник IX в. проповедует: «Не мужчины и не женщины, но все вы равны».

«Равноправие» в феодальном значении в некоторых сферах жизни переходит даже в преимущественное право и влияние женщины, нравственного, конечно, главным образом, характера. Для иллюстрации укажем на рассказ известного арабского историка Ибн-Аласира: в 1162 г. грузины из города Двина привели к себе на родину много пленных мусульман и, чтобы надругаться над ними, совершенно оголили их; но грузинки решительно запротестовали и спасли от позора несчастных.

Из всего видно, что женщина в Грузии XII в. чувствовала себя много свободнее, чем во многих феодальных странах, не говоря уже о мусульманских. Это положение грузинки эпохи Руставели имело и свое экономическое основание: хотя общее феодальное земельное право и ограничивало, как всюду, власть женщины над землей в сравнении с мужчиной, однако женщи-

на в Грузии не была лишена своего имущества, в частности недвижимого—земли: наряду с основной категорией—«мамули»—вотчиной, существовали и земли — «дедули», буквально «(полученные) от матери», наследуемые по женской линии, главным образом путем приданого. Земли, полученные в приданое, «мзптеви», находились в особо привилегированном положении и составляли объект более свободного распоряжения владельцев, чем чисто феодальные земли. Значительным ростом имущественных и общественных прав женщины мы и объясняем одно чрезвычайно любопытное явление, наблюдаемое в области патронимистики (фамильных имен): древнейшие фамильные имена имеют форму, обозначающую общинно-родовые и корпоративные группы (окончания -иани, -овани, -ши, -ти, -ури и пр.). С развитием феодальных отношений возникают новые формы фамильных имен, образующихся посредством присоединения в конце слова частицы «дзе», что в древнегрузинском имеет значение только «сына», — явное последствие преобладающего значения мужского, отцовского, права, в частности, в области земельных отношений. Но с ростом значения женщины и женского, материнского, права подобная огласовка фамилий явно уже не может вместить нового общественного и имущественно-правового содержания: наблюдается очень интересная попытка придать слову «дзе» значение вообще «дитяти» (так, в частности, и у Руставели), что совершенно необычно с точки зрения семантики древнегрузинского языка, но вследствие неудачи (судя по общему развитию языка) этой попытки частица «дзе» заменяется в фамильных прозвищах словом «швили», что как в грузинском, так и в других картвельских языках всегда означало именно «дитя», «детеныш». Таким образом, история развития грузинских фамильных имен отражает историю развития социально-экономических отношений в феодальной Грузии.

Понятно, что схематически обрисованные тут общественные отношения послужили условием революционного поэтического акта Руставели, когда он феодальный долг вассала подчиняет общечеловеческому долгу влюбленного...

## ფ ს ე ვ ღ ო - ა რ ს ე ნ ი

ჩვენ იძულებული ვართ ჯერჯერობით ასე ვუწოდოთ იმ ძველ ქართულ მწერალს, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში არსენი კათალიკოსის სახელით არის ცნობილი<sup>1</sup>. ამ ავტორს შეუდგენია ნინოს ცხოვრების ახალი რედაქცია, რომელიც მთლიანად 1903 წ. გამოსცა პ. კარბელაშვილმა<sup>2</sup>. ჩანს, ამავე ძეგლის მცირედ განსხვავებულ ნუსხას წარმოადგენს ის „ვარიანტი ნინოს ცხოვრებისა“, როგორც მას უწოდებს თ. ჟორდანიას, საიდანაც უკანასკნელმა უკვე 1897 წ. გამოაქვეყნა ერთი ექსცერპტი. ჟორდანიას ცნობით, ხელნაწერი XVII ს. იყო და კერძო პირს ეკუთვნოდა<sup>3</sup>. ტექსტის ისტორიისათვის ინტერესს მოკლებული არაა, რომ მას განუცდია არა მარტო მანუსკრიპტული განვითარება, არამედ ლიტერატურული გადამუშავებაც, როგორც ეს ჩანს ჟორდანიას მიერვე დაბეჭდილის სხვა „ვარიანტის“ ანალოგიური შინაარსის ექსცერპტიდან, რომელიც გამომცემელს ამოუღია იმავე პირის კუთვნილი 1732 წ. ხელნაწერიდან<sup>4</sup>. პროფ. კ. კეკელიძის დაკვირვებითაც, „შემდეგში ვილაცას ეს შრომა ცოტათი შეუმოკლებია და მოუცია თავისუფალი პერიფრაზი მისი, ალაგ-ალაგ რამდენიმე ახალი ცნობის ჩართვით“<sup>5</sup>.

ამ მწერლის ვინაობა დღემდე გაურკვეველია, რისი მიზეზიც მანუსკრიპტული ტრადიციის ვითარებაში ძვეს. ძეგლის შემცველი ხელნაწერები მეცნიერულად შესწავლილი არ არის. ერთადერთი მოკლე

---

1 ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა. წ. 1; ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V—XVIII სს.), თბილისი, I გამოც., გვ. 37; II გამოც., გვ. 83—84.

2 ცხოვრება წმიდა ნინოსი, შედგენილი დიდი არსენი ქართლის კათალიკოსის მიერ X საუკუნეში, გამომცემა საეკლესიო მუზეუმისა № 10. XI—XII ხელნაწერიდან (sic!). ტფილისი, 1902, გვ. 53.

3 ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ. წ. II (1213 წლიდან 1700 წლამდე). ტფილისი, 1897, გვ. 519—520.

4 იქვე, გვ. 521—522.

5 კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I, ძველი მწერლობა, ტფილისი, 1923, გვ. 320.

აღწერილობა ეკუთვნის თ. ჟორდანიას, რომელიც საეკლესიო № 707 ხელნაწერისათვის აღნიშნავს, რომ ეს არის ნინოს ცხოვრება, „შედგენილი ქართლის კათალიკოსის არსენის მიერ (X ს.), როგორც ეს ჩანს ტექსტის ხელით შესრულებული მინაწერიდან ბოლოში...“ (აქვე დაბეჭდილია ეს ანდერძი); № 707 ნაწილია ამავე ფონდის № 199-ისა. ორივე ხელნაწერი დათარიღებულია, ხელის მიხედვით, XII საუკუნით.<sup>6</sup> ამავე ჟორდანიას საეკლესიო № 518-ის აღწერილობაში 28-ე თავად აღნიშნული აქვს „ნინოს ცხოვრების“ მეტად მნიშვნელოვანი ვარიანტი, რომელიც, როგორც ჩანს, არსენი კათალიკოზის (X ს.) კალამს ეკუთვნის“; ჟორდანია არას ამბობს ამ საკითხავისა და № 707-ის ურთიერთდამოკიდებულების შესახებ. ხელნაწერი დათარიღებულია 1708 წლით<sup>7</sup>. ჟორდანია არაფერს ამბობს აგრეთვე, ამ „ვარიანტების“ დამოკიდებულებაზე „ქრონიკებში“ დაბეჭდილ ნაწყვეტებთან.

ძეგლის გამომცემელ კარბელაშვილს მხოლოდ შემდეგი აქვს აღნიშნული: იგი მოთავსებულია საეკლესიო მუზეუმის ხელნაწერში, რომელიც ნაწილია „დიდის არსენ ქართლის კათალიკოზის კრებული-სა“ და „XI ანუ XII ს-ისაა“; თვით „ცხოვრბაც“ „შედგენილია“ დასახელებულ არსენის მიერ X ს-ში. კარბელაშვილს ხელთ ჰქონია „ცხოვრების“ მეორე პირიც“ „ასე XVIII ს. დამდეგისა“ და იქიდან შეუვსია თავის გამოცემაში პირველი ხელნაწერის ნაკლი<sup>8</sup>. კარბელაშვილსა და ჟორდანიას უყურადღებოდ აქვთ დატოვებული მათ მიერ აღწერილ-გამოცემული ხელნაწერების (თუნდაც — ძეგლის ანდერძების) ურთიერთობის საკითხიც.

პროფ. კ. კეკელიძემ მიუთითა, რომ ამავე კრებულის ნაწილებია მოცემული ფონდის ხელნაწერები №№ 832 და 833, რომელნიც, ხელის მიხედვით, დათარიღებულია XIII საუკუნით<sup>9</sup>, მ. ჯანაშვილი — კი მათ XIII—XIV ს-ით ათარიღებს<sup>10</sup>.

ამრიგად, ძირითადი ხელნაწერის დათარიღებისათვის მყარი საფუძველი არ არსებობს, იგი შეიძლება მხოლოდ მიახლოებით XI—XIII სს. მიეკუთვნოს. აღნიშნული ხელნაწერების ჟორდანიასეული აღწე-

<sup>6</sup> Описание рукописей Тифлисского церковного музея карталино-кахетинского духовенства, кн. I, сост. Ф. Д. Жордания, Тифлис, 1903; кн. II, сост. он же, Т., 1903; кн. III, сост. М. Г. Джанашвили, Т., 1908. II, გვ. 177—178; I, გვ. 223—226.

<sup>7</sup> იქვე, II, გვ. 68—72.

<sup>8</sup> ცხოვრება წმიდა ნინოსი....., გვ. 53 და სატიტულო ფურცელი.

<sup>9</sup> კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტ. ისტ., .... I, გვ. 154.

<sup>10</sup> Описание рукописей Тифлисского церковного музея..., III, გვ. 22—24.



რილობის შედარება პ. კარბელაშვილის ცნობასთან იმ კრებულის შედგენილობის შესახებ, საიდანაც ამოღებულია მის მიერ გამოცემული „ნინოს ცხოვრება“, სარწმუნოდ ჰყოფს, რომ კარბელაშვილი და ჟორდანიას ერთი და იმავე ხელნაწერით (საეკლ. № 707) სარგებლობდნენ. კარბელაშვილი კრებულის შედგენილობაში უჩვენებს, სხვათა შორის, „გრიგოლი რომთა პაპის დიოლოლონს“, რომელიც არ არის 199, 707, 832 და 833 ხელნაწერებში. იქნებ ეს არის № 199-ის „ნაწყვეტები პეტრე ქართველისა და გრიგოლის დიალოგიდან“ (ჟორდანიას აღწერილობით) შეცდომით ამოკითხული კარბელაშვილის მიერ (შმრ. აგრეთვე № 829, იქვე).

კიდევ უფრო მერყევე საფუძველზეა დამყარებული მოსაზრება არსენი კათალიკოსის ავტორობის შესახებ. კარბელაშვილს ერთი სიტყვაც არა აქვს ნათქვამი, თუ რატომ მიაჩნია მას ავტორად არსენი კათალიკოსი და ეს უკანასკნელი კი — X ს. პირად. ჟორდანიაც არსენის დროდ სრულიად დაუსაბუთებლად X ს. დასდებს, ხოლო არსენის ავტორობის საფუძვლად მინაწერის (ანდერძის) ცნობას ასახელებს. ჟორდანიას მიერ გამოცემული მინაწერის სათანადო ადგილას კი ვკითხულობთ: „ამისთვის ვიკადრე... ა[რარამსა პატივისა] ღირსმან ა[რსენი მთავარებისკოპოსმან] აღწერად [ცხოვრება წ[სა ნინოს ნე]-ტარისისა (sic! ს. გ.) მშობელთა [მისთა]“ და სხვა<sup>11</sup>. აქ, როგორც ვხედავთ, ავტორის სახელიდან პირველი ასო „ა“ ჩანს შენახული, დანარჩენი აღდგენილია (კვადრატული ფრჩხილების ჩვენება!); მაგრამ არ ვიციტ-კი, რის საფუძველზე.

კარბელაშვილთან ჟორდანიას „ა[რსენი მთავარებისკოპოსს]“ უდრის „არ...ნი“, ასე რომ, თუმცა აქ წოდებულება სრულებით არ ჩანს, მაგრამ სახელი თითქოს უფრო კარგად იკითხება. ჟორდანიას, როგორც უფრო გამოცდილი ფილოლოგისა და პალეოგრაფის, წანაკითხის მიხედვით მაინც საფიქრებელია, რომ მაშინაც ისევე, როგორც დღეს, ანდერძის იმ ადგილას, სადაც ავტორის სახელი ეგულებოდათ, დასაწყისი „ა“-ნის გარდა არაფერი იკითხებოდა. შემდეგ: ჟორდანიას „მთავარებისკოპოსმან“ შეესაბამება კარბელაშვილის ფრჩხილებში ჩასმულ „ამისა“-ს. ცხადია, ამგვარი ცნობების საფუძველზე არც ჟორდანიას და არც კარბელაშვილს არ ჰქონდათ უფლება ასეთი კატეგორიული დასკვნა გაეკეთებინათ ავტორის ვინაობისა და დროის შესახებ.

ძეგლის შედგენის დროის საკითხს შეეხო ე. თაყაიშვილი, რომელმაც თუმცა მთლიანად მიიღო კარბელაშვილის წანაკითხი, მაგრამ

<sup>11</sup> Описание рукописей Тифлисского церковного музея..., II, გვ. 178.

უარყო მისი დათარიღება. ძეგლი შეუძლებელია X ს-ს ეკუთვნოდეს, იმიტომ, რომ, მასში იხსენიებიან კეისარი ბასილი II (გარდ. 1023) და ანტიოქელი პატრიარქი იოანე III (1034—1042). ავტორს უეპყე-ლად გამოყენებული აქვს ეფრემ მცირის „უწყება“, ხოლო დემეტრე მეფე<sup>12</sup> თუ დემეტრე II არ არის, დემეტრე I უნდა იყოს. ამ მოსა-ზრებით, თაყაიშვილს „ცხოვრების“ (მისი დახასიათებით — მეტაფრა-სის) ავტორად მიაჩნია დავით აღმაშენებლის თანამედროვე არსენ იყალთოელი<sup>13</sup>.

პროფ. კ. კეკელიძე ძეგლს მიაკუთვნებს არსენ ბერს, დავით აღ-მაშენებლის თანამედროვეს. არსენი კათალიკოსის ავტორობა უარყო-ფილია არა ყორდანია-კარბელაშვილის წანაკითხების მიუღებლობის გამო, არამედ შემდეგი მოტივით: „ეს თხზულება დაწერილია დიმიტ-რის მეფობაში (1125—1154 წწ.) და ეკუთვნის არა არსენ დიდს კა-თალიკოსს, როგორც გამომცემელს ჰგონია (ამისი მსგავსი კათალი-კოზი დიმიტრის მეფობაში არც ყოფილა ვინმე), არამედ ჩვენს არსენ ბერს. ეს შემდეგიდანაც ჩანს: ენა ამ თხზულებისა და არსენ ბერის სხვა შრომებისა, უფრო-კი რუის-ურბნისის ძეგლის წე-რისა, ერთი და იგივეა, აზრებითაც ისინი ძალიან უახლოვდებიან ერთმანეთსო“. შემდეგ კ. კეკელიძე უჩვენებს ენობრივი და იდეური შეხვედრის პუნქტებს. მაგრამ ამ არგუმენტაციას ასუსტებს ის გარე-მოება, რომ დასახელებულ „სხვა შრომებს“, „კერძოდ — „ძეგლისწე-რას“, პროფ. კ. კეკელიძე პირობითად მიაწერს არსენ ბერს. „თუ „ძეგლისწერა“ რუის-ურბნისის კრებისა ეკუთვნის არსენ ბერს, მასვე უნდა მივაკუთვნოთ მეტაფრასტული ცხოვრება წმ. ნინოსი“<sup>14</sup>. შემდეგ: „თუ დასახელებული შესხმა დავით მეფისა მართლა არსენ ბერს ეკუთვნის, მასვე უნდა ეკუთვნოდეს ძეგლისწერა წმი-დისა და დმრთივ შეკრებულისა რუის-ურბნისის კრებისა“<sup>15</sup>. გარდა ამისა, ამ ძეგლების იდეური და ენობრივი ნა-თესაობის საკითხი უფრო ღრმა შესწავლას მოითხოვს. დათარიღება დიმიტრის მეფობით, რაც ემყარება კარბელაშვილის წანაკითხს, რომელიც ანდერძში უჩვენებს: („ამისა) აღწერად მეფობასა დიმიტრისა-

<sup>12</sup> კარბელაშვილის მიერ გამოცემულ ანდერძში მოხსენიებული, როგორც ქვე-მოთ ვნახათ.

<sup>13</sup> Е. С. Такайшвили, Описание рукописей „Общества распространения грамотности среди грузинского населения, т. II, Тифлис, 1906—1912, გვ. 83, შენ.

<sup>14</sup> კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტ. ისტ. ..., გვ. 317—320.

<sup>15</sup> იქვე, ... გვ. 316.

სა<sup>16</sup>, სამწუხაროდ, აგრეთვე უნოდავო გამოდის. სიტყვა „შეფობა“ კარბელაშვილის წანაკითხში XVIII ს. ხელნაწერიდან შემოტანილად არის ნაჩვენები, ხოლო ყორდანის წანაკითხში სრულებით არ ჩანს. რაც შეეხება სახელს „დიმიტრისასა“; რომლის ფორმაც ენობრივად საექვოა ძეგლის ეპოქისათვის, ყორდანისთან იგი შეცვლილია სიტყვით „ნეტარისასა“. ჩვენი დაკვირვებითაც; უკანასკნელი საკითხავი უფრო უახლოვდება სინამდვილეს.

ამ მკვლევართ არ მიუქცევიათ ყურადღება, რომ ნინოს ცხორების ეს რედაქცია გამოუყენებია თეიმურაზ ბატონიშვილს<sup>17</sup>, რომელიც ერთი თავისი ცნობის წყაროდ ასახელებს „სრულიად საქართველოს კათალიკოსს არსენ დიდს“<sup>18</sup> და „კათალიკოსი არსენი დიდის მოთხრობას“<sup>19</sup>.

რაზეა დამყარებული თეიმურაზის ცნობა არსენი კათალიკოსის ავტორობის შესახებ, აგრეთვე არ ჩანს და, ამდენადვე, არც ისაა დამაჯერებელი, გულის ექვით ვიტყვით, რომ როგორც თეიმურაზზე, რომელიც, ჩანს, ამავე კოდექსით სარგებლობდა, ისე ყორდანია-კარბელაშვილზე ფსიქოლოგიური ზეგავლენა მოახდინა შემდეგმა გარემოებამ. ხელნაწერი, რომელშიაც დაცულია ძეგლი; წარმოადგენს ჰაგიოგრაფიულს, უპირატესად, კრებულს. აქ არის საქართველოს ეკლესიის მოღვაწეთა ცხორებანიც. ამათგან იოანე ზედაზნელის ცხორებას თვით ხელნაწერი მიაკუთვნებს არსენი ქართლის კათალიკოსს. რაკი ნინოც საქართველოს ეკლესიის მოღვაწე იყო და მისი ცხორების ანდერძში ავტორის სახელი თითქოს ანით იწყებოდა, ამიტომ შეიძლებოდა დაბადებულყო მიდრეკილება — ამ შებღალულ სახელში „არსენი“ ამოეკითხათ და შემდეგ ის იმავე „არსენი ქართლის კათალიკოზთან“ გაეიგივებინათ. ჩვენს ექვს. აძლიერებს კარბელაშვილის განცხადება, რომ მის მიერ გამოცემული ძეგლის შემცველი ხელნაწერი არის „ნაწილი დიდი არსენ ქართლის კათალიკოზის კრებული-

<sup>16</sup> ცხორება წმიდა ნინოსი, ..... გვ. 52.

<sup>17</sup> ს. ჯანაშია, უძველესი ეროვნული ცნობა ქართველთა პირველსაცხოვრისის შესახებ მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის სინათლეზე, ვნიმკის მოამბე, ტ. V—VI, თბილისი, 1940, გვ. 645—6.

<sup>18</sup> ისტორია დაწყებითგან ივერიისა, ეხე იგი გიორგიისა, რომელ არს სრულიად საქართველოსა, ქმნილი საქართველოს მეათამეტის მეფის გიორგის ძის თეიმურაზისაგან, ს. პ., 1848, გვ. 110, შენ. 3.

<sup>19</sup> იქვე, გვ. 111, შენ. 2; შ. მესხია, თეიმურაზ ბატონიშვილის ცხორება და მოღვაწეობა: „მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის“, 1939, ნ. I, გვ. 57—61.

საო<sup>20</sup> და თეიმურაზის ბიბლიოთეკის კატალოგში მოხსენიება არსენი კათალიკოსის კრებულისა ნინოს ცხორებითურთ<sup>21</sup>.

ანდერძის განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო როგორც ბიბლიოგრაფიული თვალსაზრისით, ისე სხვა მხრივაც, ვებეჭადეთ მას აქ.

A 707 ქ ა რ ა გ მ ი თ და ძ ე გ ლ ი ს პ უ ნ ქ ტ უ ა ც ი ი თ

- 18 a, 1 წნო მმწნო და ძმწნო ესე ნტრისა ნი-  
.I სვ. 2 ნოას ცხრბა. შეუწყობლად  
3 და გწბნეულდ. ქართლისა  
18 b, 4 მოქცევისა თა და ჰანბავ-  
.I სვ. 5 სა მფეთასა. თნა აღრეულ-  
6 აღ სწერია ვა თქნ უწყით  
7 რიმე თვთ მის წიწგწ მითხრო-  
8 ბილდ. რიმე მეფისა მირია-  
9 სწგწ. სხა იკბ მდღწლისგწ. სხა  
10 აბიათარისგწ. სხა კდ სიდო-  
11 ნიამსგწ. გრწა წინუქუანა,  
12 და უქუანაწარ, იგივე  
13 და ერთი პირი, და ამისთვს  
14 საეკლესიოდ მკითხვლთა-  
15 თს ფდ საწყინო იყო. და მსმე-  
16 წლთათს უკმარ. და ვერ  
17 საცნაურ, ამის პირისათს,  
18 დაფრლდ მდებარე იყო. და  
19 თა წრვკვდებოდეთ. მითხ-  
20 რობასა ღწლისა მისისწა,  
21 დღესა ვსწნებისა მისისწა.  
22 რი ესე დიდი ზღვვაა არს  
23 ყთა მრწმენეთათს, და უფ-  
24 რომსად ჩწ ქართველთა.  
25 სსწლთა და შრომათა და ლუ-  
26 აწლთა მისთა დავიწყბა-  
27 სა მიცემა. რი იგი ღწ აღიდა,  
28 და რწა მრ გწთლდა წთესა-  
29 ვი ჩწნი და ღწსმეცნიერებმა პო-  
30 ვა. ამისთს ვიკადრე თვთ

20 ცხოვრება წმიდა ნინოსი, ..... გვ. 53.

21 შ. მე ს ხ ი ა, თეიმურაზ ბატონიშვილის ცხოვრება ..... გვ. 58, შენ. 3,

- 31 მის წინა მზებათა თა შუწვნი-  
 32 თა. და თქნთა ბრძნებათა  
 33 მრჩილებითა. მე უნდომან  
 34 მტუჟმრმან ფრჯთა თქნთამნ,  
 18 b, 35 ყ(ღ?) . . . . .  
 II სვ. 36 და . . . . .  
 37 ღირსმ(ნ?) ა . . . . .  
 38 აღწერ . . . . .  
 39 ტრისსა, მშობ . . . . .  
 40 ღზრდით სლვ(?) . . . . .  
 41 თა ღწლთა და ქ . . . . .  
 42 სსწლთა შდთი შდ მიწ . . . . .  
 43 ლიტონითა სიტყუთა . . . . .  
 44 პირი რი ძუჟლსა შა სწ . . . . .  
 45 არცა შემემატებია' არც . . . . .  
 46 დამიკლია'. ად ძლი სიტყუსა.  
 47 და გმოცხადებდ საქმისა, მ . . . . .  
 48 კლედ და მარტივად წარმო-  
 49 მითქუამს. და მრვლკეცსა,  
 50 და მსვე თა აღრეულობასა  
 51 ჰანბვისსა თაწრჯდილვა-  
 52 რ, და უკთუ რამე შესავლდ  
 53 თხრობისა. ანუ ადგილ აღ-  
 54 გილ შესაკრავად სიტყუსა,  
 55 სტყდ გუკმარებია. იგიცა  
 56 სლთთა წიგნთგნ. და წთა მრ  
 57 თქმლისგნ არს, და ყი ჳტი, და  
 58 ჳტბით აღწერილი. და წამე-  
 59 ბული მთ მრ. აჰა წე თქნ-  
 60 სა არს, შეზღუდვილნო  
 61 სლმთა სიყრლითა, და მდის  
 62 მოსურნენო წთა ღწლისა-  
 63 ნო, იკითხევდით და ერსა  
 64 წარმოუთხრობდით. სადიდე-  
 65 ბლდ ღისა და პტივასა მისისა  
 66 რსდ არს ღბდ

. I

პუნქტირით — გადასული ტექსტი, ფრჩხილებში — საეკვოდ ამოსაკითხი.

ქარავამის გახსნითა და ახალი პუნქტუაცი-

ით: „წმიდანო მამანო და ძმანო! ესე ნეტარისა ნინოჲს ცხოვრებაჲ შეუწყობლად და განზნეულად „ქართლისა მოქცევისა“ თანა და „ჰანბავსა მეფეთასა“ თანა აღრეულად სწერია, ვითარცა თქუჲნ უწყით, რომელიმე თუთ მის წმიდისაგან მითხრობილად, რომელიმე — მეფისა მირიანისაგან, სხუა — იაკობ მღღელისაგან, სხუა — აბიათარისაგან, სხუა კუალად — სიდონიასაგან, გარნა წინ — უკუანა, და უკუანა — წარ, იგივე და ერთი პირი.

და ამისთვის საეკლესიოდ მკითხველთათვის ფრიად საწყინო იყო და მსმენელთათვის — უჟმარ და ვერ საცნაურ; ამის პირისათვის დაფარულად მდებარე იყო. და თანაწარვჰვდებოდეთ მითხრობასა ლუაწლისა მისისასა დღესა ჳსენებისა მისისასა, რომელი ესე დიდი ზღვევაჲ არს ყოველთა მორწმუნეთათვის და უფრომად — ჩუჲნ, ქართველთა, სასწაულთა და შრომათა და ლუაწლთა მისთა დაიწვევებასა მიცემაჲ, რომელი იგი ღმერთმან აღიდა და რომლისა მიერ განათლდა ნათესაჲი ჩუჲნი და ღმრთისმეცნიერებაჲ პოვა.

ამისთვის ვიკადრე, თუთ მის წმიდისა მეოხებათა თანაშეწევნითა და თქუჲნთა ბრძანებათა მორჩილებითა, მე, უნდომან მტუჲრმან ფერკთა თქუჲნთამან, ყოვლად /?/ . . . . . /უ/ღირსმ/ან/ ა . . . . . აღწერ/ად/ /ცხოვრებასა ამის ნე/ტარისასა, მშობ/ელთა მისთა ა/ღზრდით სლვ/?/ . . . . . თა ლუაწლთა და ქ/ადაგებათა და/ სასწაულთა შემდგომითი შემდგომად მიწ/ყიეს/ ლიტონითა სიტყუთა. /იგი/ პირი, რომელი ძუჲლსა შინა სწ/ერია/, არცა შემომატებია, არცა დამიკლია, არამედ ძალი სიტყუსა და გამოცხადებაჲ საქმისაჲ მ/ო/კლედ და მარტივად წარმომითქუამს, და მრავალკეცსა მისაჲე თანა აღრეულობასა ჰანბავისასა თანაწარვდილვარ. და უკუჲთუ რაჲმე შესაველად თხრობისა, ანუ ადგილ-ადგილ შესაკრავად სიტყუსა სიტყუაჲ გვჰმარებია, იგიცა საღმრთოთა წიგნთაგან და წმიდათა მიერ თქუჲმულისაგან არს, და ყოველი — ჰეშმარიტი და ჰეშმარიტებით აღწერილი და წამებული მათ მიერ. აჰა, წინაშე თქუჲნსა არს, შეზღუდვილნო საღმრთოთა სიყუარულითა და მარადის მოსურნენო წმიდათა ლუაწლისანო! იკითხვედით და ერსა წარმოუთხრობდით, სადიდებელად ღმრთისა და პატივისა (ხელნაწერში: პატივისა!) მისისა, რომლისაჲ არს დიდებაჲ! 22.

ფრჩხილებში ჩასმული ჩვენ გვეკუთვნის.

22 ილია აბულაძემ, რომელსაც ვმადლობთ, გვაცნობა, რომ ცხოვრების ეს რედაქცია დატული უნდა იყოს სტ. სახ. თბ., სახ. უნ. ლიტერატურის კაბინეტში. იგი, მართლაც, აღმოჩნდა კაბინეტის № 53 ხელნაწერში და ძალიან ახლო დგას 518-თან. სამწუხაროდ, ანდერძი არ არის № 53-შიაც.

ამ ანდერძიდან ჩანს, რომ ჯერჯერობით არ მოგვეპოვება საფუძველი ჩვენს ავტორს არსენი ვუწოდოთ, იგი დემეტრე მეფის თანამედროვედ მივიჩნიოთ ან ქართლის კათალიკოსად ჩავთვალოთ. მწერლის დროის განსაზღვრისათვის შეიძლება ზოგადად დავეთანხმოთ თაყაიშვილ-კეკელიძის მოსაზრებებს ამ საკითხის გამო, გავითვალისწინოთ, რომ ავტორი თავის თავს „ყვიჩაყთა დიდთა ნათესავთა“ თანამედროვედ ამქდავენებს<sup>23</sup>, რომ ძირითადი ხელნაწერი XII—XIII ს. ჩანს და მწერალი მიახლოებით XI—XII სს. მივაკუთვნოთ. სპეციალურად შესასწავლია საკითხი ფსევდო-არსენის და ეფრემ მცირის ურთიერთობისაც, რაკი ეფრემს ნინოს ცხორების შედგენა მიეწერება<sup>24</sup> და იდეური კავშირიც მათ შორის ნაგრძნობია.

ფსევდო-არსენი მეტად საყურადღებო მწერალია. მისი თხზულების ლიტერატურული მხარისა და ჰაგიოგრაფიული მიზნების შესახებ სამეცნიერო მკვლევებაში უკვე არის გამოთქმული სათანადო მოსაზრებები<sup>25</sup>. თავისი წმინდა ლიტერატურული ამოცანა ფსევდო-არსენიმ ჩინებულად გადაწყვიტა, მაგრამ ჩვენთვის იგი კიდევ უფრო საინტერესოა, როგორც პუბლიცისტი. იგი საპატიო ადგილს დაიჭერს ძველი პერიოდის ქართული საზოგადოებრივი აზროვნების ისტორიაში თავისი გამოკვეთილი მსოფლმხედველობით. რადგანაც ფსევდო-არსენის მისთვის საინტერესო საკითხების გარშემო უკვე გარკვეული, საწინააღმდეგო შეხედულებები დახვდა მწერლობაში, ამიტომ მან საკუთარი კონცეფციის გამოთქმას პოლემიკური ფორმა მისცა. ეფექტობთ, რომ როცა ფსევდო-არსენი სხვა ავტორებს, კერძოდ — ლეონტი მროველს ამბისა და თხრობის „შეუწყობლობას“, „განბნეულობას“, „აღრეულობას“ უქიჟინებს, იგი მართო ლიტერატურულ მხარეს კი არ გულისხმობს, არამედ არსებითად ეკამათება თავის მოწინააღმდეგეებს. ეს ბრძოლა ქართული ფეოდალური საზოგადოებრივი აზროვნების სხვადასხვა მიმართულებათა შორის განსაკუთრებით მკაფიოდ ჩანს აზოს შესახებ თხრობის განმარტებაში.

„ქართლის მოქცევის“ სათანადო ნაწილის ავტორმა ეს თხრობა დაიცვა გარდმოცემის მეტნაკლებად პირვანდელი, გულუბრყვილო ფორმით, მხოლოდ ხელოვნურ ისტორიულ ჩარჩოში ჩასვა იგი. რადიკალურად ჩაერთა „ქართლის მოქცევის“ თქმულებაში ლეონტი მრო-

<sup>23</sup> ცხოვრება წმიდა ნინოსი, . . . . . გვ. 46.

<sup>24</sup> მცირე უწყება ქართველთა მწერალთათვის: „ძველი საქართველო“, ტ. I, განყ. III, გვ. 14—15.

<sup>25</sup> ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები... II გამოც., გვ. 83—84, კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია..., გვ. 317—320.

ველი. მან არიან-ქართველთა მეფისძე აზო უცხოელად, აზონ პატრიკად, აქცია და აზნაურობის სათავეც აზონის რომაულ რაზმში მოათავსა. დიამეტრალურად განსხვავებულ თვალსაზრისზე დგას ფსევდო-არსენი. „ქართლის მოქცევის“ ქართველობა, რომელიც აზოს მოსდევს კავკასიაში არიან-ქართლიდან და შედარებით მარტივს, ერთგვაროვან მასას წარმოადგენს თქმულებით, მან გასთიშა და მიიღო: ერთი მხრით — „ათასი სახლი მდაბიო და მოქალაქე“, მეორე მხრით — „ათი სახლი მთავართაგან პალატისათა“. ავტორი არ კმაყოფილდება მხოლოდ იმით, რომ ამ ხერხით იგი განსაზღვრული ფეოდალური წყობის იმთავითობას ადგენს, ასეთსავე ოპერაციას ასრულებს იგი თავის თანამედროვე სამეფო სახლის მიმართაც. ფსევდო-არსენის მტკიცებით, არა მარტო „ჩუშნ ქართველნი შვილნი ვართ მათ არიან ქართლით გამოსრულთანი და ენა მათი უწყით“, არამედ „ყოველნი მეფენი ქართლისანი ამით მეფეთა შვილისშვილნი არიან“. ამით ძირეულად უარყოფილ იქნა ლეონტიძისეული კონსტრუქცია დინასტიათა ცვლის შესახებ ქართლში და სუმბატ დავითისძის ისტორიული ცნობები, და ბაგრატიონების სამეფო პრეროგატივების გენეზისიც თვით ქართლის I-მეფოს დასაწყისის დაუკავშირდა ფარულად. რამდენადაც კატეგორიულად, ამდენადვე სამართლიანად უკუაგდო ფსევდო-არსენიმ ლეონტის უსუსური დებულებაც ქართული ენის წარმოშობის შესახებ. ჩვენ „ენა მათი (ე. ი. არიან-ქართველების) უწყით“, ძველსა და ახალ სამშობლოში ხალხი ერთსა და იმავე ენაზე მეტყველებდომ, ასეთი იყო ახალი დებულება...

აქ ადგილი აღარ გვრჩება ამ ანალიზის გაფართოებისათვის. დასასრულ უნდა ვთქვათ მხოლოდ, რომ ფსევდო-არსენის მიერ დაცულს იმ საყურადღებო ბიბლიოგრაფიულ ცნობებს, რომელთაც უკვე მიექცა ყურადღება ლიტერატურაში, უნდა დაემატოს ყველაზე ძველი ხსენება „ქართლის ცხოვრებისა“: „ამას ყოველსა „ქართლისა ცხოვრებისა“ წიგნი ვრცელად მოგვთხრობს“<sup>26</sup>.

---

<sup>26</sup> ცხოვრება წმიდა ნინოსი, ..... გვ. 48.



## ბათხრები არმაზში და იმ აღმოჩენილ ძეგლთა ისტორიული მნიშვნელობა

სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის აკადემიკოს ნ. მარის სახელობის ინსტიტუტმა თავისი დაარსებისთანავე (1936 წ.) ერთ-ერთ მთავარ ამოცანად დაისახა ფართო არქეოლოგიური დაზვერვებისა და შემდგომში ამ ადგილებში არქეოლოგიური გათხრების წარმოება; კერძოდ, არმაზ-მცხეთის ძველ ისტორიულ რაიონში, ე. ი. იმ ადგილას, რომელიც საქართველოს უძველეს დედაქალაქს წარმოადგენდა, არქეოლოგიური გათხრები დაწყებულ იქნა ჯერ კიდევ 1937 წელს. ამ გათხრებს ახლაც აწარმოებს ჩვენი ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიცია ა. კალანდაძის მეთაურობით. აღნიშნულმა ექსპედიციამ ველად გათხრებისათვის გასვლის პირველ დღეებშივე აღმოაჩინა და შემდგომ გათხარა კიდევაც საერო ხასიათის დიდად საყურადღებო ნაგებობა, ე. წ. დიდი აბანოს ნაშთი. აბანოს მახლობლად გათხრილ იქნა აგრეთვე რამდენიმე სამარხი, სადაც აღმოჩნდა ისტორიულად მეტად საინტერესო ინვენტარი.

1938 წლის დამლევს სამთავროს ტერიტორიაზე (სადაც წარსული საუკუნის 70-იან წლებში გათხრებს აწარმოებდა გერმანელი მეცნიერი ბაიერი), შემთხვევით აღმოჩნდა ბერძნული და ებრაული წარწერები, რამაც საჭირო გახადა არქეოლოგიურ სამუშაოთა გადატანა არმაზიდან სამთავროს ტერიტორიაზე.

საქართველოს რესპუბლიკის ხელმძღვანელი ორგანოების უშუალო დახმარებით სამთავროს ტერიტორიაზე მოეწყო თავისი მასშტაბით ჯერ ჩვენში უმაგალითო არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომლის ხელმძღვანელობაც დავალებული ჰქონდა განსვენებულ აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილს.

აღნიშნული ექსპედიცია დღემდე განაგრძობს მუშაობას.

მიმდინარე წლის ოქტომბერში სამთავროს ექსპედიციამ რკინიგზელი მუშის მელნიკოვისაგან მიიღო ცნობა, რომ მან სამეურნეო სამუშაოებისას მიაგნო ახალი სამარხების კვალს „აბანოს“ მახლობლად. სამთავროს ექსპედიციის მიერ მიღებული წინასწარი დაზვერვითი ხა-

სიათის ღონისძიებების შედეგად გამოაშკარავდა, რომ არმაზში მართლაც არსებობდა ახალი სამარხები. ამგვარად, ამ ერთი თვის წინათ არმაზში უკვე განახლდა არქეოლოგიური გათხრები.

პირველმავე გათხრამ მოგვცა ასპარუჟ პიტიახშისა და, როგორც ჩანს, მისი ოჯახის წევრების ორი სამარხის შესანიშნავი ინვენტარი, რომლის შესახებაც „კომუნისტის“ მკითხველებმა უკვე იციან აკად. ივანე ჯავახიშვილთან გამართული საუბრის გამოქვეყნების შედეგად.

შემდგომმა სამუშაოებმა, რომლებიც არმაზის ტერიტორიაზე ოქტომბრის და ნოემბრის განმავლობაში გაიშალა, ცხადჰყვეს, რომ აქ ზევნ საქმე გვექონდა პიტიახშების საგვარეულო სასაფლაოსთან. აღმოჩენილ იქნა კიდევ ოთხი სამარხი უმდიდრესი და უძვირფასესი უნიკალური ნივთებით, რომელთაც ფასდაუღებელი ისტორიული მნიშვნელობა აქვთ. ერთ-ერთ სამარხში, რომელიც იქ აღმოჩენილი მონეტების (ფულის) მიხედვით უნდა ეკუთვნოდეს ჩვენი წელთაღრიცხვის მესამე საუკუნის დამლევს ან IV საუკუნის დამდეგს, ოქროსა და ვერცხლისაგან ნაკეთებ სხვადასხვა ნივთებს შორის აღმოჩენილ იქნა დიდი და საგრძნობლად მძიმე ვერცხლის ლანგარი ბერძნული წარწერით. ამ წარწერიდან ჩანს, რომ ეს ლანგარი უბოძებია მეფე ფალდადს (ამ მეფის სახელის წაკითხვა ჯერ არ არის საბოლოოდ დამთავრებული და იგი ერთგვარ სიძნელეს წარმოადგენს, რადგან ნაწერი ქარაგმულია) ბერსუმა პიტიახშისათვის.

ერთ-ერთ უფრო მერმინდელი ხანის საფლავში აღმოჩნდა დიდად მნიშვნელოვანი ფილაქნები (ორი ცალი) წარწერებით. საფიქრებელია, რომ ეს ფილაქნები თავის დროზე გამოყენებული იყო სხვა სამარხების აღსანიშნავ ძეგლებად, ხოლო შემდეგში ისინი, ეტყობა, გამოუყენებიათ როგორც სამარხის კედლების საშენი მასალა. ერთ-ერთ ამ ფილაქანზე ამოკრილია ფალაური წარწერა, ხოლო მეორეზე ბერძნული და ფალაური წარწერებია. ბერძნული წარწერიდან ჩანს, რომ ძეგლი ეკუთვნოდა ვინმე სერაფიტას, რომელიც შემკული ყოფილა უებრო სილამაზით და გარდაცვლილა 21 წლისა. სერაფიტა წარწერის მიხედვით, პიტიახშის ასული და „ქართველთა მეფის დიდის ქსეფარნუგის“ რომელიღაც გავლენიანი მოხელის მეუღლეა.

ახალი სამარხებიდან განსაკუთრებული მნიშვნელობისა აღმოჩნდა ორი, რომელთაგან ერთი გახსნილ იქნა 28 ნოემბერს და მეორე კი 30 ნოემბერს. ორივე ეს სამარხი წარმოადგენს მთლიანი ქვის ლოდებისაგან ამოკვეთილ სარკოფაგებს, და ეკუთვნის ჩვენი წელთაღრიცხვის მეორე საუკუნეს. 28 ნოემბერს აღმოჩენილი სამარხი გადახურული იყო მძიმე ქვის ფილაქნით, ხოლო 30 ნოემბერს აღმოჩენილი სამარხი — ორფერდად გათლილი ქვის სარკველით. სარკოფაგების

დასამაგრებლად გამოყენებული ყოფილა რკინის მარწუხები. სამარხებში აღმოჩენილ იქნა ოქროსა და ვერცხლის მრავალი სხვადასხვა ნივთი, ოქროსავე სამკაულები და ფული. ეტყობა, ორივე სამარხი ქალისაა. ამიტომ არის, რომ ამ სამარხებში არ მოიპოვება იარაღი, სამაგიეროდ დიდი რაოდენობითაა ქალის სამკაული — ოქროს მძიმე ყელსაბამები, ოქროსავე სხვადასხვა ფორმის სამაჯურები და წვივთა სამკაულები, რომლებიც შემკული არიან შესანიშნავი ძვირფასი თვლებით, ძვირფასი თვლებითვე შემკული ბეჭდები და სხვა მრავალი ოქროს ნივთი. 30 ნოემბერს გახსნილ სამარხში აღმოჩენილ იქნა დაახლოებით ასეთივე ნივთები, მხოლოდ სხვაგვარი ფორმისა. საჭიროა აქვე ითქვას, რომ ეს ნივთები ერთი მხატვრული სტილისაა და ეს სტილი ორგანულად უკავშირდება ქართული ხელოვნების როგორც უფრო ადრინდელს, ისე უფრო მერმინდელ ძეგლებსაც. სამარხებში აღმოჩენილი ვერცხლის ნივთების დიდ უმეტესობას შეადგენს ორნამენტით შემკული ქურჭლეულობა (ლანგრები, თასები, თუნგულები და სხვა).

28 ნოემბერს გახსნილ სამარხში აღმოჩენილია ვერცხლის ორი ლანგარი შუაში აღმართული კომპოზიციური ბიუსტებით. ამ კომპოზიციის ერთ-ერთ ფიგურას წარმოადგენს წვერიანი მამაკაცი, ხოლო მეორეს — ახალგაზრდა ქალი, რომელსაც თმები მხრებზე აქვს დაფენილი და ხელთ უჭირავს სიუხვის ყანწი, საიდანაც ყურძნის მტევნები გადმოდის. ეს ბიუსტები შესრულებულია იშვიათი და მართლაც განსაცვიფრებელი ოსტატობით.

ყურადღებას იქცევს აგრეთვე სამარხებში ბლომად აღმოჩენილი და მაღალი ხელოვნებითა და ოსტატობით ნაქეთები პატიოსანი თვლებით შემკული გემები და კამეები (ქვაში ჩაჭრილი და ქვაზე ქვეყიდაჭყ. ამობურცულად ამოჭრილი ფიგურული გამოსახულებანი).

აღმოჩენილი ნივთები სრულიად განსაკუთრებული ისტორიული მნიშვნელობისანი არიან. ამ ნივთების შესწავლას დასჭირდება საგრძნობლად დიდი დრო და მრავალი სპეციალისტის კოლექტიური მეცნიერული მუშაობა. წინასწარ შეიძლება ითქვას, რომ აღმოჩენილი ნივთები ბრწყინვალედ ადასტურებენ ლიტერატურული წყაროების მიხედვით შემუშავებულ ჩვენს წარმოდგენებს ძველ საქართველოზე, როგორც მაღალი კულტურისა და განვითარებული სახელმწიფოებრივი წესწყობილების მქონე ქვეყანაზე.

ახლად მოპოვებული ისტორიული მასალა უტყუარაა შუქსა ჰფენს ქართლის (იბერიის) სამეფოს სოციალურ და პოლიტიკურ სტრუქტურას, მოსახლეობის ქონებრივი დიფერენციაციის ხასიათს, ჩვენს წელთაღრიცხვის პირველი და მესამე საუკუნეების ნივთიერ კულტურასა და ყოფაცხოვრებას, ხელოვნებას, საქართველოს კულტურულ

კავშირს სხვა ქვეყნებთან, რელიგიურ წარმოდგენებსა და რწმენას. არ შეიძლება აქვე არ მოვიხსენიოთ იმ ამხანაგების ნაყოფიერი და ენერგიული მუშაობა, რომლებიც ამ გათხრებს აწარმოებენ (გათხრებს ხელმძღვანელობს ამხ. ა. კალანდაძე, ხოლო მონაწილეობენ მ. ივამჩენკო, დ. კაპანაძე, ა. აფაქიძე, გ. ლომთათიძე, გ. ბერიაშვილი, ს. ბედუკაძე და სხვ.).

ეჭვს გარეშეა, რომ მოპოვებული ძეგლების მნიშვნელობა მეცნიერული თვალსაზრისით განუზომელად დიდია. საბჭოთა არქეოლოგიამ ამ დიდი აღმოჩენებით ფასდაუდებელი განძი შესძინა საერთოსაკაცობრიო მეცნიერებას.

## НОВЫЕ РЕДКИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ НАХОДКИ В АРМАЗИ

В середине ноября на площади того же могильника, где была обнаружена гробница Аспагура (Аспаврука), питнахша (питнахш — правитель области), в местности Армази, близ Мцхета, археологами самтаврской экспедиции была вскрыта еще одна гробница (конца III или начала IV века н. эры) из каменных плит. В гробнице между золотым и серебряным инвентарем находилась орнаментированная серебряная чаша с греческой надписью: «Базилевс (царь) Флдадес (?) подарил эту чашу питнахшу Берсуму».

26 ноября археологом А. Н. Каландадзе была вскрыта, обнаруженная поблизости гробница. В присутствии проф. А. Шанидзе были отвалены ее плиты. Две большие боковые плиты (вероятно, принадлежавшие другой более древней могиле) оказались «стелами» (стоячие плиты служившие надгробными памятниками) с надписями. На одной — «пехлевийская» надпись (древне-иранская, сассанидской эпохи, III века н. эры) еще не разобранный, а на второй — надпись, т. н. «биллингва» (на двух языках) — на греческом и древне-персидском. По-гречески написано: «Серафита дочь нового питнахша Зезаха (Джаваха?) сына питнахша Публика Агриппы жена одержавшего много побед прокуратора Иодмангана полководца царя иберов великого Ксефарнуга умерла 21 года и отличалась необыкновенной красотой».

Пехлевийская надпись вероятно повторяющая греческую, сможет помочь расшифровке пехлевийской надписи на другой стеле.

Одновременно там же были обнаружены еще две гробницы на глубине до двух метров. Обе представляют собою саркофаги, выдолбленные из цельного камня. Одна из них покрыта плоской плитой, а другая — двускатной крышей, вытесанной из цельного камня, имеющей вес свыше 100 пудов.

28 ноября гробница с плоской крышей была вскрыта.

Здесь найдены золотые римские монеты I и II вв. императоров Антонина Пия, очень редкая монета Гальбы, Траяна, Нерона, серебряные парфянские и римские монеты тоже I и II веков. Это позволяет датировать погребение II веком нашей эры.

В одном из погребений обнаружено великолепное золотое

с драгоценными камнями ожерелье редкой ажурной, повидимому, местной работы, (непохожей ни на римскую, ни на персидскую) с кулоном в виде круглой ажурной коробочки с крышкой, украшенной драгоценными камнями; найдены также золотые серьги с камнями и подвижными подвесками; два отличной работы золотых кованых браслета с крупными рубинами, золотые браслеты на верхнюю часть руки, пять перстней разных размеров, два наиболее крупных из них с печатями-геммами; золотые ножные браслеты с затворами. От обуви сохранились деревянные подошвы с тонкими носками.

К этому же погребению, повидимому, относится группа сосудов, помещенная в ногах, состоящая из серебряных — блюда, двух кувшинчиков, ковш с изображением павлинов на оборотной стороне и с моделированной головой барана с рогами на конце ручки.

От второго погребения сохранились части черепных костей, около них пара золотых серег с подвесками в виде гроздьев винограда и с шишгородными листьями, вырезанными из зеленого камня. Ниже найдены прекрасное золотое ожерелье из овальных щитков с плоскими и выпуклыми рубинами, два массивных золотых браслета, перстни с геммами, изображающими сидящего на троне мужчину. Интересны два особой формы стеклянных флакона и, особенно, небольшое блюдо, выточенное из куска агата, серебряное блюдо римской работы со скульптурным изображением посреди него бюста мужчины с бородой, другое серебряное блюдо такой же работы со скульптурным изображением женщины. Со дна саркофага собраны золотые блестки, украшавшие костюм, и золотые нити от парчи.

Из совокупности находок последнего времени в Армази можно заключить, что мы имеем дело с некрополем высшего правящего сословия древней Иберии (Грузии). Оно имело близкие культурные связи как с Римом, так и с Сассанидским Ираном.

Высокий уровень местной ювелирной техники ряда предметов говорит о значительном культурном подъеме, переживавшемся Иберией в этот период. Одновременно находки богатых памятников материальной культуры и искусства, вместе с надписями, проливает свет на историю Иберии II, III и IV веков. Расшифровка надписей и анализ имен даст богатый материал для дальнейших исследований. Предстоит сложная работа по поднятию 100-пудовой крыши оставшегося неисследованного погребения.

28 ноября была произведена кино съемка вскрытия погребений, очистки и разборки инвентаря.

Разборка погребений производилась археологами А. Каландадзе, М. Иващенко, Д. Капанадзе, А. Апакидзе, Л. Мухелишвили, Г. Ломтатидзе и другими.

Открытия именных погребений с таким богатым инвентарем очень редки в археологии и представляют крупнейший интерес.

## საქართველოს ძველი ისტორიული ძეგლები

საბჭოთა ხელისუფლების არსებობის წლებში, განსაკუთრებით უკანასკნელ ათეულ წელიწადში, საქართველოს ტერიტორიის არქეოლოგიურმა შესწავლამ მნიშვნელოვან წარმატებებს მიაღწია.

გეგმაშეწონილი არქეოლოგიური ძიების მეოხებით თანდათან უფრო ნათელი ხდება ქართველური ტომების უძველესი, წინა აზიის ისტორიული ყოფიდან უკვე ახალ, კავკასიის ყოფაში გადმოსვლის სურათი. წინა აზიის ხეთურ-სუბარული მკვიდრი მოსახლეობის შემკვიდრენი — ქართველები უკვე ჩვენს წელთაღრიცხვამდე II ათასეული წლის დამდეგიდან იკავებენ თანამედროვე საქართველოს ტერიტორიას.

გათხრებმა კოლხიდის დაბლობში, რასაც ამჟამად აწარმოებს საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიული ინსტიტუტი (ხელმძღვანელი პროფ. გ. ნიორაძე), აღმოაჩინა კულტურულ მცენარეთა — ხორბლის, ფეტვის, ქვრიმის, ქერის, ვაზის ნაშთები. ჩვენმა ბოტანიკოსებმა (ელ. მენაბდე, საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ბოტანიკის ინსტიტუტი) აქ იპოვნეს „მახა“, ქართული ენდემი, რომელიც მსოფლიოში არსად არ არის ცნობილი და შემონახულია მხოლოდ დასავლეთ საქართველოში. ეს არის ხორბლის გარეული ტიპებიდან კულტურულ ტიპებზე გარდამავალი სახე.

ამიერკავკასიაში ქართველთა ისტორიის შემდგომი პერიოდის მაღალ კულტურას ახასიათებენ კულტურის ძეგლთა დაცვის განყოფილების ექსპედიციის (ხელმძღვანელი პროფ. ბ. კუფტინი) აღმოჩენები საქართველოს ძველ პროვინციაში თრიალეთში. ამ ექსპედიციის მიერ აღმოჩენილი ოქროსა და ვერცხლის მაღალმხატვრული ნაქეთობანი. საუცხოო მოხატული კერამიკა და სხვა ნივთები თვალსაჩინოდ მოწმობენ, თუ განვითარების რა მაღალ საფეხურზე იდგა საქართველოს მოსახლეობის კულტურა იმ შორეულ ეპოქაში (ჩვენს წელთაღრიცხვამდე II ათასწლეულის მეორე ნახევარი).

კიდევ უფრო მდიდარი და მნიშვნელოვანი მასალა აღმოაჩინა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიული ინსტიტუტის (ყოფილი ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტი მარის სახელობისა) მცხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ. მცხე-

თას, ქართლის ერთ-ერთ წამყვან რაიონს, საქართველოს ძველ დედაქალაქს, დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა საშუალო საუკუნეებშიც. მას დღემდე ამკობს ფეოდალური ეპოქის ქართული არქიტექტურის უმნიშვნელოვანესი ძეგლები.

აქ, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, პატარა მდინარე არმაზის-ხევის შესართავთან, 1937—1938 წლებში ექსპედიციამ გახსნა დიდი ნაგებობა — ძველი ქართული არქიტექტურის უნიკალური ძეგლი, რომელიც წარმოადგენს რთული და ორიგინალური კონსტრუქციის აბანოს.

1938 წლის დამლევს მუშაობა გადატანილ იქნა მცხეთის ჩრდილოეთ უბანში — სამთავროში. აქ აღმოჩნდა უზარმაზარი სამარხი, რომელსაც 25 ჰექტარამდე ფართობი უჭირავს და ძველი საფლავის ქვები წარწერებით. ამ სასაფლაოთი მცხეთის მოსახლეობა ფეოდალურ ეპოქამდე სარგებლობდა. სამთავროს ექსპედიციის მუშაობას აკადემიკოსი ი. ჯავახიშვილი ხელმძღვანელობდა. 1938—1940 წლებში აქ გახსნილ იქნა 1 400-ზე მეტი სამარხი.

შარშან შემოდგომაზე არმაზისხევის მარჯვენა ნაპირზე, ძველი აბანოს ახლოს, ექსპედიციამ აღმოაჩინა არისტოკრატიული საგვარეულო ნეკროპოლი, ხოლო უფრო აღმოსავლეთისაკენ, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, აღმოჩენილ იქნა არმაზის მწვერვალისაკენ მიმართული, თლილი ქვის მასივური გალავანი, ქვის კიბე და სხვა ნაგებობანი.

საქართველოს პოლიტიკური და კულტურული ცენტრები ძველს ეპოქაში თანამედროვე მცხეთის სამხრეთით მდებარეობდნენ: ექვს გარეშეა თრიალეთის კულტურის ამ სამხრეთ ცენტრებთან იყო დაკავშირებული. მაგრამ მცხეთა უკვე მაშინ წარმოადგენდა მნიშვნელოვან პუნქტს.

ჩვენს წელთაღრიცხვამდე I ათასწლეულის მეორე ნახევარში მცხეთა აღმოსავლეთ საქართველოს (იბერიის) მეფეთა სატახტო ქალაქი ხდება.

მცხეთის დაწინაურებას ხელი შეუწყო მისმა ხელსაყრელმა გეოგრაფიულმა მდებარეობამ საქართველოს ორი ყველაზე მნიშვნელოვანი ხეობის, მტკვრისა და არაგვის ხეობების. შეერთების ადგილას. ელინისტურ ეპოქაში აქ განსაკუთრებული მნიშვნელობა მოიპოვა ფასიდ-კასპიის მაგისტრალმა. ეს მაგისტრალი იმ დიდი სანაოსნო გზის ნაწილს შეადგენდა, რომელიც დასავლეთთან აკავშირებდა ბაქტრიას, ინდოეთსა და აღმოსავლეთის სხვა ქვეყნებს.

მცხეთის, როგორც სატახტო ქალაქის, ისტორიის დასაწყისი პერიოდი ასახულია იმ მასალებში, რომლებიც მოპოვებულია ქვევრის (უკანასკნელი საუკუნეები ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) და განსაკუთრებით კრამიტისა და ქვის სამარხებიდან (ჩვენი წელთაღრიცხვის პირ-



ველი საუკუნეები) სამთავროში. ამ დროიდან სამთავრო წარმოადგენს სასაფლაოს მცხეთის მოსახლეობის მხოლოდ საშუალო და დაბალი ფენებისათვის.

მოსახლეობის ამ ფენების ყოფაცხოვრება და ზნეჩვეულება ამ დროისათვის შესამჩნევად იცვლება. მეომარი მიწათმოქმედნი მშვიდობიან ქალაქელებად იქცნენ. შუშისა და ლითონის უაღრესად სხვადასხვანაირი ფორმის ნაკეთობამ თანდათანობით განდევნა კერამიკა. სულ უფრო და უფრო მატულობს სხვადასხვანაირი სამკაულები: — საყურეები, სამაჯურები, ბეჭდები, მძივები, გემები. ამ გემების ნაწილი უთუოდ ადგილობრივი ნაკეთებია, მეორე ნაწილი კი — შემოტანილია.

ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყისისათვის მცხეთას უკვე აქვს თავისი საკუთარი შუშის წარმოება. ამას მოწმობს ჩვენამდე მოღწეული მატერიალური კვალი. გვხვდება I—III საუკუნეებში მოჭრილი ბევრი ფული, ჩნდება საფლავის ქვის წარწერები სხვადასხვა ენაზე.

გათხრის შედეგად ჩვენს თვალწინ წარმოსდგება ქალაქი, რომელსაც პირველ რიგში ეხება აღმოსავლეთ საქართველოს ქალაქების აღწერილობა, რაც დაცული აქვს სტრაბონს (I საუკ.). ეს აღწერილობა სტრაბონმა ისესხა ბერძენი მწერლებისაგან, რომლებიც ახლდნენ რომაელთა სარდალს პომპეუსს, როდესაც მან, 65 წელს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, პირველად შემოიყვანა საქართველოში რომის ლეგიონები. ბერძნებმა და რომაელებმა მაშინ გაკვირვებით აღნიშნეს, რომ ქართველებს უჭირავთ „მდიდარი ქვეყანა, რომელსაც შეუძლია ფრიად ხშირი მოსახლეობა ჰყავდეს. მართლაც, იბერია მშვენივრად არის დასახლებული მეტწილად ქალაქებითა და დაბებით, ისე რომ, იქ გვხვდება კრამიტის სახურავებიც, ხუროთმოძღვრული ხელოვნების წესების შესაბამისად მოწყობილი ბინებიც, ბაზრებიც და სხვა საზოგადოებრივი შენობებიც“. ეს აღწერილობა ბრწყინვალედ დადასტურდა არმაზის აბანოს მაგალითით და საამშენებლო მასალით, კერძოდ, აგურითა და კრამიტით. სამთავროშივე აღმოჩენილია საფლავის ქვა, რომელიც ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყისის ეკუთვნის და რომელზეც მოხსენიებულია ვინმე ახოლი, „მთავარი მხატვარი და მთავარი ხუროთმოძღვარი“. ცხადია, ახოლი ძველი საქართველოს სატახტო ქალაქის მთავარი არქიტექტორი ყოფილა.

ყველაზე მდიდარი მასალა მოგვცა არმაზის ნეკროპოლმა. ესაა დიდი საგვარეულო აკლდამა ცხრა სამარხით. მათგან ხელუხლებელი აღმოჩნდა ექვსი, ყველანი ქვისა, ზოგიერთი კი — მონოლითისა. კედლების გასამაგრებლად გამოყენებული იყო ტყვიით მიღუღებული რკინის მარწუხები. ნეკროპოლს შემორტყმული ჰქონდა საერთო მაგარი

გარეთა გალავანი. ამ ნეკროპოლში აღმოჩენილი ფული, საგნები და წარწერები მოწმობენ იმას, რომ არმაზის სამარხები ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ სამ საუკუნეს ეკუთვნის.

განსაკუთრებული, ნატიფი სიმდიდრის არაჩვეულებრივი სანახაობა წარმოუდგა თვალწინ იმათ, ვინც სამარხების გახსნას დაესწრო. რთული და გულდასმითი მუშაობით, რომელსაც აწარმოებს ამჟამად მეცნიერ მუშაკთა დიდი კოლექტივი არმაზის ნივთებზე, ირკვევა სულ უფრო და უფრო მეტი უაღრესად მნიშვნელოვანი დეტალები. სამარხის სარეცლები გაკეთებული ყოფილა კაკლის ხისაგან, ოქროქსოვილი ფარდებით. სარეცლების ფეხები და რიკულები შემოქმედილი იყო ამოქანდაკებული ვერცხლით, ოქროქსოვილი საბურავები, რომლებსაც მიცვალებულებს აფარებდნენ, შემკული იყო, გარდა ამისა, სხვადასხვა ზომის ოქროს დილებით.

მიცვალებულთ უამრავი ოქროსა და ვერცხლის ნივთები ჰქონდათ თან ჩატანებული. აქ იყო ოქროთი, ძვირფასი ქვებითა და მინაქრით მორთული იარაღი; ქალთა უაღრესად მრავალნაირი ოქროს სამკაულები, აგრეთვე ძვირფასი ქვებით შემკული ხელის, მკლავისა და ფეხის სამაჯურები; ბეჭდები და მათ შორის — ბეჭდები პატრონთა პორტრეტებითა და სახელობითი წარწერებით, საყურეები. აქ იყო ოქროს მძიმე ქაშაბებიც, თავსამკაულის ნაწილები, ქალის დიდებული ყელსაბამები, მრავალი ოქროში ჩასმული გემა და კამეა, ოქროს მძივები, ბევრი ოქროს ფული (I—III სს.), ბლომად ძვირფასი ვერცხლის ჭურჭელი, რომელიც შემკულია ორნამენტითა და ადამიანთა და ცხოველთა გამონახატულებებით. განსაკვიფრებელი ხელოვნებით შესრულებული ყელსაბამები და მრავალი სხვა საგანი უეჭველად ადგილობრივი ოსტატების ნაკეთებია.

უკვე ბეჭდების წარწერები შეიცავენ მნიშვნელოვან ისტორიულ ცნობებს. მაგრამ კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი ცნობები აღმოჩნდა იმავე არმაზის ნეკროპოლის ორ სტელაზე. ერთი მათგანი ორენოვანია და მის ბერძნულ ნაწილში ნათქვამია: „სერაფიტა, ასული უმცროსი პიტიახშის ძევახისა, მეუღლე პიტიახშის პუპლიკი აგრიპას ძის იოდმანგანისა. (რომელიც არის) ქართველთა დიდი მეფის ქსეფარნუგის ეპიტროპი. გარდაიცვალა ჯერ კიდევ ახალგაზრდა, 21 წლისა; იყო უებრო სილამაზისა“. ამავე ლოდის არამეული ანბანით შესრულებული წარწერა იმეორებს იგივე ცნობებს; ზოგიერთი დამატებით, მაგალითად, უჩვენებს, რომ ძევახი არის ფარსმან მეფის პიტიახში. მეორე ლოდის წარწერა შესრულებულია არამეული ანბანით და მასში მოხსენიებულია (გ. წერეთლის წაკითხვით) „მეფე მიპრდატი, მეფე დიდი, ძე ფარსმანისა, მეფისა დიდისა“, შემდეგ „ზევახი“, „შ-რ-გ-ს, პიტი-

ახში მიპრდატისა“, „ასპარუგი“ და მოთხრობილია „ჩვენი მეფის“ სამხედრო გამარჯვებათა შესახებ. ირკვევა, რომ ეს ქართველთა მეფის უმაღლესი მოხელეების საგვარეულო ნეკროპოლია. ამ საგვარეულოს აღრინდელი წარმომადგენელი ძევახია. შესაძლოა, ეს სახელი ძველ საქართველოში ფართოდ გავრცელებული ნაციონალური სახელის „ჯავახის“ უცხოური გადმოცემა იყოს. ძევახის ცოლს კარპაკს ეძახდნენ. მოღწეულია ამ უკანასკნელის ბექდის ქვა, რომელზედაც მოცემულია მეუღლეთა მშვენიერი პორტრეტები და წარწერის „კარპაკ, ძევახ, ჩემი სიცოცხლე“. ძევახისა და კარპაკის ქალიშვილი იყო სერაფიტა, ძევახის შვილი იყო, აგრეთვე, ჩანს ასპარუკ პიტიახშიც, რომლის საუცხოო პორტრეტი შენახულია მის სახელობით ბექედზე.

ერთს ნივთზე იხსენიება აგრეთვე მეფე ფლ-დად (სახელი დაქარაგმებულია). სახელი ქსე-ფარნუგ ალბათ შეესაბამება ქართულ მატრიანეებში გადამწერლების მიერ დამახინჯებულ ფარსაჯ-ომ-ს. ფარსმანები შეიძლება დაეუახლოვოთ ფარსმან I და ფარსმან II ქართლის მეფეებს. ორივე კარგად ცნობილია ბერძნულ-რომაული და ქართული წყაროებით. სარგებლობდა რა რომის პოლიტიკური დახმარებით, ფარსმან პირველმა შესძლო რამდენიმე ათეული წლით დაემორჩილებინა თავისი გავლენისათვის სომხეთი.

მეორე ფარსმანიც ძლიერი მფლობელი და დახელოვნებული დიპლომატი იყო, რომელმაც კარგად გამოიყენა თავისი ნეიტრალიტეტი რომის ბრძოლაში პართიასთან თავისი ძალაუფლების გასაძლიერებლად და საქართველოს სამეფოს ტერიტორიის გასადიდებლად. ფარსმან II ორჯერ იყო რომში სტუმრად იმპერატორებთან ადრიანესა და ანტონინესთან. რომელი ისტორიკოსები იუწყებიან, რომ ადრიანეს ბრძანებით გამოკვეთილ იქნა ქართლის მეფის ქანდაკება, რომელიც მას ცხენზე მჯდომარეს გამოხატავდა. არმაზის ნეკროპოლის რომაულ ფულებში ყველაზე მეტი სწორედ ადრიანეს ფულია. საესებით დასაშვებია, რომ სერაფიტას ლოდის წარწერაში მოხსენიებული ფარსმან მეფე სწორედ ფარსმან II იყოს. ფარსმან I და მისი შვილი მითრიდატი კარგად არიან აგრეთვე ცნობილი მრავალ სხვადასხვა წყაროდან.

არმაზის ძეგლები მეტად მნიშვნელოვანია ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყისის აღმოსავლეთ საქართველოს საზოგადოებრივი და სახელმწიფო წყობილების გასაშუქებლად.

ადასტურებენ რა ლიტერატურული ცნობების ანალიზზე დამყარებულ ჩვენს შეხედულებებს, არმაზის ძეგლები საესებით თვალსაჩინოდ მოწმობენ, რომ ჩვენს თვალწინაა განვითარებული კლასობრივი საზოგადოება და სახელმწიფო. სახელმწიფოს სათავეში დგას ძლიერი, თვითმპყრობელი მეფე, რომელიც ატარებს ტიტულს — „მეფე

ქართველთა, შეფე დიდი“. მართვა-გამგეობის აპარატი ეწყობა ზემოდან, მეფის ნებითა და სახელით. ამ მოხელეთა წოდებულებანი, რომლებიც წარწერებშია მოცემული, ადგილობრივ ქართულ თანამდებობათა სახელების უცხოური თარგმანებია მხოლოდ. „ეპიტროპი“ (არამეულ ტექსტში — „რაბ-თარბას“) შეესატყვისება ქართულ „ეზოს მოძღვარს“, როგორც ეს პირველად აკადემიკოსმა ა. შანიძემ შენიშნა. „პიტიახშით“ გადმოცემულია ქართული „ერისთავი“.

მეტად საინტერესოა ის, რომ წარწერებში მოხსენიებულია „უმცროსი პიტიახში“, რაც გულისხმობს უფროსის არსებობას. მასასადამე, ქართლის მეფეს ჩვენი წელთაღრიცხვის დამდეგისათვის რთული ადმინისტრაციული აპარატი ჰყავდა, კერძოდ, ერისთავების მთელი იერარქია.

არმაზის პირველი სამარხი წარმოადგენს ქართლის მეფის ერთ-ერთი ერისთავის — ასპავრუჟის სამარხს. აქ აღმოჩენილია ერისთავის ძალაუფლების ინსიგნიები (გარეგანი ნიშნები) — სახელობითი ბეჭედი, ქამარი, იარაღი, საყურეები და სხვ.

ამ ნივთიერ მითითებებს შესანიშნავად ემთხვევა ფეოდალური ეპოქის ერთი უმნიშვნელოვანესი ქართული ლიტერატურული ძეგლის, „ერისთავთა ძეგლის“ ცნობა, რომლის თანახმად, საერისთავო ინსიგნიებს შეადგენენ სათანადო სამოსი, ბეჭედი, საყურე, სარტყელი, იარაღი და დროშა. საყურეებიანი მამაკაცი გამოხატულია არმაზის ნეკროპოლის ერთ-ერთ გემაზე. გარდა ამისა, ცალი საყურით გამოხატულია უფრო გვიანდელი ერისთავი სამხრეთ საქართველოდან; მისი სახელობითი ბეჭედი, რომელიც იხსენიებს „იბერიის პიტიახშ არსუსას (არშუშას)“, ლუერში ინახება.

ჩვენ იმედი გვაქვს, რომ წლევიანდელი გათხრები ახალს, არანაკლებ მნიშვნელოვან შედეგებს მოგვცემს.

## მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ახალი ბრწყინვალე აღმოჩენა

საუბარი აკადემიკოს ს. ჯანაშიასთან

როგორც ჩვენმა საზოგადოებამ იცის, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტი 1937 წლიდან შეუდგა მეცნიერულ საფუძვლებზე დამყარებულს არქეოლოგიურ შესწავლას მცხეთისას და დიდი სამამულო ომის პირველ დღეებამდე წარმატებით ახორციელებდა მას. არქეოლოგიური გათხრების თითქმის 5 წლის მანძილზე მცხეთის მიდამოებში აღმოჩენილ და გამოვლენილ იქნა ქართველთა შესანიშნავი კულტურულ-სამეურნეო წარსულის დამადასტურებელი მრავალი პირველხარისხოვანი ძეგლი, რომელნიც მოიცავენ უზარმაზარ პერიოდს ბრინჯაოს ხანიდან ვინემ ქრისტიანობის განმტკიცებამდე ჩვენში.

წელს, მიუხედავად ომიანობისა, რესპუბლიკის ხელმძღვანელი ორგანოების განსაკუთრებული დახმარებით კვლავ განახლდა არქეოლოგიური გათხრები მცხეთაში. არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ გასათხრელ ობიექტად აირჩია ქართველ ერისთავთა საგვარეულო ნეკროპოლი არმაზის ხევთან და პარალელურად დაზვერვით მუშაობას ატარებს ბაგნითზე (ზაპესის საგუბართან), სადაც სავარაუდოა სამეფო რეზიდენცია.

არქეოლოგიური გათხრების 3<sup>1</sup>/<sub>2</sub> თვის მანძილზე ექსპედიციამ არმაზის ნეკროპოლზე აღმოაჩინა მრავალი ძეგლი, რომელნიც ახალს შუქს ჰფენენ ჩვენი სახელოვანი წინაპრების კულტურის, მეურნეობის, ყოფა-ცხოვრებისა და რელიგიის საკითხებს.

დადასტურებულად შეიძლება ჩაითვალოს, რომ არმაზის ხევთან მდებარე მინდორზე, სხვა საყოფაცხოვრებო ნაგებობებთან (მაგ., I—II სს. აბანო) ერთად, ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში არსებობდა ანტიკურ სტილზე გათლილ-მოჩუქურთმებული ქვით ნაგებები სასახლე თუ ტაძარი, რომლის მასალა შუა საუკუნეებში გამოუყენებიათ უფრო მომცრო სამეურნეო ნაგებობათა (ზოგჯერ ღვინის

მარნების) ასაშენებლად. ექსპედიციამ ასეთი მარნების ნაშთი ლამაზი ორნამენტით შემკული ქვევრებითურთ რამდენიმე ადგილას აღმოაჩინა. ერთ ასეთ ნაგებობაში ნაპოვნია საბეჭდავი ხის ბეჭედი ჯვრის გამოსახულებით, რაც კარგად ათარიღებს ამ სახის ძეგლებს. დასტურდება აგრეთვე, რომ შუა საუკუნეებში იქ არსებობდა კერამიკის ქარხანა, რომლის ნაწარმის ნაშთი სქელ ფენებადაა შემონახული მიწაში.

ექსპედიციამ საყურადღებო აღმოჩენა მოახდინა კულტის საკითხების შესასწავლად. ირკვევა, რომ ჩვენს წინაპრებს წესად ჰქონიათ ფრინველის ძვლების დასაფლავება პირზე ტყავშემოკრულისა და დაპირქვავებული თიხის ჭურჭლებით. ფრინველის ამგვარი დასაფლავება დადასტურებულია იმ ფენებში და იმ სიღრმეზე, რომლებშიც და რა სიღრმეზეც მდებარეობს II—III სს. აკლდამები. საფუძველია, ვიფიქროთ, რომ ორივე სახის ეს ძეგლი ერთმანეთის თანადროულია.

არმაზის ნეკროპოლზე წელს გათხრილ იქნა აგრეთვე რამდენიმე სამარხი, რომელთა უმრავლესობა უზარმაზარი ბრტყელი ქვებითაა ნაგები, ხოლო ერთი — ძველი ქართული კრამიტით.

5 დეკემბერს, საპატიო სტუმრების დასწრებით, ექსპედიციამ გახსნა შესანიშნავი უმდიდრესი სამარხი.

თავისი მნიშვნელობით იგი არ ჩამოუვარდება ქართველ ერისათვის იმ აკლდამებს, რომლებიც 1940 წელს იქნა აღმოჩენილი. აკლდამა ნაგებია ლამაზად გათლილი უზარმაზარი ქვებისაგან, თითოეული ქვის წონა ზოგჯერ 1 ტონას სჭარბობს. სამარხის სახურავი ორფერდაა. აკლდამაში დასაფლავებული იყო ორი მიცვალებული — მამაკაცი და დედაკაცი.

მიცვალებულნი ეკუთვნოდნენ წარჩინებულთა ფენას, რაზეც მიგვითითებს მათთან აღმოჩენილი ოქროს მრავალი ნივთი, რომელთა დიდი ნაწილი ქართული ძველი ოქრომქედლობის შედეგს წარმოადგენს. ასეთებია, მაგალითად, მუხლუხა ჯაჭვისებრი წყვილი სამაჯური — ირგვლივ ძვირფა.ი ქვებით მოჭედილი, დიდი ბეჭედი გემით, რომელზედაც გამოსახულია წარჩინებული ქართველის სახე; ასევე დიდი ბეჭედი ადამიანის სახის რელიეფური გამოსახულებით, საშუალო ზომის ბეჭედი ირგვლივ თვლებითა და რელიეფური ნაზი წერტილებით შემკული, გრძელი ოქროს ძეწკვი და სხვა.

ნივთები ეკუთვნის მიახლოებით იმავე წინა წლებში აღმოჩენილ მდიდარ აკლდამათა დროს.

ექსპედიციამ ნაყოფიერი დაზვერვითი მუშაობა ჩაატარა აგრეთვე ბაგნითის ტერასებზე, სადაც აღმოჩენილ იქნა მტკიცედ ნაგებო

ქვეთკირისა და თლილი ქვის კედელი, რომლის გამოკვლევა დიდი ინტენსიობით გრძელდება. საგანგებოდ აღსანიშნავია ექსპედიციის საველე ჯგუფების ენთუზიაზმით აღსავსე მუშაობა (ექსპედიციის ხელმძღვანელის მოადგილე — გ. გობეჯიშვილი, არმაზის ჯგუფის უფროსი — გ. ლომთათიძე, ბაგნითის ჯგუფის უფროსი — ა. აფაქიძე, თანამშრომლები — დ. კაპანაძე, ირ. ქავთარაძე, ტ. ამბრიაშვილი, ნ. უგრელიძე, გ. მჭედლიშვილი).

ექსპედიცია განაგრძობს მუშაობას.

## АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В ГРУЗИИ

— Продолжающиеся с конца прошлого года полевые изыскания археологов дали много новых материалов для изучения древней Грузии. Политическая система, общественная структура, уровень материальной культуры, внешние связи страны в далеком прошлом выглядят теперь в значительной мере по-новому, благодаря археологическим открытиям. Особенно интересны результаты раскопок на территории древней столицы Грузии — Мцхеты.

Мцхетская археологическая экспедиция Института истории Грузинской Академии наук заканчивает сейчас седьмой сезон полевых работ. Раскопки нынешнего года дали исключительные результаты. Археологи вскрыли остатки грандиозного Кремля древне-грузинской столицы, могущего выдержать сравнение с наиболее известными древнейшими памятниками того же типа. Кремль, где находилась резиденция древних грузинских царей, как выяснилось, занимал огромную площадь — примерно 30 гектаров, что, однако, составляет лишь небольшую часть громадной территории самого города, который располагался вокруг Кремля. Из литературных источников было, конечно, известно о существовании мцхетского Кремля и города, но никто не предполагал, что они так велики.

За четыре летних месяца раскопана лишь незначительная часть кремлевской территории, но и этого оказалось достаточно, чтобы получить ценные данные. Археологам, например, удалось установить систему оборонительных сооружений Кремля, состоявшую из мощных крепостных стен с башнями, а также найти остатки монументальных сооружений.

Установлено, что на территории древней Мцхеты в разное время существовали три города, сменивших друг друга на протяжении ряда веков. Древнейший город вскрыт на глубине 3-3,5 метра от поверхности земли и относится к последним векам до нашей эры. Культурный слой, оставленный этим городом, обильно насыщен архитектурными фрагментами, носящими черты античного художественного стиля, отдельными предметами быта, культуры и т. д. Второй город датируется, примерно, первыми веками нашей эры, третий — самый поздний — ранним средневековьем Грузии.

Раскопки в Мцхете сопровождалась находками множества



самых разнообразных предметов, характеризующих быт, культуру, вооружение.

Три культурные эпохи древней Мцхеты резко отличаются одна от другой. Различаются они и в строительной технике. В древнейшем городе постройки дворцового типа были сооружены из обтесанных каменных глыб, плотно пригнанных одна к другой. К той же строительной системе принадлежат и фундаменты крепостных стен. Некоторые признаки этой строительной техники роднят столицу древней Грузии с крупнейшими культурными центрами Передней Азии. Становится все более очевидным, что в основе этих монументальных сооружений лежал рабский труд. Добытые экспедицией материалы подтверждают представление о дофеодалных городах Грузии как о крупных торговых и ремесленных центрах, а также чрезвычайно высокий уровень их материальной культуры.

В начале нашей эры в Мцхете, например, были очень распространены международные языки того времени, например, греческий и арамейский. Об этом свидетельствуют обнаруженные археологами надгробия с надписями на этих языках. Найденные при раскопках предметы говорят и о развитой внешней торговле древней Грузии. Почти все народы древнего мира (в частности греки, римляне и парфяне) поддерживали тесные сношения с древней Грузией. Это видно хотя бы из многочисленных монет из разных стран, обнаруженных на территории Мцхеты.

Много интересных, подчас уникальных, предметов старины дали и раскопки в Клдети, близ Шорапани, и в долине реки Супсы (Черноморское побережье). В начале нашей эры Грузия составляла два государственных образования: Колхиду — на западе и Иберию — на востоке. Но, несмотря на политическую разобщенность, Колхида и Иберия были связаны тесными узами. Это выражалось в единстве основных черт художественного стиля, в употреблении одной и той же письменности, в существовании аналогичных политических учреждений и т. д. Такие выводы позволяют сделать найденные при раскопках в Клдети, на реке Супса и в Мцхете предметы. Это один из важнейших выводов для истории Грузии.

Раскопки будут продолжены.

## АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИЗЫСКАНИЯ В ГРУЗИИ

Работа Мцхетской археологической экспедиции Института истории имени акад. И. Джавахишвили Грузинской Академии наук, прерванная войной в 1941 г., была возобновлена в самом конце 1943 г. и продолжалась в прошлом, 1944 г. Если результаты работ экспедиции в предыдущие годы дали новые значительные материалы по социально-политической структуре и культуре древней Грузии, ныне они приумножили их и, в частности, ярко осветили облик грузинского дофеодального города.

Багнитский отряд экспедиции (руководитель отряда А. Апакидзе) на Армазской возвышенности Мцхеты (на правом берегу Куры, у впадения в нее Арагвы) вскрыл грандиозные остатки кремля древней грузинской столицы. Огромная площадь кремля (примерно в 30 га) опоясана со всех сторон оборонительными стенами, образующими треугольник. Стены, усиленные башнями, идут по гребням возвышенности к ее вершине, одна — с северной стороны и две параллельные — с южной. Из южных стен внутренняя уже раскрыта на протяжении 400 метров, а внешняя — на 260 метров.

Крепостные стены выведены из сырцового кирпича, имеют внешнюю глиняную же обмазку, укреплены продольными и поперечными деревянными брусьями и покоятся на каменном основании. Основание стен выложено ступенчатой кладкой на растворе, в специально подготовленном для того скалистом грунте возвышенности, из отлично тесанных крупных квадров и плит песчаника, точно и плотно пригнанных друг к другу и дополнительно скрепленных между собой особыми шипами. В качестве строительного материала применены также обожженный кирпич и черепица. Кирпич — громадных размеров и веса, черепица — превосходной выделки и окрашена в красный тон с наружной стороны. Толщина крепостных стен в наиболее уязвимых местах достигает 4 м., высота — 4,6 м.

На внутренней территории кремля экспедиция установила существование трех городов разных исторических периодов. Древнейший из них, повидимому, в общем синхроничен оборонительным стенам кремля, относится ко времени не позднее эллинистического периода и открывается на глубине 3-3,5 метра от поверхности земли.

Сооружения этих городов резко различаются между собой по своей строительной технике. Древнейшие из них представляют собой величественные сооружения дворцового типа. В этом слое обнаружены в большом количестве обломки облицовочного камня, отдельные архитектурные детали с весьма характерным орнаментом, чрезвычайно любопытные бронзовые и стеклянные предметы и их фрагменты.

На территории кремля обнаружены также два водопровода — открытый, в виде каменного желоба, и закрытый — из гончарных труб. Строительная техника древнейшего периода жизни Армазского кремля во всем поражает своим высоким уровнем.

Несмотря на то, что на сегодняшний день материальные памятники древней столицы Грузии раскрыты лишь в очень небольшой своей части, можно признать, что результаты экспедиции уже сейчас целиком поддерживают научное представление об античном грузинском городе, с которым институт впервые, 7 лет тому назад, приступил к систематическому археологическому исследованию Мхеты. Это представление явилось выводом из сравнительного критического изучения национальных и иноземных литературных сообщений по этому вопросу.

По сведениям древней грузинской хроник «Обращение Картли», грузинские города («калаки») эллинистической эпохи состоят из двух основных элементов — собственно города («дабани») и крепости, укрепления («цихе»). Иностранные известия, которые появляются уже с начала I века до нашей эры, также подтверждают, что города античной Грузии представляли собой не просто укрепленные пункты, а укрепленные торгово-ремесленные центры, имеющие «согласное с правилами зодческого искусства устройство жилищ, и рынки, и другие общественные здания». (Страбон).

Теми же чертами обладала, конечно, и столица. «Обращение Грузии», а также другие национальные исторические источники рисуют историю развития Мхеты. В эпоху Александра Македонского Мхету обращает в престольный город царь Азо, основатель новой, Мхетской династии. Если резиденцией Азо была Старая Мхета, его преемник Фарнаваз начинает строительство на Армазской горе, возведя здесь защитную стену со стороны реки. Эта гора, по сообщению летописца, раньше называлась Картли, и отсюда пошло название всей страны, но потом она была переименована в Армазскую — по имени идола, якобы воздвигнутого здесь Фарнавазом. Последующие цари расширяют строительство — отстраивают Мхету, «великий город, резиденцию царей», обводят всю ее территорию защитными стенами; воздвигают укрепления по всем четырем сторонам города. Из этих крепостей Мхеты главная («тавади») строится на Армазской горе, она представляет собой «шида-цихе», буквально — «внутреннюю крепость», т.е. кремль столицы.

Когда в 65 г. до нашей эры римляне пришли сюда, они нашли, что «при реках Кире и Араге, выше их слияния, лежат укрепленные города на скалах, отстоящих одна от другой стадий на 16 (около 3 км.): при Кире — Армозике, а при другой — Севсамора» (Страбон). Таким образом, грузинские географические названия местности засвидетельствованы уже две тысячи лет тому назад. Нет сомнения, в частности, что Армозике есть Армазские или Армазские.

Последнюю Плиний (I в.) считает «главным городом» Иберии (Восточногрузинского царства), но все разъясняет Д. Кассий Коккеян (II—III вв.), утверждающий, что тот же пункт назывался Акрополем. Акрополь вообще соответствует русскому кремлю, а в данном случае представляет собой перевод грузинского же Шида-цххе (внутренняя крепость), т. е. определяет Армази уже в функциональном отношении. Иными словами, удостоверяется, что Армазские являлась лишь частью целого, а именно — кремлем Мцхеты, название которой тоже становится известным греко-римской литературе со II в. н. э.

Мысль об единстве Мцхета-Армази поддерживается решительно всеми фактами. В том же направлении нужно искать правильное толкование и вышеприведенного сообщения Страбона: если бы даже на таком близком расстоянии (3 км.) могли возникнуть два самостоятельных города, что очень мало вероятно, с дальнейшим развитием они должны были слиться. Очевидно, в сообщении Страбона речь идет о двух частях одного города.

По всем признакам, Мцхета была одним из крупнейших городов своего времени. Об этом говорят хотя бы размеры ее территории, которая тянулась на восток до Земоавчальского железнодорожного моста, где по повелению императора Веспасиана были укреплены внешние городские стены в знак дружбы с грузинским царем, как об этом свидетельствуют сохранившиеся до наших дней надпись и остатки стены; на севере же городская черта проходила там, где ныне стоит Самтаврский храм, на что также имеются прямые указания.

Огромный интерес представляет социальная сторона вопроса. Весь характер этой монументальной культуры, особенно в ее противопоставлении с позднейшей культурой феодальной Грузии, убеждает в том, что рабский труд лежит в ее основе.

Положение о рабовладельческом характере древнегрузинского общества и государства находит в этом факте новый аргумент в свою пользу. Таким образом, на данном материале полностью подтверждается тезис о том, что рабовладельческий тип производственных отношений имел место и на территории нашей страны.

Значительных успехов добилась экспедиция в истекшем году и на других участках. Можно надеяться, что работы в Мцхета будут продолжены в масштабах, которых требует научное значение этого мирового памятника.

## დიდი მეცნიერული აღმოჩენა

ექსპედიციის ბაგნითის რაზმმა (უფროსი ანდრო აფაქიძე) დიდ წარმატება მოიპოვა. ა. წ. 21 სექტემბერს რაზმმა მიაკვლია, ხოლო კვირას, 22 სექტემბერს გახსნა არმაზის შიდაციხის ტერიტორიაზე პირველი სამარხი არმაზისხევის ფართოდ ცნობილი პიტიაწების-მდიდრული სამარხების ტიპისა. არმაზის შიდაციხის პირველი სამარხი წარმოადგენდა ორი მთლიანი ქვისაგან გამოკვეთილს, ორფერდა სახურავიან ნაგებობას, რომლის სახურავი დაკავშირებული იყო ქვედა, ძირითად ნაწილთან ხსნართა და რკინის გამირებით. გამირები დამაგრებული აღმოჩნდა ტყვიითა და ხსნართ. სამარხის გახსნა გავრძელდა დღის 12 საათიდან საღამოს 7 საათამდე. სამარხის პრეპარაცია ჩაატარეს, რაზმის უფროსის ხელმძღვანელობით, რაზმის წევრებმა: დ. კაპანაძემ, საბჭოთა კავშირის გმირმა ირ. ციციშვილმა, თ. აბრამიშვილმა, ნ. ქანთარია, ა. ამბრიაშვილმა და ვ. ცისკარიშვილმა, რომელთაც ეხმარებოდნენ ექსპედიციის სხვა რაზმების ხელმძღვანელები: (ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე) და მეცნიერი თანამშრომლები.

სამარხმა მოგვცა სრულიად განსაკუთრებული ინვენტარი ოქროსი და ვერცხლისა: ოქროს სარტყელი (8 ტიბროვანი ბალთისაგან შემდგარი), სამაჯურები, ბეჭდები და სხვა სამკაულები შემკული ფერადი ქვებით, რომელთაც ზოგჯერ გამოსახულებები აქვთ (გემები და კამეები), დიდი, მძიმე გრეხილოვანი ყელსაბამი, უფრო წვრილი ოქროს ძეწკვის ყელსაბამი, დიდი რაოდენობით კილიტები და საკიდები, რომლებითაც მორთული იყო მიცვალებულის სამოსელი, ოქროს სპირალები, რომლებიც გარს შემოხვეული ჰქონიათ ხის ნაწილებს, მიცვალებულის დასასვენებელი სარეცლის, ფასკუნჯის სახის მქონე, ჯანდაკოვანი ვერცხლის ფეხები, დიდი რაოდენობით ჭურჭელი (თასები, ფიალები, ჯამები, ლანგრები და სხვა), შემკული საუცხოო ორნამენტით, ქალის საპირფარეშო ნივთები (ციცხვები, კოვზი, სარკეები) და სხვა. არა ერთს ნივთს აქვს წარწერები არმაზული დამწერლობით შესრულებული. საფლავში აღმოჩნდა რამდენიმე ოქროსა და ვერცხლის ფული, რომელნიც კარგად ათარიღებენ სამარხს ახალი წელთაღრიცხვის მეორე საუკუნით.

არმაზის შიდაციხის პირველი სამარხის ზოგი ნივთი ხელოვნების შედეგია.

ასეთია პირველ რიგში ვერცხლის ფიალა, რომელზედაც რელიეფურად გამოსახულია ნადირობის სცენები.

ამ სამარხის აღმოჩენას სრულიად განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს იმიტომაც, რომ იგი (სამარხი) მდებარეობს ანტიკური ქართლის მეფეების რეზიდენციის ტერიტორიაზე და იმედს გვიძლიერებს, რომ აქვე სამეფო აკლდამებიც აღმოჩნდება.

## НОВОЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ОТКРЫТИЕ

— Вскрытый саркофаг — из цельного камня, двускатная крышка которого была скреплена с нижней, основной, частью железными скобами, залитыми свинцом. Инвентарь погребения состоит из многочисленных золотых и серебряных предметов и монет, остатков тканей, стекла и дерева. Золотые ожерелья, запястья, кольца, серьги украшены цветными, в том числе и резными, камнями (геммы и камен). Среди золотых вещей особое место занимают восемь перегородчатых пластинок для пояса с цветной инкрустацией, фрагменты спиралей с остатками деревянного стержня и большое количество (весом более пяти-сот граммов) подвесок и пуговиц от женского одеяния. Среди серебряных вещей прежде всего привлекают внимание четыре скульптурных ножки от погребального ложа с изображением грифонов и фиала с рельефным изображением сцен охоты, выполненных с исключительным мастерством, а также ряд вещей из столовой посуды и женского туалета, украшенных узорным орнаментом. Весьма любопытны остатки тканей, подчас очень тонких. Большой интерес вызывают надписи армазским письмом, имеющиеся на серебряных предметах. Погребение датируется первой половиной второго века нашей эры.

Эти вещественные памятники истории, имеющие большое научное значение и исключительную художественную ценность, обогащают наши представления о культурном состоянии Грузии в дофеодальный период. (ГТА).

## ნაპალაპარ დმანისის ისტორიულ-არქეოლოგიური შისწავლის მნიშვნელობის შესახებ

ქალაქებსა და საქალაქო ცხოვრებას საქართველოში საკმაოდ გრძელი ისტორია აქვს: დოკუმენტალურად დადასტურებული, წინაქრისტიანული ერის VI საუკუნის ქალაქებიდან მოყოლებული ვიდრე XVIII ს. დასასრულამდე ჩვენი ქვეყნის ტერიტორიაზე არა ერთი ქალაქი აღმოცენებულა და განვითარებულა. ზოგ მათგანს ჩვენს დრომდისაც მოუღწევია. ზოგი კიდევ საზოგადოებრივ-სამეურნეო ცვლილებებსა თუ ისტორიულ ქართველებს თან გადააწყლია. თითოეულ ისტორიულ ეპოქას ახასიათებდა თავისი საკუთარი, ძირითადი ტიპი ქალაქისა. ძირითადის გვერდით ჩვენ ვხვდებით მის მრავალრიცხოვან ვარიაციებსაც.

საერთო პირობების მიხედვით იცვლებოდა ქალაქების შედარებითი საზოგადოებრივ-ეკონომიკური მნიშვნელობა, და მათი გავრცელება და რიცხვიც ცალკეულ ისტორიულ პერიოდებში.

ამ სპეციფიკური ნიშნებისაგან განწყენებით, ზოგადად, შეიძლება ითქვას, რომ ძველი ქართული ქალაქების განვითარების ზენიტი X—XIII საუკუნეებზე მოდის. ფეოდალური მატერიალური და სულიერი კულტურის აყვავების ერთ-ერთ დამახასიათებელ ნიშანს ჩვენ სწორედ X—XIII სს. საქალაქო ცხოვრების გაფურჩქენაში ვხედავთ.

ქართველი საზოგადოების პროგრესული ნაბიჯების ხმა ყველაზე ადრე, რა თქმა უნდა, ქალაქებში გაისმოდა. აქ იქადაგებოდა ახალი იდეები. ქალაქებში და მათკენ მიმავალ გზებზე მდებარე უფრო მცირე საშუალო სადგურებში ხვდებოდნენ ერთმანეთს სხვადასხვა ქვეყნის კულტურები, თავიანთი ორიგინალური თუ ნასესხები ელემენტებით.

დმანისი იყო ქართული ფეოდალიზმის ოქროს ხანის ერთი უმნიშვნელოვანესი ქალაქთაგანი. აღმოსავლეთ საქართველოში მას, უეჭველია, მეორე ადგილი ეჭირა თბილისს შემდეგ. ცნობილი იყო იგი საკმაოდ შორს საქართველოს ფარგლებს გარეთაც მდებარე სამხრეთიდან მომავალს უაღრესად მნიშვნელოვან სააჯრო გზაზე. დმანისი, უწინარეს ყოვლისა, აკავშირებდა საქართველოს დედაქალაქ თბილისსა და სომხეთის დედაქალაქ ანისს. დმანისისათვის ბრძოლა გრძელ-

დებოდა მთელი საშუალო საუკუნეების სიგრძეზე. მნიშვნელოვან ეკონომიკურ ცენტრთან ერთად იგი იყო ძლიერი ციხე-სიმაგრეც. მისი როლი და მნიშვნელობა კარგად აქვს გამოხატული დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს. როცა დავითმა თავისი კარგად მოფიქრებული გეგმის განსახორციელებლად, რომელიც საბოლოო მიზნად თბილისის დაპყრობას ისახავდა, მთელი რიგი ციხე-ქალაქები (სამშვილდე, რუსთავი და სხვა) წაართვა მაჰმადიანებს, მუსრი გაავლო ქართლში მოხეტიალე თურქულ ურდოებს და სულ უფრო და უფრო ავიწროებდა დედაქალაქის თავზე ჩამოცემულ მარყუქს, „ამით ესევეითართა ჭირთაგან შეიწრებულნი თურქმანნი და კჳალად ვაქარნი განძა-ტვილელ-დმანელნი წარვიდოდეს სულტნისა წინაშე და ყოველსა სპარსეთსა, შეეღებნეს შავად რომელთამე პირნი, რომელთამე ხელები, რომელნიმე სრულიად, და ესრეთ მიუთხრნეს ყოველნი ჭირნი, მოწვეულნი მათ ზედა“, რასაც მოჰყვა განთქმული დიდგორის ბრძოლა (1121 წ.). აქ განძა (განჯა, კიროვებადი), თბილისი და დმანისი ცენტრალური ამიერკავკასიის ქალაქთა პირველი სამეულის სახითაა წარმოდგენილი. ზემოთქმული უკვე განმარტავს თვით ნაქალაქარ დმანისის მეცნიერულ მნიშვნელობას, მაგრამ ეს უკანასკნელი ჩვენთვის ერთიორად გაიზრდება, როცა გავითვალისწინებთ, რომ ქართულ ფეოდალურ ქალაქთაგან დმანისი ყველაზე კარგად არის შენახული. მისი ზერელე დათვალიერებაც კი უდიდეს შთაბეჭდილებას სტოვებს მნახველში. ნაქალაქარს დიდი სივრცე უჭირავს, რომელიც მოფენილია სხვადასხვა ნაგებობებით — შიდაციხით, სხვადასხვა დროის ტაძრებით, აბანოებით, ქრისტიანული და მაჰმადიანური აკლამებით, საერო შენობათა ნაშთებით, ნაქულობაქარებით (დუქნები) და სხვ. არა ერთი ამ შენობათაგანი ჯერ კიდევ საკმაოდ კარგად არის შენახული. ბევრს მათგანს საყურადღებო წარწერა აქვს — ქართული, არაბული და სხვ. უეჭველია, რომ მიწის წიაღში არა ერთი საყურადღებო ნაშთი წარსულისა ელის არქეოლოგის ბარს, რომ აღარაფერი ვთქვათ, ქალაქის გეგმის დეტალების აღდგენის სრულ შესაძლებლობაზე გათხრის გზით. ქალაქის გეგმის გათვალისწინების საშუალებას უკვე ახლავე მოგვცემდა ნაქალაქარის ტოპოგრაფიკული ანახაზი. მარტო ამ შედეგს ჩვენთვის უდიდესი მეცნიერული მნიშვნელობა ექნებოდა.

საკვირველი და სამწუხაროა, რომ დღემდის ეს შესანიშნავი ნაშთი ჩვენი წარსული კულტურისა თითქმის სრულებით არ არის გამოკვლეული.

ამით აიხსნება, რომ მეცნიერებათა აკადემიის ენისა და ისტორიის ინსტიტუტის საქართველოს ისტორიის სექტორმა დმანისის ისტო-



რიულ-არქეოლოგიური შესწავლა თავისი წლებიანდელი გეგმის ერთ-ერთ ძირითად პუნქტად დასახა.

სექტორი ამ საქმეს სასწრაფოდ თვლიდა იმიტომაც, რომ იგი მას რუსთაველის იუბილეს უკავშირებდა ბუნებრივად. მართლაც, რუსთაველის ეპოქის შესწავლა ამ ეპოქის ქალაქებისა და საქალაქო კულტურის გათვალისწინების გარეშე სრულიად შეუძლებელია. დმანისის მნიშვნელობა კი, ამ მხრივ, ზემონათქვამიდან ცხადი უნდა იყოს — დმანისის რუსთაველის ეპოქის ყველაზე კარგად შენახული ქალაქია. სრულებით არ არის გამორიცხული, რომ დმანისის ტერიტორიაზე გათხრამ აღმოაჩინოს რაიმე ახალი მასალა, რომელსაც თვით რუსთაველთან უფრო უშუალო კავშირი ექნება.

რა თქმა უნდა, დმანისის ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლა რთული და ხანგრძლივი საქმეა. იგი ავტორიტეტული კოლექტივის სერიოზულ კომპლექსურ მუშაობას მოითხოვს. ერთი რამ შეიძლება ითქვას მხოლოდ დანამდვილებით — თუ ამ წამოწყებას სოლიდური ნივთიერი საფუძველი გაუჩნდება, ჩვენ შევძლებთ წელსვე ფრიად საყურადღებო შედეგების ჩვენებას ჩვენი საზოგადოებისათვის. დმანისის არქეოლოგიურად საქართველოსთვის ისეთივე მნიშვნელობა აქვს, როგორც ანისის სომხეთისათვის.

სათანადო ხარჯთაღრიცხვის შესადგენად საჭიროა წინასწარი მუშაობის ჩატარება ადგილობრივ. პირველ რიგში უნდა შესრულდეს: ნაქალაქარის ტოპოგრაფიული აგეგმვა მოღწეული სახით და ამავე სახის სრული ფიქსაცია ტოპოგრაფიისა თუ ხელით ჩახატვის გზით, შემდეგ ყოველგვარი გაზომვა, ცალკეულ, მიწის ზედაპირზე არსებულ, ნაგებობათა გეგმების შედგენა, წარწერების რეგისტრაცია, გადმოღება და გაშიფრვა და სხვ.

მეორე რიგში — გათხრები. დაწვრილებითი გეგმები ცალკე იქნება დამუშავებული, როცა საკითხი პრინციპულად გადაწყდება.

## საქართველოს ძველი დედაქალაქი

მცხეთაში არქეოლოგიურ გათხრებს რომ იწყებდა, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტი თავის ერთ-ერთ ძირითად ამოცანად ისახავდა ფეოდალიზმის წინა ხანის საქართველოს ქალაქების შესწავლას. ამისათვის საჭირო იყო, უწინარეს ყოვლისა, შემოწმება იმისი, რასაც ამბობენ საქართველოს უძველეს ქალაქებზე ქართული და უცხოური ლიტერატურული წყაროები და, შემდეგ არქეოლოგიური მასალის მოპოვება.

უძველესი ქართული ისტორიული წყაროების ცნობების თანახმად, ანტიკური საქართველოს ქალაქები შედგებოდა ორი ძირითადი ელემენტისაგან: ერთი იყო საკუთრივ ქალაქი ანუ „დაბანი“, მეორე ციხე. ასევე იყო მოწყობილი მცხეთაც, ქალაქი მტკვრისა და არაგვის შესართავთან. იმავე ქართული წყაროების მტკიცებით, მცხეთა საქართველოს დედაქალაქად აქცია მცხეთის დინასტიის დამაარსებელმა მეფე აზომ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე IV საუკუნის დამლევს აზოს ძველი მცხეთა აურჩევია სატახტო ქალაქად. აზოს მემკვიდრემ ფარნავაზმა დაიწყო მშენებლობა მთაზე, ახლანდელი მცხეთის პირდაპირ, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე. აქ ფარნავაზმა ააშენა ზღუდე და ვითომც დადგა არმაზის კერპი მთის მწვერვალზე. მთის სახელი წინათ იყო ქართლი და აქედან დაერქვა ეს სახელი თვით ქვეყანასაც, შემდეგ კი კერპის გამო მთას არმაზი უწოდესო. შემდეგმა მეფეებმა გააფართოვეს მშენებლობა: სატახტო ქალაქის მთელს ტერიტორიას შემოავლეს ზღუდე, ააშენეს შიდა ციხე არმაზში, დაამთავრეს ქალაქი მცხეთა, გაამაგრეს მთა ზედაზენი (მდ. არაგვის შესართავის აღმოსავლეთით). მცხეთა გახდა „დიდი ქალაქი, დიდთა მეფეთა საჯდომელი“, რომელიც ოთხივე მხრით დაცული იყო ოთხი ციხით. ამათგან არმაზის „შიდაციხე“, „თავადი“, მთავარი ციხე იყო. ჩვენი წელთაღრიცხვის VI საუკუნეში საქართველოს სატახტო ქალაქად უკვე თბილისია. მცხეთამ თავისი როლი დაუთმო თბილისს, არმაზმა — ციხე კალას (თბილისში): ასე გადმოგვცემენ ამ ამბებს ქართული წყაროები. უცხოური წყაროები, რომლებიც ჩვენს წელთაღრიცხვამდე უკვე I საუკუნეში ჩნდებიან, სავსებით ადასტურებენ ჩვენი ნაციონალური

წყაროების ცნობებს. ცნობილი სტრაბონის ჩვენებით, ანტიკური საქართველოს ქალაქები უბრალო გამაგრებული პუნქტები კი არ იყო, არამედ გამაგრებული სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრები, რომლებსაც ჰქონდათ „ხუროთმოძღვრების ხელოვნების წესების შესაბამისად მოწყობილი საცხოვრებელი სახლები, ბაზრები და სხვა საზოგადოებრივი შენობები“. როცა 65 წელს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე საქართველოში მოვიდნენ რომაელები, მათ მდ. კარისა (მტკვარი) და მდ. არაგის (არაგვი) შესართავთან აღმართულ მდლობებზე ნახეს ორი ქალაქი — არმოზიკე, მდ. კირთან და სევსამორა, მდ. არაგთან. ეს ორი ქალაქი ერთმანეთზე დაშორებული ყოფილა 16 სტადიით (2—3 კილომეტრი). უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ ცნობაში მოხსენიებულია ერთი და იმავე ქალაქის ორი ნაწილი, ვინაიდან, ასე ახლო მანძილზე ორი დამოუკიდებელი ქალაქის არსებობა დასაჯერებელი არ არის. პტოლომეოსი (II საუკ.) არმოზიკეს უწოდებს არმაკტიკას, პლინიუსი — ჰერმასტს. ეს არის ქართული სიტყვის — არმაზციხე (არმაზის ციხე) გამოთქმა ბერძნული და ლათინური ენების შესაფერისად, ვინაიდან არც ძველ ბერძნულსა და არც ძველ ლათინურს არა ჰქონდათ ბგერები ც და ხ. მეორე მხრივ, დიონ კასიოს კოკეიანი ამტკიცებს, რომ იმავე ქალაქს ერქვა აკროპოლისი. აკროპოლისი შეესაბამება ქართულ შიდა ციხეს და ადასტურებს ამ შენობის ფუნქციას — ეს იყო საქართველოს უძველესი სატახტო ქალაქის მთავარი გამაგრებული ნაწილი, მისი კრემლი. სახელი სევსამორაც ჩვენამდეა შენახული. ეს არის წიწამურა (2—3 კმ მცხეთიდან ჩრდილოეთით). ამრიგად, ქართული ნაციონალური და უცხოური წყაროები სავსებით ჰფარავენ ერთმანეთს. ეს ცნობები დადასტურა და შეავსო არქეოლოგიურმა მასალამ.

მცხეთის მიდამოებში გათხრები დაიწყო 1937 წელს, ხოლო 1944 წელს ჩატარდა უკვე მეშვიდე კამპანია. მუშაობა წარმოებს სამ მთავარ უბანზე. ეს უბნებია: ა. ჩრდილოეთისა, სამთავროს მინდორი (უძველესი სევსამორას რაიონი), ბ. დასავლეთისა, არმაზის ხევთან (სატახტო ქალაქის ერთი არისტოკრატიული გარეუბანი) და გ. სამხრეთისა, ბაგნითი (არმაზის აკროპოლის რაიონი). ცნობები სამთავროში და არმაზის ხევთან აღმოჩენილი ძვირფასი ძეგლების შესახებ უკვე იყო გამოქვეყნებული. ამ მასალამ დაგვიხატა ცხადი სურათი იმისა, თუ როგორ გადაიქცა ელინისტურ ეპოქაში უძველესი დასახლებული პუნქტი ქალაქად, აგრეთვე მოგვცა უძვირფასესი მასალა ანტიკური საქართველოს საზოგადოებრივი და სახელმწიფო წყობილების შესასწავლად. პიტიახშების — ქართველი მეფეების უმაღლესი მოხელეების ერისთავების — ნეკროპოლში (სასაფლაოში) — არმაზის ხევთან, 1943 წლის ბოლოს და 1944 წელს აღმოჩენილ იქნა

ახალი მდიდარი საფლავეები ჩვენი წელთაღრიცხვის IV საუკუნისა. ამ საფლავეებმა მოგვცა ახალი ძვირფასი მასალა, რომელშიაც უნდა აღინიშნოს საუცხოო სამაჟურები ძვირფასად მორთული ჩუქურთმიანი მინაწკრის ფირფიტებით, ზედ არის არამეული წარწერები, რომლებიც ჭერაც არ არის ბოლომდე წაკითხული. ერთ ბეჭედზე არის არამეული წარწერა — „აღად“, სემიტური სახელი ავდრის ხეთურ-სუბარული ღვთაებისა.

მაგრამ უფრო მნიშვნელოვანი შედეგები მიიღო 1944 წელს ბაგნითში მომუშავე რაზმმა. 1940 და 1943 წლებში ჩატარებულ წინასწარ ძიებათა შემდეგ მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ამ რაზმმა 1944 წელს დაიწყო გათხრები არმაზის მთაზე, მთის იმ ნაწილში, სადაც ექსპედიციის აზრით უნდა ყოფილიყო არმაზის აკროპოლისი. ოთხი თვის მუშაობის შედეგებმა დაადასტურეს ეს მოსაზრება.

აკროპოლისის ტერიტორიაზე გათხრები დაწყებულ იქნა მთის იმ ნაწილში (ქვედა ტერასაზე), რომელსაც ხალხი უწოდებს ბაგნითს ან ბაგინეთს, რაც ნიშნავს ბაგინის ადგილს. ბაგინი კი, ძველ ქართულ ქრისტიანულ მწერლობაში ნიშნავდა წარმართულ ტაძარს. ამრიგად, ხალხმა შეინახა ხსოვნა იმისი, რომ აკროპოლისის ამ ნაწილში, ან სადღაც მის ახლო, იყო საკულტო შენობები.

საქართველოს უძველესი სატახტო ქალაქის აკროპოლისის ანუ კრემლის უზარმაზარ ნაშთებს უკავიათ ვეებერთელა ფართობი, დაახლოებით 30 ჰექტარის ოდენა. ეს ფართობი ყოველი მხრით გარშემორტყმულია გალავნითა და კოშკებით. გალავანი სამკუთხედს ქმნის. შისი კედლები მთის ქედებს მიყვება მწვერვალისაკენ. ერთი კედელი ჩრდილოეთის მხრიდანაა, ორი პარალელური — სამხრეთის მხრიდან. 1944 წელს შესწავლილ იქნა სამხრეთის კედლები. შიგნითა უკვე გათხრილია 400 მეტრზე, გარეთა კედელი კი — 261 მეტრზე. გარეთა კედლის სისქე 4 მეტრამდეა, შიგნითა კედლისა — 2,60 მეტრზე ნაკლები არ არის. მათი კონსტრუქცია ასეთია: კლდოვან ნიადაგში საფეხურებად გაჭრილია კალაპოტი; კალაპოტზე აგრეთვე საფეხურებად ამოყვანილია ქვის საძირკველი. ქვები კვადრებად და ფილაქნებად არის გათლილი, ერთმანეთზე ძალიან მჭიდროდ არის მიწყობილი, ამას გარდა, კიდევ შეკრულია საგანგებო კოტებით. ამ ქვის საძირკველზე ამოყვანილია ალიზის კედელი. იქ, სადაც კედელი უფრო კარგადაა შენახული, მისი სიმაღლე უდრის 4,6 მეტრს. საამშენებლო მასალად, აგრეთვე, ნახმარია გამომწვარი აგური და კრამიტი. აგურები უზარმაზარი ზომისა და სიმძიმისაა. კრამიტი საუცხოო ნაკეთებია და გარედან მოწითალო ფერად არის შეღებილი.

ასეთივე დიდი ზომებისაა კოშკებიც, მაგ., სამხრეთის შიგნითა კედლის ცენტრალური კოშკი სიგრძით 11,1 მეტრია, სიგანით — 9,45.

კედლები გამაგრებულია სიგრძეზე და სიგანეზე ჩატანებული ძელებით.

შიდა ციხის შიგნით, ქვემო ტერასაზე აღმოჩენილია სხვადასხვა ისტორიული ეპოქის სამი ქალაქი. უძველესი მათგანი ელინისტური პერიოდის უგვიანესი არ უნდა იყოს (IV—II საუკ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) და მდებარეობს მიწის ზედაპირიდან 3—3,5 მეტრის სიღრმეზე. ამ სამი ქალაქის შენობები დიდად განსხვავდება ერთმანეთისაგან თავიანთი სამშენებლო ტექნიკით.

უძველესი ნაგებობანი წარმოადგენენ სასახლის ტიპის უზარმაზარ შენობებს. განსაკუთრებით საინტერესოა სულ ქვედა ფენის შენობა. ეს შენობა აგებულია უზარმაზარი საუცხოოდ გათლილი ქვის კვადრებით. ამ ფენაში ნაპოვნია მოსაპირკეთებელი ქვის ნამტკრევები და ცალკე არქიტექტურული დეტალები ძალზე დამახასიათებელი ჩუქურთმებით. დიდი მეცნიერული მნიშვნელობა აქვს ამავე ფენაში ნაპოვნ ბრინჯაოს ბალთას. სამხრეთის შიდა კედლის გარე ნაწილში ნაპოვნია I საუკუნის 22 ცალი ფული. ეს მნიშვნელოვანი ფაქტია თვით ძეგლის დასათარიღებლად.

შიდაციხის ტერიტორიაზე დადგენილია ორი წყალსადენი — ღია და დახურული. ეს უკანასკნელი თიხის მილებითაა. წყალი მოდიოდა კარსანის მთიდან (არმაზიდან 3—4 კილომეტრის მანძილზე).

ასე თანდათანობით ამოდის მიწიდან საქართველოს უძველესი სატაქტო ქალაქის ნაშთები. შესანიშნავია ის, რომ მათი გათხრები წარმოებდა მცირე დროის გამოკლებით, მთელი დიდი სამამულო ომის განმავლობაში. საზღვარგარეთელი, ჩვენი მოკავშირე ქვეყნების დიდი სპეციალისტები აღფრთოვანებულნი არიან ჩვენი ხალხის იმ დაუშრეტელი სულიერი და მატერიალური ძალით, რომელმაც ასეთ მძიმე, დაძაბულ დროში შესაძლებელი გახადა ასეთი ინტენსიური მეცნიერული მუშაობა.

ჩვენი ექსპედიციის მეორე შესანიშნავი მხარე ის არის, რომ ექსპედიციის ძირითად ბირთვს თავიდანვე შეადგენდა ახალგაზრდობა, საბჭოთა სკოლაში აღზრდილი, საბჭოთა ადამიანის საუკეთესო თვისებების მქონე. რა წამს იფეთქა ომმა, ამ ახალგაზრდობის დიდი ნაწილი გათხრების ველიდან ჯარში წავიდა და თავისი მკერდით იცავდა სამშობლოს თავისუფლებასა და ღირსებას. ბევრი მათგანი ესლაც იქ არის, მოწინავე პოზიციებზე. დასავლეთის ფრონტებზე იბრძვის ექსპედიციის ყველაზე ძველი თანამშრომელი, უფროსი სერჟანტი სანდრო კალანდაძე. არტილერიის ოფიცრად იყო, კავკასიის მისად-

გომებთან ანადგურებდა გერმანელებს და მძიმედ იქნა დაჭრილი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი ა. აფაქიძე. დემობილიზაციის შემდეგ იგი წარმატებით მეთაურობს ბაგნითის რაზმს. ექსპედიციის ძირითადი მუშაკები არიან აგრეთვე გ. გობეჯიშვილი და გ. ლომთათიძე. ჩვენმა ახალგაზრდობამ დაამტკიცა, რომ მას შეუძლია ემსახუროს სამშობლოს სახელსა და დიდებას, როგორც მშვიდობიანი მეცნიერული შრომის, ასევე წითელი არმიის მებრძოლის საპატიო როლში. ამ ახალგაზრდობის ღვაწლმა მისცა საბაბი ცნობილ ინგლისელ არქეოლოგს, კემბრიჯის უნივერსიტეტის პროფესორს ე. შინსს, ისტორიის ინსტიტუტის მისამართით გამოგზავნილ რუსულად დაწერილ თავის წერილზე შემდეგი დევიზი გაეკეთებინა: „Ай-да, молодцы русские, грузины и все народы Союза ССР!“

## МЦХЕТА — ДРЕВНЯЯ СТОЛИЦА ГРУЗИИ

Стенографический отчет пленарного заседания первой сессии Академии наук Грузинской ССР 2-го марта 1941 года.  
2-е заседание.

Двадцатую годовщину установления Советской власти в Грузии историческая наука в Грузии тоже встретила с определенными достижениями. Это, в частности, можно сказать о вспомогательной дисциплине истории — об археологии.

Достижения археологии в Грузии за истекшие 20 лет и, точнее говоря, за последние 10 лет значительны, и они обусловлены, в первую очередь, теми условиями работы, которые были созданы заботами, стараниями и повседневным вниманием руководящих органов республики, партии и правительства.

Если до революции археологическая работа в Грузии носила почти всегда случайный характер, то за период существования Советской власти в Грузии и особенно за последние 10 лет, эта работа принимает уже планомерный характер.

Ряд научных учреждений провел за последние годы на территории Грузии археологические работы, давшие значительные результаты. Среди этих научных учреждений, одно из первых мест занимает бывший Грузинский Филиал Академии Наук.

Сегодня мы хотим познакомить сессию с теми результатами, которые получены нашим учреждением в одном из определенных районов, в районе древней столицы Грузии — г. Мцхета.

В двух словах я все-таки считаю необходимым отметить также другую работу, так как весьма интересные важные результаты были получены археологическими разысканиями на территории древней Колхиды, в частности, на колхидской низ-

менности. Здесь работы проводились разными организациями, разными лицами, а в настоящее время руководство этим находится в руках Академии Наук Грузии и персонально этими работами руководит проф. Г. Ниорадзе.

Разыскания на территории Колхидской низменности открыли в частности остатки культурных хлебных растений, которые возделывались на территории Грузии, повидимому, уже в конце III тысячелетия и во II тысячелетии до н. э. Соединенными усилиями представителей разных научных дисциплин установлено, что среди этих культурно-возделываемых растений мы имеем такие злаки, как пшеница, просо, ячмень и др. Владимир Менабде, ст. научн. сотр. Тбилисского Ботанического ин-та АН СССР установил, что среди найденных здесь видов пшеницы мы имеем «маху» — грузинский эндем, который неизвестен нигде в мире и который сохранился до наших дней в некоторых горных районах Зап. Грузии.

Мы считаем, что эти остатки относятся к одному из наиболее ранних периодов нашей истории, того времени, когда здесь, на нашей территории, племенная жизнь носила уже вполне определенные формы.

Следующий период — середина II тысячелетия, вторая половина II тысячелетия до н. э. — освещен раскопками Отдела охраны памятников культуры при Управлении делами искусств Грузинской ССР, работами которого руководил проф. Б. Куфтиш. Это широко теперь известная, так называемая Цалкинская экспедиция, которая проводила свои работы на территории одной из древнейших центральных высокогорных провинций Грузии — Триалети. Здесь открытая культура примечательна во всех отношениях: высокохудожественные изделия из благородных металлов, прекрасно расписанная керамика и др. вещи наглядно показывают, на какой высоте стояло население нашей территории уже в ту отдаленную эпоху.

Но все-же наиболее любопытные и важные для нас результаты получены в результате работ, проводившихся в течение последних 4 лет на территории древней столицы Грузии — Мцхета.

В моем распоряжении сегодня имеется очень мало времени для того чтобы иметь надежду удовлетворить тот огромный интерес, который вызвали находки в Мцхета и которым безусловно проникнуты присутствующие здесь товарищи. Я хотел бы сказать лишь основное: Мцхета была выбрана нами в качестве объекта археологических работ не случайно. Мцхета являлась тем пунктом, где мы имели средоточие политической и культурной жизни Грузии за ранний период, освещенный историческими сообщениями. Начиная с этого древнейшего периода, Мцхета никогда не теряла своего значения.

Хотя политические центры страны перемещались в ту или иную сторону, Мцхета и поныне украшена блестящими памят-

никами грузинского зодчества феодальной эпохи и знаменательно то, что, являясь в настоящее время одним из ведущих районов центральной провинции Грузии — Карталини, Мцхета вместе с тем является и тем районом, где появился первенец социалистической индустрии Грузии — ЗАГЭС.

Самым причудливым образом переплетены на территории Грузии различные исторические периоды, но кроме тех наземных памятников истории, которые мы имеем здесь на территории Мцхета, мы имели весьма важные археологические находки — раскопки Фр Байерна в начале 70-х годов прошлого века, камень с греческой надписью с правого берега р. Куры, раскопки проф. Г. Ниорадзе в Карснис-Хеви и Земо-Авчала, — все это естественно толкало наше внимание в сторону Мцхета.

И вот, с момента организации Ин-та языка, истории и материальной культуры им. Марра, Мцхета была взята в центр внимания, как объект подлежащий немедленному обследованию и изучению.

Уже с 1937 года начинается полевая работа в районе Мцхета.

Мцхета интересовала нас также, как тот пункт, где можно было ожидать обнаружения памятников и материалов, отвечающих на один из самых запутанных, темных и вместе с тем важных, для наших историков, вопросов, относящихся к началу исторической жизни племен на территории современной Грузии:— оформились ли эти племена здесь, на месте, то-есть являются ли они аборигенными племенами, или пришли сюда с какой-нибудь другой территории, а если это последнее событие имело место, то каково взаимоотношение пришлых племен с древними насельниками страны, какова была культура этого древнего населения страны...

Вот, все эти вопросы казалось нам, могут найти свое освещение здесь, в Мцхета.

К работам в Мцхета мы приступили с уже сложившимися определенными представлениями, основанными, главным образом, на анализе литературных источников, а также источников другого порядка — языковых, этнографических. Нам представлялось дело таким образом, что как бы не решался вопрос об эндемичности грузинского населения (о чем я вам только что говорил), во всяком случае культурные и политические центры грузинских племен для более ранних периодов мыслятся где-то в других местах, говоря более конкретно, южнее Мцхетского р-на. Мы думали что еще в исторических памятниках Грузии сохранились некоторые воспоминания, которые в результате самого критического отношения к себе дают нам все-таки некоторую точку опоры для соответствующих утверждений.

Сокращая по принуждению свое изложение, я хотел бы отметить тут один из таких фактов: как вам хорошо известно,



два государственных образования наиболее ранних на территории Грузии носили название — Колхида и Иберия. Колхида — это Западная Грузия, Иберия — Восточная, прихватывающая вместе с тем в свои пределы часть Западной Грузии, часть верхней Имеретии. Здесь на месте, во всяком случае, к моменту появления грузинской христианской письменности, Иберия у коренного населения носила название Картли.

Это была довольно обширная страна, имевшая свои внутренние подразделения. Так, для феодальной эпохи Картли делится на верхний, средний и нижний Картли (земо, шуа, квемо Картли). Шуа Картли (средний Картли) это как раз тот Картли или та Карталиния, которую мы привыкли обозначать этим именем и в настоящее время, т. е. район заключенный между Сурамским хребтом и р. Арагвой с востока на запад, Кавказским хребтом и Триалетским с севера на юг.

Но в древнейших грузинских литературных источниках мы находим деление совершенно другое, основанное на какой-то другой почве. Мы, к своему удивлению, открыли, что эта центральная провинция древней Иберии — Карталиния, в древних литературных источниках носит название «Зена-Сопели» т. е. то, что для определенной эпохи, в частности ранней феодальной эпохи, является срединной провинцией, для какой-то другой эпохи и, очевидно, предшествующей, является верхней провинцией, верхней страной.

Здесь привлекает внимание сама терминология «Сопели». Академик Джавахишвили указывал в свое время, что «Сопели» является древним термином, характеризующим наиболее ранний признак в смысле обозначения страны, что впоследствии заменяется словом «Квекана», но в Грузии подобные подразделения основываются и определяются ориентацией исторического субъекта, в данном случае общественно-культурного коллектива по течению реки — «верхнему», «нижнему».

В данном случае такой рекой является мать грузинских рек — Кура, Мтквари, следовательно, для какой-то ранней эпохи этот субъект находится много ниже тех пунктов, ориентацию которых мы имеем для ранней феодальной эпохи, т. е. Мцхета и Тбилиси и, мне кажется, что тут мы имеем явное свидетельство того, что политические и культурные центры грузинского народа более раннее чем Мцхета, лежали где то южнее долины р. Куры, южнее чем Мцхета и Тбилиси. Может быть, к этому периоду и имеет отношение та блестящая Триалетская культура, открытая Цалкинской экспедицией.

Уже в эту эпоху Мцхета является значительно населенным пунктом. Это тот период в истории Мцхета, который освещается материалами из так называемого нижнего яруса самтаврского погребения. Это — рубеж II и I тысячелетия до н. э. В это время население Мцхета представляет собой развитое земле-

дельческое население весьма воинственное по своим навыкам и довольно густое. Очевидно, что чрезвычайно выгодные географические условия Мцхета, то обстоятельство, что Мцхета находится на стыке двух важнейших долин рек Грузии — Арагвы и Куры, привлекает сюда народные силы...

Второй период в истории Мцхета начинается позднее. Но прежде чем перейти к этому периоду, я считал бы полезным показать товарищам те материалы, которые мы имеем из нижнего яруса Мцхета.

Но два слова о самой экспедиции. Полевые работы в Мцхета были начаты еще в 1937 г. Тогда для обследования был намечен правобережный участок Мцхета. Все эти работы и были проведены. Первая сравнительно небольшая по своей численности группа, под руководством Ал. Каландадзе, в первый выезд в поле нашла на следы большого сооружения, которое за две стационарные компани раскопок было выявлено полностью и оказалась баней сложной, любопытной конструкции и относящейся к началу н. э.

Однако, случайная находка в конце 1938 г. северного участка Мцхета, а именно — обнаружение двух надгробных плит с надписью, заставила перенести работы на этот северный, т. н. Самтаврский участок, где полвека тому назад производил свои раскопки Фр. Байерн.

В 1938-39-40 гг. тут были проведены большие полевые работы под руководством ныне покойного акад. И. А. Джавахишвили, в результате которых мы имеем более 1400 раскрытых погребений трех различных основных типов.

В 1940 г. раскопки опять были перенесены на правый берег р. Куры у устья Армазисхеви, на участок, который мы ныне будем называть условно Армазским участком, где был обнаружен аристократический некрополь.

В сороковом году был обследован также ряд других участков, в результате каких обследований, проведенных топографом экспедиции т. Н. Гамбашидзе, мы имеем еще ряд весьма важных участков — Багинети, Накулбакеви.

Вот в самых общих чертах история экспедиции. Сейчас я хотел бы показать товарищам некоторые материалы раскопок. (Демонстрирует снимки).

Товарищи, не имея никакой возможности подробно документировать показанный вам материал и представленный им исторический период жизни Мцхета, я должен отметить, что этот материал убеждает нас в том, что население Мцхета за указанный длительный период, уже с конца II тысячелетия до н. э., развивалось непрерывно, что в его жизни никакой катастрофы, никаких особых изменений, в том числе этнических, не происходило. Для этой эпохи Мцхета является одним из населенных пунктов, но, вероятно, не ведущим пунктом данного населения,

а эти ведущие центры мы должны искать южнее. К сожалению, на этом вопросе я также не имею возможности остановиться; но к определенному моменту Мцхета превращается уже в центр Восточно-Грузинского государства.

По древнегрузинским национальным преданиям, которые получили литературную фиксацию, довольно рано, по видимому не позднее VII века Мцхета превращена в резиденцию восточно-грузинских царей...

Соответствующий рассказ в летописи связан с личностью и деятельностью Александра Македонского. В этом рассказе много надуманного. Ученные книжники заинтересованы в родной древности, но вообще нам представляется, что эта датировка должна соответствовать действительности. В частности, тот материал, который мы имеем из Мцхета убеждает нас, что именно к концу первой эры в жизни населения происходят изменения, которыми можно объяснить то, что этот поселок земледельческого типа постепенно превращается в поселок городского типа. Вопиствующее население постепенно превращается в мирных горожан.

Это могло быть вызвано перенесением центра сюда, в этот район. Тут конечно сыграли свою роль различные исторические факты и условия.

По рассказам древнегрузинского летописца дело происходило, якобы, таким образом: Александр завоевал территорию современной Грузии и пожаловал ее одному из своих полководцев — царевичу Азо, который возвратясь на родину, вывез отсюда часть своего племени: в Мцхета начинается новая жизнь, здесь обосновывается династия Азо, т. е. «парнавазидов», как ее называют одни из древнейших армянских источников.

Александр Македонский, в этом нет сейчас никакого сомнения, никогда в Закавказье не был, но эта ошибка была распространена в мировой литературе в первой эре. Уже Плиний говорит об этом.

Более интересны для нас другие рассказы летописца, в частности, указание на первоначальное местопребывание того племени, которое было приведено сюда, якобы, полководцем Александра Македонского царевичем Азо. Это... тоже Картли, по представлению летописца, но Картли отличающееся от Закавказского Картли — это Арнан-Картли. Сам царевич Картли является сыном царя Арнан-картвелов.

По какому-то странному недоразумению и страшной ошибке, издатели этой летописи печатали данное место в искаженном виде, а именно, название страны печатали в форме Арнан-Картли. Между тем, достаточно посмотреть рукопись, чтобы убедиться в том, что в рукописи стоит Арнан-Картли. Но и целый ряд других источников, которые, по видимому, зависят от рассказа «мокцеваи-кертлисани» (Обращение Грузии) — от этого

памятника, — все они называют эту страну именно в форме Ариан-Картли.

Мне представляется возможным связать это указание с воспоминанием о той большой стране, географическое обозначение которой было известно древнему миру в форме «Хари» или «Хури». Это вся обширная северная часть Передней Азии, которая включает верховья рек Евфрата и Тигра, территории позднейшего Халдского или Урартского царства, а также может быть и некоторые Закавказские районы; это та самая страна, которая по ассирийским источникам носит название также страны Субарту.

Ассирийцы вселенную своего времени представляли себе как составленную из четырех основных частей, причем, одна северная, по их представлению, была Субарту. Это — страна населенная субарами. В современной ориенталистической литературе почти единодушно признается, что Субарту является этническим обозначением того населения, которое занимает страну Хари.

Вот это харийско-субарийское население и является, по нашему представлению тем основным источником, откуда начинаются этнообразующие процессы, дающие нам в частности, картвельские народности.

Связь с этим миром позднейших грузинских образований на территории уже Кавказа, тоже на наш взгляд схвачена историей.

Мы имеем ввиду следующее обстоятельство: Восточно-грузинское государство — Иберию, по греческим источникам, есть возможность проследить лишь до 4-го века до нашей эры и то с некоторыми сомнениями, а раньше мы никаких сообщений об иберах и Иберии не имеем. И многое остается неясным; но еще русский языковед Услар обращает внимание на то, что нельзя думать, что Геродоту, писателю 5-го века не было известно [о существовании Иберии]. У Услара есть запись, что саспейры являются тем народом, который впоследствии стал называться иберами. Об этих саспейрах Геродот рассказывает следующее: «От озера Меотиды до реки Фасида и владений колхов тридцать дней пути для хорошего пешехода, а из Колхиды недалеко уже пройти в Мидию: между этими странами живет только один народ Саспиры: миновав его, будешь в Мидии».

И в другом месте: «Персы живут вплоть до южного моря, называемого Красным; выше их к северу живут Мидяне, выше Мидян Саспиры, выше Саспиров — Колхи вплоть до Северного моря, в которое изливается река Фасид. Эти четыре народа живут на пространстве от моря до моря».

Вот, в свете этих сообщений, для нас важно отметить указания материальных памятников, в частности, материалов из

Самтавро, которые нас приводят к мысли о том, что уже в эту раннюю эпоху население современной Грузии состоит из того же самого этнического слоя.

Передвижение политических и культурных центров саспейров к северу, в долину реки Куры, было обусловлено, как я говорил, многими историческими причинами, но одна из этих причин, на мой взгляд, довольно важная, заключена в тех изменениях, которые произошли в жизни Ближнего Востока в результате завоеваний Александра Македонского. Вот в этом отношении указание древнего летописца является отвечающим исторической действительности, в частности, для Закавказья. Эти изменения заключались в том, что здесь открылся первый, можно сказать без преувеличения, великий водный путь из восточных стран в западные.

В последнее время существование этого великого водного пути оспаривалось, в частности, академиком Бартольдом и Манаидяном. Эти ученые указывали на то обстоятельство, что по сообщению историков уже Римской Эпохи, получается некоторая неувязка, противоречие с другими сообщениями, а именно такое противоречие, что по указаниям историков римской эпохи, албанцы, т. е. тот народ, на территории которого проходил этот путь, был совершенно чужд торговле, что устье р. Куры было засорено и т. д.

Однако, я думаю, что вопрос об этом пути поставлен не совсем правильно. Нам представляется дело следующим образом: этот путь открывается в раннюю эллинистическую эпоху и в конце эллинистической эпохи путь клонится к упадку, что связано с упадком греко-бактрийского царства, вызванным появлением уже новых этнических элементов здесь, на Востоке. Литературные указания, которые мы имеем о существовании этого пути, настолько ясны, настолько независимы одно от другого, настолько конкретны, что сомневаться в их реальном значении не приходится. Так например, чрезвычайно интересно сообщение Арриана, что еще зимою 329—38 г. «к Александру среди различных посольств прибыло и посольство от европейских скифов вместе с послами, которых сам он отправлял в Скифию... В то же время прибыл к Александру и Хорасмийский царь Фарасман с 1500 всадниками; он [Фарасман] говорил, что живет рядом с племенем Колхов (τῶ τε Κόλλῳν γένει) и женщинами Амазонками, и на случай, если бы Александр захотел двинуться против Колхов и Амазонок и подчинить себе соседние с Понтом Евксинские племена, обещал быть путеводителем и приготовить продовольствие для войска... Фарасмана он [Александр] похвалил, заключил с ним дружественный союз и сказал, что ему самому некогда теперь идти походом к Понту, но рекомендовал его персу Артавазу, которому было поручено уп-

равление Бактрией, и другим соседним с ним сатрапам (στρατῆται), а затем отпустил восвояси».

Этот историк утверждает, что Александр от этого предложения тогда отказался, говоря, что он не имеет такого намерения.

Затем, чрезвычайно интересно сообщение о том, что в раннюю эллинистическую эпоху были попытки соединить путем искусственного канала Каспийское море с Черным, что указывает на соответствующую заинтересованность. Здесь мы имеем такое сообщение: «Говорят, что Окс отделяющий Бактриану от Согданы, настолько удобен для плавания, что перевозимые по нем Индийские товары легко доставляются в Гирканию и в местности далее лежащие до Понта посредством рек». Это у Страбона. Далее тоже такое сообщение: «Через Ирканию протекают также реки Ох и Окс до впадения в море; из них Ох течет и чрез Иссею; некоторые говорят, что Ох впадает в Окс. Аристовул называет Окс величайшею из виденных им в Азии рек за исключением Индийских; он говорит также (заимствуя это известие как и Эратосфен, у Патрокла), что она удобна для судоходства и что по ней многие индийские товары сплавляются в Ирканское море, отсюда переплавляются в Албанию и наконец по Киру и следующим за ним местностям перевозятся в Евксин».

Плиний, который для нас важен в том отношении, что он имел в руках присланные с Кавказа ситуационные карты, рассказывает: «Некоторые авторы передают, что между Понтом и Каспийским морем не более 375.000 ш. расстояния, а Корнелий Непот — 250.000. Так снова суживается Азия. Цезарь Клавдий дает расстояние от Киммерийского Боспора до Каспийского моря 150.000 ш. и прибавляет, что Селевк Никатор думал было прорыть здесь канал, но в это время был убит Птоломеем Керанном. От Кавказских ворот до Понта, как известно почти достоверно, 200 000 шагов».

Безымянный автор Перипла тоже говорит, что: «При входе в реку на левой стороне Фасида лежит (основанный) милитянами греческий город, называемый Фасидом, в который, как говорят, сходятся шестьдесят племен, говорящих на разных языках; в их числе, говорят, приезжают варвары из Индии и Бактрианы».

Далее всем известное описание Страбоном водного пути.

По описанию Страбона индийские восточные товары по Каспийскому морю доставлялись к устью Кира или Куры, отсюда поднимались вверх до пункта, который не указан, потом сухопутным сообщением перевозились в Западную Грузию до города Сарапанис, т. е. Шорапани, отсюда водным путем сплавлялись в город Фасид — Поты.

На существование этого пути указывает чрезвычайно любопытное сообщение Страбона, что на тех участках течения Фазиса, где плавание судов было невозможно, было построено 120 мостов.

Существование данного пути подтверждается монетными находками, которые, как это можно видеть на нашей карте, выставленной на археологической выставке, следуют именно по этому пути.

Огромный приток, огромный с точки зрения того времени, конечно, монет Александра Македонского и его наследников, а также появление монет местной чеканки и такое распространение этих монет по всему этому пути и дальше в Закаспийскую область, также является явным свидетельством того, что этот путь существовал и что он имел большое значение.

Так вот, можно думать, что среди факторов обусловивших выдвижение Мцхета, одним из значительных факторов является открытие этого великого водного пути из восточных стран в западные, в частности, по территории Грузии.

На существование данного пути указывает также появление ряда городов по его протяжению. Существование этих городов удостоверено как грузинскими, так и иноземными источниками, в частности, любопытное сообщение дает Плиний, который называет целый ряд городов, исчезнувших впоследствии, о которых мы ничего не знаем кроме названий.

Вот в таких исторических условиях Мцхета постепенно превращалась в город, а потом в столичный город. Эта история представлена материалом из кувшинных погребений, а также погребениями в черепичных и каменных ящиках, но это как раз то время, когда о Мцхета появились и литературные сообщения. Серьезное изучение сообщений этих различных групп источников дало нам значительные результаты. Выражаясь образно, мы констатировали, как бы предварительный сговор историков насчет необходимости дать одинаковые единогласные сообщения.

Так например, уже первое сообщение об этих городах Иберии, появление которых было связано с походами римлян в Закавказье, вам известно, что в 60-ых годах н. э. в Грузии появился римский легион под начальством Помпея, — эти сообщения нам рисуют иберийские города и, в первую очередь, Мцхета в том виде, в каком нам эти города представляют эти раскопки.

Вот знаменитое сообщение Страбона, заимствованное им у спутников Помпея, греческих малоазийских писателей, которые собирали соответствующие сведения здесь, на месте, в качестве очевидцев и наблюдателей в 60 г. н. э.: «...Албанский и Иверский народы, которые именно и составляют главное население названного перешейка, также могут быть названы Кавказскими, но занимают страну богатую и могущую иметь весь»

ма густое население. И действительно, Иверия прекрасно заселена в большей части городами и хуторами, так что там встречаются и черепичные кровли, и согласные с правилами зодческого искусства устройство жилищ, и рынки, и другие общественные здания».

Все это замечательно удостоверяется теми материалами, которые добыты нашей экспедицией во Мухета. Черепица, которая привлекала внимание этих греческих наблюдателей, добыта нашей экспедицией в огромном количестве. Она была использована, как я говорил, в качестве строительного материала для погребений начала н. э.

Одно из тех общественных зданий, о которых говорит Страбон, а именно, баня, также открыта нашей экспедицией. Больше того, экспедиция открыла надгробную плиту — стеллу, в которой говорится, что в свое время эта стелла была воздвигнута там, где нашел себе вечный покой некий Ахол, главный художник и главный зодчий.

Очень важно в сообщении Страбона указание на густоту населения Иберии. Страбон прямо говорит, что Иберия прекрасно заселена, а густота населения в связи с развитием путей сообщения является одним из важнейших условий для ускорения общественного разделения труда. И действительно, по сообщениям того же Страбона, мы имеем возможность сделать заключение, что к началу н. э. социальная структура иберского общества имела развитый характер.

Страбон говорит о том, что население Иберии состоит из людей четырех родов. Первый род — это царский род, второй род — род жрецов, третий род составляют люди занимающиеся военным делом и земледелием. А четвертый род — это простонародье, которое состоит в качестве рабов у царского рода и обслуживает его всем что необходимо для жизни.

Та картина имущественного расслоения, которую дают нам мухетские материалы, вполне подтверждает, на наш взгляд, сообщения Страбона. Здесь мы имеем возможность говорить на основе материалов из Самтавро, но картина стала совершенно ясной, когда в конце 1940 года был раскрыт нетронутый некрополь у устья Армазис-Хеви (демонстрирует снимки).

Необычайная картина самого изысканного богатства представилась глазам тех, кто присутствовал при открытии этих гробниц.

При дальнейшей обработке инвентаря гробниц, открывались все более и более важные и новые детали. Мы имеем тут материал, который требует самого пристального и длительного изучения со стороны специалистов, искусствоведов, а также представителей других дисциплин.

Я передам содержание этих гробниц в самых кратких чертах;



В типичных случаях покойник клался на погребальные ложа из орехового дерева, ножки которых имели серебряные фигурные обкладки, а иногда и такие же перила. Накладывалась золототканная материя, роскошные золотые бляшки и пуговицы, клалось огромное количество разных предметов и украшений — перстней, браслетов, серег, украшенных драгоценными камнями в виде гемм и каем, клалось много золотых монет.

В мужских погребениях, в частности, в погребении № 1, мы имеем уже предметы иного характера, а именно, мы имеем инсигнии, вещественные знаки власти. Вообще погребение № 1 имеет для нас большое историческое значение. Мы хорошо знаем, кто погребен здесь. Это питнахш Аспарух, именная печать сохранилась при погребении, здесь же сохранился его пояс, тоже имеющий значение внешнего вещественного выражения власти, здесь же сохранилась часть ножен его кинжала, здесь же сохранились другие вещи, по которым мы можем составить себе некоторое представление о семье данного лица, а именно, на поясе питнахша Аспаруха сохранилось портретное изображение супругов в виде геммы, которое носит два имени: мужчину здесь зовут Зевах, а женщину Карлак. Можно почти с уверенностью утверждать, что здесь мы имеем изображение родителей питнахша Аспаруха.

Имя Зевах повторяется также в других случаях, в частности, в греческих надписях двуязычной стеллы, которую я вам прочту. Греческая часть этой надписи гласит следующее: «Серафита, дочь нынешнего питнахша Дзевах, супруга сына питнахша Пупликия Агриппы Иодмангана, одержавшего много побед эпитропа царя иберов, великого Ксефарнуга. Скончалась еще молодой, 21 года, обладала бесподобной красотой».

Так переводит проф. С. Каухчишвили.

Я думаю, что если мы это переведем немного иначе, то получим «Дочь питнахша великого царя Иберии Серафита (полную поддержку такого перевода мы имеем в арамейской надписи) скончалась еще молодой, 21 года и была неподражаемой, бесподобной красоты».

В арамейской части той же надписи, той же стеллы читаем следующее: «Я Серафита, дочь Зевах, младшего питнахша Паремана царя, жена Иодмангана победоносна и много побед сделавшего эпитропа Ксефарнуга царя — сына Агриппы эпитропа Фаремана царя...»

Это чтение в переводе Г. В. Церетели.

На другой стелле, которая имеет только арамейскую надпись и которая еще не может считаться прочтенной до конца, мы имеем текст примерно следующий (чтение опять так Г. В. Церетели): «Царь Михридат, царь великий, сын Фаремана,

царя великого, я (какое-то. неизвестное имя, которое сейчас нам трудно раскрыть) сын Зеваха вельможи». Тут в арамейском тексте стоит термин «раб-тарбас», который Г. Церетели идентифицирует с древне-персидским «вазурган».

Далее рассказывается о каких-то военных победах совершенных нашим царем; упомянут ряд городов, а в конце надписи упоминается опять-таки некий Аспарух, который кажется, и поставил этот камень с надписью.

Таким образом, вы видите, что имя Зеваха повторяется несколько раз. Если правильно мнение Г. Церетели, что эти две надписи в смысле палеографическом отстоят друг от друга на большом расстоянии — он кладет расстояние между ними целое столетие, — то тогда мы должны думать, что тут имеется повторение одного и того же фамильного имени на протяжении ряда поколений — Зеваха. А если окажется, что эти надписи отстоят друг от друга не так далеко, то тогда мы имеем возможность идентифицировать этого Зеваха с Зевахом из первого погребения.

Тем более, что здесь во второй надписи упоминается то же самое имя, Аспаруха, которое, конечно, тоже могло повториться.

Таким образом, Армазский некрополь дал нам, с одной стороны, богатейший инвентарь, а с другой стороны целый ряд новых исторических сведений, исторических фактов, которые при соответствующей трактовке обогащают наши знания о древней Грузии, подтверждая полностью наши представления об организационно-политической структуре древней Грузии, наши сведения, которые были основаны на критическом анализе сообщений.

Два слова о датировке погребений. Датируются они как разного характера надписями, как вещами из инвентаря этих погребений, так, в частности, и монетами, которые там были найдены в большом количестве.

Так, например, в погребении 1, т. е. пиптахша Аспаруха мы имеем 6 монет, при чем одна Тита, другая Траяна, третья— Адриана и наиболее поздняя монета, которая была найдена в армазском погребении, принадлежит императору Валериану, т. е. датируется серединой 3-го века нашей эры.

Конечно, эти погребения не все являются погребениями одного и того же времени, некоторые более ранние, другие более поздние. Одним из ранних погребений является, по видимому, погребение пиптахша Аспаруха. Едва ли мы ошибемся если скажем, что это погребение, в котором представлены монеты Тита, Траяна и Адриана (Адриан царствовал между 117-138 годами), не может быть древнее 2-го века.

Другие погребения могут заходить и в 3-й век.

Точно также первыми тремя веками датируют эти памятники наши специалисты на основе палеографического характера надписей.

В надписях, геммах и каменных плитах упоминается ряд исторических личностей, в том числе древне-иберские, древне-грузинские цари, а также ряд лиц из дома питнахша. Все эти лица до сих пор нам были не известны, они для нас впервые появляются на арене истории, большинство же царственных особ было известно, а некоторые и довольно хорошо. Так, например, хорошо известен царь Фарасман и его сын Митридат.

В тех случаях, когда мы имеем упоминание Фарсмана в изолированном виде, речь может идти, конечно, только о двух Фарасманах. Один Фарасман — царь Иберии середины, вернее говоря, второй трети первого века н. э., сына которого звали Митридатом. Этот Фарасман и сын его Митридат известны по многим сообщениям, и в частности, по греческим надписям, которые высечены во второй половине 75 года н. э. и которые тоже сохранились до наших дней.

Второй Фарасман — это Фарасман Доблестный, Фарасман-Квели (грузинская летопись), который царствует в первой половине второго века. Оба эти Фарасмана являлись сильными владетелями.

Вообще можно сказать, что в первых веках н. э., Восточно-грузинское царство представляло собой сильное государство, перед владетелями которого иногда буквально заискивают римские императоры, которые придают большое значение военному союзу с Восточно-грузинскими царями.

Первый Фарасман известен в частности по тем событиям, которые имели место на территории Армении во второй трети первого века, когда происходит борьба из-за Армении между Восточно-грузинским царством и Парфянским царством.

Пользуясь поддержкой римского императора, царь Фарасман вторгается в Армению, захватывает город Арташат, сажает на армянский престол своего брата Митридата и возвращается во-свои. Но Митридат в конце концов гибнет от руки своего брата Фарасмана и своего племянника Радамиста. На его месте появляется уже Радамист в качестве армянского царя. Однако, Радамист оказался настолько жестоким правителем, что вызвал народное возмущение в Армении, бежал из Армении и в конце концов погиб здесь у себя на родине.

Второй Фарасман ездил два раза в Рим: первый раз к императору Адриану, а второй раз к императору Антонино.

Вот что об этих событиях рассказывают нам римские историки. Римский историк II или III века н. э. Эли Спартиан рассказывает, что: «...многим царям Адриан... дал огромные дары, но никому не дал больших, чем царю иберов, которому после великолепных даров дал слона и пятисотенный отряд».

Дион Кассий Коккеян, римский историк того же времени рассказывает:...

Есть предположение, что эта конная статуя царя Фарасмана сохраниена до наших дней в британском музее. Не случайно, что среди монет некрополя, больше всего найдено монет Адриана и блюда с изображением Антиноя.

Второй раз царь Фарасман ездил в Рим: «...Царь Фарасман прибыл к нему в Рим и поднес ему даров более, чем Адриану», так рассказывает третий римский историк Юлий Капитолин.

Мы почти безошибочно можем сказать, что вторая арамейская надпись имеет в виду Фарасмана первого и его сына, а царь Ксефарнуг, упомянутый в надписи Серафиты нам уже известен намного хуже по другим источникам. Возможно, что это имя соответствует имени царя Фарнаджоба, сохранившемуся в грузинских летописях.

Сокращая чрезвычайно свой доклад, я вынужден прекратить эти рассуждения по вопросу идентификации исторических персон, упомянутых в этих надписях, но нельзя обойти вопроса о том, что дают нам эти памятники для освещения общественно-политического строя древне-восточной Грузии. Этот вопрос до самого последнего времени являлся спорным, хотя и без всякого, на наш взгляд, основания.

Некоторые товарищи того мнения, что по описанию Страбона Иберия представляла собой родовое общество в котором, естественно, отсутствовало государственное устройство. Этому взгляду противопоставляется взгляд, по которому Иберия к началу нашей эры представляла собой классовое общество с государственным строем, представлявшим тип восточной теократической монархии.

Эти споры нашли свое выражение в одном очень важном для нас факте. Академия Наук СССР готовит 12-томник Истории СССР. Это предприятие было начато еще в начале 1938 года и по истории Грузии статьи были заказаны тбилиским работникам, но по составлению вызвали некоторые возражения, с которыми авторы не хотели согласиться. Возникли споры, которые закончились тем, что статьи тбилиских историков были изъяты и заменены статьями других авторов, в которых опять-таки дается старое освещение данной проблемы, а именно, то, что к началу н. э., Иберия представляет собой родовое общество, в котором отсутствует государственное устройство, потому государственная организация появляется только в классовом обществе.

Я думаю, что надписи и материал, который очень кстати появился к 20-ой годовщине установления Советской Власти в Грузии, положит конец этим спорам. Нет никакого сомнения, что перед нами классовое общество и что во главе этого общества государственная организация развитого типа.

Во главе этой государственной организации стоит царь. Мы знаем сейчас по этим надписям титул этого царя — царь Ибе-

ров, что представляет собой прямой перевод грузинского мепекартвелта или картвелта-мепе, которые даны уже в «Обращении Грузии», он повторяется впоследствии в Тао-кларджетском царстве. Мы объясняли этот факт иначе, а теперь приходится объяснять такое повторение в Тао-кларджетском царстве весьма сильными традициями, которые выносят на сцену старые обозначения.

Мало того, титулатура иберского царя к началу нашей эры выражается не только этими двумя словами «царь Иберии», но и словами «царь Великий». Упорное повторение этого выражения в трех случаях указывает на то, что мы имеем здесь дело с канонизацией формы «царь Иберии» «царь Великий».

Что же представляет собой аппарат управления? Аппарат управления строится сверху по воле царя и от имени царя. Все эти чиновники, высшие сановники, которые упомянуты в этих надписях, являются чиновниками-эпитропами, питнахшами царя. Здесь нет, конечно, речи о народных органах управления — таких органах управления, которые к 60-тым годам 19 в. сохранились в высокогорной зоне Грузии, у сван.

Больше того, мы можем сейчас представить себе более конкретно этот самый аппарат управления. Он довольно сложный — целый ряд чиновников. Тут мы имеем высших чиновников, затем питнахша, хотя наши товарищи и думают, что в первом случае греческую часть билингвы нужно перевести не «младший питнахш», а как «нынешний питнахш». Однако, арамейская часть надписи, а также общий смысл — вне общего контекста понять совершенно невозможно, — показывают, что единственно возможным переводом является «младший питнахш». Существование младшего питнахша подразумевает существование и старшего питнахша. Следовательно, мы имеем целую иерархию питнахшей. Кроме того, мы имеем и других чиновников — эпитропов.

Но вот что интересно: мы имеем возможность установить, что эти обозначения являлись лишь обозначениями или переводом местных наименований этих должностей. Это совершенно очевидно в двух случаях, когда эпитроп греческой надписи соответствует арамейскому «раб-тарбас». Этот самый термин сохранился до сих пор в грузинском языке в форме «дарбаза». В буквальном переводе «раб-тарбас» впервые был сформулирован как соответствующий грузинскому «эзосмодзгвари», т. е. одному из древнейших должностных терминов грузинского государственного строя. Следовательно, мы имеем полное основание думать, что греческий «эпитроп» и арамейское «раб-тарбас» выражают только «эзосмодзгвари».

Что же мы можем сказать о питнахше. Это перевод местного термина и этот термин «эрнстави». Проф. Н. Бердзенишвили открыл чрезвычайно важные документы, которые еще

не изданы, что лишает нас возможности их использовать. В документах этих дано описание посвящения в эриставское звание, в эриставский сан, причем мы имеем два чина — для младшего и старшего эристави, т. е., для поздней эпохи повторение и подтверждение того факта, что подтверждено для начала нашей эры. Но мы имеем и более ранние и некоторые, более поздние, весьма интересные аналоги, которые убеждают нас в том, что именно в данном случае мы имеем дело с эриставской властью.

Так, в одном уникальном памятнике феодальной Грузии «Дзегли Эриставта» рассказывается, как один из представителей фамилии Бибилури был посвящен в сан эристави и дано описание инсигний Эристави. Тут сказано:<sup>1</sup>...

Конечно, некоторые из этих инсигний в погребении сохраниться не могли, а другие налицо, так например: именная печать эристави — она здесь налицо, серьга — тоже налицо, портретное изображение Аршуши, питахший пояс — тоже, оружие — тоже.

Очень интересное сообщение о печати питахша мы имеем в сохранившемся оригинальном памятнике «Житие Шушанки», где говорится, что питахш запечатывает своей печатью кандалы, в которые была закована его жена;

Здесь прямо указывается на то обстоятельство что, питахш (это питахш уже более поздний — 5-го века) имеет свою печать. Конечно, она должна быть именной.

Надписи из армазского некрополя имеют большое культурно-историческое значение. Одно то обстоятельство, что в древней столице Грузии представлено так хорошо знание этих двух международных языков того времени и соответствующего письма, указывает на уровень культурного развития общества. Но надписи из Армази представляют и более общее значение, выходящее за пределы Грузии: в частности, арамейские палеографические памятники из Армази — теперь это можно сказать смело, открывают новую страницу в истории арамейской палеографии. Один пример: уже в начале XX в. в селении Бори Западной Грузии был открыт памятник чрезвычайно близкий по своему историко-художественному стилю армазским памятникам, имеющим те же самые надписи. Эти надписи не могли быть прочтены до самого последнего времени, и крупнейшие специалисты выражали мнение, что эти письмена представляют собой надписи латино-римские. После открытия этих арамейских памятников из Армази, сотрудник гос. Эрмитажа А. Борисов при содействии нашего сотрудника Г. Церетели легко прочитал над-

---

<sup>1</sup> აქ აღბათ იგულისხმება შემდეგი ადგილი: „...და უწოდა ერისთავი ცხრაძმის ჯევისა, და შემოსა სამოსლითა მით, რომელ ემოსა მაშინ მეფესა და შეაცუა ბეჰელი და საყურე და სარტყელი თსი, საქურველი და ცხენი თოროსანი...“ თ. ეორდანი, ქრონიკები, 11, ტფ., 1897 წ., გვ. 4 (რედ.).

писи на борийском блюде. Там оказался тоже один новый пинахш.

Недавно в издании гос. Эрмитажа вышел большой значительный труд тов. К. Тревера о греко-бактрийском искусстве вместе с изображением некоторых памятников, имеющих подобного характера надписи. Об этих надписях в этом труде говорится, что они составлены на каком-то восточном наречии. Мы предсказываем, что армазские надписи помогут прочтению этих надписей греко-бактрийского искусства.

Последний вопрос, который очень интересует нашу общественность: а почему нет грузинских надписей на армазских памятниках? Значит ли это, что грузинского письма тогда еще не было? Мы думаем, что на основе отсутствия грузинских надписей на тех памятниках, которые были открыты до сих пор, вопрос этот до сих пор нельзя еще решить ни в положительную, ни отрицательную стороны.

Отсутствие грузинских надписей на армазских памятниках и вообще на памятниках самтавских, должно основываться на совершенно другой почве. Между прочим, я тут мимоходом должен упомянуть об одном факте: на погребальных кувшинных самтавских, а также на погребальных кувшинах Западной Грузии, встречаются отдельные инициальные знаки, которые очень напоминают некоторые буквы древне-грузинского алфавита. Можно было бы сделать заключение, что здесь мы имеем использование грузинского алфавита в качестве инициальных знаков мастерами, однако, научная осторожность диктует нам воздержаться пока от окончательного суждения по этому вопросу; до тех пор, пока мы не имеем сплошного текста, этот вопрос тоже не может быть разрешен.

Однако, существование грузинского письма для той эпохи мы считаем вполне вероятным. Отсутствие грузинских надписей объясняется другими причинами, именно тем, что в это время для всего Переднего Востока международным письмом и языком являлись греческий и арамейский, что, в частности, для восточных стран связано было также и в отношении арамейского письма с вопросом религиозного культа. Даже тот факт, что христианство после утверждения в Грузии приняло грузинское письмо, указывает на то, что это письмо не было использовано господствовавшей до того языческой церковью, а эта языческая церковь, безусловно, находилась под сильным древнеиранским влиянием. Это совершенно очевидно на следующих фактах: на именах, а также на таких фактах, как брачный союз внутри царского дома между близкими родственниками — двоюродными братьями и сестрами, между дядей и племянницей и т. д. Такие брачные союзы совершенно чужды грузинскому племени и весь материал, и этнографический и исторический, убе-

ждает нас в этом. Грузинский народ питает к таким брачным союзам глубокое отвращение и если такие брачные союзы имели место, то, с одной стороны, они указывают на соответствующий религиозный культ, а с другой стороны на изолированное, исключительное положение царского дома, что, в свою очередь говорит о характере государственного устройства.

Поэтому нет ничего удивительного в том, что здесь мы не имеем грузинских надписей. Не исключена возможность, что дальнейшие наши разыскания внесут новый свет в эту область.

Одна историческая аналогия — для 5-го века мы имеем не только грузинский алфавит, но и грузинскую литературу, как «Житие Шушаники», для 5-го века мы имеем прекрасные болгарские надписи. Никто не сомневается, что в 5-ом веке мы имеем и письмо и литературу, однако, с 5-го века мы имеем именно печать панахша Аршуши, на которой прямо говорится, что это грузинский панахш, однако, надпись высечена по гречески.

На этом разрешите сегодня закончить.



## თ ბ ი ლ ი ს ი

### მოკლე ისტორიული ნარკვევი

თბილისი მსოფლიოს უძველეს ქალაქთა რიცხვს ეკუთვნის. თავისი სახელწოდება მან მიიღო თბილი გოგირდის წყაროებისაგან, რომელნიც ქალაქის უძველეს ნაწილში მოიპოვებიან.

არქეოლოგიური მონაცემები მოწმობენ, რომ თანამედროვე თბილისის ტერიტორია დასახლებული ყოფილა ჯერ კიდევ შორეულ წარსულში. პირველად ლიტერატურაში თბილისი, როგორც ქალაქი, იხსენიება ახალი წელთაღრიცხვის IV საუკუნის მეორე ნახევრის ამბობთან დაკავშირებით, როცა სპარსელებმა პირველად დაიმკვიდრეს პოლიტიკური გავლენა აღმოსავლეთ საქართველოში. უძველესი ქართული მატრიანე მოგვითხრობს, რომ იბერიის მეფე ვარაზ-ბაკურის დროს, დაახლოებით 368 წელს, სპარსთა შაჰის პიტიახში „მოვიდა ტფილისად ქალაქად-ციხედ“ და იგი თავის რეზიდენციად აირჩიაო. პიტიახშის არჩევანი მოწმობს, რომ თბილისს უკვე იმ დროს ჰქონდა მოპოვებული ადმინისტრაციულ-სამეურნეო და სამხედრო-სტრატეგიული მნიშვნელობა. თბილისი მდებარეობდა გზაზე, რომელიც მტკვრის ხეობითა და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიით საქართველოს აკავშირებდა ირანთან, მდინარის ვიწრო კლდოვანი კალაპოტი ქალაქთან (იქ, სადაც დღეს მეტეხის ხიდებია) საუკეთესო ადგილი იყო ხიდის ასაგებად, რომლითაც ერთმანეთს უკავშირდებოდა მარჯვენა და მარცხენა ნაპირის ქართლი, აგრეთვე გზა მიდიოდა ჩრდილოეთ ალბანეთში (ახლანდელი აზერბაიჯანის სსრ). ქალაქის დასავლეთით უშუალოდ მდებარე მაღლობი და მდინარის მაღალი, კლდოვანი ნაპირი ადვილად ჰკეტავდნენ მტკვრის გაყოლებით მიმავალ გზას.

მცხეთა, ძველი სატახტო ქალაქი აღმოსავლეთ საქართველოს მეფეებისა, რომელთა მოქმედებისთვისაც თვალყური უნდა ედევნებინათ პიტიახშებს, სულ 20 კილომეტრზე მდებარეობდა თბილისის ჩრდილოეთით.

მეორე ძველქართული წყაროს ცნობით. სახელგანთქმული ქართველი მეფე ვახტანგ გორგასალი, ვარაზ-ბაკურის შთამომავალი მეექვსე თაობისა, „აშენებდა ქალაქსა ტფილისსა“, ხოლო გორგასალის

შვილმა დაჩიმ (VI საუკუნის პირველი წლები) „განასრულნა ზღუდენი ტფილისისანი“.

აჰავე ხანში თბილისი იქცა საქართველოს მეორე სატახტო ქალაქად, მცხეთასთან ერთად. ამ ეპოქაში თბილისის მნიშვნელობას ის მოწმობს, რომ აქ V საუკუნეშივე არსებობდა საეპისკოპოსო: თბილისის ეპისკოპოსი პირველად იხსენიება 506 წელს. ამ დროიდან თბილისი საქართველოს პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების ცენტრი, მისი უდიდესი სავაჭრო-სახელოსნო ცენტრი ხდება. უძველესი საზღვარგარეთული ცნობა თბილისის ახალი ფუნქციის შესახებ ეკუთვნის VI საუკუნის ბიზანტიელ ისტორიკოსს თეოფანეს, რომელიც სპარსთა წინააღმდეგ ქართველთა 571 წლის აჯანყების გამო ამბობს, რომ „იბერთა დედაქალაქი იყო ტიფილისი“.

თბილისის შემდგომი ისტორია განსაკუთრებით მდიდარი და რთულია. ქალაქის მნიშვნელობა ყველა იმ გარეშე ძალების უდიდეს ყურადღებას იქცევდა, რომელთაც საქართველოს დამონება ეწადათ. თუ აგრესორი საკმაოდ ძლიერი იყო, იგი ცდილობდა თბილისში დამკვიდრებულიყო და ქალაქი გაეხადა მთავარ დასაყრდენ პუნქტად საქართველოში; თუ მას საამისო ძალები არ მოეპოვებოდა, მიზნად ისახავდა მის სრულ მოსპობას, მაგრამ მრავალტანჯული, მრავალჯერ დანგრეული ქალაქი ფენიქსივით ცოცხლდებოდა. ამაში გამოჩნდა თბილისის, როგორც საქართველოს ორგანული კულტურულ-ეკონომიკური ცენტრის, მნიშვნელობა. ტყუილა კი არ უწოდებდა თბილისს ქართველი ხალხი „ქალაქს“; ეს მისთვის ყველაზე დიდი, მნიშვნელოვანი და ტიპიური ქალაქი იყო.

ხალხმა თბილისი დიდი სიყვარულით შემოსა. თბილისის მაგარ კედლებთან არა ერთხელ ჰპოვა საიმედო დაცვა ხალხის თავისუფლებამ, რომელსაც ხელპყოფდნენ უცხოელი დამპყრობნი და შინაური მოძალადენი. ხალხურმა პოეტებმა აღფრთოვანებული ლექსები უძღვნეს მას:

„ნეტარ ქება როგორ ითქმის ამ თბილის ქალაქისაო,  
ზამთარი იცის ბროლისა, ზაფხული ზურმუხტისაო!“

ხალხს თბილისი მიუვალ ციხე-სიმაგრედ მიაჩნდა. მან პამპულა შეარქვა „დამპყრობს“, რომელიც იმუქრებოდა ქალაქის აღებას დამშვევით, მაგრამ დამარცხებული საშარცხვინოდ უკუიქცა. იგი ხალხის თვალში უხეირო და სასაცილო ბაქიას სიმბოლოდ იქცა.

VI საუკუნეში, მას შემდეგ, რაც 523 წელს სპარსელებმა ქართველთა მეფის ხელისუფლება მოსპეს, თბილისი სპარსთა მარზპანის რეზიდენციას წარმოადგენდა. ამასთანავე თბილისი VI საუკუნეში უაღ-

რესად მნიშვნელოვანი ეროვნულ-კულტურული ცენტრია; VII საუკუნის დამდეგს აქ დამთავრდა დიდებული კათედრალური ტაძრის, თბილისის „სიონის“ მშენებლობა, რომელიც დღემდეა დაცული.

VII საუკუნის დამდეგს სახალხო მოძრაობამ სპარსელები თითქმის სრულიად განდევნა იბერიიდან, მაგრამ მათ ჯერ კიდევ შეძლეს თბილისის ციხის შენარჩუნება. 627 წელს ჰერაკლე კეისარი, რომელიც სპარსელებს ეომებოდა, გარშემოადგა თბილისს. ბიზანტიელებმა და მათმა მოკავშირე ხაზარებმა ძლივსძლივობით აიღეს ქალაქი, დაანგრიეს და გაძარცვეს, პირველად მისი არსებობის მანძილზე. ამ ამბების თანამედროვე ალბანური წყარო მოგვითხრობს, რომ ხაზარებმა უთვალავი განძეულობა ჩაიგდეს ხელში თბილისს, ამ „გასათუთებულ, სავაჭრო, დიდებულ ქალაქში“.

VII საუკუნის დამდეგიდან თბილისი ქართლის ერისმთავრის — ახალგაზრდა ფეოდალური სამთავროს მეთაურის ადგილსამყოფელია.

642—643 წლებში საქართველოს საზღვრებს მოადგნენ არაბები, რომელნიც, უწინარეს ყოვლისა, თბილისისაკენ გამოემართნენ. მაგრამ ქალაქის ხელში ჩაგდება მათ შეძლეს მხოლოდ VII საუკუნის დამლეგს (აქ 704—705 წლებში მოიჭრა პირველი ადგილობრივი არაბული ფული). VIII საუკუნის 30-იანი წლების დამლევიდან არაბებმა თბილისი გადააქციეს საამიროს ცენტრად, რომელშიც თავდაპირველად მთელი აღმოსავლეთი საქართველო შედიოდა. 764 წელს თბილისი აიღეს და გაძარცვეს ხაზარებმა.

არაბთა ამირასთან ერთად, თბილისში VIII საუკუნეში რეზიდენცია აქვს ქართლის ერისთავსაც, ხოლო ქალაქისა და მისი ოლქის ქრისტიანი მოსახლეობა ქართველთა კათალიკოსს ექვემდებარება. IX საუკუნიდან თბილისის ამირებს სწადიათ თავი დააღწიონ ხალიფას ბატონობას, ქალაქი არაბთა ცენტრალურ და პროვინციულ ხელისუფალთა ურთიერთბრძოლის საგანი და სარბიელი ხდება. 853 წელს ხალიფას სარდალმა ბუღამ ბრძოლით აიღო თბილისი, სადაც განდგომილი ამირა სააკი იყო გამაგრებული, გადაწვა ქალაქი (ქალაქში შენობათა მნიშვნელოვანი ნაწილი ხისა იყო) და მთელი ოლქი გააჩანაგა. არაბული წყაროების ცნობით, ამ დროს თბილისში 50.000 მცხოვრები დაიღუბა, რაც ქალაქის სიდიდეს მოწმობს. მიუხედავად ამისა, X საუკუნის სომეხი მწერალი უხტანესი თბილისს კვლავ უწოდებს საქართველოს „დიდებულ დედაქალაქს“, „განსაცვიფრებლად ნაგებს, საუცხოოსა და საკვირველს“. X საუკუნის არაბი გეოგრაფები ისტახარი და იბნ-ჰაუკალი ამბობენ, რომ „თბილისს იმ დროს შემოვლებული ჰქონდა ორი კედელი სამი (მესამე ავტორის მოწმობით კი — ხუთი) კართურთ. თბილისი ნაყოფიერი და გამაგრებული ქალაქია. იქ უხვად

ზოიპოვება პროდუქტები, რომელთა ფასი იაფია; თავისი კეთილდღეობით იგი სჯობს სხვა მდიდარ სახელმწიფოებს... იქ არის ტივერიადის აბანოების მსგავსი აბანოები, სადაც წყალი უცეცხლოდ დუღს. ქალაქი მდინარე მტკვრის ნაპირებზე მდებარეობს. ხორბალს წყლის წისქვილებში ფქვავენ, როგორც მოსულში... თბილისში უცხოელთათვის უშიშროება და სტუმართმოყვარეობა სუფევს; იქ ყველას, მათთან შემთხვევით მისულს, მეგობრულად ექცევიან, ვისაც კი ოდნავი გამჭირახობა და დამოკიდებულება აქვს განათლების საგნებისადმი“.

X საუკუნის შუა წლებში თბილისის ამირები დამოუკიდებელი ფეოდალები გახდნენ, მაგრამ ქალაქის სავაჭრო ნაწილი განუყრელად დაკავშირებულია გაერთიანების პროცესში მყოფ საქართველოსთან. გაერთიანებული საქართველოს მეფის ბაგრატ IV დროს (1027—1072 წლები), რომელმაც არაერთგზის გარემოიკცა ქალაქი დაპყრობის მიზნით, „ქალაქის უხუცესთ“ ორჯერ გადასცეს მეფეს თბილისი, რასაც წინააღმდეგობას უწევდნენ ქალაქის ციხეში გამაგრებული არაბი სამხედრო წარჩინებულნი. ბოლოს და ბოლოს, ამირა ქართველი მეფის მოხარკე გახდა და მას ყოველწლიურად 44 000 დინარს უხდიდა. საქართველოს სამეფოსთან თბილისის საბოლოო შეერთება მოხდა დავით IV აღმაშენებლის დროს, რომელმაც 1122 წელს ქალაქი იარაღით აიღო და სამეფო ტახტი ქუთაისიდან აქ გადმოიტანა.

ამის შემდეგ იწყება ქალაქის ნამდვილი აყვავების ხანა. XII—XIII საუკუნეებში თბილისი ახლო აღმოსავლეთის ერთ-ერთი უდიდესი ქალაქი ხდება. მარკო პოლო, რომელიც აღმოსავლეთის ქვეყნებში დიდხანს მოგზაურობდა, გვიამბობს; რომ „საქართველოში არის მშვენიერი ქალაქი, სახელწოდებით თბილისი, რომელსაც გარს არტყია გარეუბნები და მრავალი ციხე-სიმაგრე... აქ აკეთებენ აბრეშუმსა და მრავალ სხვა ქსოვილს“. ამ ცნობაში განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია თბილისის „გარეუბნების“ მოხსენიება, რაც იმას მოწმობს, რომ ქალაქი უადრესად განვითარებული ყოფილა, როგორც დასახლებული პუნქტი და ეკონომიკური ცენტრი.

XI—XIII საუკუნეთა ცნობებში თბილისი წარმოგვიდგება ქალაქად, რომელიც გადაჭიმულია დიდ სივრცეზე, აქვს მრავალი მოედანი, გამაგრებული კედლები და ციხე-კოშკები. იხსენიება ქალაქის ციხეები დარიჯელი და ისანი, წყალკინისისა და თაბორის ბასტიონები. ხიდი მტკვარზე ისანთან. მთავარი სამეფო სასახლე ისანში იყო (თანამედროვე ავლაბარში. ავლაბარი, ისე როგორც ისანი, არაბული წარმოშობის ძველი სახელწოდებაა; ისანი „ციხეს“ ნიშნავს, ხოლო ავლაბარი „სასახლის მიდამოს“). მეფის სასახლე იყო დიდუბეშიც, რომელიც მაშინ ქალაქის ზღუდეთა გარეთ მდებარეობდა.

თბილისის მშვიდობიანი განვითარება 1226 წლამდე გრძელდებოდა. ამ წელს კი თბილისი აიღო მონღოლთაგან დამარცხებულმა და ლტოლვილმა ხვარაზმშაჰმა ჯალალედინმა. ხვარაზმელებმა ქალაქი უღმობლად დაანგრეს და გაძარცვეს, მოსახლეობის დიდი ნაწილი ააწიოკეს და გაუღიტეს. ამ საერთო ნგრევაში დაზიანდა დიდებული სიონის ტაძარიც. 1231 წელს, ხანგრძლივი ბრძოლის შემდეგ, ხვარაზმელები თბილისიდან განდევნილ იქნენ. მაგრამ ამის შემდეგ ათი წელიც არ გასულა, რომ თბილისს შემოესივნენ ახალი მსოფლიო დამპყრობნი — მონღოლები, რომელთა ბატონობა საქართველოში მთელი საუკუნე გაგრძელდა. XIII საუკუნის ნაგებობას, რომელიც დღემდეა დაცული, წარმოადგენს მეტეხის ციხე.

XIV საუკუნეში თბილისი ახლო აღმოსავლეთის ერთ-ერთი უდიდესი ქალაქი იყო, რომის პაპი იოანე XXII 1328—1329 წლების წერილებში აცხადებს: „მრავალი თათბირის და გამოკითხვის შედეგად დავრწმუნდით, რომ ტეფელისი, საქართველოს სამეფოს ცენტრი, საუკეთესო, ხალხმრავალი, კეთილმოწყობილი და მდიდარი ქალაქია“. „განთქმული და შესანიშნავია“. სწორედ ამიტომ ახლო აღმოსავლეთის კათოლიკე ეპისკოპოსის რეზიდენცია სმირნიდან გადმოტანილ იქნა თბილისს.

XIV—XV საუკუნეთა მიჯნაზე საქართველოს თავს დაატყდა უდიდესი კატასტროფა. რომელმაც ღრმა გავლენა მოახდინა ქვეყნის მთელს შემდგომ განვითარებაზე. მტარვალ თემურლენგის რვაჯერ შემოსევამ (1386—1403 წლებში) საქართველოს მოსახლეობასა და მეურნეობას აუნაზღაურებელი ზარალი მიაყენა. თუმცა თბილისი დიდ ნგრევას გადაურჩა, მაგრამ, ბუნებრივია, ქვეყნის საერთო მდგომარეობის გავლენას ისიც ძლიერად განიცდიდა.

XV საუკუნეში თბილისი კვლავ საქართველოს მეფეთა სატახტო ქალაქია. ვენეციელი კონტარინის ცნობით, რომელიც თბილისში 1475 წელს ყოფილა, ქალაქს ამ დროს „საკმაოდ კარგი ციხე ჰქონია“. დანგრევას გადარჩენილი ქალაქის ნაწილებიც კარგად დასახლებული ყოფილა.

XV საუკუნის მეორე ნახევარში და XVII საუკუნის დამდეგამდე თბილისში რამდენჯერმე შემოიჭრნენ თურქმანები, სპარსელები და თურქ-ოსმალნი. საქართველოსათვის ბრძოლა მნიშვნელოვანწილად თბილისისათვის ბრძოლა იყო, ქართველი ხალხის შეუპოვარი წინააღმდეგობით გაბოროტებულ უცხოელ დამპყრობთ არა ერთხელ დაუნგრევიათ ქალაქი, მაგრამ თბილისში სიცოცხლე არასოდეს არ ჩამკვდარა. რუსი მოგზაური ვასილ გაგარა, რომელიც აქ ყოფილა XVII საუკუნის ოცდაათიან წლებში წერს: „საქართველოს სამეფოს ქალაქ თბილისში... ოთხი ციხეა, ისინი აღმართულია ორ-ორად, შუაში კი,

კლდოვან მთებს შორის, მათ გაუღის მდინარე. მტკვრის სანაპიროზე ციხეები დგას მაღალ, ძალიან მაღალ და კლდოვან მთაზე, მათი აღება თხრილის გაყვანით შეუძლებელია; ციხეს შემოვლებული აქვს ბუნებრივი თხრილი. მთაში, რომელზეც ციხე დგას, ამოკვეთილია კლდე, რომლის სიღრმე 7 საყენს უდრის. იქ გამოდის ცხელი წყაროები. ასეთი წყაროები აქ ღმერთს 60-ზე მეტი გაუჩენია. წყაროებთან აღმართულია დიდმნიშვნელოვანი ციხე-დარბაზები“.

XVII საუკუნის ოცდაათიანი წლებიდან ქართლის მეფეები, რომელთა რეზიდენცია თბილისში იყო, სპარსეთის შაჰის ვასალები ხდებიან. სწორედ ამით აიხსნება, რომ უცხოელები ამ დროს ზოგჯერ თბილისს სპარსეთის ქალაქთა რიცხვს აკუთვნებენ. ცნობილი შარდენი, რომელიც აქ 1672 წელს იყო, გვაუწყებს: „თბილისი სპარსეთის ერთ-ერთი ულამაზესი, თუმცა არც მაინცდამაინც დიდი ქალაქია... სახლების უმეტესობა მტკვრის ნაპირზე აგებულია პირდაპირ კლდეზე. ქალაქს გარს არტყია მშვენიერი და მაგარი კედელი. თბილისში მრავალი საყდარია. მათი რიცხვი თოთხმეტს აღწევს... თბილისში, მიუხედავად იმისა, რომ ეს ქალაქი მაჰმადიანურ სახელმწიფოს ეკუთვნის, მიზგითები სრულიად არ არის. სპარსელები ყოველ ღონეს ხმარობდნენ, რომ მიზგითი აეგოთ, მაგრამ მისი აშენება ვერ დაამთავრეს, რადგან ხალხი მყისვე იარაღს აისხამდა, ნაშენს ანგრევდა და მშენებლებს სასტიკად უსწორდებოდა. თბილისში მშვენიერი საზოგადოებრივი შენობებია... საბაზრო ადგილები ვრცელია, ქვიტკირით ნაგებია და კარგად მოვლილი... იგივე ითქმის ქარვასლებზე, სადგომებზე, სადაც უცხოელები ჩამონდებიან ზოლმე... მთელი მოსახლეობა დადის ცხელი წყლის აბანოებში... ამ აბანოებში არის მინერალური, გოგირდის ძალიან ცხელი წყალი (ბევრი მას სამკურნალო საშუალებად ხმარობს). კარგად ნაგები და მშვენიერად მოვლილია საზოგადოებრივი მაღაზიებიც... პრინცის (ე. ი. ქართველთა მეფის, ამ დროს ვახტანგ V — ს. ჯ.) სასახლეც უდავოდ ერთ-ერთი მშვენიერი ნაგებობა არის. ამ სასახლეში დიდი დარბაზებია, რომელნიც მდინარესა და სასახლის ვრცელ ბაღებს გადასცქერიან... საყურადღებო სანახავია კახეთის მეფის სასახლეც ქალაქის განაპირას. თბილისის მიდამოებში მრავალი ვილა და მშვენიერი ბაღებია.. ქალაქი თბილისი მჭიდროდ არის დასახლებული. ვერსად ვერ ნახავთ იმდენ სხვადასხვა უცხოელს, როგორც თბილისში. აქ გაჩაღებულია დიდი ვაჭრობა. სამეფო კარი მრავალ დიდებულთაგან შესდგება. იგი მშვენიერია და სავსებით შეეფერება სახელმწიფოს სატახტო ქალაქს“... დარბაზი, სადაც ვახტანგ მეფემ მიიღო შარდენი, „სიგრძით 110 და სიგანით 40 ფუტი იყო... მოზაიკური ჭერი ეყრდნობოდა 35—40 ფუტი სიმაღლის მრავალ მოხატულ და მო-

ოქრულ სვეტს. მთელი დარბაზი მოფარდაგებული იყო მშვენიერი ნო-  
ხებით“. სასახლეში დიდი ფუფუნება სუფევდა.

განთქმული ფრანგი ბოტანიკოსი ტურნეფორი, რომელიც თბი-  
ლისში 1700 წელს იყო, ამბობს, რომ „თბილისის საკმაოდ დიდი და  
ხალხმრავალი ქალაქია... თბილისის მთავარი სავაჭრო საგანია ბეწვე-  
ული, რომელიც აქედან გააქვთ სპარსეთში ან არზრუმით კონსტანტი-  
ნოპოლში. თბილისიდან და დანარჩენი საქართველოდან არზრუმს ყო-  
ველწლიურად იგზავნება ენდროთი დატვირთული აქლემთა ორი ათას-  
ზე მეტი ქარავანი... გარდა ამისა, საქართველო ამ მცენარეს დიდი რა-  
ოდენობით ასაღებს ინდოეთში... (თბილისის ბაზარზე) უამრავია ყო-  
ველნაირი ხილი, განსაკუთრებით ქლიავი და მშვენიერი მსხალი“...  
ქალაქგარე ბაღებში ტურნეფორის „აღტაცება გამოუწვევია შესანიშ-  
ნავ მცენარე პირწმინდას, რომელსაც თამბაქოს მსგავსი ფოთლები  
აქვს“. ტურნეფორის ცნობით, თბილისში იმ დროს ყოფილა 20 000  
მცხოვრები, 12 საყდარი და 2 მიზგიითი.

XVIII საუკუნის დამდეგის თბილისს დაწვრილებით და ზუსტად  
აგვიწერს ქართველი მეცნიერი ვახუშტი ბატონიშვილი. ამ აღწერი-  
ლობით, თბილისი შედგებოდა სამი ქალაქისაგან — საკუთრივ თბი-  
ლისის, რომელსაც სპარსელები სეიდ-აბადს უწოდებდნენ, კალასა და  
ისანისაგან, აგრეთვე გარეთუბნისაგან. აქ იყო 6 დიდი მინერალური  
აბანო აუზებითურთ, 3 დიდი სამეფო სასახლე, ქართველთა, სომეხთა  
და კათოლიკეთა მრავალი ეკლესია, აგრეთვე მიზგიეთები. ქალაქის  
გარშემო „მრავალი ხეხილის ბაღი და ყვავილნარები იყო“.

რუსეთის დიპლომატიური აგენტი, კაპიტანი იაზიკოვი, რომელიც  
საქართველოში ყოფილა 1770 წელს, თავის მთავრობას მოახსენებდა:  
„საქართველოს მთავარი ქალაქია თბილისი... საკმაოდ ხალხმრავალი  
ქალაქი... სახლები ქვიტიკირისაა, კამარებით, ერთ სახურავს ქვეშ, სი-  
ნათლე ზემოდან ჩადის, ვაჭრობენ აზიურ საქონელს: ფარჩას, თავთას,  
ტყავეულს, აგრეთვე რუსეთიდან შემოზიდულ საქონელს... ბევრია  
ყოველგვარი ხელოსანი და ყოველი სახის ხელოსნობას აქვს ცალკე  
უბანი. თბილისში საუკეთესო რამედ უნდა ჩაითვალოს ცხელი წყა-  
როები, რომელნიც მთებიდან გამოსჩქეფენ. კამარებიანი ქვიტიკირის  
აბანოები მშვენიერად ნაგებია ას წელზე მეტი ხნის წინათ... ჩინებული  
სახლები ციხე-დარბაზებს მოგვაგონებენ. ოთახებში საკმაო სისუფ-  
თავეა. მეტწილად ისინი გაწყობილია ხით, იატაკზე კი დაგებულია  
ნოხები... ქალაქგარეთ მრავალი ხეხილის ბაღია, სადაც ხარობს ვაზი,  
ნუში... ლეღვი, ბროწეული, ატამი, შავქლიავი, ვაშლი და ბევრი სხვა  
სპარსული ხეხილი, რომელთაც ჩვენ არ ვიცნობთ... თბილისში არის  
ბერძნული წესის ცამეტი, კათოლიკეთა ერთი და სომეხთა შვიდი

ეკლესია“. უკანასკნელი ცნობა საგულისხმოა მოსახლეობის რაოდენობისათვის. იგივე იაზიკოვი ადგილობრივი წყაროების საფუძველზე გადმოგვცემს, რომ ქალაქში მაშინ ხუთი ათასი კომლი იყო. საყურადღებოა იაზიკოვის ცნობაც, „თბილისში ბევრი მდიდარი ვაჭარი არისო“.

ქალაქის ისტორიისათვის მნიშვნელოვან ცნობას გვაძლევს რუსეთის ხელისუფალთა პოლიტიკური „კომისიონერი“ საქართველოში ბოლკოვნიკი ბურნაშოვი, რომელმაც ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II კარზე დაპყრო 1783 წლიდან 1787 წლამდე. ბურნაშოვის ცნობით, თბილისის ხელოსნები თითქმის ყველა კავკასიის მთის ხალხებსა და უახლოეს სპარსელ მეზობლებს აწვდიდნენ „სპილენძის ქურჭელს, დაჩითულ და თეთრეულ ბამბეულს, ცხენის აკაზმულობას, ხალიჩებსა და ხანჯლებს, წვრილ რკინეულ საგნებს, ტანსაცმელს, ქუდებსა და ფეხსაცმელს“ „თბილისში 500-მდე დუქანია, სადაც მშვენიერი საქონელი, ნახელავი და სანოვაგე იყიდება“, — წერს ბურნაშოვი. მისივე და აგრეთვე სხვა წყაროების ცნობით, თბილისში იმ დროს ზარბაზნისა და მორტირის სამსხმელო ქარხანა ყოფილა.

XVII საუკუნის 70-იან წლებში თბილისში ნამყოფი აკადემიკოსი გიულდენშტედტი მოწმობს, რომ „ქალაქისა და გარეუბნის მახლობლად გაშენებულია ვრცელი ვენახები და ხეხილის ბაღები, რომლებიც გადაჭიმულია ხუთ ვერსზე მდინარის დაყოლებით და ირწყვება მტკვრის წყლით არხებისა და პატარა წისქვილების საშუალებით. ბაღებთან და ქვემოთ მდინარის დაყოლებით მცირე ყანებია. ბაღები და ყანები არის მტკვრის მარცხენა ნაპირზეც. ქალაქის პირდაპირ“. გიულდენშტედტის მოწმობით, თბილისში მის დროს არსებულია დენტის ფაბრიკა, ზარაფხანა, მარილის საწმენდი ქარხანა, სტამბა, წინანდებურად განაგრძობდნენ მოჩითული ქსოვილის, აგრეთვე ჩვეულებრივი და მოჭიქული თიხის ქურჭლის წარმოებას. XVIII საუკუნის შუა წლებში გაიხსნა ჩრდილოეთის გზა დარიალზე, რომლითაც საქართველო დაკავშირებული იყო რუსეთთან.

ამ დროს ქალაქს გარს ერტყა ქვიტკირის კედელი და ჰქონდა 6 კარი (დიღმის, კოჯრის, მდინარის, აბანოს, განჯისა და ყარსის).

თბილისს უდიდესი ზიანი მიაყენა ალა-მაჰმად ხანმა 1795 წელს. რუსეთთან კავშირის დამყარების გამო შურის საძიებლად, სპარსელები საქართველოში შემოიჭრნენ, მოხუცმა მეფე ერეკლემ ალა-მაჰმად ხანს თავგანწირული წინააღმდეგობა გაუწია, მაგრამ იძულებული გახდა მტრის გაცილებით ჭარბი ძალებისათვის დაეთმო. 11 სექტემბერს ალა-მაჰმად ხანი ქალაქში შემოიჭრა, ქალაქი უღმობლად დაან-



გრია და დაარბია. მაგრამ იმავე თვის დამლევს სპარსელები იძულებული გახდნენ ქალაქი დაეტოვებინათ. თბილისი კვლავ შენდება. ქართლ-კახეთის სამეფოს უკანასკნელ დღეებამდე (1801 წ.) თბილისი მისი სატახტო ქალაქი იყო.

რუსეთთან საქართველოს შეერთების შემდეგ, თბილისი „საქართველოს უზენაესი მთავრობის“ ადმინისტრაციული ცენტრი ხდება. ამ მთავრობას სათავეში ჰყავს „საქართველოს გამგე“ და რუსეთის სამხედრო და სამოქალაქო ხელისუფლების უმაღლესი წარმომადგენელი საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიაში — „მთავარსარდალი“. თბილისის ადმინისტრაციულ ოლქს XIX საუკუნის პირველი ნახევრის მანძილზე თანდათან შეუერთეს მთელი ამიერკავკასია, აგრეთვე ჩრდილო კავკასია.

1840 წლიდან თბილისი არის ადმინისტრაციული ცენტრი „ამიერკავკასიის მხარისა“, რომელიც ამ დროს იყოფოდა ქართლ-იმერეთის გუბერნიად და კასპიის ოლქად; ამავე დროს იგი არის რეზიდენცია მხარის უფროსისა, რომელსაც „მთავარმართველი“ ეწოდებოდა (იგივე იყო კავკასიის ცალკე კორპუსის სარდალი).

1845 წელს თბილისი ხდება და (მცირე ხანგამოშვებით) 1917 წლამდე რჩება კავკასიის მეფისნაცვლის რეზიდენციად.

საქართველოში ფეოდალიზმის დაცემისა და კაპიტალისტური ურთიერთობის თანდათან განვითარების შემდეგ წინათ ფეოდალური ქალაქი თბილისი ევროპულ-ბურჟუაზიული ტიპის ქალაქის სახეს იღებს, თუმცა ამავე დროს ბევრ თავის ძველ სპეციფიკურ ნიშანს ინარჩუნებს. თავდაპირველად ნელი, ხოლო შემდეგ მზარდი ტემპით მატულობს ქალაქის მოსახლეობა. XVIII საუკუნის დამდეგს აქ 20 000 მცხოვრები ითვლებოდა. დაახლოებით ამდენივე იყო XIX საუკუნის პირველ წლებში, ხოლო 1835 წელს მოსახლეობას მოემატა სულ 5 ათასი სული. მაგრამ 1865 წელს თბილისის მოსახლეობა უკვე აღწევს 71 ათას კაცს, 1886 წელს — 78 ათასს, 1897 წელს — 161 ათასს.

შესაბამისად იზრდებოდა ქალაქის ტერიტორიაც. რაც 60-იან წლებში უკვე ვრცელდებოდა მდინარე ვერედან ნავთლულამდე ჩათვლით.

ვითარდება ვაჭრობა-მრეწველობა. განსაკუთრებით ინტენსიურად XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, კერძოდ — რეფორმების შემდგომ პერიოდში. 1858 წელს ფაბრიკა-ქარხნების რაოდენობამ ქალაქში მიაღწია 71-ს, 1876 წელს — 141-ს, 1879 წელს — 214-ს. 1876 წელს აქ იყო 2.416 სავაჭრო საწარმო, ხოლო 1879 წელს მათი რიცხვი 2.716-მდე გადიდა. 1879 წელს სავაჭრო და სახელოსნო-სამრეწველო საწარმოთა საერთო რაოდენობა 4 790-ს აღწევდა.

ქალაქის ეკონომიკურ ზრდას მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ამიერკავკასიის რკინიგზის მაგისტრალის გაყვანამ: 1872 წელს თბილისი რკინიგზით დაუკავშირდა ფოთს, 1883 წელს კი — ბაქოსა და ბათუმს.

ქალაქის სამეურნეო და სოციალურ ცხოვრებას ცვლილება განსაკუთრებით მკაფიოდ დაეტყო საუკუნის დამლევს. 1900 წელს თბილისში უკვე იყო 5 263 საკრედიტო, სავაჭრო და სამრეწველო დაწესებულება. ამ დაწესებულებებში 21 000 მუშა-მოსამსახურე ითვლებოდა, ხოლო მათი წლიური კაპიტალბრუნვა 60 მილიონ მანეთს აღემატებოდა.

სამრეწველო განვითარების დიდი შესაძლებლობის მიუხედავად, ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის გამო თბილისი უპირატესად აღმინისტრაციულ-სავაჭრო ცენტრად რჩებოდა. ქალაქის კეთილმოწყობის საკითხებიც ცოტათი აინტერესებდათ მის ოფიციალურ მესვეურებს. ამიერკავკასიის კომისარიატის პერიოდში (1917—1918 წლები) და ქართველი მენშევიკების პარბაჟის ხანაში (1918—1921 წლები) ქალაქი კნინდებოდა და ინგრეოდა.

თბილისის ისტორიაში ახალი ერა იწყება საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების (1921 წ.) შემდეგ, როცა ქართველი მუშებისა და გლეხების შეიარაღებული აჯანყების შედეგად. რომელთაც დახმარება გაუწიეს რუსეთის მუშათა კლასმა და წითელმა არმიამ, თბილისი საქართველოს საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკის დედაქალაქი გახდა.

თბილისი არაჩვეულებრივი ტემპით ვითარდება 1931 წლის მიწურულიდან, რომელმაც დედაქალაქის მშრომელებს დაუსახა ქალაქის სოციალისტური რეკონსტრუქციის ამოცანა. დაძაბული მუშაობის წლებში თბილისი გასაოცრად შეიცვალა. იგი საბჭოთა კავშირის მეცხრე ქალაქი გახდა სიდიდით და ერთ-ერთ ულამაზეს და კეთილმოწყობილ ქალაქად იქცა. თბილისის მოსახლეობამ 1939 წელს 519 175 კაცს მიაღწია.

## ТБИЛИСИ — СТОЛИЦА ГРУЗИИ

### К 20-летию Советской Грузии

Приближающееся 20-летие существования советской власти в Грузии с особой радостью встречает Тбилиси. Это над Тбилиси впервые стало развеваться красное знамя Советской Грузии, на рассвете 25 февраля 1921 г.

Грузинский народ окружил Тбилиси глубокой любовью. Тбилиси явился одним из основных очагов его национальной

культуры. Здесь жили лучшие его сыны — общественные деятели. За крепкими стенами Тбилиси не раз находила себе надежную защиту народная свобода, на которую посягали иноземные захватчики и внутренние насильники. Народные поэты воспевали Тбилиси в прекрасных стихах.

Тбилиси — один из древнейших городов мира. Самое раннее упоминание о городе появляется в грузинских летописях в связи с событиями конца IV в., когда персы впервые появившись в Картли, выбирают своей основной базой «укрепленный город Тбилиси». Значение данного пункта легко объяснимо: Тбилиси лежал на естественном пути, который по долине Куры и через Восточное Закавказье соединял Грузию с Ираном: узкое скалистое ложе реки у города представляло возможность построить мост, который связывал оба берега. Отсюда шла дорога в Кахетию и Северную Албанию (современная Азербайджанская ССР). Узкое ущелье легко закрывало этот путь, шедший через город.

В V веке знаменитый Вахтанг Горгасал ведет строительство в городе, а сын его Даци (первые годы VI в.) заканчивает городские стены и переносит в Тбилиси царскую резиденцию из Мцхета. С VI в. Тбилиси становится центром политической и культурной жизни страны, ее крупнейшим торгово-ремесленным городом.

Вместе с тем Тбилиси всегда привлекал к себе пристальное внимание внешних сил, стремившихся к порабощению Грузии: сильный агрессор пытается утвердиться в Тбилиси, превратить его в свой опорный пункт, слабый агрессор ставит себе целью его полное уничтожение. Однако, несмотря на все пережитые им потрясения, Тбилиси всегда вставал из пепла как феникс, в новом блеске. В этом проявилось значение Тбилиси, как органически выросшего культурно-экономического центра страны. Недаром грузинский народ называл свою столицу просто «городом», «калаки»: это был для него самый большой, важный и типичный город.

Недаром народ считал Тбилиси неприступной твердыней.

Историческая жизнь Тбилиси хорошо отражена в национальных и иностранных сообщениях.

К началу VII века Тбилиси у соседних народов считался «изнеженным, торговым, славным и великим городом».

Несмотря на арабские нашествия в VII—VIII вв., хазарские набеги и разгром Тбилиси арабами в 853 г., армянские писатели X в. опять называют Тбилиси «великой столицей Грузии», «изумительно построенным, чудным, дивным», а арабские географы того же времени пишут, что «это — город плодородный, укрепленный, богатый продуктами, дешевый по ценам; благосостоянием своим он превосходит прочие богатые государства».

В XII—XIII вв. Тбилиси становится одним из крупнейших

городов Ближнего Востока. Марко Поло называет его «прекрасным городом».

И в XIV в., после векового монгольского ига, в Западной Европе считали, что «Тсфелис, центр грузинского царства, является городом наилучшим, чрезвычайно замечательным, многонаселенным, удобным и щедро богатым».

Точно также, и после катастрофы, постигшей Грузию от кровавого Тамерлана на исходе XVI в., а равно и в эпоху бесконечной борьбы, против турецких и персидских насильников (XV—XVII вв.), Тбилиси оставался столицей грузинских царей и значительным центром. Европейские путешественники, побывавшие в Тбилиси в XVII в. и в начале XVIII в., описывают Тбилиси, как «один из самых красивых городов» Ближнего Востока, «с прекрасными общественными зданиями» и богатейшими дворцами. «Места для рынка здесь обширны, выстроены из камня и хорошо содержатся; то же можно сказать и о караван-сараях, помещениях, где останавливаются иностранцы... Хорошо выстроены и прекрасно содержатся и общественные магазины... В окрестностях Тбилиси много вилл и прекрасных садов... Город Тбилиси густо населен. В нем такое разнообразие иностранцев, какого не встретишь нигде. Здесь ведется большая торговля», — пишет знаменитый Шарден.

И во второй половине XVIII в., перед самым концом самостоятельного политического существования Грузии, Тбилиси являлся значительным городом в общекавказском масштабе. Таким рисуют нам его, например, русские дипломатические агенты, бывшие в Грузии в семидесятых и восьмидесятых годах XVIII в., которые сообщают, что «Главный в Грузии город Тифлис... довольно людный город... Ряды в городе каменные, со сводами, под одну крышу, а свет сверху... Мастеровых всяких довольно и всякое мастерство имеет особый ряд. Дома в городе все каменные» ...Тифлиские ремесленники в это время снабжали почти все кавказские горские народы и персидских ближайших соседей своими изделиями: «Медною посудой, бумажными полотнами, набивными, крашенными и белыми, конскими верховыми уборами, саблями и кинжалами, мелкими железными вещами, платьем, шапками и обувью». Здесь были литейный, оружейный завод, пороховые фабрики, монетный двор, типография, солеварня. Процветало производство крашенных тканей. Имелись заводы для производства посуды, обычной и глазированной. С середины XVIII в. снова был открыт путь на север через Дарьял, который связал Тбилиси с Россией. Город был окружен каменной стеной и имел шесть ворот (дигомские, коджорские, речные, банные, ганджийские и карские).

Последний удар Тбилиси был нанесен шахом Ага-Магомет-ханом в 1795 г. В отместку за союз Грузии с Россией персы вторглись в страну. Престарелый царь Ираклий самоотверженно сопротивлялся, но должен был уступить превосходящим силам врага. Ага-Магомет-хан 11 сентября вступил в город и подверг его разрушению и разграблению. Однако персы скоро вынуждены были удалиться и Тбилиси опять стал отстраиваться.

После присоединения Грузии к России Тбилиси становится административным центром русской военной и гражданской власти в Грузии и на Кавказе.

С падением феодальных и постепенным развитием капиталистических отношений в Грузии, Тбилиси начинает преобразовываться из феодального в город европейски-буржуазного типа, сохраняя в то же время много своих старых, специфических черт. Растет население города. К концу столетия оно достигало 161 тысячи человек.

Растут торговля и мелкая, преимущественно легкая промышленность, что интенсивнее происходит в пореформенный период. Экономическому росту города способствовало и сооружение Закавказской железнодорожной магистрали: к 1872 г. Тбилиси был соединен с Потли, а к 1883 г. — с Баку и Батуми.

Изменения в хозяйственной и социальной жизни города наиболее резко обозначились к концу XIX века. К 1900 г. в городе было 5.263 кредитных, торговых, промышленных и ремесленных заведений с 21.000 чел. рабочих и служащих и с годовым оборотом капитала в 60 млн. руб.

Являясь средоточием общественного, в частности национально-освободительного движения и культурной жизни Грузии и, вообще, крупнейшим культурным центром Закавказья, город к концу века становится, наряду с Баку, ведущим центром рабочего движения и революционно-марксистской мысли в Закавказье. Здесь начал свою революционную деятельность Сталин. Вместе со своими соратниками — Кецохели и Цулукидзе — товарищ Сталин возглавил революционно-марксистское меньшинство «Месаме-даси». Товарищ Сталин и его соратники развернули огромную революционную, организационную и пропагандистскую работу и явились основоположниками ленинско-искровских организаций в Закавказье.

Воспитанные товарищем Сталиным и его соратниками рабочие Тбилиси развили большую работу в период подготовки первой русской революции. Тбилиси был крупнейшим после Баку центром революционного рабочего движения в Закавказье, направляемого товарищем Сталиным, и во время самой революции, и в годы реакции, а также в период первой империалистической войны.

Несмотря на большие возможности промышленного развития Тбилиси, колониальная политика царизма обрекла его на

роль лишь административно-торгового центра. Вопросы благоустройства города мало интересовали его официальных хозяев. За 3 года господства в Тбилиси буржуазно-националистических партий, в период Особого Закавказского Комитета, Закавказского комиссариата и сейма (1917—1918) и грузинских меньшевиков (1918—1921) город не только не развивался, но хирел и разрушался. Положение трудящихся было отчаянным.

Новая эра в истории Тбилиси, как и вообще в истории Грузии, начинается с 25 февраля 1921 г., когда в результате вооруженного восстания грузинских рабочих и крестьян, поддержанных русским рабочим классом и Красной Армией, Тбилиси вступил в число красных столиц Советской Страны. За годы напряженной работы, лицо Тбилиси стало неузнаваемым: Тбилиси превратился в 9-й по величине (население города в 1926 г. составляло 294.044 чел., а в 1939 г. — 519.175 чел.) и в один из красивейших и благоустроенных городов Союза. Основные магистрали города подверглись коренной, порой очень сложной перестройке, проложены новые, прекрасные улицы, большинство улиц покрыто асфальтом, построены новые, большие мосты, расширен старый городской транспорт и введены новые его виды, построен новый мощный водопровод, появились новые, густо застроенные районы города, сооружено много новых больших и прекрасных зданий (Тбилисский филиал ИМЭЛ, Дом правительства, стадион «Динамо», цирк, Институт инженеров железнодорожного транспорта, городок Института Бактериофага и др.). Проведена большая работа по озеленению города и постройке новых парков (на плато фуникулера, на бывшем Мадатовском острове и др.). За годы пятилеток Тбилиси стал полностью промышленным городом. Здесь построены такие машиностроительные и металлообрабатывающие заводы, как станкостроительный им. Кирова, стале-чугунно-литейный и авторемонтный, коренным образом расширены и реконструированы паровозо-вагоноремонтный завод им. Сталина, завод текстильного оборудования им. 26 комиссаров, механический завод им. С. Орджоникидзе. По легкой промышленности построены обувная фабрика «Гигант», трикотажный комбинат, камвольно-суконная, шелкоткацкая и швейные фабрики. По пищевой промышленности введены в действие чаеразвесочная фабрика, комбинат советского шампанского и целый ряд других предприятий. Выстроена тепловая электроцентраль, первая очередь которой уже сдана в эксплуатацию. Построена новая автоматическая телефонная станция. Широко поставлено здравоохранение трудящихся. На базе серных источников построен Бальнеологический курорт.

В культурном отношении Тбилиси стал одним из крупнейших центров Союза. К сентябрю 1940 года в Тбилиси имелось 14 высших учебных заведений (среди них Тбилисский государственный университет) с 2.005 чел. профессорско-лекторского

персонала и с 15.737 студентами, 109 средних школ (из них 100 полных) с 87.011 учащимися, 44 техникума и аналогичных специальных учебных заведений с 8.305 учащимися (среди них — 4 музыкальных училища с 820 учащимися). В Тбилиси имеется 24 научно-исследовательских института во главе с Грузинским филиалом Академии наук СССР и его учреждениями, 14 музеев, в числе которых один из богатейших музеев Союза — Музей Грузии; 15 театров, среди них орденосные театры: оперы и балета и им. Руставели, театр им. Марджанишвили, множество кинотеатров и клубов; к 1 октября 1940 г. в Тбилиси насчитывалось 32 самостоятельные библиотеки во главе с Публичной библиотекой. В 1940 г. в Тбилиси выходило: 20 журналов, 13 газет республиканского значения и 9 многотиражек.

Славными победами встречает древний Тбилиси XX годовщину своей новой жизни. Почетная задача трудящихся столицы орденосной Грузии — выполнить в кратчайшие сроки работы по социалистической реконструкции своего города.

## ТБИЛИСИ

Тбилиси (б. Тифлис), город, столица Грузинской ССР, крупный экономический и культурный центр. Узел важнейших путей сообщения для всего Закавказья; 519 175 жителей (1939; в 1926—294 044). Тбилиси расположен при выходе р. Куры из стесняемой горами долины на широкую равнину, на единственно удобном естественном пути из Восточного Закавказья в Западное. Он занимает удлиненную котловину, образуемую сходящимися у самой Куры отрогами Карталинского и Тriaлетского хребтов. Лишь на Севере котловина Тбилиси не загорожена; здесь по долинам Арагвы и Куры к городу подходит Военно-Грузинская дорога. Максимальное протяжение с Севера-Северо-Запада на Юг-Юго-Восток вдоль Куры — 12 км; ширина застроенной части Тбилиси колеблется от 2 до 6 км. Город изобилует крутыми подъемами и спусками, т. к. он расположен по склонам окружающих возвышенностей. Кура у Тбилиси предстает довольно мощный, но мутный поток, непригодный для водоснабжения. Питевую воду город получает по новому мощному Натахтарскому водопроводу, представляющему крупное гидротехническое сооружение. На юге Тбилиси к Куре подходит Добоханское ущелье, изобилующее горячими серными источниками, на базе которых возникли широко известные Тбилисские бани; создан бальнеологический институт. Существует мнение, что этим источникам город обязан своим названием: тбили по-грузински — теплый.

Экономический очерк. Ко времени присоединения Грузии к России (1801) Тбилиси еще не оправился от опустошений и жесточайшего разгрома со стороны персов в 1795. По описи 1803, в Тбилиси сохранилось только 3 тысячи домов и 20 тысяч жителей. Торговля и ремесла были в упадке. Сделавшись крупнейшим административным центром Закавказья, Тбилиси в течение 19 в. сильно вырос и стал важнейшим торговым центром края. Однако печать застойности сохранилась; город не имел крупной промышленности. В 1909 в одном из «Писем с Кавказа» т. Сталин следующим образом охарактеризовал тогдашний Тбилиси: «Всех промышленных рабочих в Тифлисе около 20 тысяч, т. е. меньше чем солдат и полицейских. Единственное крупное предприятие — мастерские железных дорог (около 3.500 рабочих). В остальных предприятиях по 200, 100 и, большей частью, по 40-20 человек. Зато Тифлис буквально



заполняют торговые заведения и связанный с ним «торговый пролетариат». Слабая зависимость от крупных рынков России вечно живых и лихорадочных, накладывает на Тифлис отпечаток застойности» (Ленин и Сталин, Сборник произведений к изучению истории ВКП (Б), т. I, 1937, стр. 525).

После победы Великой Октябрьской социалистической революции развитие Тбилиси происходит под знаком непрерывного роста его экономической и культурной роли. Это иллюстрируется прежде всего быстрым ростом его населения. За 20 последних дореволюционных лет — с 1897 по 1917 — население Тбилиси увеличилось на 104, 4 тысяч человек (с 159, 6 тысяч до 264 тысячи); за последние же 12 лет — с 1926 по 1939 — оно увеличилось на 225,1 тысячу человек. Важнейшей предпосылкой промышленного роста в Тбилиси явилось создание для него мощной энергетической базы в виде ЗАГЭСа.

Сложная структура промышленности Тбилиси отражает многообразие народного хозяйства Грузинской ССР. Важнейшие предприятия легкой и пищевой промышленности: трикотажный комбинат, фабрики обувная, шелкоткацкая, камвольно-вискозная, швейные, чайная, табачные, завод шампанских вин и др. Металлообрабатывающая промышленность обслуживает железнодорожный транспорт и изготавливает станки, электротехническое оборудование, оборудование для важнейших отраслей хозяйства Грузии — шелковой промышленности, чайной, винодельческой и др. В 1944 близ Тбилиси начато строительство первого черной металлургии в Закавказье.

Благоустройство. За годы двух пятилеток в коммунальное хозяйство города вложено 219 млн. рублей. Основные магистрали и площади города подверглись коренной, порой очень сложной перестройке (площадь им. Ленина, подъем Каляева, улица Коминтерна, Промкооперации, привокзальная площадь с реконструированной в корне магистралью и др.), проложены новые прекрасные улицы (набережная им. Сталина длиной в 3 км и др.), большинство улиц покрыто асфальтом, построены новые большие мосты (им. Челюскинцев и др.), расширен и перестроен старый городской транспорт (трамвай) и введены новые его виды (автобус, троллейбус). Построены новый мощный водопровод с холодной ключевой водой Натахтари, тепловая электростанция, автоматическая телефонная станция, большое банное здание у серных источников. Появились целые новые, густозастроенные районы города (Ваке и др.), сооружено много новых больших и прекрасных зданий (Тбилисский филиал ИМЭЛ, Дом правительства, стадион «Динамо», цирк, Институт инженеров железнодорожного транспорта, городок Института бактериологии и др.), проведена большая работа по озеленению города и постройке новых больших парков (на Плато Функулера, на бывшем Мадатовском острове и др.).

На горе Давида разбит прекрасный парк культуры и отдыха. Отсюда открывается величественный вид на город и на Кавказский хребет. Основной рабочий район связан с центром вновь построенным Кальяевским подъемом. Тбилиси — крупный художественный центр. К древнейшим архитектурным памятникам Тбилиси относятся: Сионский собор (7 в.), Анчисхатский храм (7 в., реставрирован в 17 в.), церковь Давида (6 в., впоследствии реконструирована, во дворе церкви — могила А. С. Грибоедова). Метехская церковь (5 в., реставрирована в 13 в., в настоящее время — музей искусств Грузии «Метехи») и др. Сохранились также сооружения гражданской архитектуры 18—19 вв. с традиционным национальным декором: художественной резьбой деревянных столбов и арочных ниш, с цветными ажурными витражами. За годы революции в Грузии выстроено много новых зданий: большой ансамбль Дворца правительства Грузии (1938, архитектор проф. В. Кокорин) — крупнейшее здание Закавказья, Институт Маркса-Энгельса-Ленина (1938, архитектор акад. А. Щусев с участием архитектора П. Сардарьяна) и др. Старейшей художественной школой является Академия. Существуют также среднее художественное училище, Дом народного творчества Грузии и художественно-экспериментальные мастерские (цехи художественной обработки металла, ковроткачества, резьбы по камню и дереву, керамический и др.).

Культурное строительство. Тбилиси — один из крупнейших культурных центров СССР. Здесь находится образованная в 1941 Грузинская академия наук (см. Союз Советских Социалистических Республик, Культура), возглавляющая деятельность многочисленных научных учреждений Грузинской ССР. В Тбилиси есть филиал Института Маркса-Энгельса-Ленина (ИМЭЛ), в Тбилиси создана сеть общеобразовательных школ, обеспечивающая осуществление всеобщего обязательного обучения. В 1939 в городе имелось 104 общеобразовательные школы, в том числе 85 средних, 17 неполных и 2 начальные; в этих школах обучалось 80,7 тысяч учащихся, при чем только в 5—10 классах было свыше 37 тысяч учащихся. На 1000 человек жителей в 1939 приходилось 155 учащихся общеобразовательной школы. Техникумов и средних специальных учебных заведений в том же учебном году насчитывалось 49 и в них 10,1 тысяча учащихся; рабфаков и средних школ для взрослых было 25 и в них 6,9 тысяч учащихся. Высших учебных заведений 14 и в них 1940 было 18,0 тысяч студентов, тогда как в царское время в городе было лишь одно высшее учебное заведение с 314 студентами; таким образом, количество студентов за годы Советской власти возросло в 50 раз. Тбилисский государственный университет им. Сталина в Тбилиси в 1934 имел 3 тысячи студентов, а в 1940 уже 4749 студентов и 292 аспиранта. В 1940 в Тбилиси было 24 научно-исследовательских института и 14

музеев. В Тбилиси есть пользующийся мировой известностью Ботанический сад. Из крупных учреждений, ведущих большую, массовую культурно-просветительную работу, следует отметить: государственную публичную библиотеку им. К. Маркса, в которой на 1/1 1939 было 798, 6 тысяч экземпляров книг, Государственный исторический музей Грузии. В Тбилиси (1939) есть 15 театров, в том числе Государственный театр оперы и балета и Государственный академический театр драмы им. Руставели. В Тбилиси в 1940 вышло 20 журналов и 13 газет республиканского значения, в том числе «Комунисти» на грузинском языке и «Заря Востока» на русском языке. В Тбилиси есть Грузинское государственное издательство, выпускающее литературу по всем отраслям знания, учебники для всех типов учебных заведений и др. (за 1938 издано 291 название тиражом в 5,5 млн экземпляров).

Исторический очерк. Тбилиси, один из древнейших городов мира, свое название получил от теплых серных источников, имеющихся в большом количестве в старой части города («тбили» по-грузински — теплый). Возвышению Тбилиси способствовало его положение на естественном пути, соединявшем Грузию с Восточным Закавказьем и южными странами. На этом пути, через узко-скалистое ложе реки, в Тбилиси рано был сооружен мост (ныне Метехский). Первые литературные известия о Тбилиси относятся к концу 4 в. хр. э. Знаменитый грузинский царь Вахтанг Горгасал (2-я половина 5 в.) начинает крупное строительство в Тбилиси, а его преемники заканчивают городские стены и переносят в Тбилиси царскую резиденцию из Мцхеты. К 506 в Тбилиси имеется епископская кафедра. Тбилиси становится средоточием политической и культурной жизни страны и ее ведущим торгово-ремесленным центром. Последующая история Тбилиси исключительно богата и сложна. Значение города привлекает к нему пристальное внимание агрессоров, однако, несмотря на все потрясения, Тбилиси продолжает жить и развиваться. К началу 7 в. здесь закончено строительство величественного кафедрала Сиони, сохранившегося до наших дней. С этого времени Тбилиси служит резиденцией главы молодого восточно-грузинского феодального княжества и, по иностранным известиям, является «изнеженным, торговым, славным и великим городом». За истекший период Тбилиси одновременно захватывали персы, византийцы, хазары. Более длительным было господство здесь арабов, утвердившихся в Тбилиси в конце 7 в. В 853 Тбилиси был разрушен арабами, по известиям которых здесь в это время погибло 50 000 жителей. Однако в 10 в. армянский писатель Ухтенес опять называет Тбилиси «великой столицей Грузии», «изумительно построенным, чудным, дивным». По сообщениям арабских источников того времени (Аль-Истахри, Ибн-Хаукаль), Тбилиси имел две стены

и пять ворот: «это — город плодородный, укрепленный, богатый продуктами, дешевыми по ценам. Благосостоянием своим он превосходит прочие богатые государства... Среди жителей Тбилиси безопасность и радушие господствуют для иностранцев... у кого хоть мало-мальская сметливость или отношение к предметам образования». 10—12 вв. — пора расцвета города, занимающего обширное пространство, имеющего много площадей. В 1122 царь объединенной Грузии Давид-Строитель переносит свой престол из Кутанси в Тбилиси. Царский дворец возвышается в Исани (ныне Авлабари). С конца 30-х годов 13 в. Грузия и Тбилиси подпадают под иго татарского владычества. На исходе 14 в. (1386—1403) ряд разрушительных вторжений Тамерлана причинил грузинскому народу и его хозяйству неизмеримый урон. Тбилиси, повидимому, избежал разрушения, однако подвергся сильному воздействию общего разорения страны. Но город сохраняет былую славу. — Марко Поло сообщает, что в Грузии «есть прекрасный город, по имени Тифлис, окруженный предместьями и множеством твердынь. Там выделываются шелковые и многие другие ткани». И в 14 в. в Европе считают, что «Тефелис, центр Грузинского царства, является городом наилучшим, чрезвычайно замечательным, многонаселенным, удобным и щедро-богатым». В 15—17 вв. в Тбилиси несколько раз вторгаются туркмены, персы и турки. Борьба за Грузию в значительной мере являлась борьбой за Тбилиси, и озлобленные неизменным сопротивлением народа захватчики неоднократно предавали город разрушениям. Однако жизнь в Тбилиси никогда не прекращалась. Русский путешественник Гагара, побывавший здесь в 30-х годах 17 в. отмечает выгодное географическое положение города, его хорошие укрепления и красивые постройки: «Грузинской земли в городе Тифлисе... горячих колодезев есть за 60. И над теми колодезьями палаты весьма красны...» Француз Шардену (1672) Тбилиси показался одним из самых красивых городов Ближнего Востока; он сообщает подробные сведения о Тбилиси: «Город окружен прекрасными и крепкими стенами... В Тбилиси есть прекрасные общественные здания... Места для рынка обширные, выстроены из камня и хорошо содержатся, также как и каравансарай... Тбилиси густо населен. В нем такое разнообразие иностранцев, какого не встретишь нигде. Здесь ведется большая торговля». Царский дворец, по описанию Шардена, был окружен обширными садами и имел большие залы; один из них, в котором Шарден был принят грузинским царем, был «длиною 110 футов и шириною в 40... Мозаичный потолок поддерживался множеством раскрашенных и вызолоченных колон высотой в 35—40 футов. Весь зал был устлан прекрасными коврами». В 1-й половине 18 в. Тбилиси по иностранным известиям и по описанию грузинского географа Вахушти Багратиони, состоял из 3

основных частей — собственно Тбилиси, Кала и Исани, а также пригорода Гарет-Убани. Здесь было 3 больших царских дворца, множество грузинских, армянских и католических церквей, мечети, 6 больших минеральных бань. Город имел оживленные международные торговые связи: одной марены отсюда ежегодно отправлялось более 2.000 караванов. Значительный предмет торговли составляли меха. Славился Тбилиси и своими фруктами. Постепенно росла также торговля с Россией, сопутствуемая русско-грузинским политическим сближением. Со 2-й половины 18 в. в Тбилиси Россия имеет своих дипломатических представителей; они сообщают новые сведения о Тбилиси. Русский дипломатический агент капитан Языков пишет: «Главный в Грузии город Тифлис... Довольно людной город. Ряды в городе каменные, со сводами, под одну крышу, а свет сверху. Товар продают азиатский: парчи, тафта, выбойка и прочее, также и привезенный из России... Мастеровых всяких довольно и всякое мастерство имеет особый ряд». Полковник С. Д. Бурнашев с 1783 по 1787 уполномоченный России при дворе карталино-кахетинского царя Ираклия II и имеретинского царя Соломона I, пишет, что тбилисские ремесленники снабжали почти все кавказские народы и ближайших персидских соседей своими изделиями — «медною посудой, бумажными полотнами, набивными, крашенными и белыми, конскими верховыми уборами, саблями и кинжалами, мелкими железными вещами, платьем, шапками и обувью... Лавок с красными товарами, рукоделными и съестными припасами в Тифлисе — до 500». В Тбилиси имелся также литейный завод, на котором отливали пушки и мортиры, пороховые заводы, монетный двор, типография, солеварня, заводы для производства посуды, обычной и глазированной. Город был окружен каменной стеной с 6 воротами. В 1795 Тбилиси был нанесен последний удар персами, вторгшимися в Грузию. Самоотверженное сопротивление грузин было сломлено превосходящими силами врага, которые подвергли город разрушению и разграблению.

После присоединения Грузии к России Тбилиси становится резиденцией т. н. Верховного грузинского правительства и главнокомандующего — высшего представителя русской военной и гражданской власти в Грузии и на Северном Кавказе. С 1840 Тбилиси является административным центром Закавказского края и местопребыванием «главноуправляющего», а с 1845 по 1917 (с некоторыми перерывами) — резиденцией кавказского наместника. С развитием капиталистических отношений в Грузии Тбилиси начинает преобразоваться в город буржуазно-европейского типа, сохраняя вместе с тем, много своих старых специфических черт. Тбилиси становится одним из значительнейших центров, где русская культура вступала в активное взаимодействие с национальными культурами Кавказа, также как

и кавказские национальные культуры между собой. В Тбилиси в разное время побывали Пушкин, Лермонтов, Грибоедов (погребен в Тбилиси), Л. Толстой, Чайковский, М. Горький. В Тбилиси в основном протекла жизнь и деятельность известного армянского просветителя Абовяна, крупнейшего азербайджанского мыслителя и писателя М. Ф. Ахундова (погребен в Тбилиси) и др. Если к 1835 население Тбилиси увеличилось лишь на 5 тысяч человек по сравнению с началом 18 в., то в 1865 оно составляло 71 тысяч, в 1886 — 78 тысяч, в 1897 — 161 тысяч. Увеличился рост, особенно в пореформенный период, торговли и промышленности; Фабрик и заводов было: в 1858 — 71, в 1876 — 141, в 1879 — 214; торговых и ремесленно-промышленных предприятий в 1879 было 4.790. Экономическому росту города сильно способствовала постройка Закавказской железной дороги: к 1872 Тбилиси был соединен с Потти, а к 1883—с Баку и Батуми. Изменения в хозяйстве и социальной жизни города наиболее резко обозначились к концу века: к 1900 в Тбилиси было 5.263 кредитных, торговых, промышленных и ремесленных заведений с 21 тысяч рабочих и служащих. Фабрик и заводов с количеством рабочих более 300 человек было семь.

К началу 20 в. Тбилиси становится, наряду с Баку, ведущим центром рабочего движения и революционно-марксистской мысли на Кавказе. В 1893 отсюда распространяется деятельность первой социал-демократической организации в Грузии и на Кавказе Месаме-даси, пропагандирующей марксизм в грузинской легальной литературе. В Тбилиси начал свою деятельность Сталин, вступивший в Месаме-даси в 1898 и возглавивший его революционно-марксистское меньшинство. Сталин и его соратники развернули здесь огромную революционную, организационную и пропагандистскую работу, явились основоположниками ленинско-искровских организаций на Кавказе. В революцию 1905—1907 тбилисский рабочий класс развивает большую работу, борьбу: согласно официальной статистике, на каждого рабочего в 1905 в Тбилиси приходилось 41/2 стачки. Забастовки перерастали в вооруженные столкновения с силами самодержавия. Вся политическую и организационную работу и партийную пропаганду направлял Сталин, стоявший во главе большевиков Закавказья. Несмотря на богатые возможности промышленного развития, колониальная политика царизма обрекала Тбилиси на положение преимущественно административно-торгового центра. В период Закавказского комиссариата (1917-18) и грузинских меньшевиков (1918-21) город хирел и разрушался.

Новая эра истории Тбилиси начинается после установления Советской Власти в Грузии (1921). Тбилиси становится столицей Грузинской ССР и Закавказской федерации. Быстрое развитие города при Советской власти принимает характер полной его реконструкции.

Литература: Бердзенишвили Н., Джавахишвили И., Джанашиа С., История Грузии, с древнейших времен до XIX в., под ред. С. Джанашиа, Тбилиси, 1943; Тбилиси — столица Советской Грузии, (очерк), изд. «Заря Востока», (Тбилиси), 1939; Полиевктов М. А. и Натадзе Г., Старый Тифлис в известиях современников, (Тифлис), 1929; Полиевктов М. А. Европейские путешественники XIII—XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935; Чхетия Ш., Тбилиси в XIX столетии (1865—69), Тбилиси, 1942.

## ქართველი ერის წარმოშობის შესახებ

(საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საერთო კრებაზე,  
1944 წლის 23 დეკემბერს, წაკითხული მოხსენების სტენოგრამა.  
ავტორის მიერ გაუსწორებელი)<sup>1</sup>

თქმა არ უნდა, საკითხი ქართველი ერის წარმოქმნის შესახებ, ქართველობის ერთად ჩამოყალიბების შესახებ იმდენადვე რთულ პრობლემას შეადგენს, რამდენადაც შეუსწავლელს. გასაგებია ისიც, რომ ერთი მოხსენების ფარგლებში ამ საკითხის სავსებით დამაკმაყოფილებლად გაშუქება შეუძლებელი ამბავი იქნებოდა. დღეს მე სხვა პირობაც მიშლის ხელს — მოვასწენო პატივცემულ აუდიტორიას, თუნდაც ის მასალა მთლიანად, რომელიც ჩემს განკარგულებაში იმყოფება. მე ვეცდები მხოლოდ ძირითადი მომენტების გარშემო ზოგიერთი დამახასიათებელი ცნობა მოვიტანო და მათ განმარტებას ვეცადო.

მოხსენება მსგავსი დღევანდელისა, უწინარეს ყოვლისა, უნდა შენდებოდეს თვითონ ერის ცნების გარკვეულობაზე, ერის ცნების შემუშავებაზე. ყველაზე ხელსაყრელ მომენტს ჩემი დღევანდელი მოხსენებისათვის სწორედ ეს მომენტი შეადგენს. ერის ცნება მეცნიერებაში ამჟამად დამუშავებულია მთელი შესაძლებელი სისრულით, ეს მეცნიერული ღვაწლი იოსებ სტალინის დამსახურება გახლავთ...

---

<sup>1</sup> „დამახინჩებული ფრაზები და გამოტოვებული სიტყვები შექლებისდაგვარად აღვადგინეთ, ისე როგორც მოსალოდნელია ჰქონოდა მომხსენებელს, და მოვაქციეთ ოთხკუთხა ფრჩხილებში, სტენოგრამაში ფიქსირებული არაა ან დამახინჩებულადაა შეტანილი მომხსენებლის მიერ წყაროებიდან დამოწმებული ადგილები, რაც ა. აფაქიძისა და ლ. ჭანაშვიას დახმარებით, თითქმის ყველა აღვადგინეთ. ციტატები დამოწმებულია უახლესი გამოცემებით. გარდა ამისა, სტენოგრამიდან ამოვიღეთ ძლიერი დამახინჩების გამო გაუგებარი, აგრეთვე დღეისათვის მნიშვნელობადაკარგული ზოგიერთი სიტყვა და ფრაზა, რაც აღენიშნეთ სამი წერტილით, გაკვირებისა და კითხვის ნიშნებით კი — ბუნდოვანი გამოთქმები, სიტყვები და ფრაზები“ — იური კაპარაეა. ისტორიოგრაფიული ეტიუდები, თბ., 1977, გვ. 245 (გამომცემლის შენიშვნა — რედ.).



რა არის ერი, — აყენებს საკითხს ამხანაგი სტალინი. იგი ამბობს, უბასუხებს რა ამ კითხვაზე, — „ერი, უწინარეს ყოვლისა, არის ადამიანთა ერთობა, განსაზღვრული ერთობა“. სტალინი ამბობს, რომ ერი არ არის რასული ან ტომობრივი ერთობა, რომ თანამედროვე ერები რასული და ტომობრივი თვალსაზრისით რთული შედგენილობისა არიან. შემდეგ ამხ. სტალინი ამბობს: რომ ერი არ არის შემთხვევითი და ეფემერული კონგლომერატი, იგი ადამიანთა მყარი ერთობაა, მტკიცე ერთობა, მაგრამ სხვა ისტორიულად ჩამოყალიბებულ გაერთიანებათაგან, როგორც იყო მაგალითად, ძველი სახელმწიფოები, ერი განსხვავდება კიდევ ერთი უეჭველად დამახასიათებელი ნიშნით. ადამიანთა ის ერთობა, რომელსაც ერს ვუწოდებთ, წარმოუდგენელია საერთო ენის გარეშე. ამგვარად, ენის ერთობა ერის ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია. მაგრამ, — ამბობს ამხანაგი სტალინი, — ამით არ ამოიწურება ერის [ნიშნები]. ერი შეუძლებელია, ავრთვე, საერთო ტერიტორიის გარეშე; ესეც ცოტაა, საჭიროა კიდევ შინაგანი ეკონომიკური კავშირი, შინაგანი ეკონომიკური შეკავშირება, რომელიც ერის ცალკეულ ნაწილებს ერთ მთლიანობად შეაკავშირებს. მხოლოდ ასეთ ეკონომიკურ საფუძველზეა შესაძლებელი აღმოცენდეს ადამიანთა მყარი ერთობა. ამგვარად, ეკონომიკური ცხოვრების ერთობა, ეკონომიკური შეკავშირება ერის ერთ-ერთი დამახასიათებელი თავისებურებაა. არც ეს არის საკმარისი, — ამბობს ამხანაგი სტალინი, — არის კიდევ ერთი ნიშანი ყველაზე მესხლეთი, ყველაზე უფრო ძნელი დაკვირვებისათვის, მაგრამ მაინც რეალური ნიშანი, მიუცილებელი ნიშანი — ეს გახლავთ საერთო ფსიქიკური ცხოვრება, რომელიც მეცნიერული დაკვირვებისათვის ობიექტურ მოვლენას, რეალობას შეადგენს, იმდენად, რამდენადაც იგი საერთო ეროვნული კულტურის თავისებურებაში გამოიხატება. რა თქმა უნდა, ეს ფსიქიკური ცხოვრება სპეციფიკურია, ინდივიდუალურია, დამახასიათებელია ცალკე ერისათვის; იგი არ წარმოადგენს განყენებულ [რამეს], არამედ იგი იცვლება ერის ისტორიის, ერის ცხოვრების პირობების ცვლილებასთან დაკავშირებით.

შემდეგ ამხანაგი სტალინი ამ ანალიზის შედეგად იძლევა თავის კლასიკურ ფორმულას ერის ცნებისა. იგი ამბობს: „ერი არის ადამიანთა ისტორიულად ჩამოყალიბებული მყარი ერთობა, წარმომობილი ენის, ტერიტორიის, ეკონომიკური ცხოვრებისა და იმ ფსიქიკური წყობის ერთობის ბაზაზე, რომლის გამოხატულებაც კულტურის ერთობა“. და ამ დაფორმულებას იგი უკეთებს კიდევ ერთ მეტად მნიშვნელოვან შენიშვნას, იგი ამბობს, რომ არც ერთი ამ ნიშანთაგანი, რომელიც ამ ფორმულაშია მოცემული, ცალკე აღებული საკმარისი

არ არის ერის არსებობის ფაქტის დასადაგენად. უფრო მეტიც: საკმარისია არ იყოს თუნდაც ერთი ამ ნიშანთაგანი, რომ ერის არსებობა ჩვენ ვერ დავადასტუროთ. და კიდევ ერთი: ერი მთლიანობაში აღებული ისტორიული განვითარების კანონებს ექვემდებარება. აი, ამ განსაზღვრათა თვალსაზრისით მსურს, მე, ჩემს დღევანდელ მოხსენებაში შევეხო საკითხს იმ ისტორიული პროცესების შესახებ, რომელთა პროდუქტს წარმოადგენს ქართველი ერი.

თუ ჩვენ მარტოოდენ წერილობითი ცნობების ნიადაგზე დავდგებით, იძულებული ვიქნებით აღვნიშნოთ, რომ დაწერილი ისტორიის გარიჟრაჟზედაც საქართველოს ტერიტორიაზე ჩვენ საქმე გვაქვს ისეთ გაერთიანებებთან, რომელნიც მეტნი არიან, ვიდრე ტომი. ქართველი ერის შესახებ გამოსავალ დებულებას ჩვენ ვპოულობთ იქ, სადაც იბადება სახელწოდება „ქართლი“, რომელიც, თავის მხრივ, შედის ქართველი ერის სახელწოდება „ქართველში“. რას წარმოადგენს ეს „ქართლი“ წერილობითი ცნობების თვალსაზრისით, მისი ისტორიის გარიჟრაჟზე? ეს არის სახელმწიფოებრივი გაერთიანება, რომელიც აღემატება ერთი რომელიმე ტომის ფარგლებს. უკვე უძველესი ლიტერატურული ცნობები საგნის შესახებ ამაზე მიუთითებენ სრულიად გარკვეულად, კერძოდ, ის ცნობები, რომლებიც მომდინარეობენ პომპეუსის თანამოგზაურთა წრიდან, ე. ი. რომელნიც ქრონოლოგიურად უკავშირდებიან პირველი საუკუნის შუა ხანებს ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, მიუთითებენ, რომ იბერია, ანუ ქართლი მრავალტომიანი ქვეყანაა, რომელშიაც ერთი ტომი გაბატონებული ტომის როლშია. ამ უძველეს ცნობაში აღნიშნულია: „მოსხების ქვეყანა, რომელშიც არის სამლოცველო, სამ ნაწილს შეიცავს, ერთი მისი ნაწილი აქვთ კოლხებს, მეორე იბერებს და მესამე არმენიელებს“<sup>2</sup>. „დაბლობზე ცხოვრობენ იბერთაგან უფრო მეტად მიწათმოქმედნი, ესენი მშვიდობიანად არიან განწყობილი, არმენიელთა და მიდიელთა მსგავსად ეწყობიან. უფრო დიდ ნაწილს, რომელიც მეზრძოლი ბუნების არის, უჭირავს მთიანი მხარე და ცხოვრობს სკვითებისა და სარმატების ყაიდაზე, რომელთა მეზობლებიცა და ნათესაეებიც არიან“<sup>3</sup>.

ამავე დროს მოცემულია საკმაო [ცნობები] ეთნიკური შემადგენლობის შესახებაც. აღნიშნულია, რომ ქართლს ემეზობლება მთის მოსახლეობა სარმატული მოდგმისა, ე. ი. იმ მოდგმისა, რომლითაც შემოზღუდულია მთელი ჩრ[დილოეთ] კავკასია და კავკასიონის ქედის ჩრდილოეთით მდებარე გარკვეული ტერიტორია.

2 თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1957, გვ. 125.

3 თ. ყაუხჩიშვილი, სტრაბონის გეოგრაფია, თბ., 1957, გვ. 128.

როგორ წარმოიქმნა ქართლის სამეფო, როგორ შეიქმნა ის ურთიერთობა ტომებისა, რომელიც როგორც ფაქტი, დადგენილია წერილობითი ცნობების მიერ, ამის შესახებ მე დღეს ვერ ვილაპარაკებ, ეს ჩვენ ძალიან შორს წაგვიყვანდა. აღვნიშნავ მხოლოდ ერთ ცნობას ეროვნული ტრადიციისა, რომელიც საინტერესოა იმდენად, რამდენადაც იგი თვითონ სახელწოდებიდან იწყება. ეროვნული ტრადიციის მიხედვით „ქართლი“ თავდაპირველად მთის სახელია, სწორედ იმ მთისა, რომლის კულტურულ ტერასებს მრავალსაუკუნოვანი მტკრის სქელ ფენას აცლის მცხეთის არქეოლოგიური გათხრები; ეს ის მთაა, რომელმაც შემდეგში ეროვნული ტრადიციების შესაბამისად არძანის სახელწოდება მიიღო, იგი მდებარეობს საქართველოს უძველესი დედაქალაქის მცხეთის ტერიტორიაზე. მტკრის მარჯვენა ნაპირას აღმართული და მის კალთებზე ამ დედაქალაქის აკროპოლი, ანუ ქართული [წყაროების] მიხედვით, შიდაციხე იყო აგებული. აა. აქ აიგო ქართული სახელმწიფოებრივი ცივილიზაციის პირველი კერა ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე. ასეთია ეროვნული ტრადიციის შეზღუდულობა. დანამდვილებით შეიძლება ითქვას, რომ იმ ხანაში, რომელსაც ეკუთვნის უცხოური წყაროების ცნობები ამ კულტურის შესახებ, აქ გაბატონებულია ის სალიტერატურო ენა, რომლის უძველესი ძეგლები რეალურად მოღწეულია მეხუთე საუკუნიდან მოყოლებული. ქართლის, ანუ იბერიის სამეფოს გვერდით აღმართული ვახლდათ ეგრისის სამეფო — უცხოელთა კოლხეთი; არქეოლოგიური მასალა მოწმობს, რომ უკვე ამ უძველეს ხანაში არსებობს განსაზღვრული და ახლობლური კავშირები ეგრისსა და ქართლს შორის. ამ კავშირების გამორიცხვა შეუძლებელია ბევრად უფრო ძველი ხანისათვისაც კი, კერძოდ, ბრინჯაოს ხანისთვისაც. ბრინჯაოს ხანისთვის საყურადღებოა აღნიშვნა იმ ფაქტისა, რომ მაშინაც ქართლი ჩანს ისეთ რაიონად. სადაც აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს თავისებური კულტურის ნაკადია წარმოდგენილი, მაგრამ ეს ძალიან შორეული ამბავია. მე აქ დღეს ამაზე შეჩერება არ შემიძლია.

საშუალო] საუკუნეების დასაწყისისათვის ეცემა, როგორც ქართლის, ისე ეგრისის სამეფო და ამავე დროს ჩვენ აშკარად ვამჩნევთ დაახლოებას აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობას შორის. ამ საკითხზე, ბუნებრივია, უფრო მეტად შევჩერდები იმიტომ, რომ წერილობითი მასალა ბევრი გვაქვს. ამ მხრივ, მეტად საყურადღებოა ის აზრი, რომელიც ქართული ისტორიოგრაფიის უძველეს ძეგლშია მოცემული, როგორც გარკვეული ისტორიული კონცეფცია. ეს ძეგლი ცდილობს, აგრეთვე, ახსნას და დაახასიათოს ქართული სახელმწიფოს წარმოშობა ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე. სუ-

რათი ასეთია: ადრინდელ ელინისტურ ხანაში, რომელიც სხვა ქართლიდან, რომელიც სადღაც ამიერკავკასიიდან სამხრეთით მდებარეობს, კავკასიის ქართლში მოდის ამ სამხრეთული ქართლის — არიან ქართლის (როგორც ეს ცნობილია) მეფის ძე — აზო, რომელიც ადის მცხეთის, ანუ ქართლის სამეფო დინასტიაში, და, აი, აქ ვხვდებით ჩვენ იმ საინტერესო ცნობას, რომელზედაც მე მინდა მოგახსენოთ.

მემატიაანის წარმოდგენით, აზოს სამფლობელო შემდეგნაირად არის განსაზღვრული: „თანა ჰყვანდა ალექსანდრე მეფესა (იგულისხმება მაკედონელი), აზოა ძმ არიან ქართლისა მეფისაჲ, და მას მიუზბოძა მცხეთაჲ საჯღომად და საზღვარი დაუდვა მას ჰერეთი და ეგრის წყალი, და სომხითი, და მთაჲ ცროლისაჲ და წარვიდა“<sup>4</sup>. ცროლის მთა არსებობს დღესაც; იგი ცენტრალური კავკასიონის არეზე მოდის; სომხითი თქვენთვის გარკვეული ცნებაა, ჰერეთი — ალბანიაა. ეგრის წყალის მიჯნა შეუძლებელია ჩვენ დავხიოთ უფრო შორს, ვიდრე დღევანდელი ენგურია. ეს არის ენგური, ან, როგორც მე მგონია. ერთი მდინარე (სამურზაყანოს საზღვრებთან მოდის), რომელსაც ეხლაც ერის წყალს უძახიან. ყოველ შემთხვევაში, შეუძლებელია ეგრის წყალი ჩვენ ვეძებოთ უფრო სამხრეთით და თვითონ ამ ცნობის ხასიათი მოითხოვს მის აქ ძიებას, იმიტომ რომ ავტორის მიზანია აღნიშვნა საზღვრებისა ოთხი მხრიდან: ჩრდილოეთით ეს ცროლის მთა, აღმოსავლეთით — ჰერეთი, სამხრეთით — სომხითი, მასასადამე, დარჩა დასავლეთი. აი, აქ ნაგულისხმევია მდ. ენგური. რა თქმა უნდა, თვითონ გეოგრაფიული წარმოდგენა არ არის მთლიანად ზუსტი, რაც იმდროინდელ მწერალს, ცხადია, უნდა ეპატიოს.

როდის შეიძლება ეს შეხედულება წარმოშობილიყო, შემუშავებულიყო? უკვე ის ხელნაწერი, რომელშიაც ჩვენ მოგვეპოვება უძველესი პირი ამ თხზულებისა, უფრო ადრინდელია, ვიდრე საქართველოს სამეფოების გაერთიანება, მაგრამ თვითონ ძველი, რა თქმა უნდა, კიდევ უფრო ადრინდელია. ჩვენი მემატიაანის დათარიღება სხვადასხვაა. განსვენებული აკად. ივ. ჯავახიშვილი, აკად. კ. კეკელიძე მას დათარიღებენ IX საუკუნით. მე, პირადად მგონია, რომ იგი უფრო ძველია, მაგრამ თუნდაც ეს დათარიღება მივიღოთ, IX საუკუნე, მაინც აქ რომ კონცეფციაა შემუშავებული, ბევრად უფრო ადრინდელია, ვიდრე მოხდა საქართველოს სამეფოების გაერთიანება. ეს უკვე უაღრესად მნიშვნელოვან ფაქტს წარმოადგენს, რადგან ამ დროს სა-

<sup>4</sup> ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი I, თბ., 1964, გვ. 81.

ქართველო იყო არამეტუ გაერთიანებული, არამედ უფრო დაქუცმაცებული, ვიდრე ჩვენი წელთაღრიცხვის დამდეგს. აშკარაა, რომ საფუძველი, რომელიც კონცეფციას უძევს, არ შეიძლება პოლიტიკურს, სახელმწიფოებრივ ერთობაში ვეძიოთ, იგი სხვა ხასიათისაა. დიდი ქართველი ისტორიკოსი ვახუშტი ბაგრატიონი, XVIII საუკუნის პირველი ნახევრის მოღვაწე, რომელიც სპეციალურად ასაბუთებს ქართველ ტომთა ერთობას, წერს „უკეთუ ჰკითხო ვისმე ქართველსა, ანუ იმერსა (უკანასკნელში იგულისხმება დასავლეთ საქართველოს ყველა ტომი, — ს. ჯ.) მესხსა და ჰერკახსა; „რა რჯული ხარ“, წამს მოგიგებს „ქართველი“<sup>5</sup>, ე. ი. ვისაც არ უნდა კითხო ქართველს, იმერს თუ მესხს, რა რჯულისაა, იმწამს მოგიგებს — ქართველიო. შეიძლება მთლიანი შთაბეჭდილებისათვის ციტატა ბოლომდე წავიკითხო: „არს ამათ ყოველთა წიგნი და ენა ერთი — იგივე ფარნაოზ პირველისა მეფისაგან ქმნული; და ჰკითხო რა წინთქმულთა მათ კაცთა: „რა ენა და წიგნი უწყი“, მოგიგებს მყის „ქართული“. რამეთუ არა იტყვს არცა რჯულსა, ენასა და წიგნსა იმერთასა, ანუ მესხთა და ჰერკახთასა, არამედ ქართულსა“<sup>6</sup>. ცნობილია, რომ ჩვენს ხალხში დღესაც სიტყვა „რჯული“ უპირატესად იხმარება იმ ცნების აღსანიშნავად, რომლისთვისაც ჩვენ ვხმარობთ სიტყვას — „ეროვნება“. თუ არ ვცდები, ხალხისათვის სიტყვა — ეროვნება უცნობიც უნდა იყოს — (მე ვგულისხმობ ისეთ ხალხს, რომელსაც მწიგნობრული ზეგავლენა არ განუცდია). აი, აქაც ვახუშტის ამ სიტყვას უთუოდ ასეთი მნიშვნელობა აქვს. იგი სარწმუნოებრივ-კონფესიონალური მომენტი და ეს ბუნებრივიცაა, რომ ისინი ერთი მეორეს გენეტურად დაკავშირებული არიან. თავდაპირველად ეს კულტურული ერთობა და მისი ზრდის მომენტი, უწინარეს ყოვლისა, სარწმუნოებრივ-კონფესიონალურ ნიადაგს უნდა შეადგენდეს. აი, რატომ არის, რომ ძველი ქართველი მწერალი, ყველაზე მნიშვნელოვანი წარმომადგენელი VIII საუკუნის დასასრულისა, იოანე საბანის-ძე, განმათავისუფლებელი მოძრაობის ტრუბადური, არაბთა ბატონობის მძიმე წლებში ასეთ სიტყვას ხმარობს: „აბო ისმაიტელ-ყოფილისა ქართველისაჲ“, თავისი გმირის შესახებ. იგი აღწერს აბოს ცხოვრებას, რომელიც დაბადებით მაჰმადიანი იყო, რომელიც შემდეგ სამსახურში შევიდა, ქრისტიანობა მიიღო და ქრისტიანობისათვის ეწამა კიდევ. იოანე საბანის ძის აბო,

<sup>5</sup> ქართლის ცხოვრება, IV, ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩი-შვილის მიერ, თბ., 1973, გვ. 291.

<sup>6</sup> იქვე. გვ. 291—292.

თავისი ცხოვრების გარკვეულ დრომდე, მაჰმადიანია. შემდეგ ქართველია, რადგან მან მიიღო ქართული აღსარება ქრისტიანობისა.

იოანე საბანის-ძისათვის ქართველთა ერი უპირისპირდება სარკინოზთა ერს. მას შემდეგ, რაც ქართლის საერისთავოს ახალი ფეოდალური ორგანიზაცია დაემხო და მის ნანგრევებზე VIII საუკუნის მეორე ნახევრის დასასრულს და IX საუკუნის დასაწყისში აღმოცენდა ახალი ფეოდალური სამთავროები, აღმოსავლეთ საქართველოში ეკლესია მაინც ინარჩუნებს თავის გავლენას — ძველი ქართლის ტერიტორიაზე. ეს უთუოდ არის ერთი უმნიშვნელოვანესი საფუძველთაგანი იმისათვის, რომ მთლიანობის, ერთობის შეგნება ამ ტერიტორიაზე მაინც არ ჰქრება.

IX საუკუნისათვის კი, ასეთი ფაქტი გვაქვს ჩვენ ილარიონ ქართველის ცხოვრებაში, რომელიც ტომით კახელია, პოლიტიკურად — კახეთის სამთავროს ქვეშევრდომი (თუ ამ დროისათვის ამ ტერმინის ხმარება შეიძლება), და ეროვნული კულტურის თვალსაზრისით, კი ქართველობას ეკუთვნის. მის შესახებ ნათქვამია: „იყო ნეტარი ესე მამაჲ ჩუენი ილარიონ ნათესავით ქართველი... აღმოსცენდა უკუე ნეტარი ესე ქუეყანით ქართლით, საზღვართაგან და კერძოთა კახეთისათა...“<sup>7</sup> ეს გახლავთ IX საუკუნის შუა წლებში. ამავე საუკუნის მეორე ნახევარში და განსაკუთრებით X საუკუნეში საქართველოს კულტურული ცხოვრების სათავე სამხრეთ საქართველოს ეკავა. ეს ის ქვეყანაა, რომელსაც ჩვენ ტაო-კლარჯეთის სახელწოდებით ვიცნობთ.

ტაო-კლარჯეთი. რთული ეთნიკური შემადგენლობის და კიდევ უფრო რთული ისტორიის მქონე ქვეყანა იყო. აქ ჯერ ერთი, ქართველი მოდგმიდან ჩვენ სხვადასხვა, ენობრივად საკმაოდ განსხვავებულ, ერთეულებს ვხვდებით, კერძოდ, აქ უმეტესია ძლიერი მეგრული ელემენტის არსებობა. შემდეგ სომხობა. არის, აგრეთვე, მთელი რიგი ჯერჯერობით ჩვენთვის ნაკლებ გარკვეული ეთნიკური ერთეულები. პოლიტიკურად, აგრეთვე, ტაო-კლარჯეთი წარმოადგენდა სრულიად ახალ სამყაროს.

როგორია აქაური მოსახლეობის, მისი წამყვანი ნაწილის შეხედულება იმ საკითხებზე, რომელიც ჩვენ გვიანტერესებს. ტაო-კლარჯეთის კულტურული საზოგადოების ერთი წარმომადგენელთაგანი, გიორგი მერჩული, ქართველი მწერალი 951 წელს სახელწოდება „ქართლს“ ხმარობს ორგვარი მნიშვნელობით, ერთის მხრივ, მისთვის ქართლი დაახლოებით ის ტერიტორიაა, რომელსაც დღეს ჩვენ ამ სა-

---

<sup>7</sup> ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი II (XI—XV სს.), თბ., 1967, გვ. 10.

ხელწოდებით აღვნიშნავთ, ტერიტორია მოქცეული კავკასიონის ქედსა და თრიალეთის ქედს შორის. სამცხე მისთვის ქართლი არ არის: „და წარვიდეს ზოგად სამცხისა და ქართლისა არეთა“<sup>8</sup>.

მაშასადამე, ბორჯომის ხეობა აქ მიჯნად არის მოქცეული. მაშინ, როდესაც ძველ დროს არამცთუ სამცხე, არამედ ბევრად უფრო სამხრეთით მდებარე ტერიტორია ქართლს შეადგენდა: „...ხანძთით ღამე გამოვიდეს და... წარვიდეს კერძოთა ქართლისათა“<sup>9</sup>, ამბობს მერჩული. ამავე დროს მისთვის ქართლს ბევრად უფრო დიდი მნიშვნელობა აქვს. ნება მიბოძეთ კიდევ ერთხელ წაგიკითხოთ ჩვენი მეცნიერებისაგან ხშირად მოტანილი ციტატა: „ქართლად ფრიადი ქვეყანაჲ აღირიცხების, რომელსაცა შინა ქართულითა ენითა ეამი შეიწირვის და ლოცვაჲ ყოველი აღესრულების“<sup>10</sup>.

მაშასადამე, ქართლი ეს არის ქვეყანა, რომელიც კავკასიონის ქედსა და თრიალეთის ქედს შორისაა. მაგრამ ეს არის ერთი გაგება. არის უფრო ვრცელი გაგებაც: ქართლი არის ვრცელი ქვეყანა, დიდი ქვეყანა, რომელშიაც საეკლესიო-მღვდელთმსახურება ქართულ ენაზე წარმოებს.

საინტერესოა, რომ ამ შემთხვევაში და შემდეგშიც, მომდევნო პერიოდში, ის შეხედულება, რომელიც გაბატონდა საქართველოში ამ საკითხების მიმართ და რომელიც დღეს გვიანტერესებს, საკმაოდ ადრე პოულობს გავრცელებას მოძმე სახელმწიფოებში. კერძოდ, X საუკუნეში, სწორედ ისეთივე შეხედულება, როგორც საქართველოშია, არის ამ დროს კონსტანტინოპოლში — ბიზანტიის იმპერიის ცენტრში. ამას გვიდასტურებს იმპერატორი კონსტანტინე [VII, პორფიროგენეტი], რომელიც სწორედ იმავე ხანებში წერს, როდესაც ტაოში გიორგი მერჩული მოღვაწეობს, ერთი 951 წ., მეორე 952 წელს. იგი ამბობს, რომ არტანუჯი მნიშვნელოვანი ცენტრია იბერიისა, აბაზგიისა და მესხეთისა, ე. ი. სწორედ ისევე, როგორც გ. მერჩულს ჰქონდა იბერია-ქართლი, მესხეთი-სამცხე და ტაო-კლარჯეთი. აბაზგია-აფხაზეთი. მეორე მხრივ, ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობა კონსტანტინე [პორფიროგენეტის] შეხედულებით არის მხოლოდ იბერიელები, იგი ლაპარაკობს მხოლოდ იბერიული მთავრობის შესახებ. მაშასადამე, როგორც მერჩულის ქართლი არის ორაზროვანი ტერმინი, რომელსაც აქვს ვიწრო გაგება და ფართო მნიშვნელობა, ასევე კონსტანტინე

<sup>8</sup> ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, წიგნი 1, თბ., 1964, გვ. 279.

<sup>9</sup> იქვე.

<sup>10</sup> იქვე, გვ. 290.

[პორფიროგენეტან] მნიშვნელობა [იბერიისა] ორგვარია — ვიწრო და ფართო. ასეთივეა შეხედულება სომეხი მწერლისა იოანე კათალიკოსისა. ასეთივე შეხედულებაა საზღვარგარეთულ ქართულ ცენტრებში. კარგად არის ცნობილი, რომ სინას მთაზე ქართველი ბერები ლოცულობენ: „ყოველთა ძმათა და ყოველთა ქრისტიანეთა, და უფროეს ყოველთასა — ყოველთა ქართველთათვის“ და „ქართლისა მშჳდობისა სამზღაურთა განგებისა, მეფეთა და მთავართა დაწყნარებისა, მტერთა გარემიქცევისა, ტყვეთა ზოქცევისათვის“<sup>11</sup>. აქ, [როდესაც] ლაპარაკია დაქსაქსულ ცალკე სამთავროებსა, მთავრებისა და მეფეების ქართლზე, იგულისხმება საქართველო. მაშასადამე, ჩვენ ვხედავთ, რომ პოლიტიკურ ისტორიას მოუხდენია თავისი გავლენა ძველ ფართო ტერმინ[ზე], რომელიც, თავის მხრივ, თუ ეროვნულ ტრადიციას დაუუჭერებთ, კერძობიდან ზოგადისაკენ განვითარების ერთი საუკეთესო მაგალითი იყო, შემდეგში კი ისევ კერძობისკენ იხრება: ერთის მხრივ, კვლავ გეოგრაფიულ ჩარჩოებში ემწყვდევა, მაგრამ, მეორეს მხრივ, არსებობს ქვეყნის შიგნით ისეთი კავშირები, ისეთი შეგნება ერთობისა, რომელიც მოითხოვს და ამ ტერმინს აძლევს ფართო მნიშვნელობას. ქართლი ეს არის რაღაც ვრცელი ქვეყანა, რომელშიც მონათესავე ტომები ცხოვრობენ, აი, ამგვარი მნიშვნელობის სახელწოდებას შემდეგშიაც ვხვდებით — მაგალითად, დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსთან. შემდეგ თამარ მეფის ისტორიკოსფსთვის თამარ მეფე არის არა მარტო საქართველოს მეფე, არამედ მზე ქართლისა, და, სწორედ იმ მომენტისათვის, როდესაც ისტორიულმა განვითარებამ საქართველო მიიყვანა გაერთიანებ[ამდე], ერთი სახელმწიფოებრივი მთლიანობის შექმნ[ამდე], მასთან ერთად (ასე ფიქრობდა, ყოველ შემთხვევაში, განსვენებული დიდი მეცნიერი ივ. ჭავჭავიძე) დაიბადა ახალი ტერმინი — „საქართველო“, ყოველ შემთხვევაში XI საუკუნის დამდეგიდან მოყოლებული „საქართველო“ უთუოდ სძლევეს „ქართლს“, როგორც ტერმინი ზოგადის აღმნიშვნელი.

სახელწოდება „საქართველოს“ გამარჯვებას ხელი შეუწყო უთუოდ იმ გარემოებამ, რომ იგი უფრო ფართო იყო, ვიდრე ტერმინი — „ქართლი“, მაშინ, როცა ტაო-კლარჯეთის მოსახლეობას, მის მოწინავე ადამიანებს უჭირდათ თავის ქვეყნისათვის ქართლი ეწოდებინათ, ამავე დროს, ისინი უყოყმანოდ თავის თავს ქართველებს უწოდებდნენ. აქ დიდი ხნის აღდგენილ იქნა „ქართველთა მეფის“ ძველთაძველი წოდებულება. მაშასადამე, ამ ერთ მაგალითზე ჩანს, „საქართვე-

<sup>11</sup> Н. Я. Марр. Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, М.—Л., 1940, с. 85.



ლო“ უფრო ვრცელი ტერმინია, ვიდრე „ქართლი“, რომელსაც გეოგრაფიული მხარე ყოველთვის თან სდევს, მაგრამ საინტერესოა და დამახასიათებელია (ის გარემოება, რომელიც მე მინდა აღვნიშნო, საუცხოვო ილუსტრაციაა ამხ. სტალინის დებულებისა, რომ მყარი კავშირები შეუძლებელია იმ ეპოქაში შეიქმნას, რომელზედაც ჩვენ საუბარი გვაქვს), რომ ტერმინ „საქართველოს“ იგივე თავგადასავალი მოსდის, როგორც „ქართლს“ თავის დროზე მოუვიდა. მაგრამ ჯერ მივდივით იმ მხარეს, რომელიც ამჟამად ჩვენ უფრო გვინტერესებს — ურთიერთკავშირების განვითარების, ერთობის შეგნების ზრდას, ეროვნული გრძნობის გაძლიერებას. მე ახლა თავს აღარ შეგაწყენთ. ჩვენს მწერლობაში ხშირად მოუტანიათ მასალა იმის შესახებ, თუ როგორ მძაფრად არის ეს გამოხატული, კერძოდ, საზღვარგარეთულ ქართულ ცენტრებში, სადაც მწვავე ბრძოლა წარმოებდა ქართველებსა და ბერძნებს შორის; შევჩერდები მხოლოდ იმ ფაქტზე, რომ ეს ახალი სახელწოდება „საქართველო“ უთუოდ იტევს უფრო ვრცელ ერთობას და უფრო ინტენსიურ შეგნებას ერთობისას, ვიდრე ეს იყო ძველი, წინამორბედი პერიოდების მანძილზე. დამახასიათებელია, ამ მხრივ, წარწერა ერთი სვანური ხატისა, სადაც ნათქვამია: „ადიდენ მეფენი ბაგრატიონნი და დადიანნი და დიდებულნი და ერთობილი საქართველო და ერთობილი სვანნი“<sup>12</sup>. წარწერის გამომცემელი ბაქრაძე არაუმართებულად ფიქრობს, რომ ეს წარწერა XI საუკუნის უნდა იყოს. ხატი შეუშკია და წარწერა ზედ ამოუჭრია სვანურ სოფელს, წარწერის გამკეთებლის შეგნებაში სრულიად გარკვეულია ის წარმონაქმნი, რომელსაც მისი დროის საქართველო წარმოადგენს პატარა სვანური სოფლით დაწყებული. შემდეგ სვანური ხევი და დადიანის საერისთავოთი ის ადის ქართულ ეროვნულ სახელმწიფოში, რომლის სათავეში ბაგრატიონთა დინასტია დგას.

მაგრამ რას წარმოადგენს ეს ფეოდალური სახელმწიფო? იგი წარმოიშვა მაშინ, [როდესაც] კავკასიაში ჩვენ ვამჩნევთ უაღრესად ხელსაყრელ ტენდენციას, რომელიც მიზნად ისახავს ეროვნული კულტურული ერთობის ერთ სახელმწიფოებრივ ჰერკვეშ მოქცევას. ახლა აყენებს უფრო მნიშვნელოვან, უფრო ფართო ტენდენციას, რომელიც ობიექტურ მიზანს ისახავს ერთ ფეოდალურ სახელმწიფოს ფარგლებში მრავალი ერისა და ტომის გაერთიანებას. ეს ისტორიული ამოცანა, ისტორიის ობიექტურმა [მსვლელობამ] დააყენა კავკასიის ხალხების წინაშე, მაგრამ აქ მხოლოდ ორ ქვეყანაში ვამჩნევთ იმას,

<sup>12</sup> Записки Кавказ. отд. имп. русскаго геогр. общ., кн. V, Тифл., 1864, с. 86—87.

რომ არის შესაძლებლობა, ან შედარებითი შესაძლებლობა, ეს ტენდენცია ატარონ და განახორციელონ. ეს ქვეყნებია: საქართველო და სომხეთი, მაგრამ სომხეთში ეს ტენდენცია ეცემა უმალ, ვიდრე ჩნდება და მხოლოდ საქართველოს შეუძლია განავითაროს ის მანამ, სანამ იქნება საშუალო საუკუნეებში დიდი ქართული ფეოდალური სახელმწიფო, რომელსაც თითქმის მთელი კავკასია ეკავა. აქ იზადება შესაძლებლობა, რომ გაფართოვდეს თვითონ ის ფარგლებიც, რომლის შიგნითაც გამაერთიანებელი ტენდენციით მუშაობდნენ, კერძოდ, კულტურული ქვეყნის ჩამოყალიბებისათვის.

XI საუკუნის 60-იან წლებში საქართველოს მეფემ ბაგრატ მეოთხემ ბიზანტიაში გაათხოვა თავისი ქალიშვილი — მართა. მართას სახელი გამოუცვალეს (ისე, როგორც ამას ბიზანტიური წესი მოითხოვდა) და დაარქვეს მარიამი. მარიამმა საკმაო კვალი დაამჩნია ბიზანტიის სამეფოს ცხოვრებას და მასზე შემდეგ ჩვენ ბიზანტიელი მწერლები გვაძლევენ ცნობებს, მაგრამ ამ ცნობებში არის ერთგვარი წინააღმდეგობა. ბიზანტიელი ისტორიკოსი ზონარა, რომელიც ამ ამბებს გვიამბობს, ამბობს, რომ მარიამი იყო ალანის ქალი, — „მარია ექს ალანონ“, ამბობს იგი<sup>13</sup>. ასევე ამტკიცებს სკილიცი<sup>14</sup>. ნიკიფორე ვრიენი და აგრეთვე სომეხი ისტორიკოსები, პირიქით, მას იბერიელ პრინცესად თვლიან<sup>15</sup>. ამ გაუგებრობის გახსნა თითქოს სცადა ცნობილმა ბიზანტიელმა მწერალმა იოანე ცეცესმა, რომელიც ამბობს, მარიამი შეცდომით ითვლება ალანის ქალად და ამ შეცდომის საფუძველი ის შეიძლებოდა ყთფილიყო, რომ დედა მარიამისა იყო ოვსთა, ალანთა. მეფის ასული, დაიღურღულელისა და დედის მიხედვით ალანს უწოდებენო, ნამდვილად ის არის აბაზგის ანუ აფხაზის ქალი<sup>16</sup>. საინტერესოა მოვიგონოთ, რომ თვითონ იოანე ცეცესის დედის დიდება აგრეთვე საქართველოდან იყო და იგი ამ მარიამს გაჰყოლია აქედან, როგორც მისი ნათესავი. ასე რომ, იოანე ცეცესის მისი ბებიასაგან უთუოდ უნდა გაეგო ესა და არც ის იქნება საეჭვო, რომ მისი მეორე სახელი — ცეცესი, როგორცაა ჩვენ სამეფოსთან უნდა იყოს დაკავშირებული. მაგრამ ჩვენთვის საინტერესოა მწერლის ის ცნობა. რომლის მიხედვით იბერიელები და აბაზგები ერთ ხალხს შეადგენენ. მას ეს ლექსად აქვს გამოთქმული:

---

<sup>13</sup> Ю. А. Кулаковскій. Аланы по сведениям классических и византийских писателей. Киев, 1899, с. 55.

<sup>14</sup> М. F. Brosset, Histoire de la Géorgie, S. Pétersbourg, 1849, p. 330, შნ. 2.

<sup>15</sup> იქვე.

<sup>16</sup> Ю. А. Кулаковскій, დასახ. ნაშრომი, გვ. 55.

„იბერები და აბაზგები და ალანები ერთი ტომისა (არბან):  
იბერი პირველობენ, აბაზგები მეორენი არიან,  
ხოლო ალანებს უქანასკნელი, მესამე ადგილი უჭირათ“<sup>17</sup>.

მაშასადამე, XI საუკუნეში ბიზანტიის უმაღლეს კულტურულ წრეებში ისეთი წარმოდგენა შეიძლება არსებობდეს, რომლის მიხედვითაც სამი დიდი ერთეული კავკასიაში ერთი მთლიანობის ცალკეულ ელემენტს წარმოადგენს. რა ნიადაგზე შეიძლება ამ ერთეულების დაკავშირება? ერთი მხრივ, საერთო ნიადაგი იგივე რჩება, რომელიც ძველი იყო. ეს არის — საეკლესიო-კულტურული ერთობა: ერთი საეკლესიო-კონფესიონალური ნიშანი, ერთი საეკლესიო-კულტურული ენის ქონება; მეორეს მხრივ, უეჭველად დიდ ფაქტორს წარმოადგენს პოლიტიკური ფაქტორი — საერთო სახელმწიფო. მაგრამ ამავე ხანაში ჩვენ ვამჩნევთ ისეთ მოვლენებსაც, რომლებიც წინამორბედი თვალსაზრისით უთუოდ ახალ მომენტს ჰქმნიან. დამახასიათებელია, ამ მხრივ, ფაქტები, დაკავშირებული ცნობილ გრიგოლ ბაკურიანის-ძის ცხოვრება-მოდგაწილებასთან... ამ გრიგოლის მამა ბაკურიანი ჯერ კიდევ ახალგაზრდობაში, მე-11 საუკუნის დამდეგს, ბასილი კეისრის მოთხოვნის შედეგად მძევლად წაუყვანიათ ბიზანტიაში, შემდეგ იქ დარჩენილა და დიდი კარიერა გაუკეთებია. იქვე დაცოლშვილებულა. გარდაცვალების შემდეგ მას დარჩა ორი ვაჟი უფროსი გრიგოლი და უმცროსი აბაზი, რომელსაც ბიზანტიელები აპაზს უწოდებდნენ. ბიჭები დედის ამარა დარჩენილან. მათ ჰყავდათ დებიც, დედა მთლიანად ქალიშვილებისათვის იყო და ძმებს თვითონვე გაუკაფიათ გზა. ორივეს დიდი კარიერა გაუკეთებია და ბიზანტიის საზოგადოებრივი ცხოვრების მწვერვალებისათვის მიუღწევია. უმცროსი აბაზი, აგრეთვე, დიდი მთავარია, დიდი ქონების პატრონი. შემდეგ ის თავის ქონებას გრიგოლ ბაკურიანის-ძეს დაუტოვებს. გრიგოლ ბაკურიანის-ძის შეძლება და ქონება კიდევ უფრო დიდია. იგი მოივლის მთელ აღმოსავლეთს. სომხეთს, საქართველოს, სირიას, მრავალ ადგილს. ამავე დროს ბიზანტიაში დიდი თანამდებობის მქონეა და ბოლოს. როდესაც ბიზანტიაში გადატრიალებას მოახდენს ალექსი კომნენოსი. იგი აქტიური მონაწილეობას იღებს გადატრიალებაში, იგი ამ დროს სახელგანთქმული ადამიანია და შემდეგ ინიშნება დასავლეთის ჯარების დომესტიკოსად. ე. ი. მთელი შეიარაღებული ჯარების მეთაურად დასავლეთში.

ჯერ კიდევ უფრო ადრე, როდესაც აღმოსავლეთში თურქობა გახსაკუთრებით გაძლიერდა, გრიგოლმა ერთი პატრიოტული აქტი შეას-

17 ს. ყაუხჩიშვილი, გეორგია, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტ. VII, თბ., 1967, გვ. 23.

რულა. მან ქალაქი კარი(ყარსი) დავით აღმაშენებლის მამას — გიორგი მეორეს აჩუქა, მაგრამ გიორგი მეორეს თავის ქონების მოვლაც არ შეეძლო და მან ის დაკარგა. შემდეგ გრიგოლის პატრიოტიზმი თავის გამოხატულებას პოულობს მეორე ფაქტში. იგი დღევანდელი ბულგარეთის ტერიტორიაზე, თავისი რეზიდენციის — ადრიანოპოლის მახლობლად, იმ სოფელში, რომელსაც ამჟამად ეწოდება ბაჩკოვო, აშენებს პეტრიწონის მონასტერს. ეს მოხდა 1083 წელს. გრიგოლ ბაკურიანის-ძემ დაწერა ამ მონასტრის წესდება, რომლითაც გაკვირვებულა ფრანგი მკვლევარი ლუიპტი. ფრანგი მკვლევარი გაკვირვებულია ამ დოკუმენტის ზოგიერთი მუხლით და პირდაპირ ამბობს, რომ ის, რასაც წესდების მუხლები ღალადებს, სრულიად უჩვეულოა ბიზანტიისათვის. მას უყვირს ის, რომ ამ მონასტერში გრიგოლმა დააარსა სემინარია, ერთადერთი შემთხვევა უმაღლესი სასწავლებლის [არსებობისა] ეკლესიასთან. მაგრამ ყველაზე მეტად მას უყვირს სრულიად განსაკუთრებული პატრიოტიზმი გრიგოლ ბაკურიანის-ძისა. ის ამბობს: „გრიგოლ ბაკურიანის-ძეს. უჭირავს იერარქიის ერთ-ერთი პირველი საფეხური. სახელმწიფოს სამსახურში მას არ დაუზოგავს არც შრომა და არც სისხლი და მას ამით თავი მოაქვს კიდევაც. მაგრამ იგი დარჩა გულით ქართველი, მხურვალე პატრიოტი, თითქმის ფანატიკოსი; იმ დიდ ქონებას, რომელიც მან შეიძინა ბიზანტიაში, იგი ხარჯავს უხვად, მაგრამ მხოლოდ და მხოლოდ თავის იბერიელ თანამემამულეთა სასარგებლოდ, მათთვის მონასტრის კარები ღია უნდა ყოფილიყო ფართოდ, მაგრამ ეს კარები იხურებოდა მძიმედ ბერძნებისათვის“<sup>18</sup>. სამართლიანად აღნიშნავს ფრანგი მეცნიერი, რომ ეს გასაოცარი მოვლენაა, ბიზანტიაში მეორე კაცი ბიზანტიის მეფის შემდეგ. ბიზანტიაში შექმნილი ქონებით აშენებს მონასტერს და ამ მონასტრის კარები დაკეტილია ბიზანტიელებისათვის. შეიძლება ეს კარები გაიღოს ერთადერთი ბიზანტიელი კაცისათვის, როგორც მწერლისათვის. ისიც იმისათვის, რომ ადგილობრივ ხელისუფლებასთან საქმე ეწარმოებინა. შემდეგ ლუიპტი აღნიშნავს, რომ გაკვირვებას იწვევს კიდევ ერთი ამბავი: ამ „წესდების ორიგინალი და მისი პირი შედგენილი იყო სამ ენაზე: ბერძნულად, ქართულად და სომხურად. მაგრამ მხოლოდ ბერძნულ ეგზემპლარს ჰქონდა ძალა და მნიშვნელობა დავის შემთხვევისათვის, რადგანაც მხოლოდ იგი იყო შემოწმებული დამაარსებლის ხელის მოწერით, რომელიც სომხური ასოებით იყო გამო-

<sup>18</sup> Typikon de Grégoire Pacurianos pour le Monastère de Pétritzos (Bačkovo) en Bulgarie. Texte original publié par le R. P. Louis Petit, des augustins de l'Assomption. Византийский вѣстник. Приложение к XI тому, №1, СПб., 1904, გვ. XIII.

ყვანილი და, აგრეთვე, იერუსალიმის პატრიარქის ექვთიმეს ხელმოწერით...“<sup>19</sup>

ანა კომნენოსი, გრ. ბაკურიანის-ძის მფარველის ქალიშვილი ამტკიცებს, რომ გრიგოლი სომეხი იყო. სხვა ბიზანტიელი მწერლები მას ქართველს, იბერიელს უწოდებდნენ. გრიგოლი თავის თავს ქართველად თვლიდა; თავისი მოქმედებით ის მხურვალე ქართველია. აკადემიკოსმა ნ. მარმა სცადა ამ წინააღმდეგობის ახსნა. იგი ამბობს: გრიგოლი უნდა ყოფილიყო სომეხი — ქალკედონიტი, ე. ი. ისეთი სომეხი, რომელიც თავის რელიგიური მიმართულებით ქართულ ეკლესიას ეკუთვნის. ეს საკითხი ჭერ არ შეიძლება გამორკვეულად ჩაითვალოს. მაგრამ ეს ფაქტი თავისთავად მნიშვნელოვანია პირველ და მეორე შემთხვევაშიც. წარმოვიდგინოთ, რომ გენერალი ლორის-მელიქოვი ქართველი სომეხი იყო (თუმცა ეს ასე არ არის და ამის საწყისი მოდის „ლორის“-იდან). რუსი იმპერატორის მინისტრი რუსეთში აარსებს მონასტერს და წესდებაში წერს, არავითარ შემთხვევაში ამ მონასტერში რუსები არ შეუშვან. მაშასადამე, ის მომენტი, რომელიც თავდაპირველად ძირითადი საფუძველია ეროვნული შეგნების, ეროვნული კავშირების დამყარებისა იმ მრავალტომიან სამყაროში, ეს კონფესიონალური მომენტი ამჟამად გარკვეულად შეკვეცილი არის რალაცა ისეთი (მოთხოვნით), რომლის დაკმაყოფილებისათვის უკვე ეს ფორმა საკმარისი არ არის. ხოლო, თუ ჩვენ მივიღებდით, რომ გრიგოლ ბაკურიანის-ძე იყო სომეხი, მაშინ მისი ქართული პატრიოტიზმი კიდევ უფრო საყურადღებო იქნებოდა, რა თქმა უნდა, ეს გამორიცხული არ არის...

ამრიგად, ჩვენ ვამჩნევთ, რომ დროთა მსვლელობაში და განსაკუთრებით, როცა დიდი ქართული ფეოდალური სახელმწიფო ჩამოყალიბდა, თვითონ საქართველოს ფარგლებიც თანდათან გაფართოვდა. ახლა ჩვენ ვხედავთ, რომ ამ ერთობაში არის მყარი ძალაუფლება. მეორე საკითხია [ის, რომ მასში] შედიან არა მარტო ქართველი მოდგმის ტომები, არამედ აგრეთვე სხვა მოდგმისაც და, პირველ რიგში, მონათესავე კავკასიური მოდგმისა, ერთის მხრივ. მეორეს მხრივ, საყურადღებოა ის, რომ ხდება ჭერ კიდევ ვიწრო მნიშვნელობით, ჭერ ერთი მიმართულებით, დაძლევა საკუთარი კონფესიონალური სიდიდისა. აი, ამიტომ მაინტერესებდა მე, ისტორია გრიგოლ ბაკურიანის-ძისა, პოლიტიკურად ბიზანტიური სახელმწიფოებრიობის წარმომადგენელი, ტომობრივად შეიძლება ქართველი; ყოველ შემთხვევაში, თუ ის, ქართველი იქნებოდა, რამდენადმე მოშორებული ამ ეკონომიკურ

19 დასახ. ნაშრომი, გვ. XVII.

წინააღმდეგობებსაც, ან შეიძლება არაქართველი, ეს ქართული პატრიოტიზმი თავისთავად ქართულ ეროვნულ კულტურულ მთლიანობას აკუთვნებს.

რადგანაც ჩემი მოხსენება ძალიან გრძელდება, ამიტომ მე იძულებული ვარ შევკვეცო; იმას, რაც მე დღეს აქ უნდა მომეხსენებინა, ზოგიერთ რამეში შეიძლება გვერდი ავუაროთ. ცნობებს, წყაროებს რუსთველის ხანიდან თუ ავიღებთ, ჩვენ აქაც ვხვდებით, როგორ ესმით ეს ერთობა „ქართველის“ ფართო მნიშვნელობით. მაგალითად, XI საუკუნეში რაჭაში საუცხოო ქართველი მოსაუბრე „ქართველებს“ აშკარად ან ქართლელის, ან ამერიის მნიშვნელობით ხმარობს. რა თქმა უნდა, მეორე შემთხვევაში მან შეიძლება თავის თავს ქართველი უწოდოს და სხვანაირად არც შეიძლება. ამ შემთხვევაში მეორე მხარე გვიანტერესებს, „ქართველის“ ფართო მნიშვნელობა — ამის შესახებ მთელი რიგი ცნობები გვაქვს. ერთის მხრივ, „ქართველი“ ერთ ტომს წარმოადგენს, ქართლს წარმოადგენს და უპირისპირდება დავით აღმაშენებლის მეფობაში, გიორგი მესამის მეფობაში, თამარის მეფობაში ყველა დანარჩენ ტომთა წარმომადგენლებს; მეორეს მხრივ, ყველა ისინი მაინც ქართველები არიან. შემოკლებისათვის მხოლოდ ერთ მაგალითზე მოგახსენებთ, თუ როგორ იყო ეს მაშინ ჩვენში გაგებული. თამარ მეფის ისტორიკოსს აღწერილი აქვს ერთი დიდი დარბაზობა თამარ მეფისა. აღმოსავლეთიდან სტუმრები მოდიან და როდესაც ისინი თბილისს უახლოვდებიან, მათ მიეგებება წინ ლაშქარი. ლაშქარში ყოფილან: „წინა ოვსნი და ყივჩაყნი ახალნი; და შემდგომად ამისა ჰერნი და კახნი; შემდგომად ქართველნი; და შემდგომად მესხნი და თორელნი, შავშ-კლარჯ-ტაოელნი; შემდგომად სომხითარნი, შემდგომად აფხაზნი და სუან-მეგრელ-გურიელნი თანა რაჭა-თაკურ-მარგუელითურთ, და თვთ კარვის კარსა ჯელისუფალნი და შინაურნი“<sup>20</sup>.

ეს გაფართოება კიდევ უფრო შორს წასულა, შემდეგ შესანიშნავად არის შეგნება გამონატული იმ ხელშეკრულებაში, რომელიც ქართველმა მთავრებმა დასდეს 1790 წელს „ტრაბტატი ივერიელთა მეფეთა და მთავართაგან დამტკიცებული, საზოგადოებისათვის შეერთებისა ქართლისა, კახეთისა, იმერთა, ოდიშისა და გურიისა, აღწერილი სამეუფოსა ქალაქსა ტფილისს 1790 წელსა. ვინაიდგან ყოველთავე ივერიელთა, მსახლობელთა სამეფოსა შინა-ქართლისა, კახეთისა, იმერთა, ოდიშისა და გურიისათა, აქვსთ ერთმორწმუნება. არიან ძენი ერთისა კათოლიკე ეკლესიისაგან შობილნი და ერთისა ენისა

<sup>20</sup> ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. ტ. 11, თბ., 1959, გვ. 65.

შქონებელნი, აქვსთ მავასხებლობითიცა სიყვარული, ვითარცა სისხლით ნათესავთა და მოყვრობით შეკრულთა ურთიერთთა შორის, ამისთვის ჩვენ, ზემოხსენებულთა ქვეყანათა ივერიისათა მეფენი და მთავარნი... აღუვსთქვამთ მტკიცესა ამას ერთობასა<sup>21</sup>... ამაზე შორს წასვლა შეუძლებელი იყო. აქ ყურადღებას იქცევს, ის, რომ იხმარება ტერმინი „ივერია“ იმიტომ, რომ როგორც მოგახსენეთ, პოლიტიკური მნიშვნელობა ღიდაა ტერმინისა — „საქართველო“, ის უფრო შორს წავიდა, ვიდრე „ქართლი“, რადგან ეს აყვავების ხანაა, შეგნება უკვე ძლიერია, მაგრამ პოლიტიკური მდგომარეობა მძიმე, უფრო დაქუცმაცებული. და, აქ იბადება ახალი შეხედულება, რომ ეს სამყარო მთლიანად საქართველოა.

აი, ყოველივე ზემოთქმულიდან, შემდეგი დასკვნის გაკეთება შეიძლება: ქართველი ერი წარმოშობით რთული შემადგენლობისა არის, თავისი ტომობრივი წარმოშობის მიხედვით მასში შედიან არა მარტო ერთი ტომის შვილები, არამედ მონათესავე სხვა ტომის შვილები და გარდა ამისა, აგრეთვე, სხვა ტომის შვილებიც. შეიძლება პირდაპირ ითქვას გადაჭრით იმის შესახებ, რომ ყველა მნიშვნელოვან ერთეულს კავკასიაში თავისი წვლილი უძევეს ქართულ ეროვნებაში.

საქართველოს ისტორია, საქართველო, თითქოს ერთი დიდი კულტურული აუზია, რომლისკენაც პატარა კულტურული ნაკადები მიიმართება კავკასიის დანარჩენი რაიონებიდან, მაგრამ ამ რთული შემადგენლობის ერთეულში ფუძე ერთი და იგივე რჩება, ეს არის სწორედ ის „ქართლი“, რომლის შესახებაც ზემოთ მოგახსენეთ. ამ ფუძის გამძლეობისა და კულტურული ზეგავლენის ძალა ქვეშარიტად საოცარია, მაგრამ ამაზე მე დღეს ვეღარ შევჩერდები.

რა ნიადაგზე ხდება შემდეგში განვითარება აი ამ კერისა? ხელსაყრელ და აუცილებელ პირობას შეადგენდა ტერიტორიალური ერთობა. მაშასადამე, ამხ. სტალინის მეორე დებულება, აგრეთვე სრულ დადასტურებას პოვებს ამ ისტორიაში, ქართველ ტომთა ტერიტორიის მუდმივობაში. მართალია, ის იცვლებოდა, მაგრამ ეს იყო ამ ტერიტორიის შეკუმშვა სამხრეთის მხრივ, ნაწილობრივ აღმოსავლეთით, ოღონდაც არასოდეს არ ხდებოდა ამ ერთეულის გათიშვა იმ მხრივ, რომ მისი ცალკეული [ნაწილები თუ ტომები] სხვადასხვა ტერიტორიაზე მოქცეულიყო.

ენა, მესამე ნიშანი. ამხ. სტალინი, როდესაც ისტორიულ მაგალითებზე ლაპარაკობს, მაგალითად, იტალიის შესახებ ასე ამბობს: „დღევანდელი იტალიელი ერი ჩამოყალიბდა რომაელებისა, გერმანელებისა, ეტრუსკებისა, ბერძნებისა, არაბებისა და სხვებისაგან“, რა თქმა

21 ი. დოლიძე, ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 501.

უნდა, ეს ელემენტები ენობრივად განსხვავებული იყო, მაგრამ ისტორიულმა ცხოვრებამ გარკვეული ერთფეროვნება შექმნა. ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს საქართველოშიც. მე მინდოდა, კერძოდ, მეგრული ელემენტის შესახებ მესაუბრა, მაგრამ დღეს ამის შესაძლებლობა არ არის.

მაშ რა ხდება? რა მოხდა XIX საუკუნეში ისეთი, რამაც ამხ. სტალინს საფუძველი მისცა თავისი დებულება წამოეყენებინა, რომელიც შემდეგ ბევრის მიერ ყალბად იყო გაგებული. XIX საუკუნეში ქართველი ერის ცხოვრებაში ის დიდი ცვლილება, ის დიდი ამბავი მოხდა, რომ აქ პირველად გაიშალა ბურჟუაზიული ცხოვრება, ე. ი. შეიქმნა პირობა იმისათვის, რომ შექმნილიყო შინაგანი ეკონომიკური კავშირები, რომლის შესახებაც ამხ. სტალინი ლაპარაკობს თავის დებულებაში. ეს იყო ისეთი მოვლენა, რომელიც გავლენას ახდენდა ცხოვრების ყველა დარგზე, მაგრამ ეს არ ნიშნავდა ქართველების ახლად გაჩენას XIX საუკუნეში. ამხ. სტალინის აზრი სრულიად გარკვეულია. იგი ამბობს, ეს პროცესი — ქართველობის ერთად ჩამოყალიბება დასრულდა XIX საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც ბურჟუაზია ვითარდება საქართველოში. „ერი ყალიბდება მხოლოდ ხანგრძლივი და რეგულარული ურთიერთობის შედეგად, თაობიდან თაობამდე აღამიანთა ერთად ცხოვრების შედეგად“.

ასე უნდა გავიგოთ ამხ. სტალინის დებულება და არა ისე, როგორც ზოგიერთებმა გაიგეს. და ამის შემდეგ მე მართალი ვიყავი, როდესაც უურნალ „ისტორიკ-მარკსისტის“ ფურცლებზე საბჭოთა კავშირის ხალხთა ისტორიის სახელმძღვანელოების ავტორებს ამხ. სტალინის დებულების დამახინჯებაზე მივუთითე. ნება მომეცით, გაგაცნოთ ეს დავა. ზოგიერთი ამხანაგი შეიძლება მას იცნობს, მაგრამ ყოველ შემთხვევაში, ალბათ ბევრს უკვე აღარ ახსოვს, აი, რას ვწერდი მე მაშინ: „Мысль товарища Сталина совершенно ясна: „Грузины дореформенных времен жили на общей территории и говорили на одном языке и в такой мере они уже составляли нацию, но „строго говоря“ вполне сложиться в „одну нацию“ грузины еще не успели к этому времени потому, что „разбитые на целый ряд оторванных друг от друга княжеств, не могли жить общей экономической жизнью“. Этот процесс, начавшийся много раньше завершается в пореформенную эпоху“...

ამ წერილზე მე მივიღე პასუხი იმავე ნომერში დაწერილი. სამწუხაროდ, შემდეგ ომი ატყდა, ასეთ პასუხს პასუხი არ მოჰყვა, ამ პასუხში პროფ. ნეჩკინა მე შემდეგს მეუბნებოდა: „Указание на неполноту комментария того текста товарища Сталина, где гово-



რტყა ო რავრტყინ გრუზინსკოი ნაციი, რარილნი. ...ვ სლედუოშემ იზდანიი უჩებნიკა სლვა „სრტოგო გოვორა“ ბუდუტ ვოსრანოვლენი ვ კომენრირუოშემ რეკსრ, რტობი სოხრანირ ვსე ორენკი მყსლი. ნო რტოვ. დჟანაშია სოვრშენნი იეპრავ, რირისყვაა ერტი სლვამ სლოე რასრირირელნიე რტოკოვანიე, ვედუშეე კ რტომუ, რტო ვყვოდ ეგო მოჟე ოკაზარყა ვ რრრრვოჩენიი ს რლოჟენიამი რტოვარიშა სრალინა“.

აი, მიაქციე რ ურადღება, როგორ ავიწროვებს დებულებას, ცვლის დებულებას. მე ვამბობ, რომ ის, რაც ამხ. სრალინმა დაასახელა, როგორც მაგალირტი, რტყენ გამოყავი რალკე და ისიც არასწორი რედაქციი რ მიაწოდე რკი რტხველს; მაშინ, როდესაც ამხ. სრალინის დებულები რ განისაზღვრება ყველა ხალხი, რომლებმაც ფეოდალიზმი გაიარეს და შემდეგ კაპიტალიზმს მიაღწიეს. ამ დებულებას ამხ. ნეჩკინა აკუ რვენებს მხოლოდ კავკასიის ხალხს. ეს სრულიად ყალბი დებულებაა და სწორედ ამხ. ნეჩკინას რომ გადაეშალა [ფურცელი], შემდეგ ნახავდა, რომ ეს ყველა ნაციას შეეხებოდა. „იგივე უნდა ირტყვას სხვა ერებზედაც. რომლებმაც ფეოდალიზმის სრადია გავლეს და რავიან რტყეყენებში კაპიტალიზმი განავიარეს“. განა შეიძლება სხვანაირად ყოფილიყო? რა რტყმა უნდა, ამ პუნრტში ამხ. სრალინის დებულება სავსები რ მარრალია. ამხ. სრალინი ხომ ლაპარაკობს: ხალხების ნაციონალურად რამოყალიბების პროცესი ეს არის ხანგრძლივი პროცესი, მაგრამ მყარ ერრეულად რამოყალიბება შესაძლებელია მხოლოდ კაპიტალისტურ ხანაში. რველ ფეოდალურ საქარრველოში რვენ არ შეიძლება შევხვედროდით) ნაციონალური ცხოვრების ისე რამოხბარულებას, როგორიც რვენ გვაქვს XIX საუკუნის მეორე ნახევარში: პოლირტიკური პარრტიები, პოლირტიკურ-ეროვნული პროგრამა, პრესა, პოლირტიკურ-ეროვნული განმარრავისუფლებელი მოძრაობა. ნაციონალურ-განმარრავისუფლებელი მოძრაობა იმ სახი რ, როგორიც XIX საუკუნის მეორე ნახევარშია, მხოლოდ ამ დროსაა და მოვლენები პრინციპულად განსხვავდებოდა სარრანდო რველი მოვლენებისაგან.

შეიძლებოდა, კერძოდ, ეს იმავე მეგრულ საკი რტხზე გავგეხილა. სამწუხაროდ, ეს დღეს არ შეგვიძლია, მაგრამ, მე მიწდა შეგჩერდე იმაზე, რტუ როგორ დგას ეს მეგრული საკი რტხი XIX საუკუნის მეორე ნახევარში. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში მეგრული მოსკოვში ამბობს: „რვენი ნამდვილი ენა არის ქარრული და მხოლოდ შინაურობაში სალაპარაკო ენა გვაქვს მეგრული“. ეს ეროვნული შეგნება შეიძლებოდა მხოლოდ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში გაჩენილიყო. ამის მრავალრიცხოვანი დოკუმენტები გვაქვს. არის ერთი წერილი სამეგრელოდან აშორდიას მოღვაწეობას რან დაკავშირებით. აქ გულისწყრომას გამორტყვას ავრტორი აშორდიას მოღვაწეობის გამო: „...აშორ-

დიზმმა ხელახლა წამოიყვანა თავი, ამხედრდა წინანდელზე უფრო უშიშრად, უტიფრად, ამ სამარცხვინო მოძღვრებამ აშორდიაზე უფრო მაღალის წრის კაცებ შორის იპოვა ქომაგი, მოსარჩლე და გააცამტყერებას უქადის იმას, რაც მთელის სამეგრელოსათვის, ყოველ მეგრელისათვის უძვირფასეს განძს, წმიდათა წმიდას შეადგენს, შემუსვრას უპირებს იმ ენას, რომელზედაც მეგრელი მთელი 17 საუკუნის მანძილზე... სწერდა და აზროვნებდა, იქნდა ცოდნას და წვრთნიდა თავის შვილებს, ეძებდა მართლ-მსაჯულებას და იცავდა სამშობლოში თავის საკუთრებას, რომელიც ყოველთვის შეადგენდა და დღესაც შეადგენს ერთადერთს მისს სულიერ ურთიერთობის იარაღს და დანარჩენ ქართველებთან მეზობლურ განწყობილების საშუალებას... ერთი სიტყვით, თავის ქოხიდან რომ ფეხს გამოდგამს მეგრელი, ქართული ენა უნდა იყოს მისი აუცილებელი თანამგზავრი ყველგან და ყოველთვის, თორემ უამისოდ მოელის გონებრივად დაბეჩავება და ნივთიერად დაჩაგვრა... დიად, ჩვენ დიდი იმედი გვაქვს ამ შეგნებისა, ვიცით, რომ სულიერი ინტერესი და ეკონომიკური აუცილებლობა ყოველთვის ქართულ ენასთან მიიყვანს მეგრელს, ის ვერ შეეღევა ამ ენას, როგორც ვერ შეეღევა ჰაერს, სარწმუნოებას, თავის მიწა-წყალს“<sup>22</sup>.

ამ ავტორის გადმოცემაში მშვენივრად არის გამოთქმული სწორედ ის ახალი მომენტი, რომელზედაც ჩვენ უკანასკნელად შევჩერდით.

ჩვენში, ამხანაგებო, ერთი ყველაზე უფრო პოპულარული ლოზუნგი გახლავთ საბჭოთა ხელისუფლების ის ლოზუნგი, რომელიც ერთა უფლებას ეხება. ჩვენი ხალხი სამართლიანად თვლის, რომ ჩვენი წარმატებისა და გამარჯვების ერთ უმთავრეს საფუძველთაგანი გახლავთ ეს ნაციონალური პოლიტიკა, რომელიც პარტიამ განახორციელა საბჭოთა კავშირის უზარმაზარ ტერიტორიაზე; ამაზე ლაპარაკობდა თავის მოხსენებაში ამხ. სტალინი ოქტომბრის რევოლუციის 27-ე წლისთავზე. ამ პოლიტიკის, ლენინის შემდეგ, ყველაზე დიდი გამტარებელი, მისი ნამდვილი შემოქმედი იყო ის ადამიანი, რომელმაც თავის დროზე შეჰქმნა მეცნიერება ეროვნებაზე და ნაციონალური პოლიტიკის შესახებ.

(საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალური არქივი, ფონდი I, აღწ. I, საქ. 447, ფურც. 65—89)<sup>23</sup>.

22 შუ ბ ნ ე ლ ი. წერილი სამეგრელოდან, „ივერია“, 1904, № 15.

23 „აკად. ს. ჯანაშიას აქ მოტანილი მოხსენების გამოვლენებასა და მისგან პირის გადაღებაში თავაზიანი დახმარებისათვის მადლობას მოეხსენებთ საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალური არქივის გამგეს ქ-ნ ე. აბაზაძეს“ — ი. კაჭარავა, ისტორიოგრაფიული ეტიუდები, თბ., 1977, გვ. 265 (გამომცემლის შენიშვნა — რედ.).

## საბაზეთო ანბარიში საქართველოს მწერალთა კავშირში გაკეთებული მოხსენებისა\*

17 მარტს მწერალთა კავშირის კლუბში მწერალთა და ლიტერატურული ორგანიზაციების თანამშრომელთა კრებაზე მოხსენებით „ქართველი ერის წარმოშობა ი. ბ. სტალინის მოძღვრების სინათლეზე ნაციის შესახებ“ გამოვიდა აკადემიკოსი ს. ჯანაშია.

— ამხანაგმა სტალინმა თავის შრომებში, — თქვა მომხსენებელმა — მოგვცა ნაციის ცნების ღრმა და ყოველმხრივ მეცნიერული განსაზღვრა, რაც დიდად გვიადვილებს გავარკვეოთ და დავადგინოთ ქართველი ერის ჩამოყალიბების პროცესი როგორც ქართული, ისე უცხოური წყაროების მიხედვით.

ამხანაგ სტალინის დებულების შესაბამისად ირკვევა, რომ ქართველი ერი, როგორც ყოველი ერი, წარმოადგენს არა ტომობრივ ან რასობრივ, არამედ ადამიანთა ისტორიულად ჩამოყალიბებულ ერთობას. მის (ქართველი ხალხის) პირველ ბირთვს წარმოადგენდა ქართლი; ხალხური გადმოცემებით ქართლს ეკირა მალლობი, რომელსაც შემდეგში არმაზის მთა ეწოდა. ამ მალლობზე იქნა აგებული ძველი საქართველოს დედაქალაქ მცხეთის ციხე-გალავანი, არმაზის ციხე. უკვე ელინისტურ ეპოქაში (IV სს. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) ქართლი არის სახელმწიფო, რომელიც აერთიანებს რამდენსამე მონათესავე ტომს. ამ ტომთაგან წამყვანია ქართვების ტომი — შემქმნელი საერთო ეროვნული ენისა, რომელიც დარჩა შემდეგ საუკუნეებშიც ქართველი ერის ერთადერთ ენად როგორც დამწერლობაში, ისე სახელმწიფო მართვა-გამგეობაში.

VIII საუკუნეში ქართული ენა ლიტერატურულ და ოფიციალურ ენად ხდება აგრეთვე დასავლეთ საქართველოსათვისაც, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოსაგან პოლიტიკურად განცალკევებული იყო. ქართული ენა ვრცელდება X საუკუნეში ჩრდილოეთ კავკასიაშიც.

აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს შორის ურთიერთობის განმტკიცების მეოხებით ჯერ კიდევ VI—VII საუკუნეებში ქართულ

\* გაზ. „ლიტერატურა და ხელოვნება“. 1945 წლის 22 მარტი [რედ].

ისტორიოგრაფიაში მუშავდება და მტკიცდება კონცეფცია, რომლის მიხედვით მცხეთის დინასტიის დამფუძნებლის მეფე აზოს სამეფო (ალექსანდრე მაკედონელის ეპოქა) მოიცავს ლაზიკა-ვეგრისს. პირველ ხანებში ჩამოყალიბების პროცესში მყოფ ერთობის შეგნებას საფუძვლად უდევს ერთიანი ქრისტიანული სარწმუნოების (ქალკედონიტური) აღიარება წარმოშობით მონათესავე, ერთ საერთო ტერიტორიაზე მასობრივად დამკვიდრებული მოსახლეობის მიერ. ქართველი ტომების საეკლესიო გაერთიანების შემდეგ კულტურულ-რელიგიური მომენტი ძლიერდება, მაგრამ ამ საეკლესიო გაერთიანების პირობა და გამომწვევი მიზეზი — სახელმწიფოებრივი გაერთიანება უფრო ძლიერ გავლენას ახდენს ერის განვითარებაზე.

X—XIII საუკუნეებში წარმოიშვა საქართველოს დიდი ფეოდალური სახელმწიფო, რომლის პოლიტიკურ ფარგლებში შევიდა თითქმის მთელი კავკასია და რომელმაც საქართველოს ტერიტორიაზე მიმდინარე ნაციონალურ-კულტურული გაერთიანების პროცესში ჩაითრია სხვა ტომებიც. მაგ., ერთ-ერთი ბიზანტიელი მწერალი იოანე ცეცესი ამტკიცებს, რომ იბერები, აფხაზები და ალანები ერთ ერს შეადგენენო, ხოლო XV საუკუნის სომეხი ისტორიკოსი თომა მეწოფელი ამბობს, რომ ქართული სახლი ე. ი. კულტურულ-პოლიტიკურად გაერთიანებული ქართველობა 8 „ენისაგან“ შედგება: საკუთრად ქართველებისაგან, იმერლებისა, მეგრელებისა, სვანებისა, აფხაზებისა, მესხებისა, დვალების და ოსებისაგანო.

ქართული ეროვნული შეგნების განმტკიცების მაჩვენებელია შემდეგი ფაქტიც: 1083 წელს გრიგოლ ბაკურიანის-ძე პეტრიწონში (ბულგარეთში) აარსებს მონასტერს, — შემდეგში ქართული კულტურის ცნობილ ცენტრს, ადგენს მონასტრის წესდებას, რომელიც კატეგორიულად კრძალავს მონასტრის ძმობაში ბერძნების მიღებას, ამას სწადის გრიგოლი, რომელიც თუმცა წარმოშობით ქართველი იყო, მაგრამ დაიბადა და აღიზარდა ბიზანტიაში, ეჭირა დიდი თანამდებობა (იყო ბიზანტიის იმპერიის დასავლეთ ნაწილის შეიარაღებული ძალების სარდალი) და თავიც დასდო ბიზანტიისათვის.

XII საუკუნეში ნაციონალურ-კულტურული ერთობის შეგნებას ვერ არღვევს ქართველთაგან სხვადასხვა ქრისტიანული სარწმუნოების აღიარებაც კი. თამარ მეფის ცნობილ მხედართმთავრებს, — ძმებს მხარგრძელებს, რომლებსაც ძველი სომეხი ისტორიკოსები წარმოშობით ქურთებად სთვლიან, ხოლო ძველი ქართველი მემკვიდრეები — სპარსელებად, იგივე წყაროები უწოდებენ სარწმუნოებით სომხებს (მხარგრძელები სომხურ-გრიგორიანულ ეკლესიას ეკუთვნოდნენ), ხოლო ეროვნებით — ქართველებს.

XVII საუკუნის დამდეგის მოსკოვის საარქივო დოკუმენტებში ნათქვამია, რომ განჯის ფაშა წარმოშობით ქართველია... ხოლო თავად კი მუსულმანიაო. ესე იგი, მუსულმანობაც არ წარმოადგენდა შემადგერ-ხებელ გარემოებას ნაციონალური ვინაობის გარკვევის დროს.

ნაციონალურ-კულტურული ერთობის შეგნება არ გამჭრალა საქართველოში გაერთიანებული ქართული სახელმწიფოს დაშლის შემდეგაც, არ გამჭრალა იგი ქვეყნის უაღრესი სამეურნეო და პოლიტიკური დაცემის პერიოდშიც კი. მაგალითად, XVII საუკუნის ქართველი ისტორიკოსი გორგიჯანიძე მოგვითხრობს, თუ 1550 წელს როგორ გაინაწილეს ერთმანეთს შორის სულთანმა და შახმა საქართველო: სამცხე, ქართლი და კახეთი დარჩა შახს, ხოლო იმერეთი, ოდიში, აფხაზეთი, გურია და ლაზისტანი — სულთანსო.

1790 წელს ქართველი მეფეებისა და მთავრების მიერ დადებული მოკავშირეობის ტრაქტატი, რომელიც რუსულად არის დაცული, ამბობს: ჩვენ — ქართლის, კახეთის, იმერეთის, ოდიშის ანუ სამეგრელოს, გურიის, მთელი ზემო და ქვემო ივერიის მფლობელნი, ერთმორწმუნე და ერთ ენაზე მეტყველი, ერთიანი კათოლიკური აღმოსავლური ეკლესიის შვილნი, მივედით იმ კეთილ აზრამდე, რომ დავამკვიდროთ ჩვენს სამშობლოში მშვიდობა, გავავრცელოთ მასში აღიარებული სარწმუნოება, აღვადგინოთ სიყვარული, რასაც გვიქადაგებს ჩვენ ქრისტიანული ენა და მჭიდრო ნათესაური კავშირი.

ამრიგად, ქართველი ერი, როგორც სხვა ერები, ყალიბდებოდა „ხანგრძლივი და რეგულარული ურთიერთკავშირის შედეგად, ადამიანთა ერთად ცხოვრების შედეგად თაობიდან თაობამდე“ (ი. სტალინი), მაგრამ ფეოდალურ ეპოქაში ენის, ტერიტორიის, კულტურის მხრივ გაერთიანებული საქართველო მოკლებული იყო სიმტკიცეს, იმ „შინაგან ეკონომიკურ კავშირს, რომელიც ერის ცალკეულ ნაწილებს ერთ მთელად ამჭირდოებს“ (ი. სტალინი) და რომელიც მისთვის არ შეეძლო მიეცა ფეოდალურ წყობას.

ქართველი ერის ჩამოყალიბების დამთავრება ხდება „მეცხრამეტე საუკუნის მეორე ნახევარში, როდესაც ბატონყმობის დაცემამ და ქვეყნის ეკონომიკური ცხოვრების ზრდამ, გზების განვითარებამ და კაპიტალიზმის წარმოშობამ დააწესა შრომის დანაწილება საქართველოს ოლქებს შორის, საბოლოოდ შეარყია სამთავროების სამეურნეო კარჩაკეტილობა და შეაკავშირა ისინი ერთ მთელად.

იგივე უნდა ითქვას სხვა ერებზედაც, რომელთაც ფეოდალიზმის სტადია გაიარეს და თავიანთ ქვეყნებში კაპიტალიზმი განავითარეს (ი. სტალინი).

მოსხმების სტენოგრაფიდან გაკეთებული მოკლე ამონაწერი  
(„ქართველი ერის წარმოშობა ი. ბ. სტალინის მოძღვრების  
სინათლეზე ნაციის შესახებ“)\*

1. ამ საკითხის გასაშუქებლად თვით ერის ცნება უნდა განიპარტოს „ერი არის უპირველეს ყოვლისა ადამიანთა ერთობა, ადამიანთა განსაზღვრული ერთობა“ — შემდეგ ამხ. სტალინი განსაზღვრავს, რომ ერი არ არის რასული ან ტომობრივი ერთობა, რომ თანამედროვე ერები რასული და ტომობრივი თვალსაზრისით რთული შემადგენლობისა არიან, რომ ერი არ არის შემთხვევითი და ეფემერული კონგლომერატი, იგი ადამიანთა მყარი ერთობაა, მტკიცე ერთობა, მაგრამ [განსხვავებული] სხვა ისტორიულად ჩამოყალიბებულ გაერთიანებათაგან, როგორც იყო მაგ., ძველი სახელმწიფოები.

ადამიანთა ის ერთობა, რომელსაც ერს ვუძახით, წარმოუდგენელია საერთო ენის გარეშე; მეორე, ტერიტორიალობის გარეშე; მესამე, შინაგანი ეკონომიური კავშირი — შინაგანი ეკონომიური შეკავშირება, რომელიც ერის, ცალკეულ ნაწილებს ერთმთელად აკავშირებს. დასასრულს, საერთო ფსიქიკური ცხოვრება, — იგი საერთო ეროვნულ კულტურის თავისებურებაში გამოიხატება, იგი არაა განყენებული, იგი იცვლება ერის ისტორიის, ცხოვრების პირობების ცვლილებასთან დაკავშირებით (ი. სტალინის ციტატა). თუ ერთი მათგანი აკლია, ის ერი არ არის. ამ განსაზღვრათა საფუძველზე ვისაუბროთ ქართველი ერის შესახებ.

2. წერილობით ცნობებს დავეყრდნობით. დაწერილი ისტორიის გარიყრაჟზედაც, საქართველოს ტერიტორიაზე ჩვენ საქმე გვაქვს ისეთ გაერთიანებასთან, რომელიც მეტნი არიან, ვიდრე ტომი.

ქართველი ერის შესახებ გამოსავალ დებულებას ჩვენ ვპოულობთ იქ, სადაც იბადება სახელწოდება, რომელიც თავის მხრივ შეადგენს ქართველი ერის სახელწოდებას ქართლი.

რას წარმოადგენს ქართლი მის ისტ. გარიყრაჟზე? ეს არის სახელმწიფო გაერთიანება, რომელიც აღემატება როგორც ერთი რო-

\* ამონაწერი გაკეთებულია დ. გვრიტიშვილის მიერ, ხაზგასმა ყველგან ეკუთვნის მას [რედ.].

მელიმე ტომის ფარგლებს. უძველესი ცნობა I ს. ძვ. წ. ეკუთვნის, რომ იბერია ანუ ქართლი მრავალტომიანი ქვეყანაა, რომელშიც ერთი ტომი გაბატონებული ტომის ხელშია...

როგორ წარმოიშვა ქართლის სამეფო? ეს არ შეიძლება იყოს ჩვენი დღევანდელი საუბრის საგანი. მხოლოდ ეროვნული ცნობის მიხედვით ქართლი მთას ეწოდებოდა, რომელსაც მერე არმაზი ეწოდა. ეს ის მთაა, რომელზედაც მდებარეობს საქართველოს უძველესი დედაქალაქი, მისი აკროპოლი ანუ შიდა-ციხე — აქ აიგო ქართული სახელმწიფოებრივი ცივილიზაციის პირველი კერა, — აქ ამ დროს გაბატონებულია ქართული ენა.

3. ქართლის გვერდით არსებობს ეგრისი (კოლხეთი). ამ უძველეს ხანაშიც არსებობს მათ შორის კავშირი. ამ კავშირს ვერ გამოვრიცხავთ ბრინჯაოს ხანისთვისაც კი. ბრინჯაოს ხანისათვის ქართლი სჩანს ისეთ რაიონად, სადაც აღმოსავლური და დასავლური კულტურული წრეების თავისებური ნაკადია წარმოდგენილი.

მაგრამ უფრო ახლო ხანისათვის, საშუალო საუკუნეებისათვის დამახასიათებელ ისტორიულ მონაცემებს შევხვით, — უძველესი ძეგლი ქართული ისტორიოგრაფიისა — „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ სწერს: „თანაჲ ჰყვანდა ალექსანდრეს მეფესა აზოჲ, ძჳ არიან ქართლისა მეფისაჲ და მას მიუბოძა მცხეთაჲ საჯდომად და საზღვარი დაუდვა მას ჰერეთი, და ეგრის წყალი, და სომხითი, და მთაჲ ცროლისაჲ და წარვიდა“.

ცროლი — ცენტრ. კავკასიონის არეზე მოდის. სომხეთი, ჰერეთი, ალბანიის: ეგრის წყალი = ან ენგურს ან ერის წყალს. ეს ძეგლი VII—X სს.-ისა, ე. ი. უფრო ადრინდელია, ვიდრე საქართველოს გაერთიანების ფაქტი — ე. ი. ამ კონცეფციის საფუძველი არ შეიძლება იყოს პოლიტიკური, სახელმწიფოებრივი ერთობა. ასე, რომ აქ ცნობაა ტრადიციული ერთობისა — (განიხილეთ ვრცლად ეს ცნობა).

ვახუშტი წერს: „უკეთუ ჰკითხო ვისმე ქართველსა, ანუ იმერსა მესხსა, ჰერსა რა რაჟულისა ხარ, მწამს მოგიგებს „ქართველი“ რაჟული = ეროვნებას, მაგრამ ვახუშტი აქ სარწმუნოებრივ მომენტსაც გულისხმობს (სარწმუნოებრივი-კონფესიონალური).

ეს კულტურული ერთობა და მისი ზრდის მომენტი უწინარეს ყოვლისა სარწმუნოების კონფესიონალურ ნიადაგს უნდა შეადგენდეს. იოანე საბანის ძე აბოს შესახებ — „აბო ისმაი-

ტელ“ და უხვ..., ის (აბო) გარკვეულ დროს მაჰმადიანია, შემდეგ ქართველი — როცა ქრისტიანობის ქართული აღიარება მიიღო. იოანე საბანისძის სიტყვით ქართველი ერი უპირისპირდება სარკინოზთა ერს.

აღსანიშნავია, ქართლში მეფობა ისპობა, შემდეგ ქართლის საერისთავო, შემდეგ ახალი ფეოდალური სამთავროები, მაგრამ მიუხედავად ამისა ეკლესია მაინც ინარჩუნებს თავის გავლენას ძველი ქართლის ტერიტორიაზე — ე. ი. მთლიანობის, ერთობის შეგნება ამ ტერიტორიაზე მაინც არ ქრება.

იოანე ქართველი — ტომით კახელია, პოლიტიკურად კახეთის სამთავროს ქვეშევრდომი. ეროვნული კულტურის თვალსაზრისით კი ქართველი — ამის შესახებ ნათქვამია (იყო ნეტარი იოანე...) ეს XI ს. შუა წლებში ხდება.

ტ ა ო - კ ლ ა რ ჯ ე თ ი რ თ ე ლ ი ე თ ნ ი კ უ რ ი შე მ ა დ გ ე ნ ლ ო ბ ი ს ა ი ყ ო, — აქ იყვნენ მეგრული ელემენტები, სომხობა და სხვ. იგი პოლიტიკურად სრულიად ახალი სამყარო იყო. როგორია აქაურ წამყვანი მოსახლეობის შეხედულება, 951 წ. გიორგი მერჩული წერდა — „წავედი ქართლსა...“

მისთვის ქართლის ორგვარი გაგება არსებობს: ქართლი — ჩრდ. და სამხრ. კავკასიონში და თრიალეთის ქედს შორის მოქცეული, სამცხე მისთვის ქართლი არ არის. მაგრამ ქართლს მისთვის სხვა დიდი მნიშვნელობაც აქვს (ციტატი). მისი აზრით, ქართლი არის ვრცელი ქვეყანა, რომელშიც საეკლესიო მღვდელთმსახურება ქართულ ენაზე სწარმოებს, ე. ი. საქართველო. ერთერთი ბიზანტიელი მწერალი (კონსტანტინე პ ო რ ფ ი რ ო გ ე ნ ე ტ ი) 952 სწერდა — „ა რ ტ ა ნ უ ჯ ი მ ნ ი შ ვ ნ ე ლ ო ვ ა ნ ი ც ე ნ ტ რ ი ა ი ბ ე რ ი ი ს ა, ა ბ ა ზ გ ი ს ა და მესხეთისა“. აქაც ი ბ ე რ ი ი ს ო რ გ ვ ა რ ი გა გ ე ბ ა არ ის.

ამრიგად, თუ ძველად ქართლი ფართო ტერმინი იყო და ის კერძობიდან ზოგადისაკენ ვითარდებოდა, პოლიტიკურ დაქსაქსულობას მაინც გავლენა მოუხდენია — ის (ქართლი) ისევ კერძობისაკენ მისწრაფვის — კვლავ გეოგრაფიულ ჩარჩოებში ემწყვდევა, მაგრამ მეორეს მხრივ არსებობს ქვეყნის შიგნით ისეთი კავშირები, რომელიც მოითხოვს და ამ ტერმინს ფართო მნიშვნელობას აძლევს.

საქართველოს გაერთიანებასთან ერთად იბადება ტერმინი „საქართველო“. ის სძლევს „ქართლს“ 11 ს-დან, როგორც ტერმინი ზოგადის აღმნიშვნელი.

ამ პერიოდისათვის უფრო მეტად ნაგრძნობია ერთობის შეგნება, ეროვნული გრძნობის გაძლიერება, „საქართველო“, უფრო იტევს ვრცელ ერთობას და უფრო ინტენსიურ შეგნებას ერთობისას, ვიდრე ეს წინამორბედ პერიოდში. დამახასიათებელია წარწერა ერთი „ს ვ ა-



ნ უ რ ი ხ ა ტ რ ს ა“ „ადიდენ მეფენი ბაგრატიონნი“, (დ. ბაქრაძის გამ.), XI ს-ისაა. ის სვანურ სოფელს ამოუჭრია და ამ წარწერის გამკეთებლის შეგნებაში სრულიად გარკვეულია ის წარმონაქმნი, რომელსაც საქართველო წარმოადგენდა (სვანეთის სოფელი, სვანეთის ხევი, დადიანის საერისთაო და ქართული ეროვნული სახელმწიფო).

გაერთიანებული საქართველო მაშინ წარმოიშვა, როცა კავკასიაში იქმნება ტენდენცია, რომელიც მიზნად ისახავს მრავალი ერისა და ტომის ერთ პერქვეშ მოქცევას. ამ ტენდენციას ორი ხალხი ატარებდა — ქართველები და სომხები. მაგრამ ეს საქართველომ შესძლო, მას მთელი კავკასია ეკავა.

ამიტომ წარმოიშვა უცხო მწერლობაში ტენდენცია, რომ კავკასიის ეს ხალხები ერთ ხალხად — ერთად მიიჩნიონ. XI ს. 60 წლ. ბაგრატ IV ქალიშვილი მართა გაათხოვა, მართა (მარიამი) ზონარას მიხედვით იყო ალანთა ქალი: ნიკიფორე ვრიენი იბერიელ პრინცესად თვლის (ასევე სომეხიც). იოანე ცეცესით ის შეცდომით ითვლება ალანთა ქალად (მისი დედა იყო ალანთა ქალიო). ნამდვილად კი აფხაზთა ქალიაო. მისივე ცნობით: იბერიელები, ალანები და აბაზგები ერთი ხალხია. ე. ი. სამი დიდი ერთეული კავკასიაში ერთი მთლიანობის ცალკეული ელემენტებია. რა ნიადაგზე არიან ისინი კავშირში? ეს ის ნიშანია, რაც ძველი იყო — ე. ი. საეკლესიო კულტურული ერთობა, ერთი საეკლესიო კონფენსიონალური ნიშანი, ერთი საეკლესიო კულტურული ენის ქონება; მეორეს მხრივ პოლიტიკური ფაქტორი, საერთო სახელმწიფო.

მაგრამ ვამჩნევთ ახალ ტენდენციასაც, მოკლენასაც, უკვე საკმარისი არ ხდება რელიგიური მომენტი. უფრო მეტია ეროვნული შეგნება. ამ მხრივ საინტერესოა გრ. ბაკურიანის-ძის ისტორია. ბაკურიანი ახალგაზრდობაში ბიზანტიაში წაუყვანიათ, დაწინაურდა. — ორი ვაჟი ჰყავდა — გრიგოლი და აბაზი. მწვერვალებს აღწევენ. ორივე დიდი ქონების პატრონია, გრიგოლი მოივლის მთელ აღმოსავლეთს... აღექის კომნენის მიერ მოწყობილ გადატრიალებაში მონაწილეობას იღებს, დასავლეთის ჯარების დომესტიკად ხდება.

მან გიორგი II კარი (ყარსი) აჩუქა. ბულგარეთში აარსებს მონასტერს პეტრიწონისას, 1083 წ. წესდებით იკრძალებოდა ბერძნების შეშვება მონასტერში. ის მხოლოდ თავისი ერის სასარგებლოდ იყო ღია. მეორე კაცი ბიზანტიის მეფის შემდეგ ბიზანტიაში შეძენილი ქონებით აარსებს მონასტერს და არ უშვებს ბიზანტიელებს. წესდების ორიგინალი და მისი პირი სამ ენაზეა შედგენილი (ქართული, ბერძნული, სომხური), ბერძნულს ჰქონდა ძალა. ვინ იყო ის: ქართვე-

ლი თუ სომეხი? (ანა კომენოსი, ალექსის ქალიშვილი და ნ. მარი).

ასე, რომ ის მომენტი, რაც თავდაპირველად ძირითადი საფუძველია ეროვნული შეგნების, ეროვნული კავშირების დამყარებისათვის, მრავალტომიან სამყაროში, ეს კონფესიონალური მომენტი ამჟამად იკვეცება. ეროვნული შეგნებისათვის უკვე ეს ფორმა დამაკმაყოფილებელი არ არის. თუ ის სომეხი იყო, მით უფრო დამახასიათებელია მისი პატრიოტიზმი.

დროთა ვითარებაში, როცა დიდი ქართველი ფეოდალური სახელმწიფო ჩამოყალიბდა, საქართველოს ფარგლებიც გაფართოვდა, ახლა ამ ერთობაში მყარი ძალაუფლებაა; აქ შეიძლება შედიან არა მარტო ქართველი მოდგმის ტომები, აგრეთვე სხვა მოდგმისაც და პირველ რიგში მონათესავე კავკასიური მოდგმისა, — მეორეს მხრივ, საყურადღებოა ის, რომ ხდება ჯერ კიდევ ვიწრო მნიშვნელობით, ჯერ ერთი მიმართულებით დაძლევა საკუთარი კონფესიონალური სიდიდისა, — აი, ამიტომ არის საინტერესო გრ. ბაკურიანი-ძის ისტორია.

ქართველი ფართო და ვიწრო გაგებით მე-12 ს-ში; ქართველი ვიწრო გაგებით „ქართლს“ წარმოადგენს და უპირისპირდება სხვას, მეორეს მხრივ კი ყველა დანარჩენ ტომთა წარმომადგენლები მაინც ქართველები არიან. (ისტ. და აზმ., დარბაზობის აღწერა შარვან-შაჰთან).

დასკვნა: 1) ქართველი ერი წარმოშობით რთული შემადგენლობისაა. აქ შედიან არა მარტო ერთი ტომის შვილები, არამედ მონათესავე სხვა ტომისა და, ამას გარდა, სულ სხვა ტომის შვილებიც. ყველა მნიშვნელოვან ერთეულს კავკასიაში თავისი წვლილი აქვს ქართულ ეროვნებაში.

საქართველოს ისტორიაში საქართველო ერთი დიდი კულტურული აუზია, რომლისაკენაც პატარა კულტურული ნაკადები მიიმართება კავკასიის დანარჩენ რაიონებიდან, მაგრამ ფუძე ერთია — ეს არის ქართლი.

2) ხელსაყრელ და უცილობელ პირობას შეადგენდა ტერიტორიალური ერთობა — ქართველ ტომთა ტერიტორიალური მუდმივობა. ეს სტალინის მეორე დებულება დასტურდება. არ ხდებოდა ამ ერთეულის გათიშვა, — ისე რომ მისი ცალკეული ნაწილები სხვადასხვა ტერიტორიაზე მოქცეულიყო.

3. ენა — მესამე ნიშანი, ამხ. სტალინი, როცა იტალიის შესახებ ლაპარაკობს — იტალიის სისხლში არის ძველი რომაელების, არაბების, გერმანელების, და სხვა და სხვა ელემენტები. ეს ელემენტები ენობრივად განსხვავებული იყო, მაგრამ ისტორიულმა ცხოვრებამ გარ-

კვეული ერთფეროვნება შეჰქმნა, ასეთივე მდგომარეობა გვაქვს საქართველოშიც.

4) მაშ რა მოხდა მე-19 ს.-ში? აქ პირველად გაიშალა ბურჟუაზიული ცხოვრება ე. ი. შეიქმნა პირობა იმისათვის, რომ შექმნილიყო შინაგანი ეკ. კავშირები, რომლის შესახებაც ამხ. სტალინი ლაპარაკობს თავის დებულებაში. ეს ისეთი მოვლენაა, რომელიც გავლენას ახდენდა ცხოვრების ყველა დარგზე. ეს არ ნიშნავს ქართველი ერის ახლად გაჩენას — ეს პროცესი ქართველების ერად ჩამოყალიბებისა და სრულდა მე-19 საუკ. მეორე ნახევარში.

არაა სწორი თითქოს ქართველი ერი ერად მე-19 ს. ჩამოყალიბდა (ნეჩკინა კიდევ უფრო შორს მიდის).

## ТЕЗИСЫ

к диссертации проф. С. Н. Джанашиа «Происхождение феодальных отношений среди грузинских племен» (монографии: «Грузия на пути ранней феодализации», Тбилиси, 1937 и «Феодальная революция в Грузии», Тбилиси, 1935), представленной на соискание ученой степени доктора исторических наук.

1. Феодальные отношения среди грузинских племен возникают в сложной обстановке: утверждение феодализма тут происходит в результате преодоления не только еще живших значительных учреждений родового строя, но и непосредственно предшествовавших феодализму, в качестве ведущего социально-экономического уклада, специфических рабовладельческих отношений; пристального исследовательского внимания заслуживает также не менее сложная историческая среда развития грузинских племен в дофеодальную эпоху.

2. Отправным пунктом исследования берется состояние грузинских племен на рубеже II—I вв. до н. э., получившее литературное отражение в «Географии» Страбона (преимущественно кн. XI); сообщения Страбоновской географии контролируются показаниями других современных литературных памятников, а также остальных категорий источников, — с одной стороны, — а с другой стороны, выводами сравнительно-исторического изучения в их общественно-хозяйственной сущности и терминологическом оформлении.

3. В результате указанного комплексного изучения состояния грузинских племен на рубеже II—I вв. до н. э. устанавливается:

а) три зоны социально-экономического развития — высокогорная, горная и плоскостная (равнинная);

б) представителем первой, в свете страбоновских материалов, являются сваны, занимавшие наиболее высокие части территории Колхиды — (Зап. Грузии);

в) представителем второй — горные районы Иберии (Вост. Грузии), в том же описании;

г) к плоскостной зоне относится вся равнинная часть территории Иберии и Колхиды;

д) высокогорная и горная зоны тянут к плоскостной, яв-

ляющейся ведущей, но имеют и свою собственную социально-экономическую характеристику.

4. В высокогорной зоне (сваны), на примитивной хозяйственной базе (указания на этот счет Страбона должны быть приняты с известным ограничением), действует родовой строй (племенной совет из трехсот мужей, «милитаристическая демократия»).

5. В горной зоне ведущим видом хозяйства является скотоводство (по всей видимости, в форме пастушества); земледелие играет подсобную роль (Страбон). В социальной сфере ведущим укладом тут является патриархальный.

6. В плоскостной зоне ведущей формой хозяйства является земледелие, подсобной — скотоводство.

7. Экономика ведущих плоскостных районов, более или менее определяющая развитие и Иберии и Колхиды в целом, кроме указанного в пункте 6, характеризуется:

а) наличием в ведущем виде хозяйства высокорентабельных культур (в частности, виноградарства — виноделия),

б) густотой населения,

в) развитым транспортом (судоходство на Куре, Алазани и Фазисе; большое развитие сухопутного сообщения — «120 мостов» на несудоходной части Фазиса и т. п.), что при густоте населения способствует углублению общественного разделения труда;

г) сравнительной обширностью внутренней и внешней торговли, обслуживаемой довольно развитым денежным обращением, в частности (во внутренней сфере) местной серебряной монетой («Колхидкой»), чеканящейся в Зап. Грузии с конца V в. до н. э. на протяжении веков;

д) развитием городов, как центров торгово-ремесленной жизни;

е) соответственно высокой материальной культурой.

8. Общественные отношения в ведущих районах, с описанной в пунктах 6 и 7 экономикой, уже имеют антагонистическую форму.

9. Для конкретного определения общественных отношений, указанных в п. 8, основным материалом служит знаменитое описание социального строя Иберии в страбоновской географии, анализируемое в свете комплексного изучения эпохи; причем имеется ввиду, что данное (страбоновское) описание охватывает всю страну (Иберию).

10. В результате критического, сравнительно-исторического изучения страбоновского сообщения (см. п. 9) устанавливается:

а) страбоновское деление иберского общества на четыре «рода» подразумевает дофеодальную сословно-кастовую структуру общества.

б) первый «род», «род базилевсов», есть царский род, правящая династия; его местное название «сепе», глава рода, базилевс, носит титул «мепе», его родичи называются «сепе-цули» (дети сепе, царские дети),

в) второй «род» есть господствующая каста жрецов; господствующее положение касты подтверждается сообщением о концентрации в руках жрецов внешней политики страны.

г) третий «род», «род воинов и земледельцев», есть сословие свободных, включающее в себя большинство населения Иберии, занятого преимущественно сельским хозяйством; местное название «рода» — «эри», что значит «народ — войско» и что, с одной стороны, вполне отвечает Страбонскому определению, а, с другой стороны, указывает на непосредственную преемственную связь этой группы населения с родовым обществом через посредство ступени «военной демократии». В третьем «роде» для данной эпохи еще чрезвычайно сильны патриархальные пережитки (общинное владение землей, различные родовые институты), но имущественная дифференциация тут уже пустила свои корни,

д) четвертый «род», «род лаон» (что следует понимать, как технический термин) объединяет лично зависимых земледельцев, сидящих на царской земле («гэ базилике»). Это местная разновидность «колонов», приближающаяся к малоазийским «лаон»; местное название «лаон» — «гlexи», что является основным термином; классовое положение гlexов, лично зависимых от царского рода, выражает термин «месепе», живший еще в поздние века груз. феодализма, когда он все еще обозначал барщинных крестьян; выражение Страбона «басиликой дулон», что характеризует социальное положение гlexов, следует признать дословным соответствием местного «месепе гlexи»; сообщение Страбона об организации и общности имущества родов относится к «лаон» и указывает на патриархальные пережитки среди этого слоя населения Иберии; для обозначения основной повинности «месепе гlexов» должен был служить термин «сепеоба».

11. В классовом разрезе иберское общество состоит (что следует отнести, соответственно, и к Колхиде) из следующих основных групп: рабовладельцев, рабов, свободных мелких производителей, колонов — гlexов, каковое деление подразумевает также существование более мелких промежуточных образований (торговцев, ремесленников и др.). Рабовладельцы из царского рода носят двойственную социальную природу, поскольку наряду с рабским они эксплуатируют и труд гlexов.

12. К рабовладельцам относятся и жрецы, которые, в качестве «храмовых детей» (поздн. «Тадзришвили»), т. е., администраторов храмового имущества, эксплуатируют рабский

труд на храмовых имениях, а также храмовые капиталы; социальное выдвижение жрецов из среды рабовладельцев, по всей вероятности, происходит на первоначальной родине грузинских племен, на базе соответствующего хозяйства предполагаемых районов (Урарту, Месопотамия, хеттские страны...) Передней Азии.

13. Отсутствие упоминания специальной категории рабов в классификации Страбона объясняется сословно-кастовым характером этой классификации — рабы стоят вне (или ниже) всего этого «четырёхродного» общества.

14. Существование в страбоновской Грузии рабов в значительном количестве и эксплуатации рабского труда в соответствующих размерах удостоверяется свидетельством целого ряда косвенных указаний; в частности, отмеченное в п. 7 в, развитие речного судоходства объясняется лишь в условиях рабовладельческих отношений, — с падением значения рабского труда и с развитием феодальных отношений в Грузии падает и речное судоходство.

15. Косвенно подтверждают тезис п. 14 также аналогичные факты из окружающей Грузию среды данного периода (работоторговля, пленопродавство, многочисленность рабов в Сарматии, в Боспоре, на сев.-вост. побережьи Черного моря, в соседних с Грузией южных государствах).

16. Иберское общество взятой эпохи есть общество переходного периода; здесь различные уклады борются между собой: рабовладельческий способ производства, получивший ведущее значение, но не успев преодолеть патриархально-родовой уклад на всем протяжении страны и по всему объему общественно-хозяйственной жизни, находится в сосуществовании как с патриархальным, так и с зародившимся позже всех и находящимся к данному моменту в самой зачаточной форме (отношения между первым и четвертым «родами») феодальным способом производства, который в серьезного конкурента рабовладельческого уклада превращается в последующие века.

17. В соответствии с описанной экономикой — классовой структурой общества, дана и политическая надстройка — государство; государственное устройство Иберии представляет собой специфической формы рабовладельческую монархию, имеющую определенный теократический характер.

18. Дальнейшее развитие феодальных отношений в Иберии в основном протекает внутри третьего «рода» — «эрн».

19. Основу указанного в п. 18 процесса нужно искать в явлениях экономического характера.

а) роста накопления богатства и его неравномерного распределения в руках отдельных семей в результате интенсификации сельского хозяйства и усиления пленопродавства — ра-

боторговли в соответствии с спросом все расширяющегося рынка;

б) превращения высокорентабельных сельскохозяйственных культур, в первую очередь — виноградарства-виноделия в ведущую и наиболее «товарную» отрасль сельского хозяйства.

в) превращения в преобладающий тип вооружения тяжелого металлического вооружения (доспехи, броня для воина и его коня, соответствующие виды боевого оружия), нуждающегося в чрезвычайно мощной материальной основе для своего освоения и способствующего дальнейшему и быстрому углублению намечающегося уже в страбововском описании общественного деления «эри» — движения к социальному верху имущественно наиболее мощного, преимущественно «воинствующего», меньшинства и движения к социальному низу менее мощного экономически, преимущественно «земледельческого» большинства: освоив и присвоив новый вид вооружения, меньшинство «воинов» приобретает дополнительное, значительное условие для своего дальнейшего экономического усиления;

г) объединения в данном лице связанного с рынком, ведущего более широкое сельское хозяйство «богача» и воина-пленопродавца — работорговца, организующего с соответствующей целью специальные дружины;

д) невозможности для хозяина типа, описанного в п. 19 г, в условиях своего частого «отсутствия», рентабельно использовать рабский труд и экономически вынуждаемого перейти к более прогрессивным феодальным производственным отношениям.

20. Одним из средств дальнейшего усиления имущественно выделяющейся и стоящей на пути профессионализации военных навыков верхушки «эри» является царская служба.

21. Установление римского политического влияния в Грузии в форме вассальных отношений для Колхиды и «симмахии» (военно-федератской зависимости для Иберии), представляющего собой по существу неприкрытый грабеж побежденных стран, явилось на первых порах одним из способов расширения рынка, описанного в п. 19.

22. Описанные в пп. 18—20 процессы получают отчетливое литературное отражение в источниках уже к началу II в. н. э. (рассказ Д. Кассия об иберском царе Фарасмане, косвенно — перипл Арриана и др.).

23. Описанное в пп. 18—20 процессы расслоения «эри» получают и соответствующее яркое словесное оформление «цврили эри» (букв. мелкий эри, мелкий люд) для опускающегося большинства и «эриставни» (букв. главы эри), «тавни», («главы»), «тавадни» («главари»), «царчинебулны» («знатные») и



пр., для «подымающегося» меньшинства; общим термином для наименования выделяющейся из третьего «рода» знати является «царчинебулли», чему соответствует «лавк» армянских и «протои» греческих источников для обозначения того же слоя иберского общества.

24. С другой стороны, наиболее древним и сильным элементом нарождающейся раннефеодальной аристократии являются сепецулы, царские родичи, выделяющиеся из царского рода, по мере его разрастания, со своими уделами.

25. В результате двойственной социальной природы (см. п. 11) царской власти в Иберии, развития монархии в сторону централизованного военного государства, превращения «эрской» (и «сепецульской») знати в значительную, весьма необходимую для монархии, силу происходит, с одной стороны, определенное сближение царской власти с этой знатью, с другой стороны, ее расхождение с рабовладельческой жреческой кастой, наиболее реакционным представителем старого уклада; при этом царская власть питает определенные вождельния, направленные на все разрастающиеся земельные и иные владения храмов.

26. В Зап. Грузии, где помимо внутренних причин и внешние завоеватели (Митридат, римляне) сильно расшатали старые рабовладельческие учреждения Колхидского царства, внутреннее развитие приводит к образованию (I в. н. э.) ряда мелких княжеств в результате первой консолидации раннефеодальных сил.

27. Дальнейшие успехи ранней феодализации в Иберии сказались, в частности, в факте утверждения христианства, как официальной религии (IV в.).

28. Крещение Иберии соответствовало социальным и политическим интересам царской власти и раннефеодальной знати (которая, к этому времени, пожалуй, уже обозначается термином иранского корня — «азнаурни»); царская власть ее желала использовать для сближения с Восточно-Римской империей против чрезвычайно грозной для нее и вполне реальной опасности персидского завоевания, с одной стороны, и для разгрома жреческой касты, представительницы старой жреческой религии; последний мотив борьбы был общим для «знатных» — «азнауров».

29. Раннефеодальная социальная основа христианства в Грузии явствует и из того жестокого сопротивления, которое встретили попытки царской власти ввести новую религию насильственным путем в горных районах страны, где еще слишком сильны были патриархальные порядки и, следовательно, отсутствовала необходимая для новой религии общественная опора.

30. Введение христианства в качестве официальной религии в Зап. Грузии с опозданием на два века (VI в.) объясняется

противоположными внешнеполитическими интересами правящих кругов страны, ориентировавшихся на тран против римлян, а также сравнительной слабостью к этому времени рабовладельческого уклада и отсутствием аналогичных с Иберией внутренних противоречий.

31. Прогрессивное значение христианства в Грузии заключалось в его ферментирующей, консолидирующей функции по отношению к феодализационным силам, а также в том, что при его помощи сохранялись культурные связи с уже христианским Западом; дополнительно следует отметить роль христианства в деле культурного сближения кавказских народов, в частности, в деле распространения грузинской культуры среди них.

32. Развитие феодализирующего процесса в Зап. Грузии приводит к объединению указанных в П. 25, княжеств вокруг княжества лазов, и возникновению царства Лазики (Эгриси), что имеет место во второй половине IV в.

Гегемония лазского княжества в деле объединения Зап. Грузии объясняется преимущественными (по сравнению с остальными княжествами) условиями развития; ведущим районом лазского княжества является «Мухирезис» византийских авторов, тот же «Самокалако» грузинских источников, район наиболее развитых (с точки зрения данной эпохи и страны) сельского хозяйства и городской жизни.

33. Вторая половина IV в. и V в. в Иберии ознаменованы дальнейшим развитием раннефеодальных сил и усилением внутреннего противоречия между возникшей на рабовладельческой основе царской властью и раннефеодальной знатью.

34. Прогрессивно обостряющаяся борьба между царями Иберии и знатью определяется, с одной стороны, противоречием между раннефеодальными формами землевладения и «совместной частной собственностью» (рабовладельческой, по своей сущности и происхождению) и всеобъемлющими тенденциями (в области земельной собственности) царского рода, а с другой стороны, противоречием между рабовладельческой политической формой и раннефеодальным содержанием страны.

35. Одной из самых активных, борющихся против царской власти, сил является, феодализирующая к этому времени, христианская церковь Иберии, управляемая верхушечным крылом иберской власти.

36. Расстановка борющихся между собой общественных сил в Иберии мыслится следующим образом: с одной стороны, раннефеодальная знать, светская и церковная, использующая и движение рабов, с другой стороны, царская власть, опирающаяся на остатки рабовладельческих элементов и патриархальные слои («цврили эри»), защищавшиеся от грабительских покушений «азнаурав».

37. Естественным союзником знати явилось персидское правительство, установившее свое политическое влияние в Иберии еще во второй половине IV в. и ставившее своей конечной целью здесь ликвидацию царской власти так же, как и в Армении и Албании; одним из первых мероприятий на этом пути явилось учреждение персидским правительством здесь «питиахшата», явившегося, кроме того, одним из действенных способов контакта персов с азнаурами.

38. Борьба, указанная в пп. 33—37, кончается полным поражением древней иберской монархии и победой картлийской знати в союзе с иранцами (начало VI в.).

39. Инкорпорировавшее Картли иранское правительство вынуждено опереться на высший слой картлийской знати — «сепе-цулов» и «мтаваров» — и согласиться на сохранение некоторых местных административных институтов («картлийский мамасахлис», «картлийский питиахш»; последний к данному времени успел акклиматизироваться и изменить свою первоначальную природу) в руках той же знати.

40. Картлийская знать, в свою очередь, принимая, на первых порах, на себя функцию социальной опоры завоевателя в порабощенной стране, использует новое положение в корыстных целях, обращая иранский административный механизм против «цврили эри», свободных поселян, борющихся за остатки своих земельных прав, и закрепляя за собой, наследственно, административную власть, полученную от завоевателя, вместе с земельными владениями, сопровождающими эти должности.

41. Наступление VI в. для Зап. Грузии было также ознаменовано дальнейшим усечением суверенных прав местных правящих кругов: высвободившаяся было из-под римской зависимости Лазика (конец IV—V вв.) опять попадает под тяжелый политический контроль Константинополя, что определяется желанием восточно-римского правительства не допустить утверждение Ирана в Лазике, каковая тенденция сасанидов к этому времени стала вполне очевидной.

42. Военные мероприятия Юстиниана, окружившего железным кольцом укреплений всю страну от абазгийских крепостей на севере до Петры на юге (Петру следует искать в Цихисдзири и в прилегающей к последнему с севера местности; в Цихисдзири есть остатки акрополя Петры), должны были определенно направлять политические настроения различных групп правящего общественного слоя Лазики.

43. Еще резче определила те же настроения введенная римской администрацией в Лазике торговая монополия, больно ударившая по материальным интересам господствующих слоев Лазики и проводившаяся в условиях полного своеволия и беззаконий местных чиповников. Особенно чувствительными к перемене в сфере внешнего торгового оборота являлись

царь и знать Лазики потому, что они представляли собой главных местных контрагентов в этом процессе (внешняя торговля) как в виде импортеров (дорогих вин, хлеба, оружия, тканей), так и в виде экспортеров (главным образом — рабов, пушнины, кожи).

44. Описанные в пп. 41—43 условия способствуют дальнейшему обострению внутренних противоречий в Лазике между различно ориентирующимися группами господствующего класса, в частности, между царской властью и определенным крылом раннефеодальной знати; длительная римско-иранская война на территории Зап. Грузии (542—562) действует в том же направлении.

45. В результате указанной борьбы, хотя и в иной расстановке классовых сил и по причинам иного характера, чем в Картли (царская власть в Лазике не была рабовладельческой по своему происхождению), лазские цари и их власть становятся на путь быстрой деградаци и, в конце концов, уступают место «патрициям Лазики» назначенным византийским правительством страны.

46. VI век, как переломный момент в феодализации Зап. Грузии отмечается для Абазгийского княжества тоже, находящегося с начала VI в. в непосредственной зависимости от Константинополя; признаками этого перелома служат образованный абхазской знатью политический переворот (середина VI в.), упразднивший власть абазгийских князей, эволюционировавших благодаря торговле (в частности — работорговле) в античных условиях в сторону деспотии. Абазгийская раннефеодальная знать пытается также освободиться от ига римских насильников и организовать свой собственный аппарат управления, чем свидетельствует определенную, достигнутую ею, ступень в своем общественном развитии. На ту же высокую ступень указывает введение в Абазгии христианства в качестве официального культа, что имеет место в первой половине VI в.

47. Вторая половина VI в. является следующим (и последним) этапом в процессе созревания раннефеодального общества, что является следствием соответствующего развития феодальных производительных сил и что особенно рельефно сказывается в Картли.

48. Для хозяйственного состояния Картли во второй половине VI в. особенно характерны сообщения (византийских историков, местных летописцев) об общем богатстве страны (в частности, большой продуктивности сельского хозяйства), об ее большой платежеспособности, о развитии ирригации, а также указания на внешнюю торговлю Иберии, на развитие в ней городской жизни, городского строительства (персидские известия) и богатство городов (в частности, большое богат-

ство Тбилиси, описанное М. Каганкатуйским); несомненно определенное развитие ремесленного труда в городах и допустимо предположение существования ремесленных цехов. Живыми свидетелями экономической мощи страны в данный период являются памятники материальной культуры (Джвари, у устья Арагвы и др.).

49. В области земельных отношений характерными являются документально устанавливаемый факт вовлечения земли в оборот и превращения ее в объект отчуждения путем купли-продажи в довольно высокой зоне (надпись из Цхисе) и достоверные сообщения как о земельных пожертвованиях (речь как о селах, так и об «агараках» — отдельных земельных участках) «мтаваров» в пользу церквей и монастырей, так и об уже появившейся тенденции этих мтаваров к секуляризации ранее пожертвованных имений, что сопровождается страстной борьбой между заинтересованными сторонами.

50. Рост феодальных сил Картли и интересы дальнейшего свободного развития страны, с одной стороны, и непомерная тяжесть владычества иранцев, впервые в истории Картли, установивших здесь непосредственное управление чужеземцев, наложивших на страну дань и неуклонно увеличивавших бремя всевозможных повинностей, — с другой стороны — делали неизбежным постепенное разворачивание борьбы против поработителей; непосредственные военные столкновения с иранцами в форме вооруженных восстаний начинаются с наступлением 70-х годов VI в., а к концу столетия большая часть страны высвобождается из-под власти захватчиков.

51. Феодальная знать Картли, оставшись на попечении лишь собственных сил, лицом к лицу с «цврили эри», свободными поселянами отчаянно борющимися за остатки своих общественных и имущественных прав (прежде всего в области землевладения) против все увеличивающейся тенденции роста крупного землевладения, в условиях соответственно прогрессивно обостряющейся классовой борьбы, создает свой собственный аппарат принуждения (конец VI в.).

52. Новая политическая организации Картли носит феодальный характер: создается она в результате солидарного действия верхушечного слоя картлийской феодальной знати, осознавшего необходимость централизованного (в ограниченных интересах местных сеньорий пределах) политического аппарата; во главе организации выражающей, в первую очередь, корпорационные интересы указанной общественной группы, также корпорация «ставит» («гапачинес», выражение источников), выбирает из своей среды, «эрисмтавара», князя, который является не «самодержцем волей божьей», а лишь «первым среди равных», знатнейшим среди знатных, предводителем своих социальных собратьев по воле последних; свою

суверенность новая феодальная политическая организация Картли выражает и в факте чеканки соответственной монеты, местной монеты, впервые получающей (поскольку это известно до сих пор) грузинскую легенду (надпись).

53. Рождение феодальной государственности означало окончательную победу процесса постепенной феодализации страны, протекавшего в предыдущие века (см. выше); с VII в. начинается собственно феодальный период (этапа «патронк-моба») истории Грузии.

## საენციკლოპედიო მასალა

აბაზაძენი აღმოსავლეთ საქართველოს გამოჩენილი ფეოდალური საგვარეულო. იხსენიება პირველად XI ს. ბაგრატ IV-ის მეფობის პირველ ნახევარში. იოვანე აბაზასძე, ქართლის ერისთავი, ლიპარიტ ლიპარიტისძის შემდეგ უძლიერესი ფეოდალი ჩანს. მატ. ქ., M 257<sup>17</sup>. მოგვეთხრობს: „დიდი ფაღლონ ავად იქცეოდა და სწონობდა (Br. 222 სწუნობდა) ყოველთა მოთაულთა ამის სამეფოსათა და ყოველადეე (Br., ib., ვიდრე) ყრმა იყო ბაგრატ. შეკრბეს ლაშქარი ამის სამეფოსანი, იპყრნეს (Br. 222 იბირნეს, ib., n 2 იბირნეს) ლიპარიტ და იოვანე აბაზასძე და მოვიდა დიდი კე რათა (Br., ib., რანთა) და კახთა || (M 258) მეფე, დავით სომეხთა მეფე [Br. შენიშნავს, H. d. G. p. 316, n. 4, რომ კვირიკეს და ზორაკერტელი, ცოლად ჰყავდა ამ დავითს ანპოლინს გურგენის ძეს, ტაშირისა და ალბანეთის კვირიკიანთა დინასტიის მეორე მეფესო] და ჭაფარ ამირ (!) ტფილელი. ესე ყოველნი პირობითა კეისრისათა (Br. 222 კერკესითა) შეკრებულ იყუნეს (Br. ib + მიუხედეს ესე ყოველნი) ეკლესს ფაღლონს ზედა. გააქციეს ფაღლონ და უწყუდეს ლაშქარი. აღილეს ავარი და განძი ურიცხვი“. Br. აზრით, H. d. G. p. 316. n. 6. ეს ბრძოლა მოხდა 1036 წ., მაგრამ ეს სწორი არ უნდა იყოს... ამ ცნობას მატ. ქ. M 258<sup>5</sup> მაშინვე დასძენს: „სიმ-ცირესავე შინა ბაგრატ მეფისასა ლიპარიტ ლიპარიტისძე[მან] და ივანე აბასძემან (Br 223 აბაზაძემან) ქართლისა ერისთავმან მუხადგუერს (Br. 223 მუხათგვერდს) გამოიტყუეს თბილელი ამირა ჭაფარ და შეიპყრეს. და დიდი ხანი დაყუეს (Br. ib. დააყენეს) პატიმრობასა [შინა] და წაუღეს ბირთვისი. შეიწყალა აფხაზთა მეფემან და გაუტევა ტფილის ზედა ამირად და მიერთგან დარჩა მტერობა ლიპ[ა]რიტეთ (Br. ib. sic!) და ამირას შუა“. ეს უკანასკნელი ამბავი უნდა მომხდარიყო არა უგვიანეს 1032 წლისა, როგორც ჩანს ამბარლოს (ერქუშუანთ სოფლის) ტაძრის წარწერიდან: „ქრკნ იყო სმიბ... მე თე ღქმნ აღშნდ წა სყრს აღღნ ღნ ბგტ მფსა სლც და შმდ ღპტ ენესა მს უმს მწყა [?] ბლრი ოღს შპყრ ღპტ ეემნ ამრა“ (Такайшвили, Арх. эксп. IV, 101—102. შეადრ. ივ. ჯავ., ქ. ე. ისტ. 11, 433). მაშასადამე, ფაღლონის დამარცხებაც უნდა მომხდარიყო 1027—1032 წწ. ცხადია, ქარ-

თლის ერისთაობა აბაზაძეებს ბაგრატ IV-ისაგან არ ჰქონიათ მიღებული. საკვირველია, მაგრამ მატ. ქ. შემდეგ აბაზაძეებს აღარ იხსენიებს. სამაგიეროდ, საყურადღებო ცნობას გვაწვდის გი მთაწმიდელის ცა. სწორედ იმ დროს, როცა გი და მისი მოწაფე საბერძნეთიდან ქართლს ჩასულან, „იქმნა დიდი გამარჯვებაჲ მეფისა — ოდეს იგი შეწევნითა ლუთისათა წინააღმდეგომნი თვისისა მეფობისანი აბაზაძენი (ნ. ბერძენიშვილის ცნობით, მის მიერ შესწავლილი ნუსხა გვძლევს საკითხავს: აბათაძენი!) შეიპყრნა, რომელთათჳს ყოველთა უწყით ჰეშმარიტებით, ვითარმედ შეპყრობაჲ მეფისა ეგულებოდა. ესე კაცნი ძლიერნი და ახოვანნი, სიმდიდრესა ზედა მკლავისა თვისისასაჲ მოქადულნი და სიმრავლესა ზედა ერისასა აღზევებულნი, ხუთნი ერთობით, ვითარცა უძღურნი რაჲმე და ყრმანი ჩჩულნი ეგრეთ შეიპყრნა. რამეთუ წუთ თუჲ ერთი არა გამოსრულ იყო შემდგომად მოსლვისა ჩუჲნისა, ესე ვითა ველად იხუნა...“ (ათონ. კრ. 319). გის, მილოცვის გამო მეფე ამ გამარჯვებას ბერის ლოცვასა და მადლს მიაწერს, „რამეთუ მრავალგზის ველმეყო და ვეროდეს განმემარჯვა, ხოლო აწ უწყი ჰეშმარიტებით, რომელ სასწაული არს მოსლვისა შენისა, და ამიერითგან წარემართოს მეფობაჲ ჩუენი ლოცვითა შენითა!“ და აუწყა ყოველივე განზრახვა მათი და ბოროტის შემზადებაჲ, რომელსა იგი მისთვის იგონებდეს“ (ib. 319—20 შეადრ. H. G. 339). მაშასადამე, მოწინააღმდეგე საშიში ყოფილა, ბრძოლაც ხანგრძლივი და მეფეც ამ გამარჯვებას დიდ მნიშვნელობას აძლევდა. ეს ამბავი უნდა მომხდარიყო 1059—1060 წ., როცა გი ჩამოვიდა საქართველოში (შეადრ. კ. კველიძე, ქართ. ლიტ. ისტ. 1, 219—20). ამ ბრძოლის მიზეზი თუ ერთ-ერთი ეპიზოდი იყო ქართლის ერისთაობის ლიპარიტისათვის ბოძება — როცა ბაგრატმა კლდეკარის მფლობელს (მისი პირველი ვადადგომისას) ვერა სძლია, ჩანს, ისევე ქრთამის გაღება არჩია: „დაეზავა ლიპარიტ აფხაზთა მეფესა: უბოძა ქართლის ერისთაობა“, მატ. ქ. M 260 (Br. 224). მატიანე არ ამბობს, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ეს პატივი იმეამად სწორედ აბაზაძეებმა დაჰკარგეს, რასაც, ცხადია, ეს საგვარეულო ადვილად ვერ შეურიგდებოდა (შემდეგდროინდელი ქართლის ერისთავები — სურამელები — ლიპარიტენი არიან, უეჭველია, კერძოდ, სახელი „რატი“ გვაფიქრებინებს ამას). ლიპარიტის ეს პირველი განდგომა უნდა მომხდარიყო დაახლოებით 1044—45 წ; (ივ. ჯავ. ქ. ე. ისტ. II 436—7), მაშასადამე, ამ დროს ჰკარგავენ აბაზაძენი ქართლის ერისთაობას. ეს დამარცხება მძიმე ლახვარი უნდა ყოფილიყო აბაზაძეებისათვის. შემდეგში, ჩანს, მათ მნიშვნელოვანი როლი არასოდეს არ უთამაშნიათ. „ერისთავთა ძეგლის“ ცნობით, XII—XIII სს. მიჯნაზე (თუ XIII ს. დასაწყისს?) ვახტანგ მეფემ ერისთავს შალვა ქვენიფნეველს სამსახურისათვის სხვათა შორის უწყა-



ლობა „აბაზასქეთა მამული“-ც, რომელიც, კონტექსტის მიხედვით, საღლაც არაგვ-ქსნის ხეობათა რაიონშია საგულისხმებელი (ქრნკ II 623; შეადრ. Add 375—6). როცა ამ ვახტანგის გარდაცვალების შემდეგ მეფობა გიორგი დავითისძეს დაუბყრია, ამავე წყაროს ცნობით, „აბაზასქე ნავროზ წარვიდა სპარსეთად. მაშინ მეფემან უბრძანა შალვას მოდგომად ციხესა ლოწობანისასა. მაშინ შალვა მოადგა ლოწობანს და ბრძოდა სასტიკად ოთხ-დღე და მეხუთესა დღესა აღიღო იგი“ (ქრნკ II 76). ჩანს, ლოწობანი ნავროზს ეკუთვნოდა და მეფემ ლალატიისათვის ასე დასაჯა იგი. ივ. ჯავახიშვილისთვის უცნობია ლოწობანთა ციხის ადგილმდებარეობა (ქ. ე. ისტ. II 310). „მატ. ქ.“-ის ცნობით, ლოწობანთა ციხე აღაშენა ფადლ. ქორეპისკოპოსმა კვირიკესძემ (X ს.). მეორედ იგი მოხსენიებულია იქვე გი აფხაზთა მეფის მიერ კახეთის დაპყრობის ამბავში: კვირიკე ქვზის ძმა შურტა გადადის გის მხარეს და აძლევს მას უჯარმას. აფხაზნი ეუფლებიან კახეთის სხვა ციხეებსაც, გარდა „სამთა ციხეთა: ნახჭევანისა, ბოჭორმისა და ლოწობანთა. ლოწობანნი ჰქონდეს ივანე არისის ძესა (Br. || არშისძესა) და გამაგრდა შიგან გაწირა პატრონი. აუგეს ბურის (რედ.: შურის) ციხე და დააყენეს შიგან ლაშქარნი. და ციხე მირანსა (ქცხ. მარანისა) ჰქონდა მაშინ ხუასრის ძესა ივანესსა (ქცხ.: ხახუას არისის ძესა ძმასავე იოვანესსა). ლამოდა მსგავსად ძმის მკულელთა (ქცხ. ძმისა თვისისა მკლავითა) დამჭირვასა“, მაგრამ აფხაზებმა ხერხით აიღესო (მატ. ქ. M 231—232; Br. 202). ვახუშტი სოფ. მარანას იხსენიებს გვერდისძირის ზემოთ (au-dessus de), სოფ. ფლავთან, ფლავისმანთან, ქიწინისთან და სხვებთან. შურისციხე ვახუშტისათვის მხოლოდ ტფილისთან არის ცნობილი (ჯან., 69; Br. 186). ლოწობანის ლოკალიზაცია უცნობია ვახუშტის: „უტოსყევის შესართავის პირისპირ, ალაზნის აღმოსავლეთის კიდეა ზედა, არს ციხე ბახტრიანი ანუ მალრანისა. რომელმან მოიგო სახელი დაბნებთაგან მის გარემოსთა მყოფთა (ვკგონებთ ლორწობანსაც ამას, ანუ ამას ზეით მთასა შინა)“-ო (Geogr., Br. 320).

ზინდისელ აბაზაძეებში (მიამბო ელ. აბაზაძე-ლორთქიფანიძემ. განსვენებულ შალიგინის ქვრივისგან გაგონილი) დაცული ყოფილა გადმოცემა მათი კახეთიდან მოსვლის შეახებ. ზემოთ მოტანილი ცნობები გარკვეულ შინაგან ლოგიკურ ძაფით კავშირდება მცხეთის ერთ მეტად საყურადღებო საბუთის სინათლეზე (№ 106). სიგელი გაცემულია ხიმშია ამირახორის მიერ, რომელიც საკათალიკოსო ტახტს სწირავს გლეხს, თავის მკვიდრს, შერგილაშვილს სოფ. ძაგნაკორნას. და გარდა ამისა. „რაც მცხეთისა გლეხთა ნოდოკრელთა სარუე ყოფილა გამოსაღები“, ისიც შეუწირავს და მოუხსენებია (საისტ. საბუ-

თები, III, 3)<sup>1</sup>. საბუთი დაზიანებულია და არც ხეირიანადაა გამოცემული. დაზიანებულ სიგლის თავში სიგლის მიმცემი ამბობს: „მე. [მარი] ლელმან აბაზასქემან თათარასა შვილ... [მამისშვილობა?] ნითა [ალბათ: თქვენ მიერთავე შეწვენითა] ჩემად უღირსად მეფეთაგან დიდად... აბულეთისქედ დასუმულმან ამირახორმან ხიმშიამან და ჩემმან ცოლმან ესნიამან და ჩემმან შვილმან... იმარინდო“ შემოგწირეთო (საისტ. საბ. III, 3; ყორდ.: მარე] ლელმან, აბაზასქემან, თათარსა (?), ამირინდო, ქრწყ II, 214). შემდეგ კიდევ ორჯერ სიგლის მიმცემი თავის თავზე ამბობს: „პირველ აბაზასქემან მარილელმან და აწ ... მეფეთაგან დიდად და საბატოდ შეწყალებულმან აბულეთისქემან ამირახორმან ხიმშიამან“, ცოლმან ესნიამან და შვილმა იმარინდომო (საისტ. საბ. III, 3—4), ჩვენი მკვიდრი ყმა შემოგწირეთ ძაგნაკორნას და მცხეთის ნოდოკრელი გლეხები სარუე გამოსაღებისაგან გავათავისუფლეთო. მაშასადამე. აბაზასქენი მკვიდრი მემამულენი ყოფილან ძაგნაკორნასა და ნოდოკრას (ნოდოკრა იქვეა, სიმონიანთხევის სამხრეთით). საბუთი დაწერილია 1405 წ. (საისტ. საბ. III 5; ქრწყ II 213). ამრიგად, ვახტანგისგან მე-13 ს. დამდეგს წართმეული მამული აბაზასქეთ შემდეგში დაუბრუნებიათ და შეიძლება „ძეგლი ერისთავთა“-ს ტექსტი: „...მეფემან მიუბოძა შალვას თრუსი, ლუდა, გაგასქენი, მლეთე, არაჯვეთი, ჯანდო, ყანჩეთი, აბაზასქეთა მამული, ძაგნაკორნანი, დილუამი, გავაზი... აწერისჯვევი, ბეკუშე“ (ქრწყ II 6) უფრო მართებულ იყოს წავიკითხოთ: „აბაზასქეთა მამული ძაგნაკორნანი“.

შემდეგ ძალიან საყურადღებოა, რომ ხიმშია აბაზასქე თავის თავს მარილელსაც უწოდებს (ყორდანია წინასიტყვაში და ტექსტშიაც კითხულობს „მარალელი“, ხოლო დაზიანებულ ადგილას აღდგენილი აქვს „[მარე]ლელი“, ფორმა „მარილელი“-კი არც ერთხელ არ მოუცია). თუ სწორია ვახუშტის მოსაზრება, რომ ლოწობანი არის ბახტრიანი, მაშინ აბაზასქენი, ძირითადად, კახეთის მარილისის მფლობელნი ყოფილან. ეს ძალიან დამაჯერებელია, ვინაიდან მარილისი და ბახტრიანი ახლოს არიან ერთმანეთთან; აგრეთვე იმიტომაც, რომ „ძეგლი ერისთავთას“ ცნობით, მას შემდეგ რაც შალვა ქვენიფნეველი, მეფის ბრძანებით, აიღებს (ჩანს, ნაეროზ აბაზასქისეულს) ლოწობნის ციხეს, თვით „მეფე გიორგი განილაშქრა მალაროს და დიდად ევნოთ მათგან ვიწროთა მათ ჯევეთა სიმრავლითა საგორავისათა“ (ქრწყ II, 7), მალარო კი, ვახუშტით (Geogr., Br. 310), „სასახლე მეფეთა

<sup>1</sup> ნოდოკრას სიძველენი (ორი ეკლესია, ერთი — არჩილ მეფის საფლავით) და საზოგადოდ ერწო. იხ. „ივერია“, 1895 წ., № 264 [აქვე საინტერესო ცნობა ქალეთის სავისკოპოსოს საყდრის შესახებ].

საზაფხულოდ“, არის ბოდბეს ზეით, ბოდბის ხეზე, ე. ი. ისევ კახეთში<sup>2</sup>. ხოლო თუ შევდროებით მალარო მალრანის ნაცვლადაა აღნიშნული. მაშინ ეს ის მალრანი იქნებოდა, რომელიც აგრეთვე ალაზნის ხეობის ზემო ნაწილში მდებარეობს, იქვე ბახტრიანთან და რომელთანაც ლოწობანის გაიგივება ვახუშტის აგრეთვე შესაძლოდ მიაჩნია.

თუ სწორია ჟორდანიას წაკითხულობა „მარალელი“, მაშინ ხომ არ არის ეს სახელწოდება „მარელის-სერის მთასთან“ დაკავშირებული, რომელიც ალ. ჭავჭავიძის რუკაზე სოფ. ნოდოქრასთან არის აღნიშნული?<sup>3</sup>

ზემოთ მოტანილ მოსაზრებათა გამართლების პირობებში მივიღებდით, რომ XIII საუკუნის დამდეგს აბაზასძეთ მამული ეჭირათ არამარტო არაგვისა და ივრის (ეს უცილობელია), არამედ, აგრეთვე, ალაზნის ხეობაშიც!

(თუ აბულეთისძედ დასმულ აბაზასძის მიერ ძაგნაკორნას თუნდაც სამკვიდრო გლეხის შეწირვა ნიშნავს იმას, რომ მან აბულეთისძეთა მამული სწორედ ძაგნაკორნას დაიმკვიდრა, მაშინ შესაძლოა: ძაგნაკორნა — ძაგანა + კორ + ნა||კარი||ჰერ. კოჯი! იხ. ქრნკ. II, 145. ჟორდანიას მოსაზრება, რომ ანგროინი იხ., 146 შემდ. ფინეზაურ-მაშავრის ხეობაშია, შეუწყნარებელია, ის ერწო-თიანეთის რაიონში უნდა ვეძიოთ, თეძამიც აქაურია და უდრის დღევანდელ თეძამს. მდ. თეძმის ხეზე, ცხვარიჭამიას აღმოსავლეთით, ნორიო-მარტყოფის ზემოთ. აბულეთისძენი ალბათ არიან ძაგანის შთამომავალნი, რომელიც დავით აღმაშენებელს ებრძოდა. ეს ძაგანი ზედაზენ-მუხრანის რაიონში ჩანს მემულედ, შ. მღვ. საბ. 18).

1613 წლ. მარიამობისთვის 25-ს, მეფე [ლუარსაბ II] უბოძებს აბაზაძეს [მსახურთ] უხუცეს ზალს მიწობლიძისეულ მამულს, რაც „მოურავისათვის“ წყალობად გვებოძებინა“-ო (საქ. სიძვ. II 121) და რაც შემდეგში, ჩანს, მოურავს ჩამოართვეს, განხეთქილების პერიოდში.

მიწობისხევი, ვახუშტით; წრომის (ვარ.: ძამის) დასავლითაა (Geogr. 204).

1693 წ., მკათათვის გასულს, ნაზარალიხანის დედა ელენე დედოფალი უახლებს სიგლებს აბაზაძეს ზაალს, მის შვილს დავითს, სეზნიას, ძმისწულს ქაიხოსროს, როშაქს, გიორგის, საიდანაც ჩანს, რომ აბაზაძეებს ნასყიდი, ნაწყალობევი და სამკვიდრო მამულები ჰქონიათ შინდარას, ნიქოზს (?), ხაშურს, ოძისს, ცედანს (საქ. სიძვ. II. 163—4). შინდარა ვახუშტს ნაგულისხმევი აქვს სურამს აღმოსავლე-

<sup>2</sup> მალაროსკარი“ არის ფშავის არაგვზედაც (იხ. პ. ინგოროყვას რუკა).

<sup>3</sup> პ. ინგოროყვას რუკაზე „დიდ-მარელის სერი“ რომ. — „დიდ-მარელი“?

თით, იქვე (Geogr. 268), ოძისი და ცედანი აღნიშნული აქვს სურამის-წყალზე (ib. 479 №№ 228, 229, იქვეა ნაჩვენები შინდისი=შინდარას? იხ. № 230). მაშასადამე, აბაზაძეებს მამულები ამ დროს უმთავრესად სურამის რაიონში ჰქონიათ თავმოყრილი (ნიქოზია რამდენადმე და-შორებული), რასაც ადასტურებს, სხვათა შორის ისიც, რომ „ბრძანების გათავებას“ დედოფალი უბრძანებს თავის კარის „ვექილ-ვეზირთ და სურამის ციხისთავს“ (ib. 164). დედოფალი იხსენიებს, რომ მის მიერ განახლებული წიგნები ეკუთვნოდნენ დიდს გიორგი მეფეს (bis), ბატ. სვიმონს, ბატ. ლევანს, ბატ. თეიმურაზს და მეფე როსტომს (ib 163, 164). როსტომისა და თეიმურაზის ვინაობა ნათელია, ლევანი ალბათ არის კახთა მეფე, სვიმონ ლუარსაბის ძე (XVI ს.). ვიღაა დიდი გიორგი? რა თქმა უნდა, ის არ არის გიორგი XI, ეს სრულიად არ ეთანხმება მოცემულ რიგს და არც ისტორიულ ვითარებას (გ. XI ნაზარალიხანის მეტოქე იყო და, სხვა არა იყოს რა, „დიდს“ არ დაუძახებდნენ). არც ალექსანდრე დიდის ძე არ უნდა იყოს იგი — ეს უკანასკნელი დიდად არსად არ არის ცნობილი. შეიძლება გიორგი ბრწყინვალე იგულისხმებოდეს და ეს ძალიან საინტერესო ფაქტი იქნებოდა აბაზაძეთა ისტორიისათვის.

კახეთის მეფეთა ხსენებაც საყურადღებოა. თუ თეიმურაზი ქართლშიაც მეფობდა და შეიძლებოდა ქართლის საქმეები განეგო, ლევანი რა შუაშია? ხომ არ ნიშნავს ეს იმას, რომ ეს ლევანი აბაზაძეებს კახეთის მამულების შესახებ აძლევდა საბუთებს?

1695 წ. ნაზარალიხანმა განუახლა იმავე აბაზაძეებს თავის დედის მიერ გაცემული ზემოთ გარჩეული საბუთი და (დამატებით?) უბოძა, „რაცა ღანიძეს მამული, გლეხნი, მიწა, წყალი, წისკვილი ქონოდეს“ (საქ. სიძვ. II, 166—167).

ამჟამად აბაზაძენი ქართლში ცხოვრობენ ზინდისსა და ურთხვაში. ელ. აბაზაძე-ლორთქიფანიძის ცნობით, ზინდისელი აბაზაძენი ურთხვაში იმარხებიან. ამავე ინფორმატორს გაუგონია 1932 წ. ზაფხულს გარდაცვლილ ექიმ შალიგინის მოხუც ქვრივისაგან (ზინდისელი იყო, მთქმელის ნათესავი), რომ ეს აბაზაძენი კახეთიდან არიან მოსულნი!

აბაზაძეთა სურამის რაიონში მკვიდრობა ხომ არ არის დაკავშირებული მათს წინანდელს ქართლის ერისთავბასთან (მერმინდელ სურამელობასთან)?

აბაზასძე ჭილა, ამირეჯიბი, მეფე დავითის მომხრე ყოფილა, „ხოლო მეფე ციკარეთს იყო. დაამტკიცეს და დაადგეს ერთგულობასა მეფისასა სურამელი აჰმადა და ამირეჯიბი აბაზასძე ჭილა და აზნაურნი ქართველნი და სომხთარნი“, შალვა ქვენაფხველი-კი მონღოლე-

ბის მხარეზეა (ქიქ. 633). შემდეგ ეს შალვა იძულებულია მორჩილება აღიაროს მეფის წინაშე. „ულონო იქმნა ქვენაფნეველი, ევედრა სურამელსა მსახურთუხუცესსა ქართლის ერისთავს აჰმადას, რათა იურვოს მეფეს წინაშე. მოახსენა მეფესა და არა ინება ამისთვის დაჰკირვა, არამედ მიუბოძა აჰმადას, გარდაიყარა თავსა ნაცარი შალვამან და თქვა: „ესემცა არს მისაგებელი ორგულთა მეფეთასა“. და შეუწოდო მეფემან შალვას“ (ქიქ. 635).

მაშასადამე, XIV ს. დამდეგს აბაზასძენი თითქოს სურამელები ისევ ისე აღარ არიან.

აბაზგია მალე ისევ გამოყოფილა ცალკე სამთავროდ და უშუალოდ კონსტანტინეპოლის იმპერატორის ვასალურ დამოკიდებულებაში შესულა. ასეთი მდგომარეობა გაგრძელდა VIII ს. დამლევამდის, როცა აბაზგების ანუ აფხაზების მთავარმა (*ჩუჰანი*) ლეონმა ისარგებლა შინაური უფოთით ბიზანტიაში, ხაზართა დანებებით თავი მეფედ გამოაცხადა (*აჲრქაჲ*) და ტერიტორიულ გაფართოებას შეუდგა. მალე დაიპყრო ლაზიკის (*სეჲსიჲ*) მიწა-წყალი და აღმოსავლეთით თავისი საზღვრები სურამის ქედამდის მიიტანა. IX ს. ეს ექსპანსია აღმოსავლეთ საქართველოშიაც გადადის, სადაც X ს. პირველ ნახევარში აფხაზთა მეფეებს უჭირავთ ქართლის (იხ.) უდიდესი ნაწილი და კახეთის (იხ.) ზოგიერთი პუნქტებიც. IX—X სს. აფხაზთა მეფეები ენერგიულ მონაწილეობას იღებენ იმ ბრძოლაში, რომელიც წარმოებს ქართველ მეფე-მთავრებს შორის ჰეგემონიის მოსაპოვებლად საქართველოს ტერიტორიაზე. ეს ბრძოლა თავდება X ს. სამოცდაათიან წლებში ტაო-კლარჯეთის (იხ.) გამარჯვებით, რომლის მფლობელი დავით კურაპალატი (იხ.) აფხაზთა მეფეების ტახტზე სვამს თავის შვილობილს ბაგრატ III-ს (იხ.) და ამრიგად, აერთიანებს აფხაზეთს, ქართლსა და სამხრეთ საქართველოს. ამის შემდეგ აფხაზეთი საქართველოს ფეოდალური მონარქიის ნაწილია, მეტნაკლებად იმავე სოციალურ-ეკონომიკური წყობილების მქონეა, რომელიც ახასიათებს საქართველოს ცენტრალურ პროვინციებს (დეტალური ცნობები აფხაზეთის შინაგანი სტრუქტურის შესახებ ამ ხანაში გვაკლია) და ამ მონარქიის საერთო პოლიტიკურ ბედს იზიარებს (იხ. საქართველოს ისტორია). ადმინისტრაციულად იგი ამ ხანაში ცალკე საერისთავოების სახით არის მოწყობილი. XIII—XIV სს. სპეციფიკური აფხაზეთისათვის, ისე როგორც შავი ზღვის სხვა მეზობელი სანაპიროებისათვის, არის იტალიის სავაჭრო რესპუბლიკების (ვენუა, ვენეტიკი) ფაქტორიების გაჩენა აქ, რომელთა საშუალებითაც ცხოველი ეკონომიკური კავშირი იბმება დასავლეთ ევროპასთან. მაგრამ ეს კავშირი საბო-

ლოოდ წყდება იმ დროიდან, როდესაც თურქი-ოსმალები საბოლოოდ ხელთ იგდებენ შავი ზღვის მთელ აუზს კონსტანტინეპოლთან ერთად (XV ს. მეორე ნახევარი), რაც მეტად უარყოფითად მოქმედებს აფხაზეთის განვითარებაზე. გარდა ამისა, აფხაზეთი განიცდიდა იმ მიზეზების ზეგავლენას, რომელთაც საერთოდ გამოიწვიეს ქართული ფეოდალური მონარქიის ეკონომიკური და პოლიტიკური დაქვეითება. XV ს. დამლევისათვის აფხაზეთს უკვე საკმაო უკან დახვევა ეტყობა. საქალაქო ცხოვრება აქ უკვე ან სულ არ არის. საგულისხმებელი, ან უადრესად მკრთალადაა გამოხატული. წმინდა ნატურალური ურთიერთობა სავსებით ეუფლება მთელ ცხოვრებას. ქართული ფეოდალური მონარქიის საბოლოო დაყოფის (XV ს. მეორე ნახევარი) შემდეგ აფხაზეთი შედის იმერეთის (იხ.) სამეფოში ცალკე ერთეულის სახით, რომელშიაც მთავრის მემკვიდრეობითი უფლება მეფის ვასალების, შარვაშიძეების (იხ.), გვარეულობას უჭირავს ხელთ. მაგრამ თანდათანობით შარვაშიძეები თავისუფლდებიან იმერეთის მეფის დამოკიდებულებისაგან, რაც ნაწილობრივ ემთხვევა თურქების პოლიტიკური გავლენის გავრცელებას აფხაზეთზე. მას შემდეგ, რაც თურქებმა აიღეს კონსტანტინოპოლი (1453), ბოლო მოუღეს ტრაპიზონის სამეფოს (1461) და დამკვიდრდნენ ყირიმშიაც (1475), მათ ბუნებრივად უნდა მიექციათ ყურადღება შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროსათვისაც. თურქების მთავარი სადგომი პუნქტი, მათი აქ საბოლოო ფეხმოკიდების შემდგომ, არის ძველი ქალაქი ცხუმი, რომელიც ამიერიდან სუხუმ-კალას სახელწოდებას იღებს. ოსმალთა პოლიტიკურ გავლენას მოჰყვა მოსახლეობის ნაწილობრივი ისლამიზაციაც. სოციალურად თურქები ისევ ადგილობრივ არისტოკრატიას ეყრდნობიან. XIX ს. დამდეგისათვის, როცა მეფის რუსეთმა მოახდინა აღმოსავლეთ საქართველოს ანექსია, აფხაზეთში მთავრობს ქელეშ-ბეგ შარვაშიძე, რომელიც სულთნის ვასალად ითვლება. თავისი მდგომარეობის მერყეობა, ქვეყნის შიგნით არსებული შფოთითა და თურქთა დახმარების უკმარობით გამოწვეული, აიძულებს ქელეშ-ბეგს საუკუნის დამდეგს ფარულად ეძიოს რუსეთის მფარველობა. მაგრამ, რადგანაც რუსეთის მთავრობას იმჟამად არ სურდა ოსმალეთთან განხეთქილების ჩამოგდება, ეს ინიციატივა რუსეთის მხრით უპასუხო დარჩა. სამაგიეროდ, ოსმალები, რომელნიც ახლა უკვე ეპკით უტყერიან ქელეშ-ბეგს, აქეზებენ მის წინააღმდეგ ცალკე ფეოდალებს (ძიაფშ-იფები) და მთავრის უფროს ვაჟს ასლანს. ასლან-ბეგი ჰკლავს მამას და იჭერს სოხუმის ციხეს (1808). უმცროსი ვაჟი ქელეშ-ბეგისა, საფარ-ბეგი, სხვა დედის შვილი, თავს აფარებს სამეგრელოს, რომელიც ამ დროს უკვე რუსეთის მფარველობის ქვეშ იმყოფება. სამეგრელოს მთავრის ნინოს შუამდგომლობით იმპერატო-

რი ალექსანდრე აკმაყოფილებს საფარ-ბეგის თხოვნას მიღებულ იქნას აფხაზეთი რუსეთის მფარველობაში იმ პირობით, რომ საფარი გადავა ქრისტიანობაში, მთავრის უფლება დაუმტკიცდება მას მემკვიდრეობით, რუსეთი დაეხმარება მას სამხედრო ძალით, ხოლო მთავარი რუსეთს თავის მხრით მისცემს ზომალდების საშენ ხე-ტყეს. 1810 წ. თებერვლის 17-ს იმპერატორმა ალექსანდრემ საინვესტიტურო სიგლით დაამტკიცა საფარ-ბეგი აფხაზეთის მთავრად და იმავე წლის ივლისს ახალი მთავარი, რუსის ჯარის თანხლებით შევიდა სოხუმში, საიდანაც განდევნილ იქნა თურქების გარნიზონი. XIX ს. დამდეგისათვის აფხაზეთი წარმოადგენდა ისეთ ქვეყანას, სადაც სავსებით გაბატონებული იყო ნატურალური ურთიერთობა. აღებ-მიცემა, მეტად სუსტად გამოხატული, უმთავრესად ზღვისპირა ზოლში იყო შესამჩნევი, სადაც განსაკუთრებით ოსმალეთიდან შემოტანილ საქონელს (მარილი, რკინეულობა, იარაღი, ქსოვილები) ვაჭრობდნენ. გააჭონდათ ნედლეული კერძოდ ხე-ტყე, რომლისგანაც განსაკუთრებით ცნობილი იყო ბზა (სამშრტი). შესაფერისი იყო სოციალური წყობაც — ფეოდალური არსებითად. მაგრამ პატრიარქალური წყობილების მნიშვნელოვანი ნაშთების მქონე. საზოგადოება შედგებოდა შემდეგი წოდებებისგან: თავადები („ათავად“), სხვადასხვა ხარისხის აზნაურები („ამმესთა“), ძირითადი მასა გლეხობისა „ანხაჯ“, რომელიც შედარებით მსუბუქ დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა ფეოდალებისაგან. „ახუჯ“ უფრო ვიწრო ფენა გლეხობისა, სავსებით ბატონყმურ ურთიერთობაში მყოფი და, დასასრულ, მონებიც. გარდა ამისა, იყო უფრო წვრილი გარდამავალი ჯგუფებიც. მთელი ქვეყანა შედგებოდა ცალკეული წვრილი თემებისაგან — „აქეთა“, რომლებიც შეიცავდნენ ყველა ამ წოდებრივ ჯგუფსა და ურთიერთშორის სუსტად იყვნენ დაკავშირებულნი. აქეთას სათავეში იდგა ფეოდალი, რომლისგანაც სხვადასხვა ფორმით დამოკიდებულნი იყვნენ თემის სხვა წევრები. თვითულის უფლებამოვალეობა განსაზღვრული იყო ადათით.

საწარმოო ძალთა დაბალი დონე იყო მიზეზი ფეოდალური ურთიერთობის შედარებითი განუფითარებულობისა, ქვეყნის სამეურნეო და პოლიტიკური დაქსაქსულობისა, მტკიცე ცენტრალური ხელისუფლების შექმნის შეუძლებლობისა. ასეთ პირობებში გასაგები და ბუნებრივი იყო რუსეთის თვითმპყრობელობის ადვილად დამკვიდრება აფხაზეთში. აქ რუსეთს იგივე მიზნები ჰქონდა, რაც საერთოდ საქართველოსა და ამიერკავკასიაში (იხ. საქართველოს ისტორია, რუსეთ-

კავკასიის ომები); დამატებით აფხაზეთი გამოყენებულ იქნა როგორც პლაცდარმი ჩერქეზეულ-უბიხური ტომების წინააღმდეგ, რომელნიც XIX ს. პირველ ნახევარში გააფთრებით იბრძვიან თავიანთი დამოუკიდებლობის დასაცავად. ამით აიხსნება, რომ მეფის მთავრობა ითმენდა აფხაზეთის ავტონომიის არსებობას ამ ხანაში. მაგრამ დასავლეთ კავკასიის საბოლოო დაპყრობის წელსვე (1864) ცარიზმი სპობს ამ ავტონომიას: აფხაზეთის მთავარი მიხეილ შარვაშიძე (მართავს 1823 წლიდან) უმცროსი შვილი საფარ-ბეგისა, დაპატიმრებულ იქნა რუსების მიერ, რადგანაც არ ისურვა ნებაყოფლობით უარის თქმა მთავრის უფლებებზე. იგი გადაასახლეს რუსეთს, სადაც გარდაიცვალა 1865. აფხაზეთში შემოღებულ იქნა უშუალო რუსული მმართველობა. ასეთივე მმართველობა შემოღებულ იქნა უფრო ადრე (1840) სამურზაყანოში (ახლანდელი გალის რაიონი), რომელსაც ერთმანეთს ეცილებოდნენ აფხაზეთისა და სამეგრელოს მთავრები; ამავე 1840 წ. რუსებმა ასეთივე რეჟიმი დაამყარეს წებელდასა და დალში. აფხაზეთის მთლიანად ხელში ჩაგდების შემდეგ ცარიზმი იწყებს თავისი საერთო კავკასიური პოლიტიკის განხორციელებას აფხაზეთშიც, კერძოდ. კოლონიზაციას, რომელიც განზრახული ჰქონდათ ჯერ კიდევ ორმოციან წლებში (მაშინ ფიქრობდნენ Абхазское казачье войско-ს მოწყობის შესახებ მდ. ბზიფიდან მდ. ინგურამდის). რუსული ადმინისტრაციის პოლიტიკის წყალობით 70-იანი წლების დასასრულამდის ოსმალეთში აფხაზეთიდან გადასახლდა დაახლოებით ნახევარი მოსახლეობისა (40 000 კაცამდის). ზღვისპირა ზონაში აფხაზებს საერთოდ აეკრძალათ ცხოვრება. მთლიანად გაჰქრა აფხაზური მოსახლეობა წებელდაში, დალში, გუმისთის რაიონში. განთავისუფლებული მიწები დაურიგდათ რუსის მოხელეებს და შემდეგში ამ რაიონებში დასახლებულ იქნენ უცხო ტომის კოლონისტები (ბერძნები, სომხები, ესტონელები, უკრაინელები და სხვ.).

აბაშიშვილნი საბარათიანოს ერთ-ერთი მფლობელი საგვარეულო. ბარათაშვილთა (იხ. საგვარეულოს ერთ-ერთი შტო (?). „ბეთანიის გუჯარის“ გენეალოგიით აბაშისშვილი თავდაპირველი სახელია მთელი საგვარეულოსი, შემდეგ მას ერქმევა „ქართველ ქაჩიბაძე“ და დასასრულ ბარათიანი. ბარათიანნი შემდეგ იყრებიან აბაშის, გუგუშნას და დავითის შტოებად, რაც თითქოს ხდება მეფე ალექსანდრე გიორგის ძის დროს (Такайшвили, 114). ვახუშტის ცნობის მიხედვით ბარათაშვილნი „იტყვან ესენი ჩამომავლობასა ქაჩიბაძისასა, რომელსა აცხადებს გუჯარნი და სიგელნი მათნი. მეფეთაგან წყალობისანი: კვალად ყაფლანისშვილი და აბაშისშვილი სამთა ძმათა შვილობასა.



არამედ ყაფლანისშვილი იტყვის გვარობასა მათსა, განა [გინა?] [ჯანაშვი: ანა, გვ. 23] ორბელიანობასა: გარნა იყო ორბელიანი სხვა და ქაჩიბაძე სხვა გვარი. არამედ ოდეს განიყუჩნენ ძმანი, ბარათასაგან არიან ბარათიანნი, რომლისა მიერ ეწოდა ადგილთა მათ საბარათიანოდ. ხოლო აბაშისაგან, აბაშისშვილნი, და ეგრეთვე სხვანი, რომელნი არიან ბარათიანთაგანნივე; განა საგონებელ არს, ყაფლანიანთაცა მესამეს ძმას ეწოდა ორბელი, და მის მიერ ორბელიანნი იწოდნენ...“ (Geogr. 42).

ბარათიანთ საგვარეულოს ერთობას დიდი ზიანი მოსდის, ჩანს, XVI ს-ში. 1523 წ. დავით მეფის დროს იყოფიან გუგუნა და გერმანოზ თავიანთ ძმებითურთ (ქრწე II, 349). მაგრამ ეს ახალგაყრილი სახლი, ჩანს, თვითონ იყო უფრო ადრე გამოყოფილი ცალკე შტოდ: ამ გამოყოფის „საქმის გასაჩენელად“ დამჭდარ სასამართლოში ჩვენ ისევე ბარათიანთა საგვარეულოს წარმომადგენლებს ვხედავთ (ib). ლუარსაბ I-ის დროს, 1536 წ. (?), იყრებიან იოთამ გიორგი შვილი და ორბელიანი (საისტ. მშბე, 1924 წ. I, 179), საფიქრებელია, რომ ამ დროს დაედო დასაბამი ამ ორ შტოს — იოთამაშვილთა და ორბელიანიშვილთ. რადგანაც მე-15 ს-ში ბარათიანნი ჯერ კიდევ გაუყრელნი ჩანან (შეადრ. მათიანე „მწვედ კარგად იყუნეს ბარათიანნი“), ამიტომ საგულეებელი ხდება, რომ აბაშისშვილთა შტოც XVI ს-ის დამდეგს იყოს გამოყოფილი. თ. ჟორდანიას აზრით, აბაშისშვილთა „შტოს ჩამომავლობა არა ჩანს, მაგრამ თუ მივიღებთ, რომ აბაშ იყო ძმა ბარათა დიდისა, მაშინ დაახლოებითად ეს შტო ესრე დაგვესახება: აბაშ XIV ს. დამლევს—I აბაშ აბაშისშვილი—მერაბ (ქცხ. II, 262—4): სულხან—გ—იოთამ (1550 წ.), სულხან—აბაშაშ (1506 წ.), სულხან—N—დავით (1506 წ.) II გუგუნა მესტუმრე († 1419 წ. უწინ)—შაყუბათ, იარალი (1523 წ.), ლომი (1493 წ.), ქრწე II 353—4).

თ. ჟორდანიას მოსაზრებებს საკმაო საფუძველი არ უჩანს. ქეზის გაგრძელების მერაბ ბარათაშვილობით არის მოხსენიებული, და არა—აბაშისშვილობით (ქცხ II, 264). საინტერესოა მხოლოდ ლექსი. რომელიც დავით რექტორის „ლექსთა კრებიდან“ გვ. 1 მოაქვს თ. ჟორდანიას (II, 324): „ქ. ბარათაშვილს აბაშისშვილების ორს ძმაზე თქმული შაირი:

„ქ. წინას შებმაში მოვიდენ დავით, მეჩუ აბაშია;  
თითოს ჯელი სამკლავეში ამოეყოთ კაბაშია,  
თითოს ოთხი თავი მოაქვს; შეიქნება რვა ბაშია!  
და ჩემიმც მტერი დაესწრება იმას შებმაშია!“

თ. ჟორდანიას ამ პირთ აიგივებს იმ აბაშ და დავით ბარათაშვილებთან, რომელნიც 1506 წ. სიგელს აძლევენ კზ დოროთეოსს (ქრწე

II, 325), ხოლო თვით ეს ომი მიაჩნია იაყუბ ყაენის მიერ საბარათიანოს დალაშქრის ეპიზოდად (ქრცხ II, 262—4). უკანასკნელი მოსაზრება დაუსაბუთებელია, პირველი კი სწორი უნდა იყოს. დავით რექტორს (თუ მის წყაროს) აბაშიშვილები ბარათაშვილებისგან გამოჰყავს (...ბარათაშვილს აბაშიშვილებს...). და ეს ცნობა საყურადღებოა!

ბარათაშვილი აბაშ და მისი ძმისწული დავით კ<sup>ზ</sup> ბასილის 1529 წ. აძლევენ სიგელს ყორანთას ხელახლა აშენებისა და შემოწირვის შესახებ (ქრცხ II, 373). ასეთივე საბუთი გამოცემული აქვს ს. კაქაბაძეს (საისტ. საბ. III, 59). რომელსაც აღნიშნული აქვს, რომ აბაშსა და დავითს გარდა სხვა მელნით ჩამატებულია: „იარლმან, ბარათამან, ლომან და იოვანე“. აქტის შინაარსიც ყორანთის შეწირულობაშია: „...ახლად მოგახსენეთ და დაგიმტკიცეთ ყორანთა ასრე რომე სოფელი აშენო (!) თუ საღალოდ ივმარო, ვერაინ დაგეცილოს და მოგიშალოს ყორანთის ეკლესია და ნასოფლარი...“ რა დამოკიდებულებაში იმყოფებიან ეს პირნი 1493 წ. მოხსენიებულ ბაყუბათ, იარალი (!), მერაბ და ლომთან.

მეორე (გუგუნას) განატოტის არსებობის შესახებ ცნობები კიდევ უფრო სათუთაა. თვით გუგუნა მესტუმრის აბაშაშვილ-ბარათაშვილად გამოცხადება აშკარა შეცდომაა ჟორდანიასი: მეფისგან მესტუმრე გუგუნასთვის ნაბოძები ულუმბელაური ვენაჯი გორს და შემდეგ იშხანაურთა მიერ ქ<sup>კ</sup>ზ ელიოზისათვის შეწირული (ქრცხ II, 221), რაც მიზეზი გამხდარა სათანადო საბუთის გაჩენისათვის, სრულებით არ გამოდგება ჟორდანიას მოსაზრების გასამართლებლად: მარტო პირის სახელი „გუგუნა“ არ ამტკიცებს მისი მატარებლის ბარათაშვილობას— ეს სახელი საკმაოდ გავრცელებული იყო. იმავე კ<sup>ზ</sup> ელიოზს 1415 წ. ვინმე ჯაჩიმისძე<sup>1</sup> გუგუნა შეწირულობის სიგელს აძლევს და გამორიცხული არ არის, რომ მესტუმრე გუგუნა და ეს ჯაჩიმისძე ერთი და იგივე პირი იყოს (ქრცხ II, 223). ბაყუბათ (შაყუბათ ?), იარალი (!), მერაბ, ლომი, რომელნიც 1493 წ. სიგელს აძლევენ ქ<sup>კ</sup>ზ აბრაჰამს, აგრეთვე ბარათაშვილობით იხსენიებენ თავიანთ თავს (ქრცხ II, 310).

ამრიგად, ჟორდანიას მიერ გამოცემულ საბუთებში, არც ერთი არის ისეთი, რომელიც „აბაშიშვილ“-ის გვარის სახელს შეიცავდეს (ასეთი დოკუმენტი, როგორც ჩანს, საერთოდ უცნობი ყოფილა ჟორდანიასთვის).

ასეთ დოკუმენტს მეც არ ვიცნობ<sup>2</sup>. ლიტონია გ. ლეონიძის განცხადება: „ცნობილია, რომ XV ს. მეორე ნახევარში ბარათაშვილებს

1 ჯაჩიმისძე ხომ არ უკავშირდება ჯაჩიბაძეს?

2 არის! საისტ. საბ. XVIII ს.

დიდი გვარი გაიყო სამ შტოდ: ბარათაშვილების, აბაშიშვილების, ორბელიშვილებისაო“ (ს.-ს. ორბელიანი, სიბრძნე-სიცრუისა, გ. ლეონიძის რედაქციით, ტფ., 1928, VI).

აბაშიშვილნი გარკვევით მოხსენიებულნი არიან მეწინავე დროში ალწერაში (1721 წ.). სახელდობრ, აბაშიშვილს დავითს ყმები ჰყოლია კიკეთს, გოლთეთს, ფარცხისს, ოშეთს, მჟავისს, გარისს. ეცოს, უკანდაღეთს, დას — სულ ყმები — აზნაური — 4, გლეხი — 27, ბოგანო — 3. იქვე, მიყოლებით, დავთარში აღწერილია ვინმე საამისა და ედიშერის მფლობელობა. მათ ექვ. თაყაიშვილი აგრეთვე აბაშიშვილებად სთვლის (საძიებელში), ალბათ იმ საფუძველით, რომ დავით აბაშიშვილის მიდევნებით არიან უგვაროდ მოხსენიებულნი. ამ საამსა და ედიშერს ყმები ჰყოლიათ ბეთანიას, ნახშირისგორში, მძოვრეთს, ენაგეთს, ახალშენს, გარისს, ტბისს, წინევენახს, თავკს, დვალთას, ზემო ოძისს, ხოზეთს, საბუზარას, თაფანს, ჩხეკვს — სულ: აზნაური — 2, გლეხი — 34, ბოგანო — 9. ორივე სახლი საბარათიანოს მკვიდრია. მფლობელობის მხრივ საამსა და ედიშერს უჭირავს მე-16 ადგილი. ხოლო დავითს — 26-ე (ი. ანთაძე, ყმების მფლობელობის ხასიათი საქართველოში: კრებული, ივ. ჭავჭავაძის რედაქციით, ტფილისი, 1915 წ., იხ. ცხრილი გვ. 39). მაშასადამე, ისინი საკმაოდ სუსტ მემამულეებად უნდა ჩაითვალოს, თუმცა აქ წვრილი მფლობელობა გაბატონებული ხასიათისაა.

ამრიგად, ჭერჭერობით გაურკვეველი რჩება, არიან აბაშიშვილნი ბარათაშვილთა შტო-შვილი, თუ მათი ნათესაობა ბარათაშვილებთან სხვა ხასიათისაა (წარმოადგენენ ქაჩიბაძეებისგან წამოსულს ორს ძმა-შტოს, როგორც ჰკონია ვახუშტის, ან, პირიქით, თვით ბარათაშვილები არიან მათი შტო-შვილი, როგორც ამას ამტკიცებს ბეთანიის გუჯარი).

**აბაშიძენი.** ყველაზე ადრინდელი ხსენება აბაშიძეებისა მოცემულია ერთს კვინკლოსურ ცნობაში, თუ მივიღებთ ამ უკანასკნელის თ. ჟორდანიასეულ დათარიღებას. ეკ. მუხ. № 85 (1233 წ. ხელნაწერი)-ის კვინკლოსის არშიაზე: უნბ: ქორონიკონის (1764 წ.) პირდაპირ მიწერილია: „ამას ქორონიკონსა სახლით (sis) უხუცესს ჩხეტისძეს მეფე ბაგრატ გაუწყრა: და აბაშიძე და სრულა რაჰველნი მეფეს იახლენ და /ა/ქადამ. სახლით უხუცესი ჩხ/ეტ/იძე მისის კერძით მოყვრით შეიყარა და მეფისა (გიორგი VII-ის) და იმათი იმედული იყო. და ჩხარს მივიდა და იქილამ ელაპარაკა და ბევრი მოსისხლე კაცი ყვანდა და შერიგებაჲ არ იქნა და შეიბენ ჩხარს და...“ (სხვა წაჭრილია, თ. ჟორდანიას წანაკითხი, ქრწ II, 281). თ. ჟორდანიას ფიქრობს, რომ ამბავი უნდა მიეკუთვნოს XV ს. 1464 წ. და რამდენიმე საბუთს ასახელებს ამისას. ანგარიშგასაწევია თ. ჟორდანიას შემდეგი მოსაზრებები: მი-

ნაწერის ხელი XV ს-ისაა (?); მოხსენიებული პირნი, გვარნი და მოხელენი XVIII ს-სთვის უცნობნი არიან, ხოლო XV ს-ს კარგად უდგებიან. ჩხეტიძენი დიდად მძლავრობენ XV და XVI სს.; ამ ქრონიკებში არც ერთი ცნობა არ არის მოცემული XVII და XVIII სს-ისა, 1658 წელზე გვიანდელიო.

XVI ს. დამდეგს აბაშიძენი კარგად ჩანან. ნიკორწმინდის სიგელი, მიცემული ბაგრატ იმერთა მეფისა 1534 წ. (ქრნკ. სკბ), დაწერილია გიორგი აბაშიძის მიერ (ქრნკ. II, 379). „ფრიად ცოდვილი გიორგი აბა(შიძის)“ მიერაა დაწერილი ბაგრატ მეფის უაღრესად საყურადღებო სიგელი, გელათისადმი მიცემული ქრნკ, სღგ (1545 წ.) (საქ. სიძვ. I, 23).

ქრონიკ. სოდ (1586 წ.) ჯავახიშვილისადმი გაცემული სიგელი დაწერილია „კარისა დივან-მწიგნობრის აბაშიძის ესტატეს“ ხელით. მაგრამ ეს საბუთი ეჭვებს იწვევს: აკლია მეფის სახელი, სხვა შეუსაბამობასაც შეიცავს და გამოცემულია პირის მიხედვით (საქ. სიძვ. II, 46—47).

ქრონიკ. სოც (1590 წ.) ჯავახიშვილთა ნასყიდობის სიგელს წერს და ამოწმებს „მეფეთ-მეფის კარისა მწიგნობარი აბაშიძე ესტატე“. სიგელი გამოცემულია პირის მიხედვით, მაგრამ სანდო შთაბეჭდილებას ტოვებს (საქ. სიძვ. II, 48).

ქრნკ ტიბ (1624 წ.) აბაშიძე (!) ლონანა მოწმედ არის დასახელებული ჯავახიშვილთა და მოურავის „გაერთების“ წიგნში (სხვა მოწმენი: იესე ერისთავი, ბექან ხერხაულისძე და პაპუნა ციციშვილი. საბუთი საჯავახიანოშია წარმოშობილი და მას გულისხმობს) (საქ. სიძვ. II, 61—2).

უაღრესად საყურადღებო „საფიცრის“ წიგნში, რომელიც დასაყრდენ საქართველოს თავადებს მიუციათ აფხ. კწის გრიგოლისათვის. ქუთათელის ევდემონისათვის] და გენათელის ნიკოლოზისათვის, რომ თათარს არც პირს მისცემენ, არც უწინამძღვრებენ, არც არას მათსა იწამებენ და სხვა, მოფიცართა შორის იხსენიება გიორგი აბაშიძე. თაყაიშვილის დათარიღებით, საბუთი ეკუთვნის 1680—1710 წწ. (საქ. სიძვ. I, 43—44).

საინტერესო, სამწუხაროდ უთარილო, საბუთია № 108 (საქ. სიძვ. II, 134—7): გიორგი აბაშიძე და მისი შვილი ფინეზ პაატა აბაშიძეს აძლევენ, „ნასისხლს“. გიორგის მოუკლავს პაატას მამა და „კურთხეული ბატონისშვილი ბატონი დედა“ მისიცი დაუკოდნია. „[ამაქ] წინათ კურთხეული ბატონი როსტომ მეფე და კურთხეული ბატონი მეფე ალექსანდრე და სულა იმერელნი და ქართველნი შუა ჩამოვიდნენ“,

მაგრამ ვერ შეურიგებიათ, ეხლა-კი „ბატონის შანაოზ მეფისა და სულა დარბაისელთა“ შუამდგომლობით შერიგება მოხდა. ნასისხლად მიცემულია: ჩხერი სციხე და იქვე სამი კომლი თავის მამულით, უბისას აგრეთვე სამი კომლი თავის მამულით, ილემს ერთი კომლი... ამას გარეთ“... „რაც აქ პარტაზედ (თაყაიშვილი კითხულობს: „პარტაზზედ“ ხომ არაო?) კაცი დაასახლოთ, ისიც ნასისხლათ მოგუერთმეფია. ასრე რომე არც მე, არც ჩემს შვილს და სახლისკაცს იმასთან ჯელი არა ჰქონდესო“. ცხადია, საბუთი დაწერილია 1660 წ. (როცა გარდაიცვალა ალექსანდრე იმერთა მეფე) და 1675 წ. (შანაევზის გადაცვალების თარიღი) შორის (თარიღები ს. კ.-ძისა. ისტ. 96, 75). 1661 წ. შანაევზმა დალაშქრა იმერეთი და იქ მეფედ დასვა თავისი შვილი არჩილი, მაგრამ, საინტერესოა, რომ საბუთი არჩილს არ იხსენიებს. ამიტომ იქნებ საბუთი დაწერილი იყოს 1664 წლის შემდგომ, როცა არჩილი კახეთში მეფდება (ib. 72—3). პატა აბაშიძე ამ დროის ცნობილი პირია. იგი იყო „აბაშიძის გვარეულობის თავი“ და „პირველობდა ზემო იმერეთს“ (კაკ. 97). იგი იყო ინიციატორი შანაევზის მოწვევისა იმერეთს (ib.), რადგანაც დადიანის მეფობას უკადრისობდა. ამაზე ადრე შანაევზს დადიანთან შეთანხმებით უკვე ჰქონდა მიღებული იმერეთის ნაწილი ბუჯის წყლის აღმოსავლეთით (ib. 97). იქნებ სიგელი დაწერილი იყოს შანაევზის იმერეთში გადასვლის მომენტში, ე. ი. 1661 წ.

ქრონიკ. ტოთ (1691 წ.) პატა აბაშიძე, მისი ცოლი, ფალავანდიშვილის ასული მარიამ და შვილი გედევან თავის აზნაურს მამუკა ორჯონიკიძეს, რომელიც „საწყლისპიროს წყალობას“ შემოხვეწია, აძლევენ: „ჰკალისთავს წყალი საოჩხე და საფიჩხულე, თავს საევანლის მიღგამადი“. მოწმენი: სახლთუხუცესი თამაზა და სავანელი გიორგი. დამწერი — ჯაშიაშვილი დუშია (საქ. სიძვ. II, 160).

აბაშიძენი თითქოს უკვე XIII ს-ში ჩანან: ასე, აბაშიძე თითქოს იყო ლუკა იერუსალიმელი; დ. ყიფშიძის მიერ გამოცემულ ლუკას სვინაქსარულ ცხორებით (გადმოწერილი მარის მიერ იერუსალემური ხელნაწერიდან № 104, უთარილო, ეტრატისა), „ლუკა იყო ნათესავით ქართველი, ნათესავთაჲთ და მშობელთაჲთ პატროსანი და წარჩინებული მუხაჲსძე“. მაგრამ ტიმოთე გაბაშვილს, იერუსალიმში ყოფნისას, 1757 წ. მოუპოვებია ცნობა, რომ ლუკა იყო „ჯუარის მამა მუხაშვილი აბაშიძე“ (ყიფშიძე, ib. 60), ხოლო თეიმურაზ ბატონიშვილი, რომელიც ტიმოთეზეა დამოკიდებული, წერს „ლუკა ჯვარის-მამა, ძეჲ მუხისა შულის აბაშიძისა“ (ისტ. 294). ყიფშიძის გამოცემით, ლუკა ოცი წლისა მოსულა იერუსალიმს, სადაც მისი დედა მონოზნად იყო შემდგარი. შემდეგ, „მცირეთა დღეთა შემდგომად“, თვითონაც ბერად

შედგა. ცოტა ხანისავე შემდგომად, კრებულმა აირჩია („დადგინეს“) „მამად“ „პატიოსნისა ჯუარისა მონასტერსა“, სადაც მხოლოდ სამი წელი დაუყვია. ფუნდრუხტან სულტნის დაახლოებულ პირს, შებ ჯი-დარს, მიუტაცნია ჯუარის მონასტერი, წაურთმევია მთელი ქონება, გამოურეკია ქართველი ბერები და თვით ლუკასთვის აფთით თავი მოუკვეთნია 27 ივნისს. ქართველთა მონასტრის მიტაცება და მიზგითად გადაქცევა ნამდვილი ამბავია და მომხდარა მამელუქების სულთან მე-ლიქ-ზაპირ რუენ-ად-დინ ბეიბარს ბუნდუკდარის მეფობაში (1260—1277 წწ.) შეიხ ხიდრის მიერ; მონასტერი დაუბრუნდა ქართველებს 1305 წ. (ყიფშიძე, ib. 45—7). თეიმურაზის ცნობით, ლუკამ „დაისწავა ენა ბერძული და არაბული და სთარგმნიდა წიგნთა“ (ისტ. 294). რომ ეს ცნობა შეთხზული არ უნდა იყოს, ჩანს ყიფშიძის გამოცემიდანაც: „...ლიაკონობისა პატივსა ღირს იქმნა და ვინაჲცა ისწავა არაბული და მცირედთა დღეთა შემდგომად... მამად დადგინეს“ (I. c. 62). ჩვენ გვეგონია, რომ „ვინაჲცა“ აქ გულისხმობს გამოტოვებულ ფრაზას.

ლუკა მოხსენიებულია ჯვარის ალაპებში, 27 ივნისის ქვეშ „ღირსისა მამისა... და მოწამისა ლუკასი რი მნასტრისთს იწამა...“ — არც მამაშვილობა, არც გვარი აქ არ ჩანს.

აბაშიძენი ჩანან ერთს იერუსალემურ მოსახსენებელთა სიაში (მარრი, ალაპნი), მხედრულად: გრძელი მოსახსენებელი, სადაც იხსენიებიან „აფხ. კზი დავით“, „აფხ. კზი ლორთქიფანიძე გრიგოლის...“ „იმერელთ მეფემეფე ალექსანდრე, მამამისი მეფე ბაგრატ, დედა დედოფალი: მეუღლე ალექსანდრესი დედოფალი თამარ აბაშიძე პაატა მეუღლე ბატონიშვილი დარეჯან ძენი და ასული მისი მარიამ აბაშიძე მალაქია გიორგი მეუღლე მისი მარეხ და თამარი ძენი მისნი პაატა და მალაქიას ასულნი მათნი მახია თამარი ელენე ანიკა თინათინ აბაშიძე ლევან მეუღლე თინათინ ძე მისი ზურაბ, მეუღლე მისი ხვარამზე ძენი და ასულნი მისნი ძმა მისი სვიმონ მეუღლით მისით ძმა მისი ვახუშტი (отсюда вся строка приписана иною рукою) მეუღლე მისი ბატონიშვილი ანუკა ძენი და ასულნი მისნი“ (op. c. XXIII—IV).

აბაშიძე მამედ იბრაჰიმისძე (დაიბ. 1873) ბათუმის სანჯაყ-ბეგების შთამომავალი (იხ. აბაშიძენი), საზოგადო მოღვაწე და ლიტერატორი. დაწყებითი განათლება მიიღო წერა-კითხვის საზოგადოების ქართულ სკოლაში ქ. ბათუმში, ხოლო შემდეგ განაგრძო ოჯახში, სადაც, მამის ხელძღვანელობით, კარგად შეითვისა ქართული, არაბული, თურქული და სპარსული ენები და ლიტერატურები. სამწერლო ასპარეზზე ცნობილია თავისი თარგმანებით თურქულიდან ქართულად (ნამუქ ქემალის პიესები „სილისტრია“, „ზევალლი ჩოჯუკ“, „გულ-ნეჰალ“;

სევფეთ ნეზოიძის პიესა „არც შეკითხვა და არც განმარტება“, გუზი-  
იდე საბრის მოთხრობა „მუნევეერ“, კოდიფიკატორ ჰილმის „ეპქა-  
ამულ-ეგკაად“, აზერბაიჯანულ თურქულიდან ჯეკილი მემედ კული-  
ზადეს „მიცვალეზულნი“, რომლებიც იბეჭდებოდა ქართულ პერიო-  
დულ გამოცემებში და თარგმანებით ქართულიდან თურქულად (აზერ-  
ბაიჯანულ თურქულად თარგმნა ს. შანშიაშვილის „ანზორ“ და სხვ.).  
აქვს ორიგინალური თხზულებები (მოთხრობა „სულა მალდაქ“ და  
სხვ.) და მრავალრიცხოვანი წერილები ქართულ ჟურნალ-გაზეთებში  
სხვადასხვა, კერძოდ, პუბლიცისტურ თემაზე. როგორც პოლიტიკური  
მოღვაწე, მეთაური იყო აჭარის თავადაზნაურობის წრიდან გამოსულ  
იმ ლიბერალურ ინტელიგენტთა ჯგუფისა, რომელიც მიზნად ისახავდა  
აჭარის კულტურულსა და პოლიტიკურ დაახლოებას დანარჩენ საქარ-  
თველოსთან. აქეთვე მიმართული საქმიანობისათვის დიდი რეპრესიე-  
ბი აქვს განცდილი მეფის რუსეთისა და სულთანის თურქეთის იმპე-  
რიალისტურ მთავრობებისგან. 1908 წ. თავის თანამოაზრეებთან ერ-  
თად გაექცა რუსის პოლიციას თურქეთში, სადაც დაატუსაღა ადგი-  
ლობრივმა ადმინისტრაციამ, როგორც რევოლუციონერი და პატიმ-  
რობაში გაატარა „ახალგაზრდა თურქების“ გადატრიალებამდე; ამ გა-  
დატრიალების დროს ის განთავისუფლებულა, შემდეგ ცხოვრობდა  
თურქეთში, როგორც ემიგრანტი, ვიდრე 1913 წლამდე, როცა უნე-  
ბართვოდ დაბრუნდა ბათუმში, სადაც რუსის ადმინისტრაციამ დააპა-  
ტიმრა და შემდეგ გადაასახლა ნოვოჩერკასკში, ხოლო შემდეგ — ტფი-  
ლისში. იმპერიალისტური ომის დამდეგს კვლავ დაპატიმრებულ იქნა.  
თებერვლის რევოლუციამდე პოლიციის ზედამხედველობის ქვეშ იმ-  
ყოფებოდა. 1917 წელს დაბრუნდა ბათუმში, სადაც განაახლა საზო-  
გადოებრივი (ქართველ მუსლიმანთა საქველმოქმედო საზოგადოება)  
და პოლიტიკური საქმიანობა. ბათუმისა და მისი მხარის ოკუპაციის  
შემდეგ თურქების მიერ, ამ უკანასკნელთაგან დაპატიმრებულ იქნა  
ზოგიერთ სხვა პირთან ერთად და გაიგზავნა ქ. ტრაპეზუნდს, საიდა-  
ნაც მოახერხა გაქცევა. 1919 წ. აგვისტოში, აბაშიძის თავმჯდომარეო-  
ბით, ბათუმის ოლქის წარმომადგენელთა ყრილობამ დაადგინა სა-  
ქართველოსთან შეერთება ავტონომიურ საფუძვლებზე და გამოჰყო ამ  
ავტონომიური ერთეულის მმართველი ორგანო, რომლის თავმჯდო-  
მარედ არჩეულ იქნა იგივე აბაშიძე. მენშევიკურ მთავრობასთან ჰქონ-  
და კონფლიქტი აჭარის ავტონომიური უფლებების შევიწროების გა-  
მო. ამჟამად განაგრძობს მუშაობას სამწერლო სარბიელზე.

**აბაძახები, აბაძეები** ანუ აბძახები (უკანასკნელი ფორმა უფრო  
უახლოვდება ჩვეულებრივ ადგილობრივ გამოთქმას „აბძა‘ხ“, ყაბარ-

დოკუმენტი ამბობენ „აბაზა'ხან ან აბაზან'ხან).. ჩერქეზული ტომი კიახურ ჯგუფისა. X-IX ს. სამოციან წლებამდე ცხოვრობდნენ დასავლეთ კავკასიონის ჩრდილოეთ კალთებზე, მდინარე ყუბანის შემდინარეების შპაგვაშას (რუს. Белая), ლაბას, ფშიშის, ფსეკუფსის, ვუონობატისა და სუფის ხეობებში (Льбюлье, ЗКОРГО, IV 175). მაგრამ თვით ლულის რუკაზე ვუონობატი ფსეკუფსის შენაკადია და თვით აბაძახის ტერიტორია ნაჩვენებია შპაგუაშასა და ფშიშის ხეობებში (ib). ამიტომ ლულიეს განსაზღვრება მისადები არ არის. მეტის ყურადღების ღირსია A. H. Дьячков-Тарасов-ის ცნობები (ЗКОРГО, XXII, вып. 4), რომელიც მას, უმთავრესად, მოხუცი აბაძახებისაგან ჰქონია შეკრებილი. ამ ცნობების განზოგადების ნიადაგზე შეიძლება ვთქვათ, რომ აბაძახებს ეჭირათ ზემოთა, მთავორიანი და ტყით მდიდარი ნაწილი იმ ხეობებისა, რომლებსაც ჰქმნიან ყუბანის აუზის მდინარეები, ყუბანის შემდინარეები ფსეკუფსი, მარტი თავისი შენაკადით, ფჩასით, ფშიში. შპაგვაში თავის შენაკადებით ფშეხათი, ქურჯიფსით და ლაბას შენაკადი ფარზი.

სწორი ტრანსკრიფცია ამ სახელებისა ასეთი იქნება (ჩემი „მოგზო რეული“ № 1): ფსაყუფს, აქჟფს და ჭებგნ, შ'აბჟ', მართ და პქ'ას ფშ'ეშ', სჰაგუაშ'ე ლ'აბან, ჭარზ, მაყუაფან, ქურჯიფს. აბაძახები და სავლეთით ესაზღვრებოდნენ შაფსულებს, აღმოსავლეთით პირიქით აღხაზ თემებს (უახლოესად ბარაყაფსა და ბალს), ჩრდილოეთით — ბედეღლებს (ბზადღლჟ), ჰათიყვაებს, ჰემგუებს (კემირგუებს), ეგერუყვაებს, მამხეღებს და მოხოშებს.

მეურნეობაში მისდევდნენ მიწისმოქმედებას (ჰვაივი, ხორბალი, ქერი, სიმინდი, ღომი), მებოსტნეობას (ცერცივი, ღობიო და სხვა), ფართოდ — მეხილეობას (ვაშლი, მსხალი, ქლიავი, ბალი და სხვ. აბაძახების ნასახლარზე ეხლაც დარჩენილია გაველურებული ხეხილის ვრცელი ტყეები, რომლის ექსპლოატაციასაც ეწევა ახალი მოსახლეობა ყაზახებისა, Дьячков, 2), (Дьячков, 17—18), მესაქონლეობას, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა მონადირეობასაც (?). არსებობდ შინამრეწველობაც (მჭედლობა — აკეთებდნენ ცივ იარაღს, ნაბდითელვა, ქსოვა შალისა, ქარგვა და სხვ., (ib., 20). ალებ-მიცემას აწარმოებდნენ როგორც ფულად, ისე ნატურით თურქებთან, შავიზღვის პირა ტომებთან და რუსებთან. ექსპორტი — საქონელი, ტყავი, ცხენი, იმპორტი — მარილი, ქსოვილები, ლითონის ნაწარმოები (ქვაბები, ხერხები, ნაჯახები — შინაური ჭურჭელი და საომარი იარაღი) (Дьячков-Тарасов, 19). პოლიტიკურ წყობილების მხრივ შეადგენდნენ ცალკე ჯგუფს შაფსულებსა და ნათხვაჯებთან ერთად, რომელსაც მე



19 ს. ეთნოგრაფები და მათს კვალობაზე, თანამედროვე მკვლევარნიც უწოდებენ „დემოკრატიულს“, დანარჩენ „არისტოკრატიულ“ ტომთა საწინააღმდეგოდ (Льюлье, Алиев и Сихов, 35). მაგრამ წოდებრივის (თუმც სუსტად განვითარებულის) დიფერენციაციის არსებობა (აზნაურები, გლეხობა, მონები) მიუთითებს, რომ აბაძახები იმყოფებოდნენ გარდამავალ პერიოდში გვაროვნული წყობილებიდან ფეოდალიზმისაკენ, ჯერ კიდევ შემონახული ზოგიერთი საგვარეულო დაწესებულებით. იყოფოდნენ „ჰაბლებად“ (ასეთი „ჰაბლ“ ერთი ცნობით იყო 9, სხვა ცნობით D,-T., 37,—7). ჰაბლები თავის მხრივ იყოფოდნენ ცალკე თემებად („ფსჯხჷა“), რომელნიც შეკრული იყვნენ კავშირით „Блягага“. ფსუხვას საქმეებს სწყვეტდა ფსუხვას საზოგადო კრება, რომლის სათავეშიც მამასახლისი იდგა, ჰაბლის საქმეებს კი — ჰაბლის საზოგადო კრება. ამას გარდა, დროგამოშვებით იკრიბებოდა სატომო ყრილობა, „ზაუჰა“, რომელსაც სატომო საქმეები ექვემდებარებოდა და რომელიც ზოგჯერ რამდენიმე თვე გრძელდებოდა (D.-T., 7, 39—40, Сталь apud Сихов, ИзвОБЛКО, VII 129; Алиев и Сихов, 36). ადათიც და ზნეჩვეულებაც მეტნაკლებად გვაროვნული ხასიათისა იყო (სისხლის აღება, სტუმართმოყვარეობა და სხვ.).

აბაძახთა ცხოვრების პირობები ძირიანად შესცვალა მათი სამშობლოს დაპყრობამ რუსეთის ცარიზმის მიერ ხანგრძლივი ბრძოლის შედეგად. ბრძოლა რუსეთის სამხედრო-საკოლონიო იმპერიალიზმსა და აბაძახებს შორის განსაკუთრებით მწვავე ხდება მე-19 ს. 20-იანი წლებიდან. 1841 წ. აბაძახებმა შეჰკრეს კავშირი რუსების წინააღმდეგ შავიზღვისპირელ ჩერქეზულ-უბიხურ ტომებთან. 1842 წლიდან მათს ბრძოლას ხელმძღვანელობენ შამილს ნაიბები: ჰაჯი-მაჰომედი (1842 წ.), სოლიმან-ეფენდი (1845 წ.) და განსაკუთრებით ენერგიული მაჰომედ-ამინი (1848—1859 წწ.) შეუპოვარი და შეურიგებელი ბრძოლა აბაძახებისა თავისუფლების დასაცავად ბოლოს მაინც დამარცხებით დამთავრდა. 1864 წ. მათ უკანასკნელებმა ჩერქეზ ტომთა შორის დაჰყარეს იარაღი. უმრავლესობამ არ ისურვა დამონებულ სამშობლოში ცხოვრება და გადასახლდა ყოფილი ოსმალეთის იმპერიაში, სადაც მათი შთამომავალნი დღესაც ცხოვრობენ. მნიშვნელოვანი ნაწილი ამოწყდა ომებში და გადასახლების დროს. მცირე ნაწილი კი გადასახლებულ იქნა რუსის მთავრობის მიერ ჭაობიანსა და ციებიან დაბლობებში. მათი საცოდავი ნაშთები ახლა ცხოვრობენ ადიღეს ავტონომიურ ოლქში (იხ.), კომპაქტურად — მარტოოდენ აულ ჰაქურინა-ჰაბლში. 1926 წ. აღწერით მათი რიცხვი აღწევს...\*

\* რაოდენობა ნაშრომში მითითებული არ არის (რედ.).

აბაძახების მეტყველება თქმა ჩერქეზულის კიახურის ენაკავისა. ამჟამად გაქრობის გზაზეა დამდგარი: ახალი თაობა გადასულია ქემ-გუურზე (ეს თქმა საფუძვლად დაედო სალიტერატურო ენას ადიღეს ავტონომიურ ოლქში) (იხ. ადიღეს ავტონომიური ოლქი და ჩერქეზები).

აბოცი ძველი ქართული პროვინცია, სომხეთის მოსაზღვრე. მდებარეობდა მდ. არპა-ჩაის (ახურიანის) სათავეებში, მიახლოებით (სრული ცნობები შენახული არ არის) ყარაღაჯის მთასა (აღმოსავლეთით) და აყ-ბაბის მთას (დასავლეთით) შორის. ამჟამად შედის სომხეთის სსრ-ში და შეადგენს მისი ტერიტორიის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეს. აბოცის ტერიტორიაზე გადის ახალქალაქ-ლენინაკანის გზატკეცილი. ძველ სომხურ მწერლობაში იწოდება აშოცად. ახალ საუკუნეებში იწოდებოდა ყაიყულად.

აბუჟა აფხაზეთის (იხ.) შუა ნაწილი, მიახლოებით შემოფარგლული მდ. კოდორითა და ლალიძგით. აფხაზეთის სამთავროს (იხ.) არსებობის უკანასკნელ პერიოდში შეადგენდა ცალკე ადმინისტრაციულ ოლქს. მეტნაკლებად უდრის ახლანდელს კოდორის ანუ ოჩამჩირის რაიონს.

აბუჟები (აბუჟაა), აფხაზთა ტომი, რომელიც ცხოვრობდა და ცხოვრობს აღნიშნულ ტერიტორიაზე. ნაწილი გადასახლდა ოსმალეთში 1877—8 წ. რუსეთ-ოსმალეთის ომის შედეგად.

აბრაგი ა. ე. ეძახიან დასავლეთ საქართველოში, განსაკუთრებით სამეგრელოსა და აფხაზეთში ტყეში გავარდნილ კაცს, ყაჩაღს. გურიაში მნიშვნელობით მას შეესატყვისება ფ ი რ ა ლ ი (იხ.). თუ ამჟამად აბრაგი ჩვეულებრივი ბანდიტის აზრით იხმარება, ისტორიულად მას სულ სხვა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. იგი გამოხატავდა გლეხობის პროტესტს გაძლიერებული ფეოდალური ექსპლოატაციის წინააღმდეგ, ბატონყმური ურთიერთობის ჩამოყალიბების პერიოდში. მაშინ აბრაგი იყო მებატონისგან გაქცეული ყმა, რომელიც იარაღით იცავდა თავის უფლებებს. გარკვეულ ხანაში ასეთ პირთა კატეგორია ძალიან იზრდება და სხვადასხვა რაიონში იგი სხვადასხვა სახელით არის ცნობილი. ანალოგიური მოვლენაა, მაგ., ყ ა ზ ა ხ ო ბ ა ც (იხ.). თვით ტერმინი აბრაგი ისევე როგორც, შესაძლებელია, ყაზახიც, ჩრდილოეთ კავკასიიდან არის საქართველოში შემოსული და, ფორმის მიხედვით (დაბოლოება — აგ), საფიქრებელია, რომ ს ა რ მ ა ტ უ ლ - ა ლ ა ნ უ რ ი (იხ.) სიტყვა იყოს. ზოგიერთი ნიშნის მიხედვით, თვით ამ სოციალური მოვლენის წარმოშობა ჩრდილო კავკასიაში XIII—XV სს. უნდა განეკუთვნებოდეს მიახლოებით.

კავკასია-რუსეთის ომების (იხ.) დროს ტერმინი ახალ მნიშვნელობას იღებს. მაშინ იქ (განსაკუთრებით ცენტრალურ რაიონებში) ასე ეძახდნენ (რუსული ფორმა ტერმინისა არის „აბრეკ“) თავზე ხელაღებულ ვაჟაკებს, რომელნიც, სანამ ადგილობრივ მოსახლეობასა და რუსებს შორის საომარი მოქმედება გრძელდებოდა, სიცოცხლეს უმწარებდნენ წვრილ-წვრილი თარეშებით მტრის ჯარებს და ახლადშექმნილს, რუსულს, ნახევრად სამხედრო მოსახლეობის ტიპის სოფლებს („სტანიცებს“). ხოლო კავკასიის დაპყრობის შემდეგ რუსეთის ცარიზმის მიერ „აბრეკები“ განაგრძობენ პარტიზანულ ბრძოლას რუსული სამხედრო-პოლიციური რეჟიმის წინააღმდეგ მშობლიურ ადამებისა, საზოგადოებრივ წესწყობილებისა და საწარმოების დასაცავად. არა ნაკლებ ჰკვებავდა ამ მოვლენას რუსული მმართველობის ეკონომიკური პოლიტიკა. ამ ტიპის აბრეკთაგან საყოველთაოდ ცნობილია, მაგ., ზელიმ-ხანი. მეგრულ-აფხაზური „აბრაგი“ და ჩრდილოკავკასიური „აბრეკი“ (იხე, როგორც გურული „ფირალი“) იქცა ძალიან მდიდარ თემად ხალხური ეპოსისათვის.

**აბსოლუტიზმი** (ლათინური სიტყვისგან *absolutus* განხსნილი, განმხოლოებული, პირობადაუდებელი, დამოუკიდებელი) ასე უწოდებდნენ შეუზღუდველ მონარქიას, ჩვეულებრივად შეუზღუდველ ფეოდალურ მონარქიას. თუ უკანასკნელში ფეოდალური მონარქის (მეფის) უფლებები შეზღუდულია ფეოდალური არისტოკრატის საწარმომადგენლო ორგანოს მიერ, როგორც იყო საქართველოში **ღარბაჯი** (იხ.), რუსეთში — **земский совет**, აბსოლუტიზმის დროს, მეფის, რომელსაც თავისი უფლება (ჩვეულებრივად პირდაპირი) მემკვიდრეობით აქვს მიღებული, ხელმწიფება არაფრით შეზღუდული არ არის, მეფე არის სახელმწიფოებრივი სუვერენიტეტის ერთადერთი მატარებელი და სახელმწიფოს ერთადერთი წარმომადგენელი. ფეოდალური სახელმწიფოს ასეთი ფორმა ჩნდება ფეოდალური საზოგადოების განვითარების შედარებით მაღალ საფეხურზე, როდესაც სასაქონლო წარმოებისა და საბაზრო-ფულად ურთიერთობათა ზრდა არყევს ფეოდალური არისტოკრატის წინანდელ მნიშვნელობას და სოციალურ-პოლიტიკური ბატონობისაკენ გზას უხსნის ფეოდალური კლასის საშუალო ფენებს, რომელნიც ახლად განვითარებულ სავაჭრო კაპიტალს უკავშირდებიან. აბსოლუტიზმი, ამრიგად, უპასუხებს ფეოდალური კლასის ინტერესებს მათი განვითარების ახალ ეტაპზე — ჰქმნის უფრო კარგად მოწყობილ ძალმომრეობის სისტემას გლეხობის გაზრდილი წინააღმდეგობის დასათრგუნავად, სპობს შინასახელმწიფოებრივ საბაჟოებსა და სხვა მსგავს ზღუდეებს, აუქმებს ფეოდალურ პროვინ-

ციალურ პარტიკულარიზმს, ამყარებს მტკიცე წესრიგს, ხელს უწყობს საერთოდ ნიადაგის მომზადებას წარმოების ახალ წესზე გადასვლისათვის. აბსოლუტიზმის ეპოქისათვის დამახასიათებელია ფულადი სახელმწიფო გადასახადები, ფეოდალურ გამოსაღებთა ნაწილობრივი ფულადი კომუტაცია (შეცვლა), დაქირავებული (დანიშნული) ბიუროკრატია და დაქირავებული ჯარი. სამრეწველო ბურჟუაზიის გაძლიერების შემდეგ აბსოლუტიზმი ადგილს უთმობს კონსტიტუციურ მონარქიას (იხ.), სადაც მეფის უფლება უკვე პარლამენტითაა (იხ.) შეზღუდული. აბსოლუტიზმის ეპოქისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე მონარქიის პიროვნული მნიშვნელობის არაჩვეულებრივი გაზვიადება, ხელმწიფისა და სახელმწიფოს ცნებების გაიგივების საფუძველზე. მეფენი თავის ხელისუფლებას არაამქვეყნიურს, ღვთაებრივ წარმომობას მიაწერენ. ისინი მეფობენ „ნებითი ღვთისათა“, ისინი „ღვთის მოადგილენი“ და აგენტები არიან და მათი მოქმედების განსჯის უფლება მხოლოდ ღმერთსა აქვს. სათანადოდ თვით სამეფო კარიც განსაკუთრებული ბრწყინვალეობითა და სიმდიდრით არის წარმოდგენილი და მეფისადმი დამოკიდებულებაში სარწმუნოებრივი კულტის დიდი ელემენტია შეტანილი. ყოველივე ეს, ცხადია, ამ პიროვნული ხელისუფლების განმტკიცების იდეოლოგიური საშუალებაა. აბსოლუტიზმის ტიპურ წარმომადგენლებად ითვლებიან ევროპაში: საფრანგეთის მეფეები, განსაკუთრებით ლუი XIV (XVII ს. იხ.). რომელსაც ეკუთვნის სიტყვები: *l'état c'est moi* „სახელმწიფო ეს მე ვარ“, რაც აბსოლუტიზმის კლასიკურ ფორმულადაა მიჩნეული; ესპანეთში — ფილიპე II (XVI ს. იხ.); რუსეთში — ივანე მრისხანე (XVI ს. იხ.), პირველი რომანოვები (იხ.) — კერძოდ, პეტრე I (იხ.). აბსოლუტიზმის მკაფიოდ გამოხატულ ნიშნებს ვხედავთ ბიზანტიაშიც (იხ.). საქართველოს მეფეებს თვით ფეოდალური მონარქიის არსებობის პერიოდშიაც (X—XV სს.) არასოდეს მიუღწევიათ ნამდვილი აბსოლუტიზმისათვის, მიუხედავად იმისა, რომ „თვითფლობით მპყრობელებისა“ და „ნებითა ღვთისათა“ მეფეების ტიტულს ატარებდნენ, ხოლო კარისკაცი და დარბაისელნი მათ „ღვთისსწორის“ წოდებით ამკობდნენ (შეადრ. აბსოლუტიზმის იდეოლოგიის ბოსუეტის დებულება: „ხელმწიფე ღვთის მსგავსებაა დედამიწაზე“). ყველაზე მეტი თვითმპყრობელობა დავით IV-ის აღმაშენებლის (იხ.) მეფობაშია გამოხატული, შემდეგ ნაწილობრივ გიორგი III-ის (იხ.) მეფობის უკანასკნელ პერიოდში. თავის ხასიათით აბსოლუტიზმს უახლოვდება მონარქიის უფრო ძველი ფორმები — ძველი აღმოსავლეთის დესპოტიები (ბაბილონსა, ასურეთსა, ეგვიპტეს, აქემენიდების სპარსეთსა და სხვაგან) და ხმელთაშუა ზღვის

სამყაროს ტირანიებში (ძვ. საბერძნეთი), მაგრამ ეს სახელმწიფოებრივი ფორმები სხვაგვარ სოციალურ-ეკონომიკურ (ჩვეულებრივად, მიწათმფლობელური) ორგანიზმების პოლიტიკური ზედნაშენებია.

ლიტერატურა: Joseph Hitier, La doctrine de l'absolutisme. Etude d'histoire du droit public, I, 1903.

Е. В. Тарле, Падение абсолютизма в Западной Европе.

П. Н. Ардашев, Абсолютная монархия на Западе. СПб, 1902.

Н. И. Караев. Типологические курсы по Истории государственного быта. СПб, 1903—1908.

ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, 6.

М. Н. Покровский, Русская история в самом сжатом очерке, М., 1932 (წინასიტყ. მე-10 გამოც. და დამატ. I: О русском феодализме, происхождении и характере Абсолютизма в России).

აბულებთისძენი ერთი უდიდესი საგვარეულოთაგანი აღმოსავლეთ საქართველოში ძველად. დავითის ისტორიკოსი იხსენიებს „აბულებს“ სამშვილდის ალების ამბავში: როცა დავითი ლიხთ-იმერეთს, გი ჰყონდიდლის, მწიგნობართუხუცესის, წინაშე „შეკრბეს... თვედორე [„ჰყონდიდლისა დისწული, კაცი გონიერი და დიდად მყოფი“, რომელსაც „თრიალეთნი და კლდეკარნი ჰქონდეს“], აბულები და იოანე ორბელი და სიმარჯვით მოიპარეს სამშვილდე“ (ჭიჭ. 354). ისეთივე კომბინაციაა, როგორც ბაგრატ IV-ის დროს, როცა თბილისის ამირას წინააღმდეგ შეითქვენ ლიპარიტ და აბაზასძე: აქაც სამშვილდის წინააღმდეგ მეზობელი სენიორიების პატრონნი თუ მმართველნი მოქმედებენ: თვედორე, თრიალეთისა და მანგლისის ხევის „მეპატრონე“, ორბეთის მეპატრონე და აბულები. ეს უკანასკნელი ორბელია აგრეთვე თუ არაგვიდან მოსდგომია სამშვილდეს? ივანე აბულებთისძე შემდეგ მოხსენიებული ჰყავს იმავე ისტორიკოსს ანისის ამბებთან დაკავშირებით (ჭიჭ. 386; აქ რალაც გაურკვეველია).

შემდეგ იგივე მემატიანე იმავე ამბებში იხსენიებს აგრეთვე ქირკიშ აბულებთისძეს (ჭიჭ. 388).

შემდეგ ჟამთააღმწერელი (ჭიჭ. 610) მოგვითხრობს, რომ აბალა ყაენის ძმამ აჰმადა ყაენმა „მუნ ყოფასა დიმიტრისსა“ „მოაკუდინნა ორნი ძმანი აბულებთისძენი“.

აბულებთისძენი ერთი უძლიერესი ფეოდალური საგვარეულოთაგანი ძველ საქართველოში. დომენი ჰქონდათ არაგვის ხეობაში. მეფის ცენტრალური ხელისუფლების წინააღმდეგ მებრძოლ დიდგვარიან მემამულეთა პირველ რიგში იყვნენ. მათ ძლიერებას პირველი დიდი ზიანი, ჩანს, დავით აღმაშენებელმა (იხ.) მიაყენა. შემდეგში, XII—XIV სს. კიდევ თამაშობენ საკმაოდ აქტიურ როლს,

მაგრამ აღნიშნულ ხანის დამლევისათვის სუსტდებიან და XV ს. დამლევისათვის, როცა მათი მამული აბაზაძეებს (იხ.) გადაეცა, უკვე საბოლოოდ გადაშენებულნი ჩანან.

**ადემი** (ადამია) ჩერქეზთა (იხ.) მცირერიცხოვანი ტომი, ამჟამად გამქრალი, მოსახლეობდა ჯერ მდ. სპაგვაშის დაბლობის ქვემო ნაწილში, შემდეგ მდ. ყუბანის მარჯვენა და მარცხენა ნაპირებზე, იმავ რაიონში. ახლოს იდგნენ კემირგუებთან (კემგუებთან) (იხ.) და ბზადულებთან (იხ.). მათი ხსოვნა შერჩენილი აქვს ამჟამად ერთი აულის სახელწოდებას ადიღეს ავტონომიურ ოლქში (იხ.).

**ავაგ ათაბაგი**, მხარგრძელი, ივანე ათაბაგის (იხ.) ძე, XIII ს. საქართველოს ცნობილი ისტორიული პირი. მამის სიკვდილის შემდეგ მიიღო რუსუდანიხგან (იხ.) ამირ-სპასალარისა (იხ.) და რამდენიმე ხნის შემდეგ ათაბაგის (იხ.) სახელობი. შეესწრო ჯერ ხვარაზმელთა და შემდეგ მონღოლთა შემოსევებს (იხ. საქართველოს ისტორია). აღმოსავლეთ საქართველოს დიდებულთაგან პირველმა შეჰქრა სეპარატიული ზავი მონღოლებთან, როგორც კერძო ფეოდალურმა მფლობელმა, იყისრა რა დამპყრობელთა სამსახური. ავაგის მაგალითს შემდეგ მრავალმა „მთავარმა“ მიჰბაძა. რუსუდანიხს მიერ მონღოლებისადმი მორჩილების გამოცხადების შემდეგ კვლავ პირველი ადგილი დაიკავა სამეფო კარზე. დიდი გავლენით სარგებლობდა მონღოლებთანაც. ორმეფობის დროს (იხ. საქართველოს ისტორია) ითვლებოდა დავით ნარინის მომხრედ. ავაგი გარდაიცვალა XIII ს. ორმოცდაათიან წლების დამლევს.

**ავლაბარი** ანუ ჰავლაბარი თბილისის უბანი, მტკვრის მარცხენა ნაპირას მდებარე, უდრის ძველ ისანს (იხ.) მეტნაკლებად. თუ ისტორიულად მართალია სახელწოდების, თავისთავად შესაძლებელი, არაბულ-ირანული ეტიმოლოგია, რომლის მიხედვითაც „ჰავლაბარი“ „ზღუდის გარემოს“ უნდა ნიშნავდეს (არაბ. „ჰავალი“ — მიდამო, გარემო; ირან. „ბარე“. „ბარუ“ — ზღუდე), მაშინ ავლაბარი თავდაპირველად ისნის ციხის გარეუბანს უნდა ჰქმეოდა და ეს სახელი მხოლოდ შემდეგ უნდა გავრცელებულიყო საკუთრივ ისნის ტორიტორიაზე.

**აზატი**, ირანული წარმოშობის სოციალური ტერმინი. გავრცელებული ძველ საქართველოსა და სომხეთშიაც. სომხეთში აღნიშნავდა საერთოდ „თავისუფალთა“ წოდებას და შეესატყვისებოდა ქართულ „აზნაურს“. ძველ ქართულში „აზატს“ ჰქონდა ზოგადი მნიშვნელობა „თავისუფალისა“, „გააზატება“ კი „განთავისუფლებას“ უდრიდა და გარკვეულ შემთხვევებში „მეუფალად გახდომას“ გულისხმობდა.

და. ახალი საუკუნეებისათვის ტერმინმა საქართველოში უკვე სპეცი-  
ფიკური მნიშვნელობა მიიღო: აზატი ეწოდებოდა ყმა-გლეხების უმაღ-  
ლეს კატეგორიას, რომელიც ზოგიერთი ფეოდალური გამოსაღების-  
გან, განსაკუთრებით, საბეგრო მუშაობისაგან, იყო განთავისუფლებუ-  
ლი და რომელსაც ამის ნაცვლად, დაკისრებული ჰქონდა, ჩვეულებ-  
რივად, „ცხენით სამსახური“ და „ლაშქრობა“ (იხ. ბატონყმობა, გლეხი).

აზო, აზონი უძველესი ქართული მატთანის, „ქართლის მოქცე-  
ვის“ (იხ.) მიხედვით, ალექსანდრე მაკედონელის ერთი სარდალთაგანი,  
არან ქართლის მეფის ძე, რომელსაც ალექსანდრემ ამიერკავკასიის  
დაპყრობის შემდეგ უწყალობა ისტორიული ქართლის ტერიტორია.  
აზო თავის სამშობლოდან გადმოიყვანს 18 „სახლს“ ანუ გვარს და  
ამრიგად, მემატთანის წარმოდგენით, საძირკველს უყრის კავკასიის  
ქართლს, რომელიც ყალიბდება როგორც მცხეთის სამეფო. მემატთანის  
მტკიცებით, მცხეთის მეფენი ამ აზოს შთამომავალნი არიან. მერმინ-  
დელი, უკვე განვითარებული ფეოდალური ურთიერთობის, ეპოქის  
შვილი, ცნობილი მემატთანე ლეონტი მროველი სცვლის ამ  
თქმულებას. მის ხელში აზო იქცევა აზონ იარედოსის ძედ, რომელიც  
წარმოშობით მაკედონელია და ალექსანდრე დიდის ნათესავი. ალექ-  
სანდრე, ქართლის დაპყრობის შემდეგ, სადაც მას ქართული მოსახ-  
ლეობა უკვე ჰხვდება ამ ქვეყნის მმართველად, „პატრიკად“, სტოვებს  
აზონს, „რომაელი“ — ფროტათოსელი მეომრების რაზმით. ამ დამ-  
პყრობელთაგან მომდინარეობს, მემატთანის მტკიცებით, მერმინდელი  
საქართველოს გაბატონებული წოდება, რომლის სახელი ხელოვნური  
ეტიმოლოგიზაციით, აზონის სახელთანაა დაკავშირებული (აზნაური—  
აზონაური, ე. ი. აზონელი). ამ კონსტრუქციაში თავს იჩენს მონარქისტ  
მწერლის ანტიარისტოკრატიული ტენდენცია (იხ. ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ე ი-  
ლ ი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა: ლ. მროველი). ქართუ-  
ლი ლიტერატურული თქმულებები აზოსა და აზონის შესახებ, რო-  
გორც ჩანს, წარმოდგენენ შემდგომ გადამუშავებას ძველი ბერძნუ-  
ლი თქმულების რომელიღაც ადგილობრივი ვერსიისას არგონავტების  
შესახებ. — აზო-აზონი ბერძნული იასონი უნდა იყოს, რომელიც არ-  
გონავტებს მეთაურობდა.

აიარი (სპარს.). ზარაფხანის (იხ.) საქმის ტერმინი ძველ საქართვე-  
ლოში. აღნიშნავს შენადნობი ლითონის კანონით განსაზღვრულ შედ-  
გენილობას და უდრის თანამედროვე „სინჯს“ (რუსული проба).

ლიტ.: დასტურ-ლამალი, პ. უმიკაშვილის რედაქციით,  
ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ე ი ლ ი, ქართ. საფას-საზომთამცოდნეობა.

ალამი (არაბ. „ნიშანი“, „დროშა“) ახალ სალიტერატურო ქარ-  
თულში იხმარება საერთოდ „დროშის“, „მცირე დროშის“ მნიშვნე-

ლობით, ძველ საქართველოში კი, როგორც ჩანს, ალამი ეწოდებოდა მხოლოდ იმ ქსოვილის ნაკერს, რომელიც დროშის ბუნზე იყო გამობმული (იხ. დროშა).

ლიტ. ივ ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, II ბ.

**ალექსანდრე ბატონიშვილი** (1674—1711) ცნობილი პოეტის, მეფე არჩილისძე. მამის რუსეთში გადასახლების შემდეგ იზრდებოდა მოსკოვის სამეფო კარზე, პეტრე I-თან (იხ.). ერთად. უკანასკნელს გაჰყვა ევროპაში, სადაც სწავლობდა არტილერიის საქმეს. 1700 დანიშნულ იქნა რუსეთის არტილერიის უფროსად, პირველმა მიიღო რა გენერალ-ფელდცეხმეისტერის წოდება. ნარვის გარემოცვაში ტყვედ ჩაუვარდა შვედებს. მოკვდა ტყვეობაში.

ლიტერატურა: Б. С. Эсадзе, Первый генерал-фельдцейхмейстер русской артиллерии при Петре Великом, царевич имеретинский Александр Арчилович, С.-П., 1913.

**ალექსანდრე დავითისძე**, ანუ ალი-მირზა. ბიძაშვილი ერეკლე მეორისა. 1735 დანიშნულ იქნა ნადირ-შაჰის (იხ.) მიერ ქართლისა და კახეთის მმართველად. იწოდებოდა მეფედ. რადგანაც განუხრელად ახორციელებდა სპარსელების მოთხოვნას ქვეყნისათვის გაწერილი მძიმე ხარკის მოკრეფის შესახებ, გავლენიანი თავადების გულისწყრომა დაიმსახურა. იქნებ ამიტომ იმავე წელს ქართლი მიეცა აბდულაზეგს (იხ.). ხოლო კახეთის მეფედაც მალე საბოლოოდ დამტკიცებულ იქნა ალექსანდრეს ბიძა, თეიმურაზ II (იხ.).

**ალექსანდრე** („დიდად“ წოდებული), საქართველოს მეფე, კონსტანტინე მეფისა და ნათია დედოფლის შვილი, დაიბადა 1390 წ., გამეფდა 1412 წ. ალექსანდრეს მეფობა მიმდინარეობდა თეიმურ-ლენგის (იხ.) შემოსევათა და, აგრეთვე, სხვა მიზეზთა მიერ შექმნილ მეტად მძიმე პირობებში (მოსახლეობის არაჩვეულებრივად დიდი შემცირება, ეკონომიური დაუძღვრება, პოლიტიკური დაქსაქსვა). ალექსანდრეს მეფობის ყველაზე მნიშვნელოვანი ცნობილი ფაქტები ამ პირობებით იყო გამოწვეული. 1414 წ. ალექსანდრე, მთავართა აშლილობის ჩასაქრობად, ლაშქრობს სამეგრელოსა და აფხაზეთში და იმორჩილებს კიდევაც აჭაურ მთავრებს. ამავე ან მომდევნო წელს, ალექსანდრე თავს ესხმის განდგომის სამზადისში მყოფს სამცხის (იხ.) მთავარს, ივანე ათაბაგს. კობტას თავზე მომხდარ ბრძოლაში ალექსანდრემ გაიმარჯვა, ათაბაგი შეიპყრო და სამცხის ციხეებიც აიღო, მაგრამ ათაბაგს დანაშაული აპატია და, ერთგულების ფიცის ქვეშ, ხელისუფლებაც დაუბრუნა. 1431 წ. მტრის ხელში დარჩენილი ლორეც (იხ.) აიღო,



ხოლო 1434—35 წ.; სივნიეთიც (იხ.) დაიბრუნა. ამით საქართველოს მთლიანობა, ერთგვარად და მოკლე ხნით, აღდგენილ იქნა.

აღექსანდრე, იმერეთის მეფენი. 1. **აღექსანდრე I**, ვახუშტის ცნობით, გამეფდა 1387 წ. გარდაიცვალა 1389 წ. ებრძვის თითქოს სრულიად საქართველოს მეფეს ბაგრატს და მის ძეს გიორგის. მისი ეპოქა კრიტიკულად შეუსწავლელია. 2. **აღექსანდრე II**, ბაგრატის ძე, 1484—1510 წწ. ბრძოლა ქართლის მეფეებთან და გორის დაპყრობა. შინაგანი ურთიერთობის გამწვავება. ეპოქა აგრეთვე შეუსწავლელია. 3. **აღექსანდრე III**, გიორგის ძე, 1639—1660 წწ. იმერეთის დასუსტების ხანის დასაწყისი. მწვავე ბრძოლა სამეგრელოსთან, რომლის მთავარი ლევან დადიანი (იხ.) მძლავრობს იმერეთს და მრავალგზით არბევს მას. ინტენსიური დიპლომატიური ურთიერთობა რუსეთთან (ხოსია ჭაფარიძის ელჩობა მოსკოვს აღექსანდრეს სახელით და ტოლოჩანოვ-იეველევის ელჩობა, აღექსი რომანოვის სახელით, იმერეთს, 1651 წ.), რასაც რეალური შედეგი არ მოჰყოლია. ლევან დადიანის სიკვდილის შემდეგ აღექსანდრე იპყრობს ოდიშს. 4. **აღექსანდრე IV**, ბაგრატის ძე, 1683—1690 წწ. 1691—1695 წწ. იმერეთის სრული აშლილობისა და დაკნინების ხანა. გაუთავებელი შინაური ბრძოლა მეფე-მთავრებსა, მეფე-თავადებსა და თავადთა ცალკე ჯგუფებს შორის. ამ მხრივ დამახასიათებელია როკითის ბრძოლა 1684 წ., რომელშიაც აღექსანდრე, აბაშიძეებსა და მიჭელაძეებზე დაყრდნობით, სასტიკად ამარცხებს გიორგი გურიელს (იხ.), იმერეთის სამეფო ტახტის დამკარგველს და მის მოკავშირეებს. ოდიშის მბრძანებელს ლიპარტიანს, რაჭის ერისთავს, ლეჩხუმელებსა და ლორთქიფანიძეებს. 1690 წ. იძულებულია სულთანის გადაწყვეტილებით. მთავრის ტახტი დაუთმოს თავის მეტოქეს არჩილს, ქართლის მეფის შაჰნავაზის ძეს (იხ.) 1691 წ. ოთხი წლით ისევ იბრუნებს მეფობას. 1695 წ. იმერეთის დიდებულთაგან მოძულებული და გაბმული ერეკლე-ნაზარალ-იხანის (იხ.) ინტრიგებში ქართლის მეფის გიორგი შაჰნავაზის ძის (იხ.) წინააღმდეგ, მოშობილ იქნა ამ უკანასკნელის მიერ რუისში 1695 წ. 5. **აღექსანდრე V**, ძე გიორგისა, 1721—1751 წწ. მეფედ დასმული ოსმალთა მიერ, რომელნიც ამ დროიდან მტკიცედ იდგამენ ფეხს დასავლეთ საქართველოში (ამაგრებენ და ციხის ჯარს აყენებენ ფოთს, ანაკლიას და სხვ.). მწვავე ურთიერთობა რაჭის ერისთავთან. მუდმივი უთანხმოება აგრეთვე დადიანთან. 1734 წ. ჩიხორთან, აღექსანდრე სასტიკად ამარცხებს თავის მტრებს, რის შედეგადაც მეფე იბრუნებს დადიანისგან საქილაოს (იხ.) და სამიქელაოს (იხ.). მტკიცე პოლიტიკას ატარებს თავადების მიმართ, რითაც

იმხედრებს მათ თავის წინააღმდეგ. ისევე როგორც ოსმალებს. ეს უკანასკნელნი გააძევებენ ალექსანდრეს იმერეთიდან და მეფედ დასვავენ მის ძმას გიორგის (1741 წ.). შემდეგ ალექსანდრე კვლავ ურიგდება ოსმალთ და იბრუნებს ტახტს. 1746 წ. ალექსანდრე კვლავ ტოვებს იმერეთს, ლევან აბაშიძის მძლავრების გამო, ვიდრე კვლავ არ მეფდება ოსმალთა დახმარებით (1749 წ.). 1751 წ. ალექსანდრე გარდაიცვალა და გამეფდა მისი ძე, ცნობილი სოლომონ I (იხ.).

ალექსანდრე კახთა მეფენი, ალექსანდრე I, 1492—1511 წწ. მას მიეწერება ივერიის მეფის ალექსანდრეს სახელით, მოსკოვის მეფის მიმართ, შედგენილი წერილი, რომელიც ითვლება უძველეს ძეგლად ანალოგიურ დოკუმენტთა შორის. XVI ს. დამდეგს, აღიარებს, როგორც ჩანს, შაჰ-ისმაილის (იხ). მორჩილებას, რასაც არ უნდა მოჰყოლოდა თვალსაჩინო შედეგები. მოკლულ იქნა თავის ძის გიორგის მიერ (იხ. ავ-გიორგი). ალექსანდრე II, 1574—1605 წწ. მნიშვნელოვანი ხანა კახეთის ცხოვრებაში. ალექსანდრე მეფდება ბრძოლით, ხოცავს რა თავის ძმებს, ტახტის პრეტენდენტებს, ნაშობთ სხვა დედისგან, იმდროინდელ დაღესტნის უძლიერესი მფლობელის, შამხალის ასული-საგან. დიდი უთანხმოება აქვს ალექსანდრეს აგრეთვე ქართლის მეფე სვიმონთან (იხ.). მაგრამ უფრო დიდი როლი ითამაშა კახეთისათვის თურქეთ-სპარსეთის ბრძოლის გამწვავებამ, რომელმაც კახეთის სამეფო სახლისთვის საგარეო ორიენტაციის საკითხი მეტად გაართულა. ამავე მიმართულებით მოქმედებს კახეთის იმდროინდელი ურთიერთობა დაღესტანთან. 1578 წლიდან, როცა ოსმალებმა დაიჭირეს საათაბაგო, ქართლი, შაჰი და შარვანი, კახეთი იძულებული ხდება თურქების წინაშე, გარეგნულად მაინც, ქედი მოიხაროს მაგრამ XVII ს. დასაწყისიდან, როცა შაჰ-აბას I (იხ.) ახერხებს თურქთა ძლიერების შემუსვრას და სპარსეთის აზერბაიჯანის და აღმოსავლეთ ამიერკავკასიის განთავისუფლებას თურქთა გავლენისაგან, ალექსანდრე ისევ იძულებულია ხელახლა სპარსელების მხარეს გადავიდეს, თუმცა, ჩანს, იმთავითვე იკვის ქვეშ არის დაყენებული თავისი წინანდელი ქცევის წყალობით. ამასთან ერთად, კახეთი იძულებული ხდება ანგარიში გაუწიოს მოსკოვის სამეფოს, რომელიც ბუნებრივ ზრდის პროცესში, XVI ს. ორმოცდაათიან წლებში, იპყრობს ყაზანისა და აშთარხანის სამეფოებს ვოლგაზე და ამრიგად, უშუალოდ უახლოვდება კავკასიურ სამყაროს და დიდი ინტერესით უკვირდება ამ უკანასკნელს. კახეთ-მოსკოვის ინტერესებს საერთო მიმართულებას აძლევს გილან-შამახია-აშთარხან-ვოლგის დიდი სავაჭრო გზა, აღმოსავლურ საქონლის, უპირატესად აბრეშუმის, გამტარებელი ევროპისაკენ რუსეთის ტერიტორიით, რომელი გზაც სასიცოცხლო მნიშვნელობის მქონეა კახეთისათვის, რო-

გორც აბრეშუმის საკმაოდ ძლიერი ექსპორტიორისათვის და რომელიც დიდ საშუამავლო-სავაჭრო სარგებელს აძლევს მოსკოვს. ამ გზის შეუფერხებელი მოქმედება, რაშიაც, მაშასადამე, დაინტერესებული უნდა ყოფილიყო ეს ორივე სახელმწიფო, დიდად იყო განსაზღვრული პოლიტიკური მდგომარეობით დალესტანში და დალესტნის მფლობელთა დამოკიდებულებით სასაქონლო ტრიალისადმი აღნიშნული არხით. XVI ს. ოთხმოციან წლებში ვითარდება ენერგიული დიპლომატიური ურთიერთობა მოსკოვის მეფე თეოდორე იოანესძესა და ალექსანდრეს შორის. მიუხედავად თანხმობისა საერთო ინტერესებისა და საერთო მოქმედების საგნის შესახებ (საერთო სამხედრო ღონისძიებათა საჭიროების აღიარება იმ დალესტნელ მფლობელთა, განსაკუთრებით, ტარკუს შაჰხალის, წინააღმდეგ, რომელნიც აფერხებდნენ აღწერილ სააღებმიცემო მოძრაობას და, კერძოდ, კახეთის მიმართ განუწყვეტელ თარეშებს აწარმოებდნენ), მიუხედავად ელჩების გაცვლა-გამოცვლისა და სათანადო ხელშეკრულებისა (1587 ალექსანდრე ხელს აწერს დოკუმენტს, რომლითაც თავის სიუზერენად მოსკოვის მეფეს აღიარებს), დიდი პრაქტიკული შედეგები ამ ურთიერთობას მაინც არ მოჰყოლია: მოსკოვი არ იყო ჯერ კიდევ საკმაოდ ძლიერი ფართო ოპერაციების წარმოებისათვის კავკასიაში. გარდა ამისა, აღნიშნული ურთიერთობის განვითარებას ხელი შეუშალეს, ერთი მხრით, სპარსეთის გაძლიერებამ შაჰ-აბასის დროს, და მეორე მხრით, მოსკოვის დროებითმა დაუძლეურებამ, შინაგან პირობების წყალობით, იმავე ხანაში (XVII ს. დამდეგი). კახეთის მეტად რთული საგარეო პოლიტიკური მდგომარეობა ალექსანდრეს მეფობაში თავის გამოძახილს ჰპოვებს თვით სამეფო სახლის წევრთა ურთიერთობაშიაც. ალექსანდრეს შვილთაგან თვითონეული თავის საგარეო-პოლიტიკურ გეზს ატარებს. ალექსანდრეს უფროსი შვილი დავითი აპატიმრებს თავის მომდევნო ძმას, თურქოფილს გიორგის, რომელსაც ტახტის უკანონო დაჩემებისადმი მიდრეკილებას აბრალებდნენ, იძულებით გადააყენებს მამასაც და თვით მეფდება (1603 წ.). ექვსი თვის შემდეგ დავითი გარდაიცვალა, ალბათ არაბუნებრივი სიკვდილათ, და ალექსანდრე ისევ დაუბრუნდა მმართველობას. სპარსელთა გაძლიერებამ ალექსანდრეს და მის ოჯახს კიდევ უფრო დიდი ზიანი მიაყენა. მიუხედავად იმისა, რომ ალექსანდრე მაშინვე ეახლა შაჰ-აბასს, როგორც კი ამ უკანასკნელმა ფეხი შემოდგა ამიერკავკასიაში, სპარსეთის მბრძანებელი, ჩანს, კახეთის მმართველ წრეებს ნდობით არ უყურებდა. კახეთის გამგის როლისათვის შაჰს, საფიქრებელია, უფრო სასურველ კანდიდატად მიაჩნდა ალექსანდრეს უმცროსი ძე კონსტანტინე, რომელიც დიდი ხნიდან შაჰის კარზე იზრდებოდა და გამაჰმადიანებულ-გასპარსებული იყო. კონსტანტინე

1605 წ. იგზავნება აბასის მიერ კახეთს დიდი ჯარით, ჰკლავს შაჰის ბრძანებისა და გეგმის თანახმად თუ ერთგვარი გადახვევით (წყაროები ნაწინააღმდეგო ცნობებს შეიცავენ ამ საკითხის შესახებ) და თვით მეფდება. ამ აქტით და კონსტანტინეს შემდგომი ქცევით აღშფოთებული კახეთის თავადები, რომელთაც, უეჭველია, უკმაყოფილების სხვა საფუძველიც ჰქონდათ, აუმხედრდებიან მამისმკვლელს და ჰკლავენ მას. კახეთის სამეფო ტახტზე ადის ალექსანდრეს შვილიშვილი, დავითის ძე, ცნობილი პოეტი თეიმურაზ I (იხ.).

**ალთუნის ფულის ერთეულის, ზოგჯერ მხოლოდ ნომინალურის, სახელწოდება სხვადასხვა ქვეყანაში.** ძველი რუსული „ალტინი“, მაგ., შეიცავდა 6 „დენგას“ და 3 კაპიკს. ეტიმოლოგიურად ტერმინს უახლოვებენ ზოგნი თურქულ ალთუნს (ოქრო), სხვები თურქულ — ალთი-ს (ექვსი). თვით თურქულში და მის გავლენის ქვეშ მყოფ სხვა ენებში, განსაკუთრებით გავრცელებული იყო მონეტების შედგენილ სახელებში, მაგ., იუზალთუნი, მინალთუნი. ეს ტერმინები შემოვიდა საქართველოშიაც, სადაც პირველი აღნიშნავდა ორ შაურს, ხოლო მეორე — ხუთ აბაზს.

**ლიტერატურა:** ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საფას-საზომთამცოდნეობა.

**ამასალა, ამსალა, ჰამასალა** (არაბ.-სპარს.) ყოველწლიური. რისამე სამუდამო ქონება, სამუდამო ჯამაგირი.

**ამბა** (სირიული „აბბა“ — მამა) უდაბნოს მამასახლისი. ამბას სახელწოდებას ატარებდა ყოველთვის, მაგ., ალავერდის მონასტრის წინამძღვარი. ტერმინი შემოსული უნდა იყოს საქართველოში ძალიან ძველ დროს (ჩანს, VI ს.), სირიული სამონასტრო წყობილებისა და მუუდაბნოების გავლენის შედეგად. VIII ს. დამლევისათვის ცნობილია აგრეთვე ოპიზის ამბა.

**ლიტერატურა:** ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, II ბ.

**ამერეთი** (ზმნისართისაგან „ამერ“ ანუ „ამიერ“; უკანასკნელ ფორმიდან ნაწარმოებია მაგ., „ამიერკავკასია“) გეოგრაფიული ტერმინი, რომელიც, ზოგადად, აღნიშნავს გარკვეული ტერიტორიული მთლიანობის ნაწილს, მთქმელის მხარეს მდებარეს და მეორე, მოპირისპირე, ნაწილისგან ამა თუ იმ გეოგრაფიული ობიექტით (მთის ქედით, მდინარით...) გამიჯნულს, კერძოდ, ასე ძველი დროიდანვე იწოდება და იმერეთს (იხ.) უპირისპირდება ლიხის მთის აღმოსავლეთით მდებარე ნაწილი საქართველოსი.

ამილახვარნი ქართლის უძლიერესი ფეოდალური საგვარეულო ახალ საუკუნეებში. წარმოშობით არიან აზნაურნი ზ ე ვ დ გ ი ნ ი ს ძ ე ნ ი, რომელნიც წინაურდებიან, როგორც ჩანს, XIV ს. შუა წლებიდან. ამ დროიდან მოყოლებული და, განსაკუთრებით მომდევნო საუკუნეში დიდად ძლიერდებიან ქართლის მეფეთა და კათალიკოზთა სამსახურში, მემკვიდრეობით ატარებენ რა მნიშვნელოვანს, დარბაზისა და პროვინციულ თანამდებობებს — ეზოს ჩუხჩარეხობას, მოლარეთუხუცესობას, მეჩინბეთუხუცესობას, განსაკუთრებით საყურადღებოსა და შემოსავლიანს — გორის მოურავობას. უფრო გვიან მეფეები აძლევენ მათ, აგრეთვე „სამკვიდროდ ბოძებულს“, ამილახვრის (იხ.) სახელოს. საიდანაც იღებენ თავიანთს შემდეგდროინდელ წოდებასაც. ამავე დროს თანდათან ყალიბდებიან, როგორც უდიდესი მემამულენი, რომელთაც დომენი აქვთ უპირატესად რეხულას (იხ.) ხეობაში და მეზობელ რაიონებში, სადაც სხვა დიდ ფეოდალურ მფლობელებს (მუხრან-ბატონებს, ქსნის ერისთავებს, შიო მღვიმის მონასტერს და სხვებს) ემიჯნებიან (იხ. საამილახვრო). ამილახვართა ჩამოყალიბება ზოგიერთი ძველი ფეოდალური სამფლობელოს (ლაზნელების, აბულახტარისძეთა და სხვ.) ხარჯზედაც და ნანგრევებზე ხდება. ამილახვრის თანამდებობის საბოლოო დამკვიდრების შემდეგ ზევდგინისძეთა საგვარეულოში გვარის მეთაური, რომელსაც მეფე აძლევს ამ საპატრიო ხელს. იწოდება საკუთრივ „ამილახორად“, ხოლო საგვარეულოს დანარჩენი წევრები — „ამილახორის შვილებად“. საგვარეულოს განსაკუთრებულ გაძლიერებას ხელი შეუწყო მის მიერ აგრეთვე ზემოქართლის, ე. ი. ქართლის იმ ნაწილის, რომელიც რეხულას ხეობიდან იმერეთის საზღვრამდის და თრიალეთიდან კავკასიონამდის იყო გადაჭიმული, ს ა რ დ ლ ი ს თანამდებობის მემკვიდრეობით მოპოვებამაც (იხ. საამილახვრო). XVII—XVIII სს. შფოთიან პერიოდებში ტახტის მოცილე მეფეები ხშირად სცვლიდნენ ამილახვარს, მაგრამ თანამდებობა ამილახვრისა მაინც ამავე საგვარეულოში რჩებოდა. ამილახვართაგან განსაკუთრებით ცნობილია გივი, XVIII ს. პირველი ნახევრის ისტორიული პირი, ქართლის დაპყრობის შემდეგ თურქების მიერ (1723 წ.), ამ უკანასკნელთა წინააღმდეგ მებრძოლ თავადების მეთაური. ერთი პირობა იგი ურიგდება თურქებს (1726 წ.) და იღებს მათგან საგამგეოდ ზემო-ქართლს. შაჰ ნადირის (იხ.) ცდას, ქართლიდან თურქების გადარეკვის შემდეგ, ამ ქვეყნის სპარსეთისადმი მტკიცედ დამორჩილებისაკენ მიმართულს, გივი მდგარ წინააღმდეგობას უწევს (1735 წ.) და მეთაურობს ქართლის თავადების ჯგუფს, რომელიც ნადირის მიერ გაწერილი მძიმე ხარკის თავიდან აცილებას ლაშობს. ამ ბრძოლაში გივი ამილახვარი შეპყრობილ იქნა და გაგზავნილი სპარ-

სეთში. ბოლოს სპარსელებმა გივი ამილახვარი მაინც შემოირიგეს და ქართლის ვეჭილად დანიშნეს, მისცეს რა ქსნის საერისთაო. დიდხანს იგი მაინც ვერ შეეგუა სპარსელებს, წაუვიდა მათ და ახალი აჯანყება მოაწყო (1742 წ.). ამ ბრძოლამ შედეგად მოიტანა სპარსული რეჟიმის შერბილება ქართლში. ქართლის თეიმურაზ II-ისათვის (იხ.) მიცემის შემდეგ, გივი ამილახვარი იძულებული შეიქნა დამორჩილებოდა მას, თუმცა არა უბრძოლველად (1745 წ.). შემდეგ იგი კიდევ უფრო მეტად წინაურდება და ძლიერდება სპარსელებისა და თეიმურაზ-ერეკლეს კარის სამსახურში.

**ამირახორი მერმ.** **ამილახორი** (არაბ. ამირახურ, უდრის ევროპ. გერმანულ „შტალმაისტერს“). ერთი უდიდესი სამოხელეო თანამდებობა საქართველოს ფეოდალურ მონარქიაში. ითვლებოდა ამირსპასალარის (იხ.) მოადგილედ, იყო ვაზირობის (იხ.) წევრიც, თუმცა შეზღუდულ უფლებების მქონე. ამირახორის „ხელის“ იყვნენ, ე. ი. მას ექვემდებარებოდნენ: მეაბჯრეთუხუცესი (იხ.) და მეაბჯრენი, მესარტყლენი, სახელმწიფო საჯინიბოების მოხელენი და სხვ. ამირახორის საერთო ფუნქციას ამირსპასალარის თანაშემწეობა შეადგენდა, უშუალოდ კი, ამირახორი საჯინიბოებსა (იხ.) და ჯარდახანას (იხ.) განაგებდა.

ლიტერატურა: ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. 1.

**ამირეჯიბი** (არაბ. ამირ — უფროსი, ჰაჯიბ — მეკარე) ერთი უდიდესი კარის მოხელეთაგანი საქართველოს ფეოდალურ მონარქიაში. სარგებლობდა ვაზირობაზე (იხ.) უტყვი დასწრებისა და მეფესთან თითქმის ყოველ დროს შესვლის უფლებით. ეკუთვნოდა მანდატურთუხუცესის (იხ.) სახელს (უწყებას). თვით მას უშუალოდ ეჯიბები (უდრის დაახლოებით ევროპ. კამერპერს თუ „ცერემონიამისტერს“) ექვემდებარებოდნენ. თვით ამირეჯიბის ფუნქცია, როგორც ჩანს, დარბაზობის (იხ.), პურობის (იხ.) და, საზოგადოდ, კარის ცერემონიალების განწესრიგებაში მდგომარეობდა (ამდენად, ამირეჯიბი უდრის ევროპ. „ობერცერემონიამისტერს“ თუ „ობერკამერპერს“).

ლიტერატურა: ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. 1.

**ამირსპასალარი** (არაბ.-სპარს., არაბ. „ამირ“, 10 000-ის სარდალი, უფროსი; სპარს. „სპასალარ“ — მხედართმთავარი).

ერთი ვაზირთაგანი (იხ.) საქართველოს ფეოდალურ მონარქიაში, „სამთა ვაზირთა“ ჯგუფის წევრი (იხ. „ვაზირი“). სამხედრო უწყების

მეთაური („სამხედრო მინისტრი“) და, საერთოდ, ერთი უმაღლესი კარის მოხელეთაგანი, წყაროებში იხსენიება გიორგი III-ის (იხ.) მეფობის (1156—1184 წწ.) დროიდან. თვით თანამდებობა ქართულ ნიჟარებზე ჩანს განვითარებული (მეზობელი მუსლიმანი სახელმწიფოები ასეთ სახელწოდების მატარებელ „ხელს“ არ იცნობენ). ამირსპასალარის „სახელოს“ (კომპეტენციას) ეკუთვნოდა: ლაშქრისა და ლაშქრობის საორგანიზაციო საკითხებში „წვევა ლაშქრისა“, „კაზმვა“, ამუნიციისა და ცხენებისათვის ზრუნვა და სათანადო დაწესებულებების (სახელმწიფო საჯინბოების „ზარდახნის“, ე. ი. ცეიხპაუსის და სხვ.) უმაღლესი გამგეობა. იგივე იყო „ლაშქართა თავადი“, უფროსი და მთავარსარდალიც იმ ლაშქრობათა დროს, რომლებშიაც მეფე არ იღებდა პირად მონაწილეობას (უზენაესი მთავარსარდალი თვით მეფე იყო). მიწისმფლობელობის მქონე კავშირის გამო სამხედრო სამსახურთან, რაც დამახასიათებელია ფეოდალურ საზოგადოებისათვის, ამირსპასალარის დაუკითხავად „ქუეყანა არ გაიცემოდა, არცა ვინ სამამულოდ შეიწყალებოდა“, ე. ი. ამა თუ იმ სახით ფეოდალურ მფლობელობაში მიწის გაცემისას ამირსპასალარის დასტური იყო საჭირო. ამირსპასალარს „სპასალარნი“ (იხ. ექვემდებარებოდნენ (წყაროებში გვხვდება „სამცხის სპასალარი“). გარდა ამისა, ამავე უწყებაში სხვა დიდ მოხელეებსაც ვხვდებით: „ამირაზორს“ (იხ.), „შეაბჯრეთუხუცესს“ (იხ.), „მეჩინიბეთუხუცესს“ (იხ.), „აჩუხჩის“ (იხ.), „ამირჩქარს“ (იხ.), „მერემეთუხუცესს“ (იხ.), „ზარდახნის უხუცესს“ (იხ.) და დანარჩენს, შედარებით უფრო წვრილ, თანამდებობის პირებს (შეაბჯრეებს, მეჩინიბეებს, „სარემოს ნაცვალს“, „ზარდახნის მოლარეს“ და სხვ.).

ლიტერატურა: ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნ. 1, ტფ., 1928.

ამირჩქარი სამეფო კარის მოხელე, საქართველოს ფეოდალურ მონარქიაში. ეკუთვნოდა ამირ-სპასალარის (იხ.) სახელოს. ცნობები ფუნქციის შესახებ არ მოღწეულა.

ამუნელიძენი დასავლეთ საქართველოს ერთი უძლიერეს ფეოდალურ საგვარეულოთაგანი, რომელიც განსაკუთრებული მნიშვნელობით სარგებლობს, ჩანს, XII ს-ში, საფიქრებელია იგივე, რაც ნაგვიანვე წყაროებით ცნობილი „ამუნასკირი“ (ეს გვარის სახელის მეგრული ფორმა უნდა იყოს). ახალი საუკუნეებისათვის ამუნელიძენი უკვე ქრებიან.

არგვეთი ძველი ქართული ადმინისტრაციულ-გეოგრაფიული ტერმინი, რომელიც აღნიშნავდა ზემო იმერეთის ერთ ნაწილს, შემოსა-

ზღვრულს აღმოსავლეთიდან ლიხის მთით. ბოლო დასავლეთიდან — სკანდა-შორაპანზე გამავალ ხაზით. ეს ტერიტორია უძველესი დროიდანვე პოლიტიკურად აღმოსავლეთ საქართველოსთან (ივერია-ქართლთან) იყო დაკავშირებული და, საფიქრებელია, რომ დასავლეთ საქართველოში ქართული ენა ყველაზე ადრე სწორედ არგვეთში ვრცელდება. არგვეთის მოსახლეობა მ ა რ გ ვ ე ლ ე ბ ა დ (მ-არგველი, ძველი ქართული კონსტრუქციით. შეადრ. მეგვიპტელი...) იწოდება. „მარგველ“-ისგან ნაწარმოებია უკვე მეორადი და იშვიათი ფორმა „მარგვეთი“, არგვეთის მნიშვნელობით. ტერმინები ადგილობრივ ცოცხალი დღესაც და დაახლოებით იმავე ცნებებს აღნიშნავს.

შეადრ. ივ. ჯავახიშვილი. ქართული ერის ისტორია, 11, 313.

არისტარქე, რომაელებისაგან დაყენებული კოლხეთის (იხ.) მმართველი, ამ ქვეყნის დაპყრობის შემდეგ პომპეუსის (იხ.) მიერ, 65 წ. ძვ. წ. მოღწეულია მის მიერ მოჭრილი ფული, ბერძნული ზედწერილით.

არტაგი ივერიის (ქართლის) მეფე; პირველი, ნამდვილად ისტორიული პირი ძველ ქართულ სამეფო დინასტიიდან. ცნობილია თავისი ურთიერთობით რომაელებთან, რის შესახებაც საკმაოდ ვრცლად მოუთხრობენ კლასიკური მწერლები, რომელნიც არტაგს არტოკს ეძახიან. რომის ზრდა წინა აზიაში, რომაული ლეგიონების მიერ ამ ზრდის გზაზე მდებარე ყველაზე დიდი დაბრკოლების, მ ი თ რ ი დ ა ტ ე ვ - კ ა ტ ო რ ი ს ა (იხ.) და მისი სამფლობელოს, პონტოს სამეფოს (იხ.) შემუსვრა, შემდეგ განადგურება, პონტოელთა უშუალო მოკავშირის ა რ მ ე ნ ი ი ს (იხ.) განადგურება — პირისპირ აყენებს რომაელებს მითრიდატის შორეულ თუ ახლობელ თანამოსაგრეებთან — ამიერკავკასიის იმდროინდელ დამოუკიდებელ სახელმწიფოებთან — ა ლ ვ ა ნ ი ა ს ა (იხ.) და ი ვ ე რ ი ა ს თ ა ნ (იხ.) ანუ ქართლთან. დასავლეთ საქართველო, რომელიც იმ დროს კოლხეთის (იხ.) სახელითაა ცნობილი, მითრიდატის სახელმწიფოს ნაწილს შეადგენდა, იმთავითვე განხილული უნდა ყოფილიყო რომაელთა მიერ როგორც თავიანთი ნადავლი, გამარჯვებულის უფლების თვალსაზრისით. არმენიიდან, ალვანიის გზით ივერიაში მიმავალი რომაელთა ჯარი პ ო მ პ ე უ ს ი ს (იხ.) სარდლობით მუსრავს ალვანელთა წინააღმდეგობასაც და ქართლის მიწაწყლის დაპყრობას ღამობს. კლასიკურ მწერალთა მტკიცებით, ივერია ამ დროს უძლეველ ქვეყნად ითვლებოდა და მანამდის არავის მორჩილებაში არ ყოფილა. მცხოვრებნი რიცხვით ალვანელებს არ ჩამოუვარდებოდნენ, მეომრებით კი მათ წააცილებდნენ კიდევაც. არტაგი, რომელიც მეტად სიმპათიურად ყოფილა განწყობილი მითრიდატის მიმართ, ყოველ ღო-



ნეს ხმარობს დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად. საომარ მზადებაში მყოფი რომაელებთან მოლაპარაკებას აწარმოებს მათი თვალის ასახვევად. პომპეუსი ამ ეშმაკობას იტყობს, დასწრებას არჩევს და არტავს თავს ესხმის. სასტიკი ბრძოლების შემდეგ, რომელთაც კლასიკოს მწერალთა მტკიცებით, 9 000 მოკლული და 10 000 ტყვე კაცი უმსხვერპლიათ ქართველთა მხრით, არტავი იძულებული შეიქნა მორჩილება ელიარებინა და რომაელთა პირობები მიეღო. კერძოდ, არტავმა რომაელებს მძევლებად თავისი შვილები მისცა. რასაც პომპეუსი დაეინებით მოითხოვდა. ეს გარემოება არტავის უფლების მონარქიულ ხასიათზე მიუთითებს და, მამასადამე, სახელმწიფოს არსებობას ადასტურებს აღმოსავლეთ საქართველოში ამ დროისათვის. არტავის ეკონომიურ შეძლებაზე მიუთითებს უცხოელ მწერალთავე ცნობა, რომ მან პომპეუსს ძღვნად მიართვა ოქროს სარეცელი, მაგიდა და ტახტი. ამის შემდეგ ქართლის სამეფო დიდი ხნით ექცევა რომისგან დამოკიდებულებაში, რომელიც პირველი ხანებისათვის შეიძლება დახასიათებულ იქნას, როგორც იძულებითი სამხედრო კავშირი. რომაელთა ინტერესების, მიზნებისა და შექმნილი მდგომარეობის შესახებ იხ. საქართველოს ისტორია.

**აფხარი** ძველ ქართულ ისტორიულ მწერლობაში დაცული ერთ-ერთი ფორმა აფხაზთა ტომის ეთნიკური სახელწოდებისა (იხ. აფხაზი).

**აფხილი**, კლასიკურ ბერძნულ-ლათინურ მწერლობაში დაცული ერთ-ერთი ფორმა აფხაზთა ტომის ეთნიკური სახელწოდებისა (იხ. აფხაზი).

**აფშილი**, ადგილობრივი, ქართულ-სომხური (სომხ. *აფიჯი*), ძველი სახელწოდება აფხაზთა ტომისა. შეესატყვისება ბერძნულ-ლათინურ აფსილს. ამ სახელწოდებასთანაა დაკავშირებული მეგრული გვარის-სახელი აფშილავა და ადგილის სახელი ლე-აფშილე (იხ. აფხაზი).

**აყსაყალი**, **აღსაყალი**, **აკსაკალი** („თეთრწვერა“, თურქ. „აყ“ — თეთრი, „საკალ“ — წვერი) თურქული სოციალური ტერმინი, რომელიც აღნიშნავდა თემის მეთაურს, უხუცესს. გავრცელებული იყო იმ თურქული მოდგმის ტომებშიაც, რომელნიც საქართველოს პოლიტიკურ ფარგლებში შემოდრიოდნენ ძველად (ბორჩალოში, ყაზახში). აყსაყალად ზოგჯერ ინიშნებოდნენ ცენტრალური ხელისუფლებისაგან. უკანასკნელისათვის სასურველ პირთა რიცხვიდან. თემის გავლენიანი წრეებისათვის ერთგვარი ანგარიშის გაწევით. მაგ., ერეკლე II-ისა და გიორგი XIII-ის მიერ ჯერ სალალუს საზოგადოების აყსაყალობა, ხოლო შემდეგ ყაზახის ვეჟილობა (იხ.) მემკვიდრეობით ებოძა ვინმე

მამედ-შარიფ-ალას, რომლისგანაც წარმოდგენენ შემდეგდროინდელი ყაზახელი მემამულენი ვეჭილოვები.

აშორო ძველი ქართული სასამართლო პროცესის ტერმინი. წარმოადგენს მოპასუხის ფორმულას, რომელიც უარყოფს მომჩივნის გარკვეულ მტკიცებას. ნაშთია უფრო ვრცელი გამოთქმისა „აშოროს ღმერთმან“.

აშოტი მამაკაცის სახელი ძველ საქართველოსა და სომხეთში. საყვარელი საგვარეულო პირის სახელი იყო კერძოდ ქართველ ბაგრატიონებსა (იხ.) და სომხეთის ბაგრატიონებში (იხ.). ქართველ ბაგრატიონებში განსაკუთრებით ცნობილი არიან: 1. აშოტ ადარნასესძე „დიდად“ წოდებული. ერისთავს ქართლში მერვე საუკუნის დამლევს. არაბთა მომძღაერების გამო მიდის კლარჯეთს, სადაც აღიარებს თავს ბიზანტიის კეისრის ვასალად. კეისრისგან იღებს კურაპალატის (იხ.) ტიტულს და იმკვიდრებს შავშეთსა და კლარჯეთს. რეზიდენციად იხდის არტანუჯს (იხ.), რომელსაც ციხე-ქალაქად აქცევს, თანდათან იფართოებს ტერიტორიას აღმოსავლეთით (სამცხე-ჯავახეთი, ქვემო ქართლი), ჩრდილოეთით (ქართლი) და სამხრეთით (ტაო) და, ამრიგად, დამაარსებელი ხდება ტაო-კლარჯეთის სამთავროსი (იხ.) და სათანადო სამთავრო სახლისა. მოკლულ იქნა არაბების მიერ 826 წ. 2. აშოტ კურაპალატი, ძე ადარნასე ქართველთა მეფისა (†954). მერმინდელ საუკუნეებში ეს სახელი საქართველოში უფრო იშვიათია, თუ მას არ უკავშირდება როგორც ზოგნი ფიქრობენ, აშოთან და შოთა (იხ.).

ბასლინაი (ბასლ'უნაჲ) ჩერქეზთა (იხ.) ტომების ერთი სამ ძირითად ჯგუფთაგანი. უფრო ახლოს დგას ყაზარდოელებთან (იხ.). Люлье, Взгляд, ЗКОРГО, IV, 179 „Это племя занимает в кубанской котловине земли, орошаемые водами речек Ферзь, Гегене (Больш. Тегень), Гегенезий (Мал. Тегень) и Воарп“. ამსვე იმეორებს Дубровин, I, 86. Алиев, Город. и Сихов, გვ. 28, ამბობენ: „Последним на востоке крупным черкесским племенем являлись бесленеи. Они примыкали только на незначительном пространстве с северо-запада к махашеям и отсюда распространялись еще юго-восточнее по течениям р. Лабы и ее притока Ходз с запада и дальше на восток до р. Уруп. Нынешние станицы Засовская, Каладжипская, Отважная, Бестрашная, Подгорная, Спокойная, Надежная и Удобная находятся на землях, принадлежавших ранее бесленеям. По границам этих земель, приблизительно, находились станица Андрюковская, Передовая, с востока

—Упорная и с крайнего северо-востока — Отрадная“. ფელიცინიო ბასლინაები ცხოვრობენ „по рр. Большому и Малому Тегеням, Окарту, Урупу и по обоим сторонам среднего течения р. Лабы“ (პეისონელის კრასნოდარ. გამოცემა, შენ. 15, გვ. 34). მასასადამე, ზოგადად შეიძლება ითქვას, რომ ბასლინაებს ეჭირათ მდ. ლაბასა და უარფის ხეობების შუა ნაწილი. ესაზღვრებოდნენ: დასავლეთით — მახუშს, სამხრეთით — აბაზურ თემებს ბარაყისა და ბაშილბაის, ჩრდილოეთით — ნოლაებს, აღმოსავლეთით — გადმოსახლებულ ყაბარდოელებს (1842 წლ. რუკა). ჰქონდათ მეტად განვითარებული ფეოდალური წყობილება საზოგადოების რთული წოდებრივი დიფერენციაციით. თავისი ტერიტორიის გეოგრაფიული პირობების წყალობით, ყუბანელ ტომთა შორის იძულებულნი შეიქნენ ყველაზე ადრე დამორჩილებოდნენ რუსეთს, ხანგრძლივი ბრძოლის შემდეგ თავისუფლების დასაცავად (იხ. ჩერქეზები). ამჟამად ცხოვრობენ „ჩერქეზთა ავტონომიურ ოლქისა“ (იხ.) და „ადიღეს ავტონომიური ოლქის“ (იხ.) ზოგიერთ აულში.

ბასლინური მეტყველება წარმოდგენს ჩერქეზული ენაკავების დამოუკიდებელ წევრს ყაბარდოულსა (იხ.) და კიახურთან (იხ.) ერთად. ფონეტიკურად და მორფოლოგიურად ის უფრო ახლო დგას პირველთან, ვიდრე მეორესთან.

მწერლობა ბასლინურზე მგონი ჯერ არ არსებობს. 1926 წლის აღწერით ბასლინაების რიცხვი საბჭოთა კავშირში ამჟამად აღწევს... სულს\*.

ბზამუყვა (ბზამგ'ჷ — „მუნჯი“) ასე ეძახიან ე. წ. „ჩერქეზი სომხები“ (სომხურ გრიგორიანულ სარწმუნოების ჩერქეზულად მოლაპარაკე მოსახლეობა). კერძოდ, არმავირის „ჩერქეზი სომხები“, საკუთრივ. სომხებს იმის აღსანიშნავად, რომ უკანასკნელები არ ლაპარაკობენ ჩერქეზულს, რომელიც, პირველთა წარმოდგენით, მათი ნამდვილი დედაენაა.

ბზადულები, რუს. Бжедуги ან Бжедухи (Бзедугхи, Люлье, ЗКОРГО, 180), ჩვეულებრივი ადგილობრივი გამოთქმით ბზანდლჷ. ერთ-ერთი ყველაზე მნიშვნელოვანი ჩერქეზ (იხ.) ტომთაგანი კიახური (იხ.) ჯგუფისა. XIX საუკუნის 60-იან წლებამდე ეჭირათ ტერიტორია, რომელიც ისაზღვრებოდა: დასავლეთით — მდ. აქჯფს, რომელიც ჰყოფდა მათ შაფსულებისაგან, ჩრდილოეთით — მდ. ყუბანი, აღმოსავლეთით — მდ. ფშ'გშ, რომელიც ჰყოფდა მათ ჰათიყვაებისაგან (იხ.), სამხრეთით კი ემიჯნებოდნენ აბაძეხებს (იხ.) (1842 წლ. რუკა).

\* ნაშრომში რაოდენობა მითითებული არ არის (რედ.).

იყოფოდნენ ორ შტოდ. ლუღის ცნობით. Взгляд, 180, „Бзедуг, общее наименование двух поколений Черченей и Хамышей; первое расположено на левом берегу Кубани между р. Пшпшь и Псекупс, а второе от Псекупс до границ Шапсугов“. ამასვე იმეორებენ Ал., Гор., Снухов, გვ. 27, თუმცა აქ ხამიშეების დასავლეთ საზღვრად ნაჩვენებია მდ. სუფსი (და არა აფიფსი, როგორც მოსალოდნელი იყო). გარდა ამისა, სიუხოვი, ib, ბზადუღებს მიაკუთვნებს აგრეთვე ჟანებს: „Третья община бжедухов—ЖАНЕИ, прижатые к самой Кубани, частью слились с хамышеями и Черченеями, а частью перешли в Черноморию, на остров Каракубань“.

ლუღის აზრით კი: Жанъ или Жаневцы. Племя некогда могущественное и сильное. Слабые остатки его ныне расположены в 70 верстах ниже Бзедухов, на острове, образуемом двумя рукавами Кубани и называемом Черкесами Детлясьвь, а черноморскими казаками—Каракубанск. остров. Несколько семейств этого же племени живут на Адекуме между Натухажцами“ (op. c., 180). პალასი ამბობს, რომ ბზადუღები (Pscheduch) ცხოვრობენ შემდეგ მდინარეებზე: 1 ფმიშზე, 2 მატზე (ალბათ მართა), 3 შაყუფსზე, სამ სოფელში, რომელნიც დამოკიდებულნი არიან თავად ხამიშზე (Chamisch), 4. მდ. უნაბათზე, 5 მდ. შებქზე, ორ სოფელში, რომელნიც ეკუთვნიან თავად ხამიშს და 6 სუფზე (Pallas, № 3, გვ. 8b—9). მაშასადამე, ყოველ შემთხვევაში, ხამიშეების სახელი თავადის სახელისგან მომდინარეობს. ჟანებს პალასი ცალკე ტომად იხსენიებს, პატარა შტოა ჩერქეზების. 6 სოფლად. 4 მდებარეობს მდ. ატაკუმზე, 2 კი — პატარა ტბაზე (ib., 11).

ბზადუღები, პალასის თქმით, უფრო მისდევენ (s'adonnent) მიწისმოქმედებას. გარდა ამისა, აშენებენ მცირეოდენ საქონელსაც (quelques bestiaux) ყუბანის მარჯვენა ნაპირზე (ib., 9).

მართლაც, აბაძახებთან (იხ.) შედარებით, ბზადუღების მიწა-წყალი (ყუბანის ველები) უფრო ხელსაყრელი იყო მიწათმოქმედებისათვის და მას აქ უფრო ფართო ხასიათი უნდა ჰქონოდა. ამით უნდა აიხსნას აქ გავრცელებული მსხვილი მემამულეობა და სათანადო სოციალურ-პოლიტიკური წყობილებაც — განვითარებული ფეოდალიზმი საკმაოდ ღრმა წოდებრივი დიფერენციაციით. გარემოება, რომელიც ხშირად ხდებოდა საფუძველი ბზადუღების არისტოკრატიის შეტაკებისათვის მეზობელ (შაფსულ-აბაძახ) ტომებთან, რომელთაც უფრო დემოკრატიული წყობილება ჰქონდათ. ასეთი შეტაკების ყველაზე მკაფიო

ფაქტია — „აზნაფი-ზაუ“ 1796 წ. მომხდარი ბრძოლა (Дубровин, т. 1, 203 შემდ.). თავიანთი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო ბზადულები პირველთაგანნი ყუბანის ჩერქეზ ტომთა შორის ებმეზიან ბრძოლაში რუსეთის დამპყრობელი პოლიტიკის წინააღმდეგ (იხ. ჩერქეზები), რომელიც უკვე XVIII საუკ. დასასრულიდან იწყება. 1863 წლისათვის ბზადულების წინააღმდეგობა უკვე განადგურებული იყო ფიზიკურად უძლიერეს მტრის მიერ. ნაწილი ბზადულებისა წავიდა ოსმალეთში, ნაწილი კი შერჩა თავის მიწა-წყალს და ამჟამად შეადგენს ადიღეს ავტონომიური ოლქის (იხ.) მოსახლეობის მნიშვნელოვან ჯგუფს. ბზადულური კილო კიახურის (იხ. ჩერქეზული) ერთ-ერთი თქმაა და მნიშვნელოვან გავლენას ახდენს ადიღეს დღევანდელ ლიტერატურულ ენაზე (იხ. ადიღეს ავტონომიური ოლქი); რომელიც ჰემგურ კილოს (იხ. ჰემგუმი|კემირგუმი) ემყარება. 1926 წლის აღწერით ბზადულების რიცხვი საბჭოთა კავშირში აღწევს\*... სულს.

---

\* რაოდენობა ნაშრომში მითითებული არ არის (რედ.).

## შავიზღვისპირეთის საისტორიო გეოგრაფია

### I

ტერიტორიულ საკითხების გარკვევისას, რაც ეგრისისა და აფხაზეთის ისტორიული წარსულის შესწავლისათვის ჩვენ აუცილებელ წინაპირობად დავსახეთ, ვხედებით დაბრკოლებას, რომლის გადალახვა საკმაო სიძნელეს შეიცავს და რომელიც, მიუხედავად ამისა, მაინც უნდა დაძლეულ იქნას. ჩვენი ცნობები გეოგრაფიული ობიექტებისა და პოლიტიკური ერთეულების ტერიტორიული ნიშნების შესახებ, რომელიც უმთავრესად, განსაკუთრებით პირველი პერიოდისათვის, უცხოეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული ლიტერატურის გზით არის მოპოვებული, მოცემულია ისეთი ფორმით, რომ მისი რეალური შინაარსი სრულიად გაუგებარი რჩება სპეციალური, ხშირად მეტად რთული, განმარტების გარეშე. ეს იმიტომ ხდება, რომ სათანადო გეოგრაფიული სახელები ან სახესებით მკვდარია დღეს და ხმარებიდან გამოსული, ან ძირეულად დაშორებული თანამედროვე სახელს, ადგილობრივი მასალის აღნიშნულ წყაროებში გამტარებელი გზების ისტორიულ, ენობრივ და ტექნიკურ თავისებურებათა გამო და შემდეგ ამ მასალის მრავალსაუკუნოვანი ევოლუციის წყალობითაც მანუსკრიპტულ ტრადიციაში. რეალური პარალელების დადგენას ისეთი მძიმე ტექნიკური აპარატი სჭირდება, რომ ჩვენ უმჯობესად მივიჩნით ჩვენი ისტორიულ-გეოგრაფიულ ექსკურსიდან ისტორიულ-გეოგრაფიული ნომენკლატურის ლოკალიზაცია ცალკე გამოგვეყო.

ასეთი ძიებისათვის საფუძვლად შეუძლებელია უკეთესი მასალის მოძებნა, ვიდრე არიანეს პერიპლია, რომელსაც თავის ადგილას ჩვენ ვრცლად ვახასიათებთ და რომლის შესახებაც აქ მოკლედ მხოლოდ ის შეიძლება ითქვას, რომ იმ ლიტერატურაში, რომელიც ჩვენს აქ აღებულ საგანს შეეხება, ის ჭეშმარიტად სწორუპოვარი ძეგლია. არიანემ ხომ თვით მოიარა ჩვენი ქვეყნის ზღვის კიდე და მისი სურათი აღწერა მთელი პასუხისმგებლობით, რომელიც მის მდგომარეობასა და მის მიზანს შეეფერებოდა. ავტორმა თავისი საინსპექციო მოგზაურობა ტრაპეზუნტიდან დაიწყო და სებასტოპოლისით დაასრულა, ე. ი.

მთელი თანამედროვე ქანეთი, აჭარა, გურია, სამეგრელო და აფხაზეთის ერთი ნაწილი საკუთარი თვალით ნახა. მართალია, მას ნაპირიდან ქვეყნის შუაგულისაკენ არსად შეუხვევია და ეს გარემოება სასინაწულად დაგვიტოვა, მაგრამ შინაგანი მდგომარეობის შესახებაც არიანეს უძვირფასესი, სიმოკლის მიუხედავად, ცნობები აქვს შეკრებილი, ზოგჯერ არიანეს სიზუსტე საოცარია და მისი პერიპლი თანამედროვე მოგზაურსაც კი გამოადგებოდა ვადემეკუმად. მივყვეთ მის მარშრუტს.

ტრაპეზუნტიდან გამოსულთ, არიანესა და მისი ამალის ხომალდებს პირველად ჰქსესს ნავსაყუდელში (ἐν τῷ Ἰσσοῦ λιμένι) დაუსადგურებიათ<sup>1</sup>. აქ არიანეს დაუთვალეირებია ადგილობრივი სამხედრო რაზმი, რომელიც უმთავრესად თურმე ქვეითობისაგან შედგებოდა. რომაული გარნიზონის ამ პუნქტში დგომა მის მნიშვნელობაზე მიუთითებს. აქვე დიოდა იმავე სახელწოდების მდინარე და ეს პუნქტი ტრაპეზუნტზე დაშორებული ყოფილა 180 სტადიონით<sup>2</sup>. შავი ზღვის იმ პერიპლის ცნობითაც, რომლის უსახელო ავტორი, არიანესაგან სამი საუკუნით დაშორებული, უმთავრესად არიანესვე ეყრდნობა, ტრაპეზუნტსა და ჰქსესს შორის მანძილი აგრეთვე 180 სტადიონია. მიღებული წესისამებრ, მას ეს მანძილი რომაული მილიონებითაც აქვს გამოსახული და 180 სტადიონი 24 მ-ისათვის გაუტოლებია. ანონიმი დასძენს, ჰქსესს ამჟამად სუსარმია (Σουσαρμία) ეწოდებაო<sup>3</sup>. ჩვენი მიზნისათვის ცნობებს მანძილთა შესახებ გარკვეული მნიშვნელობა აქვს. მართალია, ისინი სიზუსტეს იშვიათად უახლოვდებიან. თანაც ძველ ზომათა თანამედროვე საზომებზე გადმოტანაც განსაზღვრულ სიძნელეს შეიცავს, მაგრამ საორიენტაციო მასალაში ისინი თავის საყურადღებო ადგილს მაინც ინარჩუნებენ და თავის როლს კარგად ასრულებენ. როგორც ანონიმის აქ მოტანილი, ისე სხვა ფაქტებიდანაც, რომელთაც ქვემოთ გავეცნობით, ჩანს, რომ ის რომაულ მილიონში  $7\frac{1}{2}$  სტადიონს თვლიდა ( $180:24=7,5$ ). რაკი რომაული მილიონი გარკვეულ სიდიდეს წარმოადგენდა და 1480 მეტრს უდრიდა. ცხადია, რომ ანონიმის მიერ ნახმარი სტადიონი (სხვადასხვა ავტორი სხვადასხვა სტადიონს გულისხმობს) აღნიშნავს  $1480m:7,5=197,46m$  ანუ იგივე „სპარსული“, „ჩვეულებრივი სამგზავრო“ სტადიონია, რომე-

<sup>1</sup> *Περὶ πλοῦς*, Geographi Graeci minores, E codicibus recognovit etc. Carolus Müllerus, vol. I, Paris, 1855, § 4, 371. Известия древних писателей, греч. и лат., О Скифии и Кавказе, собрал и издал с рус. пер. В. В. Латышев, т. I. СПб., 1893, т. II, 1904, I, 217.

<sup>2</sup> იქვე, § 8, GGM I 373<sup>SC</sup> I 219.

<sup>3</sup> ანონიმი, § 38, GGM I 411<sup>IC</sup> I 272.

ლიც, მკვლევართა ანგარიშით უდრის 198მ. ჰაშასადამე, ეგევე საზომი უნდა ჰქონდეს გამოყენებული არიანესაც. თუ ანონიმის გაგებას დავემყარებთ. ყოველ შემთხვევაში უეჭველია, რომ არიანეს სტადიონი დიდი სტადიონია და შესაძლებელია მხოლოდ, თუ მიღებული შეფარდება სწორი არ არის, ანონიმის სტადიონს აღმატებოდეს, ე. ი. მანძილები იონიური სტადიონით იყოს აღრიცხული (იონიური სტ. = 210მ). ჩვენც ამ ანგარიშიდან გამოვალთ, საზომების რუსულ ვერსებზე გადატანით, რადგანაც საქმე რუსულ ხუთვერსიან რუკასთანა გვაქვს (ვერსი = 5,39 სპარსულსა და 5,08 იონიურ სტადიონს).

ამრიგად, მოცემული მანძილი ტრაპეზუნტსა და ჰუსესე შორის უდრის 33,2—35,4 ვერსს. სწორედ ასეთ მანძილზე ქ. ტრაპეზუნტიდან აღმოსავლეთისკენ ხსენებულ რუსულ რუკაზე აღნიშნულია მდ. ყარადერე და მის შესართავთა სურძენე (Сюрмене). უკანასკნელთან ანონიმის 'სუსარმა'-ს იგივეობას მხარს უჭერს Müller-ის მიერ აქ სამართლიანად გამოყენებული ცნობა პროკოპი კესარიელისა, რომელიც ამ სახელწოდებას გვაწვდის 'სუსურმენა'-ს (ἕξ ἄμηνυ Σιοσურμα:να) ფორმით<sup>4</sup>, რაც ახლანდელს კიდევ უფრო უახლოვდება.

ჰუსესე საკუთრივ მდინარის სახელი უნდა ყოფილიყო: არიანე ამბობს, ნავსადგურმა მდინარისგან მიიღო სახელი<sup>5</sup>. თუ ვიგულებთ, რომ ორი სიგმა ბერძნულისთვის უცხო ბგერას, ადგილობრივ შ-ს აღნიშნავს, იფსილონს კიდევ აქ უ-ს გამოთქმას მივაკუთვნებთ, რაც შეუძლებელი არ არის, მაშინ მივიღებდით, რომ *სა* არის ბერძნული ტრანსკრიპცია ქანური სიტყვის 'უსა'-სი (<უჩა = შავი), რაც, აქარიანის ცნობის მიხედვით<sup>6</sup>, დიალექტური ფორმა უნდა იყოს; თურქული ყარადერე კი (= შავი ღელე) ამავე სახელწოდების თარგმანი იქნებოდა. ამ ქანურ ეტიმოლოგიას ამაგრებს ისიც, რომ სურმენეს სახელიც ქანური ჩანს: იმავე სახელს, უკვე ქანურად გაფორმებულს, ატარებს ერთი სოფელი, სურმენათი (ხუთვერსიანი რუკა: Сюрминат), ქ. ათინას რაიონში, ქემერას ზემოთ<sup>7</sup>. ჰუსესე, როგორც ზღვისპირა დაბის სახელი, იხსენიება მერმინდელი ხანის ძეგლებშიც, მაგრამ, ვგო-

<sup>4</sup> BG. IV, 2 p. 463. GGM I, 371 ზენ.

<sup>5</sup> § 8, GGM I, 373.

<sup>6</sup> Н. Марр, Грамматика чанского (лазского) языка с хрестоматией и словарем, МЯЯ, II, СПб, 1910, лексик., S. V.

<sup>7</sup> Н. Марр, Из поездки в Турецкий Лазистан, ИАН, II, 609.



ნებთ, თითქმის ყველა შემთხვევაში მხოლოდ ლიტერატურულ ტრადიციასთან უნდა გვექონდეს საქმე<sup>8</sup>.

არიანეს ფლოტილის შემდგომი სადგური პატარა დაბა ათენა ('Αθήναι) ყოფილა, საშუალო ღირსებია ნავსაყუდელის მქონე<sup>9</sup>. მასში ძნელი არ არის დღევანდელი ათინის გამოცნობა. ჰისესა და ათენას შორის არიანე ასახელებს მდინარეთა რიგს და უჩვენებს მანძილებს მათ შორის. ჰისედან მიახლოებით 90 სტადიონის მანძილზე მათ მდ. 'ოფ'-ისთვის (τὸν "Ὀφ:) ჩაუვლიათ. 90 სტ.=16,7—17,7 ვერსს. ანონიმს იმავე მანძილზე შესაბამისად მდ. ოფიუნტი აქვს დასახელებული<sup>10</sup>. სურმენედან ასეთი დაშორებით რუკებზე აღნიშნულია, იქვე ნანგრევების არსებობაზე მითითებით, ოფ-ი (ყასაბა). ძველი სახელი უცვლელადაა შენახული. თვით ოფის-წყალი უნდა იყოს ხუთვერს. რუკაზე ოგენე-დერე, რომელაც ცოტა აღმოსავლეთით ერთვია ზღვას.

შემდეგ ავტორები ასახელებენ: ოფიდან 30 სტადიონის (=5.5—5.9 ვერს.) მანძილზე „ეგრეთ წოდებულს ცივ მდინარეს“ (τὸν Ὑψίχρον καλῶμενον πρηνῆμον)<sup>11</sup>, = ალბათ დღევანდელ ბალთაჯის.

შემდეგ იმავე მანძილზე დის „მშვენიერი მდინარე“ ἡ καλὴ πρηνῆς<sup>12</sup>, რომელიც საუცხოოდ გამოსკვივის თანამედროვე 'კალაპოტამოს'-ში (ხუთვ. რ.: Καλαποταμός, Καλαπαταμός).

ასევე კარგად არის დაცული მომდევნო პუნქტის სახელწოდებაც რიზა, რომელიც, არიანეს სიტყვით, მდინარის სახელი იყო. ἡ Πρηνῆς πρηνῆς, ანონიმის ცნობით კი — ნავსაყუდელისაც<sup>13</sup>. მანძილი კალაპოტამოსსა და რიზას შორის ნაჩვენებია 120 სტადიონის (=22.3—23,6 ვ.) რაოდენობით, რაც სინამდვილესთან ახლოსაა.

შემდეგი მდინარე, 30 სტ. (=5.5—5.9 ვ.) დაშორებული, ყოფილა "Αχαΐσιος (ანონიმის ტექსტში სახელი ბოლოკიდურ σ-ით არის

---

<sup>8</sup> ნ. Müller-ის შენ. GGM I 371. — ისეს ხსენება გვხვდება აგრეთვე ანდრიას „მიმოსელათა“ სხვადასხვა რედაქციაში, მაგრამ ამის შესახებ სხვა აღგილას.

<sup>9</sup> არიანე, §§ 5—6, GGM I 371—372; SC I. 217—218.

<sup>10</sup> § 38, GGM I, 411; SC I 272.

<sup>11</sup> არიანე, § 8, GGM I 373; SC I 219; ანონიმი, § 38, GGM I 411; SC I, 272.

<sup>12</sup> არიანე, § 8, GGM I 373 — 374; SC I 219; ანონიმი, § 39, GGM I 411; SC I 272.

<sup>13</sup> არიანე, § 8, იქვე; ანონიმი § 39, იქვე.

გართულებული)<sup>14</sup>, რაც მკაფიოდ ისმის თანამედროვე ასკოროსში (ხუთვ. რ.: *Ασκορος*) და მანძილიც საეგვიპტო რეალურია.

ასკუროსს მოსდევს 60 სტ. (=11,1—11,8 ვ.) მანძილზე მდ. ადიენე, 'Αδειουά<sup>15</sup>. ანონიმი, მას წინათ ადინე ჰრქმევიან<sup>16</sup>. მანძილით ეს ხამულა-დერე უნდა იყოს, მაგრამ ასეთ გაიგივებას შეიძლება ეწინააღმდეგებოდეს ის გარემოება, რომ ამ მდინარის შესართავთან ხუთვერსიან რუკაზე აღნიშნულია „წყალქვეშა ქვეები“, მაშინ როცა, ანონიმის დამატებითი ცნობით (იქვე), აქ არის ღია ნავსადგომი. არიანესა და ანონიმის კრიტიკული გამოცემის ავტორს ადიენე ყანლუდერედ მიაჩნია<sup>17</sup>, კიპერტს კიდეც — სენეს-დერედ<sup>18</sup>, რომელიც ხუთვ. რუკის ლატომ-დერესი უნდა იყოს. ვგონებთ, კიპერტის ლოკალიზაცია სიმართლეს შეიცავს.

ადიენიდან ათენამდე უკვე 180 სტადიონია (=33,2—35,4)<sup>19</sup>, რაც, აგრეთვე, სინამდვილეს უახლოვდება. ადიენესა და ათენას შორის, პირველიდან 100 სტადიონის, ხოლო მეორიდან 80 სტ. დაშორებით, ანონიმი დაბა კორდულასაც იხსენიებს.

მესამე სადგური არიანესა და მისი ამალისათვის დაბა აფსარე (*Ῥ' Ἀψαρ*) ყოფილა. ამბობენო, მოგვითხრობს არიანე, რომ წინათ მას აფსურტეს (*Ῥ' Ἀψυρτις*) ეძახდნენ, რადგანაც აქ თითქოს აფსურტე დაილუბა მედეასაგან და აფსურტის საფლავსაც კი უჩვენებენ აქ. შემდეგ ეს სახელწოდება მოსაზღვრე ბარბაროსებმა დაამახინჯეს<sup>20</sup>. ვიდრე აფსარის ლოკალიზაციას ვცდიდეთ, მიგუბრუნდეთ იმ მდინარეებს, რომლებსთვისაც ჩაუვლია არიანეს და რომლებიც მას ცალკე აქვს ჩამოთვლილი.

თვით ათენასთან, დაახლოებით 7 სტ. დაშორებით, *Ζήφυρος ποταμός*-ია<sup>21</sup>. აქ თვით მდ. ათინი იყო საეგვიპტო, მაგრამ, ავტორის ბუნდოვანი ჩვენებით, აღნიშნული მდინარე თითქოს ათინის დასავლეთით უნდა ვიგულისხმოთ. აღმოსავლეთით ათინიდან 40 სტადიონზე მოხსენიებულია, პრეტანის წყალი *Πρῆταις*, რომლის სახელიც კარგად ისმის ხუთვერსიანი რუკის *Φуртуна*-ში (ფურტუნა,

<sup>14</sup> არიანე, § 8, იქვე; ანონიმი, § 39, იქვე.

<sup>15</sup> არიანე, § 8, იქვე.

<sup>16</sup> ანონიმი, § 39, იქვე.

<sup>17</sup> GGM I, 374 შენ.

<sup>18</sup> ატლასი, ინდექსი, s. v.

<sup>19</sup> არიანე, § 7, GGM I 372—373||SC I, 218—219.

<sup>20</sup> არიანე, § 7, GGM I, 372—373||SC I, 218—219.

<sup>21</sup> არიანე, § 8, GGM I, 374||SC I, 219.

ფორტუნა—ფრუტუნა, თავში თანხმოვანთა გათიშვა თურქულის გავლენა უნდა იყოს). მანძილი (7,4—7,9 ვ.). ნამდვილზე რამდენიმედ ნაკლებია ნაჩვენები. პრუტანისიდან პუქსიტეს წყლამდე (6 Πυξίτου ποταμός) 90 სტადიონია (=16,7—17,7 ვ.). მანძილის მიხედვით, ეს უნდა იყოს თურქული ვიცე-სუ, — მულერის ლოკალიზაციით<sup>22</sup>, ჰანური ვიწე-წყარი<sup>23</sup>, ან, და ეს უფრო საფიქრებელია, უკანასკნელის აღმოსავლეთით ჩამდინარე აბუ-წყარი<sup>24</sup>. ანონიმი ამავე ცნობებს იმეორებს და, დამატებით, პრუტანისსა და პუქსიტეს შორის ათავსებს რალაც ადგილს, არმენეს, პრუტანისიდან 24 სტ. (=4,4—4,7 ვ.) მანძილზე<sup>25</sup>. მანძილით, ეს თითქოს თანამედროვე არტაშენია. ერთგვარად მიმსგავსებულ სახელს ვპოულობთ ვიწე-ბღეთის აღმოსავლეთით (Армония, ხუთვერსიან რუკაზე).

პუქსიტეს იმავე მანძილზე მოსდევს Ἄρχαίς, რომელიც, რა თქმა უნდა, არის თურქული არხავე (Архаве ხუთვ. რ.), ჰან. არქაბი<sup>26</sup>, მანძილიც სავსებით რეალურია.

არქაბიდან აფსარემდე სხვა პუნქტი დასახელებული არ არის, ამათ შორის კი მანძილი 60 სტადიონია (=11,1—11,8 ვ.) ნაჩვენები<sup>27</sup>. არიანეს ცნობიდან უცილობლად არ ჩანს, რომ აფსარის დაბას ასეთი სახელწოდების მდინარეც ჩაუდიოდა, თუ ეს თავისთავად არ იქნება ნაგულისხმევი იმის მიხედვით, რომ ჩვეულებრივად მაშინდელი მსგავსი ნავსადგურები მდინარეების შესართავებთან შენდებოდა. ანონიმი დაქინებით რამდენიმეჯერ იხსენიებს მდინარე აფსარესაც. პლინიუს სეკუნდის ცნობაში კი, პირიქით, მდინარე პირველ ადგილას არის წამოწეული, flumen Absarrum cum castello cognomine<sup>28</sup>.

რომის მთავრობისათვის აფსარეს, ჩანს, განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონია: არიანე ამბობს, აქ ხუთი კოპორტა დგასო<sup>29</sup>. ამოდენა გარნიზონი მას არსად დასახელებული არა ჰყავს, შავი ზღვის მთელ აღმოსავლეთ სანაპიროზე. ფასიდ (ფაზის)-ში, მაგ., მისივე სიტყვით, მხოლოდ 400 მეომარი მდგარა. აფსარეს შემდეგშიც არ დაუქარგავს

<sup>22</sup> GGM I, 374. შენ.

<sup>23</sup> Н. Марр, Из поездки в Лазистан, ...613.

<sup>24</sup> იქვე.

<sup>25</sup> ანონიმი, § 40, GGM I 411||SC I, 273.

<sup>26</sup> Н. Марр, Из поездки... 614.

<sup>27</sup> არიანე, § 8, ანონიმი, § 40, იქვე.

<sup>28</sup> ანონ., §§ 40, 42, 43, GGM I, 411||SC I, 273.—პლინიუსი, Nat. h., lib. 6, § 12, ||SC II 178.

<sup>29</sup> არიანე, § 7, GGM I, 372||SC I 218—219.

თავისი მნიშვნელობა: პროკოპი კესარიელი მას, როგორც ქვემოთ მოტანილი ცნობიდან ჩანს. 'ძველ ქალაქ'-ს უწოდებს; აგათიას ცნობით კი, რომელიც ამავე ხანას მიეკუთვნება, აქაურ ციხეში დამწყვედულ იქნენ, ათანასის ბრძანებით, ჯერ რუსტიკე და შემდეგ მეტრიანე<sup>30</sup>. VIII ს. ქართველი მწერალი ი. საბანისძე აფხაზეთის მოსაზღვრე ქვეყანაში ასახელებს, ჩანს, როგორც ყველაზე მნიშვნელოვან პუნქტებს, ტრაპეზუნტას (ვარ.: ტრაპეზუნია), აფსარეაჲს სოფელს (ვარ.: საყოფელი) და ნაფსეისს (ვარ.: ნაფსაჲს) ნავსადგურს<sup>31</sup>. აქ აფსარეა თითქოს თემის სახელადაც კი არის გაგებული ('სოფელი').

ლიტერატურულად გადამუშავებულ ანარეკლს აფსარის შესახებ თავის დროზე არსებული წარმოდგენისას ეპოულობთ მოციქულთა ქადაგების შესახებ გავრცელებულ სხვადასხვა ხასიათის თხრობებში. დოროთესა და ეპიფანე კვიპრელის კატალოგების თხრობაში ანდრიას შესახებ, მაგ. დიდი სებასტოპოლისის (ივულისხმება აფხაზეთის სებასტოპოლისი) გეოგრაფიული მდებარეობა განსაზღვრულია სიმაგრე აფსარისა (ἡ παρεμπίτη Ἰ'Αφάρια) და მდ. ფასიდის (ფაზისის) საშუალებით<sup>32</sup>. ამ კატალოგების რედაქცია VI ს-ზე გვიანდელ ხანას უნდა ეკუთვნოდეს<sup>33</sup>. იერონიმეს თხზულების დამატებაში, რომელიც სოფრონის მიეწერება, ანდრიას თავგადასავალთან დაკავშირებით იმავე ცნობას ვხვდებით, მატათიას შესახებ თხრობაში კი, მეორე ეთიოპიის (გაგებულია ძველი კოლხეთის მნიშვნელობით) გეოგრაფიული განმარტება იმავე აფსარის სიმაგრესა და ჩვენთვის უკვე ნაცნობ ჰესესს ნავსადგურზეა დამყარებული<sup>34</sup>. ლიტერატურულად სოფრონისეული ცნობა ზემოთ მოყვანილზე ცოტა უფრო ძველი შეიძლება იყოს. ამ ცნობათა შერწყმას იმავე სებასტოპოლისის გამო ვხედავთ ეპიფანე ბერის მიერ VIII ს-ის დასასრულს, თუ IX ს-ის დასაწყისში შედგენილს ანდრიას ცხოვრებაში, სადაც ავტორს ეს ადგილი, მისივე განცხადებით, ეპიფანე კვიპრელის სხვა (როგორც ჩანს, უფრო

<sup>30</sup> Agathiae, III, 14. p. 171 Вop. I К. Ф. Ган, Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе, I, 1884, II, 1889; II, 152.

<sup>31</sup> აბო, ეკლ. მუხ. გამოც., ტფ., 1899, 19; შეადრ. გ. პ. საბინინი, საქ. სამოთხე, პეტერბურგი, 1882, 340. — ამ ცნობის ზოგადი განმარტება იხ. ქვემოთ.

<sup>32</sup> Schermann, Propheten und Apostelleg. vitae fab., p. 153, sq. 156, Васильевский, Хождение, с. 225.

<sup>33</sup> Васильевский, op. c., 223.

<sup>34</sup> Schermann, op. c., 113; Васильевский, op. c., 226.

ძველის) რედაქციიდან აქვს ნასესხები<sup>35</sup>. რომ ასეთი შეხედულება აფსარის შესახებ შემთხვევით აღმოცენებული არ არის, არამედ გარკვეული ხანისთვის ჩვენი სანაპიროს შესახებ არსებული წარმოდგენის ბუნებრივ ნაწილს შეადგენდა, ჩანს Chronicon Paschale-ში (VII ს. პირველი ნახევარი) დაცული სათანადო ცნობიდან, რომელიც ერთ-ერთი მოკლე გეოგრაფიული სახელმძღვანელოდან უნდა მომდინარეობდეს: „კაბადუკიელთა მიღმა მარჯვნივ ცხოვრობენ სომხები, იბერები, ბერრანები, სკვითები, კოლხები და ბოსფორიანები; შემდეგ ეგრეთ წოდებული სალლები ანუ სანიტები (Σκλιτοι οι και Σανιται), რომელნიც პონტომდე არიან გავრცელებულნი, სადაც იმყოფება სიმაგრე აფსარე (ἡ παρεμύσις Ἰ Αψαρει;) და სებასტოპოლისი და ისეს ნავსადგური და მდინარე ფასილი“<sup>36</sup>. ამიტომ, აფსარეს ლოკალიზაცია განსაკუთრებულ ინტერესთანაა დაკავშირებული. ამ საკითხის გარშემო სამეცნიერო ლიტერატურაში უკვე იყო სათანადო მოსაზრებები გამოთქმული, მაგრამ სასურველი გარკვეულობა, ჩვენი აზრით, ჯერ მაინც მიღწეული არ არის.

თუ სრულიად შეუწყნარებელია სენ-მარტენის აზრი, რომელიც აფსარეს რიზეს უახლოვებს (უფრო ზუსტად რომ ვთქვათ, იგი სათანადო სახელების მატარებელ მდინარეთა იგივეობის შესახებ ლაპარაკობს)<sup>37</sup>, საცილობელი შეიძლება იყოს აგრეთვე მულლერისა და კიპერტის დებულებებიც: პირველს აფსარის წყალი ხოფა-სუდ მიაჩნია, და მაშასადამე. აფსარე ხოფად<sup>38</sup>, მეორეს კი — მაკრიალად<sup>39</sup>. ამავე ადგილას უნდა ექებდეს აფსარეს შოტარიც. ასეთი ლოკალიზაცია უმთავრესად არქაბიდან აფსარემდე ნაჩვენებ მანძილზე უნდა იყოს დამყარებული. მართლაც, 11—12 ვერსის სიშორეზე არქაბიდან (იხ. ზემოთ), მოცემული მიმართულებით, მსგავსი გეოგრაფიული ობიექტი სწორედ ხოფა-მაკრიალის რაიონში უნდა ვეძიოთ. ხოფას ვარიანტი იმით არის უფრო მიმზიდველი, რომ ჯერ ერთი აღნიშნულ მანძილს მშვენივრად უპასუხებს, შემდეგ კიდევ შესაძლოა დაეყრდნოს ხოფას რეალურ როლს შემდგომ საუკუნეებში, კერძოდ, ფეოდალური საქართველოს პოლიტიკურ ამბებში იგი, ხუფათ||ხუფთას სახელით, რო-

<sup>35</sup> Schermann, op. c., Васильевский, op. c., 226, № 266. ეპოქა კეობრის სლავურ თარგმანში სათანადო ადგილას „Апсару“ იკითხვის, Васильевский, op. c., 273.

<sup>36</sup> Chronicon Paschale, I p. 61, 3. C. B.; Васильевский, op. c., 263, n. 1.

<sup>37</sup> Lebeau, t. IX, p. 325, n. 4.

<sup>38</sup> GGM I 374, n. მისივე, Tabulae XVIII, შეად. tb. XVI.

<sup>39</sup> Atlas, tab. IV et Index, s. v.

გორც ცნობილია, საკმაო ხშირად ჩნდება, და ეს დაკავშირებული უნდა იყოს მის, როგორც ნავსადგურის, მნიშვნელობასთან. ბაგრატ IV-მ, მაგალითად, მიუხედავად იმისა, რომ იგი ტფილისის ჩასაბარებლად მიეშურებოდა, „გურიელნი აზნაურნი და ლომსიანნი მოაყენნა (ვარ.: მოიყუანნა) ხუფათის (ხუფათს?) და დაუდგეს ფილაკაენი და პბრაოდეს“<sup>40</sup>. მეფის უფლებას ქალაქი ჯერ კიდევ, ჩანს, არ სცნობდა. შემდეგში მდგომარეობა შეცვლილა და კონსტანტინოპოლიდან დაბრუნებული იგივე ბაგრატი, ეტყობა, აქ ჩამომხდარა ნავიდან: „გამოგზავნა ბერძენთა მეფემან დიდითა დიდებითა, ნიჭითა და განძითა მიუწოდმელითა; მიეგება ყოველი ლაშქარი აფხაზეთისა ზღვის პირსა ხუფათისა (ხუფათს? ვარ.: ხუფათს)“<sup>41</sup>. ბროსესთვის პირველი ხუფათის ადგილმდებარეობა უცნობია, მეორეს კი იგი ეჭვით სუფსის შესართავთან, მერმინდელ წმ. ნიკოლოზის სიმაგრის ადგილას ჰგონებს<sup>42</sup>. მაგრამ აქ ქანეთის ხოფა უნდა იგულისხმებოდეს და სახელწოდებაა მხოლოდ ადგილობრივი ფორმით წარმოდგენილი. ამას ადასტურებს ბასილ ზარზმელის ცნობა, რომ სამცხეში ტაძრის ასაგებ სამუშაოთა ხელმძღვანელობისათვის მამენებელმა „ჯელოვნებით განთქმულსა კაცსა მოუწოდა... ქუეყანისაგან ბერძენთასა, ადგილისაგან ხუფათ წოდებულისა“<sup>43</sup>. ხელოვნებით განთქმულ ხუროთმოძღვარს, ცხადია, სათანადო ცენტრში უნდა ეცხოვრა, და ეს პუნქტი, ჩანს, ქალაქი, საბერძენთში, მუშასადამე აქ, ქანეთში, ყოფილა. ვახუშტი მას ხოფჯას ეძახის: „გონიის დასავლით მოერთვის ზღვას მდინარე... ამ მდინარის იქით არს ხოფჯა, ქალაქი მცირე, ზღვის კიდესა ზედა. აქ მოერთვის მდინარე ხოფჯისა...“<sup>44</sup>.

მიუხედავად ყოველივე ამისა, აფსარე მაინც ხოფა არ უნდა იყოს. გულდასმით კითხვა ხელთარსებული ტექსტებისა ამას გვარწმუნებს.

<sup>40</sup> ქ. მატ., M 261||Br. 224.

<sup>41</sup> op. c., M 266||Br. 227.

<sup>42</sup> HG I p. 320. n. 1; p. 325, n. 1; შეადრ. p. 364, n. 1.

<sup>43</sup> ცხოვრება სერაპიონისა, იპოვა და გამოსცა მ. ჯანაშვილმა, „ქართული მწერლობა“, II, თბილისი, 1909, გვ. 42. არის მხოლოდ ერთი ადგილი, რომლის მიხედვითაც ხუფათი თათქოს კოროხს ჩრდილოეთით საგულევებელი გამოდის: დავითის ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ მეფემ, თურქების წინააღმდეგ ლაშქრობის სამზადისში, მტრის თვალის ასახვევად გარდავიდა ქართლიდან ქუთათისს, „თვ-თ შიღითა (ვარ.: შეიღითა) სპითა ხუფთით კოროხის პირი წარულო“ კლარჯეთისკენ, სადაც საიდუმლო პაემანი ჰქონდა დანიშნული აღმოსავლეთ თემების ლაშქართან, და ე. თ. ისტ., M 298||Br, 245. მაგრამ აქ, ვგონებთ, უბრალო დაუდევრობა უნდა იყოს მწერლისა. იხ. აგრეთვე, პროფ. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით გამოცემ. საქ. ისტორ. რუკა

<sup>44</sup> ვახუშტი, გეოგრაფია, Br. 128||ჯან. 246.

უპირველეს, თვით ცნობა მანძილების შესახებ გარკვეულ შინაწინააღმდეგობას შეიცავს: თუ არქაბიდან აფსარემდე არიანე (და მის კვალობაზე ანონიმიც) 60 სტადიონს დასდებს, მეორე მხრით მასვე ნათქვამი აქვს: „აფსარიდან გამოსულებმა ჩვენ ღამით ჩაუუარეთ აკამფსისს. რომელიც 15 სტადონით (=2,8—2,9 ვ.) შორავს აფსარესო“. იგივე მანძილია მოცემული ანონიმის ტექსტშიც<sup>45</sup>. ზემოთ უკვე ვნახეთ, რომ პირველი მანძილი საძიებელ ობიექტს ხოფას, გაკორვებით — მაკრიალის, რაიონში ათავებს, მეორეს კი კოროხის (=აკამფსისს) შესართავისკენ მიგვაყვართ. ცხადია, ერთ-ერთი ამ ცნობათაგანი მცდარია და, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ — პირველი. პირველი მანძილის (არქაბი — აფსარე = 60 სტადიონს) საწინააღმდეგოდ შეიძლება გამოყენებულ იქნას თვით არიანესვე ადრევე ნათქვამი სიტყვები, რომ ათინიდან გასვლის შემდეგ მათ 500 სტადიონზე მეტი გაიარეს, ვიდრე აფსარეს მიღწევდნენ<sup>46</sup>. თუ § 8-ში ცალკე ჩამოთვლილს, ათინა-აფსარის შორის მდებარე პუნქტების მანძილებს, რომლებიც ზემოთ არის უკვე განხილული, შევაჯამებთ, მივიღებთ მოცემულ რიცხვზე 220-ით ნაკლებ რაოდენობას სტადიონებისას ( $40 + 90 + 90 + 60 = 280$ ;  $500 - 280 = 220$ ). რათქმა უნდა, ასეთი დიდი სხვაობა შემთხვევითი არაა და ჩვენ აშკარა შეცდომასთან გვაქვს საქმე, რომელიც შესაძლებელია გრაფიკულ ნიშნადაზე წარმომდგარიყო: ნამდვილი მანძილი არქაბესა და აფსარეს შორის (280 სტ. —  $220 + 60$ ), გამოხატული მთავრული ასოებით — ΣΠ', არიანეს (ან მისი) წყაროს ტექსტში, შეცვლილ იქნა მერმინდელი კობისტის მიერ Ξ'-დ (=60), ამა თუ იმ პირობებში (პი-ს წარბოცვითა და სიგმას ქსი-ში არევით), თუ შესაწყნარებელია ამ შემთხვევაში რიცხვების აღნიშვნა მაიუსკულით ვიგულისხმოთ<sup>47</sup>. მულერს, პირიქით, რიცხვი 500 მიაჩნია მცდარად და კითხვითი ნიშნით 300-ის კონიექტურა შემოაქვს, შესაბამისად იგი ასწორებს მანძილს აფსარე-აკამფსისს შორისაც<sup>48</sup>. ამ ორმავე შესწორებაზე, რომელიც არიანეს

45 არიანე, § 9, GGM I, 374—5 || SC I, 219; ანონიმი, § 43, SC I, 273.

46 § 7, GGM I, 372 || SC I, 218.

47 ანალოგიური ხასიათის შეცდომა ნაეარაუდევი აქვს არიანეს მოღწეულ ტექსტში მულერს სხვა შემთხვევისათვის, იხ. ქვემოთ სინგამეს ლოკალიზაციისას. ბერეს არაფერს გვმატებს არიანეს ცნობა იმის შესახებ, რომ აფსარე მას პონტოს უკიდურეს წერტილად ეჩვენა, აფსარემდე ჩვენ აღმოსავლეთისკენ მივიღოდით, აქედან კი ჩვენი გზა უკვე ჩრდილოეთისკენ იყო მიმართული, § 16, GGM I, 380, SC I, 222. მ'გავს დაეკირვებათა იმდროინდელი სოხუსტის დონეზე ეს ჩვენება ერთნაირად მსაყენებელია როგორც ხოფა-მაკრიალის, ისე კოროხის რაიონისათვის.

48 GGM I, p. 372 n., p. 374, n.

ტექსტის შინაწინააღმდეგობას მთლად მაინც ვერ აუქმებს, ჩვენი კორექტურა უფრო მარტივი გვგონია.

აპრიგად, დაგვრჩენია მივიღოთ, რომ აფსარის სიმაგრე ქოროხის შესართავის რაიონშია საძიებელი. მოცემულ მანძილზე ცნობილია ციხე-სიმაგრე გონია, რომელიც ახლაც მშვენივრად არის შენახული და რომლის აშენება ოსმალებს მიეწერება. ვახუშტის ცნობით, „ბათომის პირისპირს ქოროხის სამკრეთის კიდეზე არს გონია, მცირე ქალაქი და ციხე, უპყრავთ ოსმალთა, რომელი აღაშენეს ქორონიკონსა ჩფშ (1547), ქართულსა სღე“<sup>49</sup>. იგივე ავტორი გვარწმუნებს, რომ გონიოს ციხის შენება ოსმალებმა დაიწყეს მას შემდეგ, რაც ბათომში გამაგრება ვერ მოახერხეს გურიელის წინააღმდეგობის გამო<sup>50</sup>. ერთი პირობა, გონია სულთანმა კახეთიდან გადმოხვეწილ თეიმურაზ I-ს შისცა. რომელსაც იგი სამი წელი სქერია<sup>51</sup>. აფსარის ასეთ ლოკალიზაციას სავსებით ეთანხმება პროკოპი კესარიელის საინტერესო ცნობები: ერთი მხრით, მისი სიტყვით. ძველი ქალაქი აფსარუნტი, წინათ აფსარტედ წოდებულა, რიზადან თითქმის სამი დღის სავალზეა დაშორებული, მეორე მხრით, ქ. აფსარუნტიდან ქ. პეტრამდე და ლაზების საზღვრებამდე ერთი დღის სავალია<sup>52</sup>. მართლაც, რიზადან გონიამდე სწორედ სამჯერ მეტი მანძილი იქნება, ვიდრე გონიდან ციხისძირ-რიონის რაიონამდე. ამას გარდა. პროკოპისავე საკუთარი ცნობით, ერთი დღის გზა უდრის 210 სტ., ამიტომ 3 დღ. = 630 სტ., რაც აგრეთვე უახლოვდება არიანეს აღრიცხვის მართებულ ვარიანტს (630 სტ.—270 სტ., მანძილი რიზადან ათინამდე = 360 სტ., რაც უნდა ეთანხმებოდეს არიანეს 500 სტ., იმიტომ რომ, სათანადო შეფარდებაა მოცემული. მეორე მანძილშიაც: პროკ.: 210 = არ.: 360)<sup>53</sup>.

ცნობილი რუსი ბიზანტინოლოგი აკად. თ. უსპენსკი, აგრე-

<sup>49</sup> გეოგრ., Br. 418||ჯან. 323.

<sup>50</sup> ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ზ. კიკინაძის გამოც., თბილისი, 1913, გვ. 289.

<sup>51</sup> „მე ათინას ვარ გაზრდილი, შენ სამ წელ გქონდა გონია“, ათქმევიანებს არჩილი რუსთაველს თეიმურაზის მიმართ, არჩილიანი, № 424, წკ., ფ. 3ს(-ს).

<sup>52</sup> B. G. I. IV, c. II, p. 181 CV||p. 465, 467 CB.

<sup>53</sup> ჩვენს ანგარიშს თითქოს ეწინააღმდეგება პლინიუსი, რომელიც ტრაპეზუნტიდან აფსარამდე ითვლის 140 მილ. (= 1120 სტ., ან 1050, ან 980 იმისდა მიხედვით, თუ რამდენს სტატიონს ვიანგარიშებთ მილიონში), რაც თითქოს ზოფას გულისხმობს, მაგრამ პლინიუსის აღრიცხვაც შინაწინააღმდეგობას შეიცავს იმიტომ, რომ შემდეგ დასილამდე 70 მილიონია დაღებული (= 560, 525, 490 სტ.), რაც აგრეთვე დაშორებულია სინამდვილეს: არიანეს მანძილებით, რაც თანამედროვე ცნობებზეა ეთანხმება, მარტო აკამფისიდან ფასილამდე (ქოროხიდან რიონამდე) 435 სტადიონია! Nat. h., lib. 6, § 12 და 13.



თვე, აფსარეს თანამედროვე გონიაში ათავსებს. თვით დასაბუთება მისი ასეთი ლოკალიზაციისთვის მცდარია (იგი ფიქრობს, თითქოს პლინიუსისა და არიანეს ტექსტები საამისო პირდაპირსა და უცალობელ ჩვენებებს შეიცავენ), მაგრამ ჩვენთვის საყურადღებოა უსპენსკის ის მოსაზრება, რომ თვით ღღევანდელი ნაგებობაც გონიოს ციხისა რომაული ხანის ნაშთია (ასეთ მოსაზრებას შეიძლება ამართლებდეს უსპენსკის დაკვირვება, რომ კედელში ორი, ძველი — ქვედა და ახალი — ზედა, წყობა ირჩევა). თორემ მთლიანად შენობა, ჩვენი ნაუცბადევიად მიღებული შთაბეჭდილებით, შედარებით ახალი დროის ძეგლის სურათს ჰქმნის<sup>54</sup>. ციხის აშენების თარიღი მიახლოებით პირველი საუკუნის პირველ ნახევარში უნდა დაიდოს ჩვენს ერამდე<sup>55</sup>. ავტორი ყურადღებას მიაქცევს აგრეთვე იმასაც, რომ გონიოს ციხეს მნიშვნელობა არ დაუკარგავს ტრაპეზუნტის იმპერიის ხანაშიც. რაც შეეხება მდინარეს, აფსარის სახელწოდების მატარებელს, უსპენსკის აზრით. იგი, აკამფსისთან ერთად, ერთისა და იმავე მდინარის, ჭოროხის შტოებს წარმოადგენენ<sup>56</sup>. ვერც ხუთვერსიან რუკაზე, ვერც ადგილობრივი დათვალიერებით, ასეთი შტოს არსებობის დამოწმება ჩვენ ვერ შევძელით. ამჟამად ციხისგან მცირე დაშორებით გაშენებულია პატარა სოფელი, გონიოსავე სახელით ცნობილი. აქ რუკაზე უმნიშვნელო ღელეებია აღნიშნული, ხოლო გონიოს უკან, იმავე რუკით, ცოტა უფრო მოზრდილი ხევი (р. Чанга) ერთვის ჭოროხს. ხომ არ იმალება ერთ-ერთ მათგანში აფსარის წყალი?<sup>57</sup>

დასასრულ, ზემოთ წარმოებული ძიების საგნის შემდგომი გაშუქებისათვის უნდა აღნიშნულ იქნას, რომ ალბათ აფსარის, ქალაქისა და მდინარის, სიახლოვე თუ სხვაგვარი კავშირი ჭოროხთან ჰქმნიდა შესაძლებლობას გადატანილი ყოფილიყო ზოგჯერ ამ უკანასკნელზე, რომელიც ჩვეულებრივად ძველ ბერძნულ-რომაულ მწერლობაში აკამ-

<sup>54</sup> Ф. И. Успенский, Старинная крепость в устье Цорохи, ИАН, 1917, № 2, с. 163—165.

<sup>55</sup> იქვე, 165—166.

<sup>56</sup> იქვე, 164.

<sup>57</sup> ექ. ნ. ერისთავის ცნობით, რომელიც მას ნ. მარისთვის მიუწოდებია, Из поездки в Абз., გვ. 552, ჭოროხის შესართავთან, ერთი ვერსის დაშორებით დასავლეთისკენ, ქალაქის ნანგრევები არსებულა. იგულისხმება აქ იგივე გონია, თუ სხვა რამე? ცნობის მიმწოდებელს ეს ძეგლი ქ. პეტრას ნაშთი ჰგონებია, რაც, რა თქმა უნდა, შეცდომაა. ამჟამად შეიძლება დადგენილად ჩაითვალოს, რომ პეტრა თანამედროვე ციხისძირზე მოდის. იხ. ს. ჯანაშია, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, თბილისი, 1935, გვ. 32.

ფსისად იწოდებოდა პირველის სახელი. პტოლემეს რუკებზე „აფსორე“, რაც იგივეა, რა თქმა უნდა, მიკუთვნებულია ქოროხისათვის<sup>58</sup>. ბასილი კეისრის თვენში, რომლის რედაქცია X ს. დასასრულს ან XI ს-ის დასაწყისს ეკუთვნის და რომელიც ზემოთ განხილულ ფსევდო-დოროთესა და ეპიფანე კვიპრელის კატალოგებზე უნდა იყოს დამოკიდებული, ანდრეა მოციქულის შესახებ ნათქვამია: „შემდეგ წავიდა დიდ სებასტოპოლში, სადაც ერთგვიან [ზღვას] მუხარებები [ა]ფსარე (ბ. *ψαρ*) და ფაზისი. ამ ფაზისის გამოღმა ცხოვრობენ ეთიოპები“<sup>59</sup>. გ. ათონელის რედაქციის ქართულ სვინაქსარში, რომელიც ანალოგიურ წყაროზევეა დამყარებული, თუ აქ მოტანილის თარგმანი არ არის. ვკითხულობთ: „მერმე წავიდა, სევასტოპოლის ქლქსა მას დიდსა. სადა იგი შესდინ ორნი მდინარნი, რლთა ეწოდნის ფასოს და ფსაროს. შაგნ ეთიოპისა მკუღრთა“<sup>60</sup>. ეს კია მხოლოდ, რომ ასეთი ხასიათის მასალაში მსგავსი ცვლილებისათვის გასათვალისწინებელია წმინდა ლიტერატურული, თუ მექანიკური არა. შესაძლებლობა<sup>61</sup>.

აფსარის შემდგომ, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, აკამფსისია დასახლებული (*Ἀκαμφσίς*)<sup>62</sup>. როგორც არიანეს, ისე ანონიმსაც აღნიშნული აქვს, რომ აკამფსისი სანაოსნო მდინარეა<sup>63</sup>. ქოროხზე ნავიგაციას ჩვენს დროშიც შესამჩნევი სამეურნეო მნიშვნელობა აქვს.

აკამფსისი ქართულ მწერლობაში ძველი დროიდანვე ქოროხის სახელითაა ცნობილი და ქართულიდან ეს ტერმინი შემდეგში სხვა ენებშიც ვრცელდება. ჯორუხ-ჯურუხს უწოდებს მას, მაგ., XVII ს-ის თურქი მოგზაური ევლია-ფეჟენდი<sup>64</sup>. მაგრამ გარდა ამისა, იგი არა ერთს სხვა სახელწოდებასაც ატარებდა. მიუხედავად იმისა, რომ ‘ფაზის’-ის სახელი ძველთაგანვე რიონთან იყო საკუთრივ დაკავშირებული, ზოგჯერ იგი ქოროხსაც გულისხმობს. საფიქრებელია, ქოროხის ზემო ნა-

<sup>58</sup> Ю. Кулаковский, Карта Европейской Сарматии по Птолемееу, Киев, 1899, SC I, вып. III, რუკა.

<sup>59</sup> PG 117, 185 A. Schermann, Propheten und Apostelleg, 163 შებდ., 324 შებდ. Васильевский, Хождение, с. 227.

<sup>60</sup> საქ. მუზ. ხელნაწ. № 2211, ფ. 89v, ნომბრის 30-ის ტეეშ.

<sup>61</sup> ბ. კეისრის თენის *παρεμπίσλιον* (გაღმოსვლია ჩვენს თარგმანში „ერთიან <ზღვას>“) წარმოადგენს, ჩენი აზრით, *παρεμπίσλι*-ს, რომელიც კატალოგებში სიმაგრის მნიშვნელობით არის ნახმარი, შეცდომაზე დამყარებულ ლიტერატურულ განუთარებას.

<sup>62</sup> არიანე, § 9, GGM I, 374, SC I, 219; ანონიმი, § 43, SC I, 273.

<sup>63</sup> იქვე.

<sup>64</sup> 300 UD IX, 167, 173.

წილზეა საუბარი, როცა ქსენოფონტე ფაზისს იხსენიებს<sup>65</sup>. ორი ფაზისის არსებობით აიხსნება ცნობილი შეცდომა სტრაბონის წყაროს ცნობაში ფაზისის (რიონის) სათავის სომხეთში მდებარეობის შესახებ<sup>66</sup>. თუ მივიღებთ, რომ ჰოროხისთვის სათავის ასეთ ლოკალიზაციას ერთგვარი საფუძველი შეიძლება მაინც ჰქონდეს გეოგრაფიული კონტამინაცია, რომელიც ყველაზე მკაფიოდ გამოხატა აპოლონიოს როდოსელმა, დაგვიტოვა რა ამასთან ერთად კიდევ ერთი, ყველაზე საცილობელი სახელი ჰოროხისა (=ლკე). გველუშაპის ხმა ესმოდათ „კოლხეთის ქვეყანაში ლკეს შესართავთან, რომელიც, რაკი დაშორდება მყვირალა არაქსის წყალს, უერთებს თავის წმინდა ზვირთებს ფაზისს, და შემდეგ ისინი, უკვე გაერთებულნი, შესდიან კავკასიის ზღვას“<sup>67</sup>. პროკოპი კესარიელი კი პირდაპირ ამტკიცებს, რომ ეს მდინარე სხვადასხვა სახელს ატარებს თავის მიმდინარეობის ზემო და ქვემო ნაწილში, ქვემოთ იგი ფაზისის სახელს ითვისებს<sup>68</sup>. სხვაგან იგივე ისტორიკოსი ამბობს, რომ ზღვასთან ამ მდინარეს აკამფსინს (ე. ი. უდრეკს, მედგარს) ეძახიან ადგილობრივი მცხოვრებნი. მისი დენის სიფიცხისა და სიძლიერისათვის<sup>69</sup>. მაგრამ ეს სახელი კიდევ უფრო ზოგადი მნიშვნელობისა გამოდის და განსაკუთრებული დაყენებით სწორედ ამ სამხრეთ რაიონებში ტრიალებს. ფაზისისავე სახელით გვევლინება ზოგჯერ რახსი ანუ არაქსიცი! კონსტ. პორფიროგენეტი მას ერაქსს ანუ ფაზისს ეძახის<sup>70</sup>. ამავე ეტიმოლოგიისაა ბასიანი, ქართულ-სომხური გამოთქმით, ფასიანა<sup>71</sup>. კ. პორფიროგენეტის

<sup>65</sup> Анабаз., 6, § 4, SC I, 71.

<sup>66</sup> Geogr. I. XI, c. XIV § 7, Müller. 453. აქ ავტორი ფაზისს ლეოსთან ერთად სომხეთის უმნიშვნელოვანეს მდინარედ აცხადებს პონტოს მხრივ.

<sup>67</sup> Argon, IV, 131—135 SC I 422. თუ აქ კაპადუციის ლეე იგულისხმება, მაშინ შერევა კიდევ უფრო დიდია. ფაზისი კი მაინც ჰოროხი გამოდის.

<sup>68</sup> De bello Pers., II, c. XXIX, p. 334 cv. p. 288—9 CB.

<sup>69</sup> De bello Goth., IV c. II, p. 180 cv—შეადრ. Brosset, Additions, 81, 87, 94—95.

<sup>70</sup> Περι ἑβ. ἡ, c. 45; Г. Ласкин, Сочинения К. Багрянородного: „О фемах“ и „О народах“ М., 1899, Изв. Гос. Акад. ист. и мат. культ. вып. 91 М.—Л., 1934, 166, 167, 168. ამ თავში ავტორს ასეთი გამოთქმა სამჯერ აქვს ნახვარი.

<sup>71</sup> აქედან არის ნაწარმოები ქსენოფონტის ეთნიკური ტერმინი *φασισοί* Anab., IV, c. 6. §5 SC I. 71; პტოლემე, p. 938, Müller გამოცემა, Адонц, Арменния в эпоху Юстиниана, ТРАГФ СПб, 1908, გვ. 300; კ. პორფიროგენეტის, დასახ. ადვ.

ცნობით, ქართულ-ბიზანტიურ სატერიტორიო დავის გადაწყვეტისას ფასიანას საზღვრად ერაქსი ანუ ფაზისი იქნა მიჩნეული<sup>72</sup>.

ამიტომ არის, რომ ძველ ქართველ მთარგმნელებს ბერძნული დედნის 'ფაზისი' ქოროხად აქვთ გადმოცემული, თუ ფაზისი დედნის ავტორს ქართლთან ან ეგრისთან აქვს დაკავშირებული. ასე მოქცეულა ექვთიმე ათონელი, რომელსაც უთარგმნია ერთ-ერთი რედაქციათაგანი ანდრიას მიმოსვლათა (იხ. დამატება, წყაროები)<sup>73</sup>. აქვეა ამ ძეგლის თუ სათანადო გადმოცემის ყველა სხვა ქართულ ვერსიაში<sup>74</sup>.

კიდევ ერთ საინტერესო სახელწოდებას ატარებდა ეს მრავალსახელიანი მდინარე. იუსტინიანეს ისტორიკოსი, ზემოთ დასახელებულ ადგილებში, თუ ქოროხის ქვემო ნაწილს ხან ფაზისს ეძახის, ხან კიდევ აკამფსისს, ზემო ნაწილსა და სათავეს გარკვევით და უცვლელად ბოას-ს უწოდებს: ამ მდინარეს სათავე აქვს სომხეთში, ჭანეთის საზღვრების მახლობლად. აქ მას ბოას-ი ჰქვია, იბერიის საზღვრებთან იგი დიდდება, ბოასის სახელს ფაზისზე იცვლის და სანაოსნო ხდება. მეორე ცნობაში, რომელიც აღწერილობის არსების მხრით იგივეა, მდ. ბოასი ზღვასთან უკვე აკამფსისად იწოდება<sup>75</sup>, ეს ბოასი ადგილობრივი წარმოშობის სახელი ჩანს: სომხურ მწერლობაში, სადაც 'აკამფსის' უცნობი არ არის (მაგ., ლევონდი იხსენიებს *դեսն Ակამაխ* — ვარ.

*Ակამაխ* — ... *ի կოյմანა შაიց* *ოქსისა*... *ანფანხლიქ ენդ ხეც*)<sup>76</sup> ბოასი ისეთი ფორმით არის მოცემული, რომ მისი ბერძნულიდან ლიტერატურული გზით წარმომავლობა გამოირიცხებულია: სომხურ ანონიმურ გეოგრაფიაში იგი ვოჰ ან ჯოჰ'ად არის წოდებული (*Աკამაխა ირ է მიჩ, Աკამაխ ირ է ილი*)<sup>77</sup>. განსაკუთრებით საინტერესოა ამ გეოგრაფიის ერთი ადგილი, სადაც კვლავ დადასტურებულია ეს ტოპონიმიკური შესატყვისობანი და, გარდა ამისა, მოცემულია ქოროხის უკვე მეხუთე თუ მეექვსე სახელი — *კაკამარ-ი*. იქ, სახელდობრ, ნათქვამია:

72 დასახელებ. ადგ.

73 საბინინი, საქ. სამ., 36; ხელთნაწ. № 188 ეკლ. ფ. 97r.

74 შეეს. ქართ. ცხ., 46; ნინოს მეტაფრ., კარბ., 5—498r, № 518, ეკლ.: № 395, ეკლ., 82 (=მდ. ბოროტი <ქოროხი. პალეოგრ. ხასიათის გასაგები შეცდომა); ძველ სლავ. თარგმ. = Фас; Васильевский, Хсждение 275; გარეჯელი საკითხავი. Васильевский. op. c. 280 და სხვა.

75 იხ. შენ. 65 და 66. შეცდომაა, რა თქმა უნდა, დუბუას მოსაზრება, Voyage, II 90—91, რომ პროკოპის ბოასი არის ხანისწყალი.

76 პეტერბ. გამ., გვ. 168. ბროსეს ამ სახელს „მევირალოდ“ თარგმნის, აწარმოებს რა მას ალბათ ბერძნული ძირიდან. βέω (βέζω), Addit., 81, 95.

77 სუკრი, 27, 30; იხ. აგრეთვე 28, 35.

რომ მდინარე აოპი მიედინება პარხალის მთასთან, გაძოსული სპერიდან, ჩაუვლის თუხარისის ციხეს და დის კლარჯეთში, მიემართება რა ეგრისისა და პონტოს ზღვისაკენ, ნივალისა, მრულისა და მრიტის სანახებთა გზით; მას ეგრისელნი აკამფსისის უწოდებენ, ხალღები კი კაკამარსო) ...*Թուխա և Ագիրդացիւր, իւրեանց գետակոք, որք յիրար անկեալ իջանն 'ի Յոհ. որոց ըստ մտից Արսեայիւր առ Պատխար լերամբն, ընդ որ իջანէ Յոհ, գալով 'ի Սպերայ, անցանէ առ Թուխարս քարով 'ի կլարնա, և անտի յեգր, ընդ Նիդալ, ընդ Մրուդ և ընդ Մրիտ գաւառս' 'ի Պոնտոս ծով, գոր Նդիրացիք կոչնն Սկամախ, և Սադաիք կակամար*<sup>78</sup> ამ რედაქციის ავტორს სხვაგან განმარტებული აქვს, რომ ხალღები ქანები არიან (... 'ի *Ճանխա որ სն Սադաիք*).<sup>79</sup> მოსე ხორენელის განმარტებითაც პონტოელი ქანები ხალღები არიან<sup>80</sup>. ამრიგად, ამ საყურადღებო ჩვენების ავტორის აზრით, ქოროხს ეგრისულად (ეგრისის მცხოვრებთა პირში) აკამსის (აკამდსის) ერქვა, ქანები მას კაკამარს ეძახდნენ, აოპი-კი სომხური ტერმინი გამოდის. ამ უკანასკნელს ის ემოწმება როგორც პტოლემეს—მოცემული ტრაქტატის პირველწყაროს, მსგავსი სახელწოდება არ მოეპოვება, თუ მსთან რაიმე კავშირში არ იმყოფება მისი „ვოხები“ „ბოქები“ (παρχα μὲν καὶ Μοαρχία ἄρα ἢ Κοταρχίη ἢ ὑπερ τοῦ καλυσυμῆσιος Βόχας)<sup>81</sup>.

დასასრულ, იმიტომ რომ ქოროხის ზემოთა მიმდინარეობის დიდი ნაწილი სპერის თემზე მოდის (სომხ. ანონიმს, როგორც ვნახეთ, იოპი სპერიდან მომდინარედ ეჩვენება), იგი სპერის მდინარედაც იწოდება: „თუხარისი მდინარესა ზედა სპერისასა რომელსა ჰქვან ქოროხი“, ამბობს ლეონტი მროველი<sup>82</sup>. ვახუშტიც მას ხან ქოროხს, ხან სპერის, resp. ისპირის, მდინარეს უწოდებს<sup>83</sup>.

<sup>78</sup> ს უ კ რ ი, 35.

<sup>79</sup> ს უ კ რ ი, 27. ასეთი გლოსა მოეპოვება სხვა რედაქციებსაც:

S. Martin, *Arménie*, II 356; Πατκανοβ, *Geogr.*, სომხ. ტექსტი, 16 (ձ ա ն ք ուր ք ն ს ა დ ու ի թ); ს ი ու ხ ნ ა გ ի ո յ Մ ս ո ս ն Տ ա գ ռ ի լ ի ս ի, Վ ს ნ., 605 (როგორც წინამორბედში).

<sup>80</sup> ტფ. გამოც., 1910 წ., 219; *Մսოხნագրութիւնք*. Վ ს ნ. 157.

<sup>81</sup> *Geogr.*, V c. XII § 9, SC I, 244.

<sup>82</sup> M 14.

<sup>83</sup> გეოგრ., *ქან.*, 201, 224, 231, 238, 240, 243—4. პეისონელის წარმოდგენით. *Observ.*, 66—67 და რუკა, ძველი აკამფსისი ანუ (!) აინასი ეხლანდელი ნივალისხევია, Nigalkhevi, თავისი შენაჯადებით Mogaridzé და Gourgour<sup>თ</sup>, ქოროხი კი, Tchorok, სხვა მდინარეა და უღრის ძველ იზისს. ვახუშტით, გეოგრ., 201, 231, *ქან.*, ლივანისხევი ქოროხის ხევია, „ართვინის სანახებითურთ, ვიდრე გერეს სამზღვრამდე, ქოროხის ხეობის იმერი და ამიერი“.

აკამფსისიდან 75 სტ. (= 14—14,7 ვ.) დაშორებით არიანე მდ. ბათუსს (δ Βαθῆς ποταμὸς)<sup>84</sup> ასახელებს. სწორედ ამ მანძილზე ჭოროხიდან ჩრდილოეთისკენ მოდის პატარა ხევი, რომელიც ბათომის უბეს ერთ-ვის და კორონისთავის სახელწოდებას ატარებს ამჟამად. დღევანდელი სახელი ქალაქისა ძველად, საგულევებელია, ამ ხეობაზედაც ვრცელდებოდა. აქ ახლაც არსებობს პუნქტი. ორთა-ბათომის სახელით. ბათუს-ისა და ბათომის ენობრივი კავშირი საცილობელი არ უნდა იყოს: ო ქართ. სახელში ადვილად შეიძლება ჭან.-მეგრ. უ'ს ნაცვალი იყოს (შეადარ. ფოთი — ფუთი და სხვ.). ჭანური უ კი ხშირად გამოდის ბერძნ. ხს შესატყვისად, რისი ერთი მაგალითი ჩვენ ზემოთაც გვქონდა<sup>85</sup> და რაც ჩვენ სალიტერატურო ქართულზედაც შეიძლება ნაწილობრივ გავავრცელოთ<sup>86</sup>. უკანასკნელ თანხმომავთა სხვაობა შესაძლოა ადგილობრივი სახელის ბერძნების მიერ გააზრიანების შედეგი იყოს. ტერმინის ბერძნული ეტიმოლოგია (=ლრმა) მის ბერძნულ წარმოშობას არ ამტკიცებს. სხვათა შორის. არისტოტელე ერთ ადგილას ამბობს: კავკასიონის დიდ სიმაღლეს მოწმობს ის, რომ იგი ჩანს ეგრეთ წოდებულ 'სიღრმეებშიდან', ბათუსებიდან ὁ (Σημεῖον δὲ τοῦ μὲν ὑψηλοῦ ὄρους ἔστι καὶ ἀπὸ τοῦ χαλοῦ μύθου βεβαιῶν...)<sup>87</sup>. მაშასადამე, აქ terminus technicus-თან გვაქვს საქმე, ხომ არ უკავშირდებოდა იგი ჩვენს სანაპიროს სპეციფიკურად (აქ სხვაგანაც გვხვდება)? თუ სახელი ბერძნული წარმოშობისაა, მაშინ ბოლოკიდური მ ადგილობრივ გაფორმებას უნდა მიეწეროს. არ ვიცით. რაზეა დამყარებული ილ. ჭყონიას ცნობა, რომ 'ბათომი' ჭანურად ნიშნავს საფლობს, ჭონჭო მიწას და გურულ 'ლეთემ'ს შესატყვისება<sup>88</sup>.

<sup>84</sup> არიანე, § 9, GGM I, 375#SC I 219.

<sup>85</sup> იხ. მოსაზრებები ჰესსას განმარტებისათვის, აქვე, გვ. 3. ნ. მარის დაკვირვებით, ჭან. გრამ., XIV. ბერძნ. ხ ჭანურში ჩვეულებრივად უ'თია გადმოცემული, ზოგჯერ კიდევ ი'თი. მაგრამ უ'სა და ის მონაცვლეობა თვით ჭანურის დიალექტ. ბოვლენაც შეიძლება იყოს. ასეთი რამ მის ამოსავლურ კილოს ახასიათებს. მდინ. ბათუმს იხსენიებს, Observ., 66—67, რუკაზედაც აღნიშნავს, იქვე, პეისონელი. ავტორისავე განმარტებით, ასე ეძახიან თურქები იმ მდინარეს, რომელსაც ძველად ბათისი ერქვა.

<sup>86</sup> შეადრ. ქართ. პური და ბერძნ. ὁ πυρῆς. ეს პარალელი აღნიშნული აქვს ს. ყაუხჩიშვილსაც, ამარტოლო, 71. იხ. იქვე, სხვა ლიტერატურული ფაქტები და ისტორია ხს უცხოური შესატყვისობათა, გვ. 69—71.

<sup>87</sup> Meteorol., I c. 13, § 18, SC I, 373.

<sup>88</sup> ილ. ჭყონია, სიტყვის-კონა, s. v. — დაბა ბათისს იხსენიებს პანარეტი 1373 წ.; Успенский, Крепость Чор., 167; XV ს. იგი პატარა ცხე-ქალაქი ყოფილა, კონტარინი, 49; იეზუიტი გრანჯერიოც 1615 წ. მას „საქარ-

ბათუსის ჩრდილოეთით შემდეგი მდინარეებია ჩამოთვლილი: 1. აკინასისი ('Ακινάσι), ანონიმით — კინასე, 2. ისილი ('Ισι), 3. მოგრე (Μώγρος), ანონიმით მას ნეგრეც (Νύγρις) პრქმევია. ერთმანეთისგან ისინი თვითოეული 90 სტადიონით არის დაშორებული (= 16,7—17,7 ვ.). ამათგან, არიანეს ცნობით, ისინი და მოგრე-ნეგრე, ანონიმით კი მხოლოდ პირველი, სანაოსნონი არიან<sup>89</sup>. აკინასისი უნდა იყოს კინტრიში, ისინი ნატანები და მოგრე-ნეგრე — სუფსა. ისინი დაახლოებით ამდენზე არიან ერთმანეთისგან დაშორებულნი და ბათოსა და ფოთს შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი მდინარეებია. ამავე დროს, ნატანებსა და სუფსაზე ნაოსნობა მართლაც შესაძლებელია. კინტრიშის შესახებ იმის თქმაც შეიძლება რომ ის უდრის ვახუშტის ხინოს-წყალს (დრის ხინოს ზეობაში), რომლის ცენტრია ხინოში, სადაც საეპისკოპოსო კათედრა იყო<sup>90</sup>. იქნებ აკინასისი|კინას-ე ბერძნული ტრანსკრიპცია იყოს \*ხინოში'ს. ამ უკანასკნელს მორფოლოგიურად და ეტიმოლოგიურად შეადრ. კინ-ტრი-ში. ევლია-ფეფენდის გონიდან ფოთამდე 5 ნავსადგურისთვის ჩაუვლია. სახელები ისეა დამახინჯებული, რომ ძნელია გამოცნობა (სოფარი, ხანდრა, სური, იარისა და რათჯეკ). საინტერესოა მხოლოდ მისი ცნობა, რომ სურის უბეში ძველ ნავმისადგომის კვალი ჩანს. იარისას ნავსადგურში კიდევ ციხედარბაზის ნანგრევებია, სადაც ახლა თხებს ამწყვედევენო. ეს ხუთი ნავსადგური სამეგრელოს საზღვარზეა და აქ მხოლოდ ზაფხულობით მოდიან ვაჭრები, რომელნიც ტყვეებით ვაჭრობენ<sup>91</sup>. ნატანების შესართავთან XIX ს-ში, განსაკუთრებით ბათომის აღებამდე, საკმაო მნიშვნელობით სარგებლობდა, როგორც სავაჭრო ადგილი, შეკვეთილის ნავსადგური.

თელოს ნავსადგურს“ ეძახის; თამარაშვილი, კათოლ. ისტ., თფ. 1902, 138; XVIII ს. შუა წლებში აქ იდგა ოსმალების გარნიზონი და ბათომი ითვლებოდა მთავარ (véritable, „ნამდვილ“) ნავსადგურად დასავლეთ-სამხრეთ („ოსმალეთის“) საქართველოსა და ახალციხისათვის, ხოლო უკანასკნელის გზით საუკეთესო პორტად იყო მიჩნეულა აღმოს. („სპარსეთის“) საქართველოსათვისაც; პე ისონელი, Traité II. 14, 15—16, 41 შებდ.

<sup>89</sup> არიანე, § 9, GGMI, 375|||SC I, 219—220 (ზოგიერთი შეცდომით ტექსტში); ანონიმი, § 43, SC I, 274.

<sup>90</sup> ვახუშტი, გეორგ., წან., 321—2.

<sup>91</sup> 300 UD IX, 167—8. არ არის ინტერესსმოკლებული დ-რ ბლაუს მონაზრება, რომ იარისა|იარისუ — 'Ιαρίσσι; ან იარ-ისუ და რომ ძველ ისინის მონაგონარა, ib., 168, შენ. 2. თუ ხანდრა—ხინ-დერე (ველას ტექსტი, სამწუხაროდ, ზელთ არა გვაქვს და არ ვიცით თარგმანში წარმოდგენილი ვოკალიზაცია რაზეა დამყარებული). მაშინ შესაძლოა იგი იმავე კინასე — ხინოს-წყალს გულისხმობდეს.

ერთი სიტყვით, ამ პუნქტებს მოეპოვებათ ყველა ბუნებრივი პირობა იმისათვის, რომ მათ ძველადაც ყურადღება მოეხვეჭათ.

მოგრე-სუფსადან ფაზის-რიონამდე აგრეთვე 90 სტ. (= 16,7—17,7 ვ.) ყოფილა<sup>92</sup>. ეს ცნობაც სავსებით სამართლიანია.

თვით ფაზის-რიონის შესატყვისობა იმდენად ცნობილია, რომ აქ საჭირო აღარ არის ამაზე სიტყვის გაგრძელება. ცნობილია ისიც, რომ ფაზისი, ძველთა გაგებით, დღევანდელ რიონს მთლიანად არ ჰფარავს. ქუთაისს ზემოთ ფაზისად ძველი მწერლები უკვე ყვირილას სთვლიან. სარაპანის-შორაპანი ფაზისზე ძვეს. მაგრამ არც თვით ყვირილა უპასუხებს მთლიანად კლასიკურ წარმოდგენას ფაზისის სადინარის შესახებ. შორაპანს ზემოთ ფაზისად უკვე, ჩანს, ჩხერიმელა იგულისხმებოდა თავისი სამხრეთული სათავეთ (ბეკოლის-ხევი თუ შავი-წყალი). თუ შეცდომად მივიჩნევთ სტრაბონის — უკეთ ვთქვათ, ერატოსთენეს, რომელზედაც ამ შემთხვევაში დამოკიდებული უნდა იყოს სტრაბონი<sup>93</sup>, ცნობას, რომ ფაზისს სათავე აქვს, სტრაბონის ტექსტით — სომხეთში, ხოლო სქოლიასტის ტექსტითა და დიონისი პერიეგეტის ცნობით — სომხეთის მთებში, და ამ შეცდომის მიზეზზედაც მივუთითეთ<sup>94</sup> და თუ ბუნდოვანია სტრაბონის ცნობა ამ მდინარის სათავეს შესახებ სხვა ადგილასაც, სადაც საერთოდ ფაზისის შესახებ გეოგრაფს უფრო ნიშანდობლივი საუბარი აქვს (ფაზისი, სარაპანის მახლობლად მდებარე ხეობით კოლხეთისკენ მიექანება, იღებს რა სათავეს ზემოთ მდებარე [სახელდობრ?] მთებიდან)<sup>95</sup>, სამაგიეროდ სავსებით კატეგორიულია პლინიუსის ჩვენება (მას იმეორებს, ჩანს, იულიუს სოლინი), რომ ფაზისს სათავე მოსხების <ქვეყანაში> (სოლინი: მოსხების მთებში) აქვს<sup>96</sup>. მოსხების ქვეყნად სამცხე და მიმდგომი მხარე უნდა იყოს მიჩნეული. საინტერესოა, რომ მოსკოვის ელჩები, რომელნიც იმერეთში იყვნენ 1650—1652 წწ. და რომელთაც

<sup>92</sup> არიანე, § 10, GGM I, 375||SC I, 220.

<sup>93</sup> აპოლონი როდოსელი სქოლიასტი ცნობას ფაზისის სომხეთის მთებიდან მომდინარეობის შესახებ პირდაპირ ერატოსთენეს მიაწერს, SC I, 427. თვით აპოლონის და შემდეგ ჩანს მასზე დამოკიდებით სხვების მტკიცება, რომ ფაზისი გამოდის შორეული ამარანტის მთებიდან, ჩვენთვის ჭკაჭკრობით გაურკვეველი რჩება, იხ. Argonaut, II, 399—401, III, 1220, SC I, 413, 421.

<sup>94</sup> აქვე, 32. დიონისი, vv. 692—5, GGM II, SC I, 185. დიონისი ამ „არმენიის“ მთებში სდებს მდ. თერმოდონტის სათავესაც, vv. 772—4. ეს კიდევ უფრო გვარწმუნებს, რომ ფაზისად აქ თავდაპირველად ჭოროხი იგულისხმებოდა. მხოლოდ ჭოროხის სათავე თუ შეიძლება დაეახლოებინათ თერმოდონტისათვის. არმენიის მთები. Γ α η, I, 139.

<sup>95</sup> Geogr., XI, c. 111, § 4, p. 429, Müll.

<sup>96</sup> Natur. h., VI, § 13, SC II, 178. სოლინი, §§ 15, 18, SC II, 278.



დასავლეთ საქართველოს დაწერილებითი აღწერილობა აქვთ შედგენილი, ყვირილას სათავეს იმერეთის სამხრეთით გულისხმობენ: „Под гурельскими горами, течет река Курла [=ყვირილა]. А течет из гурельские земли промеж гор и вышла из гор в Олександрову [=იმერეთის მეფე, ალექსანდრე] землю, и впала в Реонь реку, от Кутатиса ве[р]ст с шесть или с сем“<sup>97</sup>. ‘გურ<ი>ელის მთები’ ლაღო-ახალციხის ქედია, აჭარა-გურიის მთების გაგრძელება, ხოლო ‘გურ<ი>ელის ქვეყანა’ — სამცხე, როგორც ეს სხვა შემთხვევებშიც დასტურდება.

თვით სახელწოდება ‘რიონი’, დღევანდელი რიონის ზემოთა დენისათვის მიკუთვნებით, ძველათვის აგრეთვე არ ყოფილა უცნობი. ეს უნდა იყოს სკილაკე კარიანდელის (IV ს. ჩვენ ერამდე) მდინარე ‘რის’ (‘P:ς), რომელიც მას ფაზისთან ერთად აქვს მოხსენიებული, რიონის ხეობის ზემო რაიონში გულგვებით<sup>98</sup>. იგივეა საგულისხმებელი პლინიუსის რთანის (Rhoan) ქვეშ<sup>99</sup>, პროკოპი კესარიელი მას საბოლოოდ ჰფენს სინათლეს: იუსტინიანეს ისტორიკოსი მოგვითხრობს, რომ იბერიის მხრიდან სამეგრელოსაკენ მიმავალი მერმეროე ჯერ ფაზისში გავიდა, შემდეგ რეონში და, ამრიგად, ფაზისის მარჯვენა მხარეს მოექცა<sup>100</sup>, ეს მდინარე კი, სახელით რეონი (Ρέων ῥεον), დის მუხირესის (μυχιρής) ქვეყანაში, არქეოპოლისიდან ერთი დღის სავალზე რომ არის დაშორებული. აქ ძველთაგანვე კოლხებს ციხე დაუარსებიათ, რომელსაც ამჟამად ლაზები ქუთათიშ (||ქუთათის)-ს ეძახიან<sup>101</sup>. ადგილობრივ ტერმინი რიონი უკვე იმთავითვე აღნიშნავდა ფაზისის ქვემოთა დენასაც, თუ შემდეგში გავრცელდა მასზე, არ ჩანს. ეს კია, რომ ძველქართულ მწერლობაში ამ ფაზისისათვის „რიონია“ ხოლმე შეფარდებული: „მდინარესა მას ფასონსა რომელ არს ენითა ქართულითა რიონიო“, განმარტავს დავით და კონსტანტინე

97 ტოლოჩანოვი, მ. პოლიექტონის გამოც. ტფ., 1926, 164. ასეთივე ცნობა განმეორებულია გვ. 187. არ არის მთლად ნათელი, აგრეთვე, პროკოპის ერთი ცნობა, De bel. goth. IV, c. II, p. 181 CV, რომლის მიხედვითაც ფაზისი იბერიის მახლობლად მდებარე მესხების მთებში დის და სათავეს კი იღებს კავკასიონში. შეადრ. Brosset, Addit., 95—96.

98 სკილაკი, § 81, SC I, 86.

99 Natur. h., VI, § 14; SC II, 179.

100 De bello Goth., IV c. XIII, p. 203 CV.

101 ib., IV c. XIV, p. 207 CV.

არგველთა მარტიროლოგი<sup>102</sup>. საინტერესოა უძველეს რუსულ ცნობებში დაცული ფორმები ამ სახელისა: ე ლ ჩ ი ნ ი მ ა ს რ ека Рьян-ს ეძახის<sup>103</sup>, ი ე ვ ლ ე ვ ი კ ი დაეინებით — Реон-ს<sup>104</sup>. ბერძნული სახელი ძველ ქართულ ძეგლებში გვხვდება დამოუკიდებლადაც, მაგრამ ის საესებით მწიგნობრული და ლიტერატურული გზით შეთვისებული ჩანს (იხ. მაგ., ზემოთ, გვ. 262 'ფასოს', გ. ათონელის სვინაქსარში). ასეთივე მწიგნობრული ჩანს იგი სომხურშიც (*ქասიხა գესო*)<sup>105</sup>. ფაზისზე ნაოსნობის შესახებ არიანეს სპეციალურად არაფერი უთქვამს და ანონიმი ისწრაფის შეავსოს ეს ხარვეზი: მისი ცნობით, მდინარე სანაოსნოა 100 სტადიონის (=18,5 ვ.) მანძილზე<sup>106</sup>. ეს ცნობა არ ეთანხმება სხვა ჩვენებებს. სტრაბონი, ან, უკეთ რომ ვთქვათ, მისი წყარო ამტკიცებს, რომ ფაზისი სანაოსნო იყო სარაპანის-შორაპანამდე<sup>107</sup>. უფრო დაწვრილებით ამ საგანზე პლინიუსი გვიამბობს: ყველაზე განთქმული პონტოს მდინარეთა შორის — ფაზისი, უდიდესი ხომალდებისათვის სანაოსნოა 38 500 ნაბიჯის (=53,5 ვერსს) მანძილზე და შემდეგ დიდ სივრცეზე — მომცროთათვის<sup>108</sup>. პირდაპირი ხაზით ამ მანძილს დაახლოებით ორპირამდე მივყავართ, ნამდვილად კი საძიებელი პუნქტი შესაძლოა სუჯუნის რაიონში დაიდვას. XVII ს. პირველ ნახევარში, იმავე რუს ელჩთა მოწმობით, ნიჩბიანი ნაევებით რიონზე ზღვიდან ყვირილას შესართავამდე დადიოდნენ<sup>109</sup>. და ამ წყლის გზას ორი დღე ჰქირდებოდა<sup>110</sup>. ვახუშტით, რიონზე „ვლენან ნაევებითა

102 სა ბ ი ნ ი ნ ი, საქ. სამ., 328, რიონის ხსენება იხ. აგრეთვე, ლ. მ. როველთან, М 209, 17; შეადრ. ვახუშტი, გეოგრა., წან. 261: „ბერძენნი უწოდებენ ფა-ონს“.

103 Белокуров, Материалы для русской истории, М., 1888, 324.

104 პოლიევქტოვი, ტოლოჩანოვი, 81, 121—125, 164 და მრავ. სხვ. ადგ.

105 სუჯრი, 27. ფსევდო-პლუტარქის ცნობით (პან. 153), მდ. ფაზისს წინათ არქტურე (Ἀρκτοურε) ერქვა. არ ჩანს, რაზეა დამყარებული ეს ცნობა.

106 ანონიმი, § 45, SC I, 274. მილიონებში შესატყვისად რიცხვი 4-ა მოღებული, რაც აშკარა შეცდომაა.

107 Georg., XI, c. II, § 17, p. 427 Mull. ხომ არ ზღუდავს ამას სტრაბონისავე მეორე ცნობა იხ., XI, c. III, § 4, p. 429, რომ მთებიდან ჩამოსული ფაზისი იერთებს სხვადასხვა წყაროს, ბარში კი სხვა მდინარეებსაც, მათ შორის გლავეკსა და ჰიპესაც და ხდება წყალსავსე და სანაოსნო. ხომ არ უნდა გავიგოთ ეს ჩვენება ისე, რომ დასახლებული მდინარეებიდან იწყებოდა ფაზისზე ნაოსნობა?

108 Nat. h., VI, § 13, SC II, 178.

109 ტოლოჩანოვი, 164, 187. შეადრ. Броневский. Новейшая географическая и историческая известия о Кавказе, Москва, 1823, I 146.

110 იქვე, 157, 188.

ზღვიდამ ბაჟამდე<sup>111</sup>. როგორც საერთო აღწერილობიდან და რუკიდანაც ჩანს, 'ბაჟი' უდრის დღევანდელ ბაშს, ასე რომ, თითქმის იგივე სანავიგაციო მანძილია ნაჩვენები<sup>112</sup>.

ტერმინმა 'ფაზის'მა იტალიელების მეშვეობით ახალ დრომდე მოაღწია. ევლია-ფეენდი ამ მდინარეს ფაშ-ჩაის უწოდებს<sup>113</sup>. მდინარესთან ერთად ეს უძველესი სახელწოდება შეინარჩუნა ქალაქმაც, იმთავითვე მდინარის შესართავთან მდებარემ. არიანეს დროს აქაურ სიმაგრეში 400 რჩეული მეოპარი მდგარა. მისი დანიშნულება, ამას ავტორი მკაფიოდ აღნიშნავს, წყლით მავალთა, ე. ი. ნავიგაციის, დაცვა ყოფილა. ეს სიმაგრე უკვე თავისი ადგილმდებარეობისა და ბუნებრივი პირობების მხრით უნდა ჩათვლილიყო მეტად ძლიერად, მაგრამ, გარდა ამისა, ის ხელოვნურადაც კარგად ყოფილა გამაგრებული. წინათ კედელი მიწისა და კოშკები (ბურჯები) ხისა ჰქონია, შემდეგ ერთი-ცა და მეორეც გამომწვარ აგურისგან აუგიათ მკვიდრ საძირკველზე და ზედ საომარი მანქანები დაუდგამთ. გარშემო ორმაგი ფართო თხრილი ყოფილა შემოვლებული. ერთი სიტყვით, ციხე ეხლა ისეა გამართული, ამბობს არიანე, რომ მის მეციხოვნეთ არამც თუ გარემოცვის შიში არ ელით, არამედ ვერც ერთი ბარბაროსი ახლოც ვერ გაივლისო. მაგრამ რადგანაც თვით ნავსადგურიც საიმედო თავშესაფარი უნდა ყოფილიყო ხომალდებისათვის და, ამას გარდა, დაცვა სჭიროდათ სიმაგრის გარეთ მდებარე ადგილებსაც, რომლებიც დასახლებული ყოფილა სამსახურიდან გამოსული სამხედრო პირებითა და მოვაჭრე ხალხით, არიანეს გადაუწყვეტია ციხის კედლის ორმაგი თხრილიდან ახალი თხრილიც გაეყვანა თვით მდინარემდე. იგი ნავსადგურსა და კედლის გარეთ მდგომ სახლებს შემოუვლისო<sup>114</sup>. როგორც ამ აღწერილობიდან ჩანს, სიმაგრე ზღვისპირსა და მდინარეს რამდენიმედ დაშორებული ყოფილა. პტოლემეს ცნობითაც, რომელსაც ზუსტი მნიშვნელობა, რა თქმა უნდა, არა აქვს, მისი საერთო

111 გეორგ., ჟან., 261.

112 რიონზე ნაოსნობა წარმოებდა, ჩანს, მთელი საშუალო საუკუნეების მანძილზე. შამანდავლა დადიანის სიგელში (XV ს. მეორე ნახევარი) დადასტურებულია, რომ „წყლის პირსა ქალადიდს რიონს ზედან ნახევარი ბაჟი [იგულისხმება ნაის ბაჟი] ხოფისა ღთისმშობელისა არის და ნახევარი კათოლიკობისა“, დას. საქ. საბ., I, 1. ეს საბუთი განახლებულია და, შესაბამისად, მოცემული ცნობა განმეორებული ლევან დადიანის მიერ (XVII ს.), საქ. სიძე., I, ნაწ. I, გვ. 27.

113 300 UD IX, 168. პეისონელთ. Observations, 58, თურქები მას Nehre Fache, მდინარე ფაშს უწოდებენ. ასეთივე ცნობა ნ. შარდენის რუკაზე, Voyage, ხოლო ლამბერტის რუკაზე აღნიშნულია მისი იტალიური სახელწოდება Fasso.

114 არიანე, § 12, GGM I, 376; SC I, 221.

ტლანქი შეცდომების გამო მანძილთა გამოანგარიშებაში, ქალაქი მდინარის შესართავს დაშორებული ყოფილა ორმოცდახუთი მინუტით<sup>115</sup>. შემდეგ ყურადღებას იქცევს არიანეს ცნობა, რომ მდინარეში შემსვლელთათვის ხელმარცხნივ აღმართული იყო ფასიანური ღვთაების ქანდაკება, რომელიც მას 'რეა' სჩვენებია (*εἰς τὴν ἀριστερὰν ἐν τῷ ποταμῷ ἦν ἑστῆσθαι ἑὸς θεοῦ*)<sup>116</sup>. ანონიმი კი პირდაპირ ამბობს, რომ ქალაქი ფაზისის მარცხენა ნაპირას იყო გაშენებული<sup>117</sup>, რაც ეთანხმება სტრაბონის ჩვენებას, რომ კოლხების ემპორიუმი (სავაჭრო პორტი, პუნქტი) ფაზისი იმავე სახელის მდინარეზე იდო და შემოფარგლული იყო ერთი მხრით მდინარით, მეორეთი — ტბით (=პალიასტომი) და მესამეთი — ზღვით<sup>118</sup>. ქალაქი მილეთელების კოლონიად ითვლებოდა; ზოგნი მის დამაარსებლად თემისტაგორასაც ასახელებდნენ<sup>119</sup>. პლინიუს სეკუნდი დამატებით მდინარის შესართავში უსახელო კუნძულების არსებობას აღნიშნავს<sup>120</sup>. ეს ცნობა ალბათ რიონის დელტასა და უფრო ზემოთ მდებარე მის ქალაქებს გულისხმობს, რასაც როგორც თანამედროვე, ისე ძველ (მაგ. ლამბერტის, შარდენის, პეისონელის) რუკებზედაც თავისი ადგილი აქვთ მიჩენილი.

ქალაქმა, როგორც უკვე ვამბობდით. ახალ საუკუნეებშიც მოიტანა თავისი კლასიკური სახელი, რომელიც იტალიელებს უნდა გადმოეცათ თურქებისთვის (ეს უკანასკნელნი ფაშს ეძახდნენ მას, ისევე როგორც მდინარეს)<sup>121</sup>, ადგილობრივ კი, როგორც ჩანს, ძველი დროიდანვე, მას ფოთ||ფუთ'ს ეძახდნენ. ნათარგმნი ტექსტის „ფასოა, სოფელსა შინა მეგრელთასა“-ს განმარტებისათვის, „ფოთსა იტყუს“-ო, შენიშნავს უცნობი ქართველი სქოლიასტი<sup>122</sup>. საქართველოსაკენ მიდენილს გ. ათონელს სამისონიდან ფოთამდე ნავით უმგზავრია, და აქედან

<sup>115</sup> Geogr., V, c. IX, §2, SC I, 240, XV ს. შუაწლებშიც ქალაქი ზღვისპირიდან მოშორებით იდო რიონის ნაპირზე, კუნძულის ზემოთ და მის აღმოსავლეთით, კონტარინი, 49.

<sup>116</sup> § 11, GGM I, 376||SC I, 220.

<sup>117</sup> § 44, SC I, 274.

<sup>118</sup> Geogr., XI c. II § 17, p. 427, Müller, შუალრ. იქვე, c. III, § 4 p. 429.

<sup>119</sup> P. Mela, De chorographia, I, § 108, SC II, 117. სტეფანე ბიზანტიელი, S. V. SC I, 268—9.

<sup>120</sup> Nat. h., VI § 13, SC II, 179.

<sup>121</sup> პეისონელი, Traité, II, 15 და Observ., რუკა; გიულდენშტედტი I, 410.

<sup>122</sup> V მსოფლიო კრების კანონების ქართული თარგმანის მინაწერი, ქრონიკა, II, 88, შენ.

უკვე სახედრით ქუთაისისაკენ<sup>123</sup>. შემდეგშიც ეს სახელი ქართულ მწერლობაში უმთავრესად ამ ფორმით გვხვდება<sup>124</sup>. უფრო ძველი და მორფოლოგიურადაც უფრო საინტერესო სომხური ისტორიული ლიტერატურის ფაქტებია<sup>125</sup>. ეს ძველსომხური ფორმა ამ სახელისა — ფოთ, მერმინდელი გამოთქმით — ფუთ, *ϕιουθ* რომელიც უეჭველია არა ბერძნულ, არამედ ადგილობრივ, ქართულ ფორმასთან დაკავშირებულ წყაროდან მომდინარეობს, გვიმოწმებს, რომ ძირეულ ხმონაცვანს მოსდევდა კიდევ ერთი რადიკალი, რომელიც ქართულში ამჟამად გამქრალია. ეს რადიკალი, სომხურში ნახევარხმოვან იოტით გამოხატული, საშუალებას გვაძლევს, ქართველური ენების, კერძოდ ქართულის, ფონეტიკური წესების გათვალისწინებით, სახელდობრ, რომ *ფ* ზოგჯერ *ს-ს* დასუსტების შედეგია, სომხ. ფორმის შესაძლებელ პროტოტიპად 'ფოთს' ვიგულისხმობთ, რაც, თავის მხრით, ბერძნული სახელის ფუძესთან „ფასიდ“ დიდს გარეგნულ მსგავსებას აჩენს. თუ ეს მსგავსება არ გვატყუებს და აქ ერთისა და იმავე ტერმინის სახეცვლილებებია მხოლოდ, მაშინ ბერძნულ ფორმას სიძველის პრიორიტეტი უნდა მიენიჭოს, ვინაიდან ა'ს შეცვლა ო'თი მეგრულ ნიადაგზე თავისუფლად აიხსნება, პირუკუ დასკვნისათვის კი საბუთი არ მოგვეპოვება. ეხლანდელი მეგრული ფორმა ფუთი, ჩანს, შედარებით ახალია: ზემოთ დასახელებული მეგრული წარმოშობის დოკუმენტები მას არ იცნობენ, რაც, ძალიან საეჭვოა, ლიტერატურული ტრადიციის გავლენის ნაყოფი იყოს<sup>126</sup>.

ფაზისიდან გამოსულთ არიანესა და მის მხლებლებს ჩაუვლიათ სანაოსნო მდინარე ქარიენტისათვის (= ამო, სასიამოვნო, *χαρῖνον ποταμόν*), რომელიც მდ. ფაზისზე 90 სტადიონით (= 16,7—17,7 ვ.)

<sup>123</sup> გ. მთაწმიდელის ცხოვრება, ათონის კრებული, 319.

<sup>124</sup> „ფოთელი ნაეი“, დას. საქ. საბ., I, 14, შეადრ. იქვე 43, 44, 45; ვახუშტი, გეოგრ. ჩან., 299 და სხვ.

<sup>125</sup> *ἡ სიონιანა ხეხარავი*. - *გეოგრაფიკი*, სტ. ტარონელი, 125. ვარდანო, 92, რუს. თარგმ.

<sup>126</sup> ო'ს უ'დ განვითარება მეგრულში უჩვეულოს არას წარმოადგენს. რომ სახელში იმთავითვე უ ყოფილიყო, ქართულშიც იგი თავს შეინახავდა, რადგანაც ქართულში ეს ტერმინი მეგრულიდან უნდა იყოს შესული. შემდეგ გასათვალისწინებელია, რომ 'ფუთი'ს სახელსვე ატარებს სოფელი ზემო იმერეთში, ძირულას ხეობაში, ამ მდინარის შესართავის მახლობლად, ვახუშტი, გეოგრ., Br. 364, საქ. დაყოფა, 73, და რუკები. რა კავშირში იმყოფება ეს ფუთი პირველთან, გასარკვევია. სოფ. ფუთი იხსენიება აგრეთვე XI საუკუნის ცნობილ საბუთში, ე. წ. ნიკორწმინდის სიგელში: „უარაზ-უაჩე შემოსწირა...ფუთს გლეხი ორი“, ქრონიკ. II. 45. საბუთის წარმოშობა და კონტექსტი აქ ძირულას ხეობის პუნქტის გულეების შესაძლებლობას გამორიცხავს, სავარაუდო რაიონში კი ამჟამად ასეთი სოფელი არ ჩანს, თუ აქ დღევანდელ „ფუტიეთს“, რაჭაში, საბუთში აღნიშნულ სხვა სოფლების მახლობლად, არ ვიგულისხმებთ, საქ. დაყოფა, 68, და რუკები.

ყოფილა დაშორებული, ხოლო ქარიენტინდან ასეთივე მანძილის გავლის შემდგომ მოგზაურთ მდ. ქობისათვის (||ხობ...) მიულწევიათ (ჯამბი), შიგ შესულან და ლუზა დაუბამთ. აქ არიანეს რალაც მნიშვნელოვანი საქმე უნდა ჰქონოდა, იმიტომ რომ კეისარს სწერს, ლათინური წერილით გაცნობებ, თუ რად დავდექით აქ და ან რას ვაკეთებდით, თითქოს განსაკუთრებული კონფიდენციალურობის დაცვა იყო საჭირო<sup>127</sup>.

ქობ-ე თუ ხობ-ე (ხი, ჯ შეიძლება გამოხატავდეს როგორც ერთს, ისე მეორე, ადგილობრივს, ბგერას), რა თქმა უნდა, არის დღევანდელი ხობი (როგორც ძველად, ისე ამჟამად, გვხვდება ფორმა ხოფიც. ამჟამად. გარდა ამისა, ზოგჯერ ხობიც იხმის)<sup>128</sup>, ვახუშტის ხორგისწყალი<sup>129</sup>, რომელიც ეხლაც სანაოსნო მდინარედ ითვლება. სელეზნიევის აღწერით, იგი ღრმაა და მასზე 30 ვერსის მანძილზე შეუძლიათ ნაევბს სიარული<sup>130</sup>. ნაოსნობა ხოფზე წარმოებდა ოდიშის სამთავროს ხანაშიც. 1675 წ. ლევან დადიანმა ბიჭვინტის საკათალიკოზო საყდარს დაუდასტურა, რომ „ხორგას [სოფელი მდინ. ხობზე დაახლოებით 30 ვერსის მანძილზე წყლის გზით ზღვიდან] სამი ნავი ვაჭარი თუ მოვიდეს ერთი ბაზირვანი ვაჭარი სახობოს კაცისას [ხობის ტაძრის, მაშასადამე, კათალიკოზის, ყმისას] დადგებოდესო“<sup>131</sup>. ხორგას. ხომალდების სადგომს, იხსენიებს ერთ საბუთში შამანდავლა დადიანიც (XVII ს. მეორე ნახ.)<sup>132</sup>. გაცილებით უფრო ადრე, XV ს. მეორე ნახ., შამანდავლა დადიანი (ზემთ მოხსენიებულის შორეული წინაპარი) ამტკიცებს (და შემდეგ. XVII ს. პირვ. ნახ., ლევან დადიანი იმეორებს), რომ „კემხელს მესამედი წყლის ბაჟი [ხობის] ყოვლადწმიდისა არის“<sup>133</sup>, კემხელი კი იგივე ხობია, პეისონელის ცნობით, „le Kobid

<sup>127</sup> არიანე, § 13, GGM I, 376—7||SCI, 221; ანონიმი, § 47, SC I, 275, ანონიმი ხაზგასმით აღნიშნავს რომ ხობიც სანაოსნოა. ხობის განსაკუთრებული მნიშვნელობა არიანეს თვალში იქიდანაც ჩანს, რომ მას ცალკე აქვს აღნიშნული (§ 14) მანძილი ხობიდან სებასტოპოლამდე.

<sup>128</sup> საქ. სიძვ., I, ნაწ. I, 26—31, 55; დას. საქ. საბ., I, 1, 20—21, 76, 84, 91—2 და სხვ.; Кн и ш и д з е, Грамматика Мингрельского (Иверского) Языка, с хрестоматиею и словарем, МЯЯ, VII, С.—П. 1914, S. V.

<sup>129</sup> გეოგრ., 396 Br.

<sup>130</sup> М. Селезнев, Руководство к познанию Кавказа, СПб, 1847, кн. II, 118.

<sup>131</sup> ქრონიკ., II, 490; დას. საქ. საბ. I, 77.

<sup>132</sup> საქ. სიძვ. II, 82.

<sup>133</sup> დას. საქ. საბ. I 1; საქ. სიძვ. I, ნაწ. I, გვ. 27: „...კემხელს მესამედი ნავი და ბაჟი ყდ წღისა არის“; აქ კიდევ უფრო გარკვევითაა ნათქვამი, რომ საქმე ხომალდების ბაჟს ეხება.

*zkhal* que les Turcs appellent par corruption *Kemkhal*<sup>134</sup>. მდინარის სავაჭრო-სანაოსნო ხასიათის წყალობით, ნაწილობრივ, შესართავთან მდებარე ნავმისადგომს ანალოგიური მნიშვნელობა უნდა მოეპოვებინა. აქ 1821 წ. გახსნილ იქნა პორტო-ფრანკო და იმ ხანებში იგი მთელი ამიერკავკასიისათვის ერთადერთს საქონლის საწყობს წარმოადგენდა<sup>135</sup>. სელეზნევის მტკიცებით, მას რუსებმა უწოდეს რედუტ-კალე, ხოლო „ნაციონალური“ სახელი, როგორც ბროსე ამბობს, ყუღევი, რომელიც ამჟამად კულე-ყულეს ფორმით იხმარება<sup>136</sup>.

თუ ზემოთ დადგენილ ლოკალიზაციას მივიღებთ და საფუძველი არა გვაქვს იგი არ მივიღოთ, მაშინ იძულებული ვიქნებით დავასკვნათ, რომ ქარიენტი არის 'ცივი', სხვა მდინარე ამ რაიონში არ არის. ცივს ამჟამად საკუთარი შესართავი არა აქვს, იგი ხობს უერთდება თითქმის უკანასკნელის შესართავთან<sup>137</sup>. მაგრამ შესაძლოა წინათ დამოუკიდებლადაც შეჰერთოდა ზღვას. მისი დღევანდელი მიმართულებაც ამის ეჭვს ჰბადებს: მდინარე თითქმის მიდის ზღვის ბაგესთან და მოულოდნელად უხვევს ჩრდილოეთით ხობისკენ, ისე რომ კუთხეს ჰქმნის 90°. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს მოცემული სანაპიროს გეოლოგიური ისტორიაც<sup>138</sup>. ქარიენტი სანაოსნო ყოფილა. ცივზედაც ნაოსნობა შესაძლებელია. სელეზნევის მოთხრობით, იგი ღრმა ყოფილა შესართავთან იმღენად, რომ მასში ჩაძირული სამანძიანი ხომალდი მთლიანად დაფარულა<sup>139</sup>. გარდა ამისა, თვით ძველი სახელიც მდინარეს, ვფიქრობთ, შერჩენილი აქვს: რუსულ ხუთვერსიან რუკაზე მის ზემოთა დენის, თუ ერთ-ერთი შემდინარის, სახელწოდებად აღნიშნულია *Kapat* რაც უკვე ამ ფორმითაც ძველ ბერძნულ სახელს გვაგონებს. მაგრამ კიდევ უფრო მკვიდრი გახდება ეს დაახლოება, თუ მოვიგონებთ, რომ ზემოთ გამოყენებულ საბუთში შამანდავლა დადიანისა (XV ს. მეორე ნახ.), ეს გეოგრაფიული ტერმინი თითქმის თავის პირვანდელი ფორმით წარმოგვიდგება. იქ, სახელდობრ, ნათქვამია: „წყლის პირსა ქალაღიდს რიონსზედან ნახევარი ბაჟი ხოფისა ლთისმშობელისა არის და

<sup>134</sup> Observations, 59 და იქვე, რუკაზე: „K o b i d z k h a l i, En Turs Kemkhal“; შარდენის რუკაზედაც, ფრანგ. გამოც., აღნიშნულია: „Kelmhel[il] ant. Cobus“.

<sup>135</sup> Селезнев, II, 119-

<sup>136</sup> იქვე, II, 130; ბროსე, Voyage, VIII 147; ყიფშიძე, მეგრ. გრამ., ლექს., S. V.

<sup>137</sup> Селезнев, II, 118 და რუკები.

<sup>138</sup> იქვე, ხობის შესართავის შესახებ.

<sup>139</sup> იქვე.

ნახევარი კათალიკოსს, ქარიანტას და კემხელს მესამედი წყლის ბაჟი [ლევან დადიანის სიგელში: „ქარატას და კემხელს მესამედი ნავი და ბაჟი“] ყოვლად წმიდისა არის<sup>140</sup>. ვინაიდან კემხელი, როგორც ვნახეთ. მდ. ხობს აღნიშნავს, სრულიად ბუნებრივია, რომ ხობის ტაძრის მეორე საბაჟო წყალში ცივი დავინახოთ. შესაძლოა აქ სოფლების სახელები იგულისხმებოდეს და არა მდინარეებისა. მაშინ კემხელი სოფ. ხობი იქნებოდა. ქარიანტა კი — თანამედროვე ქარიატა, სოფელი ქვემო-ხორგის თემში<sup>141</sup>. რუკის მიხედვით, სოფ. ქარიატა მდ. ხობის ნაპირზე ძვეს: უნდა ვიფიქროთ, რომ სახელი (იქნებ თვით სოფელთან ერთად) გადმოტანილ იქნა მეზობელ მდინარისგან. ცალკე ცივი (ალბათ მისი ქვემო ნაწილი, ან ერთ-ერთი შენაკადი) შესაძლოა იგულისხმებოდეს ამავე საბუთში ცუ'ს ქვეშ, როცა განსაზღვრულია, რომ „აგრევე ჭურიას და ცუს შუა ტყე და წყალი ყოვლად წმიდისა არის“<sup>142</sup>. ჭურია ახლანდელი ჭურია უნდა იყოს, მდინარე ხობის ჩრდილოეთით.

ქარიენტისა და ხობის ასეთ ლოკალიზაციას არ ეთანხმება არიანეს მიერ მოცემული მანძილები: ეს პუნქტები ბევრად უფრო ახლოს არიან როგორც ერთმანეთთან ისე რიონის შესართავთანაც<sup>143</sup>. მაგრამ ქვემოთ ვნახავთ, რომ ფაზისის ზემოთ რაღაც საერთო, ჯერ გაურკვეველი, მიზეზის გამო ჩვენი პერიპლის ავტორი ხშირად ღალატობს თავის ზედმიწევნილობას მანძილების ანგარიშში.

ხობიდან 210 სტ (39—42 ვერს.) მანძილზე არიანე ასახელებს სანაოსნო მდ. სიგამე||სინგამეს (Σιγαμηου ποταμος, ქვემოთ ორი გამოით); ანონიმი უმატებს, მას ზიგანისსაც ეძახიანო<sup>144</sup>. აქ უნდა ინგური

140 დას. საქ. საბ., I, 1; საქ. სიძვ., I, ნაწ. I, 27.

141 საქ. დაყოფა, 127; საქ. რუკა. აღ. ჯავახიშვილის რედაქციით, 1930 წ.

142 დას. საქ. საბ., I, 2.

143 მანძილების ეს წინააღმდეგობა აბნევედა მკვლევრებს: სწორედ ამის გამო იფიქრა ბრუნმა, 300UD IX, 169, შენ. 3, რომ ხარიენტი არის რიონი ხოლო ფაზისის შესართავი პალეოსტომის შესართავში უნდა ექძიოთო, რაც, რა თქმა უნდა, მცდარია. ვფიქრობთ, არც იმას ექნებოდა საფუძველი, რომ სოფ. ქარიატის დღევანდელი მდებარეობის მიხედვით (თუ რუკის ცნობა მართალია) ქარიანტად თვით ხობი მიგვეჩნია, ძველი ხობი კი, შესაბამისად, ჭურიასთან დაგვეკავშირებინა: არც ჭურია უპასუხებს თავის ახალ როლს და ხობი ტერმინიც ძალიან მკვიდრად შერჩენილი ჩანს თავის ძველ ადგილზე (მდინარე და სოფელი). თვით ტერმინი ქარიენტი — სასიამოვნო არის ბერძნების მიერ შერქმეული სახელი, თუ მხოლოდ გააზრიანება, გაურკვეველია. ქარიანტა კი თავისი დღევანდელი ფორმით ბერძნულთან შედარებით თითქოს უფრო ახალი უნდა იყოს.

144 არიანე, § 13, GGM I, 377||SCI, 221; ანონიმი, § 47, ||SC I, 275.



ვიგულისხმობთ, როგორც ჩანს, მიუხედავად იმისა, რომ მანძილი მთლად შემცდარია<sup>145</sup>.

შეუძლებელია, რომ ასეთი დიდი მდინარე ჩვენს პერიოდში გამოეტოვებინათ. ნაოსნობის შესახებაც ცნობა ენგურს შეეფერება, იგი დღესაც სანაოსნოდ ითვლება<sup>146</sup> და ძველდაც მასზე ნავებით მოგზაურობის შესახებ დადებითი ჩვენებები მოგვეპოვება. ცნობილი შარდენი, მაგ., სოფ. ანარგიაში (=ანაკლიას), რომელიც ზღვიდან დაშორებული ყოფილა ორი მილით, ასულა ენგურით (Langur). ანარგიადან მან შემდეგ კიდევ ორი ლიეთი (lieues) აიწია ზევით ისევ ენგურით (რომელიც მას შეედომით ძველი ასტელეფი, Astolphe, ჰგონია) მთელი თავისი ბარგით. უკან ანაკლიიდან შარდენი ისევ წყლით დაბრუნებულა და ერთი საათის შემდეგ უკვე ზღვაში გასულა. მისი ნავი (Felouque) იმდენად დიდი ყოფილა, რომ თვითონ მასა და მის ბარგს გარდა შიგ კიდევ თურმე 20 კაცამდე თავსდებოდა. ლანგური (Langur ასეა რუკაზედაც=ინგურს) ჩქარა დის (est rapide) და მას უნდა კარგად იცნობდნენ, რომ დატვირთული ნავით ქვევით ჩახვიდნენ, რადგან აქ ხშირია მეჩეჩი (basfonds), რომლებშიც ნავები იფლობიანო<sup>147</sup>. პირობებმა, რომელნიც ყულევის წარმომშობ მიზეზებთან ანალოგიური ხასიათისა არიან, ხელი შეუწყვეს ენგურის შესართავთან სავაჭრო ნავსადგურის, ზემოთ მოხსენიებული ანაკლიის, შექმნას. ოდიშის ნავსადგურთა შორის, რომელთაც ჩამოსთვლის ზემოთ თავის ადგილას გამოყენებული სიგელი შამანდავლა დადიანისა (XVII ს. მეორე ნახ.), ანაკლიაც არის აღნიშნული: „ტყაყურს და მორკვლას, ანაკლიას, ხორგას, ხომალდები სადაც დადგეს“, ხოლო შარდენის სიტყვით, იგი სამეგრელოს უმნიშვნელოვანესი ადგილი იყო, სადაც თურქები ტყვის ვაჭრობას აწარმოებდნენ<sup>148</sup>. არსებობს გარდმოცემა,

---

<sup>145</sup> დასაჩერებელია მულერის მოსაზრება, რომ არიანეს წყაროში მანძილი აღნიშნული იყო 0'-თი (=70), რაც გაუგებრობით შეუტეულიათ 0'-ზე (=210), FHG V, 176, apud; Ф. Брун, Черноморье, т. II, Одесса, 1880, II, 249. იქნებ ამავე შეცდომაზე მიგვიბრუნებდნენ ტექსტის უცნაური (ასეთი დიდი რიცხვს თვალსაზრისით) გამოთქმა არა უმეტეს 210 სტ.-ისათ.

<sup>146</sup> Константинов, Очерк равнины Риона, Хопи и Ингура, გვ. 44 [Сборник газ. Кавказ, издаваемый О. И. Константиновым. Первое полугодие 1847 г. Т. 1847 г.].

<sup>147</sup> შარდენი, ტ. II, გ. II, 16—17, 19—20, 69; რუს. თარგმ. 110, 112 (შეცდომით ტექსტში), 143.

<sup>148</sup> საქ. სიძვ. II, 82; შარდენი, ტ. II, გ. II, გვ. 16.

რომ ის ძველი ქალაქის ჰერაკლეს ადგილასაა გაშენებული<sup>149</sup>, მაგრამ თუ არ ვცდებით, უკანასკნელი კლასიკურ მწერლობაში არსად არის მოხსენიებული. შესაძლოა, ეს სახელი იტალიელების მიერ იყოს დარქმული, რომელთაც ამ სანაპიროზე ბევრი ძველი ბერძნული სახელწოდება შეინახეს და საერთოდ ბერძნული ონომასტიკონისადმი დიდი მიდრეკილება გამოიჩინეს. ამ შემთხვევაში მათ შეეძლოთ ეს ძველი გეოგრაფიული ტერმინი, რომელიც კლასიკურ რუკებზე სხვაგან არა ერთ ადგილას გვხვდება, ან ობიექტისათვის დაეკავშირებინათ ან რაიმე გადმოცემის ზეგავლენით, ან თავისი ნებით, თვით სახელწოდების პოპულარობის გამო<sup>150</sup>.

სინგამს მოსდევს მდინარე ტარსურა (Ταρσούρα ποταμός)<sup>151</sup>, რომელსაც ანონიმის დროს თითქოს მოქე თუ მოხეს-ეძახდნენ<sup>152</sup>. მანძილი მათ შორის უდრის 120 სტ. = 23,5 ვერსს. ტარსური დღევანდელ ოქტომის მდინარედ უნდა ვიგულისხმოთ. გუდავას საყუდელი ტარსურიდან 150 სტადიონის მანძილზე აღნიშნულია მდინარე ჰიპპი = ცხენი (Ἱππιος ποταμός)<sup>153</sup>. რომელსაც ანონიმის დროს თურმე ლაგუმფსას (Λαγυμφάξ) ეძახდნენ<sup>154</sup>. 150 სტ. = 29,5 ვერსს. თუ ეს მანძილი სინამდვილეს შეეფერება, ეს დღევანდელი თოუმუში უნდა იყოს. მაშინ არიანეს აღუნიშვნელი დაურჩებოდა უფრო დიდი მდინარეები — მოქვი და ლალიძგა, მაგრამ როგორც წყაროების მიმოხილვისას ვამ-

149 შარდენი, I. c.; პეისონელი, Observ., 62, მას პლინიუსის ჰერაკლეს უახლოებს, მაგრამ ეს უკანასკნელი სხვაგანაა საქიბელი; იხ. აგრეთვე, აღნიშნულ თხზულებათა და აგრეთვე ლამბერტის რუკები. ბროსე ამბობს, Voyage, VIII, 147, რომ მან ანაკლიაში ვერ შეამჩნია ის ზღვისქვეშ მოქცეული ნანგრევები, რომელთა შესახებაც შარდენი ლაპარაკობს. სამაგიეროდ, სხვა ნანგრევები უნახავს, რომელთა წარმოშობა და დანიშნულება მისთვის გაუგებარი დარჩენილა.

150 პეისონელი, Traité II, 14, რომლის დროს აქ ოსმალების გარნიზონი მდგარა. ამტკიცებს, რომ აქაური ქვის სიმაგრეები გენუელების მიერ არის აშენებული. ფორმალურად ერაყლეს განვითარებისათვის ანაკლია-ანარკია მდგ მეგრულ-ქართულ ნიადაგზე დაბრკოლება არ არსებობს. მისიონერი იეზუიტი გრანჯერიო სამეგრელოს სოფ. მოქვიდან 1615 წ. წერს, რომ გურიიდან წამოსულები ისინი ქერა შევიდნენ მდინარე რიონში, მეორე დღეს კი მივიდნენ ერეინხანს, Ereinchan-ს (Héraclée), თამარაშვილი, კათოლ. ისტ., თფ., 1902, 140. არ ჩანს, ვის ეუთვნის ფრჩხილებში ჩასმული განმარტება; თუ ავტორს, მაშინ ამ პუნქტის სხვა სახელიც გვეძლევა ხელთა, მაგრამ, შესაძლოა, აქ სხვა რომელიმე ადგილი იგულისხმებოდეს.

151 არიანე, § 13.

152 ანონიმი § 47, SC I, 275.

153 არიანე, § 13.

154 ანონიმი § 47, SC I, 275.

ბობდით, მდინარეებს არიანე ასახელებს ალბათ არა ზოგად ჰიდროგრაფიულის ინტერესის გამო, არამედ, სავსელებელია, მათს შესართავთან მდებარე რაიმე მნიშვნელოვანი პუნქტის. კერძოდ, ნავსაყუდელის, მიხედვით. ყურადღებას იქცევს, რომ თოუმუშიდან ცოტა უფრო სამხრეთით დის შედარებით მცირე მდინარე, რომელიც ცხენისწყალის (მეგრ. ცხენი წყარი?, აფხ. ცხენ-წყარ) სახელს ატარებს. იქნებ ჰიპოთაზ რაიმე კავშირი ჰქონდეს? შეადრ. ანალოგიური ფაქტი სამხრეთ-იმერეთის რაიონიდან.

ჰიპოტიდან 30 სტ.=5,9 ვერსითაა დაშორებული მდინარე ასტელეფის (ბ. Ἄστυλῆφης)<sup>155</sup>, რომლის შესახებ ანონიმი გვაცნობებს: ეხლა ევრიპს (Ἐνριπὸν) ეძახიან და ხომალდების შესასვლელიაო<sup>156</sup>. ასტელეფი, მრავალი სხვა მოსაზრებითაც. მდ. კოდორად უნდა მივიჩნიოთ<sup>157</sup>.

ასტელეფიდან ქ. სებასტოპოლი დაშორებული ყოფილა: არიანეს მოღწეული ტექსტით — 120 სტადიონით = 23,6 ვერს.<sup>158</sup> ანონიმით — 135 სტ.=26,5 ვ.<sup>159</sup> არიანეს ცნობა უფრო ლოგიკურია: იმავე პარაგრაფში ის ამბობს, ხობიდან სებასტოპოლამდე სულ 630 სტადიონიაო, რაც მართალია წინათ დასახელებული მანძილების მიხედვით (210 + 120 + 150 + 30 + 120 = 630). ანონიმი მანძილთა საერთო ჯამს არ ასახელებს, ამიტომ მის ცნობათა ამგვარი შემოწმება შეუძლებელია [ამას გარდა, გასათვალისწინებელია ზემოთ გამოთქმული მოსაზრება, რომ რიცხვი მანძილისა ხობიდან სინგამამდე თვით არიანეს ტექსტში დამახინჯდა!]. ამ ცნობათა ანალიზის დროს უნდა გავითვალისწინოთ, რომ არიანეს და მის თანამგზავრთ საკაბოტაჟო ცურვის დროს ჯერ უნდა შემოეველოთ კოდორის კონცხისათვის და მხოლოდ შემდეგ განეგრძოთ შედარებით პირდაპირი ხაზით გზა სებასტოპოლისაკენ. კოდორი ამჟამად შესართავთან რამდენსამე შტოდ იყოფა, ერთ-ერთ მათგანს წინათ შეიძლება მეტი მნიშვნელობა ჰქონოდა. ამას გარდა, კოდორის ნავთსაყუდელი, საიდანაც, საგულისხმებელია, ითვლის მანძილს არიანე სებასტოპოლამდე, მოხსენიებული კონცხის სამხრეთით მდებარეობდა, ყურეში. თუ ჩვენც აქედან დავითვლით [მაშინ სხვათაშორის, შემცირდება მანძილი ჰიპოსა და ასტე-

<sup>155</sup> არიანე, § 13. Dub. I, 334. არიანეს ასტელეფი. პლინიუსის ასტელეფი არის მდ. მარკულა.

<sup>156</sup> ანონიმი, § 47, SC I, 275.

<sup>157</sup> Müller, (GGM I, 377, შენ.) ასტელეფს „ტამოზს“ (თოუმუში, დლაპუში?) უფარდებს.

<sup>158</sup> არიანე, § 14.

<sup>159</sup> ანონიმი, § 47, SC I, 275.

ლევს შორისაც და არიანეს რიცხვს დაუახლოვდება!], არიანეს მანძილით [იქნებ წყურგილიდანაც კი დავიწყოთ. სადაც ხომალდები დღესაც რჩებოვენ გაჩერებას!] სებასტოპოლი მივა დღევანდელ მდ. კელასურის შესართავთან, ანონიმის ცნობით, ქალაქ სოხუმის ადგილას. სებასტოპოლის ლოკალიზაციას განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს, ამიტომ დაწვრილებით უნდა შევჩერდეთ. არიანე ამბობს, რომ სებასტოპოლი წინათ იწოდებოდა დიოსკურიად და კოლონიაა მილესი/ელეზის (თუ მილეთელების?)<sup>160</sup>. შემდეგში არიანე 5-ჯერ სებასტოპოლს მხოლოდ ძველი სახელით იხსენიებს (§ 16, 25, 26, 27). ამის მიხედვით ჩვეულებრივად ამ ქალაქთა იგივეობას ასკვნიან. ეს იდენტიფიკაცია თავისთავად არაფერს გვეუბნება, რადგან თვით დიოსკურიის მდებარეობა განუსაზღვრელია და გაურკვეველი. ლიტერატურაში გვხვდება მოსაზრება, რომ დიოსკურია საშუალო საუკუნეების (?) ისკურიას უდრის, რაც სახელთა მსგავსებაზეა დამყარებული. Dubois-ს აზრით, დიოსკურია მდებარეობდა ისკურიას კონცხის [მდ. კოდორიდან აღმოსავლეთით] სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე პატარა ყურეში (anse), პატარა ხევის შესართავთან, რომ ეძახიან Iskouriah, Tskouzamêli ou Marmar<sup>161</sup>. ჩანს, უწინარეს ყოვლისა, სახელის მსგავსებაზე ემყარება („Le nom que porte le second [cap Iskouriah] trahit une localité célèbre et nous ne devons pas être loin de l'emplacement qu'occupait cette antique Dioscourias...“<sup>162</sup> Dubois არიანეზე დაყრდნობით ამტკიცებს, სებასტოპოლი=დიოსკურია, შესაძლოა რომელებმა სებასტოპოლი უწოდეს ციხეს, რომელიც მათ ააშენეს დიოსკურიის მახლობლად (près de) უკანასკნელის დასაცავად<sup>163</sup>. პლინიუსის დროს სებასტოპოლი უბრალო ციხეა (castel),

<sup>160</sup> არიანე, § 14,

<sup>161</sup> Dubois, de Montpereux, Voyage autour du Caucase, I—III, Paris, 1839-43, I, 306—307; Brosset, Histoire de la Géorgie, I, p. 61. n ემყარება Dubois-ს მოსაზრებებს და დიოსკურია=სებასტოპოლის=ისკურს, ამიტომ მართანეში მოცემული იგივეობა სებასტოპოლისა და ცხუმისა თვითნებურია (arbitraire) და მცირედ სარწმუნო (peu exacte). ცხომი კი=სულუმ-კალე. ბროსეს ცნობით, ბეეშკიანი, თავის შავი ზღვის აღწერილობაში (სომხ., § 161 და რუკა) ბასლათას გარდა, ასახელებს კიდევ ორ მდინარეს — მაკეთი და ნაკეთი, რომელნიც ერთიან ზღვას სოხუმის ყურეში (ib); სხვაგან, Brosset, Adill., 104. უკვე სრულიად თავს იკავებს სებასტოპოლის ლოკალიზაციისაგან, ალბათ ლაზიკის უკანასკნელი პუნქტიცო N-0-ის მიმართულებით.

<sup>162</sup> Dubois, Voyage, 306—307.

<sup>163</sup> ib., 311, შენ. 1.

აშენებული **Athemunta**, დღევანდელ ისკურიას ნაპირზე<sup>164</sup> [Dubois იხსენიებს ალექსანდრე იმერთა მეფის 1738 წ. რუკას. აქ ასე არის მოხსენიებული: **Tchéléki**, რომელიც საეპისკოპოსო იყო], ღვინო იქ აღნიშნულია **ლიხნის** მონასტრის სახელწოდებით<sup>165</sup>.

არქანჯელო ლამბერტი ერთადერთია, რომელიც იხსენიებს სებასტოპოლს ფაზისის შესართავთან, მაგრამ ალბათ მარმარის სებასტოპოლში აქვს არეულიო<sup>166</sup> (**Sebastopoli** არქანჯელო ლამბერტის, ფრანგულ გამოცემაში რუკაზე აღნიშნული აქვს რიონის მარცხენა ნაპირას, **Puti's** ქვემოთ. მაგრამ ეს ალბათ მის მიერ მოხდენილი ლოკალიზაციაა ძველი ცნობისა, ს. ჯ.)<sup>167</sup>.

დადიანები ჯერ იძულებული იყვნენ გადმოეწიათ თავისი საზღვარი [ჩიქეთიდან] ანაკოფიამდე ამ ორი საუკუნის წინათ, ეხლა ის გადმოიტანეს დალიძგაზეო<sup>168</sup>.

შარდენი ნაპირზე გადმოვიდა ისგაურში, მარმარ-წყარის შესართავთან. შარდენი ამბობს, რომ ისგაური (**Isgaour**) სამეგრელოს ნავსადგურია (**rade**), საკმაოდ კარგი ზაფხულში. კოლხიდაში სავაჭროდ მოსული გემები აქ ჩერდებიან. და ეს მიუხედავად იმისა, რომ ადგილი უდაბური და დაუსახლებელი ყოფილა, თან არც უშიშარი აფხაზთა თავდასხმების თვალსაზრისით. თვით შარდენი აქ გადმოვიდა ნაპირზე, ამ დროს აქ უკვე შვიდი დიდი ხომალდი მდგარა<sup>169</sup>. შარდენის რუკაზე ისგაური აღნიშნულია სწორედ მარმარ-წყარის შესართავთან (**Mamar-scari** (sic!)) და თანდართული აქვს ასეთი განსაზღვრა: „**Port[us] et Empor[ium] Navis Turcicis**“, ასეთი ცნობა რუკაზე თვით ჭოროხამდე სხვაგან არსად მოიპოვება (კოდორიდან მოყოლებული. ანაკლია აღნიშნულია მარტივად: **An: rghia ant. Heraclea**)-გამოდის, რომ მთელს გურია (ჭოროხიდან ნამდვილად. გონიაში ოსმალებს საბაჟო ჰქონდათ!) — სამეგრელოს სანაპიროზე ისგაური იყო ერთადერთი მნიშვნელოვანი ნავსადგური. ფოთი ამ დროს, ჩანს, მოკლებული იყო ყოველგვარ მნიშვნელობას. შარდენის სიტყვით, 1640 წ. იმერეთის ჯარებმა სამეგრელოსა და გურიის მთავართა ჯარების დახმარებით აიღეს ფოთის ციხე, ოსმალთა მიერ 1578 წ. დაარსებული

<sup>164</sup> *ib.*, 311; საიდანაა ეს ცნობა ამოღებული?

<sup>165</sup> *ib.*, 314, შენ. 2; აგრეთვე, 1, 248; 269.

<sup>166</sup> *ib.*, 315, შენ. 1.

<sup>167</sup> ს ტ ე ფ ა ნ ე ბ ი ზ ა ნ ტ ი ე ლ ი, SC I, 259: დოსკურიადა=სებასტოპოლი=ა.

<sup>168</sup> Dubois, Voyage, 315.

<sup>169</sup> J. Chardin, t. 1, première partie, 121; რუს. თარგმ. 20—21.

და სამიკვლამდე დაანგრიეს იგიო (on l'a rasée). შარდენს უძებნია აქ. აგრეთვე. მაგრამ ვერ უპოვია დიდი ქალაქ სებასტის ვერავითარი კვალი [ფოთის აღების შესახებ იქნებ რამე ცნობა აქვს ტოლოჩანოვს ან ქართულ მატრიანებს?]<sup>170</sup>. მეორე ადგილას შარდენი ამბობს, რომ ისგაური არის სამეგრელოს მთავარი სავაჭრო ადგილიო (le grand marché)<sup>171</sup> (შეადრ. ცნობები, სამეგრელოს ნავსადგურთა შესახებ ლევან დადიანის საბუთებიდან. კერძოდ, იქ მოხსენიებული ლალიძგის სასახლე აფხაზეთის ლალიძგას ხომ არ გულისხმობს? ეს საინტერესო იქნებოდა თვით ამ სახელწოდების ისტორიისათვის, ერქვა თავდაპირველად „ლალიძგა“ მდინარეს თუ ადგილს?)

ლამბერტის რუკაზე (ფრანგ. გამოც.) სახელწოდება ისგაური აღნიშნული არ არის, მაგრამ სათანადო ადგილას ზღვაში ხომალდების ჯგუფია დახატული, ნაპირის გასწვრივ კი აღნიშნულია Port où les Turcs trafiquent [=ვაჭრობენ]. არსად სხვაგან. სამეგრელოს მთელ სანაპიროზე ლამბერტს ასეთი ცნობა მოთავსებული არა აქვს. არც სადმე სხვაგან ხომალდის გამოსახულება მოიპოვება, მაშასადამე, ლამბერტის დროსაც ეს ნავსადგური პირველი და მთავარი მნიშვნელობის ყოფილა. ამ რუკის მიხედვით შეიძლება უფრო ზედმიწევნით გამოირკვეს, აგრეთვე, ამ პორტის მდებარეობაც. რუკის სათანადო ნაკვეთზე ჯერ აღნიშნულია მდ. კოდორი Codors Fl. olim Corax, შემდეგ სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ ზღვის პირას ციხე-სიმაგრე სათამაშია Satamascia. შემდეგ მდინარე მარმარ-წყარი Marmar-Scari. ამ მდინარის მარჯვენა ნაპირას, სათამაშიას ზემოთ, აღნიშნული სოფელი Sgurghili, უეჭველია დღევანდელი წყურგილია. უფრო ზემოთ სოფელი Marmariscari მარმარი-წყარი. მარმარ-წყარის სამხრეთ-აღმოსავლეთით დის მოქვის-წყალი Moquis - Schari (sic) Fl. ამ ორ მდინარეს შუაა სწორედ აღნიშნული, უფრო კი მარმარ-წყარის შესართავთან, ჩვენთვის საინტერესო ნავსადგური. საყურადღებოა, რომ აქ შენობებიც ბლომად არის დახატული, ჩანს, იმ დროს აქ, შარდენის ხანის საწინააღმდეგოდ, მოსახლეობა ყოფილა. სათამაშო და წყურგილი სახელები დღესაც არსებობენ. უკანასკნელთან ნავეები დღესაც ჩერდებიან. აქ ჰქონდა ნავსადგური კოდორის (აძვიბეჟის) ხე-ტყის ქარხანას, რომელთანაც შეერთებული იყო მცირელიან-დაგიანი რკინისგზით. ასე რომ, ისკურია წყურგილი უნდა იყოს. მაგრამ გაუგებარია რომელია მარმარ-წყარი? მოქვის წყალსა და კოდორს

<sup>170</sup> J. Chardin, ტ. II, ნ. II, 76—77; რუს. თარგმ. 147—148.

<sup>171</sup> ib., ტ. II, ნ. II, 3; რუს. თარგმ. 102.

შუა ყველაზე მნიშვნელოვანი მდინარეებია დღამგში და თოუმგში, მაგრამ ესენი დაშორებულნი არიან წყურგილს. უნდა ვიფიქროთ, რომ მარმარ-წყარი რუკაზე აღნიშნულია არა იმიტომ, რომ ის ამ რაიონში ყველაზე დიდი იყო, არამედ იმიტომ, რომ მის შესართავთან იღონავსადღური. მაშასადამე, აქ გვაქვს იგივე მოვლენა, რომელიც აღვნიშნეთ არიანეს ცნობების ანალიზისას — მდინარეებს ასახელებენ არა მათი სიდიდის მიხედვით, არამედ მათი შესართავების მნიშვნელობისდაკვალად. ამ ადგილის მნიშვნელობისთვის საყურადღებოა, რომ აქ ჰქონდათ თავისი რეზიდენცია აბუყის მფლობელ შარვაშიძეებს (კვიტაული, ტამუში, წყურგილი? ნ. მურავიოვი და სხვ.)<sup>172</sup>.

De la Motraye, 1712 წ., გადმოჰდა სებასტოპოლში, სადაც რამდენიმე სვეტი იპოვნა — ორი მეჩეთში და ერთი დამტყრული (მოწყვეტილი? mutilée) თავი, რომელიც ერთს მკხოვრებს ეპოვნა თავის ვენახში<sup>173</sup>.

Rottiers-მ დიოსკურიას ნანგრევები იპოვა მარმარის ნაპირებზე და ღარიბი სოფელი ისკურია, ზედ გაშენებული (bâti dessus)<sup>174</sup>.

Paul Guibal ისკურიათ სახელიდან აწარმოებს (fait du nom) სკურჩას სახელს<sup>175</sup>.

ეს დიდი სახელი იმდენად დავიწყებულ იქნა, რომ Gamba-მ, ყველაზე ახალმა მოგზაურმა ამ მხარეში, უკვე აღარ იცის სად არის მისი (დიოსკურიას) ნანგრევები და ურევს მას სოხუმ-კალეში<sup>176</sup> [ახსენებს]: წყაბა = წყებენ, წებელდის სოფლები, წებელდელები = კორაქსები და სხვ. ალი-ბეი და მისი რეზიდენცია, წებელდის ზეკარები<sup>177</sup>.

დიოსკურია იღო სწორედ გამოსავალთან იმ დიდი გზისა, რომელიც ჩრდილოეთ კავკასიიდან მოდიოდა მარუხის ზეკარით<sup>178</sup>, პატარა

---

<sup>172</sup> მის. მარლანის ცნობით, სოფელ აქვიბაში (კოდორში) ზღვის პირას ერთ ადგილს ადგილობრივი მოსახლეობა (აფხაზები) მარმალ-აბაას ეძახა (აბაა — ციხე აფხაზურად: ინფორმატორი თვით ამ სოფლიდანაა). ეს ყოფილა ციხის ნანგრევი მდ. კოდორის მარცხენა ნაპირას.

<sup>173</sup> De la Motraye, Voyages en Europe, Asie et Afrique, I—II, 1727, 11, p. 103 apud Dub. 316; (მაშასადამე, სოხუმში ყოფილა ? ს. ჯ.)

<sup>174</sup> Rottiers, Itinéraire de Tiflis à Constantinopol. Bruxelles, 1829 etc. p. 23 apud Dub., ibid.

<sup>175</sup> P. Guibal, Courrier de la Nouvelle—Russie, № 103, 1831, apud Dubois, 316.

<sup>176</sup> Gamba. Voyage dans la Russie méridionale, 1, 75 apud Dubois, 316.

<sup>177</sup> Dubois, 319 შემდეგ; 320, 328, 330.

<sup>178</sup> Dubois, 321.

ზელენჩუკის ხეობაში, უკვე საკმაოდ მაღლა, ვხვდებით Madjar-Ouneh-ის ნანგრევებს, მათ შორის დიდი ეკლესიის, რომლის გეგმები (ნახაზები, les dessins) მე ვნახე Bernadocci-სთან, რომელიც არის მთავრობის არქიტექტორი პიატიგორსკში<sup>179</sup>. სხვა ნაშთებიც ამ რაიონში, საყურადღებოა!<sup>180</sup>. ამ გზის მიმართულება<sup>181</sup>.

სსირსტა [=ფსირცხა!]-სთან არსებული ნანგრევები კოშკები, კედელი — Dubois-ს მიაჩნია Anacopi, le Nicofia de anciennes cartes<sup>182</sup>. მასში ადვილად გამოსაცნობია ძველი ტრახეა, რომლის შესახებ ამბობს პროკოპი კესარიელი<sup>183</sup>, რადგან ამ ადგილს დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობა აქვს, აქ არის გასასვლელი ბომბორიდან სოხუმისკენ. ტრახეას გარემოცვა (?) მოხდა 550 წელს<sup>184</sup>, Psirste [ფსირცხა]-ს ციხე, რომელიც ეხლა ნანგრევებადაა ქცეული, წარმოადგენდა 200 წლის წინათ დადიანთა უკანასკნელ სამფლობელოს აფხაზეთში<sup>185</sup>, რეინგესი მას ეძახის kuri<sup>186</sup>.

მდ. Goumista's ნაპირზე სოფელ ეშირა'ს მიდამოებში, რომელიც დაშორებულია სოხუმიდან 8 ვერსით, ხოლო ზღვის ნაპირიდან 4 ვერსით, არის „une très ancienne église“, რომლის კედლები კარგად არის შენახული და რომელსაც აფხაზები დიდ პატივს სცემენ<sup>187</sup>. მდ. გუმისტას მარცხენა ნაპირზე, ზღვის ნაპირის გასწვრივ, არის კედლები ძველი სოხუმისა, რომელიც შესაძლოა ბერძენთა კოლონია იყო და რომლისგან ეხლა დარჩენილია მხოლოდ ჩირგვნარით დაფარული კედლის ნაშთები<sup>188</sup>. ეს ის სოხუმია, რომელსაც აბულფედა ხახუმ-ს ეძახის<sup>189</sup>.

<sup>179</sup> ib., 322.

<sup>180</sup> ib., 322 შემდ., ამ ადგილების შესახებ ნ. Reineggs, I, 264.

<sup>181</sup> Dubois, 323 შემდ.

<sup>182</sup> Dubois, გვ. 273; შენ.: „Anacopi ou Phanacopi comme on l'écrit aussi, signifie un endroit escarpé, entaillé, qu'on voit de loin. Le nom répond supérieurement à la localité. Voyage, Atlas, 2<sup>e</sup> série, pl. 4. არ ამბობს რომელ ენაზე ნიშნავს.

<sup>183</sup> De bello Goth. I. IV, p. 500. (Dub. I, 274).

<sup>184</sup> Dubois, 275.

<sup>185</sup> ib., 276.

<sup>186</sup> Reineggs, II, 5 (Dubois, 276, შენ. 2; მდინარეს ეძახის ასე! როგორც ჩანს).

<sup>187</sup> Dubois, 277—8.

<sup>188</sup> Dubois, 278.

<sup>189</sup> ib., სელეზნევის სიტყვით, ძვ. სოხუმად წოდებული ნანგრევები დაშორებული ყოფილა გუმის შესართავს 2 ვერსით. ნანგრევი ქვისგან აშენებულ სიმაგრეს



ამ ცნობას ის მნიშვნელობა აქვს, რომ: ძველად ქალაქი მარტონი იმ ყურეში არ იყო გაშენებული, რომელიც (ყურე) ახლა ჩვენ მთავარ საფუძვლად გვეჩვენება ქალაქისათვის ადგილის ასარჩევად, რომ ვითომ ნავსაყუდელს ეძებდნენ უწინარეს ყოვლისაო. ამიტომ ასეთივე ადგილი შეიძლებოდა სამხრეთითაც აერჩიათ: კელასურის შესართავი ბევრად უფრო (შეიძლება ითქვას, ორჯერ!) ახლოა დღევანდელ სოხუმთან, ვიდრე გუმსას შესართავი (ს. ჯ.).

სოხუმი: **Soghumi, Soghum-Kalà ou Dordup,<sup>100</sup> Sokhumis-Tsikhe, khatof** ქრუს. რუკა]. „Le Soghum primitif, était à l'embouchure de la Goumista; cette rivière, appelée indistinctement Goumista ou Tzkhomi, tirait son nom du château fortifié de Goume, Gouma ou Tzkhomi, bâti sur ses rives dans l'intérieur du pays [ხომ არ იცნობს Dubois ვახუშტს? ეს იმის ცნობას ჰგავს. ალექსანდრე მეფის რუკას იხსენიებს, ნ. ზემოთ, მაგრამ ვახუშტი ჯერ მე აქ არ შემხვედრია! ს.ჯ.] Le nom de Soghoum serait-il en rapport avec ces noms—là? Dourdoup, selon Klapproth, est traduit par Montagne des Perles, I, p. 479, éd. all.<sup>101</sup>.

#### **Baslata.<sup>102</sup>**

სოხუმის ციხე აშენებულია თურქების მიერ ამურატის მეფობაში 1578 წლის მახლობლად<sup>103</sup>.

სოხუმის ყურის მიდამოებში დასათვალიერებლად ყველაზე საინტერესო პუნქტებია: Okhvamé-ს ეკლესია, 3 ვერსით აღმოსავლეთით სოხუმიდან და იმას იქით ასეთსავე მანძილზე კელასური<sup>104</sup>. „ოხვამე“ ზღვის ნაპირიდან დაშორებულია 150 ნაბიჯით და გარშემოვლებულია ზღუდით. ეკლესია მცირეა, მაგრამ კარგად შენახული<sup>105</sup>. კელასური დაშორებულია სოხუმისგან 6 ვერსით. ჰასან-ბეის სახლი დაშორებუ-

---

წარმოადგენს. ავტორის ის მიაჩნია რომელიც თუ ბერძნული მოსახლეობის (поселение) ან მათის მოწინავე სიმაგრის (перед. укрепление) ნაშთად. Руководство, II, 181—182. Бруи-ის აზრით, Черн. II, 247, რომელიც აიგივებს დიოსკურია=სებასტოპოლ=სოხუმს XV ს. ზოგიერთ რუკაზე აღნიშნულია „Golfo di Savastopoli“, რუკაზე სახელწოდებათა დალაგების მიხედვით, სწორედ კელასურის შესართავთან მოდის.

<sup>100</sup> Reineggs, II, 7.

<sup>101</sup> Dubois, I, 278, შენ.

<sup>102</sup> Dubois, I, 274, 281, 303,...

<sup>103</sup> ib., 279; აგრეთვე ib., 250; [უბუხები უკვე იწყებენ ღვინის კეთებას-ო; ღვინის ქვეყრებში შენახვა იცოდნენ ბერძნებმა, მათ ისეხსენ ეს ჩვეულება ქართველებიდან თუ პირუტყვ... Dubois, I, 284—285].

<sup>104</sup> Dubois, 286.

<sup>105</sup> ib., 289.

ლია ზღვიდახ რამდენიმე ასეული ნაბიჯით. [შემდეგ მოდის ჰასანბეის სახლისა და კარმიდამოს აღწერილობა. აგრეთვე ჩაცმულობისა და სხვ.]<sup>196</sup>.

სოხუმიდან კოდორის კონცხამდე 12 მილს თელიან<sup>197</sup>. კელასურის კედლის ნანგრევები მოთავსებულია მდ. კელასურის მარჯვენა ნაპირას<sup>198</sup>. სამურზაყანოს საზღვრებია ღალიძგა და ენგური<sup>199</sup>.

„L'Abkhasie actuelle comprend cinq tribus abkhases principales: 1. La tribu des Bsubbes qui de Gagra s'étend jusqu'à Anakopia [=ფსირცხა!]; elle est forte de 18700 ames. 2. Celle des Abkhases proprement dits, de Anacopi à la Kélassour, forte de 8100 ames. 3. Celle des Tsébeldiens, renfermée dans les hautes vallées de la Kodor et forte de 15000 ames. 4. Celle des Abchaves qui s'étendent de la Galazga; ils comptent 10500 ames... Je ne compte pas la cinquième tribu, le Zamourzakhano qui est sous la dépendance du prince de Mingrelie“.<sup>200</sup>

Iolagu's მონასტრის ნანგრევები, Pchandra's შესართავიდან მარჯვნივა<sup>201</sup>. ბზიფელთა ტომის მთავარი სოფლები [მუქეშ'-ის ხეობაში]: Paptchi (პაპცა? Πάπχα), Batcha (პაპცა, Πανυβά; Βαχα? თუ პირუკუ?), Tchabaloukva (sic! ჩააბალურხვა), Sandrinisse (ჟანდრეტშ.), ესენი ყველა მარცხენა ნაპირზე, ჩააბალურხვა—ორსავეზეო. მარცხენა შენაკადზე: Echekha (ეშერხვა) და Touptara(?)<sup>202</sup>.

მექეშის (?) შესართავთან (?) ბომბორის რეიდის სიღრმეში იყო ოდესღაც ერთი მთავარი ბაზართაგანი აფხაზეთისა; ალექსანდრე იმერეთის მეფის რუკაზე აღნიშნულია „port des Abazes“. შარდენისაზე — Portus Abcassorum, საშუალო სანუკუნეების ყველა რუკაზე Cavo de Buxo, რადგან აქ ამ საგნის დიდი სავაჭრო იყო<sup>203</sup>.

Mougoudzourkva, Komkianla[?], Douroupche<sup>204</sup>.

ცხუმის მდებარეობის შესახებ საინტერესოა ვახუშტის ცნობები, რომელსაც ჩანს, მთლად ნათელი წარმოდგენა ამ სანაპიროს შესახებ არ ჰქონდა, მაგრამ მაინც საყურადღებოა, რომ დღევანდელ სოხუმს

<sup>196</sup> ib., 290—291.

<sup>197</sup> ib., 299

<sup>198</sup> ib., 293; Б. Селезнев; II, 174—176.

<sup>199</sup> ib., 335—6.

<sup>200</sup> ib., I, 260.

<sup>201</sup> ib., I, 268.

<sup>202</sup> ib., 269.

<sup>203</sup> ib.,

<sup>204</sup> ib., 270.

ის ანაკოფიად თელის<sup>205</sup>. იმავე დროს გავრცელებული ყოფილა შეხედულება, რომელიც უკვე ვახუშტს ჰქონდა გამოთქმული, რომ აყუ = სოხომი (სოხუმი. აყუა) არის იგივე ანაკოფია, რაც მის კომენტატორებს ვერ გაუგიათ<sup>206</sup>. ცხუმს იგი უჩვენებს მის აღმოსავლეთით მთაში ანაკოფიასთან უჩვენებს ვახუშტი ეგრის-აფხაზეთის ისტორიულ საზღვარსაც<sup>207</sup>, ისტორიულს იმიტომ, რომ ფაქტიურად საზღვარი მის დროს ეგრის-წყალი ყოფილა<sup>208</sup>. ანაკოფიის<sup>209</sup> დასავლით ვახუშტი უჩვენებს მდ. ალაცოსწყალს, ეს უნდა იყოს დღევანდელი გუმსა. შემდეგ ის ასახელებს ზუფუსა და ზუფუს მდინარეს; ესაა — ლუბუნი (სოუქსუ), მდინარე კი ან აფსგ, რუსული რუკის Баклановка (ნაკლებად მოსალოდნელია), ან ხფსგ, რუს. რუკ. Белая (Хипста), რაც უფრო მართალი უნდა იყოს. შემდეგ — მუწის წყალი<sup>210</sup>, ეს რა თქმა უნდა, არის მგჰგშ. — Черная (Мычиш). მაშასადამე, ვახუშტის მიხედვით, ცხუმი არ არის დღევანდელი სოხუმი, არამედ სოხუმის აღმოსავლეთით მდებარე (სამწუხაროდ, მისი რუკის მიხედვით არაფერი არ ირკვევა)<sup>211</sup>.

გულდენშტედტი თითქოს ასხვავეებს სოხუმ-კალესა Sokunkala<sup>212</sup>, რომელიც, მისი სიტყვით, თურქების და ფაშის საჯღომი, შავი ზღვის პირას მდებარე სიმაგრე ყოფილა და ცხომს Tschomi, ზღვის პირას მდებარე ერთ-ერთ გამოჩენილ ადგილთაგანს<sup>213</sup>. პროვინციის დედაქალაქი კი არის Anakopis, წინანდელი Nikopsis-ი<sup>214</sup>, მაგ-

205 Br. 402, ქან. 307—308,

206 ქან., 308, შენ. 511.

207 Br. 402, 404—406; ქან., 310.

208 Br. 404, ქან., 309.

209 Б р у н, Черн. II, 256. გენუერსა და სხვა საკომპასო რუკებზე აღნიშნული flm. Nicofia და მისი ვარიანტები აშკარად ფსირცხას მდინარეს ნიშნავს და თვით ეს სახელწოდება ანაკოფიას ციხისაგან მომდინარეობს, რომლის ნანგრევის კვალი ეხლაც არის აქ შენახული.

210 Br., 406, ქან., 310—311.

211 Br., № 6.

212 Sokhum-Kalah, forteresse turque მოხსენიებული აქვს კლაროთსაც, Voyage, I, 217. „ცხუმი“ სახელი იცის აბულჯელამაც, Reinaud-ის გამოც. II, 40, apud Б р у н, Черном. II, 247. ნეიმანისა და ტეტბუ-დე-მარინის აზრით, სოხუმს უპირავეს დიოსკურის ადგილი, მათ ეთანხმება ბრუნი, იქვე.

213 G. A. Güldenstädt, Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebürge. I—II, hrsgb von P. S. Pallas (SPb. 1787—1791), I, 465—466.

214 იქვე.

რამ შეიძლება ეს შედეგი იყოს იმ გარემოებისა, რომ თავის გეოგრაფიულ აღწერილობაში ავტორი სხვადასხვა წყაროს ემყარებოდა (შეამოწმე!).

პეისონელის ცნობით, მთავარი პორტები აფხაზეთში არის სოხუმი და კოდოში<sup>215</sup>, კოდოში არის მთავარი სავაჭრო ადგილი აბაზებისა (აბაზი — ფართო მნიშვნელობით)<sup>216</sup>.

გაცილებით უფრო საყურადღებოა ის ცნობები, რომლებიც მოეპოვება ს. ბურნაშევს, რუსეთის ელჩად წამყოფს საქართველოში 1783—1787 წწ. მას სპეციალურად ნაბრძანები ჰქონდა თავისი მთავრობისაგან ზუსტ ცნობათა შეკრება საქართველოს ტერიტორიის შესახებ და რუკის შედგენა<sup>217</sup>. მის 1784 წ. შედგენილ რუკაზე ცხოზი (თუ: ცხოზი, კარგად არ ირჩევა) აღნიშნულია მდ. ცხოზის (თუ ცხოზის) მარცხენა ნაპირას, ზღვის კიდიდან დაშორებით. ხოლო მისგან ჩრდილო-დასავლეთისაკენ, უკვე ზღვის კიდეზე, აღნიშნულია Акушихе, რაც, რა თქმა უნდა, არის აყუს ციხე, დღევანდელი სოხუმი (აფხაზურად აყუა). მაშასადამე, ბურნაშევიც ცხოზს ასხვავებს (არჩევს) სოხუმისგან. შეიძლებოდა ეჭვი დაბადებულყო სახელწოდების ფორმის გამო, ცხოზი (Цхонзи) ხომ არ არის ტრანსკრიპცია აფხაზური წყებენ-ისა (ასე ეძახიან აფხაზები დრანდას), მაგრამ მონასტერი დრანდა რუკაზე გარკვევით არის აღნიშნული ცხოზისაკენ აღმოსავლეთით. რა წყაროებს ემყარებოდა ბურნაშევი? ხომ არ არის ეს ვახუშტის განმეორება? დაკვირვება ცხადად წარმოაჩენს მასზე იმ გეოგრაფიული წარმოდგენების გავლენას, რომლებიც საფუძვლად უძევს ვახუშტის რუკებს (Brosset-ს გამოცემა) (ზღვისპირის მოხაზულობა, არარეალური შეხედულება მდ. კაპოეტის მიმდინარეობის შესახებ — სათავეს იღებს სვანეთში! და სხვ.). მაგრამ, უეჭველია, ბურნაშევს ახალი და დამოუკიდებელი ცნობებიც, ზოგჯერ აშკარად უფრო სწორი, ვიდრე ვახუშტისა (შედარებ.) მოეპოვება (კაპოეტის შესართავი ისე არის დაშორებული ბიჭვინტიდან, როგორც ვახუშტის რუკაზე და სხვ.). შემდეგ, ვახუშტს ხომ აყუს ციხის ხსენებაც არ მოეპოვება არც ტექსტში, არც რუკაზე, მაშასადამე, ეს ახალი ცნობა!

<sup>215</sup> apud Фелицын, гл. 29.

<sup>216</sup> იქვე.

<sup>217</sup> С. Н. Бурнашев, Некоторые материалы для жизнеописания и деятельности С. Д. Бурнашева, ...с приложением карт, портретов и факсимиле; под. ред. проф. А. А. Цагарели. СПб, 1901; 3.

გენერალ სუხოტინის 1771 წლ. რუკაზე აფხაზეთში მხოლოდ აუუ Aky არის ზღვის პირას აღნიშნული<sup>218</sup>.

სოლომონ I-ის ელჩი, მიტროპოლიტი მაქსიმე ქუთათელი მის მიერ 1769 წ. შედგენილს იმერეთის აღწერილობაში ამბობს<sup>219</sup>: „იმერეთის სამი ციხე ბათომი, ფოთი და სოხომი (СОХОМ) აგებულია ზედ შავიზღვის პირზე და კარგი ნავთსადგურებია გემებისა და ხომალდებისათვის. შიგნით იმერეთში პირველი ქალაქია ქუთაისი, შემდეგ ბაღდათი, შორაპანი. ცუცხვათი და ყველა ამ ზემოხსენებულ შვიდ ციხეში შვიდას კაცამდე ოსმალთა მეციხოვნე ჯარი დგას“<sup>220</sup>. ნავსადგური „სოხომი“, ოსმალთა გარნიზონით, რა თქმა უნდა, არის იგივე სუხუმ-კალე, დღევანდელი სოხუმი. ეს იყო ოსმალების მიერ გაკეთებული სახელწოდება, ადგილობრივ კი მას (არა მარტო აფხაზეთში, არამედ იმერეთშიც), ჩანს, უფრო ხშირად აყუ-ს ეძახდნენ. კაპიტანი იაზიკოვი, თავის მოხსენებაში სამეგრელოს შესახებ (1770 წ.) შავი ზღვის სიმაგრეთა შორის ასახელებს აყუ-ს (Aky), სადაც ოსმალთა გარნიზონი დგას და მცხოვრებნიც ყველანი თურქები არიანო<sup>221</sup>. კაპიტან ლვოვის 1771 წ. რაპორტშიც მოხსენიებულია „აფხაზეთში მდებარე ოსმალთა სიმაგრე, აყუ-დ (Aky) წოდებული“<sup>222</sup>. აფხაზები დღესაც ხომ სოხუმს მხოლოდ „აყუას“ უწოდებენ. სოლომონ I 1771 წ. სწერდა იმპ. ეკატერინეს<sup>223</sup>: „როცა თურქები ამ მხარეში გაძლიერდნენ და დაიპყრეს ჯერ აფხაზეთის სატახტო ქალაქი ანაკოფია, შემდეგ კი მთელი აფხაზეთი“, მაშინ დადიანიც გადავიდგაო<sup>224</sup>.

ამრიგად, ვფიქრობთ, უეჭველია რომ XVIII საუკუნეში საქართველოში ცხოვრებულნიც სოხომის, ანუ აყუ-საგან, ეს უკანას-

---

<sup>218</sup> А. А. Шагарели, Грамоты и др. исторические документы, относящиеся Грузии 1768—1801, т. I, 1—2 и II, СПб., 1891—1901, I.

<sup>219</sup> დელანში ასე სწერია: „სამი იმერეთის ციხე: ბათომი, ფოთი და სოხომი [ქვეითაც ამ ფორმით] ზედ ზღვის პირზედ არიან და კი მრსადგომი აქვს ხომალდისა და ნავისა. შუეა იმერეთში პირველი ქალაქი ქუთაისია, მერმე ბაღდადი. შორაფანი, ცუცხვათი. ამ შვიდს ციხეებში შვიდასამდრს ოსმალთა იღება“ (Гра м., II, ნაწ., 1, 3), რუსულ-თარგმანი ძველია.

<sup>220</sup> Шагарели, Грам., I, 28. ამავე ფორმით „სოხომი“, კიდევ ერთხელ არის მოხსენიებული, იქვე. 29.

<sup>221</sup> Грам. I, 261.

<sup>222</sup> იხ., 279.

<sup>223</sup> დელანში აზრი სხვაგვარად არის გამოთქმული: „ამ უამში ღვთის მოძაგებულნი ოსმანნი განძლიერებულან და სამცხე-საათაბაგო და აფხაზ-იმერთა სამეფოსა პირველი ქალაქი ნაკოფსი, რომელ არს ანაკოფია, და აფხაზეთი მძლავრებოთ დაუპყრიათ...“ (Гра м., II, ნაწ. 1, 69). რუსული თარგმანი ძველია.

<sup>224</sup> იხ., 289.

კნელი ადგილმდებარეობით უკავშირდებოდა დღევანდელ სოხუმს, აფხაზურად აყტა-ს. რომ ეს ასეა, კიდევ უფრო ცხადად ამტკიცებენ ნ. დადიანის ცნობები. სოხუმს ის ჩვეულებრივად „აყუს-ციხეს“ უწოდებდა: „ფლობდენ აფხაზეთს, დადიანის საზღვარს იქით, შარვაშიძე ზურაბ ზუფუს (ტექსტში შეცდომით: ხუფუ; — ბზგფ = გულაუთის რაიონი), და აყუს-ციხესა შა იყო ქელაიშ-აჰმედბეგი და ეპყრა მახლობელნი მისნი, და ფლობდა შვა სოფელად წოდებულს [= აბუეა] აყუს საზღვრიდამ ვიდრე ლალიძგამდე ძმისწული ზურაბისა ბეჭირბეგ“<sup>225</sup>. ჩვენ ვიცით, რომ ქელაიშ-ბეგი მართლა სოხუმში იჯდა ამ დროს. სხვაგანაც; უკვე 1804 წლისათვის, ქელაიშ-ბეგის რეზიდენციად (მთავარ ადგილსამყოფელად) ავტორს ნაჩვენები აქვს აყუ<sup>226</sup>. „ასლანბეგ შარვაშიძემ უღალატა მამასა თავისსა ქელაიშ-აჰმედ-ბეგსა და მოჰკლა აყუს ციხესა შა და თვით დაიპყრა აყუ და ქალაქი მისი“<sup>227</sup>. ასლანბეგის ძმამ, საფარ-ბეგმა, სთხოვა დახმარება მამის მკვლელისა და უფლებათა მიმტაცებლის წინააღმდეგ თავის მოყვარეს, სამეგრელოს მთავარს ლევანს. უკანასკნელმა ავტორთან ერთად სამეგრელოს ჭარით გაილაშქრა ასლანბეგის წინააღმდეგ: „მივედით აყუს და დავებანაკეთ ბესილას პირზედ“ [= დღევანდელი მდ. ბასლა]<sup>228</sup>, მაგრამ ციხე ვერ აიღეს. ასე რომ, ამის შემდეგაც ასლან-ბეგი იმყოფებოდა „აყუს ციხესა შა“; შემდეგ საფარ-ბეგმა მიიღო რუსთა საფარველი და გარდა ამისა, იმედიც „აყუს ციხის აღებისა“<sup>229</sup>. შემდეგში უკვე ამ პირობის ასასრულებლად იმპერატორმა „წარმოავლინა ზღვით მხედრობა და მოადგენ სოხუმის ციხესა და თურამეტსა საათსა შა აღიღეს იგი და ივლტოდა მამისმკვლელი ასლან-ბეგ...“<sup>230</sup>.

ნ. დადიანის შეხედულება ამ ადგილების მდებარეობის შესახებ შემდეგშიც გვხვდება: საფარ-ბეგის გარდაცვალების შემდგომ (1821) აფხაზეთის მთავრად რუსეთის მეფემ მისი შვილი დიმიტრი დაამტკიცა, ხოლო დიმიტრის უფლებებში დამკვიდრებისათვის (რბავე ასლან-ბეგის წინააღმდეგ) საჭირო გახდა ახალი ექსპედიცია, რომელშიც სხვათა შორის მონაწილეობდა სამეგრელოს ლაშქარი ავტორის მეთაურობით<sup>231</sup>. მარშრუტი ასეა აწერილი: ლალიძგა, მოქვი, წყაბა (ალბათ

225 ნ. დადიანი, 15.

226 ib., 30.

227 ib., 34.

228 ib., 35.

229 ib., 35.

230 41.

231 51—52.

წყებენ — დრანდა), აშიღვარა<sup>232</sup>. მაქარა<sup>233</sup>, მაქარას შემდგომ ჰქონიათ ბრძოლა ერთს „ცხენთა შეტევებისა ადგილს“<sup>234</sup>; აქედან კიდეც „მივედით თუბუნს (ესე იგი ცხომს)“<sup>235</sup> და ქალაქი და გარემოს მისა სოფელნი და ეგრეთვე სასახლე შარვაშიძეთა სრულათ დავსწვით და აღვაოხრეთ და მუნით მივედით აყუს-ციხესა შა...“<sup>236</sup>, შემდეგ წასულან ზუფუს, ლუხუნს. აქედან მობრუნებულან „[ქალაქ]დ აყუს (რ[ომელ] არს სო-ხუმს)“<sup>237</sup>. მაშასადამე, უეჭველია, რომ ნ. დადიანის წარმოდგენით აყუ = სოხუმი, ხოლო ცხომი ყოფილა ქალაქი, შარვაშიძეების სასახლით მაქარასა და სოხუმს შორის. უეჭველია, რომ ეს არის დღევანდელი კელასური (უკეთ: ამ მიდამოებში). აქ იყო ნაევების მისადგომი, პატარა ბაზარი და შემდეგში საბაჟოც. აღნიშნული სასახლე ეკუთვნოდა მამის მკვლელის ასლან-ბეგის ძმას ჰასან-ბეგს, რომელიც სწორედ ამ ხანებში რუსებმა აკვაცობისათვის რუსეთში გადაასახლეს<sup>238</sup>, თვით სასახლის დაწვაც ამით აიხსნება. არ შეიძლება ყურადღება არ მიექცეს იმ გარემოებას, რომ ცნობა ცხომის შესახებ, ჩანს. ავტორის კონიენტურაა: ჩვეულებრივი სახელწოდება ყოფილა თუბუნი („თუბუნი. ესე იგი ცხომი“...). სამწუხაროდ, ამ რაიონში აფხაზური მოსახლეობის გაქრობის გამო მყოვარის შეუცვლელობის პირობებში ეს სახელწოდებაც ამჟამად დაკარგულია.

თუმცა სებასტოპოლს ჩრდილოეთით არიანეს აღარ უმგზავრია, მაგრამ პოლიტიკური მოსაზრებით (მიზნებით) მას შეუკრებია ცნობები შემდგომ მანძილთა შესახებაც. დაკვირვება გვარწმუნებს, რომ აქ შეცდომებს უფრო ხშირად უნდა მოველოდეთ. პირველად დასახელებულია პიტიუნტი, უკეთ: პიტუნტი (Πιτυντι), რომელიც,

232 52.

233 53.

234 იქვე.

235 Н. Гуляня, История Абхазии. 148. არ ჩანს, რაზეა მისი აზრი დამყარებული. მოსაზრება: სუხუმ—სუ+გუმ, საინტერესოა, მაგრამ გაუმართლებელი.

236 ნ. დადიანი, 53 სელენევის აზრით, დიოსკურია მდებარეობდა ყველა ძველი რუკის მიხედვით არა კოდორს შესართავთან, არამედ სოფელ კელასურთან, Рыководство, книга II, 167. მეორე ადგილას ის ამბობს, რომ არიანეს რუკაზე დიდი კურია აღნიშნულია დღევანდელი სოხუმის ადგილას. ძველ ბერძენ და რომაელ მწერალთა ცნობებით, დიდი დიოსკურია იწყებოდა კელასურთან და გრძელდებოდა სოხუმის კონცხამდე. სებასტოპოლის სივრცეს უჩვენებენ ნანგრევები, რომლებითაც გარშემო ადგილები მოფენილია 25 ვერსის მანძილზეო. Рук. II, 176—177.

237 ნ. დადიანი, 53—54.

238 იქვე, 51.

უქველია, ბიკვინტა უნდა იყოს, რასაც მანძილის შესახებ ცნობაც კარგად ეთანხმება: არიანით 350 სტ.=68,9 ვ., პროკოპი კესარიელის ცნობით, კი ორის დღის სავალზე<sup>239</sup> ანუ დაახლოებით 80 ვერსზე. მართლაც, ამ ორ პუნქტს შორის მანძილი ნაჩვენებს უდრის. პიტიუნტს შემდეგ აღნიშნულია ნიტიკა 150 სტად.=29,5 ვერს. და მდ. აბასკი უკანასკნელიდან 90 სტადიონის=17,7 ვერსის დაშორებით<sup>240</sup>. ანონიმს ნიტიკას აღნიშვნად აქვს სტენნიტიკა ...εἰς Νεϋνι:τιχῆν Ἰσραϋλ... რაც გრაფიკული წარმოშობისა უნდა იყოს. არიანეს ტექსტის (ან პირუქუ!) წაკითხვისას: εἰς ἡν Νι:τιχῆν, ნაწილაკების შერწყმით საკუთარ სახელთან. ანონიმის ცნობით, ნიტიკას წინათ ტრიგლიტი ერქვა. Müller-ის აზრით, ნიტიკა მანძილის მიხედვით გაგრაა<sup>241</sup>. მაშინ აბასკი მდ. მეხადირი ან მდ. ფსოუ უნდა ყოფილიყო<sup>242</sup>. მაგრამ დაუჭერებელია, რომ მდ. ბზიფი არ აღნიშნათ და ესენი, კი! (ნაოსნობის თვალსაზრისით?). ამიტომ ვფიქრობთ, რომ მანძილში მსხვილი შეცდომაა და აბასკი=ბზიფი! ნიტიკას ლოკალიზაცია მომავლის საქმეა! აბასკს 120 სტადიონით (=23,6 ვერს.) კშორავს ბორგუს (ἡ Βόργου:)<sup>243</sup>. ანონიმი ამ მანძილს 90 სტადიონამდის (=17,7 ვერს.) ამცირებს და თან აღნიშნავს, რომ ეს მდინარეა, რომელსაც წინათ ბრუზონტი ერქვა, ეხლა კი მიზუგ-ს ეძახიან<sup>244</sup>. ეს უნდა იყოს მდინარე ფსოუ, ან მზიმთა, უფრო უკანასკნელი; აქ ძველთაგანვე იყო ნავსადგომი (ადლარი). შემდეგ — ნესი (ἡ Νήσι) 60 სტ.=11,8 ვ<sup>245</sup>. ეს უნდა იყოს მდ. ხოსთა (რომ მდინარეა. ანონიმი!), რომელიც სწორედ 12 ვერსის მანძილზეა დაშორებული. აქაც ნავსადგური იყო (და არის?). ხოსთასვე მიუთითებს ორისავე ავტორის ცნობა, რომ აქ ჰერაკლეს კონცხია წარმოჩენილი (ანონიმის ცნობით მას პუქსიტიც ერქვა). მართლაც, ხოსთასთან მნიშვნელოვანი კონცხია, რომელსაც რუსები საინტერესო სახელს

<sup>239</sup> De bello Goth. IV, 4, Bon. II, 473.

<sup>240</sup> არიანე, § 27, SC I, 223; GGM I, 392—3; ანონიმი, § 56 (15), SC I, 277—8.

<sup>241</sup> ანონიმი, ib., შგნ.

<sup>242</sup> Брун. Иероморье, II, 257 აბასკი=ფსუ. ბრუნის ცნობით, ib 257, ფსუ და მზიმთა არ წარმოადგენენ მოხერხებულ მსადგომს ხომალდებისათვის.

<sup>243</sup> არიანე, ib.,

<sup>244</sup> ib.

<sup>245</sup> არიანე, ib., ანონი,



„Видный“-ის ეძახიან<sup>246</sup>. ნესიდან მასაიტკამდის 90 სტ.=17,7 ვერს<sup>247</sup>. ანონიმის ცნობით, ეს მდინარეა. მანძილის მიხედვით, ეს უნდა იყოს დოგომისი, ან იქნებ ხობზა, შემდეგ მოდის მდ. ახეუნტი (თუ ახაიუსი), 60 სტადიონის=11,8 ვერსის მანძილზე<sup>248</sup>. ანონიმის ცნობით, ახაიუსს (Ἀχαιῶς) ბასი-ც (Βάσις) ერქვა და სანაოსნო იყო<sup>249</sup>. Müller-ს ეს მდინარე სოჩად მიაჩნია<sup>250</sup>, მაგრამ ეს შახე უნდა იყოს. შემდეგ ისევ პერაკლეს კონცხია დასახელებული 150 სტ.=29,5 ვერს<sup>251</sup>. ანონიმი უმატებს ეხლა უდაბური ჰქვიანო (ἔβον ἰεχυσῆσιν ἔβον Ἐχίου)<sup>252</sup>. სად-ღაც მდ. აშესა და მდ. მაკოფსე-ს რაიონში უნდა ვიგულოთ. იქნებ იქ, სადაც ხუთვერსიან რუკაზე გოლუბევის აგარაკია აღნიშნული. Брун-ს ერემა მიაჩნია მოკუფსეს ხეობად, რომელიც ქმნის მაღალ კლდოვან ნაპირს, რომლის ხასიათი თვით ტუაფსეს მდინარემდის არ იცვლებაო. მთელ ამ მანძილზე გზა ცხენოსნისთვისაც კი მეტად საძნელოაო<sup>253</sup>.

შემდეგი ნავსადგური ბრუნსაც ტუაფსე ჰგონია, რომელიც საუკეთესოა აღმოსავლეთ სანაპიროს მეორეხარისხოვან ნავმისადგომთა შორისო<sup>254</sup>.

შემდეგ 180 სტ.=35.4 ვ. არიანე<sup>255</sup> ასახელებს კონცხს, რომელიც თრასკესა და ბორიას ქართაგან საფარიაო. ანონიმი ამ მანძილს 90 სტ.=17,7 ვერსით ამოკლებს და ამბობს, რომ აქ ეგრეთ წოდებული „მარცხენა“ იმყოფება (ἐν τῷ πρῶτῳ ἰεχέται ἰαχέ)<sup>256</sup>. ანონიმის ცნობა უფრო სწორი უნდა იყოს და ეს იქნება კოდომის კონცხი ტულაფსის უბეს რომ ჩრდილოეთით ეფარება. აქედან ძველ ლაზიკამდის 120 სტ.=23,6 ვერსია<sup>257</sup>. ანონიმი დასძენს, რომ აქ იმყოფება ე. წ.

246 Брун, Черн. II, 258, მელლერთან ერთად ჰგონია, რომ პიქსიტი=სოჩა=ბითხის კონცხი. იგივე ფიქრობს, რომ ახაიუს||ბასის=მდ. სუბეშის ანუ შახე მთავარი შენაკადით, ბზჯ-ით (იმეწმებს: Зап. Кавк. Общ. сел.тск. хоз., 1886, №№ 5 6, გვ. 115)..

247 არიანე, ანონიმი, ib; Müller-ს ნეს-ში მთა ჰგონია.

248 არიანე, ანონიმი, ib.,

249 ib.

250 ib., შენ.

251 არიანე, § 28, GGM I, 393, SC I, 224.

252 ანონიმი, SC I, 278, § 58 (17).

253 Брун, Черн. 258.

254 ib., 259.

255 არიანე, ib.

256 ანონიმი, ib.

257 არიანე, ib., ანონიმი, ib.

ნიკოფსი (Νικόψος) და მდ. ფსაქაფსი (Ψαξάψος)<sup>258</sup>. მანძილის მიხედვით მოდის იქ, სადაც რუსულ რუკაზე აღნიშნულია ნიჩეფსუხო (განმარტება ამ სახელისა!)<sup>259</sup>. შემდეგ ძველი აქაია 150 სტ.=29,5 ვ.<sup>260</sup> ანონიმს აქ აღნიშნული აქვს, მდ. ტოფსიდაც. სადაც ჯუბლას რაიონში. შემდეგ პაგრას ნავსადგური 350 სტ.=68.9 ვ.<sup>261</sup> ანონიმი უმატებს ახლა ჰეპტალის ნავსადგური ჰქვიანო<sup>262</sup>. უცხვალა, ეს გელენჯიკის ვრცელი ყურეა. როგორც სამართლიანად ფიქრობდა დღეებუაც, სადაც ძველთაგანვე მართლაც ნავსაყუდელი იყო (სუჯუყ-ყალა?). პაგრიდან წმ. ნავსადგურადის 180 სტ.=35,4 ვერსია<sup>263</sup>. ანონიმი უმატებს, ამჟამად ჰერის ანუ ნიკაქსის ნავსადგური ჰქვიანო<sup>264</sup>. ცხადია=წემესი (?)||ნოვოროსიისკი. შემდეგ — სინდია 300 სტ.=59 ვ.<sup>265</sup>. ანონიმი მანძილს 290 სტ.=57 ვერსამდე ამოკლებს და დასძენს, ახლა ევდუსია ჰქვიანო. ალბათ ანაბა, როგორც მიუღწერიც ფიქრობს<sup>266</sup>.

## II

ახლა საჭიროა ტომთა, თემთა და სახელმწიფო ერთეულთა საზღვრები (ტერიტორიული ფარგლები) [განემარტოთ]. დავიწყოთ იმ მდგომარეობიდან, რომელიც წინ უსწრებს აღებულ პერიოდს. მიღებული აზრია, რომ თითქოს ლაზიკის აღმოცენებას წინ უსწრებდა კოლხეთის, როგორც ცალკე სახელმწიფოს არსებობა. მაგრამ კოლხეთი, როგორც თავისთავადი პოლიტიკური ერთეული, უფრო მითოლოგიას ეკუთვნის. ვიდრე ისტორიას<sup>267</sup>. შესაძლოა და დასაჯერებ-

<sup>258</sup> ანონიმი, ib.

<sup>259</sup> Müller. GGM I, 393, შენ. ფიქრობს=ნებუჯ, მეორეგან? =ნიჩეფსუხო; Брун, ib., 259. ქალაქ ნიკოფსის ნანგრევები თითქოს ახლაც ჩანს ნეგოდუსსოს ხეობაში [ტეტბუს ცნობას იმეორებს?]. პორტიროგენეტი: ნიკოფსია შუა გზაზეა ტამბარხანა და სოტირობოლს შორის. იმავე დროს, მართლმადიდებელ საეპისკოპოსოთა სიების მიხედვით, ის იყო მთავარი ქალაქი ერთ-ერთ ზიკხის ეპარქიისა (Parthey, 58), Брун, ib., 259--260. იტალურ რუკებზე უკვე აღარ არის აღნიშნული, ალბათ ამ დროს მისი მნიშვნელობა უკვე დაეკარგა.

<sup>260</sup> არ., ანონ., ib., Брун, ib., 260. ძვ. ახაია და ტოფსიდა=ევლანი ანუ ეუფსინ, პაგრა=გელენჯიკი.

<sup>261</sup> არიანე, ib.

<sup>262</sup> ანონიმი, § 60 (19), SC I, 278.

<sup>263</sup> არიანე, ib.

<sup>264</sup> ანონიმი, § 62 (21), SC I, 279.

<sup>265</sup> არიანე, ib.

<sup>266</sup> Müller, GGM I, 394, შენ.

<sup>267</sup> შეთანხმე სტრაბონის SC I, 138 ცნობა, რომ კოლხებს უკირაეთ მოსხთა ქეენის ერთი ნაწილი, lib. XI, c. 11, § 18, Müller, 428.

ლი, რომ ოქროს ვერძს დაკავშირებული ყველასათვის ცნობილი ლეგენდები რეალურ ნიადაგზე იყოს წარმოშობილი, მაგრამ მაინც უნდა ვაღიაროთ, რომ ჭერჭერობით აიეტისა და მედეას ქვეყანა ზღაპრების სამყაროდან<sup>268</sup> ისტორიკოსისთვის ხელშესახებად არ გამოსულა<sup>269</sup>. წერილობითი წყაროების მიერ გაშუქებულ ხანაშიაც კი კოლხეთი არ წარმოგედგება როგორც საესებით გარკვეული, გამოკვეთილი ცნება. ეს უფრო გეოგრაფიული ტერმინია, ვიდრე პოლიტიკური — ისიც მერყევი საზღვრებით. ჩვეულებრივად, კოლხეთი უდრის დღევანდელ დასავლეთ საქართველოს და მის სამხრეთით მდებარე ტერიტორიას, თითქმის (?) ტრაპეზუნტამდე. ასეთია, კერძოდ ამ ცნების სტრაბონისეული განმარტება. მისი ცნობებიდან ირკვევა, რომ თითქოს კოლხეთი მდებარეობს პონტსა და იბერიას შორის<sup>270</sup>; რომ კოლხეთის სამხრეთ საზღვრად სტრაბონის დროს პონტო ითვლებოდა, მართლაც ჩანს შემდეგიდან: მითრიდატ ევპატორის თავდაპირვანდელი სამფლობელო ჩრდილოეთით ტიბარანებამდე აღწევდა, შემდეგ მან ეს კოლხეთამდე გააფართოვა<sup>271</sup>. მის დროს კოლხეთი უკვე პითოდორიდან ეკუთვნოდა, ტრაპეზუნტსა, ფარნაკიასა და სხვა ბარბაროს თემებთან ერთად<sup>272</sup>. პითოდორიდა კი იყო პონტოს მეფე<sup>273</sup>. პითოდორიდას შესახებ ნათქვამია, რომ ის ჰვლობს ტიბარანებს და ხალდაიებს კოლხეთსა, ფარნაკიასა და ტრაპეზუნტამდის<sup>274</sup>. ქ. ტრაპეზუნტი ძვეს ტიბარანეთისა და კოლხეთის მახლობლად. *καταρακων* (?) *τη περ:* *αἴτιον Ἰσθαξιαν καὶ αἴτιον Κοιλιχίδας*<sup>275</sup>. ჩრდილო-დასავლეთით კოლხეთი, რომელიც კავკასიისა და მოსხურ მთებს ქვემოთ (?*δπι*) მდებარეობს, ესაზღვრება ჰენიოხების მიწა-წყალს<sup>276</sup>. სტრაბონისეულ ქრესტომათიაში პირდაპირ ნათქვამია, რომ კოლხეთი ძვეს მოსხურსა და კავკასიურ მთებს შორის<sup>277</sup>. პიტიუნტი და დიოსკურიადა

268 შუაღრ. *Φ. 10 p*, SC II, 257.

269 პლ-ნესი. *ib.*, 197.

270 სტრაბონი. II c. 3 § 21, SC I 98; Müll. 51.

271 სტრაბონი. I. XII, c. 3, § 1 SC I გვ. 156; Müll. 463.

272 სტრაბონი. I. XI, c. 2, § 18, SC I. 138; Müll. 428.

273 სტრაბონი. I. XIV, c. 1, § 42, SC I გვ. 160 შგნ. Müll. 554.

274 სტრაბონი. I. XII, c. 3, § 29, SC I გვ. 160; Müll. 476.

275 სტრაბონი. I. VII, c. IV, § 3; SC I 124; *lib. VII Müll.* 257. Müller

თარგმნის:... quae juxta Tiberaniam est et Colchidem (=მახლობლად).

276 სტრაბონი, *lib. XI, c. II, § 1, SC I, 130 Müll, 422.* ეს ადგილი განსაკუთრებით საყურადღებოა: *μὲν δὲ τοῖς Ἡμιδοχῶν ἢ Κελχίδ, ἂν δὲ τοῖς Καυκασίους ὄρεσιν καὶ ἐπιπέδῳ καὶ τοῖς Μεδικοῖς.*

277 სტრაბონი, *lib. XI, SC I 169.*

ეკუთვნის კოლხეთს; რომელიც (კოლხეთი) ემიჯნება ტრაპეზუნტს<sup>278</sup>. საზოგადოდ, კოლხეთის უდიდესი ნაწილი ზღვისპირას ძევს<sup>279</sup>. კოლხეთის საზღვარზე ძევს იბერიის ციხექალაქი იდეესა (თუ: იდეეშა?), წინანდელი „ფრიქსეს ქალაქი“<sup>280</sup>. შორაპანი||სარაპანი კოლხეთის სიმაგრეა<sup>281</sup>. სამხრეთით კოლხეთი ეკვრის სომხეთის თემებს — ხორძენეს და კამბუსენეს<sup>282</sup>. ტრაპეზუნტიდან უკვე იწყება კოლხეთი<sup>283</sup>, მოსხური მთები ძევს კოლხეთის ზემოთ<sup>284</sup>.

მაშასადამე, სტრაბონის ცნობებით, კოლხეთს ჰსაზღვრავენ: ჩრდილოეთ-დასავლეთით — ჰენიოხების თემი, სასაზღვრო ხაზი გადიოდა ალბათ სადღაც პიტიუნტთან (ბიჭვინტა) ან მის დასავლეთით; ჩრდილოეთით — კავკასიონი; დასავლეთით — შავი ზღვა; სამხრეთ-დასავლეთით — ტრაპეზუნტი; [ამ საზღვრის დეტალიზაციისათვის საინტერესოა არიანეს ცნობა<sup>285</sup>, რომ მდ. ოფი ჰყოფდა კოლხების ქვეყანას თიანეისაგან (იქნებ: სანნიკა||ქანეთი)<sup>286</sup>. თუ ამ ცნობის შეფარდება სტრაბონის დროისათვის შესაძლებელია. თუმცა ქვემოთ, მე-15 პარაგრაფში არიანე ამბობს, რომ კოლხები ესაზღვრებიან ტრაპეზუნტელებს, უკანასკნელთ კიდეც სანნებს უპირისპირებს (შეიძლება ეს ცნობები არიანეს დროისათვის უკვე არარეალური იყოს)]; სამხრეთით — მოსხური მთები, რომელიც ახალციხის ქედი უნდა იყოს და სომხეთის თემები — ხორძენე და კამბუსენე, აღმოსავლეთით — იბერია; იბერიასა და კოლხეთს შორის სანაპირო ხაზი გადიოდა შორაპანსა და იდიესას შორის, სადღაც შორაპანს მახლობლად. ეს ჩანს შემდეგიდან: სტრაბონის სიტყვით, კოლხეთიდან იბერიაში გზა გადის სარაპანიდან მეზობელ ხეობაზე, უკეთ „ხეობებზე“ (...αδ: τῶν αἰτῶν αἰτῶν αἰτῶν...), pl. tantum ხომ არ არის? ეს ის ხეობაა, რომლითაც მომდინარეობს მდ. ფაზისი, გაშმაგებით მოექანება კოლხეთში, იღებს რა სათავეს (კოლხეთის, იბერიის? უფრო სწორია „კოლხეთის“, იმიტომ რომ სხვაგან სტრაბონი ამბობს, ფაზისს სათავე სომხეთში აქვს<sup>287</sup>. ამ განმარტებით საქმე კიდეც უფრო ირევა, ის აქ გამოუსა-

<sup>278</sup> სტრაბონი, lib. XI, c. II, § 14, SC I გვ. 135; Müll. 426.

<sup>279</sup> ib., § 17, გვ. 136; Müll. 427.

<sup>280</sup> ib., § 18, გვ. 138; Müll. 428.

<sup>281</sup> სტრაბონი, c. III, § 4, SC I გვ. 139; Müll., 429.

<sup>282</sup> სტრაბონი, l. XI, c. XIV, § 4, SC I გვ. 155; Müll. 452.

<sup>283</sup> სტრაბონი, l. XII, c. 3, § 17, SC I, გვ. 157; Müll. 470.

<sup>284</sup> ib., § 18, გვ. 158; Müll. 470.

<sup>285</sup> არიანე, § 8; SC I, 219, GGM I, 373.

<sup>286</sup> G. Müll. GGM I, 373, შენ.

<sup>287</sup> სტრაბონი, l. XI, c. II, § 17, SC I. გვ. 136.

დეგარია და შეცდომას უნდა წარმოადგენდეს, ვინაიდან მაშინ ფაზისის სათავედ ხანის-წყალი უნდა მიგვეჩნია, რაც ეწინააღმდეგება სტრაბონისავე ცნობებს, რომელთა მიხედვით ყვირილა, ყოველ შემთხვევაში. შორაპანამდის, ფაზისად იწოდებოდა) ზემოთ მდებარე მთებში<sup>288</sup>. ეს მთები, უეჭველია, ლიხის ქედია, იმიტომ რომ, აქ რომ დაღო-ახალციხის ქედი იგულისხმებოდეს და ზეკარის გზა, მაშინ ეს გზა შორაპანზე არ მოუხვევდა და პირდაპირ ვარდციხიდან (ბაღდათიდან) ხანის-წყლით გადავიდოდა ე. წ. ზეკარის (უკეთ რკინისჯვარის) უღელტეხილით; ის გარემოებაც რომ უგულვებელყვით, რომ სტრაბონის ცნობით სამცხე მაშინ თითქოს იბერიის ნაწილს არ შეადგენდა. თუ ეს ასეა, მაშინ აქ ერთი ამ სამ ხეობათაგანი: ყვირილის, ძირულის და ჩხერიმელასი<sup>289</sup>, იგულისხმება (უფრო, ალბათ ყვირილის — არგვეთის ცენტრი. ჩიხა ხომ ამ ხეობაში ძეგს; თან გასათვალისწინებელია, რომ სტრაბონის სიტყვით, შორაპანიდან მტკვარამდის ხმელეთით სასიარულო ოთხი დღის გზა იყო<sup>290</sup>; ან ძირულის — ეს უფრო მოკლეა). მაშასადამე, ეს ხეობები უკვე კოლხეთს აღარ ეკუთვნოდნენ და სანაპირო ხაზიც მაშასადამე, შორაპანთან უნდა ვეძიოთ. კოლხეთის გეოგრაფიული განსაზღვრება მოეპოვება პტოლემეაფოსსაც: ჩრდილოეთით — აზიის სარმატია, დასავლეთით — მდ. კორაკი და შავი ზღვა, სამხრეთით — კაბადუქიის პონტო და დიდი სომხეთი, აღმოსავლეთით — იბერია<sup>291</sup>.

კოლხეთის განსაზღვრისათვის საინტერესოა ანონიმის ცნობა: „ამ ადგილამდის (პიტიუნტ-ბიჭვინტა) განფენილია (простирается) ბარბაროსთა პონტიკური სამეფო ტიბარინიასა, სანნიკასა და კოლხიდაში, მეზობელი თემები (სანახებნი) კი ავტონომ ბარბაროსებს ეკუთვნიან“<sup>292</sup>. მაშასადამე, ეს სამი ერთეული პოლიტიკურად ერთს მთლიანობას, ერთს სამეფოს წარმოადგენდა. საინტერესოა მხოლოდ, საიდან აქვს ანონიმს ეს ცნობა ამოღებული? არიანეს ის არ მოეპოვება.

სტეფანე ბიზანტიელი გოგარენეს უჩვენებს კოლხებსა და აღმოსავლეთის იბერებს შორის<sup>293</sup>. იგივე სტეფანე, დიოფანტეზე დაყრდნობით, კოლხების მეზობლად უჩვენებს ლიბუსტინებს<sup>294</sup>.

<sup>288</sup> სტრაბონი, I. XI, c. III, § 4, SC I გვ, 139; Müll. 429.

<sup>289</sup> ივ. ჯავახიშვილი თავის საისტ. რუკაზე მთავარ სავაქრო გზის მიმართულებას ძირულას ხეობაზე უჩვენებს.

<sup>290</sup> სტრაბონი, I. XI, c. II, § 17, SC I, გვ. 136, Müll. 427. შეადრ. პლინიუსის ცნობა ინდოეთის საქონლის მოძრაობის შესახებ.

<sup>291</sup> პტოლემეაფოსი, I. V. c. IX, SC I, 240—241, აგრეთვე I. V. c. VIII, § 7.

<sup>292</sup> ანონიმი, § 55, SC I, 277.

<sup>293</sup> სტეფანე ბიზანტიელი, SC I, 258.

<sup>294</sup> ib. 262.

შემდეგში, გააიგივეს კოლხეთი და ლაზიკე, პროკოპი კესარიელი პირდაპირ ასახელებს „კოლხეთს, რომელსაც ეხლა ლაზიკეს უწოდებენ“ *πῦν δὲ τὴν Κολχίαν, ἣν νῦν Λαζικὴν καλεῖται*:<sup>295</sup>. სხვაგანაც, კოლხს ლაზის მნიშვნელობით [ასახელებს]. კოლხიდა=ლაზიკე. აგათია არის გამგრძელებელი (?) და უმცროსი თანამედროვე პროკოპისა. იგი ამბობს, რომ ლაზები წინათ კოლხებად იწოდებოდნენ და სხვაგანაც ამ სახელწოდებებს (კოლხი, ლაზი) შენაცვლებით (თანაბრად) ხმარობს<sup>296</sup>: შემდეგ საყურადღებოა ის ადგილი<sup>297</sup>; სადაც აგათია ამტკიცებს, რომ თვით ლაზები თავიანთ თავს კოლხების შთამომავლებად თვლიდნენ და უზომოდ ყოყოჩობდნენ და ტრაბახობდნენ; სხვაგანაც იგი კოლხს ლაზის მნიშვნელობით ხმარობს<sup>298</sup>: ლაზი აიეტი თავის სამშობლოს კოლხების ქვეყანას უწოდებს<sup>299</sup>. ასევე მიმართავს თავის თანამემამულეებს ლაზი ფარტაზე *ὦ ἀνιψὲς Κόλχοι*:<sup>300</sup> და მრავალი სხვა, ვგოხებ აგათია კოლხს უფრო ხშირად ხმარობს, ვიდრე ლაზს. VII ს-ის ისტორიკოსის ცნობა — (კოლხეთი, მდაბიურად ლაზიკე)<sup>301</sup>.

მაგრამ ეს არის ლიტერატურული ტრადიცია: იგივე *Agathia*<sup>302</sup> ლაზიკეში ერთს პუნქტს ასახელებს, რომელსაც ძველად **ონოგურს** ეძახდნენ, ეხლა კი მას სახელი გამოცვლილი აქვს აქ აშენებული წმ. სტეფანეს ტაძრის მიხედვითო. ჩვენ კი არაფერი გვიშლის ძველებური სახელი ვიხმაროთ, რადგან ისტორიულ თხზულებას ასე უფრო შესვენისა *ἐπεὶ γὰρ ἡ Ἀγαθία μνησίου ἁγιασθεῖσιν*.

აღნიშნული ტერიტორია, როგორც ვთქვით, ატარებდა „კოლხეთის“ საერთო სახელწოდებას და წარმოადგენდა სცენას იმ ისტორიული პროცესისათვის, რომელიც ჩვენის კვლევის საგანია. იმავე პროცესის — ეგრის-აფხაზეთის ისტორიის — თვალსაზრისით, ჩვენთვის საინტერესოა აგრეთვე შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ის ნაწილი, რომელიც კოლხეთის ჩრდილო-დასავლეთით მდებარეობდა ვიდრე კიმერიელთა ბოსფორამდის. მთელს ამ ტერიტორიაზე უძველესი დროიდან ნაირი ტომები მოსახლეობდნენ, რომლებიც აქ ხშირად იცვლიდნენ

<sup>295</sup> B. P. I, II, p. 55 Bon. I

<sup>296</sup> *Agathiae*, II, 18, p. 103 Bon. I

<sup>297</sup> *Agathiae*, III, 5, p. 145 Bon. I

<sup>298</sup> შეადრ. *Ган*, II, 135.

<sup>299</sup> *Agathiae*, III, c. 8 და 9 Bon. I

<sup>300</sup> იქვე, III, c. 9, p. 155 Bon. I

<sup>301</sup> *ib.*, III, II, p. 161 Bon. I *Ган*, II, 196.

<sup>302</sup> *Agathiae*, III, 5, p. 146—7, Bon. I

ადგილსამყოფელს, ან სავსებით უთმობდნენ თავის მიწა-წყალს ახალს, სხვა ქვეყნებიდან მოსულს, ხალხებს. ეთნიკურ-ტერიტორიული საზღვრები აქ მუდამ მერყევი იყო და ცვალებადი.

პირველი საუკუნის პირველ ნახევარში, დაახლოებით 60-იანი წლებიდან ჩვენ სტრაბონის ცნობები გვაქვს, რომელიც ამ შემთხვევაში სხვადასხვა წყაროს ემყარება და მისი ცნობებიც სხვაობენ. ერთვან ის ამბობს: „ტბასთან [აზოვის ზღვა] ცხოვრობენ მეოტები. ზღვასთან [შავი ზღვა] ძვეს ბოსფორის სამეფოს აზიური ნაწილი და სინდია. შემდეგ ცხოვრობენ ახაიები (Ἀχαιοί), ზუგები (Ζυγοί), ჰენიოხები (Ἡνιοχοί), კერკეტები (Κερκεταί), „გრძელწვერიანები“ — მაკრობოგონები. იმათ ზემოთ ფთიროფაგების „ტილისმჭამელების“ ვიწროებია. ჰენიოხებს იქით კიდევ კოლხეთია...“<sup>303</sup> მაშასადამე, სინდია-ანაპას სანახებთან იწყებოდა ახ/ჭაიების მიწა-წყალი, იმათ მოსდევდნენ ზი/ვგები და ჰენიოხები. უკანასკნელთა ქვეყანა, ზემოთქმულის შახედით, იქ თავდებოდა მიახლოებით, სადაც დღევანდელი აფხაზეთის ჩრდილოეთის საზღვარია. სად უნდა ვიგულისხმოთ კერკეტებისა და გრძელწვერიანთა ადგილსამყოფელი. ჩამოთვლილ ტომთა უკან. მთებში? (მთებში ხომ ფთიროფაგები არიან!) თუ იქნებ კოლხეთში? ეს გაურკვეველია. ამ სურათს სტრაბონი კვლავ უბრუნდება მეორე ადგილას: „სინდიასა და გორგიპიას<sup>304</sup> ზღვის გასწვრივ მოსდევს ახაიების, ზუგებისა და ჰენიოხების სანაპირო, რომელიც მომეტებულად მოკლებულია ნავსადგურებს და მთიანია, რადგან უკვე კავკასიონის ნაწილს შეადგენს...“<sup>305</sup> შემდეგ: „...ჰენიოხებს ჰყავდათ ოთხი მეფე, როცა სამშობლოდან ბოსფორისკენ გაქეუულმა მითრიდატევატორმა გაიარა მათი ქვეყანა<sup>306</sup>. ეს მისთვის მოსახერხებელი აღმოჩნდა, მაშინ როცა ზიგების ქვეყანაში გავლაზე უარი სთქვა (?Ган სთარგმნის: стране Зигов он не доверял) გზის სიძნელეების და მცხოვრებთა სისასტიკის გამო. ის ძლივს მიდიოდა ზღვის კიდეს, ხშირად გადადიოდა ზღვაზე (ნაეში), ვიდრე არ მიაღწია ახაიებს“. (ეს თარგმანი შესამოწმებელია. სჯობს პარაფრაზით გადმოცემა)<sup>307</sup>.

<sup>303</sup> სტრაბონი, I. XI, c. 11, § 1, SC I, გვ. 130; M ũ l. 422.

<sup>304</sup> გორგიპია. თვით სტრაბონისავე სიტყვით. იყო სინდების დედაქალაქი და იღო სინდიასი. ზღვის მახლობლად, იქვე, § 10. M ũ l., 424.

<sup>305</sup> ib., § 12, M ũ l., 425.

<sup>306</sup> მითრიდატის კოლხებისა და ჰენიოხების ქვეყანაზე ლტოლვის შესახებ მოთხრობილი პლონატ. ლეიუსი Cl. წიგნი SC II, 51.

<sup>307</sup> სტრაბონი. § 13.

Müller ასე სთარგმნის:<sup>308</sup> *de Zygiorum autem transita spem abiciens ob locorum difficultates istorum et feritatem hominum;* ამიტომ სჯობს ასე ვთარგმნოთ: ...გავლაზე იმედგადაწყვეტილმა...

სხვათა შორის, სტეფანე ბიზანტიელი<sup>309</sup> ზიგებს ჯაყის უჩვენებს. აზიის ბოსფორთან, სტრაბონზე დაყრდნობით (მაგრამ ეს ალბათ ცნობის განზოგადებაა): იმათვე ვგონებ ეკუთვნის ზეგოპოლიც, ტრაპეზუნტის მახლობლად. ამბობს სტეფანე<sup>310</sup>.

ზიგების ქვეყნის აღწერილობა გვაგონებს ზემოთ მოყვანილ ტულაფსის მიმდგომი მხარის (სამხრეთიდან) აღწერილობას და, ამ ცნობათა ნიადაგზე: ტლანქად რომ ვიანგარიშოთ, ეს ტომები ასე დალაგდებიან (მიახლოებით, თქმა არ უნდა): ნოვოროსიისკი — ტულაფსე: ახაიები, ტულაფსე — შახე (?): ზიგები, აქითგან ბზიფამდე: ჰენიოხები (ბუნებრივი საზღვრებიცაა გათვალისწინებული!). სტრაბონს ხელთ ჰქონდა აგრეთვე არტემიდორის ცნობებიც, რომელთა მიხედვით ტომთა რიგი სხვაგვარია<sup>311</sup>: კერკეტები, ახაიები, ჰენიოხები. თან საყურადღებო მანძილებიც არის მოცემული, რომლებიც ამ ტომთა ტერიტორიას უფრო დაწვრილებით განსაზღვრავენ. სახელდობრ, 400 სტადიონის მანძილზე სინდიკის ქალაქისა და ნავსადგურიდან დასახლებულია ბატა, ნავმისადგომიანი სოფელი; 400 სტ. = 78.7 ვერსს (იონ.) || 59 ვერს. (ეგვიპტ.). ეს მოდის ნოვოროსიისკის (წემესის) ყურეში. ბატას მდებარეობისათვის შეიძლება გამოყენებულ იქნეს სტრაბონის ცნობა (ib.). რომ ბატამდის ზღვის ნაპირი აღმოსავლეთისკენ მიემართება და პირით სამხრეთით მიქცეულია, ბატადან კი თანდათან უხვევს და პირს იბრუნებს დასავლეთისკენო. ეს მართლაც ასე თუ ისე სიმართლეს უახლოვდება, თუ ბატას წემესის ყურეში მოვათავსებთ. აქედან იწყებოდა თურმე კერკეტების მიწა-წყალი სოფლებითა და ნავსადგურებით, 850 სტადიონის სივრცით = 167 ვერს. || 125,7 ვ. უკანასკნელის საზომით სწორედ ტულაფსემდე მოდის, პირველით დაახლოებით ლაზარეცკაიამდის. კერკეტებს მიჰყვებოდა აქაიების ტერიტორია 500 სტადიონის სივრცით = 98,4 || 74,2 ვ. მეორე საზომით მოდის სოჩაზე, პირველით — ადღერზე. შემდეგ ჰენიოხების სანაპირო 1000 სტადიონის სივრცით

<sup>308</sup> Müller, 425—426.

<sup>309</sup> სტეფანე, ბიზანტიელი, SC I, 259—260.

<sup>310</sup> ib.

<sup>311</sup> lib. XI, cap. II, § 14, Müller. 426; SC I, 135.



და ბოლოს დიდი პიტიუნტი 360 სტადიონზე დიოსკურიადანო. 1000 სტ. = 196,8||148,4 ვერსს. უკანასკნელი საზომითაც კი ეს მანძილი სოხუმამდის უწევს, ასე რომ, აქ შეცდომა უნდა იყოს რიცხვში. ყოველ შემთხვევაში, გარკვევით არის ნაჩვენები, რომ პიტიუნტი = ბიჭვინტა ჰენიოხების ქვეყნის გარეთ იღო, ასე რომ ჰენიოხების სამხრეთ სანაპირო ხაზად შეიძლება ბზიფი ჩაითვალოს, როგორც ბუნებრივი საზღვარი. ერთგან კიდევ სტრაბონი ამბობს: „...აზიაშიც ჩვენი სანაპირო მთლიანად ემორჩილება იმათ (რომაელებს), თუ არ ვიანგარიშებთ ახაიელების, ზუგების და ჰენიოხების ქვეყნებს, რომელნიც (ეს ტომები) ყაჩაღურსა და მოხეტიალე (მომთაბარე. κοσμεβαι) ცხოვრებას მისდევენ ვიწროსა და მწირ ადგილებში“<sup>312</sup>. ჰენიოხ-კოლხთა სანახების ტერიტორიის განსაზღვრებისათვის საყურადღებოა სტრაბონის ცნობა, რომ „ნამდვილი კავკასიონის უმაღლესი ნაწილი არის ის, რომელიც სამხრეთითაა და მიქცეულია ალბანეთის, იბერიისა და კოლხთა და ჰენიოხთა ქვეყნებისაკენ“<sup>313</sup>. მაშასადამე, ეს ქვეყნები ერთმანეთის მეზობლად და ერთს ხაზზე ძეგს!

სტრაბონი მაინც მითრიდატეს ისტორიკოსთა ცნობებს აძლევს უპირატესობას. მაგრამ ცნობათა სხვაობა შესაძლოა ეპოქათა სხვაობას შეეფერებოდეს და არტემიდორის ჩვენებაც თავის დროისთვის მართალი იყოს. იმ ცნობებით, რომლებიც სტრაბონის აზრით უფრო მართებულია და რომელიც მას სხვაგანაც გადმოცემული ჰქონდა (ნ. ზემოთ) ცოტა სხვა რედაქციით, — პირველად დასახელებულნი არიან ახაიელები, შემდეგ ზუგები, ჰენიოხები, კერკეტები, მოსხები, კოლხები, ამათ ზემოთ მცხოვრები ფთიროფაგები, სოანები და „სხვა წვრილი ხალხები კავკასიონთან“<sup>314</sup>. სად უნდა მოთავსდნენ აქ მოხსენიებული დანარჩენი ტომები — კერკეტები, მოსხები, კოლხები, ფთიროფაგები, სოანები ტერიტორიულად — არ ჩანს, მაგრამ გასათვალისწინებელია ქვემოთ მოთავსებული მოსაზრებები! არ ჩანს, აგრეთვე, განმარტება „კავკასიონთან“ (*απὸ τῆς καυκάσου* *ἐπιπέδατος* *καυκάσου*), ე. ი. მითითება, რომ ისინი ცხოვრობდნენ კავკასიონის ქედის კალთებზე, ან მის ძირობაზე, შეეხება ყველა ამ ტომს, ან უკანასკნელთ მაინც მათ შორის (ფთიროფაგები, სოანები). თუ არტემიდორის დროს კერკეტები მართლაც ანაპის სანახებში მოსახლეობ-

312 სტრაბონი, lib. XVII, cap. III, § 24 გვ. 163; Müller, 712.

313 სტრაბონი, lib. XI, c. V, § 6, SC I, 147; Müller, 431.

314 სტრაბონი, l. XI, c. II, § 14, SC I, 135; Müller, 426.

დნენ, საეკვოა სტრაბონის დროს მათ კოლხეთში გადმოენაცვლებინათ (თუ აქ ამ ტომის სხვა ჯგუფი არ არსებობდა)<sup>315</sup>. უფრო საფიქრებელია, რომ იმათ ჩრდილოეთისაკენ წაეწიოთ და. შესაძლოა, რომ მათი სტრაბონით უკანასკნელ სიაში მოხსენიება შეიცავდეს მოწმობას იმის შესახებ, რომ ისინი ამ დროს კავკასიონის ჩრდილო კალთაზე ცხოვრობდნენ. გასათვალისწინებელია სტრაბონის ის ცნობაც, რომ ახაიელების მთელი სანაპირო კავკასიონის ქვემოთ იდო, კავკასიონის უკანასკნელი შტოები მართლაც ნოვოროსიისკის რაიონში წყდება (თუ უფრო ჩრდილოეთითაც?) — დანარჩენ ტომთა მოსახლეობის შესახებ სტრაბონს არაპირდაპირი მითითებანი მოეპოვება. ქალაქი ფაზისი=ფოთი წოდებულია კოლხების სავაჭრო ნავსადგურად. მოსხების ქვეყანა დასახლებულია მდ. ფაზისისა და მისი შენაკადების ზემოთ<sup>316</sup>, იმის მიხედვით. რომ სტრაბონი ფაზისის სათავეს სომხეთში თვლის, მოსხების ქვეყანაც სამცხეზე მოდის.

ამ ლოკალიზაციას კიდევ უფრო ადასტურებს სტრაბონის შემდგომი ცნობა, რომ მოსხების ქვეყანა სამად იყო გაყოფილი კოლხებსა, იბერებსა და სომხებს შორის<sup>317</sup>. სოანების შესახებ: რომ მათ უჭირავთ კავკასიონის მწვერვალები დიოსკურიას ზემოთ<sup>318</sup>, მათ მახლობლად ცხოვრობენ ფთიროფაგები<sup>319</sup>. სოანთა ყოფა-ცხოვრების დახასიათების შემდგომ სტრაბონი ამბობს: „სხვა მეზობელი ტომები, რომლებიც კავკასიონთან (περι) ცხოვრობენ. ღარიბნი და მცირემამულანები არიან, ხოლო ალბანთა და იბერთა ხალხები... შეადგენენ ამ ყელის (перешеек ამიერკავკასია შავსა და კასპიის ზღვებს შორის) მთავარ მოსახლეობას“...<sup>320</sup>. აქედან ჩანს კერკეტების მცირე მნიშვნელობა, ან იქნებ ეს მოწმობდეს ზემორე გამოთქმულ აზრს, რომ კერკეტები ცხოვრობდნენ კავკასიონის ჩრდილოეთით (ჩრდილო კალთაზე?) ? ერთგვარად მნიშვნელობა აქვს ჩვენთვის სტრაბონის ცნობას, რომ „ტრაპეზუნტსა და ფარნაკიას [მდებარეობს ტრაპეზუნტის დასავლეთით] ზემოთ ცხოვრობენ ტიბარანები, ხალდაიები და სანნები. რომელთაც წინათ მაკრონებს ეძახდნენ და მდებარეობს მცირე სომხეთი. ამ ადგილების მახლობლად ცხოვრობენ აგრეთვე აპაიტიები, წინანდელი კერკიტები (Σάνιοι, ἸΑπαιτίαι, Κερκίται). აქ არის||გასდევს მე-

315 სტრაბონი, I. XI, c. II, § 17; SC I, 137; Müller, 427.

316 იქვე.

317 იქვე, § 18, Müller, 428; SC I, 138.

318 იქვე, § 19, Müller. 428; SC I, 138.

319 ib.

320 ib.

ტად ფრილოციკაბო მთა სკვდისი (Σκυδισί), რომელიც უერთდება კოლხეთის ზემოთ მდებარე მოსხურ მთებს და რომლის მწვერვალზეც ცხოვრობენ ჰექტაკომეტები. აქვეა (მთა) პირიადრი Πειραδριუს, რომელიც გაჭიმულია სიდნესა და თემისკირას ადგილებიდან მცირე სომხითამდე...“ წინათ ჰექტაკომეტებს ეძახდნენ მოსინიკებს და ისინი ყველაზე ველური არიან ამ მთების მცხოვრებთა შორის... „ზოგნი ამ ბარბაროსთაგან იწოდებოდნენ აგრეთვე ბუზერებად (Βύζηρες)“<sup>321</sup>. ცხადია, სკიდისი=ჰანეთის მთები, პირიადრი=სამხრეთით მდებარე (ტრაპეზუნტიდან).

პომპონიუს მელა (წერდა 40/41, ან 44 ქ. შ.) კოლხებს ათავსებს ფაზისის შესართავსა და მის მიმდგომ მხარეში<sup>322</sup>: „სანაპიროს დანარჩენი ნაწილი უპირავთ ველურსა და გაუნათლებელ ხალხებს, რომელნიც ცხოვრობენ დიდს (ვრცელ) ზღვასთან. (ესენი არიან:) მელანზლენა, ტორეტიკა, ექესი კოლიკა, კორაქსიკები, ფთიროფაგები, ჰენიოხები. ახაიები, კერკეტეები და უკვე მეოტიდის მიჯნებთან — სინდონები<sup>323</sup>. ჰენიოხების ქვეყანაში დაარსებულია დიოსკურია კასტორისა და პოლუქსის მიერ“<sup>324</sup>. აქ საყურადღებოა დიოსკურიის ადგილმდებარეობის განსაზღვრა და შემდეგ კერკეტების კიმერიელთა ბოსფორთან — ქერჩის ანუ ენიყალას სრუტესთან. აზიის ხალხთა საერთო სიაში ავტორს მოხსენიებული ჰყავს აგრეთვე ამორძალებსა და ჰიპერბორეებს ზემოთ კიმერიელები, კისიანტები, ახაიები, გეორგილები, მოსხები. კორსიტები, ფორისტები. რიმფაკები<sup>325</sup>, მაგრამ მელას ცნობები იმ დროისათვის რეალური არ არის და რომელიღაც მეტად (?) ძველის, დაძველებულის წყაროდან არის ამოღებული (გასათვალისწინებელია, რომ აზიის ხალხთა სიაში ალბანელები დასახელებულნი არ არიან, ალბანელები დასახელებული არიან შემდეგ გვ. 125).

ბ. ან ე უ ს ლ უ კ ა ნ ი ს (დაიბ. 39 წ. ქ. შ., †65 წ.) ეპიკურ პოემაში „Pharsalia“ ზოგიერთი ცნობებია. ავტორი პომპეუსს ათქმევინებს, რომ იგი გაიცნეს დაპყრობილმა არაბმა, მეომარმა ჰენიოხებმა და საწმისის მოტაცებით ცნობილმა კოლხებმა<sup>326</sup>. იგივე იხსენიებს

<sup>321</sup> სტრაბონი, lib. XII, c. 3, § 18, Müller, 470; SC I, 158.

<sup>322</sup> P. Melas, lib. I, 106, SC II, 117.

<sup>323</sup> ib., § 110.

<sup>324</sup> ib., § 111.

<sup>325</sup> ib., § 11.

<sup>326</sup> ან. ლუკანი, lib. II, vv. 590—591, SC II, გვ. 147.

პომპეუსის ჯარებში ჩქარის ცხენოსნობით საშიშარ ჰენიოხებს, სარმატებს, მათს მეზობელთ სასტიკ მოსხვებს (რომელნიც ცხოვრობენ იქ), სადაც ფაზისი სერავს კოლხების უმდიდრეს ყანებს<sup>327</sup>. ახალი და მნიშვნელოვანი ლუკანის ცნობაში არაფერია (გარდა იმისა, რომ მოსხვები ფაზისთან არიან დასახელებულნი, მაგრამ ვგონებ აქ თარგმანი არ უნდა იყოს სწორი).

სულ სხვაა პლინიუს სეკუნდი. მისი ცნობები ღრმად საყურადღებოა (ეკუთენის I. ს-ის შუა წლებს ქ. შ.). პლინიუსის ცნობებს ჩვენ განვიხილავთ მხოლოდ ტრაპეზუნტისგან მოყოლებით. ტრაპეზუნტს იმიერ (*ultra quod*) დასახელებულია არმენოხალიბების ტომი და დიდი სომხეთი. 30 000 ნაბიჯის მანძილზე — ტრაპეზუნტამდე ნაპირზე (ნაპირის გაყოლებით) მდ. პუქსიტი (*Pyxites*), იმას იქით კი ტომი სან-ჰენიოხთა (*gens Sannorum Heniochorum*). არ ჩანს, რა მნიშვნელობით არის ეს ორი სახელი ასე დაკავშირებული: წარმოადგენს ერთი მეორის მსაზღვრელს, მაშინ რად არ არიან ისინი შერწყმულნი, როგორც „არმენოხალიბები?“ თუ შემთხვევით გამოვარდნილია კავშირი და ჩამოთვლასთან გვაქვს საქმე? პუქსიტი ზემოთ ვუჩვენეთ ვიწვე-წყარისა თუ აბუ-წყარის ადგილას. მაშასადამე, ტრაპეზუნტიდან ვიწვემდე ცხოვრობდნენ სანნები, ჰენიოხები. 140 ათასი ნაბიჯის მანძილზე ნაჩვენებია მდ. აბსარი (*fl. Absarrum*) იმავე სახელწოდების ციხით შესართავთან. „ამ ადგილას მთების გადაღმა ძვეს იბერია (სხვა ადგილას პლინიუსს ასეთი ცნობა აქვს: [იბერიის სამხრეთით ძვეს] *regio Thasie*), სანაპიროზე კი ცხოვრობენ ჰენიოხები, ამპრეეტები, ლაზები (*Heniochi, Ampreutae, Lazi*): მდინარეები აკამფსეონი, *jsis, Mogrus, Bathys*, [შემდეგ] კოლხთა ტომები (*gentes Cochorum*), ქალ. *oppidum Matium*, მდ. *Heracleum* ამავე სახელწოდების კონცხით და პონტოს მდინარეთა შორის ყველაზე სახელგანთქმული — ფაზისი“<sup>328</sup>. ზემოთ აკამფსი ჩვენ ჭოროხად მივიჩნიეთ, ისი — ნატანებად, მოგრი — სუფსად, ბათუს — კორონისთავის წყლად. მხოლოდ უკანასკნელს არიანე ასახელებს სიის თავში და არა ბოლოში, როგორც პლინიუსი. მაგრამ ამჟამად ეს ჩვენთვის საინტერესო არ არის. ტერიტორიის თვალსაზრისით ირკვევა, რომ ვიწვედან ჭოროხის სასახებამდის ცხოვრობდნენ ჰენიოხები, ამპრეეტები და ლაზები (ასე მესმის მე ტუქსტი; ლატიშევის გამოცემის მოცემულ თარ-

<sup>327</sup> თარგმანი არ არის მთლად დამაჯერებელი. lib., III, vv. 269—271.

<sup>328</sup> პლ. სეკუნდი, lib., VI, § 12, SC II, 178.

გმანიდან კი ისე გამოდის, თითქოს აკამფსი, ისი, მოგრი, ბათუს დასახელებულ ტომთა ტერიტორიაზე დიან. მაგრამ ვგონებ ეს მართალი არ უნდა იყოს. ლაზების საზღვრებიდან, ასე გამოდის, ფაზისის სანახებამდის ცხოვრობდნენ კოლხთა ტომები. ჯერ არ ჩანს ქალაქ მატეუმისა და მდინარე ჰერაკლემის ადგილმდებარეობა. ფაზისის სათავეს პლინიუსი ათავსებს მოსხების ქვეყანაში<sup>329</sup>. ასწორებს რა ამით სტრაბონის ცნობას (სტრაბონი — სომხეთში). ცხადია, მოსხების ქვეყნად აქ იგულისხმება სამცხე (აქ განიხილე დეტალები ფაზისის შესახებ). შემდეგ მოხსენიებულია მდინარე ხარიენი (Charien) და gens Saltiae (Ган: Salae!) antiquis Phthiophagi dicti et alia Sanni (Лат.: народ Салтии, у древних называвшийся Вшедами и другой народ Санны; Ган: народ Салы, которых древние называли иногда Фтирофагами, иногда Сванами!); (შემდეგ) მდ. ხობი (Chobum) კეკასიონიდან სუანების ქვეყანაზე (per Suanos) მომდინარეობს. შემდეგ როან (Rhoan, Ган: Реан), regio Cegritice (Кегритика, Ган: Erectice), მდინარეები Sigania (Ган: Singames), Thersos (Г.: Тарсупас), Astelphus (Astelephus), Chrysorroas, gens Absilae, castellum Sebastopolis 100 ათასი ნაბიჯის მანძილზე ფაზისიდან, gens Sanicarum (Ган: Sanniξae), ქალაქი კიენი (ასეთი სახელწოდების ქალაქი წინათ იღო ფაზისზედაც, პლინიუსისავე სიტყვით). მდინარე და ქალაქი პენიუს და, დასასრულ, ჰენიონთა ტომები, რომელნიც მრავალ სახელწოდებას ატარებენ<sup>330</sup>. მაშასადამე, კოლხების მეზობლად ცხოვრობდნენ სალები (თუ: სალთიები), როგორც ჩანს (მახლობლებით) მათ ჰყოფდა მდინარე ცივი (ხარიენი), შემდეგ მდებარეობდა ეგრიტიკის (?) ოლქი ინგურსა (სიგანია) და ხობს შუა მდებარე. ალბათ აქ მოღის სალებს შემდეგ დასახელებული სანების (?) ტომი. ამათ ზემოთ, ჩანს, ცხოვრობდნენ სვანები, რომელთა საზღვარი მაშინ, ალბათ, უფრო ქვემოთ ჩამოდიოდა (ხობი მათ ტერიტორიაზე დის, თუ სვანების მაგიერ აქ სანები არ უნდა წავიკითხოთ!). მდ. ხრისოროასი ალბათ არის მაქარა, პირვანდელი მნიშვნელობით ხევი კოდორს შემდეგ. აქ იწყებოდა, ჩანს, აფსილების ტერიტორია. შემდეგ მოდიოდა ქალაქი სებასტოპოლი და სანიგების (?) მიწა-წყალი, დაახლოებით დღევანდელი კელასურისა და სოხუმის რაიონში (აქ შესამოწმებელია პროკოპი კესარიელის ცნობა, რომ სებასტოპოლი სანიგების ტერიტორიაზე იღო, ?). ქალაქ კიენის (ცხუმთან რამე კავშირი ხომ არა აქვს ??); ქალაქი (და მდინ. ?) Penius შეიძლება იყოს პიტიუნტის დამახინჯება, იმიტომ რომ პლინიუსის სიტყვით, შემდეგ

<sup>329</sup> ib., § 13.

<sup>330</sup> ib., § 14.

უკვე იწყებოდა ჰენიოხების ქვეყანა, მაგრამ ქვემოთ პიტიუნტი ცალკეა მოხსენიებული! ზემოთ კი ვნახეთ, რომ პიტიუნტი ჰენიოხების ქვეყნის გარეთ იდო, მისი მოუხსენიებლობა-აღუნიშვნელობა დაუჭერებელია. მაგრამ შემდგომ პარაგრაფში, ადგილმდებარეობაზე გაურკვეველი მითითებით, პლინიუსი ამბობს, რომ უმდიდრესი ქალაქი პიტიუნტი აოხრებულია (გადარცულია!) ჰენიოხების მიერო (ესეც ახალი საბუთი, რომ პიტიუნტი არ ეკუთვნოდათ ჰენიოხებს). შემდეგ ავტორი ამბობს: „ამათ [ჩამოთვლილ ტომებს?] ეკვრის პონტის ქვეყანა კოლიკა, სადაც კავკასიონი უხვევს რიპეის მთებისაკენ, როგორც ნათქვამია, და ერთი გვერდით იხრება ექსინისა და მეოტიდისაკენ, მეორეთი კი — კასპიის და პირკანიის ზღვისაკენ“<sup>331</sup>. რიპეის მთები იგულისხმება მეოტიდის ჩრდილოეთით (იქ იღებს სათავეს მაგ, ტანაილი=დონი)<sup>332</sup>; (ასეთივე განმარტება რიფეის მთებისა ნ. მაგ. ლუკანის სქოლიასტთან)<sup>333</sup> მაშასადამე, აქ საუბარია კავკასიონის მთავარ ქედზე (თუ შეცდომა არ არის და კავკასიონის მაგივრად აქ შეიძლება ტავრი ყოფილიყო დედანში? მაშინ ხომ არ შეიძლებოდა აქ ქართული კოლა გვეგულისხმა? მაგრამ თხრობის რიგსაც ხომ თავისი მნიშვნელობა აქვს!) და ქვეყანა კოლა, თუ აქ გაუგებრობა არ არის, უნდა ვეძიოთ სადღაც სოხუმის თუ კელასურის რაიონსა და კავკასიონს შორის (მოიგონე ექვსი კოლიკა!). შემდეგ ავტორი განაგრძობს: „ზღვის ნაპირის დანარჩენი ნაწილი უჭირავსთ ველურ ტომებს მელანხლენებსა და კორაქს/შ?ებს (თუ ბერძნულად წავიკითხავთ: შ?), აქვეა კოლხური ქალაქი დიოსკურიადა მდ. ანთემუნტთან“<sup>334</sup>. (სტრაბონით კი<sup>335</sup>, დიოსკურიადას მახლობლად დის მდ. ხარესი (δ Ἰάριος ποταμός). პლინიუსის გაგება მხოლოდ იმრიგად შეიძლება, რომ ავტორი ასხვავებს დიოსკურიას სებასტოპოლისაგან. დიოსკურიის შესახებ მას იქვე სხვა ცნობებიც აქვს დართული. ეს ცნობებიც განსხვავდება სტრაბონისეულისაგან. უკანასკნელი ამბობს: „აქ თავს იყრის, ამბობენო, 70 ტომი, ხოლო სხვათა სიტყვით, რომელნიც სრულიად არ ზრუნავენ ჭეშმარიტების შესახებ, 300-იც კი ყველა ისინი სხვადასხვა ენას ლაპარაკობენ“...<sup>336</sup> თვით დიოსკურია-

<sup>331</sup> ib., § 15.

<sup>332</sup> პლინიუსი, lib. IV, § 78 შედრ. ib., § 88 და § 94, lib. V, § 98; ib. lib. VI, § 33.

<sup>333</sup> ლუკანის სქოლიასტი, SC II, 161 და სხვ.

<sup>334</sup> პლინიუსი სეკუნდო, I. VI, § 15, SC II 179.

<sup>335</sup> სტრაბონი, lib. XI, c. II, § 18, SC I, 138.

<sup>336</sup> იქვე, §16, SC I, 136.

დას მდებარეობის შესახებ სტრაბონს აქვს საინტერესო მითითებანი: მისი ცნობით, ეს ქალაქი შავი ზღვის ყველაზე აღმოსავლეთით მდებარე პუნქტზე მოდიოდა და ამიტომ პონტის კუთხედ და ზღვით მოგზაურობის უკანასკნელ მიჯნად იწოდებოდა. აქედან იწყებოდაო აგრეთვე ყელი კასპიისა და პონტის ზღვებს შორის<sup>337</sup>. გამონათქვამში: „ფაზისისაკენ, სადაც ხომალდებს მათი გზა უთავდებათ“, მდ. ფაზისი და იმავე სახელწოდების ქალაქი კი არ არის ნაგულისხმევი, მდინარესთან მდებარე, არამედ კოლხეთის ნაწილი [Ган ისე თარგმნის, თითქოს ქალაქიც უნდა ვიგულისხმოთ: ...не реку, но лежащий у нея город, а отчасти и Колхиду... მაგრამ ეს ცხადი შეცდომაა: თუ ქალაქი მდინარესთან იდო, მათ შორის რაღა მანძილი უნდა დარჩენილიყო!], იმიტომ რომ მდინარე და ქალაქიდან [იგულისხმება ფაზისი] კუთხემდე [დიოსკურიადამდე!] კიდევ რჩება არა ნაკლებ 600 სტადიონისა პირდაპირის მიმართულებით<sup>338</sup>. 600 სტ.=იონ. 118 ვერს|ეგვ. 88,7 ვერსს. პირდაპირ ხაზით ფოთიდან ეს მოვა: პირველი მანძილით სოხუმთან, მეორეთი — მდ. კოდორის შესართავთან.

[პლინიუსი ამბობს]: დიოსკურია ესლა უდაბურია, მაგრამ ერთ დროს იმდენად სახელოვანი იყო, რომ ტიმოსთენის სიტყვით, იქ 300 სხვადასხვა ენაზე მოლაპარაკე ტომი იყრიდა თავსაო. მას შემდეგაც ჩვენები (ე. ი. რომაელები) აქ თავის საქმეებს 130 მოენის საშუალებით აწარმოებდნენ<sup>339</sup>. დიოსკურიას შემდეგ ქალაქი ჰერაკლეუმია, სებასტოპოლიდან 70 ათას ნაბიჯზე დაშორებულიო<sup>340</sup>. მაშასადამე, აქაც დიოსკურია და სებასტოპოლი ცალ-ცალკეა დასახელებული. თან: დიოსკურია უდაბური ქალაქია, სებასტოპოლი კი ციხე (castellum) არსებული (ანუ: დასახლებული? обитаемый!). უკანასკნელის არსებობა სტრაბონმა არ იცის, დიოსკურია კი მისთვის მნიშვნელოვანი სავაჭრო ცენტრია<sup>341</sup>. მაშასადამე, დიოსკურიის მიტოვება უნდა მომხდარიყო ან I ს-ის დასასრულ ქ. წ., ან I ს-ის დასაწყისში ქ. შ. პლინიუსიც ხომ ამბობს, რომ რომაელების დროსაც დიოსკურიაში წარმოებდა (ალბათ, სავაჭრო) საქმიანობა. რომაელები კი იქ დამკვიდრდნენ (კოლხეთში) 65 წ. (?) ქ. წ. გამოიწვია დიოსკურიის მიტოვება ჰენიონების ძალმომრეობამ, თუ სხვა მიზეზებიც იყო, ჯერ არ ჩანს. ამ ცნობათა ნიადაგზე დიოსკურიის საკითხის საბოლოო გადაწყვეტა შე-

337 ib.

338 ib., lib. XI, c. II, § 16.

339 პლინიუსი, § 15.

340 ib., § 16.

341 სტრაბონი, I. XI., c. II § 16.

უძლებელია. პლინიუსის ცნობებისთვის დამახასიათებელია, რომ პიტიუნტის მდებარეობა მას მეტად ზოგადად და ბუნდოვნად აქვს განსაზღვრული<sup>342</sup>.

ქალაქ ჰერაკლეუმს შემდეგ უშუალოდ დასახელებული არიან: ახაიები, მარდები, კერკეტები, იმათ შემდეგ სერრები და კეფალოტომები (Achaei, Mardi, Cercetae, post cos Serri, Cephalotomi)<sup>343</sup>. ზღვის ნაპირას კერკეტების მახლობლად მდ. იკარი (Icarus), აყები ქალაქ ჰიერიოთა და მდინარით 136 ათას ნაბიჯის მანძილზე ჰერაკლეუმიდან (Acium oppido Hiero et flumine), შემდეგ კონცხი კრუნოე (Crunoe) და მასზე მოკიდებით ციციები მალლობი, რომელიც უჭირავთ ტორეტებს (Toretai); შემდეგ სინდების თემი (სახელმწიფო? civilas Sindica) 67500 ნაბიჯზე ჰიერიოდან და მდ. Secheries აქედან კიმერიული ბოსფორის შესავალამდე 88500 ნაბიჯი<sup>344</sup>. მთებში პიტიუნტის უკან (თუ იმ სივრცის უკან, რომლის შუაში ნაჩვენებია პიტიუნტი?) მოხსენიებულია სარმატული ტომი ეპაგერიტები Epageritae, შემდეგ კი საერომატები<sup>345</sup>. ბოსფორში შესავალთან ძვეს ქალაქი Hermonasa, შემდეგ Cepoe, შემდეგ Stratoclia, Phanagoria, თითქმის უღაბური Apaturos და სრუტის დასასრულს (ბოლოში) Cimmerium, რომელიც წინათ იწოდებოდა Cerberion<sup>346</sup>.

არიანე<sup>347</sup> საინტერესო ცნობებს გვაწვდის თავის თხზულების მე-15 პარაგრაფში. ტრაპეზუნელებს გვერდით ცხოვრობენ კოლხები, როგორც ქსენოფონტეც ამბობსო. გასარკვევია, ქსენოფონტე აქ დამოწმებულია მხოლოდ, თუ წყაროს წარმოადგენს ავტორისათვის? მაგრამ ქვემოთ ავტორი უკვე კრიტიკულ დამოკიდებულებას იჩენს ქსენოფონტესადმი. ის ამბობს: იმ ხალხს, რომელიც განსაკუთრებულად მეომრულია და შეურიგებელ მტრობას უწევს ტრაპეზუნელებს, ქსენოფონტე დრილებს ეძახის, ჩემის აზრით კი, ეს სანნები არიანო (of Σίννοι)<sup>348</sup>. ისინი ამჟამადაც ასეთები არიან, ცხოვრობენ გამაგრებულ ადგილებში, ძველითგანვე რომაელების მოხარკენი არიან, მაგრამ ხარკს არაწესიერად იხდიან თავიანთი ყაჩაღობის გამო. ახლა, ღვთის იმედით, ჩვენ მათ კვლავ წესიერად გავხდით, ან აქიდან გადავრეკავთო. მთელ ამ ცნობას უღარესად რეალური ხასიათი აქვს და ნდობას იმსახურებს. კარგად გარკვეული არ არის, მაგრამ სანნები აქ,

342 პლინიუსი, § 16.

343 ib., § 16.

344 ib., § 17.

345 ib., § 16.

346 ib., § 18.

347 სხვათაშორის არიანე იცნობს ქსენოფონტეს და სარგებლობს მისი ცნობებით (§1, GGM I, 370) (აგრეთვე § 15, GGM I, 378).

348 ib., GGM I 378.



ჩანს, ტრაპეზუნტს აღმოსავლეთით უნდა ვიგულისხმოდ. შუაში კოლხები ყოფილან მოთავსებულნი. შემდეგ ნათქვამია: მათ (სანნებს) გვერდით ცხოვრობენ ჰენიოხები და მაკრონები (ასეა ლატიშევის გამოცემაში, I, 222; რაც შეცდომა უნდა იყოს, იმიტომ რომ რედაქტორის განცხადებით მისი გამოცემის ტექსტი მისდევს Müller-ს, იქ კი GGM I 378—9: Μαγέλοις και Ἠνίοχοι, ასევე აქვს განსაცხად, მათი მეფეა ანხიალიო. ეს, უეჭველია, ის ანხიალია, რომლის სასახლე არიანეს მდ. პრუტანისზე აქვს ნაჩვენები<sup>349</sup>, რომელიც ჩვენ თანამედროვე ფურტუნად მივიჩნით. მაშასადამე, მახელონებსა და ჰენიოხებს ფურტუნას რაიონში უცხოვრიათ<sup>350</sup>. ლუკიანე სამოსატელი (II ს. ქ. ა.) იხსენიებს ლაზების მფლობელს ტიგრაპატსა და მახლინების ბატონს ადირმაქს (Τιγραπατήης ἦν ὁ Λαζῶν βασιλεύης και Ἄβραμαχος ὁ Μαχ-λατῆν ἄρχων<sup>351</sup>. ეს მახლიები ნაგულისხმევი არიან მეოტების ქვეყანაში (ἔξ τῆς Μωσῶναις ἀρχῆς τοῦς Μαχλάταις)<sup>352</sup>.

მახელონებსა და ჰენიოხებს ზედრეაქტები (Ζεδρεαქται) ესაზღვრებიანო, ხოლო ზედრეაქტებს — ლაზები (Λαζῆς)<sup>353</sup>.

როგორ ისაზღვრება ამ ტომთა ტერიტორია? ტრაპეზუნტებად აქ იგულისხმებიან თვით ქალაქ ტრაპეზუნტის მცხოვრებნი. მათ უშუალოდ ემიჯნებიან კოლხები: მათი აღმოსავლეთი საზღვარია მდ. ოფი (= ოგენე-დერე, დღევანდელ დაბა ოფი (Kacaḡa-სთან), რომელიც მათ მიწა-წყალს ჰყოფდა თურმე „თიანნიკისაგან“, ანონიმი უმატებს<sup>354</sup>, რომ ამ მდინარითგან მოყოლებული (იგულისხმება დასავლეთისაკენ) ცხოვრობენ ორის პონტის ხალხები, მეზობელი ქვეყნები კი (იგულისხმება აღმოსავლეთისაკენ) სხვადასხვა ბარბაროს ხალხებს უქირავთ კოლხების მეზობლები „სანნები“ არიან: მაშასადამე, უეჭველია, რომ ზემოთ მოყვანილი ცნობის „თიანნიკე“ „სანნიკე“-ს დამახინჯებას წარმოადგენს და სანნების დასავლეთ საზღვარს იგივე ოფი შეადგენდა, რომელიც იყო მათი აღმოსავლეთი საზღვარი, გაურკვეველია, მხოლოდ, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, მდ. ფრუტუნა რომ უკვე მახელონებისა და ჰენიოხების მიწა-წყალზე დიოდა. სამაგიეროდ, ანონიმს ცნობა აქვს ჰენიოხების აღმოსავლეთი საზღვრის შესახებ, ის ერთგვარის განზოგადებით ამბობს: „მდ. არქაბიდან მდ.

349 არიანე, § 8.

350 არიანე, GGM I, 378—9.

351 ლუკიანე სამოსატელი, SC I, 555.

352 ib., 556.

353 არიანე, GGM I, 379.

354 არიანე, § 8; ანონ. § 38, GGM I, 411.

ოფიუნტამდე წინათ ცხოვრობდა ექსირიელებად (*Ἐξίριετες*) წოდებული ხალხი (ეს ალბათ სკილაკის ცნობის განმეორებაა), ესლა კი ცხოვრობენ მახელონები და ჰენიოხები“-ო<sup>355</sup>. აქ სანნები გამოტოვებულია. საფიქრებელია უფრო შემთხვევით, ან შესაძლოა ისინი მთებში არიან ნაგულისხმევი. საინტერესოა, რომ ანონიმი<sup>356</sup>, რომელიც წარმოადგენს არიანეს § 15-ის (ჩვენ რომ აქ ვარჩევთ) სრულ განმეორებას, მაინც შეიცავს ზოგიერთ დეტალს, განმასხვავებელს არიანეს ცნობებისგან. კერძოდ, მახელონებისა და ჰენიოხების შესახებ იქ პარდაპირ ნათქვამია, რომ ისინი კოლხებს შემდეგ ცხოვრობენო<sup>357</sup>. არიანეს ამგვარი გამონათქვამი არ მოეპოვება: იგი მას შემდეგ, რაც დაწერილებით საუბრობდა სანნების შესახებ. გვაუწყებს: „იმათ შემდეგ ცხოვრობენ (*Ἰσάνων ἔξ ἑσάνων*) მახელონები და ჰენიოხები“<sup>358</sup>. ჩვენ ამჟამად ამ ადგილის სხვაგვარად გაგება არ შეგვიძლია, თუ არ ისე, რომ ეს ტომები სანნების მეზობლები არიან. ანონიმმა კი ნაცვალსახელი „იმათ“ (*Ἰσάνων*) მიაკუთვნა კოლხებს, რომელთა შესახებ სიტყვა უფრო ადრე იყო<sup>359</sup>.

მაშასადამე, არქაბე იქნება ჰენიოხების აღმოსავლეთი საზღვარი, ხოლო დასავლეთი საზღვარი ზუდრეიტებისთვის. უკანასკნელთა აღმოსავლეთ-ჩრდილო საზღვარი ყოფილა მდ. აფსარი, როგორც ამას გვაძეცნობს ანონიმი: „მდ. აფსარიდან მდ. არქაბემდე წინათ ცხოვრობდნენ ბუზერები, ესლა კი ზუდრეიტებიო“<sup>360</sup>. აფსარი, როგორც ვამბობდით, საძიებელია ქოროხის მახლობლად (შესაძლებელია გონიასთან ყოფილიყო პატარა დეღე, რომელიც შემდეგში შთანთქა ქოროხმა. ან დაშრა).

შემდეგ ჩამოთვლილია: ზუდრეიტები (მეზობლად ? შემდგომ ?), ლაზები (*Λαζοί*), ლაზების მეზობლად აფსილები (*Λαζών ἔξ Ἀψίλων ἑσάνων*), აფსილებს ესაზღვრებიან აბასკები (*Ἀβασκοί*), აბასკების მეზობლად სანიგებია (*Σανίγαι*). რაც შეეხება ამ ტომთა ტერიტორიას, არიანეს ცნობები მხოლოდ სანიგების შესახებ აქვს მოცემული: სახელდობრ, ამ პარაგრაფში ის ამბობს, რომ სანიგების ქვეყანაში ძვეს სებასტოპოლიო<sup>361</sup>, 27-ე პარაგრაფში კი ამბობს: მდ. ახე-

355 ანონიმი, § 42, GGM I, 412.

356 ანონიმი, § 49, SC I, 275—6.

357 ib., SC I, 276.

358 არიანე, GGM I, 378.

359 ანონიმი, ib., SC I, 276.

360 ანონიმი, § 42, SC I, 273, GGM-ში ეს დრაზა არ არის.

361 არიანე, GGM I, 379.

უნტი ჰყოფს ზილხებს სანიგებისაგანო<sup>362</sup>. მაშასადამე, შახედან, ყოველ შემთხვევაში, კელასურამდე სანიგების ტერიტორია უნდა ვიანგარიშოთ. ლაზების და აფსილების ტერიტორია დაახლოებით გარკვეულია პლინიუსის ცნობებით (გათვალისწინებით ცვლილებებისა ამ ხნის განმავლობაში). პლინიუსის ცნობების შედარებიდან ირკვევა, რომ ამ ხნის განმავლობაში გაჩენილან აბასკები. სად არიან ისინი? არიანეს რიგით, თითქოს აბასკებიც უნდა ზღვის პირას იყვნენ ჩამოსულნი და ამიტომ მათ აფსილები სამხრეთისაკენ უნდა გაეწიათ.

ანონიმს დამატებითი ცნობები მოეპოვება. ერთგან ის ამბობს: დიოსკურიადან ანუ სებასტოპოლიდან მდ. აფსარამდის წინათ ცხოვრობდა ხალხი, კოლხებად წოდებულნი, რომელთაც შემდეგში ლაზები დაარქვეს<sup>363</sup>. მაგრამ, ჩანს, ეს ცნობა რომელიღაც ძველი წყაროდან უნდა იყოს ამოღებული და არც II ს., არც ანონიმის დროისათვის ის რეალური არ უნდა იყოს. სწორედ ასეთსავე განუსაზღვრელსა და აზარეალებს (ეპოქის თვალსაზრისით) შთაბეჭდილებას ტოვებს ანონიმის მეორე ცნობა, რომ იმ ტომებს შორის, რომელნიც ფაზისში იყრიდნენ თავს, იყო აგრეთვე ბარბაროსული კორაქსიკა (*Κοραξική*), რომელსაც ეკვრის ე. წ. კოლიკა (*Κολική*), სადაც ამჟამად მელანხელენებისა და კოლხების ხალხიან (*τὸν ἄνθρωπον Μελαγχλαίαν καὶ Κόλικον ἔθνος*)<sup>364</sup>. სანიგებს ჩრდილოეთით, მდ. ახეუნტიდან (შახედან) მოყოლებული, არიანეს ცნობით, ცხოვრობდნენ ზილხები (*Ζιλχοί*, თუ ამ ფორმით ეს ციტატა ვარგა)<sup>365</sup>. უეჭველია, ეს არის ზიკხის დამახინჯება და საინტერესოა, რომ ხელნაწერის არშიაზე (*in margine*) აღნიშნული ყოფილა *Σαχοί* (*ib.* შენ.). საინტერესოა, რომ ანონიმს შესატყვისად აღიგლას ნახმარი აქვს ფორმა „ზიხი“ (*Ζιχοί*)<sup>366</sup>.

პტოლემოსი აზიის სარმატიაში პონტოს გასწვრივ ასახელებს ახაიებს, კერკეტებს, ჰენიოხებსა და სუანოკოლხებს (*παρὰ τὴν Πόντον Ἀχαιοὶ καὶ Κερκῆται· καὶ Ἑνιοχοὶ καὶ Σουανόκοιχοί*)<sup>367</sup>. ეს უკანასკნელნი, ალბათ. ნაგულისხმევენი არიან აზიის სარმატის უკიდურეს სამხრეთის სანაპირო რაიონში, ზედ კოლხეთის საზღვართან (საზღვარი აქ იყო მდ. კორაკი, რომელიც, თავის მხრივ, საგულისხმებელია სადღაც დიოსკურიადას ჩრდილო-დასავლეთით — ბზი-

<sup>362</sup> *ib.*, GGM I, 393.

<sup>363</sup> ანონიმი, § 48, SC I, 275.

<sup>364</sup> ანონიმი, § 44, SC I, 274.

<sup>365</sup> არიანე, § 27, GGM I, 303.

<sup>366</sup> ანონიმი, § 56, SC I, 277.

<sup>367</sup> პტოლემოსი, SC I, § 17—25, 239.

ფი? კოდორი? თუ უკანასკნელი, მაშინ დიოსკურიადა მართლაც ისკურიასთან უნდა ვეძიოთ, რაც საეპკოა, ყოველ შემთხვევაში მივაქციო ყურადღება, რომ პტოლემე მდ. კორაკზე უჩვენებს ქალაქ თუ სოფელ ნაანას<sup>368</sup>, ხომ არ არის ეს დღევანდელი ნააკოდორზე? ამასთანავე საყურადღებოა, რომ პტოლემე სრულებით არ იხსენიებს ბიჰვინტასი კორაკ-ნაანასა და დიოსკურიადას ლოკალიზაციისას მივაქციო ყურადღება გრადუსებს: კორაკის შესართავი — 70°30'—47°, ნაანა — 73°30'—47°15', დიოსკურიადა 71°10'—46°45'; ასეთი მანძილები კი ისკურია-ნაანას თეორიას მგონი არ ამარაღებენ). სვანო-კოლხებისაგან მომდინარეობს, ალბათ, სომხური ეგეროსუანქ და მაშასადამე=ეგრისის სვანებს, თითქოს სვანები სხვაგანაც არიან ნაგულისხმევი. ხომ არ უდრის პტოლომეს სვანო-კოლხები სანიგებს, რომელთაც ის არ იხსენიებს?

პტოლემოსს ზინხები||ზიგხები (Ζιγχε) დასახლებული ჰყავს არიხებთან ერთად აზიის სარმატიაში, კორაკის მთასთან, როგორც ჩანს, კავკასიონს ჩრდილოეთით<sup>369</sup>.

ღრმად საყურადღებოა პტოლემეს ცნობა კოლხეთის მოსახლეობის შესახებ: „კოლხეთის ზღვისპირა ნაწილი დასახლებულია ლახებით, ზემოთ მდებარე ადგილები — მანრალეებისა და მათ მიერ, ვინც ეკრეკტიკის ქვეყანაშია“ (ამ თარგმანს შემოწმება სკირია Καρυχοσαι ἢ ἐξ αὐν ἐπὶ Μακροταυ ἡξ Κοιχίβας Λαχοι, ἐξ ἧς παρεχέμενα Μάργαλοι: καὶ οἱ κατὰ τῆν Ἐκρυχουαίην γάρπυ)<sup>370</sup>. მანრალი, ალბათ, მოდის პირვანდელი მაგრალისაგან (მარგალი).

სტეფანე ბიზანტიელს საინტერესო ცნობები მოჰყავს<sup>371</sup> პალე-ფატზე დაყრდნობით — „ეკრეკტებს ესაზღვრებიან მოსხები. ქარიმატები კი ჰფლობენ პართენის ეექსინის პონტამდის“. შემდეგ ჰელანიკეს დამოწმებით, „ეკრეკტებს ზემოთ ცხოვრობენ მოსხები ღა ქარიმატები, ქვემოთ ჰენიოხები, ზემოთ კი კორაქსებიო“. მაგრამ რა დროით უნდა განისაზღვროს ეს ცნობა? ან რა წყაროებზეა ეს დამყარებული?

ანონიმის ცნობების წყალობით, ჩვენ საშუალება გვაქვს გავითვალისწინოთ ზოგიერთი ცვლილებები კოლხეთის მოსახლეობაში V სისათვის. იმიტომ, რომ, როგორც ვამბობულით, ძველი ცნობების განმეორებასთან ერთად მას [აქვს] ჩვენებები თავისი ეპოქისათვის. მაგ:

<sup>368</sup> ib., lib, V, c. VIII, SC I, 240.

<sup>369</sup> ib., SC I, § 17—25, 239; არიხებს იხსენიებს სტრაბონიც, SC I 133.

<sup>370</sup> პტოლემეოსი, IX, § 5. SC I, 241.

<sup>371</sup> სტეფანე ბიზანტიელი, SC I 270.

თუმცა 51-ე პარაგრაფში იგი იმეორებს არიანეს ცნობას, რომ სე-  
 ბასტოპოლი სანიგების ქვეყანაში ძვესო, შემდეგ ამბობს (§ 57). რომ  
 სანიგები ცხოვრობენ მდ. აბასკიდან მდ. ახეუნტამდის. ამასთანავე  
 მეტად საყურადღებოა, რომ არიანეს ცნობის განმეორებისას ანონიმი  
 ხმარობს ფორმას *Σανίχοι*, ახალ ცნობაში კი (§ 57, აგრეთვე § 56) —  
*Σάνιχε;*, რაც კიდევ უფრო ადასტურებს ამ ცნობათა სხვადასხვა  
 წარმოშობას. მდ. ახეუნტი ანონიმის ცნობით (და, როგორც ჩანს. მისს  
 დროს), ჰყოფდა სანიხებს ზიხებისაგან (§ 56). ანონიმი ამბობს მეორე-  
 რეგან. რომ ძვ. ახაიიდან ძვ. ლაზიკამდის და შემდეგ მდ. ახეუნტამდის  
 წინათ ცხოვრობდნენ ჰენიოხები, კორაქსები, კოლიკები, მელანხლე-  
 ნები, მახელონები, კოლხები და ლაზები. ეხლა კი — ზიხებიო  
 (*Ζιχοί*) (§59); ამ მტკიცებიდან ჩვენთვის საინტერესოა მეორე  
 ნახევარი (პირველი — არასარწმუნოა) და თუ მას დავემატებთ ავტო-  
 რისავე შემდგომს ცნობას, რომ პაგრას ნავსადგურიდან ძვ. ახაიამდის  
 წინათ ცხოვრობდნენ ახაიები (*Ἀχαιοί*), ეხლა კი ცხოვრობენ ზიხე-  
 ბიო (*Ζιχοί*, § 61), მაშინ მივიღებთ, რომ V ს-ში მდ. ახეუნტიდან.  
 (ნ. აგრეთვე § 56) პაგრას ნავსადგურამდის გაბმული ჯიქური (ზიხე-  
 ბის) მოსახლეობა ყოფილა.

შემდეგ ავტორი მოგვითხრობს: სინიკიდან (სინდთა ნავსადგუ-  
 რი) პაგრას ნავსადგურამდის წინათ ცხოვრობდნენ კერკეტებად ანუ  
 ტორიტებად წოდებულნი ხალხები, ახლა კი ცხოვრობენ ე. წ. ევლუ-  
 სიანები (*Ευλυσιανοί*), რომელნიც გოტთურს ანუ ტავრულს ენას ლა-  
 პარაკობენო (*ἡ Γοτθική καὶ Ταυρακή γλώσσαί* ὑλῶνται, § 63).  
 ეს არის ღრმად საყურადღებო ცნობა თავის ნიშანდობლიობითა და  
 სიახლით.

შემდეგ ქალაქ ჰერმონასადან სინდთა ნავსადგურამდის, მეოტი-  
 დის გასწვრივ, ცხოვრობს სინდებად წოდებული ხალხი, რომელთა-  
 გან თვით ქვეყანამაც მიიღო სინდიკის სახელი. სინდებს შემდგომ  
 (მაშასადამე, ჩრდილოეთით) ცხოვრობენ კერკეტები, იგივე ტორიტები  
 (*Κερκῆται οἱ λεγόμενοι Τορῆται*), კერკეტების მოსაზღვრენი კი არიან  
 ახაიები (*Ἀχαιοί*). ისინი მრავალრიცხოვანი არიან და კერკეტებს  
 მტრობენო (§ 65). თუ ეს ცნობაც ავტორის დროისათვის რეალურია  
 (და ვგონებ ასე უნდა იყოს. სხვასთან იგი არ გვხვდება?!), მაშინ კერ-  
 კეტებს და ახაიებს ჩრდილოეთისაკენ წაუწევიათ V საუკუნისათვის,  
 მოსული ტომის (ევლუსიანების) იძულებით.

პროკოპი კესარიელს ქანეთის თემების საზღვრები შემდეგნაი-

რად აქვს აღნიშნული<sup>372</sup>. „ტრაპეზუნტელების საზღვრები უწევს სოფელ სუსუსმენასა და რიზედ წოდებულ დაბამდე, რომელიც ტრაპეზუნტისაგან ორი დღის სავალზეა დაშორებული. თუ ზღვისპირით წახვალ ლაზიკისკენ“<sup>373</sup>. „რიზეს შემდგომ ავტონომ ხალხის საზღვრებია, რომელნიც ცხოვრობენ რომეებსა და ლაზებს შორის. აქ არის ათენედ წოდებული სოფელი... ათენეს (ათენა? Ἄθηνα;) შემდგომ არის სოფელი არქაბი (Ἄραξαι;) და ძველი ქალაქი აფსარუნტი (Ἄψαρύντι), რომელიც თითქმის სამი დღის სავალზეა დაშორებული რიზედან და რომელსაც ძველად აფსურტე (Ἄψυρτις) ერქვა...“<sup>374</sup> „გაკვირვების ღირსია იმათი აზრი, ვინც კოლხებს ტრაპეზუნტელების მეზობლებად თვლის... ამბობენ, რომ ტრაიანე კეისრის ზეობაში რომაელებს<sup>375</sup> აქ მეციხოვნე ჯარი ეყენათ ლაზებისა და საგიდების (გარიანტი: საუნიტები Ἰσωνίαι) ქვეყნამდე. მაგრამ ეხლა აქაური მცხოვრებლები არც რომეებს, არც ლაზების მეფეს არ ემორჩილებიან<sup>376</sup>. მაგრამ რადგანაც ქრისტიანები არიან, ლაზების ეპისკოპოსებისაგან მღვდლებს იღებენ. ამასთან მათი ორთავე (!) მოკავშირეები (ἔναοισμοί, ?) და მეგობრები არიან და პირობა აქვთ დადებული, რომ იქით-აქით მავალთ გზას გაუთავაზებენ (უწინამძღვრებენ), რასაც მართლაც ასრულებენ. მოციქულებს მიუძღვებიან და თავიანთი ნავებით ატარებენ ერთის მეფისაგან (Κλαύδιος) მეორესთან [ვინ იგულისხმება: კეისარი და ლაზების მეფე, თუ ადგილობრივი მფლობელები?], მაგრამ ხარკს არავის უხდიან. მთგან მარჯნივ ამართულია ციციბო მთები და უღაბური ადგილებია შორს გადაფენილი, ხოლო იმას იქით ცხოვრობენ პერსარმენები (სპარსეთის სომხები) და რომეების ქვეშევრდომი სომხები, იბერიის საზღვრებამდე. ქალაქ აფსარუნტიდან ქა-

372 პროკოპის სხვაგანაც აღნიშნული აქვს, რომ ტრაპეზუნტი ჭანების ქვეყნის გარეთ მდებარეობდა (Aed. III, 7, p. 260 B). ცოტა ზემოთ ის ასახელებს პუნტს, სადაც იყრებოდნენ რომეების, პერსარმენებისა და ჭანების საზღვრები (Aed. III, 6, p. 259 B). ეს განსაზღვრავს ჭანეთის როგორც მდებარეობას. ისე მის პოლიტიკურ მდგომარეობას: ჭანეთი არ შედის რომის იმპერიის სისტემაში (აქვე ბევრი სხვა ცნობაცაა ჭანეთისა და ჭანების შესახებ).

373 B. G. IV, 2, p. 463—464 B.

374 ib., p. 465.

375 ვის ცნობებს გულისხმობს აქ პროკოპი? არიანეს ცნობები ეყუთენის ადრიანეს (117—138) ხანას (134 წ.), ტრაიანეს მეფობა კი წინ უძღოდა ადრიანესას (98—117).

376 სანნების ურჩობას ხომ არიანეც აღნიშნავს (§ 15).

ლაქ პეტრასა და ლაზების საზღვრამდე ერთის დღის სავალია...“<sup>377</sup>  
[თარგმანს მაინც შემოწმება სჭირდება].

ჭანების ადგილმდებარეობისათვის საყურადღებოა პროკოპის მეორე ცნობაც<sup>378</sup>. ის ამბობს: ზოგნი (ძველ მწერალთაგან) ამტკიცებენ, რომ ლაზების მეზობლები იყვნენ სანები, რომელთაც ჩვენ ეხლა ჭანებს ვუწოდებთ (Λαζοί). და, რომ ლაზები და კოლხები სხვადასხვა ხალხია [პროკოპის ტექსტი ცოტა ბუნდოვანია; მხოლოდ მისი უკუთქმიდან ჩანს მისი ნამდვილი აზრი]. მაგრამ ორივე აზრი შეცდომაა, რადგანაც ჭანები ცხოვრობდნენ შორს ზღვისპირისაგან, სომხების მეზობლად, ქვეყნის შიგნით და მათ შორის (ე. ი. ლაზებსა და ჭანებს შორის, მაგრამ ვგონებ აქ უნდა გავიგოთ: ზღვასა და ჭანებს შორის, ნ. ქვემოთ, ასე ესმის Дест. I, 194 შენ.) ამართულია მიუვალი მთები და განფენილია ვრცელი უდაბური ადგილი, ხევები, ტყიანი ბორცვები და უფსკრულები. ყოველივე ეს ჰყოფს ჭანებს ზღვისაგან. ლაზები არ შეიძლება კოლხებისგან განსხვავდებოდნენ, ვინაიდან ისინი ფასიდის ნაპირებზე ცხოვრობენ. მათ მხოლოდ სახელწოდება „კოლხი“ გამოიცვალეს „ლაზზე“ სხვა ხალხების მსგავსად (თარგმანი არ არის ზედმიწევნითი. p. 442 Bon.). პროკოპის აზრი, ყოველ შემთხვევის უნდა იყოს, რომ ჭანები ლაზებს უშუალოდ არ ესაზღვრებოდნენ.

დავაბაბა\*

რ უ კ მ ბ ი

Klaproth, Voyage... I, გვ. 280. „ყარაჩაი აღნიშნულია „Карачаи“-ს სახელით „Подробная карта“-ზეო.

იქვე, გვ. 424. „Joseph-Nicolas de l'Isle-ის რუკა, შედგენილი 1738-ში პეტერბურგში და დაბეჭდილი 1766 პარიზში. ეს ქარტები de l'Isle-ს შეუდგენია შემდგენაირად: იმ დროს პეტერბურგში ყოფილა ერთი ქართველი თავადი, რომელსაც მრავლად ჰქონია თავისი ქვეყნის რუკები. მისი ნებართვით და მისი მდივნის მთარგმნელობით de l'Isle-ს გადმოუხატნია (copier) ეს რუკები“ (ვახუშტი?).

<sup>377</sup> B. G. IV, 2, p. 466—467.

<sup>378</sup> B. G. IV, c. I.

\* ძირითადი ტექსტის ქვემოთ მიწერილია ავტორის შენიშვნები რუკებზე, მარშრუტებსა და ძვ. ავტორებზე [რედ.].

ამასთან დაკავშირებით იხ. ძალიან საყურადღებო წერილი ბროსესი: „О бумагах астронома Делиля“, საისტორიო საზოგადოების წიგნსაცავი კარაღის № 26, წიგნი № 564, საინვენტ. № 3 865.

32<sup>1/566</sup> ძვ. პოლანდიური რუკა სპარსეთისა, სომხეთისა და სხვ. კავკასიაც: აღრინდელი უნდა იყოს, დელილის გავლენა არ ჩანს.

32<sup>1/565</sup> კასპიის ზღვისა, უზბეკის სამფლობელოს და სხვ. რუკა A. Maas-ისა, 1735 წ. წინამორბედზე უფრო საინტერესოა, აღნიშნულია აღმოსავლეთ საქართველო. გზები, გორი, ტფილისი, გზა ტფილისიდან ერევანზე — სადგურები: Segan, Senal Kupii, Inilah. Gakson, Achikent, Dilow, Mogach, Bigeni, Eriwan, შემდეგ უფრო დაწვრილებით კასპიის ზღვის პირა გზა.

32<sup>1/563</sup> Carte Marine de la Mer Caspiene levée suivant les ordres de S. M. Czariene, Par Mr. Carl Vanverden en 1719. 1720 et 1721 et Reduite au Meridien de Paris Par Guillaume Delisle Premier Geographe du Roy, de l'Academie Royale des Sciences de Paris. A' Amsterdam Par Reinier Oltens en 1723. რუსული სახელწოდებანი ფრანგული ტრანსკრიფციით და მათი ფრანგული თარგმანი. საუცხოო გრავიურები სურათებით აშთარხანისა, დარუბანდისა (ორი). ქალაქ ტერკისა. ძალიან საინტერესოა.

32<sup>1/597</sup> გეოლოგიური რუკა სურამის უღელტეხილისა, ვგონებ გვირახის გაქრასთან დაკავშირებით. სხვათა შორის, აღნიშნულია C. Зваре, სადგურ მოლითის აღმოსავლეთით, აღმოსავლეთ კალთაზე, გვირახს სამხრეთით.

32<sup>1/593</sup> Карта Сухумского отделения по вероисповеданиям, ხელნაწერი!

32<sup>1/564</sup> Карта война с Туршиєю.

32<sup>1/591</sup> Карта Груз. Демокр. Республики.

32<sup>1/598</sup> Этнографическая Карта Западной Грузии.

32<sup>1/568</sup> სპარსეთის იმპერიის რუკა ყველა პროვინციითურთ. ოლქ-არის, ტავერნიეს, რელანდის და სხვ. ცნობების მიხედვით, Ю. В.



Homann-ისა, Norimbergae. აქაც აღნიშნულია ტფილის-ერევნის გზა სად-გურებით Segan, Senou-Kupri, Julach (? ელახი?), Dakson, Achikent (აჯიკენდა?), Dilon, Nagag, Bicheni, Echmiazin, Erivan vel Irivan.  
ქართლში: ტფილისი, გორი, ალი.

32<sup>1</sup>/585 დელილ უმცროსის რუკა!!!

32<sup>1</sup>/592 კოლხეთის რუკა (ეგონებ ლამბერტისა).

32/M კავკასიის მთების, საქართველოს და სხვ. რუკა, Petropoli, 1793 აქ აღნიშნულია საინტერესო გზები (სხვათა შორის, გზა დარილისა), რუსების გამაგრ. ხაზი ჩრდილო კავკასიაში და სხვ.

32<sup>1</sup>/569 რუსული რუკა ევროპისა, რუსეთის საგზაო რუკით, 1812 წ.

32<sup>1</sup>/582 ფრანგული რუკა საქართველოსი და სპარსეთის ერთი ნაწილისა, 1826 წ. გენერალ-მაიორ ხატონისა.

32<sup>1</sup>/583 იგივე უნდა იყოს.

32<sup>1</sup>/599 Дорожная карта Кавказ. Края, 1841 г.

32<sup>1</sup>/581 Подробная карта Грузии и присоед. к ней земель, сост. Верховским в 1817 г., изд. 1819 г.

წერა-კითხვის საზოგადოების წიგნსაცავი 5011.  
გერმანული ატლასი 1822 წლ.

5008 შირვანის ძველი ფრანგული რუკა (რა დროის?, ძალიან ძველი არ უნდა იყოს!)

ს ა გ ზ ა ო ს ა ზ ო მ ე ბ ი (ლ ა ტ ი შ ე ე ი, Scythica et  
Caucasica, I, 934)

1 стадий ионический	= 210 метрам	
1 „ персидский	= 198 „	
1 „ олимпийский	= 192 „	
1 „ аттический	= 177 „	= 83,14 საე.
1 римская миля	= 1480 „	

1 парасанг = 30 персидским стадиям = 5 940 м.

125 аттических стадиев = 3 геогр. милиям.

ერატოსთენი { 1 სტადიონი ეგვიპტური = 158 მეტრ. (Кулаковский)  
 { 1 გრადუსი = 700 სტად. = 110 კილომეტრ.

- |                          |                                       |                 |
|--------------------------|---------------------------------------|-----------------|
| 1. ერასტოსთენეს სტადიონი | — 158 m                               | } კულაკოვსკი    |
| 2. " " გრადუსი           | — 110 km                              |                 |
| 3. " " ვერსი             | — 6,75 სტად.                          |                 |
| 4. ლასკინის ვერსი        | — 5,43 სტად.                          |                 |
| 5. დ. — ტარასოვის ვერსი  | — 5,7 სტად.                           |                 |
| 6. ორბელის ვერსი         | — 4,4  5,2 სტად.                      |                 |
| 7. { ანონიმის სტად.      | — 90 საე.                             |                 |
| 8. { ანონიმის 200 სტად.  | — 36 ვერსი                            |                 |
| 9. { ანონიმის ვერსი      | — 5,55 სტად.                          |                 |
| 10. პალასი, ვერსი        | — 5 სტად.                             |                 |
| 11. მანერტი: ვერსი       | — 5 <sup>5</sup> / <sub>7</sub> სტად. |                 |
| 12. პაუკერი: ვერსი       | — 6 სტად.                             |                 |
| 13. დესტუნისი: ვერსი     | — 6,87 სტად.                          |                 |
| 14. იონური სტადიონი      | — 210m                                |                 |
| 15. " სტად. — ით ვერსი   | — 5,08 სტად.                          |                 |
| 16. Адонц: Римская миля  | — 7 стад.                             | } გვ. 4, შენ. 1 |
| " Обык. стадий           | — 210 m.                              |                 |
| " 28 стадий              | — 4 <sup>1</sup> / <sub>2</sub> вер.  |                 |

[ერთი ვერსი — 6 სტად.] გვ. 6

ერთი დღის გზა, პროკოპის ჩვენებით — 210 სტად. (Aed. III, 2, p. 249. Vand. I, 1 p. 312).

ბერძნული საზომები სამეგრელოშიაც უნდა გავრცელებული ყოფილიყო; შეადრ. მეგრული „ორგია“ (= ორგია) 1,774 მ.

არიანეს მარშრუტი ფაზისიდან.

არიანეს ტექსტი.

ანონიმის პერიპლი

1. ფაზისი

რიონი მდ. ფაზისი

↓  
მანძილი 90 სტ.

↓  
12<sup>1</sup>/<sub>2</sub> ვერს. 90 სტ., 12 მილი

2. მდ. ხარიენტი (სასიამოვნო)  
↓  
90 სტ.
3. მდ. ხობი (შიგ შედიან; დგე-  
ბიან ლუზით)  
↓  
210 სტ.
4. სანაოსნო მდ. სინგამი (Σιγγαμ...)  
↓  
120 სტ.
5. მდ. ტარსური  
↓  
150 სტ.
6. მდ. ჰიპპი (ცხენი)  
↓  
30 სტ.
7. მდ. ასტელეფი  
↓  
120 სტ.

- ცივი? სანაოსნო მდ. ხარიენტი  
(საუცხოო)  
↓  
12 1/2 ვერს. 90 სტ., 12 მილ.  
ხობი სანაოს. მდ. ხობი  
↓  
30 ვერს. 210 სტ., 28 მ.  
ინგური? მდ. სიგამი ანუ ზიგანო  
↓  
17 ვერს 120 სტ., 16 მ.  
ოქუმი მდ. ტარსური, რომელსაც;  
ახლა[?] უწოდებენ მოხას Μοχῆ  
↓  
21 1/2 ვერს. 150 სტ., 20 მ.  
ცხენ. წყ.? ღალიძგა? მოქვი? მდ.  
ჰიპპი, რომელსაც ეხლა უწო-  
დებენ ლაგუმფსას  
↓  
4 1/2 ვერს. 30 სტ., 4 მ.  
კოდორი მდ. ასტელეფი, რომ.  
ეხლა უწოდებენ ევრიპს, გემე-  
ბის შესავალი.  
↓  
17||19 ვერს. 135 სტ., 18 მ.

8. სებასტოპოლი = დიოსკურიადა  
ხობიდან სებასტოპოლამდის =  
630 სტ. ტრაპეზუნტიდან სებას-  
ტოპოლამდის = 2260 სტ.

ქალ. დიოსკურიადა, ნავსადგური-  
ანი, ეხლა სებასტოპოლი

სტრაბონით, დიოსკურიიდან პი-  
ტიუნტამდის — 350 სტ.  
პიტიუნტიდან ნიტიკამდის —  
150 სტ.  
ნიტიკიდან მდ. აბასკამდის —  
90 სტ.

სებასტ.||დიოსკ. — პიტიუნტი —  
350 სტ.  
29,5 ვ. პიტიუნტი — სტენნიტიკა  
(წინეთ = ტრიგლიტი) — 150 სტ.  
17,7 ვ. სტენ — მდ. აბასკი 90 სტ.

აბასკი — ბორგვს 120 სტ.	23.6  17,7 მდ. აბასკი — მდ. ბრუ- ხონტი (მიზიგი) 90 სტ.
ბორგვს — ნისი 60 (ჰერაკლეს კონცხი)	11.8 მდ. ბრუხონტი — მდ. ნისი (ჰ. კ.) 60 სტ.
ნისი — მასაიტია 90 სტ.	17.7 მდ. ნისი — მდ. მასეტიკ 90
მასაიტია — მდ. ახეუნტი 60 სტ.	11.8 მდ. მასეტ. — მდ. ახეუნტი (სან.) 60 სტ. (ბასი).
ახეუნტი — ჰერაკლეს კონცხი 150 სტ.	29.5 ახ. — ჰერაკლ. კ. (უდაბუ- რი) 150 სტ.
ჰერ. კ. — კონცხი N 180 სტ.	1.9 ჰერაკლ. — სიმაგრე ბაგა 10 სტ. 35.4  15.7 — კონცხი N (მარცხე- ნა) 80 სტ.
კონცხი N — ძვ. ლაზია 120 სტ.	23.6 კ. № — ძვ. ლაზია (ნიკოფს.) 120 სტ.
ძველი ლაზია — ძვ. ახეა 150 სტ.	29,5 ძვ. ლაზ. — ძვ. ახეა 150 სტ.
ძველი ახეა — ნავს. პაგრა 350 სტ.	68.9 ძვ. ახეა — ნავთ. პაგრა 350 სტ.
პაგრა — წმ. პორტი 180 სტ.	35.4 პაგრა—წმ. პორტი 180 სტ.
წმ. პორტი — სინდია 300 სტ.	59  57 წმ. პორტი — სინდია 290 სტ.
სინდია — პანტიკაპეა 540 სტ.	106.2 სინდია — პანტიკაპეა 540 სტ.

თ უ პ ა ნ ტ ი კ ა პ ე ა დ ა ნ წ ა მ ო ვ ა ლ თ :

სინდია 106,2 ვერს. = ანაპა (ცოტა ანაპაზე სამხრეთით მოდის თით-  
ქოს)

წმ. პორტი 59||57 ვერს. = ნოეოროსიისკი

პაგრა 35,4 = გელენჯიკი

ძვ. ახეა 68,9 = ჭუბლა (ჭუბლაზე ცოტა სამხრეთით მოდის)

ძვ. ლაზია (ნიკოფსია) 29,5 = ნეჩეფსუხო (უფრო სამხრეთით მოდის)

კონცხი N (მარცხენა) 23,6 = ტუაფსე (მანძილი სავსებით სწორია!)

ჰერაკლეს კონცხი 35,4||[17] = (I) Лазаревская-ს სამხრეთით (II) Дача

Голубева.

მდ. ახეუნტი 29,5 = მდ. შახე (ცოტა სამხრეთითაც მოდის)

მდ. მასაიტია 11,8 = მდ. ხობზა

მდ. ნისი 17,7 = მდ. სოჩი (ხოსთა?)

მდ. ბორგვს||ბრუხონტი||მიზიგი 11,8 = მდ. მზიმთა

მდ. აბასკი 23,6||17,7 = მდ. ბზიფი (ბზიფზე ჩრდილოეთით მოდის)

ერატოსთენი სტადიონს იღებდა ეგვიპტურს, 300 წყრთიანს (ЛОКОТЬ). წყრთა=0,527||0,525 მეტრი; სტადიონი=158 მეტრ., 1°=110 კმ. ვერსი=1,067 კმ.=6,76 სტ.

სტადიონის სიდიდის გამოსარკვევად ჩვენი გეოგრაფების ტექსტებში საინტერესოა ანონიმის მიერ მოცემული შეფარდება სტადიონისა და მილისა: 1 მილი=7,5 სტად. ეს შეფარდება დაცულია ფაქტების უპრავლესობაში (ანონიმი მანძილებს პარალელურად გადმოცემს როგორც სტადიონებით, ისე მილებით). საწინააღმდეგო ფაქტები, როგორც მაგ., § 45 (SC I, 274): 100 სტ.=4 მილს, გადამწერის ან გამომცემლის შეცდომა უნდა იყოს. რომ მილი=1480 მ, მაშასადამე, ანონიმის სტადიონი=1480 მ:7,5=197,33 მ.

ფარასანგისა და სტადიონის შეფარდება, ნ. Ган, II, 128 (აბ ადგილიდან ისიც შეიძლება გამოდიოდეს. რომ პროკოპიე ჰეროდოტეს, ქსენოფონტეს სტადიონს გულისხმობს, ე. ი. ატიკურს).

პროკოპი კესარიელი ლაზიკის აღწერილობისას ალბათ სარგებლობდა იმ მასალებით, რომლებიც სამეფო არქივში იყო დაცული და იყენებდა მათ არა მათი შედარებითის შესწავლის გზით, არამედ თითოეულ შემთხვევაში დამოუკიდებლად. ასე ვთქვათ, მექანიკურად, ამით აიხსნება წინააღმდეგობანი და უსწორებლობანი მის ტექსტში, უნდა ვიფიქროთ. გეოგრაფიული აღწერილობანი ალბათ ამოღებულია ოფიციალური მოხსენებებიდან, განსაკუთრებით საომარ მოქმედების მსვლელობის შესახებ, რომელნიც სხვადასხვა პირების მიერ იქნებოდა შედგენილი, მაგ., ელიფიციების წიგნში მას ბევრი საინტერესო ცნობა აქვს (აფშილეთ-აფხაზეთი, ქანეთი და სხვ.), ომების წიგნში გაუთვალისწინებელი. შეათანხმე ამას ის ფაქტი, რომ პროკოპი ხშირად იგონებს ძველ მწერალთა ცნობებს ამა თუ იმ ადგილისა თუ ხალხის შესახებ.

კლასიკურ ცნობებს კიდევ დასჭირდებათ სკრუპულოზური გადასინჯვა, თუნდაც მანუსკრიპტულ ტრადიციის განვითარების გათვალისწინებისათვის.

მაიქციე ყურადღება, რომ მანძილებში არიანეს ჩვეულებრივად დამრგვალებული ციფრები აქვს! მაგალითად, ბათესიდან მოყოლებული სულ 90—90 სტადიონებია!

საკაბოტაეო ცურვის შესახებ ნ. სტრაბონი SC I. 137!  
სტადიონის სიდიდე კვლავ უნდა შემოწმებულ იქნეს!!!

რომ საზოგადოდ მანძილების გამოთვლა ძველად ზუსტად არ შეეძლოთ, უჩვენე გრადუსისა და პერიდიანის გაზომვის ფაქტზე (Кулаковский და სხვ.).

პირდაპირი ხაზით მანძილის ანგარიში, სტრაბონი I. XI, c. II, § 16, SC I, 136.

სანაპირო და ზღვის შუა მოძრაობის შესახებ ნავეებით, სტრაბონი, I. I, c. 3, § 2, 96.

სტრაბონის სტადიონი განსხვავდება ერატოსთენის სტადიონისაგან lib. I, c. 3, § 2, გვ. 96.

აგათიას აზრი ძველ გეოგრაფიულ სახელწოდებათა უპირატესობის შესახებ, Дест. II, 208, შენ. 12, შეადრ. Г а н.

## ИСТОРИЯ ТЕРМИНА «КАРТЛИ»

История термина ქართლი «Картли», очень сложна. Древнегрузинский летописец начального периода, Леонтий Мровели, которого сейчас в грузинской научной литературе считают писателем XI в.<sup>1</sup>, но который по нашему мнению, принадлежит более ранней эпохе, во всяком случае, зависит от более древних источников<sup>2</sup>, дает чрезвычайно интересное сообщение по ранней истории термина. По утверждению Мровели, этнарх (родоначальник) кавказских грузин Картлос (искусственное имя, сочиненное, по всей вероятности, самим Мровели через посредство рассматриваемого здесь названия страны), получив в удел, от отца своего Таргамоса, Восточную Грузию, селится в центральном пункте этой страны, у устья р. Арагвы:

ესე ქართლოს მოვიდა პირველად ადგილსა მას, სადა შეერთეს არაგვი მტკუარსა. და განვიდა მთასა მას ზე, რომელსა ეწოდების არმაზი. და პირველად შექმნა მუნ ზედა სიმაგრე და იშენა მუნ ზედა სახლი. ვიდრე აღმართებამდე მუნ ზედა კერპი იყო არმაზისი, ერქუა მთასა მას ქართლი. და მის გამო ეწოდა ყოველსა ქართლსა ქართლი, ხუნანითგან ვიდრე ზღუადმდე სპერისა<sup>3</sup>.

<sup>1</sup> პროფ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. საისტ. მწერლობა, გამ. I, 112—126, გამ. II, 169—186; პროფ. კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტერატ. ისტ., 1.

<sup>2</sup> См. там же.

<sup>3</sup> ქართლის ცხოვრება, მარიამ დედოფლის ეპიკრიტი, გამოც. ექვთიაშვილის მიერ, ტფ., 1906.

[დედანში თარგმანი აკლია — რედ.]

То же утверждение мы находим в сообщении Мровели о месте погребения Картлоса:

მოკულდა ქართლოს და დაფლეს იგი თავსა ზედა ქართლისასა, რომელსა ეწოდების არმაზი<sup>4</sup>.

Умер Картлос и похоронили его на вершине Картли, которая [гора Картли, ныне] называется Армази<sup>5</sup>.

О сыне Картлоса, Мцхетосе автор говорит:

მცხეთოს ... დარჩა საყოფელთა მამისა მათისათა ქართლოსისათა, რომელთა [в тексте: რომელსა] აწ ჰქვიან არმაზი<sup>6</sup>.

Мцхетос ...остался на местах пребывания отца своего, которые ныне называются Армази<sup>7</sup>.

А Армази тоже определяется как гора:

...მოჰვიდა კირი[თ] ზღუდე ციხესა არმაზისასა [в тексте: არდამაზისასა და] აქათ მტკურამდის და წარმოზღუდა ცხუირი არმაზისი ვიდრე მტკურამდე<sup>8</sup>...

Ясно, что тут тоже Армази представляется как гора, подступающая к Куре.

Вершина горы Картли упоминается тем же писателем в рассказе о деятельности царя Парнаваза:

...შექმნა კერპი დიდი სახ[ე]ლსა ზედა თვისსა, ესე არს არმაზი — და ფარნავაზ[ს] სპარსულად არმაზ ერქუა. ამართა კერპი იგი არმაზი თავსა ზედა ქართლისასა და მიერთებან ეწოდა არმაზი კერპისა მისთვის<sup>9</sup>.

И сделал он идол во имя свое, то есть Армаз — ибо Парнаваза по-персидски звали Армазом. И воздвиг он идол Армаз на вершине Картли и с той поры [гора эта, Картли] получила название Армаза из-за идола<sup>10</sup>.

<sup>4</sup> Там же, 6.

<sup>5</sup> Brosset, Histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'au XIX<sup>e</sup> siècle T p. S.—Pétersbourg, 1849 I, 21, понимает это место совершенно иначе: „...fut enterré à l'entrée du Karthli, maintenant nommée Armaz“. Но нет сомнения, что тут речь идет именно о горе, а не о стране Картли.

<sup>6</sup> მარ., 6.

<sup>7</sup> იქვე, 10.

<sup>8</sup> Броссе, цит. изд., 27, тоже Армази понимает как гору.

[თარგმანი აკლია — რედ.]

<sup>9</sup> მარ., 21.

<sup>10</sup> В переводе Броссе, цит. изд., 42, в данном месте — то же понимание, неверное, на наш взгляд, которое мы отметили выше.



В таком же совершенно ограниченном смысле этот географический термин дан в описании фортификационного строительства полководца Александра Македонского, Азона, личность которого у Мровели получает совершенно новое толкование в сравнении с древнейшей летописью «Мокцеваи Картлисай»:

ხოლო ამან აზონმან მოარღუ-  
ევნა ზღუდენი ქალაქსა მცხეთას  
საფუძელითურთ და დაუტევნა  
ოთხნი იგი ციხენი, რომელნი  
მოსდგმიდეს პირსა ქართლისასა:  
თავადი ციხე, რომელ არს არმა-  
ზი, და ერთი ციხე, რომელ არს  
დასასრულსა არმაზისასა, და ერ-  
თი ციხე თავსა ზედა მცხეთისა-  
სა, მეოთხე ციხე დასავლით მცხე-  
თისსა [სა], მტკუარსა ზედა<sup>11</sup>.

А этот Азон разрушил до основания стены города Мхеты, но оставил четыре крепости, которые прилежали к пределам Картли: главную крепость, то есть Армази, и одну крепость которая [стоит] в конце Армази, и одну крепость в начале Мхеты, и четвертую крепость к западу от Мхеты, на Куре<sup>12</sup>.

Совершенно ясно, что Картли тут обозначает не всю страну, как это мы видим в следующем за приведенной цитатой рассказе того же автора, а сравнительно небольшой географический объект (гору, быть может уже имеющую поселение), непосредственно прилегающий, очевидно, с юга, к Мхете: ведь два из этих четырех укреплений, которые по утвреждению Мровели находились на границе Картли, своим местоположением связаны с самим Армазом, который для автора является, как мы видели выше, синонимом горы Картли, а два — с Мхетой. По всей вероятности эти четыре укрепления и имеет в виду Мровели, когда он в дальнейшем говорит о четырех мхетских крепостях:

...მოვიდა ფარნავაზ მცხეთას და  
დაიპყრნა ოთხნი ციხენი მცხე-  
თისანი<sup>13</sup>.

И прибыл Парнаваз в  
Мхету и завладел четырьмя  
крепостями мхетскими<sup>14</sup>.

---

<sup>11</sup> მარ., 15; текст искажен в рукописи и в него нами внесена небольшая корректура. — „ციხენი და კარნი მცხეთისანი“, «Крепости и ворота мхетские», там-же, 41, то же удостоверяет существование в Мхете целой системы укреплений.

<sup>12</sup> Ср. перевод Броссе, цит. изд., 34.

<sup>13</sup> მარ., 19.

<sup>14</sup> Ср. перевод Броссе, цит. изд. 39.

Для точного понимания этих сообщений важно также представление Мровелии о взаимоотношении Армаза и Мцхеты: по нижеприведенной цитате видно, что это представление рассматривает оба пункта, как тесно связанные между собой части одного целого, быть может даже одного города:

„ამას ადერკის ესხნეს ორ ძე.  
რომელთა განუყო ქალაქი მცხეთა  
და ქუეყანა მტკუარსა შიგა —  
ქართლი, მცხეთა-მუნხარით კერ-  
ძი და ყოველი ქართლი მტკუარსა  
წირდილოთ ჰერეთითგან [чтение  
შევს. ქცხ., მარ. искажено: ჰუ-  
რიდგან] ვიდრე თავადმდე მტკუ-  
არისა და ეგრისისა, ესე მისცა  
ბარტო[მ]ს. ძესა თჳსსა, ხოლო არ-  
მაზით კერძი ქალაქი, მტკუარსა  
სამხრით ქართლი ხუნანიდგან ვი-  
დრე თავადმდე მტკუარისა და  
კლარჯეთი მისცა ქართამს, ძესა  
თჳსსა<sup>15</sup>.

Что тут не оговорка и не описка, явствует из сообщений Мровелии о последующих поколениях картлийских царей. О внуках царя Адерка, напр., сказано:

მორაკუდეს ადერკის ძენი ბარ-  
ტომ და ქართამ, მეფე იქმნეს  
[в тексте: იქმნა] შემდგომად მათ-  
სა შვილნი მათნი: არმაზს [в те-  
ксте: არმაზის] — ფარსმან და  
შინა ქალაქსა — კაოს [вариан.  
чтен. კასპო]<sup>16</sup>.

А о сыновьях названных царей сообщается:

დასხდეს შემდგომად მათსა შვი-  
ლნი მათნი: არმაზს — აზორჯ [чте-  
ние შევს. ქცხ., а в მარ. иска-

<sup>15</sup> მარ., 31.

<sup>16</sup> там-же,

[თარგმანი აკლია — რედ].

жено: არმაზ: საზუქ] და შიგა ქალაქსა — არმაზელი [это имя в ар., в данном месте опущено, но восстанавливается по შვეს. ქცხ., по нижеследующим чтениям самой мარ.]<sup>17</sup>.

Оба они считаются «царями грузинскими» («ქართველთა მეფენი»<sup>18</sup>) или «царями Картли» («ორნივე მეფენი ქართლისანი»<sup>19</sup>).

В сообщении о двух следующих парах царей «внутреннему городу» соответствует уже «внутренняя Картли»:

შემდგომად მათსა მეფობდეს შვილნი მათნი: არმაზს — ამზასპ და შინა ქართლსა — დეროკ... შემდგომად მათსა მეფობდეს შვილნი მათნი: არმაზს — ფარსმან ქუელი და შინა ქართლსა — მირდატ...<sup>20</sup>

После них царствовали дети их: в Армазе — Амзасп и во внутренней Картли — Дерок... А после них царствовали дети их: в Армазе — Парсман Доблестный и во внутренней Картли — Мирдат<sup>21</sup>...

Изгнав Мирдата из его владений, Парсман ставит там, т. е. в «Шнга-Картли» (Внутренней Картли) своего эристава<sup>22</sup>.

Таким образом, по представлению Л. Мровели, Картли первоначально являлось названием горы, непосредственно подступавшей к Куре с Юга у Мцхеты и устья р. Арагвы и позднее переименованной в Армази, по имени позднее воздвигнутого здесь идола. Мифический Картлос уже строится на Картли, сооружая тут укрепление и свое обиталище, а, после смерти, обретает тут свою усыпальницу. В дальнейшем тут возникает укрепленный город, который вместе с позднее заложенным на левом берегу Куры, в непосредственном соседстве Армази, городом Мцхетой, составляет обширную и сложную, по своей структуре, столицу древне-грузинского царства.

Весьма любопытную параллель к высказываниям Мровели представляет собой факт, документально установленный, су-

<sup>17</sup> მარ., 32. [თარგმანი აქლია — რედ.]

<sup>18</sup> Там-же.

<sup>19</sup> Там-же.

<sup>20</sup> მარ., 36-37. В этом списке данные места искажены, но легко восстанавливаются по чтениям Шვეს. ქცხ., которых мы и придерживаемся

<sup>21</sup> Ср. Броссе. цит. изд., 71.

<sup>22</sup> Там-же;

уществования, в средние века, деревни Картли, принадлежавшего Мухетскому Католикосскому престолу, приблизительно на месте селения Картлоса, указанного Мровели. В «Списке мухетских церковных имений», датированном издателем 1392 годом<sup>23</sup>, но относящемся, по всей вероятности, к XV в., среди других деревень, принадлежащих Мухетскому Католикосу, упоминается и селение Картли:

...დიღმს რაც მცხეთისაა გლეხნი, მამულნი და ზვარნი; ლიხს<sup>24</sup> ხუთი კომლი კაცი; სოფელი წინუბანი და სათოვლე შთა; სოფელი ქუბანი; სოფელი უბიტი; სოფელი თელოვანი; სოფელი ძალაანი და ფაფანი; სოფელი ნაქულბაქევი; სოფელი მუხათ-გვერდი; სოფელი კარსანი; სოფელი ქართლი; მონასტერი არმაზისა ციხითა, შესავლითა და ბაჟითა; სოფელი მარტაცი; სოფელი ციხე-დიდი; სოფელი ძეგვი...<sup>25</sup>.

...В Дигоми принадлежавшие Мухете крестьяне, имения и виноградники; в Лици [вернее: Лиси] — пять дворов крестьян; деревня Цинубани и гора Сатовле; деревня Куабни; деревня Упити; деревня Теловани; деревня Дзаглаани и Папани; деревня Накулбакеви; деревня Мухат-гверди; деревня Картли; монастырь Армази с крепостью, доходами и пошлинами; деревня Мартаци; деревня Цихе-диди; деревня Дзегви...

Мы намеренно даем тут более пространную выдержку из документа, потому что порядок перечисления данных географических пунктов довольно точно определяет местоположение селения Картли. Крайним пунктом с юго-востока тут будет Дигоми, существующий и ныне; с юга — дер. Дзаглаани, уже не существующая, но оставившая следы своего названия в горе «Дзаглат-тави» (ძალათ-თავი) и речке «Дзаглат-хеви» (ძალათ-ხევი); с юго-запада — гора Сатовле; с запада — дер. Дзегви, тоже существующая в наше время, и, наконец, с востока, дер. Накулбакеви, не существующая более, но определяемая в своем местоположении, указанием царевича Вахушти, у резкого поворота Куры к югу, на левом берегу реки, напротив Верхней Авчалы.

Остальные пункты ограничивают ситуацию Картли еще более точным образом: с запада на нее постепенно наступают—

<sup>23</sup> თ. ე. ო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, II, ტფ., 1897, 195—198.

<sup>24</sup> Может быть искажение вместо ლიხს. «Лиси-тба» существует и ныне. Деревня Лиси указана царевичем Вахушти в Тбилиском районе, между Тхилови и Дигომი, География, изд. Броссе, с. Петербург. 1842, 471. Там-же упомянута дер. Цин-убани.

<sup>25</sup> ქრონიკები, II, 195.

Цихе-диди (к востоку от Дзегви), дер. Марташи, (к востоку от Цихе-диди; до наших дней название сохранила речка) и монастырь Армази с крепостью (к востоку от Марташи); с востока — дер. Мухат-гверди (западнее Накулбакеви) и дер. Карсани (западнее Мухат-гверди; ныне название сохранили небольшое ущелье с речкой, Карснис-хеви, и электро-магнитная станция); с юга ближе всего подходит, ныне процветающая дер. Теловани. Таким образом, упоминаемая в документе XV в. деревня Картли локализуется между дер. Теловани, ущельем речки Карсани (и, следовательно, Карсанской станцией), р. Курой и монастырем, с крепостью Армази<sup>26</sup>.

Царевичу Вахушти (первая половина XVIII в.), прекрасно знающему географию Картли, деревня Картли неизвестна<sup>27</sup>. Зато Вахушти указывает речку и гору, носящие то же название:

---

<sup>26</sup> См. карты: под. ред. П. Ингорюва, русскую пятиверстку и грузинскую, под. ред. проф. Ал. Джавахишвили. Следует отметить, что в списке мхетских церковных имений от 1504-1516 гг. дер. Картли отсутствует, хотя упомянуты Карсани, Дзегви, Цихе-диди, Армази, Мухат-гверди и Теловани, а в копии, кроме того, Армазская крепость и Упити. № 320; ср. там же 401 и 453. Во время предварительной разведки 9. XI. 1933 г. вместе с доц. Н. Бердзенишвили и доц. Л. Мухелишвили, мы в данном районе засвидетельствовали существование еще плохо обследованных памятников (в частности, церк. архитектуры) человеческого поселения и деятельности, подробное изучение которых является неотлагательной задачей груз. археологии. Прежде всего необходимо обследовать Накулбакеви, название которого указывает на переживание в народной памяти воспоминания существования города (вернее, его базарной, рыночной, части) в данном пункте: иракс. «кулбаки» (замещенное впоследствии арабск. «дукаи» и европ. «магазин») является в Грузии древнейшим термином для обозначения «лавки», «магазина», а «накулбакеви» обозначает — «место, где были кулбаки». По всей вероятности, тут и нужно искать непосредственно прилегавшую к кремлю Армази (Армази-цихе, «Акрополис», по сообщению античных авторов) ту обширную, по всей видимости, часть города, которую Страбонское описание обобщенно (по отношению ко всей Иберии) обозначает известным термином «агора». — «Девис-памухли», определяющий, по Вахушти, местоположение Накулбакеви, местные жители показали нам в том месте, где Кура делает поворот к югу (а не к северу, как на карте Е. Барамидзе, под. ред. П. Ингорюва). — Западнее Накулбакеви, на склонах горы, прекрасно сохранились следы поселения (дер. Шиндиси, согласно картам). У вершины деревни развалины церкви, называемой Самеба по сообщению этнографа Ир. Сонгулашвили, — родом из соседней деревни Дигони, — К северо-западу от этого пункта сохранился еще целый ряд памятников.

<sup>27</sup> Такой деревни нет не только в тексте «Географии» Вахушти, но и в списках карталинских деревень, составленных тем же автором, см. изд. Броссе, с. 471.

...ნაქულბაქევს ზეით არს დე-ვის-ნამუხლი, კლდე გაჭრილი გზად. მას ზეით მუხად-გვერდი. მას ზეით, მცხეთის კიდის სამ-კრით. არს მონასტერი ახალ-ქა-ლაქური, ყოვლად წმიდისა, უგუ-ნბათო, კეთილს ადგილს იდგნენ მონესენი მის დასავლით მცირე კევი ქართლი-სა. სდის მისსავე მთას და მოდის ჩრდილოთ...<sup>28</sup>

...Выше Накулбакеви есть «Девис-намухли», скала, в которой высечена дорога. Выше того — Мухат-гверди. Выше того, к югу от Мцхетского моста, есть монастырь «Ахалкалакури» (Ахалкалакский), пресвятой, бескупольное здание, на хорошем месте. Тут имели местопребывание монашеские. К западу от него малая речка Картли. Имеет начало в горе того же [названия] и течет к северу.

Далее Вахушти делает чрезвычайно интересный вывод, скорее всего — собственное умозаключение, а, может быть, и отголосок какого-нибудь предания. Указывая, что в этом ущельи есть крепость того же названия, построенная Картлосом<sup>29</sup>, и повторяя сообщение Мровели о последующей истории самого термина, Вахушти пытается объяснить первоначальное значение термина «Сакартвело», вернее, по смыслу известия, этнического названия «картвелин», взятого собирательно:

...მის დასავლით შცირე კევი ქართლისა. სდის მისსავე მთას და მოდის ჩრდილოთ. აქა არს ციხე რომელი აღაშენა ქართლოს, და უწოდა სახელი თვისი, არა ოდეს შემუხსვრილი შტერთაგან, რომელი დადგა ყრუს მოსვლა-სადა. ამ ადგილის გამო ეწოდა ამ ქვეყანათა ქართლი.

ა მეფემან ფარნაოზ აღმართა აქა კერპი არმაზ, სახელისა თვისისა. და მის გამო ეწოდა არმაზი ადგილსა ამას, და დაეფლა ქართლოს აქავე, და ფარნაოზცა წინაშე კერპისა თვისისა. არამედ

...К западу [от монастыря Ахалкалакури] малая речка Картли; берет начало в горе того же [названия] и течет к северу. Здесь есть крепость, которую построил Картлос и назвал по своему имени. Она никогда не подвергалась разрушению от врагов, и устояла даже во время нашествия «Кру» [т. е. Мервана ибн-Мохамеда, в тридцатых годах VIII в.]. От этого места и прозвана эта страна [эти земли, края] Картли. Первый царь Парнаоз воздвиг здесь идол Армаз, во имя свое, и потому это место получило название

<sup>28</sup> Там же, 194.

<sup>29</sup> По описанию автора получается как-будто, что он отождествляет эту крепость с той, которая ныне известна под названием «Армази-цихе».

კერპისა ამის მსახურნი რომელნი იყუნენ, იგინი იყუნენ საქართველო. ხოლო, შემდგომად შემუსრა კერპი ესე წმიდამან ნინომ. არამედ იყო ქალაქი არმაზი აქითგან ვიდრე ნაქულბაქევამდე, და ყრუსაგან და შემდგომად მისსა მოოკრდა. ხოლო აწ არს დაბნები<sup>30</sup>.

Армази. И был погребен Картлос здесь же, а также Парнаоз перед своим идолом. А служители этого идола, которые были, они были Сакартвело. А потом св. Нино разрушила этот идол. И был [простирался] город Армази от этого места до Накулбакеви, но был опустошен [Мерваном] Кру и после него [также]. Ныне же тут деревни.

По этому утверждению, «картвели» первоначально обозначал служителя идола и, соответственно, храма, воздвигнутых на месте Картли.

С древнейших времен, засвидетельствованных письменностью, термин «Картли» имел и более обширное географическое значение и еще более обширное в политическом отношении. В политическом значении «Картли» обозначал, как это известно, государство, которое, начиная со II в. до хр. эры, греки, а впоследствии по их стопам и римляне, именовали «Иберией» или «Иверией», ближайше соседн, армяне. «Вирк» (от «Ивирк»), сирийцы «Гурзан»-ом, и т. д. Такое значение имеет термин уже в древнейшем памятнике грузинской литературы, в «Житии Шушаники» (написано, приблизительно, в семидесятих годах V в.). О пшшахше Картлийском, возвращающемся от иранского царя, тут сказано:

...ვითარცა მოიწია იგი საზღვართა ქართლისათა. ქუეყანასა მას ჰერეთისასა, ზრახვა ყო რამთა აუწყოს და წინა მიეგებნენ მას აზნაურნი და მისნი ძენი და მსახურნი მისნი...<sup>31</sup>

...достигнув пределов Картли. страны Эрети, замыслил [пшшахш] сообщить [к себе домою] чтобы встретили его «азнауры» (дворяне) и сыновья его и служители...

Проф. И. А. Джавахишвили<sup>32</sup> и издатель памятника С. Р. Горгадзе<sup>33</sup> понимают это место в том смысле, что Эрети в это

<sup>30</sup> География, изд. Броссе, 194; изд. Джанашивили. (ბატონიშვილი ვახუშტი, საქართველოს გეოგრაფია, თბილისი, 1904, 76).

<sup>31</sup> Изд. С. Горгадзе. 2 (ს. გორგაძე, იაკობ ხუცესი, წამება წმიდისა მუშანიკისი, ქუთაისი, 1917).

<sup>32</sup> ქართველი ერის ისტორია, II. 285; 13.

<sup>33</sup> Цит. изд., гл. II, прим. 2.

время уже входила в пределы Картли-Иберии. Мы думаем, что такое понимание не оправдывается ни данным текстом<sup>34</sup>, ни другими историческими сообщениями.

Но как бы то ни было, как цитированное место, по которому Картли граничит с Эрети, т. е., Западной Алванцией, или даже включает в себе эту страну, так и другие случаи употребления термина в рассматриваемом памятнике несомненно устанавливают, что в территориальное понятие «Картли» для автора входили владения пшашха, т. е., по меньшей мере, весь бассейн рек Алгети и Храма. Весть о подвигах Шушаник, претерпевавшей мучения от своего мужа, пшашха, распространяется по «всей Картли», прежде всего, естественно, по владениям пшашха, которые тут не упоминаются особо, потому что они рассматриваются, именно, как часть этой Картли, взятой в обширном смысле („.. მეტიოგან განიქუა ყოველსა ქართლსა საქმე მისი“)<sup>35</sup>. Потом навещать ее приходят со всей Картли, прежде всего, конечно, опять-таки из этого княжества, которое, следовательно, опять рассматривается, как часть Картли:

მსგავსად მისვე სახისა აზნაურ-  
ბი დიდ-დიდნი და ზეპურნი დე-

Наподобие [епископу, ко-  
торый пришел утешить Шуша-  
ник] пришли также азнауры

---

<sup>34</sup> საზღვარი в древне-грузинском означает как «территорию», так и «границу». В вышеприведенной цитате слово, без сомнения, употреблено в значении «границы», «предела» и сообщение имеет тот смысл, что Эрети непосредственно граничила с Картли. Страна Эрети упомянута в памятнике еще один раз: брат пшашха, Джоджик, который отсутствовал в то время, когда озверелый муж истязал Шушаник и потом заключил в темницу, — вернувшись домой, решается быть заступником своей невестки перед пшашхом; но последний уже успел уехать на войну с гуннами в Чор (Дербентский проход) и Джоджик «достигает его у пределов Эретских» (და ვითარ მოიწია ჟოჯიკ, უკუანა სდევდა პიტიაშხისა და მეფისა მას საზღვართა ჰერეთისათა, цит. изд., 13). Если мы тут საზღვარი переведем, как «территорию», то получим, что территория Эрети находилась вне пределов владений пшашха, потому что пшашх уехал именно из дому и, как это видно из рассказа, уже успел, до момента встречи с братом, проехать довольно большое расстояние. При таком понимании мы получаем новый аргумент в пользу того, что Эрети не включалась в Картли. Если же საზღვარი и в данном случае понимать как «границу», «предел», то все-таки естественнее всего предположить, что пункт встречи определяется автором посредством границы соседней страны.

<sup>35</sup> Цит. изд., 14.



დან, აზნაურნი და უაზნონი სო-  
ფლისა ქართლისანი მოვიდეს...<sup>36</sup>

великие, и жены знатные («зе-  
пури» — дворянского, благо-  
родного происхождения), азна-  
науры и «уазно» (т. е., сво-  
водные и несвободные) страны  
Картли...

Этот анализ сообщений «Мученичества Шушанпки» нахо-  
дит полное подтверждение в древне-армянских переводах (как  
в пространной, так и сокращенной редакциях) этого памятни-  
ка<sup>37</sup>. Уже в заглавии армянского перевода мы читаем:

*վկայութիւն սրբոյ Շուշանկանն  
որ կատարեցաւ ի վիրս յառնէ  
խրմէ յանթիպատրէ(!) վրաց ա-  
ռաջնորդէ<sup>38</sup>...*

Мученичество святой Шу-  
шанпки, которая приняла кон-  
чину в Иберии («Вирк»—Карт-  
ли) от рук мужа своего анти-  
патрика, предводителя иберов  
(«вир-к»)...

В тексте этот муж называется «бдеашхом Васкеном, сыном  
бдеашха Ашуши»<sup>39</sup>. Совершенно ясно, что тут владения пи-  
тнашха армянский перевод рассматривает, как часть Картли-  
Иберии (арм. Вирк). Это еще определеннее явствует из описа-  
ния возвращения Васгена от двора иранской владыки к себе  
домой:

*յայնժամ գալր ԲԻԵԱՇԽԱՆ ՈՐԱ-  
ՅԵՆԱԼ յԱՇՄԱՐԻՆՆ ՎՐԱՅ՝Ի ԱՌՈՆ  
ԻՐ. և կոչեաց զԿԱԽԻՍԿՈՒՅՈՒՆ ԻՐ  
և զԲԱՆՆԱՅԻՆ...<sup>40</sup>*

Тогда прибыл отрекшийся  
от веры в страну иберов («Вир-  
к»), в свой дом. И позвал он  
своего епископа и священни-  
ков..

Тут прямо сказано, что дом питнашха, его резиденция, на-  
ходился в Картли-Иберии.

Что Вир-к (от И-вир-к, с обычным в армянском опущением  
начального гласного; к-признак множественности. Об этом под-  
робнее в другом месте) армянского текста соответствует именно

<sup>36</sup> Там-же, 20.

<sup>37</sup> Վկայաբանութիւն ս. Շուշանկան դատեր մեծից վարդանայ, Սոփերր Հայ-  
կականը, Թ, Վեներտիկ, 1853.

<sup>38</sup> Указ. изд., стр. 10. То-же самое в заглавии сокращенной редакции:  
«...որ ի վիրս կատարեցաւ յառնէ խրմէ յանթիպատրեաց վրաց առաջնորդէ»,  
с, 49.

<sup>39</sup> Там-же, 11.

<sup>40</sup> Там-же, 21.

«Картли» подлинника, это видно из следующего перевода, приведенного нами выше (см. с. 333) отрывка:

ღით ზმჩხ ორხნაჲსი ზაქარარე  
რარე ლ სსაჲონჲ<sup>41</sup>, თიქნაჲჲ,  
აჲათჲ ლ ანაჲათჲ აჯქარჩხ  
ქრავ...<sup>42</sup>

Наподобие тому нахарары («азнауры великие») и сепухи-госпожи, свободные и несвободные («азаты» и «аназаты») страны грузин («вир-к»)

Такой же обширный политический смысл имеет термин «Картли» и в следующем, по времени, памятнике древне-грузинской литературы, в «Мученичестве Евстафия Мцхетского» (середина VI в.). События, описываемые в произведении, автором датируются так:

წელსა მეათესა ხუასრო მეფისასა და არვანდ გუმნასპისასა მარზპნობასა ქართლისასა...<sup>43</sup>

В десятом году царя Хосроя и в марзпанство Арванда Гушнаспа над Картли...

Упоминаемый тут Хосрой есть известный Хосрой Ануширван (воцарился в 531 г.). Следовательно, речь идет о сороковых годах VI в. А в это время, мы знаем, под властью Ирана находится вся Иберния, т. е., государство, простирающееся, по свидетельству иностранных источников, от устья р. Алазани Алванни (т. е. приблизительно, от устья р. Алазани) до линии Сканда-Шорапани (к западу от Сурамского хребта, в Верхней Имеретии) и от Дарнальского прохода до среднего течения р. Чороха<sup>44</sup>. Вся эта территория, в середине VI в., подчинена на-

<sup>41</sup> Мы думаем, что после этого слова запятая не нужна и «сепух» является определенным «типом».

<sup>42</sup> Так в краткой редакции, там же, 51—52. В полной редакции перевод несколько свободнее, но интересующий нас термин дан и там: „ნთხაჲს ლ ზაქარარე ლ აჲათჲ ლ თიქნაჲჲ, ლ აჲი სსაჲონჲ აჯქარჩხ ქრავ...“ там-же, стр. 44-45. В рассказе об одном трагическом эпизоде в доме питиаша армянский перевод повествует о прибытии к питиашу «марзпана и нахараров грузинских» («вир-к»), там-же, 30. И тут термин имеет то же обширное значение.

<sup>43</sup> Рукопись Н 341, Отд. рукоп. Музея Грузии, с. 831, стр. სპ. სპობეჲ 313.

<sup>44</sup> См. сообщения Прокопия Кессарийского (в изд. проф. С. Кауччишвили, Georgia, II, ტფილისი, 1934. с. 18—156): Перс. в., I 10, где вполне ясно указана северная граница и несколько неопределенно — южная и восточная; там-же, I 12, совершенно определенно указана западная граница и обще-восточная (к востоку, направо, от иберов, обитают персидские племена; там-же, II 29, довольно отчетливо) если примем во внимание, что автор смешивает, в определенной части своего рассказа, Чорох и Рпон; Боасом, совершенно бесспорно, называлась верхнее течение р. Чороха (указана юж-

местнику Шаханшаха в Иберии, марзпану. Следовательно, марзпан Картли есть марзпан Иберии и Картли идентична с Иберией.

В еще более обширном значении термин изредка употреблялся и в эпоху феодального объединения Грузии, во времена Грузинской феодальной монархии. Так, второй историк царицы Тамары называет ее «солицем Картли», «მზე ქართლისა», а ее государство — Картли<sup>45</sup>, имея и в том и в другом случае в виду всю Грузию, конечно<sup>46</sup>. Исходя из этого же представления, историк ц. Давида Возобновителя язык грузинский (ქართული ენა) называет «языком Картли», «ენა ქართლისა»<sup>47</sup>. По-грузински, в его время, конечно, говорили не только жители Картли, взятой в узком смысле слова, но и большинство остальных провинций Грузии.

Обычно же для обозначения этого обширного грузинского феодального государства употреблялся новый термин «Сакартвело», საქართველო, сохранивший до наших дней роль единственного термина со значением «Грузия». Почему же «Сакартвело» оказался более емким термином, чем Картли? Нужно думать потому, что Картли был по преимуществу политическим термином, слишком тесно связанным с представлением об определенном государственном организме (разумею, конечно, Иберию), возникающем на рабовладельческом социально-экономическом основании и лишь переживающем в период становления феодального общества и феодальной государственности. Для обозначения же обширной монархии, возникающей на почве уже оформившихся социально-экономических отношений и объединяющей разрозненно существовавшие до того княжества, в том числе, и наследников древней Картли, этот последний термин оказался, в конечном счете, узким. Преимущество «Сакартвело» заключалось в том, что, во-первых это был новый термин, не прилагавшийся до того ни к одной из частей этого целого, и, во-вторых, в его основе лежал этнический термин ქართველი картвели (грузин), еще раньше, легче и быстрее,

---

ная граница Иберии — она проходила по тому месту, где р. Чорох становилась уже полноводной, а вследствие того, судоходной и меняла название Боас на Фазис, т. е. приблизительно, где Чорох принимает в себя р. Олтиси); по Гот. в., VIII 2, к югу Иберия граничила с Персарменией и включала в себе страну месхов.

<sup>45</sup> Автор говорит, что бесподобным добродетелям Тамары свидетелем являются все окрестные Картли царства (...ქვეშას ამას ყოველი მატლობელი სამეფო, გარეშემო ქართლისა): ясно, что тут Картли обозначает всю Грузинскую феодальную монархию.

<sup>46</sup> ქცხ. მარ., შუბ. 1.

<sup>47</sup> ქცხ., 314.

чем «Картли», усвоивший общекультурное значение: если Картли обозначал определенное государство, Иберию, «кართვეли» обозначал как гражданина этого государства и представителя его основного племени, так и то население, которое, будучи родственным собственно кавказцам по происхождению, тянуло к ним по признакам культурно-идеологического и церковно-организационного (порой более обширного, чем государственного) порядка, а именно, принадлежало к тому же халкедонитскому, самостоятельному по своей организации и церковной политике, католикозиту, пользовалось той же церковной письменностью и тем же литературным и государственным языком. Тот же Мерчули употребляет в этом широком смысле «кართვეли» гораздо легче, чем «Картли». Так, об основателе Тао-Кларджетского княжества и грузинской династии Багратионов, Мерчули говорит:

და მათ ეამთა მფლობელი იყო  
ამათ ქუეყანათა ღმრთის-მსახუ-  
რი ქელმწიფჳ დიდი ბაგრატიუნი-  
ანი, აშოტ კურაპალატი, კეთი-  
ლადმორწმუნჳ, რომლისა გამო  
დაემტკიცა ქართველთა ზედა  
მთავრობად მისი და შვილთა მის-  
თაჲ...<sup>48</sup>

А о владетельных князьях Тао-Кларджети своего времени (951 г.) тот же автор говорит, в своей записи:

...დაიწერა ცხორებად ესე... ქარ-  
თველთა ზედა მთავრობასა აშოტ  
კურაპალატისასა, ძისა ადარნერსე  
ქართველთა მეფისასა, აფხაზთა  
ზედა მეფობასა გიორგისსა, ძი-  
სა კონსტანტი მეფისასა...<sup>49</sup>

В то время теми краями владел великий богочестивый властитель Багратуннан куропалат Ашот, благоверный, через которого над грузинами утвердилось господство («мтавар»ство) его и сыновей его<sup>49</sup>.

...Житие его (это) написано... в господство над грузинами куропалата Ашота, сына Адарнерсея, царя грузин, в царствование над абхазами Георгия, сына царя Константа<sup>51</sup>...

Тут все население Тао-Кларджети (вся южная Грузия, к югу от Боржомского ущелья и Аджаро-Ахалцихского хребта) называется грузинами, кართვეли, хотя нет никакого сомнения,

<sup>48</sup> Г. Мерчули, Житие Гр. Хацдзтийского, СПб, 1911.

<sup>49</sup> Перевод Марра, там же, 92.

<sup>50</sup> Там же, 3.

<sup>51</sup> Перевод Марра, там же, 148. — Титул «царя грузин», „მეფე — ქართველთა“, что хорошо известно и по другим источникам, был впервые принят упомянутым у Мерчули Адарнерсе, сыном Давида куропалата, в 888 г.

что на данной территории был очень значительный мегрело-чанский элемент. На это у нас есть не только косвенные, но и прямые указания<sup>52</sup>. Чрезвычайно любопытно, что современные византийские, армянские и арабские источники по отношению к этому населению, не распространявшемуся на территории основной и коренной части Картли, держатся той же терминологии.

Если Мерчули, писатель середины X в., все-таки «картвелов» противопоставляет «абхазам» (см. вышеприведенную цитату), вкладывая в этот термин, конечно, политическое содержание (население Абхазского царства, включавшего в себе к тому времени всю Западную Грузию, а также некоторые районы и Восточной), то в последующие века «Картвели» приобретает, наряду, само собой разумеется, со старым, ограниченным значением, также и новый, еще более обширный смысл, вполне соответствовавший политическому термину «Сакартвело». «Картвели» обозначает представителя феодальной общественности уже всего Грузинского царства, включая в него и Абхазию, и Кахетию, и Эрети, и южные провинции. Такое содержание вкладывается в термин, напр., автором «Историяи да азмани» (одна из составных частей сборника «Картлис Цховреба»), летописцем царствования Тамары и эпохи высшего расцвета грузинского феодального общества. У этого историка сплошь и рядом термин употребляется в узком смысле — для обозначения жителей одной лишь центральной провинции Картли, противопоставляя соответствующую группу другим племенным единицам. Так, в описании торжественного приема, который устроила царица своему вассалу, Ширван-шаху Ахсартану, и его друзьям перед знаменитой Шамхорской битвой, перечислены следующие «фемы» (თემი), рыцарское ополчение которых присутствовало на торжестве, а потом приняло участие и в самом походе, вместе с особо упомянутыми наемниками:

...რა გამოვიდეს ტფილისით ქალაქით, მიეგებნეს წინა ოვსნი და ყივჩაყნი, ძველნი და ახალნი. შემდგომად ამისსა ჰერნი და კახნი, და შემდგომად ქართველნი, და შემდგომად მესხნი და თორელნი, შავშ-კლარჯ-ტაოელნი. შემდგომად

...перед ними, выступившими из Тбилиси, предстали осы и кипчаки, старые и новые. За ними эры и кахи (кахетинцы), за этими — картвелы, затем — месхи и торцы, шавши, кларджи и таойцы, затем — сомхитцы, затем — абхазы, сваны,

<sup>52</sup> Так, в рассказе об убийстве первого Тао-Кларджетского владетеля, Ашота куропалата, некоторые списки фамильного историка Багратионов Сумбата, указывают, что совершившие убийство, жители Нигали, были по племени происхождению «мегрелы», см. ქც. მარ., 344-345 и 345, прим. 6.

სომხითარნი, შემდგომად აფხაზ-  
ნი და სუან-მეგრულ-გურჯიელნი  
თანა რაჭა-თაყუერ-მარგველით-  
ურთ...<sup>53</sup>

მეგრელი, გურჯიელები вместе с ра-  
чинцами, такверцами и аргвет-  
цами...

Принцип, лежащий в основе этого деления, лишь частично является этническим (племенным), в основном же он — феодално-административный и политический принцип. И потому соответствующие деления указывают большей частью не на племена с признаками особого языка и специфического племенного быта, а на военно-феодалные организации, «фемы» (თემები), в грузинском смысле этого слова, выставлявшие самостоятельные феодалные дружины, имевшие особое административное управление во главе с эриставом и представлявшие собой, в хозяйственном отношении, комплексы с некоторым внутренним единством. Происхождение части названий этих единиц, а порой — и их самих имело племенные корни, но к концу XII в. этническая специфика была уже сильно изменена в сторону ассимиляции мелких групп с наиболее крупными и сильными. Так, «месхи», «торели» (торец, от Тори, южно-грузинской провинции, включавшей в себе Бакурианское ущелье с прилегающими к нему местностями), «шавши», «кларджи», «таоели» не есть обозначения самостоятельных племен. В языковом отношении, напр., большинство тут говорило на грузинском языке, меньшая часть — на мегрело-чанских диалектах и, может быть, совсем уже незначительная группа — по-армянски. У нас нет никакого основания думать, что в южной Грузии в это время еще существовали какие-нибудь другие языковые группы. То же самое можно сказать о «Рача», «Такверн» (современный Лечхуми), «Аргвети» (совр. верхняя Имерети; отсюда — «маргвели» летописца в значении «аргвонец») обозначают лишь провинции, население которых в языковом отношении распадалось бы уже на совершенно другие деления (скажем: грузины, мегрелы, сваны и пр.). Сказанное должно быть распространено и на «кахи», «гуриели», «сомхитари» — по отношению к ним «кართვეли» обозначал не представителя совершенно обособленной этнической группы с особым языком, а просто жителя центральной провинции Грузии; большинство «кахов» и значительная часть «сомхитаров» (от Сомхити, бассейна р. Храма, Дебеды и Алгети) в это время говорят на языке тех же «кართვეлов», т. е. на грузинском.

---

<sup>53</sup> Текст подвергся с нашей стороны небольшой корректуре — в списках он представлен в несколько искаженном виде, см. ჯიბ. მარ., 458-459 и соответствующие примечания.

Вместе с тем, «картвелли» обозначает и всякого гражданина Грузинской феодальной монархии, жителей всех вышеупомянутых провинций. Три момента определяют, главным образом, как мы уже указывали выше, эту функцию термина: 1) феодальное гражданство-подданство, 2) принадлежность к единой самостоятельной, халкедонитской, церкви, 3) обладание единой культурой (единый церковный, литературный и государственный язык, единая, пышно расцветшая к этому времени, литература, единый общегрузинский стиль искусств и материальной культуры). Но то обстоятельство, что феодальная монархия объединила, большей частью, близкородственные между собой племена, тоже имело большое значение. Значительным обстоятельством являлось также, для верхних слоев феодальной общественности, существование сильного, властно диктующего собственные права и нормы аристократического быта и этикета царского двора, на который и ориентируется феодальная знать как столицы, так и провинций.

Значение церковного конфессионального (вероисповедного) момента прекрасно видно, напр., из песнопений в честь Або Тбилисского, замученного арабами, за религиозное отступничество. 6 января 786 г.: здесь он называется «бывшим измалытятином, (ныне) грузином» («ისმალტელი-ყოფილი ქართველი»). Для правильного понимания этого высказывания нужно знать, что Або был природный араб, родом из Багдада, откуда он, уже взрослым, приехал в Грузию, где принял христианство, а за это и смерть от своих соотечественников, под властью которых и находилась тогда новая родина этого мученика. Таким образом, природный араб мог быть перечислен в «грузина» вследствие перемены религии — ислама на христианство, и христианство, так сказать, «грузинского» толка и грузинской церкви. Для автора «Жития Або», Иоанна Сабанисдзе, писателя конца VIII в. «народ грузин, грузинский» («ქართველთა ერი») и «народ сарациннов» («სარკინოზთა ერი») противопоставляются друг другу, прежде всего, именно, как различные церковно-вероисповедные коллективы<sup>54</sup>.

С таким же значением употребляет этот термин и второй историк царицы Тамары, и, напр., очень рельефно в описании церковного спора, при грузинском царском дворе, между халкедонитами и антихалкедонитами, одинаково в других отношениях, представлявшими «знать Грузии» («საქართველოს წარჩინებულნი») <sup>55</sup>: с одной стороны, тут «все грузины и православ-

54 ს. ქანაშია, არაბობა საქართველოში, ტფ., 1936, 56.

55 ქცხ., მარ., 481.

ные», («ყოველთა ქართველთა და მართლმადიდებელთა»)<sup>56</sup> по точному смыслу выражения, — грузины, то-есть, православные, во главе с царской четой, боярами, грузинской церковной знатью, а с другой стороны, братья Мхаргрძელი, влиятельнейшие царедворцы и сильнейшие вассалы Тамары — военный министр («ამირ-სასალარი») Закарна и Иванэ, министр царского двора («მსახურ-უხუცესი»), о которых прямо сказано, что они были «армяне по религии» («სარწმუნოებით სომეხი»)<sup>57</sup>, т. е. армяно-грегорянского вероисповедания, что, конечно, еще вовсе не определяет их национального происхождения (мы несколько не сомневаемся, что Мхаргрძელი были грузины). Спор, завершившийся якобы посредством довольно неблагоприятного чуда в пользу «грузин», производит перелом в душе Иванэ Мхаргрძელი, который, решив переменить вероисповедание, приглашает к тому же своего старшего брата: я и не хотел спорить с «грузинами», говорит Иванэ, потому что знал, что их вера истинна, а теперь что же нам остается больше, как не принять крещение от «грузина католикоса» («ქართველისა კათოლიკოსისა მიერ»): Но Закарна немолчим: я знаю, отвечает он якобы, что «вера грузин» истинна («მართალი სჯული არს ქართველთა»); но я «не соединюсь с грузинами» («я не присоединюсь к грузинам») («მე არა შევეერთვი ქართველთა»). Иванэ все-таки принял «веру грузин» («სარწმუნოება ქართველთა»)<sup>58</sup>.

Но в общеполитическом и общекультурном отношении термин, хотя бы у того же историка, имеет еще более широкий смысл — он обозначает, помимо всех других, хотя бы тех же армян, вассалов грузинского царя. Так, в описании инцидента с иконийским султаном Рукн-ед-дином: историк в письме султана к Тамаре, называет последнюю «царем (!) грузин» («მეფე ქართველთა»)<sup>59</sup>, и в уста Рукн-ед-дина вкладывает следующее обращение к Тамаре: «ты (оказывается) повелела грузинам взять меч, чтобы истребить мусульман» («შენ ვიბრძანებია ქართველთათჳს აღებად ჳრმალი მუსლუმანთა ჳოცად»)<sup>60</sup>.

Во главе этих «меченосных грузин, истребителей мусульманства» в это время стоит тот самый Закарна Мхаргрძელი, «армянин по вере», который, кстати сказать, за это дерзкое письмо и свои собственные комментарии, закатил оплеуху послу Рукн-ед-дина, представшему с его посланием перед Тамарой. В после-

<sup>56</sup> Там же, 481, 488, 491 («სარწმუნოება ქართველთა»). 492, 493.

<sup>57</sup> Там же, 482; стр. 488, 489, 491, 492, 493; «армянином по вере» называет автор Закарна и тогда, когда рассказывает об его смерти («იყო სარწმუნოებითა სომეხი», 526.

<sup>58</sup> Там же, 493-494.

<sup>59</sup> Там же, 497, прим. 7.

<sup>60</sup> Там же, 498.



довавшей затем войне с владетелем Рума участвует почти все грузинское феодальное ополчение во главе с царем Давидом Сосланом<sup>61</sup>, в авангарде были сам военный министр, Закарна Мхаргдзелли<sup>62</sup>, ахалцхские владетели, известные полководцы, Шалва и Иванэ и другие торцы<sup>63</sup>, принимают участие в походе также феодальные дружины со всех провинций Грузии: так, специально названы «абхазы» («აფხაზნი»), «имерцы» («იმერელნი», из Западной Грузии) и «амерцы» («ამერელნი», из Восточной Грузии)<sup>64</sup>. Но все они — грузины («ქართველნი»)<sup>65</sup>, войско грузинское, «мужии Грузии» («მკნენი საქართველოსანი»)<sup>66</sup> или «мужии грузины» («მკნენი ქართველნი»)<sup>67</sup>, которые, по роду войска, делятся на «пеших грузин» («ქოითნი ქართველნი»)<sup>68</sup> и на конников<sup>69</sup>. А вместе все они — «народ-войско грузин, грузинское» («ერი ქართველთა»)<sup>70</sup>. Из этого воинства — «народа грузин» не умер в битве ни один пригожий, известный царю, человек, говорит изумленный историк («განკვრებულ ვარ, თუ ვითარითა წყალობითა მოხედა სამკუიდრებელსა თვსსა ღმერთმან და ვარძიისა ღმრთისმშობელმან, და ვითარ უვნებელად დაიცვა<sup>71</sup> მის წინაშე და მისი შევედრებული ერი ქართველთა და ვგრეთ წარმოვლენილი ერი; რომელ ეგოდენისა სიმრავლისაგან არცა ერთი ვარგი, მეფისაგან შესწავლილი, კაცი მოკულა“...<sup>72</sup>».

Точно такое употребление термина мы встречаем у того же историка в описании наиболее грандиозного похода в царствование Тамары, когда грузинские войска достигли Хорасана, куда не достигал до того (подразумевается, с походом) «ни один грузин» («არეიბ ქართველთაგანი»). Инициаторами похода были те же Закарна и Иванэ Мхаргдзелли, которые просили Тамару собрать все «войска Грузии... от Никопсы до Дербента» («უბრძანესათა საქართველოსათა მზა იყუნენ ლაშქრობად... ბრძანე, რათა ნიკოფსით დარუბანდამდე აღიჭურნენ“)<sup>73</sup>.

61 Там же, 500.

62 Там же, 501.

63 Там же, 501.

64 Там же, 502.

65 Там же, 503, 504.

66 Там же, 503.

67 Там же, 504.

68 Там же, 503.

69 Там же, 503.

70 Там же, 504; пожалуй, автор имеет тут, кроме рати, и все гражданское население Грузии.

71 В рукописи: დაცვა, что явная описка.

72 Там же, 504 и примечания.

73 Там же, 516.

Царица призывает к себе «всех вельмож этого царства, имерцев и амерцев» (т. е., как с Западной, так и с Восточной Грузии), узнавших здесь, что «Мхаргрძელი предлагают идти в поход»<sup>74</sup>. Потом мы узнаем, что в походе действительно приняли участие феодальные отряды со всех концов Грузии: организованные по провинциям «фемам» — у города Зангана, оказавшего грузинам упорное сопротивление, „განყუეს თემთა და თემთა ზღუდე ქალაქისა, რათა შესთხარონ; და იწყეს თხრად ზღუდეთა. უწინარეს მარჯვენასა მვარსა მესხთა შვეტურიტეს—ზღუდე ალიზითა იყო— და უწინ შევიდეს ქალაქსა“<sup>75</sup>.

«поделили фемы между собой стены города, чтоб сделать подкоп. И стали копать под стенами. И раньше других подкопали месхи на правом фланге, — а стены были из кирпича — сырца, — и они (т. е. месхи) первые вошли в город»; эти месхи были, в частности, из Джавахетии — предводительствовал ими их сеньор Тмогвели<sup>76</sup>. Остальные провинции и племенные группировки не упомянуты только случайно — реально они были представлены, конечно, все.

И вот вся эта феодальная рать, даже в военном строе сохранявшая свое провинциальное деление, частично совпадавшее и с племенной спецификой, называется автором «грузинским воинством», вернее «воинством грузин» („ქართველთა ლაშქარი“)<sup>77</sup>, состоящим из «грузин начальников и воинов» („ქართველნი თავადნი და სპანი“)<sup>78</sup>, и каждый отдельный член этого коллектива тоже рассматривается, как грузин. Так, в рассказе о марандском деле, когда одна специальная операция была поручена отборному отряду из 500 человек („ხუთასი მკედარი და რჩეული დიდებული და აზნაური“ пятьсот воинов отборных, «дидебулов» — бояр и «азнауров» дворян)<sup>79</sup> под начальством Такаеддина Тмогвели, историк повествует следующее: марандцы завлекли в бой этот отряд, которому главным командованием было строго заказано не начинать боя самостоятельно; и когда главные силы подошли к месту боя, наполненному труппами, они здесь не нашли ни одного грузина воина, или, как выражается летописец, «грузинского человека» („ქართველთა კაცი არც ერთი იპოებოდა“<sup>80</sup>,

<sup>74</sup> Там же, 516.

<sup>75</sup> Там же, 520.

<sup>76</sup> Там же, 517.

<sup>77</sup> Там же, 519.

<sup>78</sup> Там же, 519.

<sup>79</sup> Там же, 517; несколькими строками ниже опять сказано, что отряд состоял исключительно из знати — „დადგა ხუთასი კაცი წარჩინებული...“

<sup>80</sup> Там же, 518.

ср. русск. выражение «русский человек») и удивлялись, не находя здесь ни одного «грузинского человека» («კაცისა ქართველისა ვერ პოვნა უკუირდა») <sup>81</sup>, а «армянин по вере», военный министр, Закариа Мхаргдзели впал в скорбь и уныние по этому поводу; но вот вернулся отряд Тмогвели с погони за разбитым врагом, и обрадовался Закариа, найдя всех невредимыми: «не умер ни один «грузинский человек» („არცა ერთი კაცი მომკუდარიყო ქართველი“)<sup>82</sup> В дальнейшем рассказе автор остается верным своей терминологии. Повествуя о действиях грузин в Гургане, он восклицает: до сего дня, этих мест не достигал походом ни один человек «грузинского племени», ни царь, ни князь (...„აქამოდე ქართველთა ნათესავი ვერავინ მიწვენილ იყო ლაშქარად, არა მეფე, არა მთავარი...“)<sup>83</sup>, а теперь вот пришли сюда «грузины»<sup>84</sup>, такие, как царь Давид Сослани, осетин родом, военный министр Закариа, «армянин по вере» и другие.

Очень интересно, что подобный взгляд, объединявший в один коллектив большинство кавказских народов, вошедших в Грузинскую феодальную монархию, довольно рано проникает и в письменность соседних народов, напр., в византийскую литературу. В шестидесятых годах XI в. известный грузинский царь Баграт IV выдал замуж за наследного принца Византии свою дочь Марту<sup>85</sup>. Грузинской царевне, по принятому при византийском дворе обычаю, дали, как видно, новое имя Марии<sup>86</sup>. Византийский историк Зонара, сообщая об этом происшествии, указывает, что Мария была «аланка», *Μαρία ἔξ Ἀλανῶν*.<sup>87</sup> То же самое говорит и Скилиций<sup>88</sup>. А Никифор Врленный (так же как и армянские историки), напротив, считает ее иберийской принцессой, т. е. грузинкой<sup>89</sup>.

С новым толкованием выступает Иоанн Тцетцес, который утверждает, что Мария неправильно считалась аланкой, *Δλανίσα*, и причисляет ее уже к абазгам, *Ἀβασγίσα*. Но гораздо важ-

---

<sup>81</sup> Там же, 518.

<sup>82</sup> Там же, 518.

<sup>83</sup> Там же, 522.

<sup>84</sup> Там же, 522, 523; ср. также 525 — мы сокращаем число выписок...

<sup>85</sup> ქცხ. მარ., 270; ცხ. გიორგი მთაწმიდელისა, ათონის კრებულო, 306—307.

<sup>86</sup> Это имя известно, между прочим, и груз. историку царевичу Вахуштию, см. Brosset, Histoire de la Géorgie, I, p. 330, n. 2.

<sup>87</sup> Кулаковский и Аланы, с. 55.

<sup>88</sup> Brosset, указ. соч. 330, прим. 2.

<sup>89</sup> Там же.

нее то утверждение Тцетцеса, по которому иберы, абазги и аланы составляют одну народность, ἑνγένεος.<sup>90</sup>

Указание Тцетцеса тем интереснее, что его бабушка, по матери, была подружка царевны Марии, сопровождавшая ее из родины в Константинополь<sup>91</sup>.

Аланкой Марию можно было назвать на том слабом основании, что мать ее, Борена, вторая жена Баграта IV, была аланка по происхождению, «дочь аланских царей, сестра Дургулели» („ბორენა დედოფალი, ოცთა მეფეთა ასული, და დურგულელისა“)<sup>92</sup>. «Абхазкой» ее можно было назвать лишь в узко политическом смысле, поскольку Багратионы, царь объединенной Грузии, благодаря истории происхождения своей власти (царский титул они получили, прежде всего, в Абхазии), в своей сложной и длинной титулатуре, именовали себя, в первую очередь, «царями абхазов» („მეფე აფხაზთა“).

По языку и культуре Мария, конечно, была грузинкой. И утверждение Тцетцеса, что иберы, абазги и аланы — один народ, основано на культурно-политическом единении названных народностей, а не на их этническом тождестве. Тцетцес не сделал лишь одного шага — он не объединил эти народы под общим названием. Что в Византии и в этом отношении у определенных слоев имелось определенное мнение, это мы видим из одного замечательного свидетельства.

<sup>90</sup> Кулаковский, указ. соч., с. 55.

<sup>91</sup> Там же; по всей вероятности, иегреческое имя «Тцетцес» Иоанн получил от своей бабушки — тут мы имеем, вероятно, передачу груз. შვეშე или ცუცე, Ср. подобные имена из Трапезунтской империи, засвидетельствованные византийскими источниками.

<sup>92</sup> ქც მარ. 257; Grosset, указ. соч., I, 315.

## ИЗ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОШЛОГО ГРУЗИИ

Грузинские племена — карты, лазо-мегрелы, сваны — являются потомками коренного населения Передней Азии — хеттов, хурритов-субаров и других, создателей древнейшего культурного очага человечества.

На Кавказе и в прилегающих к нему с юга районах грузинские племена образуют, первоначально, две основных этнических и культурных группы: колхов — на западе и субаров — на востоке. Субары и колхи известны уже по переднеазиатским клинописным сообщениям, но более полные и определенные литературные известия о политическом и культурном состоянии этих народов появляются в ионийской греческой письменности с VI в. до н. э.

О культурном состоянии грузинских племен на территории Грузии в более раннюю эпоху мы узнаем по богатейшим археологическим данным, которые были извлечены из недр грузинской территории в большом количестве. Раскопками доказано, что уже четыре тысячи лет тому назад население Грузии возделывало пшеницу, ячмень, просо, виноградную лозу. Ученые ботаники считают Грузию одной из основных родин виноградной лозы и некоторых хлебных злаков, в частности — пшеницы. Во втором тысячелетии до н. э. население Грузии стояло на значительной высоте развития: в центральной провинции Грузии — Триалетии (Цалка) найдены высокохудожественные изделия из золота, серебра, бронзы, а также керамическая посуда столь же большого мастерства. В первом тысячелетии до нашей эры родоначальники грузин кладут основание, одно за другим, рабовладельческим государствам Закавказья — Урарту (на территории позднейшей Армении), Колхиде (в Западной Грузии) и Иберии (в Восточной Грузии).

Колхи организовались в самостоятельное государство, видимо, очень рано — уже к началу I тысячелетия до н. э. Еще к VI веку до нашей эры Колхида является крупным государством, включающим в себя почти все Кавказское и Южное побережья Черного моря, простираясь юго-западнее города Каспунта.

Восточно-грузинская племенная группа или субары вступают в древне-греческую литературную традицию под именем каспейров или — саберов. Для первой половины V в. о каспей-

рах сообщает Геродот. По утверждению Геродота, саспейры были непосредственными соседями колхов и составляли вместе с колхами, мидиянами и персами четыре наиболее крупных народа Передней Азии. С конца VI века могущество как колхов, так и саспейров было поколеблено появлением на политической арене Передней Азии киммерийцев, мидиян и персов. Персам удается распространить свое политическое влияние до Кавказских гор. Восточная группа грузинских племен во главе с саспейрами вошла в состав Ахеменидской империи, образуя здесь XVIII округ. В состав империи вошли также южные колхи, составляя в ней XIX сатрапию. А северные колхи, хотя и подчинились также влиянию Ахеменидов, но были обязаны лишь добровольными подношениями персидскому царю. Дальнейшее влияние персов особенно сильно сказывается на Южной Колхиде и на саспейрах-саберах. Политический центр последних постепенно перемещается к северу, где и оформляется новое царство — Иберия со столицей в Армази-Мцхета. С IV в. до н. э. древние формы племенного названия саспейры — саберы окончательно уступают место в западно-европейской литературе новой форме — «иберы». Эти государства — Колхида и Иберия — находились, с древнейших времен, в сношениях со многими культурными странами. С VI века до нашей эры, в результате этих сношений появляются греческие города на черноморском побережье Колхиды: Фазис — нынешний Потти, Диоскурия — нын. Сухуми, Питиунт — нын. Пицунда и др. Греки, которые и оставили нам первые письменные сведения о Грузии, считали Колхиду богатой и культурной страной. Геродот (V век до н. э.) сообщает, что колхидские льняные ткани не уступали по качеству египетским, лучшим в мире. Знаменитое древне-греческое сказание о походе аргонавтов за золотым руном в Колхиду показывает, что население Колхиды уже в те времена пользовалось довольно развитой металлической сельскохозяйственной техникой, в частности — плугом, а также отличалось искусством добывания золота. Произведениями своего сельского хозяйства древние грузины — колхи и иберы, вели торговлю с соседними народами. Уже с V в. до нашей эры древние грузины начинают чеканить свою собственную монету, вначале — серебряную, а потом и золотую.

В начале первого века до н. э. Колхида подпадает под политическое влияние Понтийского царя Митридата Евпатора. В 65-м году до н. э. в Грузию с боем проникают римские легионы Помпея, которые устанавливают зависимость местных царств от Римской республики. Восточная Грузия — Иберия была обязана лишь «симмахией» — военной помощью, военным союзом в пользу римлян, заключавшимся в охране границ и в частности перевальных кавказских дорог, в первую очередь Дарьяльского прохода. Колхида находилась в более тесной за-

зависимости от Рима, для которого Восточное побережье Черного моря было доступнее.

Состояние Грузии в начале I в. до н. э. описано знаменитым греческим географом Страбоном: «Албанский и Иберийский народы, которые именно и составляют главное население названного перешейка (Кавказского)... занимают страну богатую и могущую иметь весьма густое население». «И действительно, Иберия прекрасно заселена в большей части городами и хуторами, так что там встречаются и черепичные кровли, и согласно с правилами зодческого искусства устройство жилищ, и рынки, и другие общественные здания».

Хорошая заселенность страны объяснялась развитием сельского хозяйства, где ведущую роль уже играло земледелие.

В борьбе с римлянами и на почве развития новых общественных, ранне-феодальных отношений, приходивших на смену старым, рабовладельческим, на территории древнего рабовладельческого Колхидского государства, к I в. н. э., возникает ряд новых княжеств, или царств, как их называли римляне, как-то: макронов-генихов, зидритов, лазов, апсцлов, абасков и сапиков. Дальнейшее развитие страны приводит к объединению четырех последних княжеств, расположенных в бассейнах рек Риони, Энгури, Кодори и Бзыби, под гегемонией царства лазов, занимавших наиболее плодородный район Рионской долины. Таким образом в IV в. возникает новое царство, называемое греко-римлянами Лазикой, а аборигенами и ближайшими их соседями — Эгриси (арм. «Эгерк»). От названия данного царства и происходит племенное название «мегрели», что значит эгрисец (армянское «эсраци»). Лазское царство находилось в более легкой вассальной зависимости от Восточно-Римской империи, будучи обязанной также лишь военной службой (укрепление и защита северных границ Лазики против северо-кавказских кочевников).

Восточная Грузия или Иберия, которая называлась у аборигенов «Картли», все усиливалась с начала I в. н. э. В первой половине I в. Иберия распространила свое политическое влияние и на соседнюю Армению. Во II в. римские императоры записывают перед иберскими царями, исходя из реального значения Иберии в восточных делах.

Резиденция восточно-грузинских — иберских царей находилась в Мцхета-Армази, в городе, который хорошо был известен античным писателям. Раскопки, которые ведет здесь с 1937 г. Институт языка, истории и материальной культуры им. Марра, показали непрерывность развития населения Мцхета и его культуры с конца II тысячелетия до н. э. вплоть до феодальной эпохи. Добытые здесь богатейшие памятники древне-грузинской материальной культуры, в частности — предметы мировой ценности из фамильного склепа в Армази высших санов-

ников грузинского царя, так же как и разнообразные надписи, воочию показали высоко развитые формы хозяйственной, политической и культурной жизни Грузии за соответствующий период (некрополь в Армази относится к началу нашей эры) и, на фоне весьма обширных и интенсивных взаимосвязей Грузии с внешним миром, самобытный, оригинальный характер культуры.

Развитие ранне-феодальных отношений, а также агрессия Сасанидского Ирана, начинающаяся с конца IV века н. э., приводит к падению (523 г.) власти Иберского царя, выросшей на почве рабовладельческих отношений. В VI веке Картли — Иберия входит в систему Сасанидского государства и управляется персидским чиновником — марзпаном, который избирает себе резиденцией город Тбилиси. В VI в. персы пытались захватить также и Западную Грузию, чтобы открыть себе путь к Черному морю. Но соединенными силами римлян и лавов эта война, длившаяся 20 лет (542—562 г. г.), была выиграна и персы были изгнаны из Западной Грузии. Широкое народное движение, направленное против персидских насильников, выбивает этих последних также из Восточной Грузии. На рубеже VI и VII в. персы держатся лишь в Тбилисской крепости. Плодами народной победы воспользовалась ранне-феодальная знать, которая кладет основание Картлийскому феодальному княжеству, во главе которого стоит картлийский «эризмтавари», выборный глава названной знати. В первой половине VII века, в результате походов императора Ираклия, вся Грузия подпадает под политическое влияние Византии, а с конца VII века в Грузии начинают утверждаться арабы. Власти арабов, проникающих в Западную Грузию лишь на короткое время на рубеже VII и VIII в. в., подчиняется лишь Грузия Восточная. Управляет Картлией при арабах арабский эмир, сидящий в Тбилиси. Особенно тяжелым временем арабского владычества в Грузии были вторая половина VIII в. и начало IX в., когда арабские насилия, поборы и произвол достигли высшего предела. Длительная борьба народа против арабских захватчиков приводит к высвобождению значительной части Картли из под власти Тбилисского эмира. Этот последний, благодаря также общему процессу феодализации халифата, постепенно превращается в самостоятельного местного мусульманского феодала. Такая же борьба народных масс за свободу приводит к освобождению и Западной Грузии от византийского политического влияния. Дальнейшее развитие феодальных отношений порождает на территории Грузии и новые феодальные государства. К концу VIII в. бывшее Абхазское эриставство превращается в царство, захватывающее всю Западную Грузию и проникающее, в последующие два века, также в Восточную. Во второй половине VIII в. оформляется Кахетинское княжество. В начале IX в. в долине реки Чо-



рохи и в верховьях Куры возникает Тао-Кларджетское царство. В семидесятых годах X в. эти царства объединяются в единую Грузинскую феодальную монархию, во главе с династией Багратионов. Новое царство в начале включало в себя Картлию, Абхазию, т. е. Западную Грузию, и Тао-Кларджетию. Царь Давид Строитель (1089—1125) завершает объединение грузинских земель, присоединив к своему царству также Кахетию, территорию Тбилисского эмирата и так называемую Нижнюю Картлию (провинция к югу от Тбилиси), на территории которой в конце X в. возникло Лорийское княжество. Давид распространяет свою власть также на Восточное Закавказье, армянские земли и Северный Кавказ. На протяжении XII в. и в начале XIII в., особенно в царствование внука Давида Строителя Георгия III (1156—1184) и дочери последнего, знаменитой Тамары (1184—1213), Грузия становится сильнейшим государством Передней Азии. В первой половине XIII в. это государство включало в себя все Закавказье, часть Северного Кавказа, а также северные провинции Ирана, южные районы Армении и некоторые восточно-анатолийские области; под непосредственным политическим влиянием Грузии находилось также Трапезунтское царство, начало которому положили войска Тамары в 1204 г.

Основной развития феодальных отношений в Грузии явилось более интенсивное развитие сельского хозяйства. Большое значение для земледелия имело развитие мелпоярции, особенно — ирригации. Густая сеть оросительных каналов покрывала древнюю Грузию, и многие из них сохранились до наших дней. Ведущими отраслями земледелия в феодальной Грузии стали: виноградарство, садоводство, огородничество. Местные грузинские высокосортные виды винограда (как, напр., «саперави», «ркацители», «циска», «цолликоури» и др.) получили всеобщую известность, а некоторые и распространение в других странах. Вино было одним из главных предметов вывоза феодальной Грузии. В разные времена вывозились также хлеб и другие продукты сельского хозяйства. Развитие хлебопашества сопровождалось дальнейшим, хотя и медленным, усовершенствованием сельскохозяйственных орудий. В Раче (Зап. Грузия) сохранился до наших дней, в качестве пережитка, древне-грузинский плуг, наиболее совершенный образец докапиталистического пахотного орудия.

Большое значение для грузинских племен имело и скотоводство: народ создал высокоразвитые породы, известные и за пределами Грузии — кахетинского коня, хевсурскую корову, тушинскую овцу, мегрельскую козу и др.

Развито было также и пчеловодство. Западно-грузинская пчела и ныне пользуется всемирной известностью и экспортируется за границу.

Среди технических культур нужно указать на лен, который разводили в Грузии в продолжении всего средневековья; из него добывали масло и делали ткани. Разводили также хлопок.

Большое значение, особенно для Восточной Грузии, имело шелководство. Шелк — сырец являлся одним из важнейших предметов экспорта. Грузинские шелковые ткани высоко ценились на передне-азиатских и европейских рынках, начиная еще с XII в. и до самого начала XIX в.

Это же время (преимущественно — X—XIII в. в.) есть эпоха культурного расцвета феодальной Грузии.

Грузинский алфавит и грузинская письменность возникли еще в дохристианскую эру. После принятия христианства в первой половине IV в., письменность долго носит церковный характер. Древнейшая из грузинских надписей на камне датируется семидесятыми — восьмидесятыми годами V в., и почти в те же годы написано древнейшее, из сохранившихся, оригинальное произведение грузинской литературы — «Мученичество Шушаники» Якова Цуртавского. С X в. постепенно развивается и светская литература. Ее венцом явилось бессмертное творение гениального грузинского поэта Шота Руставели «Витязь в тигровой шкуре». Это произведение, написанное в конце XII в., при царице Тамаре (1184—1213 г. г.), справедливо считается одним из лучших памятников мировой литературы.

Высокой степени развития достигает в эту же эпоху грузинское искусство—архитектура, живопись, скульптура на камне и благородном металле, эмаль и мозаика.

Благодаря своим природным богатствам, а также вследствие того, что Грузия лежала на перекрестке мировых путей, соединявших северные страны с южными и Восток с Западом, Грузия издавна привлекала к себе внимание мировых хищников-завоевателей, которые не раз приходили в Грузию для того, чтобы пограбить и наложить на страну ярмо рабства. Но окончательно утвердиться в Грузии никому из этих завоевателей не удавалось: свободолюбивый народ грозной лавиной подымался на врагов и выметал их из пределов своего отечества.

Наиболее тяжелые последствия для Грузии имели монгольское владычество и кровавые нашествия Тамерлана.

В конце 30-х годов XIII в. Грузия была наводнена монгольскими полчищами. Царица Русудан, дочь Тамары (1222—1245), долго сопротивлявшаяся монголам, заключила с врагом соглашение (1242), по которому Грузия платила ему ежегодную дань в 50 000 золотых иперпериев; монгольские войска и чиновники оставались лишь в Восточной Грузии. Новая политическая ситуация была создана монгольским разрешением спора, по вопросу о престолонаследии, между двумя внуками Тамары —

Давидом Георгиевичем и Давидом Русудановичем: в 1247 г. оба царевича были утверждены на грузинском троне. После переписи 1254 г., монгольские повинности стали особенно тяжелыми; страна должна была выставлять 90 000 воинов, система налогов безмерно разбухала. Притеснения захватчиков рожают народные движения протеста: во второй половине XIII в. имеет место ряд крупных выступлений против монголов.

Борьба против монголов приводит к восстановлению фактической независимости Грузии и ее объединению (Георгий V Блистательный, 1314—1346 и его наследники).

Но наиболее тяжелые последствия для Грузии имели кровавые нашествия (1386—1403 г. г.) Тамерлана, мстившего Грузии за ее упорное сопротивление политическим планам завоевателя. Значительная часть населения была истреблена в неравной борьбе с врагами. Страна была полностью разорена. При Александре I (1412—1442) осуществляются энергичные усилия к восстановлению страны. Однако, неблагоприятные внешнеполитические условия (завоевание турками Малой Азии, Византийского и Трапезундского царств, перемещение мировых торговых путей и центров), а затем агрессия Османской Турции и Сефевидской Персии в сторону Кавказа, привели Грузию к политическому и хозяйственному упадку. С 60-х годов XV в. государственное единство Грузии было разрушено. Грузия опять распадается на ряд царств: Кахетинское, Карталинское и Имеретинское и княжество Самцхе-Саатабаго (Южная Грузия). Внутри Имеретинского царства начинают выделяться княжества Гурийское, Мегрельское и Абхазское. XVI и XVII века проходят в ожесточенной борьбе народа за свободу против турецких и персидских захватчиков, в борьбе, исполненной величайших примеров героизма и самоотверженности. Однако, эта длительная борьба требовала много жертв. С 1578 г. турки занимают южную Грузию, постепенно насаждают здесь ислам и отуречивают население. В 1616 г., после длительной борьбы, персидский шах Аббас I занимает всю Кахетию и пытается стереть ее с лица земли: материальная культура и хозяйство были уничтожены, около 100 000 человек кахетинцев погибло, столько же было выселено в Персию (остатки переселенцев в Ферейдане до наших дней сохранили грузинскую речь и народное самосознание). Хозяйственный и культурный упадок страны питает внутрифеодальные распри, которыми пользуются турки и персы для дальнейшего ослабления Грузии. С 30-х годов XVII в. Восточная Грузия находится в вассальной зависимости от Персии. Однако, неисчерпаемые жизненные силы народа дают ему возможность продолжать борьбу с успехом и достигать значительного общего подъема, с расширением политической самостоятельности, в отдельные периоды. Таковым предстает Картлий-

ское царство со второй половины XVII в. и объединенное Картлийско-Кахетинское царство с сороковых годов XVIII в. В сороковых-семидесятих годах XVIII в. Восточная Грузия, направляемая искусной рукой выдающегося деятеля феодальной Грузии Ираклия II (1744—1798), освобождается от персидской зависимости и даже ставит в вассальную от себя зависимость соседние закавказские мусульманские ханства (Эриванское, Ганджийское, Нахичеванское, Карабахское). В это же время в Западной Грузии с успехом борется против турок бесстрашный и неутомимый царь Соломон I (1751—1784).

К концу XVIII в. положение в Грузии стало ухудшаться. Неблагоприятная внешняя обстановка, все глубже втягивавшая Кавказ в сферу обострявшейся борьбы между соседними большими военными государствами (Россия, Турция, Иран), питала и внутренние реакционные элементы, которые упорно подтачивают политическую мощь страны и сводят на нет все прогрессивные мероприятия центральной власти. Бичом страны явились и бесконечные набеги разбойничьих отрядов из Дагестана. Непомерная эксплуатация окончательно закрепощенного крестьянства со стороны беднеющих помещиков жестоко терзает народ. Истекая кровью, страна вынуждена искать внешней помощи. Неоднократные попытки получить эту помощь из Западной Европы терпели неудачу. Грузинские правящие круги взяли ориентацию на Россию. Уже в XI—XII веках Грузия имела сношения с Киевской, Новгородской и Суздальской Русью. В XIII в. монголы прервали эти отношения. С XVI в. опять устанавливается связь с московским царством, но особенно выросла заинтересованность в этой связи с обеих сторон в XVIII в. В 1783 г. Ираклий II заключил, в Георгиевске, с русской императрицей Екатериной II договор («трактат»), по которому Картлийско-Кахетинское царство вступало под протекторат России с условием сохранения своей внутренней самостоятельности.

Однако, русское царское правительство не выполнило обязательств, возложенных на него трактатом 1783 г. В 1801 г. Александр I, воспользовавшись неурядицами в Царском доме Восточной Грузии, присоединил эту последнюю к России. Постепенно была ликвидирована независимость и западно-грузинских княжеств вместе с имеретинским царством (последней была уничтожена автопомия Абхазского княжества в 1864 г.). Грузия превратилась в колонию царской России и в объект жестокой эксплуатации, от которой в первую очередь и больше всего страдал, конечно, трудовой народ. Из грузинского дворянства царское правительство пыталось создать себе надежную опору во враждебно настроенной стране.

Гнет трудящихся масс увеличивался вдвое вследствие колониальной политики царского правительства, поборов, самоуправства и насилий царских чиновников и полиции.

«Царизм намеренно культивировал на окраинах патриархально-феодальный гнет для того, чтобы держать массы в рабстве и невежестве. Царизм намеренно заселил лучшие уголки окраин колонизаторскими элементами для того, чтобы оттеснить туземцев в худшие районы и усилить национальную рознь. Царизм стеснял, а иногда просто упразднял местную школу, театр, просветительные учреждения для того, чтобы держать массы в темноте. Царизм пресекал всякую инициативу лучших людей местного населения. Наконец, царизм убивал всякую активность народных масс окраин» (Сталин).

В ответ на эти жестокие притеснения подымались волны народного гнева и протеста. В первой половине XIX в. по Грузии прокатился ряд значительных народных восстаний (в Мтиулетии — в 1804 г., в Ксанском уезде — в 1809 г., в Кахетии — в 1812 г., в Имеретии — в 1819—20 г. г., в Гурии — в 1841 г., в Мегрелии — в 1857 г., в Абхазии — в 1866 г. и т. д.).

Во второй половине XIX в. и особенно к концу столетия в Грузии стало заметно уже влияние новых, капиталистических отношений. Возникают промышленные центры, развивается транспорт, растет городская жизнь и торговля.

Промышленный капитализм порождает и здесь пролетариат, который в тесном, интернациональном союзе с рабочим классом и трудящимися массами Закавказья, при братской поддержке героического русского пролетариата, становится во главе революционного движения, приведшего через два десятка лет к полному социальному и национальному раскрепощению грузинского народа.

Сталин, Ладо Кецохели и Ал. Цулукидзе, вместе с русскими социал-демократами, находившимися в Тифлисе, являются основоположниками ленинско-искровского направления в рабочем движении Грузии и Закавказья.

## [КРАТКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ОЧЕРК]

На территории нынешней Грузии история человеческого общества начинается с самых ранних ступеней развития.

В Зап. Грузии археологами в разное время были найдены (в сел. Ргани, Чнатурского района; около ст. Харагоули; в д. Моцамети, на берегу р. Цхал-цитела и в других местах) такие вещественные памятники, которые свидетельствуют о пребывании в этих местах первобытного человека. Находили эти памятники, главным образом, в пещерах — это потому, что людям тогда еще трудно было строить себе подходящие искусственные жилища и они охотно укрывались в естественных углублениях. Находки состояли из самых несовершенных орудий (сделанных, большей частью из кремня, обсидиана и других твердых пород, кости и пр.), остатков костей различных животных (олени, дикой козы, медведя, кабана и пр.), украшений. Сохранились также следы огня.

Все следы деятельности, в частности орудия, которые являются простыми, едва обработанными, осколками твердых пород, дают представление о житье-бытье тогдашних людей, стоявших на совсем примитивной ступени развития, еще не умевших обрабатывать землю, не имевших прирученных животных, питавшихся готовыми плодами окружающей природы и кочевавших с одного места на другое по мере истребления продуктов питания в данном районе. Соответственным образом, главными промыслами были охота, которой занимались преимущественно мужчины и собирательство (плодов и пр.), занятие, преимущественно женщин и детей.

Жили люди небольшими группами в 15—30 человек. Язык их еще был совсем неразвитой. Поэтому люди этого палеолитического (древнекаменного) периода или т. н. «троглодиты» (пещерные люди) еще не составляли определенной племенной группы — о них нельзя было бы сказать, что это предки грузин, абхазов, осетин или других каких либо современных племен.

Образование племен относится к гораздо более позднему периоду и связано с значительным развитием хозяйства и культуры. Зачатки образования племен относятся к неолитическому (новокаменному) периоду, когда, посредством обработки, орудия производства совершенствуются настолько, что труд обществен-

ного человека уже начинает приносить ощутимые плоды, возникает примитивное земледелие, человек приручает некоторых животных, становится возможной оседлая жизнь. Неолитические остатки также были найдены на территории Грузии, хотя в меньшем количестве. Зато очень богатые следы оставила та эпоха, когда люди уже научились ковать и плавить металлы и делать из них свои инструменты. Это было в начале медь, уступившая потом место более твердому металлу — бронзе (сплав меди и олова). Особенного развития достиг именно бронзовый век. Бронзовые орудия выделялись на территории Грузии уже к середине второго тысячелетия, и к концу этого тысячелетия бронзовая культура достигла уже высокой степени совершенства. Тут мы замечаем две своеобразных культуры: одна — на востоке, связывавшая Грузию с Восточным Закавказьем, и другая — на западе, связывавшая Грузию с Северным Кавказом. Выделялись из бронзы разнообразные сельско-хозяйственные орудия, что указывает на развитие земледелия, военное оружие — мечи, наконечники стрел и копий и пр., украшения и другие вещи. Особенно развитой и своеобразной является та бронзовая культура, остатки которой находят в Зап. Грузии и в западной части Вост. Грузии. Так как впервые памятники этой культуры были в большом количестве обнаружены (в конце прошлого века) в Сев. Осетии, в местности Кобань, сама культура стала известна под названием Кобанской культуры. Но так, как последующие разыскания и случайные находки установили, что эта культура была распространена по всему Западному Закавказью, то теперь многие археологи (акад. Мещанинов и др.) уже начинают склоняться к тому мнению, что настоящим очагом Кобанской культуры была Зап. Грузия, известная с незапамятных времен под названием Колхиды. Древние народы представляли себе Колхиду, как цветущую, богатую, страну и связывали с нею много сказаний, ставших излюбленными сюжетами для античных и позднейших писателей. Некоторые из этих сказаний облетели весь мир. Таково — напр. знаменитое предание об Аргонавтах, отважных фессалийских (греческих) мореплавателях. Эти удалцы, во главе с Язоном, на корабле Арго, прибыли в Колхиду и в столице последней — город Эю, расположенного на берегу р. Фазис (Рион), где царствовал Аэт, обладатель «золотого руна». Это руно и хотели добыть аргонавты, и своей цели они достигли при помощи дочери Аэта, Медей. Язон исполнил требования Аэта, напр. запряг в плуг быков с медными ногами и дышащих пламенем. Наконец, руно было похищено аргонавтами.

Уже древние греческие писатели заметили, что этот миф представляет собой переработку более или менее достоверных исторических сведений, что «золотое руно» указывает на добычу золота в местных реках при помощи овечьих шкур. Следы зо-

литоносных песков в Зап. Грузии действительно имеются (в 1935 г. в ложе р. Ингури был напр., найден большой самородок золота).

Можно думать также, что «быки с медными ногами, запряженные в плуг», представляют собой, облеченную в поэтическую форму, воспоминание о развитом земледелии, пользующемся уже металлическими орудиями.

С другой стороны, все сказанное об Аргонавтах является отражением колонизационных устремлений греков к восточному побережью Черного моря, что предполагало довольно высокое развитие страны, привлекавшей чужеземцев.

Поэтому, вполне вероятно, что т. н. Кобанская культура возникла именно в Колхиде, о которой более достоверные сведения мы получаем лишь с VI в. до хр. эры, когда в древнегреческую (ионийскую) поэзию и науку проникают реальные сообщения о Кавказе и, в особенности, об его черноморском побережьи. Источником этих сообщений служили практические, в первую очередь — торговые, сношения греков с местным населением, и появление в VI и V в. в., вследствие этих сношений, приморских городов — факторий: Питиунта (ныне Пицунда), Диоскурия (на месте или в районе нынешнего Сухума), Фазиса (ныне Поти), у устья реки того же названия (ныне — Рион). Эти города служили пунктами торговли греков и местных племен, и они могли появиться на сравнительно высоком уровне развития культуры этих народов, хозяйство которых могло предложить грекам интересные для них товары. Это развитие создавало соответствующие условия для появления не только греческих приморских городов, но и городов местных, как напр., Эя; оно же определяло и развитие денежного обращения. Если в бронзовую эпоху деньгами служили бронзовые кольца различных размеров, отличавшиеся между собой пропорционально возрастающим весом (такие кольца найдены археологами), то с VI—V в. появляются уже деньги — монеты, как привозные, так и местные с конца V в. или с начала IV в. и в последующие века в Колхиде чеканится местная серебряная монета, известная в науке под названием «Колхидки», предназначенная для внутреннего обращения.

Местные греческие колонии (напр. Диоскурия) тоже выпускают свои деньги.

В отношении общественного строя мы имеем такую картину развития. В бронзовую эпоху, благодаря земледелию, скотоводству и домашнему ремесленному производству, мы имеем развитое родо-племенное общество, ведущее большей частью, уже оседлую жизнь.

В неоформившемся виде дано также угнетение человека человеком, в форме домашнего рабства. Мы имеем бронзовые



вещи с изображением закованных рабов. Торговые и культурные сношения у Закавказья в эту пору уже имелись с далекими странами Передней Азии, Средиземноморья, Северного Кавказа, современной Украины, Дунайского бассейна.

Этническое лицо племен Закавказья в бронзовую эпоху еще не определено, но есть основания думать, что здесь тогда жили предки современных кавказских народов.

Грузинские племена (собственно «картвелы», мегрслы-мингрельцы, лазы-чаны и сваны) пришли на Кавказ сравнительно поздно, как предполагают, в VIII—VI в. б. до хр. э. Многие ученые думают, что пришли они с юга и что грузинские племена находятся в родственной связи с доисторическим населением Передней Азии, создавшим один из древнейших культурных очагов человечества и прошедшим через различные этапы культурного и общественно-хозяйственного развития. Эти этапы связаны с различными историческими, культурно-политическими центрами (Суммеры в Халдее, древнейшее население Хеттского государства, Халдское царство Урарту в районе Ванского озера). Оседая на новой территории, грузинские племена оказывали сильное воздействие на прежних насельников страны и сами подвергались их влиянию.

С дальнейшим развитием хозяйства и культуры общественная жизнь тоже все усложнялась. С расширением внутренней и внешней торговли росло и использование рабского труда, как даровой рабочей силы.

Новое состояние отражено в знаменитой «Географии» Страбона, жившего и писавшего на рубеже дохристианской и христианской эр, на основании сообщений древних и новых источников. Сведения Страбона о Грузии относятся преимущественно, к началу I в. до хр. э.

В это время на территории Грузии существует два государственных образования — древняя Колхида и Иберия, причем последняя захватывала и восточную часть Зап. Грузии, примыкающую к Сурамскому хребту (границей служила Шорапань).

Об Иберии в конце III в. и в начале II в. до хр. эры античные писатели сообщали, что Иберия сильное и свободное государство, никогда не подчинявшееся иноземцам, что Иберия граничит с Арменией по р. Араксу.

Но полное описание Иберии, как и Колхиды, описание хозяйственного, общественно-политического и культурного состояния дано лишь у Страбона (I в.).

По Страбону, в хозяйственном отношении, Грузию тех времен можно разделить на три района: высокогорный, горный и плоскостной (долинный и низменный). В высокогорном районе главным промыслом являлась охота, потом — собирательство,

а скотоводством люди занимались лишь частично. В таком состоянии, находились, напр. сваны, населявшие, приблизительно, ту же территорию, где они находятся и сейчас.

В горном районе (тут конкретно у Страбона описывается хозяйство горцев Восточной Грузии) главным занятием населения являлось скотоводство, а подсобным земледелие.

На плоскости (в равнинной части) главной отраслью хозяйства было земледелие, но занимались также и скотоводством. Развита была тут и ремесла и торговля, а соответственным образом, пути и средства сообщения. Страбон говорит, что Иберия богатая и прекрасно населенная страна, покрытая городами и селами, что дома тут покрыты черепицей, что построены они согласно правилам архитектурного искусства, что тут имеются рынки и другие общественные здания.

Рынки нужны были для торговли. Торговля была местная и транзитная (провозная), между восточными и западными странами. Из Индии и других восточных стран товары подвозились к Каспийскому морю, отсюда по реке Кура везли вверх на лодках, из Иберии с того пункта, где река становилась несудоходной, сухим путем их перевозили, через Сурамский хребет, в Колхиду, до гор. Шорапани (ныне станция Зак. ж. д.), отсюда, по р. Фазису, свозили к Черному морю, где главным складочным пунктом был город Фазис (нын. Поти).

Другой транзитный путь Иберии шел с юга на север, по Дарнальскому ущелью.

Судоходство кроме Фазиса и Куры происходило также и по р. Алазани. Развито было и сухопутное сообщение: Страбон говорит что по верхнему течению р. Фазиса, где суда ходить не могли, было устроено 120 мостов.

О торговле приморских черноморских городов с местным населением характерно сообщение Страбона, что в Диоскурии (на абхаз. берегу) для нормального ведения торговых операций необходимы были 70 переводчиков, так много тут собиралось разных народов.

Одним из значительных привозных товаров была соль, ввозили, конечно, и другие товары (промышленные изделия, ткани, оружие и пр).

Из отраслей земледелия в стране были развиты зерновые культуры, огородничество и садоводство, виноделие. Зап. Грузия славилась изобилием льна, пеньки, воска и смолы. Лен ввозили и в чужие земли.

В социальном отношении различные районы, в соответствии с достигнутым уровнем общего развития, значительно отличались между собой. В высокогорных районах, напр. у сванов, еще сохранился родовой строй. Управлял сванами племенной совет, состоявший из 300 мужей.

Общество Иберии, стоявшее на наиболее высокой ступени, Страбон делит на четыре «рода» или отдельные социальные группы: 1. «Род» царей, 2. «Род» жрецов, которые заведывали также сношениями с соседями, 3. «Род» земледельцев и воинов, 4. «Род» простонародья, которое находилось в «рабской» зависимости от царского рода и доставляло ему все необходимое для жизни.

Дальнейшая дифференциация протекала, в основном, в третьем «роде», составлявшем большинство населения. В условиях существования частной собственности, этот «род», называвшийся по-грузински «эри» (т. е. «народ», со значением «народ-войско»), в результате дальнейшей дифференциации, все резче раскалывался на две части: меньшинство — верхушку, «царскиебули» (знатные), «эристави» (главы «эри»), «мтавари», «тави» и т. д., объединившиеся впоследствии под одним общим названием «азнаури» (дворянин) и, с другой стороны, — большинство, «цврили эри» (мелкий «эри», мелкий люд), свободные поселяне, составлявшие еще большинство населения, потерявшие уже много прав, которыми они обладали в родовом обществе (напр. в области самоуправления), но еще сохранявшие некоторые из них (напр. частично, в области землевладения).

Во второй половине V в. мы уже видим ясно очерченный облик этого общества, прошедшего еще дальнейший путь развития. «Азнауры» уже делятся на «великих» и малых, противоположный лагерь обозначается как «уазно», т. е. «несвободные», ниже всех стоят «мона» и «мхевали», т. е., рабы и рабыни. Из среды крупнейших азнауров начинают выделяться «мтавари», магнаты.

Высший слой аристократии называется «сепе-цули», «царские родичи», потомки первого царского рода, превратившиеся в крупнейших землевладельцев.

Движение «азнауrow» к социальной и политической власти происходило в борьбе с другими социальными группами, в частности, с рабовладельцами, из среды которых и оформился второй, страбоновский «род» «жрецов». Значительного успеха «азнауры» добиваются в IV в., когда в этой борьбе широко была использована религия. Против представителей старой, «языческой», религии новые силы используют христианство, превращающееся в официальный культ и религию «азнауrow». Появляется новая книжная, христианская культура, начинающаяся с переводов, но уже к концу V в. дающая значительный литературный оригинальный памятник, «Житие Шушапки», написанное неким Яковом.

Сложны были отношения «азнауrow» и с царской властью. Эта последняя, возникшая как организация рабовладельцев, с ростом общественного значения нового класса, постепенно

сближалась с ним, меняя, таким образом, свою социальную природу, но полного превращения на этом пути достигнуть не могла, так как враждебно и нетерпимо относилась к завистным стремлениям и идеалу «азнауоров», утвердить новое, феодальное, землевладение.

Борьба была особенно острой при Вахтанге Горгасале, царствовавшем в Иберии во второй половине V в., и закончилась в начале VI в. уничтожением царской власти в Вост. Грузии.

В Зап. Грузии развитие шло своеобразным путем. Внутренне дробная, и ранее того, Колхида, распадается на ряд мелких племенных политических образований. Во II в. в бассейнах р. р. Риона, Ингура, Кодора и Бзыби оформляются миниатюрные «царства» лазов, апслюв, абасков, санигов и др., предков нынешних мингрельцев, абхазов, сванов и др. В конце IV в. в результате дальнейшего развития раннефеодальных сил, лазы захватывают верховенство над остальными племенами и кладут основание новому царству, которое римлянами и греками называется Лазикой, а коренным населением — «Эгриси» (отсюда название «мегрели» — мингрелец).

Развитие Восточной и Западной Грузии в послестрабоновскую эпоху происходило в новых исторических условиях. В 65 г. до хр. эры римляне, долго боровшиеся с понтийским царем Митридатом II, наконец, победившие его, вторглись в Закавказье, с целью наказать местных союзников Митридата. Сопротивление оказанное римлянам в Армении, Албании (современный советский Азербайджан) и Иберии было сломлено и в этих странах установилась власть Рима. Иберия несмотря на ее борьбу с римлянами и в последующий период, выражавшуюся в периодических восстаниях против иноземных захватчиков, подпадает под вассальную зависимость с обязанностью военной службы (в частности, в виде охраны северо-кавказских проходов, в первую очередь — Дариала, имевших большое стратегическое и экономическое значение и для римлян). Колхида, завоеванная римлянами более легко, кроме военной подати платила, по всей видимости и дань.

Влияла на Грузию и непрекращавшаяся борьба между Римом и Ираном (сперва — парфянским, потом — Сасанидским). Во второй половине IV в. перевес склоняется в сторону Ирана и Иберия-Картли (местное название) с начала V в., подпадает под его влияние.

Расширяя постепенно сферу своего вмешательства во внутреннее управление страны и пользуясь вышеуказанным антогонизмом между царем и «великими» азнаурами, иранцы постепенно ограничивают царскую власть и, наконец, в союзе с этими «азнаурами», вовсе уничтожают ее (в 523 г.).<sup>1</sup> VI в. иранцы пытаются забрать в свои руки и Зап. Грузию, что вызывает

длительную войну с римлянами и местными правящими кругами (542—562), но терпят поражение и страна остается в вассальной зависимости от Римской империи и ее наследницы Византии.

Насилия иранцев, впервые наложивших дань на Вост. Грузию, еще в V в. вызвали движения протеста различных общественных сил против иранского господства. Кратковременный союз, установившийся между картлийской (иберской) аристократией и иранцами после свержения царской власти, вскоре закончился разрывом (571—72 г. г.). Азнауры высвобождаются из под власти захватчиков и устанавливают свою собственную политическую организацию, во главе с «эрис-мтавари» вместо «мепе» (царь). «Эрис-мтавары» (герцоги) являлись выборными «представителями» феодальной верхушки, власть которых впоследствии, в соответствующих исторических условиях, развилась в новую власть феодального царя.

Шестой век повсюду в Грузии явился эпохой резкого перелома в развитии феодальных сил. В Абхазии, выделившейся к началу VI в. из Лазики в отдельное княжество, в сороковых годах VI в. также была свергнута деспотическая власть старых царей — знать страны и тут избирает верховных представителей феодальной власти — абхазских эриставов. И в Лазике старая царская власть постепенно слабела благодаря внутренним и внешним противоречиям (насилие Византии) и была замещена, вероятно, к началу VII в. властью «патрикия» (византийский дворцовый титул) Лазики.

Окончательный переход политической власти в руки феодального класса используется последним для борьбы с «цврили эри», свободными поселянами, еще сохранившими определенную часть своих родово-общинных прав и отстаивавшими их. Целью борьбы является присвоение общинных и мелкоземельческих земель и подчинение, в той или другой степени, свободного населения феодалами. К середине IX в. феодалам удается сломить упорное сопротивление свободных поселян и разграбить основные фонды крестьянских частновладельческих и общинных земель. Личное закрепощение этой части крестьянства («цврили эри») шло медленное, но и оно постепенно и особенно в X в. делало значительные успехи. Определялся этот процесс ростом феодальных производительных сил, происходившим в новой исторической обстановке.

Начиная с VI в. исторические сведения о хозяйственном развитии страны становятся полнее. Во второй половине VI в. Иберия, напр. описывается, как плодородная и богатая страна, имеющая довольно широкие торговые сношения с Арменией, Ираном, Византией. В конце этого века впервые появляется монета с грузинской надписью. Можно предполагать экспорт

даже хлеба из Иберии. Лазика вела интенсивные торговые операции с Византией и для местных правящих кругов интересы, связанные с этими отношениями, являлись жизненными и определяющими внешне-политические настроения и стремления. Вывозили из Лазики рабов, меха, кожи и пр.

В VII в. развитие шло тем же путем. Характерным для уровня материального состояния является сооружение таких замечательных памятников архитектуры, как храмы Креста (Устья р. Арагви), в дер. Цромн (с прекрасной мозаикой) и др.

К середине VII в. в Грузии впервые появляются арабы, захватившие к этому времени большую часть переднеазиатских стран и окончательно утвердившиеся в Восточной Грузии лишь с начала VIII в. Закрепить за собой и Зап. Грузию, куда арабы проникли в конце VII в. им не удается.

При арабах Вост. Грузия была организована в виде отдельной военно-административной единицы, правитель («эмир») которой сидел в Тифлисе. Население облагается различными повинностями, в частности, подушной и поземельной податью («джизия» и «харадж»). Эти повинности особенно тяжелыми стали с середины VIII в. Но общая эволюция халифата, находившегося на пути постепенной феодализации, на окраинах этой громадной империи сказывается в стремлении местных эмиров к самостоятельности. Тифлисский эмир тоже с начала IX в. постепенно высвобождается из-под власти халифов и превращается в местного феодального владельца. Образование Тифлисского эмирата, как отдельного, фактически независимого, княжества сопровождалось постепенным сужением его территории и неуклонным ослаблением его политической мощи.

Коренное население, еще ранее того устремлявшееся на окраины Восточной Грузии и в Зап. и Южную Грузию, менее доступные для завоевателей, уклоняясь от арабских притеснений и насилий, постепенно окрепло на новых местах. Рост населения и его хозяйства в этих частях Грузии в новых условиях падения политического влияния арабов, приводит к образованию новых феодальных княжеств. На рубеже VIII—IX в. в., в бассейне рек Арагвы, Иорн и Алазани возникает Кахетинское княжество, владелец которого носит титул «Корэпископоса». В нач. IX в. Багратиды (в груз. обычном произношении Багратиони), ставшие впоследствии царской династией объединенной Грузии, кладут основание, пользуясь покровительством Византии, Тао-Кларджетскому княжеству, владелец которого носит титул «Куропалата».

Зап. Грузия все это время находилась в вассальной зависимости от Византии. Но к концу VIII в. абхазские эриставы, на основе усиления страны и пользуясь внутренними неурядицами империи, объявили себя независимыми, приняли титул царей

и захватили всю Зап. Грузию. Так образовалось «Абхазское царство», столицным городом которого стал Кутаис. С начала IX в. абхазские цари начинают распространять свое влияние и на отдельные части Восточной Грузии.

Вторая половина IX в. и X в. являются эпохой большого хозяйственного, общественно-политического и культурного подъема почти всей Грузии. Развитие зерновых и технических культур, скотоводства, садоводства, виноградарства и виноделия, ремесленного производства и домашней крестьянской промышленности и специализации отдельных отраслей производства по отдельным районам приводит к усилению хозяйственных связей между отдельными княжествами и внутреннего обмена. Растет и внешняя торговля с Византией, с отдельными частями Халифата, с северными странами, а позднее и с Русью, чему способствует и общее сильное хозяйственно-торговое оживление Передней Азии. Росли, соответствующим образом, денежные отношения и городская жизнь — выростали новые города и усиливались старые; крупнейшими промышленно-торговыми центрами страны являлись Тифлис, Дманис, Самшвилде, Рустав, Артанудж, Кутаис, Цхум (ныне Сухум) и др.

Указанные явления породжали объективную необходимость уничтожения феодальной раздробленности и установления более широкой политической формы, которая дала бы возможность производительным силам более быстрого и свободного развития. Борьба из-за верховенства, между отдельными владетелями, длившаяся полтора века, вначале отдавала преимущество абхазским царям, но со второй половины X в. окончательно склонилась в пользу Тао-Кларджетских куропалатов. К этому времени Тао-Кларджетия являлась сильнейшим, как в экономическом так и в политическом смысле, грузинским княжеством, простиравшимся до р. Аракса, но распространявшим свое влияние и много южнее.

По свидетельству византийского историка К. Порфирогенета (952 г.) один из главных городов княжества Артанудж и его провинция, Кларджетия, являлись ключом ко всей остальной Грузии; отсюда, в частности, растекались византийские, сирийские и пр. товары по всей территории Грузии. Феодальный строй, ко второй половине X в., тоже получает в Тао-Кларджетии вполне яркое выражение.

Княжество в эту эпоху представляет собой и главный очаг грузинской культуры: церковная письменность достигает тут большого развития литературной формы и языка (лучший представитель — Георгий Мерчул, серед. X в.) и начинает уже проникаться светскими мотивами, обусловленными соответствующими изменениями в условиях жизни феодального класса; материальная культура дает замечательные образцы (знаменитые памятники в Бана, Ошки, Хахули и пр.)

В этих условиях, сильнейшему представителю тао-кларджетских Багратидов, Давиду Куропалату, удается утвердить власть своего приемного сына, Баграта III, в Карталинии и Абхазии, присвоив ему титул абхазского царя. Баграт III (978-1014) в начале XI в. завоевывает Кахетию. — которая, однако, сейчас-же после его смерти вновь отложилась, — и присоединяет Тао-Кларджетское владение. Так возникает Грузинская феодальная монархия. Вне ее пределов еще остается ряд районов, тесно связанных, экономически и исторически, с основной территорией государства (Тифлиссский эмират, Сомхитское царство Кирикидов и пр.).

Дальнейший рост феодальной монархии был задержан неблагоприятными внешними условиями — вначале византийской, а потом сельджукской агрессией.

При сыне Баграта III, Георгии I (1014—1027), Византия ведет на территории Грузии большую войну (1020—1024 г. г.), которая кончается успешно для византийцев. Хотя победа византийцев была и неполной, но все-таки она ослабила власть грузинского царя, потерявшего к тому же и некоторые южные провинции своего государства. Хозяйственный урон страны тоже был довольно чувствителен.

Турки-сельджуки начинают влиять на Грузию к середине XI в., при сыне Георгия I, Баграте IV (1027—1072). Утвердившись к этому времени на развалинах халифата и завоевав почти всю территорию армянских царств, они проникают и в Грузию. Ряд больших набегов сопровождавшихся грабежами, избиениями населения и опустошениями захваченных районов (в 1065 г., в 1068 г. и пр.), ослабляли страну и задерживали ее развитие. Однако цель сельджукских султанов ввести Грузию в число своих данников, была достигнута лишь при сыне Баграта IV, Георгии II (1072—1089). Последующие вторжения сельджуков заставили Георгия II отправиться к султану (в 1080—1081) и купить спокойствие ежегодной данью.

В промежутки между войнами с внешними врагами велась старая борьба за окончательное феодальное объединение грузинских земель. При Баграте IV и Георгии II эта борьба, прежде всего, имела в виду Тифлис и Кахетию. Тифлис, сам тянувший, благодаря своим хозяйственным связям к остальной Грузии, к феодальной монархии, делается данником грузинского царя (1068), уплачивая ему ежегодную дань в 44.000 динариев (около 200.000 рублей золотом), что указывает на большое богатство этого города. Полное феодальное объединение происходит при сыне Георгия II, Давиде, прозванном летописцами «Возобновителем», который был одним из самых талантливых и сильных представителей грузинских Багратионов (1089—1125).

Удачно используя улучшение внешне-политических условий (силы турок в это время были оттянуты к югу военными дей-



ствиями крестоносцев и, вообще, султанат начинал уже клониться к западу). Давид освобождает страну от дани (1097) и очищает ее от кочевников — отдельных турецких отрядов. В 1101—1105 г. г. присоединены Кахетия и соседняя Эретия, в 1110—1115 важнейшие укрепления города Тифлисского эмирата (Самшвилде, Рустави и др.), что увенчивается окончательным присоединением самого Тифлиса (1122) и перенесением сюда царской резиденции. Завоевание всей территории бывш. Сомхитского царства (в Нижней Картлии) завершает объединение государства.

Царствование Давида является также весьма ярким периодом в истории борьбы центральной власти с феодальной аристократией, эта борьба сопровождала возникновение и развитие феодальной монархии. Крупнейшие феодалы стремились к сохранению обособленности и неделимости своих сеньорий и верховенству над ними, центральная же власть пыталась ограничить своеволие феодалов и подчинить их себе, опираясь на среднее и мелкое дворянство и городскую буржуазию, а также используя антагонизм между отдельными группами крупных помещиков. Интересы развития феодальных производительных сил требовали укрепления землевладения, окончательного установления феодальной собственности на землю, но в условиях централизации управления, устранения политической раздробленности внутри страны и установления единой твердой власти, что должно было способствовать дальнейшему развитию хозяйственных связей и обмена между городом и деревней, между отдельными районами страны.

В этих противоречиях исход борьбы определяется многими и разнообразными внутренними и внешними условиями. В XI в. сломить феодальную аристократию царям не удалось. Характерным эпизодом, в этом отношении, является борьба Баграта IV с клдекарским эриставом (герцогом) Липаритом, длившаяся почти двадцать лет с переменным успехом (одно время царь вынужден был даже отречься от престола).

Давид постепенно ограничивал власть феодальной знати, пользуясь благоприятными условиями и опираясь на мелкое и служилое дворянство, и, отчасти, возможно также на остатки свободных мелких производителей (свободное крестьянство). К концу царствования самодержавие Давида получает более резкое выражение. Давид пытался уничтожить аристократическое влияние внутри церкви (1103 г.), ставшей к этому времени вполне феодальной организацией; усилил и усовершенствовал самый аппарат управления; реорганизовал армию. Последний акт имел для царя особенно большое значение. Наряду с усилением старых феодальных отрядов, были учреждены и новые виды войска: наемный отряд из кипчаков (половцев), переселенных

с Северного Кавказа в Грузию и поставлявших царю 40.000 воинов, и специальную царскую гвардию, численностью в пять тысяч человек. Эта реформа резко изменила внутреннее соотношение сил в пользу центральной власти. Вместе с тем она создавала широкую возможность для внешней завоевательной политики, логически вытекавшей из соответствующей внутренней и имевшей целью захват чужой территории, крупнейших торговых городов и путей, получение дани и добычи. В последний период царствования Давида и при его преемниках — Деметре (1125—1156), Георгии III (1156—1184) и, в особенности, Тамаре (1184—1213), эта захватническая политика Грузии постепенно расширялась. К концу периода все нынешнее Закавказье было включено, в форме вассальной зависимости или непосредственного присоединения, в пределы феодальной монархии. Кроме того, политическое влияние Грузии распространяется на Сев. Кавказ, Сев. Иран, южные провинции Армении и южные причерноморские районы (в 1204 г. войска Тамары положили основание Трапезундской империи).

Набеги на соседские земли с целью пограбить и увести в плен людей тоже становятся обычным занятием грузинских феодалов. Характерно в этом отношении обращение к Георгию III военно-феодальной знати, которой наскучили несколько лет мира: «Нет мочи оставаться нам без войны и набегов», Царь по рассказу летописца, уступил просьбе и устроил грандиозный набег на все соседние страны.

Этот эпизод характерен и в других отношениях, указывая на новое усиление феодальной аристократии и на ее положение. Меры Давида оказались недолговечными. Жизненные, реальные, отношения складывались иначе. Феодальная аристократия не была сломлена, напротив, она, при преемниках Давида, росла и крепла. Получив последний удар при Георгии III, который, в ответ на большое восстание крупнейших помещиков во главе с Орбели (1177), пытался заполнить государственный аппарат преданными себе людьми незнатного происхождения (1178—1184), феодальная знать добивается полного торжества при дочери Георгия, Тамаре.

Теперь «дидебулы» (крупнейшие феодалы-помещики) становятся неограниченными хозяевами государства, изгнав в первый же год царствования Тамары из государственного аппарата ненавистных себе, неродовитых ставленников Георгия III. Противоположные общественные силы попытались (1185) вернуть утраченное положение и даже завоевать новые позиции путем открытого мятежа. Глава мятежников и вождь движения Хутлу-Арслан, назначенный в свое время отцом Тамары министром финансов («мечурчлетухуцеси»), требует от царицы учреждения нового органа верховной власти, который должен был бы

присвоить себе все право «жаловать и лишать, миловать и наказывать» и постановления которого должны были представляться царю на исполнение. Членами этого феодального парламента Хутлу-Арслан и его соумышленники предполагали себя. Это движение потерпело неудачу.

Главными органами господства феодальной знати являлись «дарбази» и «савазиро». Дарбази, — совет при царе, нечто вроде «боярской думы», значение которого определялось соотношением сил между центральной властью и феодальной аристократией. Наибольшей силы дарбази достигает при Тамаре, когда без его согласия царица не решает ни одного дела.

«Савазиро» — министерство, постепенно усилившееся по своему значению и разраставшееся по количеству своих членов и объему их полномочий. К концу эпохи грузинский вазират состоит уже из 6 «вазирова»-министров.

Усложняется и провинциальная администрация, крупнейшими представителями которой являлись «эриставт-эриставы» (великие герцоги) и «эриставы» (герцоги), правители основных административных единиц.

В стремлении к наследственному замещению этих должностей также сказывалась борьба феодальной аристократии с централизацией царской власти.

X—XIII века являются эпохой расцвета грузинского феодализма. Строение общества получает вполне развитой феодальный характер.

Господствующий класс землевладельцев умещался в пределах одного феодального сословия — «азнауров». Но азнауры различались по объему своей социально-экономической мощи и по происхождению своей сословной привилегированности: были наследственные («мемамуле» «натесавит») азнауры и служилые («мсахуреули») дворяне и пр.

Наиболее крупные помещики составляли группу «дидебулов» (бояр), подлинно господствующий слой страны, занимавший и самые значительные государственные должности. Была очень развита и феодальная иерархия с сеньорами, вассалами и аррьер-вассалами. — Сеньор назывался «патрони», вассал — «кма». Верховным «патроном» считался царь, имевший своих многочисленных вассалов. Отдельные группы азнауров находились в такой же зависимости друг от друга — некоторые крупные азнауры держали в своей зависимости по несколько сот домов более мелких азнауров. Феодальные владения некоторых дидебулов доходили, по своей обширности, на целые царства. Основой «патрон-кмоба» (так называлось отношение между сеньором и вассалом) была земля: «кма» получал землю от «патрона» в условное владение и пользование, а взамен был обязан верной военной службой. В условное владение пе-

редавались и другие объекты (государственные должности и пр.). Условность землевладения тоже имела различные формы— были земли «сапатно» (связанные с царской службой), «сахараджо» (обложенные в пользу владетеля определенными податями), «сакутари» и «санахевро» (с первых доходы шли в пользу владетеля целиком, а со вторых—наполовину), «самамуло» или «самквидро» (передававшиеся в наследственное владение) и пр. Характерными чертами этих отношений являлись также коммендация («шецхалеба»), бенефиций («цхалоба», «бодзеба»). Инвестируа с соответствующим церемониалом («далоца» и пр.) и т. д. Широко был распространен иммунитет («шеувалоба», «тависуплоба»), освобождение от тех или других государственных обязанностей и повинностей, чем особенно пользовались церковь, монастыри и крупнейшие помещики.

Большое развитие получают также, наподобие Зап. Европы, рыцарство («мокме», «чабуки») и его идеология.

Все это сложное здание покоилось на эксплуатации зависимого сельского населения. Это последнее делилось на феодально-зависимое большинство («мдабно», «мсопли», «мицис-мокмед», «глехи») передовых и ведущих районов и меньшинство еще лично свободных поселян, ютившихся по глухим углам ущелий и в высокогорных районах. Особенно больших успехов закрепощение крестьян достигло именно в эту эпоху, углубляясь все больше и больше.

Феодально-зависимые крестьяне («мебегре») делились на две большие группы — одна, лишенная свободы передвижения и уже прикрепленная к земле, другая, еще пользовавшаяся этой свободой. И те и другие несли как различные виды трудовой повинности (работа в хозяйстве помещика в определенные недельные или годовые дни, военно-крепостные работы, гужевая повинность и пр.). Так и весьма многочисленные виды натуральных оброков (вносимых продуктами почти со всего крестьянского хозяйства—зерновых и технических культур, виноградарства и виноделия, скотоводства и т. д.). Личная зависимость некоторых групп крестьян была тяжелей; источники нередко упоминают о купле и продаже крепостных. По происхождению своего зависимого положения крепостные делились на «мквидри» (наследственные), «наскиди» (покупные), «шецирули» (пожертвованные церкви и монастырям), «небиери» (разорившиеся крестьяне, вынужденные на «добровольное» закрепощение) и пр. По принадлежности крепостные делились на «сасепо» (царские), «саклесйо» (церковные) и «саазнауро» (дворянские). Тенденция к закрепощению крестьянства росла и усиливалась на всем протяжении XII в. Процесс феодализации начинал проникать уже в горные районы. На этой почве к концу царствования Тамары среди горцев Вост. Грузии вспыхивает большое восста-

ние. Для усмирения повстанцев, боровшихся против попыток их закрепощения, властям потребовалось три месяца.

Рост феодализации грузинского общества протекал в условиях и на почве развития его материальных производительных сил, общественного разделения труда и обмена. Сельское хозяйство достигает высокого уровня, возможного в натуральном мире.

Почти вся удобная земля использована под соответствующие культуры (пшеница, ячмень, просо и другие злаки, бобовые и другие овощи, лен, хлопок и прочие технические культуры, плодовые деревья и т. д.), сильно развиваются особенно рентабельные культуры, в первую очередь — виноградарство и виноделие, значительную роль повидному играет шелководство. Ремесленное производство тоже получает широкое развитие, специализируясь по отдельным отраслям (встречаются почти все известные средним векам виды ремесла) и отдельным естественным районам. Нет прямого указания, но предполагается существование цехов.

Торговля, как внутренняя так и внешняя, имела довольно обширные размеры. Предметами торговли служили самые разнообразные продукты городской или сельской ремесленной промышленности (оружие, утварь, ткани, сельско-хозяйственные орудия и пр.) и сельского хозяйства. Ввозили главным образом дорогие ткани, оружие и доспехи лучшего качества, драгоценные камни, благородные металлы, благовония, заморские яства и прочие товары, потребителем которых являлись царский двор, живший в это время весьма пышной и роскошной жизнью, и феодальная знать. Из импортных товаров широкого потребления главное место занимали соль, рыба, железо. Наряду с торговым развивался и ростовщический капитал.

Деньги взаймы давали и монастыри, взывавшие за это совсем неподобающие христовым слугам проценты. Большое развитие получает и городская жизнь. Крупнейшие города: Тифлис, Кутаис, Дманис, Рустав, Хунаи, Ахалкалак. Самшвилде, Цхум (Сухум), Потн и др. Более мелкими городами и крупными торговыми поселениями была покрыта вся страна. Кушцы делились на крупные («дид-вачари»), приобретших определенное значение в общественно-политической жизни, и мелких, находящихся, зачастию, в феодальной зависимости.

Есть следы городского самоуправления — в Тифлисе, напр., имелись городские «беры», старейшины, решавшие порой судьбу города.

X—XIII вв. являются также эпохой развития феодальной материальной и духовной культуры. Монументальное зодчество, орнамент, чекан на металле, эмаль, мозаика, живопись, представлены в замечательных памятниках.

Грузинский средневековый орнамент считается лучшим в мире. Памятники эмали и мозаики не уступают лучшим византийским образцам. Все искусство и материальная культура отражали вкусы господствующего класса и служили им. Крестьянство также имело свою, хотя и более слабую, культуру, пережившую в некоторых интересных памятниках (крестьянское жилище, костюм и пр.).

Расцветает и феодальная литература. Церковная письменность все больше и больше уступает место светской, представленной философией неоплатонического течения (знаменитый Иоанн Петрици и др.), историографией (сборник летописей «Картлис Цховреба» и пр.) и в особенности поэзией. Новые условия жизни феодалов из провинциальных владений, переселившихся в столичный город, ближе к царскому двору, и на своих боевых конях изъездивших все соседние страны, в погоне за добычей и приключениями, требовали уже для досуга феодала рыцарского романа, придворной оды, романтической поэмы. Появляется целый ряд высокоодаренных поэтов, отражающих феодальный быт, воспевающих рыцарские доблести, идеализирующих феодальные отношения (Шавтели, Чахрухадзе, Тmogвели и др.). Венцом средневековой грузинской поэзии является бессмертная поэма гениального Шота Руставели «Витязь в тигровой шкуре». Руставели жил в эпоху Тамары, когда политический и культурный подъем груз. феодального общества достиг своего зенита. Эта поэма, блестящая по форме и глубокая по содержанию, является до сих пор непревзойденным памятником грузинской поэзии и одним из самых замечательных произведений мировой литературы средних веков.

## ИСТОРИЯ СССР\*

### С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО ОБРАЗОВАНИЯ ДРЕВНЕРУССКОГО ГОСУДАРСТВА

#### ЧАСТЬ II, ГЛАВА I.

#### § II. ИБЕРИЯ И КОЛХИДА

Наиболее приемлемой научной гипотезой о происхождении грузинских племен нужно признать ту, которой в настоящее время придерживается большинство наиболее выдающихся ориенталистов, по которой грузины и родственные с ними кавказские племена, находясь в преемственной связи с древнейшим населением Передней Азии. На эту мысль наших и зарубежных ученых наводило и то обстоятельство, что как картвельские языки вместе с родственными им так наз. кавказскими языками, так и речь первоначального населения переднеазиатских стран (шумер), создателя древнейших мировых центров культуры и цивилизации, не относились ни к семитической, ни к индоевропейской языковым системам, между собой же они проявляли черты сходства. Углубленное научное изучение языкового строя, духовной и материнской культуры и истории названных народов приносит все новые доказательства в пользу изложенного взгляда. Можно считать установленным, что языки шумерский, протохеттский язык населения страны Митани, называемый субарским, или хуритским, и урартский отличны от индоевропейских и семитических языков и наиболее близко стоят по своей морфологии и лексике к кавказским, в частности — картвельским языкам. Преемственная связь носителей этих языков отражена и в соответствующих племенных названиях. Так древнейшее название восточных грузин — ибер, через варианты формы тибарен, таберан и др., восходит к древневосточным этническим терминам «табал-тубал», или «субар». Вероятна также связь термина «месх» с древнейшими «мешех», «мушк», а может быть и термина «колх» с

---

\* კოლექტურ ნაშრომში *История СССР с древнейших времен до образования... ს. ჭანავიას ეკუთვნის რამდენიმე პარაგრაფი (რედ.)*

«каск» — этническим названием народа Малой Азии, известным из хеттских текстов. Название «иберы» засвидетельствовано в античной литературе, как обозначение населения Картли (современной восточной Грузии), во всяком случае не ранее IV в. до н. э. Так, Геродот, прекрасно осведомленный о западной Грузии (Колхиде) и сообщающий интересные сведения о Кавказском нагорье в целом, совершенно не знает иберов. Есть основание думать, что последние выступают у Геродота под названием саспиров. Геродот говорит: «Персы живут вплоть до южного моря, называемого Красным; выше их к северу живут мидяне, выше мидян — саспиры, выше саспиров — колхи вплоть до северного моря, в которое изливается река Фасид. Эти четыре народа живут от моря до моря». Иберы действительно были давнишними и ближайшими соседями колхов. Такое же перечисление народов Геродот дает и в другом месте, содержащем неправильные географические представления: «Выше персов, мидян, саспиров и колхов к востоку, с одной стороны, простирается Красное море [в вышеприведенной цитате Красное море определяется как более южное], а к северу — Каспийское море и река Аракс, текущая к востоку». Таким образом, на данной территории «отец истории» знает лишь четыре крупных народа — колхов, саспиров, мидян и персов; говоря о политическом состоянии этих областей, Геродот сообщает, что «маттенам, саспирам и алародиям было назначено (платить) 200 талантов; это (был) восемнадцатый округ державы Ахсменидов». В предыдущих сообщениях название саспиры возможно покрывало собой и заменяло, являясь более общим по значению, два других названия — маттены и алародии. На счет последних существует мнение, что они соответствуют древнейшим митан и урартам.

По последним исследованиям, Митани есть лишь политический термин для обозначения страны, которая собственно называлась Хурри. Население этой страны называлось субарам, откуда и митанский язык ныне обозначается как субарский и причисляется к кавказским. С другой стороны, даже крайние индоевропейцы считают несомненным, что урарты находятся в родстве с народом хурри. Однако территория маттенов конкретно определяется указаниями Геродота, Гекатея и Страбона. Геродот говорит, что «река Аракс течет из [земли] маттенов». Любопытно, что как раз у истоков Аракса саспиры и оставили наиболее живой след до наших дней в названии Испир (древнегруз. Спер). Данное определение уточняется указанием того же Геродота, что в девятнадцатый, т. е. в соседний с саспирами, маттенами и алародиями, округ входили мосхи, тибарены, макроны, моссики и мары. Хорошо известно по другим источникам, что мосхи издавна занимали верховья р. Куры, а тибарены, макроны и моссики — юго-восточное побережье Черного мо-



ря. Предшественник Геродота, Гекатей Милетский (VI в.), тоже сообщает, что «мосхи» — племя колхов, соседят с «матинами», а по Страбону или его источникам, страна Матiana примыкала к Атропатенской Мидии (т. е. к Азербайджану, в позднейшем произношении этого названия) с запада и с юга. Все это позволяет нам установить, что саспиры, матины и алародии во второй половине первого тысячелетия до н. э. занимали, по представлению античных писателей, бассейн р. Аракса.

Особое значение имеет древнейшее национальное предание грузин о своей прародине, сохранившееся в начальной летописи «Обращение Картли», окончательно отредактированной в VIII—IX вв. н. э., но в некоторых своих частях основанной на более древних источниках. Тут появление грузинского населения в современной восточной Грузии и возникновение Мцхетского царства объясняется следующим образом: Александр Македонский завоевывает территорию восточной Грузии и дает ее в вотчину своему полководцу Азо, сыну царя Аран-Картли. Азо уходит к себе на родину в Аран-Картли и переселяет оттуда в современную Грузию часть племени, состоящую из 18 родов. «Это был первый царь в Мцхете — Азой, сын царя аран-картвслов». Ложное известие о походе Александра в Закавказье, а также некоторые анахронизмы указывают на привнесение в первоначальное сказание чуждых элементов позднейшими редакторами, но наличие в этом предании исторического ядра все же несомненно.

Все сказанное выше дает основание предположить, что появление «иберов» тогда, когда исчезают «саспиры» (тут мы имеем, по всей вероятности, грузинское образование «сасубаро», в значении страны субаров, и в искаженной форме перенесенное греками на самое племя), объясняется передвижением этого племени из бассейна р. Аракса в бассейн р. Куры. Вместе с тем мы получаем указание на преемственную связь закавказских иберов, как и других закавказских народов с урартами и хурри-митаанами.

Движение грузинских племен с юга на север происходило постепенно. Раньше всех на территорию нынешней Грузии должны были проникнуть сваны, по всему вероятно уже во втором тысячелетии, за ними следовали мегрелы и наконец собственно грузины, или карты.

Древнейшими государственными образованиями грузинских племен на территории нынешней Грузии являются Колхида и Иберия. Время и конкретные условия возникновения этих государств еще не изучены достаточно удовлетворительно. Во всяком случае Колхида древнее Иберии. Уже с VI в. до н. э. колхи и Колхида являются общими, прежде всего, повидимому, политического характера терминами, обозначающими население всего восточного побережья Черного моря и его территорию.

Так Гекатей Милетский караксов и мосхов называет племенами колхов. Ксенофонт, сообщение которого относится к 401 г. до н. э., утверждает, что эллиские города Трапезунт и Керасунт были построены в стране колхов, а по Геродоту колхи жили у того Северного моря, куда впадает р. Фазис (Рион). По Геродоту, здесь в долине Риона и был культурно-политический центр колхов. В последующие века понятие Колхиды начинает постепенно суживаться. Так, по Страбону или вернее по источникам Страбона, Трапезунт уже находился на южной границе Колхиды. К северу Колхиды простиралась, по представлению древних, до Гагринского района Абхазии.

Древние народы представляли себе Колхиду как цветущую, богатую страну и связывали с нею много сказаний, ставших излюбленными сюжетами для античных и позднейших писателей. Некоторые из этих сказаний обошли весь мир. Таков общеизвестный миф о Прометее, таково и знаменитое предание об аргонавтах, отважных фессалийских мореплавателях, интересное с чисто исторической точки зрения. Эти мореплаватели во главе с Язоном на корабле Арго прибыли в Колхиду и ее столицу г. Эю, расположенный на берегу р. Фазиса, где царствовал Аэт, обладатель золотого руна. Это руно и хотели добыть аргонавты. Руно было похищено аргонавтами при помощи дочери Аэта, царевны Медей. Античные писатели предполагали, рационализируя миф о золотом руне, что он указывает на добычу россыпного золота при помощи овечьих шкур. Золотоносные пески в западной Грузии действительно имеются, и они не лишены промышленного значения. Легенда об аргонавтах является отражением колониционных устремлений греков к восточному побережью Черного моря.

Геродот думал, что колхи вели свое происхождение от египтян; он заключал об этом потому, что колхи, как и египтяне, совершали будто бы обрезание. Более надежные сведения о части Колхиды, в частности об устье р. Фазиса, почерпнутые очевидно на основании личных наблюдений, сообщаются автором трактата, приписанного Гиппократу. По словам последнего, «Колхиды — страна болотистая, жаркая, сырая и лесистая. Там во всякое время года бывает много сильных дождей. Люди проводят жизнь в болотах; их деревянные или тростниковые хижинки построены на воде; они мало ходят пешком, только в город или на рынок, а обыкновенно ездят на однодревках вверх и вниз по каналам, которых там много. Воду пьют они теплую, стоячую, подвергающуюся гниению от солнечной жары, и дождевую. Самый Фазис тише других рек и течет едва заметно. Произрастающие там плоды плохо вырастают, отличаются дряблостью и вследствие избытка влаги не спеют как следует, а потому и не дозревают. Поднимающийся от вод густой туман

окутывает всю страну. Вследствие всех этих причин фазнаны [т. е. жители Колхиды, так названные автором по имени протекающей реки] резко отличаются внешним видом от остальных людей. Они высоки ростом и очень тучны; в их теле не заметно ни сочленений, ни жил; цвет кожи у них желтый, как у страдающих желтухой; голос грубее, чем у других людей, так как они дышат воздухом не прозрачным, а сгущенным и сырым; они от природы мало способны к перенесению физического труда. Климат в Колхиде не подвержен резким изменениям от тепла к холоду; южные ветры преобладают, за исключением одного местного востра, который бывает там не часто, а когда подует, то лишь слабо и тихо». Геродот добавляет, что жители Колхиды занимались главным образом обработкой льна. Колхидский лен и льняные ткани приобрели в древности широкую известность и служили, при посредстве греков, предметом экспорта.

О раннем и высоком развитии культуры на территории Колхиды свидетельствуют памятники начала первого тысячелетия до н. э., ближайшим образом родственные, прежде всего по своему металлургическому (бронзовому) инвентарю, с так наз. кобанской культурой центрального Кавказа (гл. 2, § 2). Распространение этой культуры далеко на юг (находки около Орду в Турции) хорошо согласуется с вышензложенными сообщениями о древнейших политических границах Колхиды, а целый ряд исторических и лингвистических соображений дает основание думать, что составители соответствующих библейских книг имеют в виду как раз эту колхидскую металлургическую культуру, условно называемую «кобанской», когда об эпониме грузинских племен тубале, или тубал-каине («каин» — семитический эпитет со значением «кузнец»), утверждают, что он был «ковачем всех орудий из меди и железа», или же сообщают, что «Иван, Тувал и Мешех торговали с Тиром, выменивая товары (Тира) на души человеческие и медную посуду»; по всему вероятно «медная посуда» — товар тубалов и мешехов.

Более достоверные сведения о Колхиде мы получаем с VI в. до н. э., когда в древнегреческую (понийскую) поэзию и научную литературу проникают реальные сообщения о Кавказе и в особенности об его Черноморском побережье. Источником этих сообщений служили торговые сношения греков с местным населением и появление в VI и V вв. как результат этих сношений, приморских греческих городов-факторий: Питиунта (ныне Пицунда), Диоскурии (на месте или в районе нынешнего Сухуми), Фазиса (ныне Потпи) у устья реки того же названия (ныне Риони). Эти города служили пунктами торговли греков и местных племен. Уровень развития этих последних создавал условия для появления не только греческих приморских городов, но и городов местных, как, например, Эя; он же опреде-

лял и развитие денежного обращения. Если в бронзовую эпоху деньгами служили бронзовые кольца различных размеров, отличающиеся между собой пропорционально возраставшим весом (такие кольца найдены археологами), с конца V в. или с начала IV в. и в последующие века в Колхиде чеканится местная серебряная монета, известная в науке под названием «колхидки», предназначенная для внутреннего обращения. Местные греческие колонии (например Диоскурия) тоже выпускают свои деньги.

Милетская колония Диоскуриада, или Диоскурия, как она называется в перипле Скилака, была расположена на берегу Понта, в том месте, где он поворачивает к югу, примерно там, где теперь находится Сухуми. Основание города было связано в греческой легенде с походом аргонавтов и приписывалось то сыновьям Зевса, братьям-близнецам Кастору и Полидевку, то их возницам, имена которых изменяются. Вместе с Диоскурией заселена была и соседившая с Колхидой область генихов (возниц). Такова легенда, на деле же наименования и Диоскурии и племени генихов передают на греческий лад туземные названия, осмысленные греками. Название Диоскурия стоит в связи с названием находящегося поблизости мыса Искурия, которое сохранилось не только в виде других созвучных имен, но и в виде точного семантического соответствия на местных языках и распространилось не на один город, а и на всю обширную территорию, превосходящую по размерам округ теперешнего Сухуми. Что касается названия генихов, или, правильнее, генихов, то оно представляет огреченное наименование одного из племен, обитавших в пределах Колхиды. Лежавший к югу от Диоскурии, около нынешнего Потн, Фазис получил свое название по имени одноименной реки.

Коль скоро Диоскурия и Фазис были милетскими колониями, то их основание произошло не позднее 494 г. до н. э., когда Милет был разрушен персами, после чего его колонизационная деятельность естественно должна была прекратиться. Не исключена возможность, что Диоскурия и Фазис были колониями не самого Милета, но какой-либо крупной милетской колонии южного Причерноморья, с которым обе колонии за все время своего существования находились в постоянных сношениях. Как бы то ни было, существование Фазиса определенно засвидетельствовано для V в., к которому восходит серебряный сосуд, посвященный «Аполлону, что в Фазисе». Наиболее ранние упоминания о Диоскурии восходят, судя по нумизматическим данным, также к V в.

По своему государственному строю и Диоскурия и Фазис были типичными греческими государствами-городами (полисами). Своим процветанием они обязаны были оживленному товарообмену с соседними туземными племенами, число которых,

по Страбону, доходило до 70 (а по другому явно преувеличенному известию даже до 300), причем каждое из них говорило на особом диалекте; римляне при сношениях с ними пользовались будто бы 130 переводчиками. Предметом товарообмена, помимо домашней утвари, служила главным образом поваренная соль, в которой нуждалось население, а оно со своей стороны могло предложить лес и смолу для судостроения, мед и воск, лен и холст и рабов. Особенно ценился холст. Кроме Диоскурии и Фазиса на восточном побережье Черного моря известен еще один греческий город. Это Великий Питиунт, обладавший хорошей гаванью. Вероятно Питиунт был сначала просто морской станцией, которая находилась в подчинении Диоскурии. С течением времени она была заселена, и в эпоху империи это был большой укрепленный город.

По сообщению Геродота, господство Ахеменидов простиралось до Кавказского хребта, но очевидно, что в Закавказье оно носило характер чисто внешней зависимости; Геродот говорит, что колхи, так же как и их соседи до Кавказского хребта, обязались делать приношения и что они еще ко времени автора доставляли повелителям Ирана через каждые 4 года дары — сто мальчиков и сто девочек. Ближайшие же народы, соседившие с колхами с юга и находившиеся под непосредственным управлением персов, платили по соответствующим округам от 200 до 300 талантов. Разница в размерах дани была, таким образом, чрезвычайно значительной.

В последующие века, с постепенным ослаблением царств Ахеменидов, Колхида, нужно думать, высвобождается даже изпод этой слабой зависимости.

Более скудны наши сведения о возникновении государственности в восточной Грузии.

По национальным преданиям, которые получают литературную форму уже в VII—VIII вв. н. э. и нуждаются в критическом изучении, возникновение Мцхетского (Иберского) царства относится к концу IV в., что приблизительно и должно соответствовать исторической действительности. Из сравнительного изучения этих преданий и сообщений древнеармянских историков с определенной достоверностью можно принять, что царь древней Иберии принадлежал к династии Парнавазидов. Плутарх сообщает, что иберы никогда не подчинялись ни мидянам, ни персам и что они избегали также господства македонян. На рубеже III и II вв. до н. э. Иберия занимает обширную территорию, как это явствует из сообщения Аполлодора, причем границей между Иберией и Арменией служил Аракс. В начале II в. до н. э. Иберия теряет часть своих южных провинций: полководцы Антиоха Великого, Артаксид и Зариандр, основатели армянских царств, отнимают у иберов склоны горы Парнадра,

Хорзену и Гогарену. Южная граница Иберии таким образом передвинулась с долины Аракса к истокам р. Куры.

Необходимо сказать, что до сих пор почти не изучались археологические памятники Грузии, относящиеся к периоду образования Колхиды и Иберии. Между тем памятники этого времени известны во многих местах (поселения греческие и местные на Черноморском побережье и в Колхидской низменности, а также поселения и могильники в других районах Грузии). Исследование этих памятников несомненно позволит со временем значительно уточнить наши представления о развитии производства, хозяйства и культуры, а также о социальных процессах, протекавших в древней Колхиде и Иберии.

## ЧАСТЬ II. ГЛАВА IV.

### § 5. АЛБАНИЯ, ИБЕРИЯ И КОЛХИДА КО ВРЕМЕНИ РИМСКОГО ЗАВОЕВАНИЯ\*

Хозяйственное и социально-политическое состояние Грузии (Иберии и Колхиды) к моменту прихода римлян также наиболее полно отражено в «Географии» Страбона, черпавшего свои сведения из самых различных древних и современных ему источников. Особенно много почерпнул Страбон у историков, участвовавших в походах Помпея, в частности у Феофана.

На основании данных Страбона, Грузию тех времен по социально-экономическому развитию можно разбить на три главные зоны — высокогорную, горную и плоскостную (равнинную). Представителями первой являются сваны, занимавшие наиболее высокие части территории Колхиды (западная Грузия), на той же территории, где они живут и сейчас, но в несколько более широких пределах.

Представителями второй являются горные районы Иберии (восточная Грузия), а к плоскостной зоне относится вся равнинная часть территории Иберии и Колхиды. Высокогорная и горные зоны тянулись к плоскостной, являвшейся ведущей, но имели и свой особый социально-экономический уклад. В высокогорном районе главным промыслом являлась охота, скотоводством же занимались частично.

Этой примитивной хозяйственной базе (указания, на этот счет, Страбона должны быть приняты с известным ограниче-

---

\* ალბანიის შესახებ ნაწილი გამოტყუებულია, რადგან არ ეკუთვნის ავტორს. ამის შესახებ იხ. ს. ჯანაშვილი, შრომები II, თბილისი, 1952 წ. გვ. 248.

нием) соответствовал и общественно-политический строй сванов: они имели племенной совет из трехсот мужей, во главе племени стоял предводитель — вождь племени; постоянное войско отсутствовало, а в случае необходимости все сваны выходили на войну.

В горной зоне ведущим видом хозяйства являлось скотоводство, повидному в форме пастушества; земледелие играло подсобную роль.

В плоскостной зоне ведущей формой хозяйства являлось земледелие, подсобной — скотоводство.

Характеризуя общее состояние страны, Страбон пишет: «Албанский и Иберийский народы, которые именно и составляют главное население названного перешейка (Кавказского),... занимают страну богатую и могущую иметь весьма густое население». «И действительно, Иберия прекрасно заселена в большей части городами и хуторами, так что там встречаются и черепичные кровли, и согласно с правилами зодческого искусства устройство жилищ, и рынки, и другие общественные здания».

Рынки нужны были для торговли. Торговля была внутренней и внешней, местной и транзитной. В еще более ранние века из Индии и других восточных стран товары подвозились к Каспийскому морю, отсюда по р. Куры их везли вверх в Иберию; далее сухим путем перевозили в Колхиду, до г. Сарапаниса (ныне Шорапани, станция Закавказской железной дороги), отсюда, по р. Фазису, свозили к Черному морю, где главным складочным пунктом был г. Фазис (нынешний Потн). Другой транзитный путь Иберии шел с юга на север, по Дарьяльскому ущелью.

Судоходство кроме Фазиса и Куры, в их нижнем течении, происходило также и по р. Алазани. Развито было и сухопутное сообщение; Страбон говорит, что по верхнему течению р. Фазиса, где суда ходить не могли, было устроено 120 мостов. Такое развитие транспорта при густоте населения способствовало углублению общественного разделения труда.

Характерно сообщение Страбона, что в Диоскурии (на абхазском побережье), для нормального ведения торговых операций, необходимы были 70 переводчиков, так много здесь собиралось разных племен.

Одним из значительных привозных товаров была соль, ввозили также и промышленные изделия, ткани, оружие и пр.

Из отраслей земледелия в стране были развиты зерновые культуры, огородничество и садоводство, виноградарство и виноделие. Западная Грузия славилась изобилием льна, пеньки, воска и смолы. Лыняные ткани вывозились и в чужие земли.

В социальном отношении различные районы, в соответствии с достигнутым уровнем развития производительных сил, значи-

тельно отличались между собой. В высокогорных районах, например, у сванов, как уже было указано, еще сохранился родовой строй. В горных районах также был еще крепок патриархальный уклад, а в передовых районах плоскости (равнины) социальное неравенство зашло уже очень далеко.

В общем описании Иберии Страбон говорит, что «равнины населяют те из иберов, которые более занимаются земледелием и склонны к мирной жизни», «а горную [часть] занимает воинственное большинство... впрочем, они [горцы] занимаются и земледелием». В социальном отношении все население Иберии, включая как горцев, так и равнинных жителей, Страбон делит на четыре «рода» или особые социальные группы: 1) «род» царей, 2) «род» жрецов, которые заведывали также сношениями с соседями, 3) «род» земледельцев и воинов и 4) «род» простонародья, которое находилось в «рабской» зависимости от царского рода и доставляло ему все необходимое для жизни.

Это деление иберского общества на четыре «рода» подразумевает общество на высшей ступени разложения первобытнообщинного строя — на ступени «военной демократии»: 1) первый «род», «род базилевсов», есть царский род, правящая династия; его местное название «сепе»; глава рода, базилевс, носит титул «мене» — царь; его родичи называются «сепе-цули» (дети сепе, царские дети); 2) второй «род» есть господствующая каста жрецов; господствующее положение касты подтверждается сообщением о концентрации в руках жрецов внешней политики страны; 3) третий «род», «род воинов и земледельцев», свободные, составляющие большинство населения Иберии, занятого преимущественно сельским хозяйством; местное название «рода» — «эри», что значит «народ-воинско». В третьем «роде» для данной эпохи еще чрезвычайно сильны патриархальные элементы (общинное владение землей, различные родовые учреждения); но имущественная дифференциация тут уже пустила свои корни, 4) четвертый «род», род «лаои», как их называет Страбон, объединяет лично зависимых земледельцев, сидящих на царской земле. Это местная разновидность «колоннов», приближающихся к малоазийским «лаои»; социальное положение этих лично зависимых от царского рода «царских рабов» выражает термин «месепе», живший еще в поздние века грузинского феодализма, когда он все еще обозначал барщинных крестьян; повинность этих «месепе» в пользу царского рода, их «служба» соответственно называлась «сепеоба», — термин, тоже сохранившийся на всем протяжении истории грузинского феодализма. Сообщение Страбона об организации и общности имущества родов относится к «лаои» и указывает на патриархальные пережитки среди этого слоя населения Иберии.

Иберское общество состояло (что следует отнести соответственно и к Колхиде) из следующих основных групп: рабовла-



дельческой знати, свободных, рабов и «колонов», каковое деление подразумевает также существование более мелких промежуточных образований (торговцев, ремесленников и др.). Рабовладельцы из царского рода наряду с рабами эксплуатировали и труд посаженных на землю зависимых.

Рабовладельцами являлись также и жрецы, которые в качестве «храмовых детей», т. е. администраторов храмового имущества, эксплуатировали рабский труд на храмовых имениях, а также храмовые капиталы.

Отсутствие упоминания специальной категории рабов в классификации Страбона объясняется кастовым характером этого деления: рабы стояли вне (или ниже) всего этого «четырехродного» общества.

Социальному строю Ибернии, в котором ведущим становится рабовладельческий уклад, соответствовала и определенная рабовладельческая политическая организация.

Старые родовые организации — племенной совет, народное собрание племени — исчезли. Их место заняла государственная организация в форме ранней теократической монархии.

Местное название Иберского царства — Картли. Столицей Ибернии являлся г. Армаз или Армазис-цихе, на правом берегу р. Куры, напротив нынешней Мцхеты. На востоке Иберния (Картли) граничила с Албанией по течению (главным образом нижнему) р. Алазани, а на западе — с Колхидой, граница с которой проходила вблизи укрепленных городов Колхиды — Сарапаниса и Сканды. К северу Иберния тянулась до Кавказского хребта, а к югу до Армении. Что касается Колхиды то ее социально-политический строй приблизительно тот же, что и в Ибернии, хотя об общественном строе Колхиды мы имеем меньше сведений. Среди городов Колхиды античные писатели называют: Фазис, Диоскурню, Питиунт, Сарапанис, Сканду и др.

Ко II в. до н. э. относится, по всей видимости, сообщение Страбона, что цари Колхиды не имели уже особенной силы, владея страной, разделенной на скептухий (провинции). Этой слабостью колхидских царей и воспользовался владетель Понта Митридат Евпатор, который подчинил себе Колхиду, наряду с другими странами восточного и северного побережий Черного моря (в том числе с Боспором). Установление власти Митридата в Колхиде относится приблизительно к началу 90-х годов I в. до н. э. Митридат, отстранив от власти представителей местной династии, управляет страной через доверенных людей (из числа членов собственной семьи или своих друзей — сановников), которые рассматривались как «наместники» царя и «правители» страны. Колхида имела для Митридата важное значение, потому что «отсюда шла царю главнейшая помощь для его морских сил» (Страбон). Эта «помощь» состояла, нуж-

но думать, в людях, — колхские племена всегда считались превосходными моряками, — а также в строевом корабельном материале, которым страна тоже хорошо была известна. Владычество понтийцев не представляло для колхов ничего привлекательного, и последние, наряду с другими поработанными народами, боролись против понтийцев (известно, например, восстание колхов и боспорцев против Митридата в 83 г. до н. э.)

После подчинения Колхиды, которой Митридат воспользовался как базой для снабжения своего флота, он задумал мысль продвинуться далее к северу и поручил произвести разведки в области, лежавшей между Колхидой и Боспором. Однако далее этих разведок дело не пошло, так как Митридат был отвлечен войнами сначала в Малой Азии, затем с Римом.

Благодаря этим разведкам известно, что за колхами по морскому берегу жили, кораксы, абазги, геннохи, зиги (или энхи), ахен, керкеты, за ними тореты. Если порядок следования, в каком идут эти племена, удалось определить с большей или меньшей долей вероятности, то точные границы расселения каждого из племен не поддаются определению. Большая часть племен западного Кавказа относилась к адыгейской группе. Так зиги, название несомненно того же корня, что и адыге, и соответствует древнегрузинскому джики, обозначающему одну обширную, причерноморскую отрасль адыгейских племен. В грузинской же форме названия страны «Джикети» или «Джигети», — термин этот ошибочно усвоен русскими для обозначения абхазского племени садзов, позднейших насельников страны «зигов», или «Джикетин», тогда как сами абхазы по сей день черкесов называют тем же самым названием «азыхуа». Несомненно также, что «керкет» есть прототип позднейшего названия «черкес» или «черкез»: такой звуковой переход удовлетворительно объясняется на почве как самих адыгейских, так и соседивших издавна с адыгейскими других языков. Об образе жизни этих западнокавказских племен единственный источник наших сведений Страбон. Он говорит, что в его время главный промысел этих племен было пиратство и описывает подробно, как оно происходило. На своих легких, узких, небольших челноках, вмещающих 25-30 человек и называемых по-гречески камарами, пираты выходили в море и нападали то на грузовые суда, то на прибрежные селения. Они сбывали награбленное и покупали себе продовольствие. Возвращаясь в родные места, они за неимением стоянок взваливали камары на плечи и уносили их в леса, где они жили, обрабатывая скудную почву. Так же они поступают и в чужой стране, где знают лесистые местности: скрыв в них камары, они сами бродят пешком днем и ночью с целью захвата людей в рабство; то, что они

успеют захватить, они охотно возвращают за выкуп, после отплытия извещая о том потерпевших. Племена эти находятся под властью так наз. скиптроносцев, которые в свою очередь подчинены царям.

Из сообщений Страбона следует, что племена, жившие по западному побережью Кавказа, занимались земледелием. Но почва была скудная и земли вероятно не хватало. Морское пиратство, имевшее целью главным образом захват в плен людей, отчасти объясняется вышеуказанной причиной, частично же являлось следствием новых общественных отношений, вырастающих на месте разлагающегося родового строя. Что это явление существовало здесь задолго до страбоновских времен, удостоверяется сообщением Диодора о боспорском царе Евмеле (309-303 гг. до н. э.), который предпринял войну против разбойничавших на море «варваров» — геннохов, ахейев и тавров и тем сделал море безопасным для плавания.

Во время последней войны весной 66 г. до н. э. Митридат, спасаясь от преследования Помпея, дошел до Фазиса, откуда двинулся в Диоскурию, где ему удалось привлечь на свою сторону туземные племена, и достиг Боспора.

В 65 г. до н. э. на территорию Грузии впервые вступили римские легионы Помпея. Изгнав Митридата из пределов его царства, разгромив Тиграна, римляне обратились против третьего союзника — албанов, которые также потерпели поражение. Очередь была за Грузией; Римлян сюда влекло прежде всего то обстоятельство, что бежавший из Понта Митридат проводил в подвластной ему Колхиде, в г. Диоскурии, зиму — 66-65 гг., строя новые планы против римлян.

Из Албании Помпей направился в Иберию. По Плутарху, иберы, которые «не уступали албанам численностью, но были еще более воинственными», понесли в большой битве с Помпеем поражение, так что «9000 было убито и более 10 000 взято в плен» римлянами. Характерно, что в то время как хлопотавший о сохранении своей короны царь Иберии Артаг вел мирные переговоры с Помпеем иберские войны продолжали отстаивать каждую пядь земли с беспримерной храбростью и самоотверженностью: «рассеявшись по лесам, они держались несколько дней и пускали стрелы с деревьев, но потом, когда деревья были вырублены, также погибли», — рассказывает римский историк Дион Кассий. Заключив мир с Артагом, Помпей открыл себе путь в Колхиду, где у Фазиса соединился с римским флотом, охранявшим Понт. Колхида, которая с крушением господства Митридата ничего не теряла кроме тяжелого ига, сдалась римлянам без боя.

Помпей не решился воспользоваться флотом для преследования Митридата в его последнем убежище, в виду опасности плавания вдоль Кавказского побережья. К тому же оби-

татели этого побережья были, как указано выше, опытные пираты. И если с ними могли еще вести некоторую борьбу правители туземных племен, то справиться с ними окончательно оказались бессильными и римляне.

## ЧАСТЬ II, ГЛАВА V

### § 5. КОЛХИДА, ИБЕРИЯ И АЛБАНИЯ В ПЕРВЫЕ ВЕКА Н. Э.\*

Колхиду римляне рассматривали как часть завоеванной территории Митридата, «подчинили ее своей власти» и поставили здесь правителем некоего Аристарха. От Аристарха сохранилась монета с греческой надписью, в которой указано, что он является правителем Колхиды и Боспора.

С Иберией у римлян установились другие отношения: не будучи уверены, что страна покорена, и не имея фактической возможности ввести здесь свое непосредственное управление, римляне отнесли Иберию к числу стран, которым они оставляли «автономию», превращая их в «союзников римлян». Соответствующие отношения римские чиновники и писатели пышно именовали «дружбой». Эта «дружба» нужна была лишь римлянам, а для иберов ничего ценного не заключала. Дружбы кесаря и римлян, «филокесарии» и «филоромен», как называют римские официальные документы иберов, с оружием в руках пытались не раз изгнать из страны непрошенных гостей. Римлянам приходилось посылать экзекуционные отряды, которые восстанавливали старые отношения (так римские историки упоминают о восстаниях в Иберии в 36 и 15 гг. до н. э.)

Римско-иберская «дружба» состояла, по терминологии источников, в «симмахии», т. е. в одностороннем военном «союзе». Иберы рассматривались как римские федераты, обязанные нести определенную военную службу на восточных и северных границах римской державы. С одной стороны, иберы, наряду с другими закавказскими народами, обязаны были выставлять вспомогательные военные отряды против парфян в нескончаемых римско-персидских войнах, с другой, римляне были особенно заинтересованы в возможности контролировать при помощи местных (в частности, иберских) сил северные пути, в первую очередь — кавказские проходы.

Огромный массив Кавказского хребта всегда служил преградой, которая в условиях примитивной техники делала чрезвычайно затруднительным и даже невозможным движение больших людских масс вне естественных проходов, через которые се-

\* С. Г. Երևմտեան տնօրէնութեան (Երև.)

рокавказские районы общались с закавказскими. Это были или перевальные дороги или прибрежные полосы у Каспийского и Черного морей, где последние отроги Кавказского хребта значительно понижались. Значение этих проходов прекрасно выражается тем, что все древние народы называли их «дверьми», «воротами». Некоторые из этих названий сохранились до наших дней, например «Дарьял», что значит по-персидски «ворота алан» (дар-и-алан).

Это были действительно «врата», через которые с древнейших времен проходили народы, двигавшиеся с юга на север или в обратном направлении. В земледельческие и культурные страны Передней Азии, через кавказские проходы не раз врывались в поисках новых пастбищ и легкой добычи северные кочевые племена — скифы, сарматы, массагеты, аланы, гуны, хазары и мн. др. Те же самые племена представляли богатейший источник насмной военной силы, к которой очень часто и охотно прибегали передисазнатские государства. Понятно поэтому, что для этих последних, точно так же как и для Рима, который к этому времени уже имел на Востоке обширные владения, охрана кавказских проходов имела жизненное значение.

Вместе с тем проходившие через означенные «врата» дороги издавна имели большое торговое значение, служа каналами товарообмена между северными и южными странами. Страбон, напр., рассказывает, что аорсы, жившие по Танаису (Дону) и в северокавказских степях далее к востоку, владели обширной страной и господствовали над наибольшей частью Каспийского побережья, торговали индийскими и вавилонскими товарами, получая их на верблюдах от армянцев и мидян. Далее Страбон специально отмечает богатство аорсов их золотые украшения.

Из северных товаров рабовладельческий Рим особенно интересовал, конечно, рабы. Сарматия к этому времени представляла богатый источник рабов и военнопленных. Город Танаис у устья р. Дона был одним из обширнейших рынков работорговли древнего мира. Для рабовладельческого хозяйства Рима подобные источники дешевой и даже даровой рабской силы представляли большой интерес.

На собственно грузинской территории значение имели также перевальные дороги, как Дарьяльская и Рокская в Иберии, Мамисонская и Клухорская в Колхиде и др. Особенное значение вообще, а для Иберии и исключительное, имел Дарналан (нынешний Дарьял), вследствие чего этот путь и служил предметом заботы и охраны местных властей. Так Страбон рассказывает, что «В иберию со стороны северных кочевников [ведет] трудный трехдневный подъем, а за ним узкая речная долина вдоль реки Арага [Арагва], требующая четырех дней пути для

конного; конец пути охраняет неприступная стена». А Плиний Старший, уже прямо указывая на Дарьял, говорит: «самый проход огорожен обитыми железом бревнами..., а по сию сторону ворот на скале лежит укрепление по имени Кумания, построенное с целью препятствовать проходу бесчисленных племен». Охрану Дарьяла и других перевальных дорог римляне возлагали, уже в своих интересах, на иберов.

Как уже было отмечено, Иберия находилась в более слабой зависимости от Рима, чем Колхида. В первой половине I в. н. э. Иберия усиливается настолько, что на короткое время утверждает даже свое политическое влияние в соседней Армении: иберские войска вторглись в Армению, заняв г. Арташат, а армянский престол занимали иберские царевичи. при покровительстве римлян, пытавшихся использовать иберов против парфян.

В политике Рима на востоке Иберия играла важную роль. Владея Иберией и ведущими через нее горными перевалами в степи Северного Кавказа, Рим в любой момент мог создать чрезвычайно опасное положение и для Армении и для Персии. В период острой борьбы с парфянами Рим неоднократно пользовался услугами царя Иберии Фарсамана I и связанных с ним северных кочевников.

В источниках имеются упоминания о походах в 35, 37, 41, 51, 68, 72, 75 гг. Это были или походы Фарсамана I для захвата Армении или же производимые совместно с Фарсаманом набеги кочевников и горцев Северного Кавказа в Армению. Мидию и дальше на юг. Об одном из этих походов (68 г. н. э.) Иосиф Флавий рассказывает следующее: «племя аланов есть часть скифов, живущая вокруг Тапанда и Меотийского озера... замыслив вторгнуться с целью грабежа в Мидию и еще дальше нее, они вступили в переговоры с царем ирканцев. ибо он владел проходом, который царь Александр запер железными воротами [речь идет об Аланских воротах — о Дариалане]. И когда тот открыл им доступ, [аланы], напав огромной массой на ничего не подозревавших мидян, стали опустошать многолюдную и наполненную всяким скотом страну, причем никто не осмелился им противиться, ибо и царствующий в этой стране Пакор, убежав от страха в неприступные места, отступился от всего остального и лишь с трудом выкупил сотнею талантов жену и наложниц, попавших в плен». Следует заметить, что Иберия-Картли была известна также под названием «Вркан»-Гурган, греческой формой которой является Гиркания: «ирканским царем» должен быть тот же Фарсман (Парсман) I (35-74 гг.). «Итак, — продолжает Иосиф Флавий, — производя грабеж с большой легкостью и без сопротивления, аланы дошли до Армении, все опустошая. Царем Армении был Трдат,

который, выйдя к ним навстречу и дав битву, едва не попался живым в плен во время самого боя: именно, некто издалека набросил ему на шею аркан и готовился (уже) притянуть его, если бы он не успел убежать, перерубив мечом веревку. Алапы, еще более расвирепевшие вследствие битвы, опустошили страну и возвратились домой с большим количеством пленных и другой добычи из обоих царств».

После очередного нашествия алан на Парфию, Мидию и Армению в 75 г., цари этих стран Валарш, Бакур и Трдат I обратились к императору Веспасиану с просьбой принять меры к обузданию варварских племен и прислать для этой цели войска. Веспасиан отклонил это предложение, так как не в интересах Рима было помогать странам, которые рано или поздно могли стать его врагами. Наоборот, Рим поощрял варварские набеги, ослабляющие его противников. Однако эти набеги нередко захватывали пределы самой Римской империи; полчища варваров рыскали в припонтийском побережье, что заставляло принимать для защиты от них серьезные меры.

Римские императоры стремились предотвратить набеги варваров постройкой укреплений в дружественных и вассальных пограничных царствах, в том числе и в Ибернии. До нас дошел любопытный документ этого времени — михетская надпись, найденная в 1867 г. и относящаяся к 75 г. При царе Ибернии Митридате, сыне Фарсмана I брате Радамиста, император Веспасиан укрепил стены столицы Ибернии Армаза, в ознаменование чего была высечена греческая надпись, гласящая, что император Веспасиан «царю иберов Митридату, сыну царя Фарсмана, и Амазаспу сыну, дружественному цезарю и римлянам, и народу [подразумевается иберийскому] укрепил стены». Особое внимание императорского Рима к столице Ибернии связано несомненно с участвовавшими набегами алан и других кочевников в пределы римских владений и тем положением, которое цари Ибернии занимали в политической системе Римской империи. Римские историки сообщают о частых и чрезвычайно богатых подарках, которыми в I и II вв. римские императоры задабривали знать Ибернии.

Стабилизация положения в Армении в связи с утверждением парфянской династии Аршакидов в 63 г. не приостанавливает захватнических стремлений Ибернии в отношении Армении и Албании. О последней мы почти не имеем сведений, но из косвенных данных видно, что Албания в этот период фактически находилась под властью Ибернии. Албания, повидимому, обязалась в случае войны поставлять Ибернии военные силы и не пропускать варварские племена Северного Кавказа через кавказские проходы на помощь Парфии; зато албанцы пропускали их для набегов в Иран и Армению.

Фарсман II (116—140 гг.) подобно своему одноименному предшественнику сам становится во главе кочевых орд Северного Кавказа и прикаспийской низменности, которые вторгаются в пределы Мидии, Парфии и Армении. Так в 133 г. он подымает кочевые племена массагетов (маскуты армянских авторов), живших около нынешнего Дербента, которые, совершая очередной набег, дошли до Каппадокии.

Зависимость Колхиды от Рима была более тяжелой, чем Иберии. В наиболее важных пунктах страны, например в приморских городах Фазисе и Севастополе, стояли римские гарнизоны.

Фазис был хорошо укреплен. В городе проживали римские ветераны и купцы. Что касается Диоскурии, то она в I в. н. э. подверглась разрушению вероятно окружавшими ее племенами. Затем вблизи разрушенного города возник новый город Севастополь, где, как и в Фазисе, продолжала развиваться та же торговая деятельность, что и прежде, причем теперь колхидские города обслуживали римскую армию, расквартированную на территории южного побережья Черного моря, доставляя ей хлеб и другие припасы. Управляли Колхидой в I в. до н. э. и в начале I в. н. э. римские чиновники.

Тяжелые повинности, безчинства и своеволия римских чиновников, оказывавших прямое потворство иноземным грабителям и охотникам за живым товаром, вызвали народную борьбу против ненавистных захватчиков. Так в 60-х годах I в. н. э. некий Аппикет во главе понтийских, в том числе и собственно колхидских племен поднял большое восстание против римлян и успел изгнать этих последних как из г. Трапезунта, так и по всей видимости со всего восточного побережья Черного моря. Лишь новые, подавляющие военные силы римлян, а также предательство изменившего народному движению одного местного (колхидского) царька, первоначально примкнувшего к Аппикету, дали возможность римлянам разгромить повстанцев. Римский историк Тацит называет это восстание «войной рабов», указывая этим на участие рабов в движении, и вместе с тем выражая отношение римлян к коренному населению страны.

В условиях зарождения и развития частной собственности, роста обмена и развития сельского хозяйства, дальнейшее экономическое развитие страны приводит к сложению общества, как общества классового. Развитие сельского хозяйства, в первую очередь виноградарства-виноделия, служило основой для имущественного выделения отдельных семей. В тяжелом металлическом вооружении (броня для воина и коня, соответствующие виды боевого оружия), которое к этому времени получает и в Иберии преобладание, и которое по своей дороговизне было доступно лишь самым богатым семьям, эти последние находят новое средство для своего дальнейшего усиления. Освоение названного вооружения и



связанное с ним развитие более специальных военных навыков способствуют возвышению этих же самых семей на царской военно-административной службе. А расширяющаяся работорговля способствует выделению из того же слоя «эри» воинов работорговцев-пленнопродавцов, объединяющихся в дружины для набегов на соседние (преимущественно северокавказские) племена с целью похищения людей. Это «ремесло» становится одним из значительных источников для роста материальной и общественной мощи все тех же семей. Вместе с тем царская служба, прежде всего военная, постоянные набеги, припущая владельцев этих хозяйств к более или менее длительному отсутствию, вызывают стремление переложить бремя хозяйствования целиком на плечи других, посаженных на землю рабов.

Таковыми путями свободные все более и более резко раскалываются на две части, на меньшинство, состоящее из эриставов (воеводы), мтаваров, утавов, тавадов (главари, магнаты), объединяющиеся под общим названием «царчинебули» (знатные, знать), и большинство, получающее уже в устах возвышающейся знати новое название — «цврили эри» (мелкий люд). Цврили эри долго сохраняли видимость личной свободы и некоторых других общественных прав (в частности в области землепользования), но находились на пути неуклонной социальной деградации, разоряясь все больше и больше и постепенно приближаясь к положению крепостных.

К началу II в. на обширной территории древней Колхиды существуют племенные «княжества»: макронов и генпохов, эндрифов, лазов, апшилов, абазгов и саниггов. Из них последние четыре находились в пределах нынешней западной Грузии. «Цари» этих племен, как их называли римляне, утверждались в своей власти римскими кесарями.

Для характеристики состояния в Иберии к тому же времени (начало II в.) очень интересен рассказ римских историков об иберском царе Фарсмане, гостившем со своей семьей и большой свитой у императора Адриана (117—138 гг.), по приглашению последнего. Иберийский царь, его сын и другие «знатнейшие» иберы в тяжелом вооружении показывали императору и его двору свое военное искусство. Восхищенный император приказал поставить на Марсовом поле конную статую иберского царя, подарил Фарсману новые земли, отряд из 500 воинов, боевого слона и с почестями отпустил его домой. Искусные в военном деле знатнейшие иберы и были представителями того верхнего слоя грузинского «эри», о котором мы говорили выше.

Об Албании в период римского владычества в Закавказье имеется очень мало сведений. После походов Помпея Албания также была включена в число «союзников и друзей римского народа», но эта зависимость была чисто номинальной; римлянам

никогда не удалось вступить твердой ногой в Албанию. Во время неудач римлян на Востоке Албания всякий раз отказывалась даже от формальной зависимости от Рима. Так, например, разгоревшейся в середине I в. до н. э. в Риме гражданской войной воспользовались не только армяне и иберы, но и албаны, которые восстали против непрошенных «покровителей». Победив восставшего царя иберов Фарнаваза в 37 г. до н. э., римляне заставили его вместе с ними вторгнуться в Албанию. Страна была занята римскими легионами, а албанский царь Зобира вновь стал «другом и союзником народа римского». После падения Антония албаны вновь отложились от Рима. Октавиан Август в 30 г. н. э. мирным путем уладил отношения с Востоком. Вместе с армянами и иберами албаны также признали себя «другом и союзником цезаря и народа римского». В знаменитой анкирской надписи Октавиан Август с гордостью говорит: «Нашу дружбу просили через послов бастарны, скифы, цари сарматов, живущих по сю сторону Танаида и за нею, а также цари албанов, иберов и мидян».

В начале I в. н. э., когда парфянские Аршакиды делали попытку утвердиться в Армении, римляне в свою борьбу с ними старались вместе с Иберией вовлечь также и Албанию. По словам Тацита, «Фарсман присоединяет албанов и призывает сарматов, князьки которых, получив дары с обеих сторон, по обычаю своего племени помогали и тем и другим». Единственная сила парфян, по словам того же источника, заключалась в их коннице, но выступивший на борьбу с ними Фарсман был силен и пехотой, «ибо иберы и албаны, жившие в гористых местностях, больше привыкли к суровости [жизненных условий] и выносливости». В этот период поддерживаемая Римом Иберия стремится держать Албанию в своей зависимости. Эта зависимость повидимому выражалась в обязательстве албанского царя являться в нужный момент со своим военным ополчением к царю иберов и не пропускать через кавказские проходы сарматов, когда они шли на помощь парфянам.

Зависимое положение Албании от Иберии уничтожается после возвышения в Армении парфянской династии Аршакидов. Не подчинялась Албания и римлянам, так что Траяну вновь пришлось покорять ее.

После походов Траяна мы более не встречаем в источниках сведений о вмешательстве римлян в дела Албании. Парфяне также вряд ли вмешивались в албанские дела. Впервые за эту страну взялись Сасаниды, которые в конце концов сумели полностью подчинить ее.

Набеги албанов вместе с другими кавказскими племенами на Армению и соседние страны не прекращались даже в IV в. Особенно ярко описание этих походов дает армянский историк

Фауст Византийский, который говорит о набеге на Армению царя маскутов Санесана (в передаче Моисея Хоренского — Санатрука) вместе с многочисленными кавказскими племенами, которые в течение одного года опустошали и грабили Армению. Лишь вооруженный отпор армянских феодалов и убийство их вождя Санесана заставляют повернуть их обратно.

О внутреннем строе Албании в первые века н. э. почти ничего неизвестно. Надо полагать, что он немногим отличался от того, каким он был ко времени первого ознакомления римлян с Закавказьем. Таким образом в восточном Закавказье положение римлян все время было неустойчиво. Самые обильные подарки не могли заставить местные народы добровольно отказаться от своей свободы. Об императоре Адриане римские историки рассказывают, что с «албанами и иберами жил он в величайшей дружбе, так как ублажил щедротами их царей, когда они презрительно отказались явиться к нему» (Элий Спартиан). Тут имеется в виду время после поездки Фарсмана в Рим.

В III в., после того как в Иране Аршакиды уступили место Сасанидам (226 г.), положение римлян на Востоке ухудшается. Сасанидская монархия с ее более мощным государственным аппаратом, противопоставившая римлянам грозную военную силу, явилась серьезнейшей угрозой для римлян, что вызвало политическое и военное ослабление римлян на Востоке.

### ЧАСТЬ III, ГЛАВА III

#### § 6. ГРУЗИЯ (КАРТЛИ и ЛАЗИКА) В III—V ВВ.

В отношении Картли (Иберии) Сасаниды по Низибинскому договору 298 г. вынуждены были согласиться, что эта страна находится под римским покровительством, но это обстоятельство вовсе не может служить свидетельством реального влияния Рима в Картли (Иберии).

В IV в. дела римлян в Азии и Закавказье значительно ухудшились. Наступление Сасанидов становилось все более настойчивым. Римский историк Аммиан Марцеллин по этому поводу сообщает под 361 г.: «Царь персидский с трудом был отбит вследствие неудобств зимнего времени; но так как боялись сильного натиска с его стороны при [наступлении] лучшего времени года, то к царям и сатрапам по ту сторону Тигра были отправлены послы с богатыми дарами для того, чтобы увещаниями склонить всех принять нашу [т. е. римлян] сторону и не замышлять никакого обмана или вероломства. Прежде всего, однако, старались подкупить пышными одеждами и разнообразными дарами Арсака и Мерибана, царей Армении и Иберии,

так как они могли бы повредить делу Римлян, если бы при тогдашних сомнительных обстоятельствах приняли сторону Персов».

В таких «сомнительных обстоятельствах» местные правящие круги могли свободно действовать, добиваясь наибольших выгод. Однако, с 60-х годов IV в. иранский нажим становится еще ощутительнее. В 368 г. шахан-шах Шапур изгнал царя Ибернии Саурмага (Савромака) и заменил его родственником этого царя Аспакуром, сына которого в качестве заложника взял к себе. Когда Савромак с 12 римскими легионами вернулся отбирать свое достоинство, Аспакур предложил ему полюбовно разделить Ибернию между ними. С согласия Рима раздел состоялся; граница между двумя новыми царствами была определена по рекам Куре и Арагве. В ближайшей к римлянам части Ибернии царствовал ориентирующийся на римлян Савромак, а в другой, ближайшей к Ирану — его родственник с противоположной политической ориентацией — Аспакур. Это разделение страны объясняется также существованием локальных групп местной знати с различными интересами. Такое двосцарствие продолжалось однако недолго. После некоторого колебания военного и политического преобладания в ту или другую сторону, Сасаниды, успевшие к этому времени окончательно завоевать Армению и Албанию, утверждают и в Ибернии. С начала V в. картлийский царь становится вассалом Сасанидов.

Политическое и военное ослабление римлян, хотя и медленнее, чем в Ибернии, все же становилось реально ощутимым и в Колхиде. В 50-х годах III в. по колхидскому побережью прошла мощная волна «готских» набегов. Стоявшие еще в прибрежных городах Колхиды римские гарнизоны не всегда имели силы противостоять северным варварам. Понятно поэтому, что Рим не мог уже теперь являться сильной помехой естественному развитию Колхиды. Во второй половине IV в. «царь» лазов установил свое верховенство над князьями остальных племен (апшилы, абазги, сваны и другие). Эти племена продолжали жить по своим собственным адатам (обычаям); их князья сохраняли свою наследственную власть, но находились в зависимости от «царя» лазов. Последний, в свою очередь, считался «союзником» Восточно-Римской империи, что теперь носило, однако, лишь номинальный характер.

Гегемония лазов имела вполне реальные основания. Византийский историк VI в. Агафий говорит о лазах: «Лазы — сильное и храброе племя, господствующее и над другими сильными племенами; они гордятся древним именем колхов и чрезмерно превозносят себя, быть может и не без основания. Среди подвластных чужим государствам племен я не знаю ни одного, столь знаменитого и славного, как по обилию своего богатства, так и мно-

гочисленностью подданных, как по обилию и плодородию земли, так и по красоте и живости характера... Нынешние жители [Лазики] занимаются мореходством, по возможности, и находят выгоды в торговле. Они уже не являются варварами». Лазы занимали между прочим плодородную и богатую долину Риона, где и находилась ведущая в хозяйственном отношении область этого племени — Мухурезис (Мухуриси), вмещавшая в себе множество густо населенных сел. На территории Колхиды это лучшая область: «здесь и вино получается хорошее, и другие плоды произрастают хорошо» (Прокопий Кесарийский). Здесь же лежало большинство внутренних городов лазов: Родополь — Варшихе, Кутанси и другие, почему и в древнегрузинской исторической литературе указанный район обозначается как Самокалако (буквально городской).

Новое царство получило у греков и римлян название Лазики, по обозначению господствующего племени. Местное его название Егриси; также называется оно и в древнегрузинской исторической литературе. Ближайшие соседние племена тоже называли Лазикку именами, производными от местной основы (армяне — Егер-к, абхазы — Егр-ны и т. д.). От этой именно основы и образовалось, согласно древнейших норм картвельских языков, новое, племенное название — м-егр-ели (отсюда и русское «мингрелец»), постепенно вытеснившее как собственное местное племенное название мегрелов — зан, так и их иностранное обозначение — лаз. Это последнее название удержалось только за южными мегрелами — чанами (чан — местное название, вариант зана).

Центром Лазики являлся город на р. Техури, грандиозные развалины которого, под названием Нокалакеви, сохранились до наших дней; греко-римляне называли его Археополь, а коренное население Цихе-Годжи.

Христианство в Грузию начинает проникать рано. Уже в начале IV в. в приморских городах Колхиды были христианские колонии и даже епископские кафедры. Питиунтский епископ Стратофил уже участвовал на I вселенском никейском церковном соборе в 325 г. Нет сомнения, что в прибрежных городах Колхиды христианство было распространено главным образом среди пришлого, преимущественно греческого, населения. Однако, отсюда христианство проникало и внутрь страны и находило себе приверженцев, явных или тайных, и среди лазов-мегрелов. И все-таки окончательное утверждение христианства в качестве официального культа в Лазике происходит позже, чем в Картли (в 523 г.).

В Иберии (Картли) тоже, по всей вероятности, небольшие христианские общины существовали и до крещения всей страны, но об этом прямых указаний почти не сохранилось. Крещение царской семьи произошло во второй трети IV в., в 30-х или 40-х

годах — более точно установить дату этого события пока не удается. По грузинским и армянским источникам первым картлийским царем, принявшим христианство, был Мирнан, а по греческим и сирийским известиям — Бакур. Есть основание думать, что царь Бакур этих известий — одноименный наследник и преемник Мирнана, находившийся во время крещения грузинского царского дома при константинопольском дворе и, возможно, первый среди остальных членов своей семьи принявший христианство.

Принятие христианства в качестве государственной религии отвечало интересам «царской» власти и знати Картли. Двойственная природа этой «царской» власти, родовой по происхождению, и вместе с тем втянутой в производственные отношения иного, приближавшегося к феодальному, характера (вспомним взаимоотношения первого и четвертого «родов» по Страбону), и постепенное развитие Иберии в сторону военной монархии сближают царя с названной знатью, которая к этому времени уже превратилась в значительную и необходимую для монархии силу. Вместе с тем происходило расхождение царской власти с жреческой кастой, наиболее реакционным представителем старого уклада. Картлийские «цари» не могли также не желать захвата огромных земельных владений и других богатств храмов. Сокровища древнегрузинских языческих храмов были настолько значительны, что они специально привлекали к себе даже иноземных грабителей. Так, например, Страбон рассказывает, что в южной провинции Иберии, Месхии, был храм Левкоти, некогда богатый но к этому времени разграбленный Фарнаком и Митридатом Пергамским. В 256 г. «готы» безуспешно пытались с целью конечно, грабежа взять святилище фазанской Артемиды в г. Фазисе (ныне Поти), как рассказывает об этом византийский историк Зосим. Некоторые драгоценные сосуды колхидских храмов, извлеченные повидимому оттуда пришлыми грабителями, обнаружены археологами в северокавказских курганах. Земельные владения храмов должны были интересовать картлийских царей и потому, что находившиеся в их непосредственном и неограниченном распоряжении земли таили как вследствие раздачи пожалований, будущих ленов, находящейся на царской службе знати, так и вследствие наделения соответствующей долей наследственной «царской земли» селенцов, царских родичей, все более отдалявшихся от главной ветви династии и превращавшихся в верхушечный слой феодализирующейся знати. В этой борьбе со жречеством — носителем старой языческой религии, христианство было наиболее подходящим средством.

Значительную роль в деле христианизации восточной Грузии сыграли и политические интересы царей Иберии, желавших

использовать новую религию для сближения с Восточно-Римской империей и для получения ее помощи против грозной и вполне реальной для этого времени опасности иранского завоевания. На примере своих ближайших соседей, армян и албанцев, правящие круги Картли легко могли убедиться, что существовавшие с Римом отношения были гораздо более приемлемыми для них, чем владычество Сасанидов. У знати поводы для борьбы против жреческой касты были те же, что и у царской власти. Кроме того, знать использовала христианство как идеологическое средство в борьбе за утверждение своего общественного господства против патриархальных элементов и учреждений.

Классовая основа христианства в Грузии явствует и из того упорного сопротивления, которое встретили попытки царской власти ввести новую религию насильственным путем в горных районах страны, где еще слишком сильны были родовые порядки и следовательно отсутствовала необходимая для новой религии общественная опора. Этой борьбы не могут скрыть даже древнейшие официальные церковные рассказы об обращении Картли. В них повествуется, что после крещения царской семьи царь Мириан посылает в провинции для пропаганды новой веры Нишу, пленницу-христианку, которая, по преданию, лично влияла на царскую чету в направлении перемены религиозных убеждений. При этом царь предусмотрительно прикомандировывает к Нише своего «воеводу», который действует с оружием в руках. Начиная с ближайшей горной деревни, «звероподобные» горцы встречали апостолов христианства со «скрежетом зубовным». Жители некоторых деревень бежали на Северный Кавказ. Оставшиеся приняли крещение, подчиняясь внушению, главным образом, мечи воеводы. По сообщению тех же источников, цари прибегали и к увеличению государственных податей по отношению к нежелающим принять христианство. Несмотря на эти меры в некоторых уголках Картли еще в VI в. были целые общины, открыто исповедывавшие старую религию.

Христианство в Картли явилось той идеологической силой, которая способствовала консолидации элементов складывающегося феодального уклада и утверждению этого, наиболее прогрессивного для того времени, способа производства. В культурном отношении значение введения христианства было двояким. С одной стороны, христианство помогло укрепить культурные связи с западными передовыми странами, которые к этому времени были уже христианскими, — для дальнейшего культурного развития Грузии это обстоятельство имело большое значение. С другой стороны, христианство в Картли уничтожало древнейшую языческую культуру и прежде всего, конечно, дохристианскую письменность, не оставив от последней ничего, кроме

алфавита. Истории грузинской культуры это нанесло, конечно, сильнейший урон.

В конце IV в. и в начале V в. (380-420 гг.) сасанидский Иран переживал крупные междоусобицы и ослабел настолько, что не мог заметно влиять на далекие закавказские страны. В это время свободно развивается и Картли. Но уже с начала второй четверти V в. сасанидское влияние снова утверждается в Иберии, и картлийские цари становятся вассалами иранских шахан-шахов. Для фактического осуществления контроля над картлийским царем Сасаниды учреждают специальную должность «картлийского питнахша». Этот иранский чиновник избирает своей резиденцией Тбилиси, начало возвышения которого относится, повидимому, к IV в. н. э. Вскоре должность питнахша превращается в наследственную в одном из местных южнокартлийских знатных домов, являющемся отныне главным проводником иранского политического и религиозного влияния. Эти владения наследственных картлийских питнахшов, включавшие в себя почти всю территорию Нижней Картли южнее Триалетского хребта и Тбилиси, представляли собой почти царство в царстве Иберии.

Утверждению политического влияния Сасанидов в Иберии способствовали развитие здесь феодализирующих тенденций и рост антагонизма между царской властью и знатью. Родовая и «селецкая» знать теперь представляла собой довольно многочисленную и внушительную группу, обозначаемую, уже в общем смысле, также и новым термином «азнаури». Этот термин, иранский по основе и грузинский по оформлению, имеет в это время общее значение «свободного», но кроме того уже носит оттенок того сословного значения, которое стало господствующим в последующие века, когда термин «азнаури» стал единственным обозначением для понятия дворянин. Рост общественного влияния азнауров явно сказался в том факте, что командные посты в картлийской христианской церкви к этому времени находятся уже в руках знати.

Во второй половине V в. и в начале VI в. облик иберского общества очерчивается вполне ясно. Азнауры уже делятся на великих (дид-диди) и малых; противоположный азнаурам лагерь обозначается как уазно, т. е. не-азнауры, несвободные, включавшие в себя повидимому глехов; большинство населения, свободные поселяне — обозначаются термином «цврили эри», «мелкий люд»; промежуточную между цврили эри и азнаурами ступень составляют мсахуры (буквально слуги), находящиеся на службе у царей или крупных азнауров свободные люди; ниже всех стоят мона и мхевалы, т. е. рабы и рабыни. Из среды крупнейших азнауров начинают выделяться мтавары, обладавшие в известном объеме и административно-политичес-



кой властью. Мтавары и сепецулы и составляют к этому времени высший слой картлийской знати.

Очевидно, что столь неоднородное по своему составу картлийское общество было неоднородным и по интересам отдельных его групп. Борьбой этих противоположных общественных интересов насыщена вся история Картли V в. Особенно активный в общественно-политической жизни страны высший слой картлийской знати в V в. выступает открыто против царской власти. Эта последняя, как уже указывалось выше, в предыдущие века частично меняла свою первоначальную природу. На эти изменения в природе царской власти Картли и ее общественной опоры отчасти указывает факт переноса столицы Иберии с правого берега Куры, из Армаза, на левый берег Куры, в Мухету. Когда это произошло, сказать точно трудно за отсутствием сведений, но во всяком случае не позже III в. н. э. Перемещение царской резиденции в Мухета — в Мухранский передовой хозяйственный район так же показательно, как и указанное выше возникновение гегемонии княжества лазов в западной Грузии. Однако полного перерождения на указанном пути развития картлийская царская власть, возникшая на рабовладельческой основе, достигнуть не могла. Политическая форма государства, с ясно выраженной тенденцией к централизации, оставалась старой. Взгляд царской власти на землю, как на объект «совместной частной собственности» царского рода, тоже продолжал господствовать в царской династии.

Между тем за столетие, протекшее со времени принятия христианства, в Картли уже утвердились новые порядки. Вся страна в своих передовых районах была разделена на большое количество областей, что получило ясное отражение в структуре картлийской церкви, именно — в ее делении на епископские епархии. К началу VI в. в Картли насчитывается 24 епископские кафедры, а к началу VII в. их уже 35; каждая епископская кафедра находилась в центре такой области — сахли, во главе которой стоял какой-нибудь знатный род. Правда, большинство населения этих областей еще не находилось в крепостной зависимости от этих знатных родов. Правда также, что большая часть земли еще не превратилась в объект феодальной собственности, и свободные поселяне «цврили эри» еще продолжали сохранять большую часть своих общинных или частновладельческих земель. Но вместе с тем сила и влияние этих знатных домов к данному времени уже значительны. Добровольные обязанности общины по отношению к ее выборным служителям узурпируются теперь этими самыми служителями, которые стали господами своей собственной общины путем превращения выборных должностей в наследственные. Ранее добровольные повинности общины — всякие «дары» и «подношения», «общественнополезные» работы (постройка, ремонт и со-

держанию крепостей, рытье крепостных канав и т. п.), военная повинность и прочее, теперь уже принимают обязательный характер. В этих повинностях выражается зависимость населения от знатного рода сахли и, в частности, от главы этого рода. Состоящая из этих родов знать и, в первую очередь, ее высший слой, мтавары и сепецулы, борются теперь за новую политическую форму, которая предоставляла бы возможность свободного развития. Борьба знати против царя объективно имеет целью утверждение новых феодальных форм земельной собственности. С обострением этой борьбы картлийская знать устанавливает контакт с иноземными захватчиками родной страны — иранцами, конечная цель которых тоже заключалась в уничтожении царской власти в Иберии и в полном присоединении страны, что они уже совершили к этому времени в соседних Армении и Албании.

С иранцами вполне сталкивались руководители картлийской христианской церкви, которая к этому времени уже находилась, как было указано, в руках той же знати. Древнейший грузинский летописец по поводу событий первой половины V в. сообщает, что иранский птиахш поставил главу грузинской церкви, архиепископа Глонокора, «восводой» (эриставом) над Картли и Албанией.

Религиозная политика Сасанидов сводилась в первую очередь к стремлению насадить в завоеванных ими странах иранскую государственную религию — маздеизм (огнепоклонство). Но в таких странах, как Армения, Албания и Картли, где христианство уже успело пустить глубокие корни, иранское правительство довольствовалось переводом местных правящих церковных кругов на христианское вероисповедание таких толков, которые не пользовались покровительством, а были даже объектом жестокого преследования со стороны главного врага Сасанидов — Восточной Римской империи и ее наследницы Византии.

В этой сложной внутренней борьбе противоположных общественных интересов и в переплетавшейся с нею борьбе против иноземных захватчиков проходит весь V в.

На рубеже IV и V вв. в Картли царствует Фарсман, одно время живший и служивший при константинопольском дворе, но потом, по личным мотивам, бежавший на родину. Из вражды к римлянам, в самом начале V в. Фарсман открыл дорогу гуннам, которые вторглись в пределы Римской империи. В еще более сложных условиях царствовал последующий царь Бузмар, от которого Иран настойчиво требовал в заложники сына. Такое же требование обращал к Бузмару и император Феодосий I. В конце концов Бузмар предпочел послать сына ко двору кесаря в начале 20-х годов V в. Грузинский царевич впослед-

ствини стал знаменитым в истории восточной церкви деятелем, известным под именем Петра Ибера.

Последующие десятилетия проходят уже под знаком явного преобладания Ирана. Шахан-шах Иездегерд II (438-457 гг.), ставя себе целью насадить во что бы то ни стало маздеизм в закавказских странах, вызвал знатнейших людей Иберии, Албании и Армении и предложил им под страшной угрозой отказаться от христианства. Иездегерд, по уверению армянского историка Лазаря Парбского, добился цели. Ренегатом оказался в частности, глава дома картлийских пинахшвов Аршуша (Аиу-ща). Большая часть знати оставалась все-таки христианской. Этим и объясняется смысл сообщения грузинского летописца, повествующего о михетском «епископе» Бинкаране, последователе маздеизма, деятельность которого находит сочувствие якобы не среди знати, а среди свободных поселян, иврили эри: враждебным по своим интересам знати и борющийся с нею за свои права «мелкий люд» и в религиозной области держался противоположных взглядов и симпатий. Был ли Бинкаран действительно епископом или, наоборот, главою какого-то маздеистского религиозного учреждения в Михете, на основании имеющихся данных в источниках сказать трудно.

Раздирающее общество противоречия сказываются и внутри христианской церкви. В V в. в Иберии появляются уже различные «ереси». Так манихейство нашло себе последователя в лице епископа Мобидана, современника царя Арчила (429-437). Мобидана впоследствии разоблачили, как человека, который под личиной ортодоксального христианина оставался «каким-то магом неверным», тайне пишущим книги, «источник всякого соблазна». Сменивший его «истинный епископ» Микаэл «сжег все его писания».

Особенно обострилась внутренняя борьба в Иберии во второй половине V в., в царствование Вахтанга Горгасара.

Вахтанг, согласно всем источникам, был сильным, храбрым и свободолюбивым человеком. Иранцы прозвали его Горгасаром, что значит «волчья голова», так как Вахтанг носил шлем с изображением головы волка. Вступив на отцовский престол в качестве вассала Ирана, Вахтанг однако стремился к освобождению страны от сасанидского ига. Хотя сведений о формах иранского господства в Иберии сохранилось мало, но надо полагать, что это господство было здесь также тяжело, как в Армении и Албании. Достаточно указать на то обстоятельство, что иранцы были первыми завоевателями восточной Грузии, которые наложили на местное население дань, не говоря уже о чудовищных формах последней, столь ярко описанных армянскими летописцами V-VI вв. Характерно, что употребляющееся по сей день в грузинском языке для обозначения понятия дань

слово «харки» является арамейской формой греческого хоретии и занесено иранцами в Грузию именно в данную эпоху. Помимо данн, страна была обложена также тяжелыми военными повинностями.

Борьба против Ирана была трудным делом не столько по причине материального преимущества врага, сколько вследствие того, что Иран успел к этому времени, как было уже указано, заключить союз против картлийского царя с значительным слоем местной знати. С другой стороны, и Вахтанг был конечно не одинок в этой борьбе. Широкие народные массы, свободные поселяне, которых в первую очередь обирали чиновники чуждой власти Сасанидов, особенно остро ощущали тяжесть военных повинностей (пограничная служба, походы, военные работы и др.). Народ являлся поэтому главным носителем борьбы против чужеземных поработителей и непосредственным борцом за освобождение Картли. Различие внутри — и внешнеполитических интересов знати и народа проявлялось во все обостряющейся классовой борьбе между этими двумя общественными силами. Понятно поэтому, что в народе до нового времени сохранились песни и сказания, в которых сочувственно и любовно рисуются идеализированная до богатырских размеров фигура Вахтанга.

Движение против Ирана находит поддержку и в соседних странах. К Горгасару притекают восставшие из соседних стран, в частности из Армении.

Вахтанг дальновидно начал борьбу против Ирана с мероприятий, направленных на разгром внутренних пособников и союзников иранского правительства и врагов царской власти в Иберии. Эти враги прочно сидели и в церкви, где в это время господствовали иранофильствующие монофизиты. Глава церкви, архиепископ Микаэл, будучи осведомлен о тайных намерениях Вахтанга, доходит до того, что наносит ему в церкви неслыханное физическое оскорбление. Вахтанг меняет организацию и ориентацию церкви, учреждает католикосат вместо архиепископата, что придавало михетской церкви большую независимость, изгоняет из нее монофизитов и утверждает на их место диофизитов — халкедонитов. От церкви Вахтанг переходит к светской знати. В 484 г., по приказу Горгасара, был убит глава сильнейшего среди иранствующих светских знатных домов, дома картлийских питахшов, Варскен. Это убийство было понято как сигнал к всеобщему восстанию даже в соседней Армении, которая тоже стала готовиться к выступлению. Однако и в Армении нашлись изменники-нахарары выдавшие замысел повстанцев иранцам, которые успели принять предупредительные военные меры и тем сильно расстроить планы Вахтанга. Большим уроном для повстанцев было также и то, что Вахтанг не получил обещанной ему гуннами военной помощи. Несмотря

на все эти неблагоприятные обстоятельства, Вахтанг со своими грузинскими и армянскими отрядами мужественно вступил в неравную борьбу с врагами. Во время войны изменники из грузинской и армянской знати группами переходили на сторону врагов. Сопротивление восставших в конце концов было сломлено, и Вахтанг вынужден был бежать на время в Лазикю. Однако с наступлением более благоприятных времен Вахтанг возобновил борьбу. В самом начале VI в. он погиб, будучи смертельно ранен в бою с иранцами своим же собственным воином, наемным агентом, по всей вероятности, той же антимонархической знати.

После смерти Горгасара царская власть в Картли сохранялась недолго. В 523 г. царь Гурген, потомок Вахтанга, поднял новое восстание против иранцев, но восстание потерпело поражение, и Гурген с семьей и свитой вынужден был бежать в ту же Лазикю. Наступил конец древней царской власти в Картли — власти племенных царей. Византийский историк Прокопий Кесарийский сообщает, что после восстания царя Гургена «ни персы не разрешали им [иберам] иметь царя, ни иберы не подчинялись персам добровольно, а с большой подозрительностью и недоверием относились друг к другу». Широкие народные массы таили в себе ненависть к поработителям и хотя подчинялись грубой силе, но ждали удобного момента, чтобы сбросить с себя ярмо рабства. Высший же слой знати использовал иранское господство в своих классовых интересах. Само падение царской власти в Иберии явилось, прежде всего, следствием роста социального значения и могущества раннефеодальной знати, результатом достижения этой знатью определенного уровня общественной зрелости.

Иначе складывались внешнеполитические отношения в западной Грузии (Лазике). Здесь главной воздействующей внешней силой все эти века являлись римляне, причем зависимость от Рима, а затем от Константинополя, носила гораздо более тяжелый характер. Можно думать, что в определенные периоды страна платила империи дань. Римские гарнизоны, стоявшие, с небольшими перерывами во времени, в важнейших пунктах Лазики, усиливали тяжесть зависимости. Понятно поэтому, что главными врагами народной свободы тут являлись римляне, против которых и была направлена ненависть широких масс и с которыми они боролись за освобождение страны. Понятно также, что в поисках внешней помощи правящие круги Лазики обращали свои взоры не только на север к варварам, но и в сторону Ирана. По сообщениям римских историков, в быту и культуре царского дома Лазики заметно было значительное иранское влияние.

Борьба против римлян протекала в Лазике как в скрытой, так и в открытой форме. Особенно обостряется здесь борьба с

того момента, когда Иран начинает более прочно утверждаться в восточной Грузии: римляне, из боязни продвижения иранского влияния в западную Грузию, решают прибавить к рукам Лазике (Егрисси), что вызывает жестокое сопротивление лазов. Борьба носит упорный и затяжной характер, что явствует например из сообщения Приска Панийского, что «лазы выкопав ямы и воткнув в ямы копья, закрыли отверстия, сделав над ними насыпи; распахав землю с обеих сторон и засеяв ее пшеницею, они обратили римлян в бегство». В 456 г. римляне опять «пришли в Колхиду и завязали войну с лазами», но повидимому были разбиты, потому что «римское войско возвратилось воевояси и царедворцы стали готовиться к новой войне», обсуждая вопрос о наиболее целесообразных путях вторжения в Лазикку. При этом римляне считали лазов настолько сильными противниками, что условием нового своего похода в Лазикку признавали необходимость предварительно склонить на свою сторону шахан-шаха Ирана. Царь лазов Губаз тоже обратился за помощью к Ирану. Но последний сам был занят войной с гуннами-кидаритами и отказал лазам в содействии. Римско-лазская война кончилась повидимому неудачно для лазов, потому что царь Губаз вынужден был выехать в Константинополь, предварительно заполучив в качестве заложника римского сановника. Губаз принял римские условия и отказался от царской власти в пользу сына, что означало возобновление зависимости от Рима, но на более почетных основаниях. О дани сейчас не могло быть и речи. По утверждению Прокопия Кесарийского, «лазы считались римскими поданными, но не платили римлянам ни дани и ни в чем другом не подчинялись им кроме того, что когда у них [у лазов] умирал царь, царь римлян посылал наследнику царского престола [лазов] знаки царского достоинства». Римляне довольствовались повидимому только тем, что лазы защищали свои северные границы от враждебных римлянам гуннов. Однако даже такая зависимость мало прельщала лазских царей и они отдавали поэтому предпочтение иранской ориентации. К началу VI в. цари лазов упоминаются уже в качестве вассалов Ирана, причем нет сомнения, что эта зависимость носила еще более легкую форму. В таком положении находился царь лазов Цатэ, исповедывавший язычество и следовавший во всем иранским обычаям. Но после восстания царя Гургена, и падения царской власти в Картли, изменяется положение и в Лазике. Римляне, обеспокоенные новым усилением Ирана, сочли для себя необходимым ближе заняться лазскими делами. С другой стороны, политика Сасанидов в Картли, уничтожение там царской власти, занятие крайней западной области Картли — Аргети (между нынешним Шорапани и Сурамским хребтом), военные действия здесь, у восточных пограничных укреплений

лазов, должны были внушить лазской знати определенные подозрения насчет дальнейших намерений Ирана и соответствующие опасения. По этим причинам лазский царь опять меняет ориентацию. В 523 г. Цатэ отправился в Константинополь и был утвержден на лазском престоле под условием крещения его самого и его семьи. Там он женился на дочери одного патриция и вернулся на родину. Отныне в Лазике, в качестве официального культа, окончательно утверждается христианство.

## § 7. ГРУЗИЯ В VI В

По заключенному между Ираном и Восточной Римской империей в 532 г. миру Сасаниды оставили занятые ими во время событий 20-х годов пограничные укрепления Лазики и обязались пустить на родину бежавших картлийцев, если бы последние этого пожелали. Вместе с тем Византия молча согласилась с теми политическими изменениями, которые произошли за это время в Иберии.

После уничтожения в Картли царской власти, страна была организована в виде одного из шахров Северного или Кавказского кустана (остана) государства Сасанидов. Во главе Картлийского шахра, как и других аналогичных административных единиц, стоял правитель с титулом марзпан. Марзпаны, назначавшиеся вначале лишь из числа коренных иранцев, были высшими администраторами страны и верховными судьями, правомочными приносить смерть любому жителю шахра, обвинявшемуся в соответствующем преступлении. Вместе с тем, одной из основных обязанностей марзпана было следить за выполнением военных повинностей. А дань и военные тяготы росли в невероятных масштабах, вследствие непрекращавшихся войн, в особенности пограничных и необходимых для ведения этих войн огромных человеческих и материальных ресурсов, а также вследствие непомерного и все прогрессирующего разбухания управленческого аппарата. Такова была деятельность Сасанидов в этой области на Кавказе. Так одна современная событиям грузинская летопись повествует, что когда «прекратилось царство [т. е. пала царская власть], в Картли усилились персы, захватившие также Албанию и Армению. Картли же они захватили крепче. И прошикли они к кавказцам [т. е. к кавказским горским племенам]; и соорудили они себе врата Овсети [Алании], одни большие врата — в собственно Овсети и четверо врат — в Двалети, и одни — в Парчуане Дурдзукетском; а тех горцев поставили гомардами. И другого некоего человека поставили правителем в Цанаретском ущелье... и соорудили также персы врата Хазарети и обратили в бегство хазаров». Хазарские вра-

та конечно — Дербентские укрепления, большие Овские врата — Дарьял, Дзвальские врата — укрепления на осетинских перевальных путях, Дурдзукетские же — на хевсурско-чеченских перевальных путях. Вся эта деятельность Ирана тяжчайшим бременем ложилась на коренное население, о чем тоже красноречиво говорят и современные армянские летописцы.

Резиденцией картлийского марзпана служил Тбилиси, возвысившийся к этому времени настолько, что он уже конкурировал с столицей Иберии, Мцхетой. По грузинским национальным преданиям, Тбилиси основан царем Вахтангом Горгасаром, но в действительности Тбилиси древнее времени Вахтанга: первые сведения о Тбилиси, сохранившиеся правда фрагментарно, восходят еще к IV в. Археологические материалы также подтверждают существование древнейшего поселения на нынешней территории города. Возвышению Тбилиси благоприятствовало его выгодное положение на древнейших магистральных путях и удобный мост через Куру, возникший, с технической точки зрения, вследствие чрезвычайно суживающегося здесь каменного ложа реки. И в военно-стратегическом отношении Тбилиси представлял очень крепкий и важный пункт, хорошо оцененный с этой стороны как коренным населением, так и всеми завоевателями, в том числе и Ираном: уже первые сасанидские путнахши сидели, как мы видели, в Тбилиси. На значении Тбилиси в жизни страны указывает и факт существования в Тбилиси уже в 506 г. епископской кафедры и постройка здесь в конце того же столетия, такого прекрасного монументального памятника, как Тбилисский Сион (кафедральный собор). Древнейший город был расположен в районе теперешних серных бань, а северные границы города к этому времени достигали нынешнего Мухранского моста. Тут же, на правобережной возвышенности (в начале современного ботанического сада), находилась цитадель. Во второй половине VI в. и византийцы считали Тбилиси «столицей Иберии».

Понятно поэтому, что картлийские марзпаны избрали своей резиденцией именно Тбилиси. Здесь находился и главный иранский гарнизон. В остальных крупных городах Картли, например в Мцхете, также стояли иранские гарнизоны. Начальники этих гарнизонных отрядов были облечены, кроме военной, также и административной властью.

Сасаниды сохранили также и некоторые местные административные органы, главными среди которых были должности картлийского мамасахлиса (буквально «старшина», домовладыка) и картлийского путнахша. Были сохранены повидому также и провинциальные эриставы (воеводы). Если, с одной стороны, эти местные органы управления были практически необходимы Ирану в далекой, хотя и покоренной, но исполненной воли к свободе стране, с другой стороны, посредством указан-



ных должностей иранцы оплачивали своих союзников — крупную картлийскую злату, в руках которой и находились все эти должности.

Уничтожение царской власти в Картли создает благоприятные условия для дальнейшего социального и политического усиления грузинской знати; последняя хорошо использует новый, иранский режим в своекорыстных целях. Прекрасно выражено это положение в словах древнего грузинского летописца: «С того времени, когда сыны [потомки] Горгасара лишились царства, с этого времени господствовали картлийские азнауры» [или же: «господствовали в Картли азнауры»]. Действительно, местные современные исторические источники, в частности «Мученичество Евстафия Мцхетского» (написано в середине VI в.), ярко отражают господствующее положение картлийской высшей знати в первой половине VI в. Так из данных жития видно, каким исключительным влиянием пользуются у марзпана картлийские мтавары и сепецулы, в числе которых «Мученичество» упоминает картлийского катапикоса, картлийского мамасахлиса и картлийского питиахша. По утверждениям тех же древнегрузинских летописных памятников, другая форма «мзды» со стороны иранских завоевателей заключалась в том, что иранское правительство передавало указанные должности в наследственное обладание определенным знатым домам, соответствующие права которых якобы фиксировались в специальных царских грамотах, что служило мощным средством дальнейшего роста социального и политического могущества местной знати.

Почти аналогичным представляется состояние в VI в. и в Египте (Лазике). Византия, которая при Юстиниане находится почти в таком же положении как Сасанидский Иран, ведет в подчиненных ей странах политику, аналогичную иранской.

Непосильные государственные повинности, своеволия и беззакония чиновников, нескончаемые походы и связанные с ними военные повинности (военная служба, военные посты, работы) бремя непомерно раздутого бюрократического аппарата — все это давило несчастных подданных подвластных стран и, доводя их до отчаяния, вызывало население на неравную борьбу — восстания, попытки найти помощь извне. Подобная реакция населения навлекала на него жестокие репрессии. Народ был доведен до крайнего предела разорения и истощения. Таково было положение и в соседней Армении, где в это время римский правитель Акакий своими незаконными поборами и небывалой данью довел армян до восстания и убийства его самого.

В Лазике, в силу ее географического и политического положения, Византия не могла действовать так свободно, но и

здесь византийская политика развивалась в общем для восточных провинций направлении.

Утверждение иранцев в Картли, их открытые претензии по отношению к Лазике-Егриси (еще при императоре Юстине I иранские послы доказывали послам императора, что римляне незаконно занимают Колхиду, ныне называемую Лазикою, страну издревле подвластную иранцам), существование здесь сильных иранофильствующих тенденций заставили константинопольское правительство пристальнее заняться вопросами военно-стратегического укрепления Лазики.

В стране опять, после долгого отсутствия, появились римско-византийские гарнизоны. В начале 20-х годов VI в. они были поставлены в пограничных с Иберней укрепленных городах Лазики — Шорапани и Сканде. Однако содержание гарнизонов в этих отдаленных от морского побережья крепостях оказалось невозможным, главным образом, из-за скрытого сопротивления лазов. По сообщению византийских источников, хотя «защита этих крепостей и составляла заботу местных жителей издревле», «лазы не хотели защищать свою страну вместе» с Византией, т. е. они хотели защищать свою родину для себя, а не для Византии, хорошо понимая сущность эгонстической грабительской политики последней. Лазы «отказались от службы» по доставке продовольствия византийским гарнизонам в Сканде и Шорапани, чем и заставили их уйти оттуда. Тогда и были заняты на короткое время эти крепости иранцами.

Более обширные мероприятия осуществляются уже при Юстиниане I (527-565 гг.). Теперь Византия укрепляется уже в прибрежных пунктах, куда морским путем легко было доставлять провиант, военное снаряжение и самих воинов. В качестве основной базы для византийских военных сил в Лазике, по приказу Юстиниана, на берегу Черного моря, повидимому в устье Чороха или несколько севернее между Кобулети и Цихис-дзири, строится укрепленный г. Петра. Здесь стоял главный византийский гарнизон и находилась резиденция начальника военных сил в Лазике, стратига. Византийские отряды были размещены также в Фазисе (Поти), Севастополе (нын. Сухуми), Питуunte и в других пунктах. Построенная на высоких скалах узкого прибрежного прохода, крепость Петра считалась неприступной и имела большое военно-стратегическое и торговое значение: с одной стороны, она запирала сухопутную магистраль, соединяющую Лазику с областью Понта и с Трапезунтом, а с другой стороны, защищала устроенную здесь гавань.

Уже при первом стратиге, Петре, известном лишь своим сребролюбием и грубостью, лазы стали громко выражать свой протест против невыносимых притеснений. Но Петр был превзойден своими преемниками, стратигом Иоанном, по прозвищу Цибом, «отвратительнейшим человеком, самым искусным в изо-

бретенин незаконных средств обогащения» (Прокопий). Иоанн, «сидя в Петре, как в Акрополе, стал грабить имущество лазов. Купцы уже не имели права ввозить в Колхиду соль и другие товары, необходимые для лазов, ни покупать здесь что-нибудь; введя так назыв. монополию, он [Циб] сам превратился в торговца и надзирателя за всей этой торговлей; он все покупал и предлагал колхам не по принятому обыкновению, а по своему произволу». Сами лазы утверждали, что ромен за вывозимые из Лазики товары «платили лишь на словах, потому что цены устанавливались по благоусмотрению правителей». Кроме того, они практиковали и «принудительный ассортимент», заставляя лазов покупать лишние и ненужные для лазов вещи. «Таким образом, — жаловались лазские послы иранскому шахан-шаху, — вместе с нужными предметами они отбирают у нас и все золото, и это они называют благородным именем торговли».

Внешняя торговля в это время имела большое значение для лазов и приносила им большие выгоды. Ввозили лазы, по словам Прокопия, главным образом соль, пшеницу, вино и другие товары, среди которых, есть полное основание предполагать, дорогие ткани, оружие и проч. Из перечисленных товаров только соль была предметом широкого потребления, все остальное шло на удовлетворение преимущественно нужд знати и царского двора. Экспортировались, по сообщению того же Прокопия, кожа, пушнина, рабы; вывозили также, надо полагать, медь, воск, лес и проч. Среди товаров, которые вывозились из Лазики, главное место занимали конечно рабы. Торговые сношения велись сухопутным способом с восточными странами (с родственной Иберией, Арменией, Ираном), но главным образом Лазика была связана все-таки с Византийской империей, с различными районами которой она общалась преимущественно морским путем.

Весь характер внешней торговли Лазики убеждает нас в том, что основным ее контрагентом на месте были знать и царь. В особенности это относится к работорговле. Неудивительно поэтому, что действия Византии весьма чувствительно ударили по материальным интересам правящих кругов Лазики.

Не менее существенную роль играли для тех же слоев и политические мотивы. Лазские послы говорили Хосрову: «Необходимо сказать о некоторых злодеяниях, которые совершили против нас римляне. Нашему царю ведь они оставили только внешние знаки царской власти, верховное же управление присвоили сами; царь находится на положении слуги и боится всем распоряжающегося стратега. Они поставили в нашей стране огромное войско, но не для того, чтобы защитить страну от притеснителей (из пограничников никто ведь нас и не беспокоил, кроме римлян), а для того, чтобы заключить нас как бы в тюрьму и завладеть нашим имуществом» (Прокопий).

В интересах борьбы против насилий и притеснений со стороны Византии, царь лазов Губаз обратился через специальных послов за помощью к Хосрову Анушнрвану, а также заключил союз с аланами и савирами. Лазские послы указывали Хосрову на выгоды проникновения иранского влияния в Лазикку: «при помощи моря нашей страны вы свяжетесь с морем римлян. Если царь построит здесь корабли, никакой трудности не будет достичь порога царского дворца в Византии. От тебя будет также зависеть, чтобы пограничные варвары ежегодно опустошали римские владения ... Ты, вероятно, знаешь, что страна лазов по сей день составляет заслон против кавказских гор». Иранское правительство давно уже сознавало все военно-стратегическое и экономические достоинства Лазикки с точки зрения своих собственных интересов, почему Хосров мог открыто признать правильность доводов лазских послов. Но кроме того у Хосрова были и тайные замыслы и вожеления, которые он должен был тщательно скрывать до поры до времени. Но будучи открытыми во время последующих событий, эти затаенные замыслы Хосрова восстановили лазов против Ирана.

По сообщению того же источника, Хосрову «казалось замечательным достижением иметь Колхиду в прочном обладании, так как это, по его мнению, принесло бы большую пользу. И Иберией бы в будущем он владел безбоязненно, так как у иберов не было бы того народа, у которого они находили бы убежище в случае восстания. После того как вельможи этих варваров вместе с царем Гургеном замыслили отложиться (от Ирана).... с того времени ни персы им не разрешали иметь царя, ни иберы не подчинялись персам добровольно, а с большим подозрением и недоверием относились друг к другу. Ясно было, что иберам было неважно и они намеревались восстать в близком будущем, если бы только они нашли удобное время». И вместе с тем, при таком значении Лазикки для Ирана; Хосров «очень мало доверял лазам». И действительно, «доверять» лазам, а тем более ранее покоренным закавказским народам, — иберам, армянам, албанцам, — у Ирана не было никакого основания. В Иберии, как и в соседних странах, где народу «было неважно» больше, народная война против поработителей готова была вспыхнуть при первом благоприятном случае. При таких обстоятельствах существование рядом с совершенно незамкнутой Иберией (Картли) единокровной и единоверной Лазикки, развивавшейся вне русла сасанидской общегосударственной политики, должно было действительно представляться иранскому правительству совсем нежелательным.

В самом деле, связи между братски родственными грузинскими племенами Лазикки и Иберии к этому времени были уже, по всем данным, близкими, живыми и действенными. Все под-

нимавшие в Картли знамя восстания против Ирана находили себе помощь и верное убежище в Егрии (Лазике). Так было с Вахтангом Горгасаром, так было и с последним царем Гургеном. Уже в VI-VII вв. возникает представление о Картли, включающей в себя как собственно Картли (в политическом смысле), т. е. Иберию, так и Лазик. Это представление находит себе выражение в соответствующей концепции составителей древнейшей грузинской летописи «Обращение Картли».

Для постепенного сближения восточногрузинских и западногрузинских племен были налицо весьма благоприятные обстоятельства. Лазика самым тесным образом примыкала к Картли; политически всегда связанная с последней Аргвети, часть современной Верхней Имеретии (районы Орджоникидзевикий, Чиатурский и частично Зестафонский и Чхарский), географически являлась частью западной Грузии и экономически от Лазики зависела не менее, если не более, чем от Картли. Здесь бок-о-бок издавна жили грузинские племена, говорившие как по-грузински, так и по-мегрельски, а также на других наречиях. Естественно, что по течению западно-грузинских рек (Квирилы, Дзирулы и др.) имевших истоки именно в Аргвети, но несших свои воды к Черному морю, из Картли в Лазик распространялись и соответствующие потоки влияния, в частности — культурного. Большое значение имело то обстоятельство, что в Картли с самого начала христианская письменность развивалась на родном грузинском языке, близком и западногрузинским языкам, тогда как в Лазике в такой роли выступал непонятный и недоступный для широких масс язык — греческий. Грузинский язык в роли языка культуры и литературы имел поэтому все возможности не только конкурировать в Лазике с греческим языком, но и постепенно его вытеснить. На почве этого хозяйственного, политического и культурного общения незаметно возникли и организационные связи, раньше всего, конечно, в церковной сфере. По сообщению армянского историка Иоанна Католикоса (начало X в.), известный грузинский церковный деятель Кирион на рубеже VI и VII вв. «был рукоположен архиепископом иверов, гугаров и егеров». Под гугарами автор подразумевает население картлийского питнахшата, а под егерами — мегрелов-лазов, т. е. население восточных районов Лазики, непосредственно примыкавших к Картли и составивших впоследствии епархию кутанского епископа. Кутанси и есть древнейший центр грузинской христианской культуры в Лазике.

В таких условиях целью сасанидского Ирана было не только полное завоевание Лазики, но и такое ее слияние с Сасанидским государством, которое не оставляло бы никаких опасений за прочность власти завоевателей в поработанной Лазике. По утверждениям византийских источников, такое «освоение» Лазики конкретно мыслилось иранским правительством в форме выс-

лесия лазов и заселения их родины выходцами из Ирана и другими более надежными элементами. Последующие события действительно показали, что Сасаниды считали необходимым прибегнуть к крайним средствам без всякого промедления.

По всем указанным мотивам Хосров с радостью принял предложение царя Губаза. В 542 г. Хосров во главе огромной армии, поправ «вечный», «бессрочный» мир с Византией, вторгся из Картли в Египет. Он был встречен царем Губазом и, соединившись с лазским войском, ударил, в первую очередь, на Петру, главную военную базу Византии. После кровопролитных боев, в которых иранцы применяли специальные боевые осадные машины, Петра была взята, а стратег Иоанн, получив смертельные раны в бою, умер. Хосров поставил здесь свой гарнизон, а сам удалился в Иран, вследствие того, что византийцы в свою очередь тоже произвели там диверсию. В 545/6 г. был заключен временный пятилетний мир между Византией и Ираном. Это время Хосров хотел использовать для осуществления своих замыслов по отношению к Лазике. Прекращение сношений, прежде всего торговых, с византийскими областями, вследствие занятия Сасанидами соответствующих прибрежных и пограничных пунктов, очень скоро стало причиной явного недовольства лазских правящих кругов и самого царя новым положением. Это настроение лазов побудило Хосрова ускорить осуществление своего плана. Он поручил военачальнику Фавризу тайным образом убить царя Губаза и выселить лазов. Фавриз со своей стороны перепоручил это дело одному знатному лазу Фарсанзу, находившемуся во вражде с Губазом. Но Фарсанз не захотел взять на себя такое преступление и стать изменником и сообщил обо всем Губазу. Губаз и правящие круги Лазики, возмущенные вероломством Сасанидов, в последний раз меняют свою ориентацию и снова обращаются к Юстиниану, чрезвычайно обрадованному таким оборотом дела.

Новая позиция лазов имела решающее влияние на дальнейший ход войны, так как лазы представляли весьма значительную военную силу. Эта война продлилась целых двадцать лет, до начала 60-х годов, и была одной из самых опустошительных войн, когда-либо протекавших на территории западной Грузии. Противники дрались с большим ожесточением и упорством. Помимо собственных сил они использовали также северокавказских варваров (гуннов, алан). Иранская и византийская армии пополнялись из центральных районов все новыми подкреплениями, шой раз очень внушительного размера (один из таких иранских отрядов насчитывал по видимому до 30 000 человек). Иноземцы, имевшие своей единственной целью захват Лазики, не гнушались никакими средствами — подкупами, подосланными

убийцами, изменой и вероломством. Положение лазов осложнялось тем, что, борясь только за свои собственные интересы, они не могли избежать очень значительных трений и разногласий со своими военными союзниками — византийцами, побуждаемыми совсем другими стремлениями и, к тому же руководимыми продажными, трусливыми и бездарными начальниками. В 550 г., перед боем с иранскими войсками лазско-византийских соединенных военных сил, как рассказывает тот же Прокопий, «лазы не считали возможным идти в строю вместе с римлянами. Они утверждали, что римляне, идя в бой, не подвергали себя опасности ни из-за родины, ни из-за родни; они же [лазы] принимают опасность ради детей, жен и родной страны. Так что они [лазы] должны будут устыдиться своих жен, если потерпят поражение от противника... Поэтому они очень хотели вступить в схватку с врагом первыми и одни, чтобы им не помешали в этом деле римляне, которые не были воодушевлены в опасной битве, подобно им [лазам]». Губаз, чрезвычайно обрадованный этими восторженными речами лазов, обратился к ним, отозвав поодаль от византийцев: «Не знаю, о мужи, нужно ли еще обращаться к вам с наставлениями для того, чтобы возбудить вас... никакой призыв не нужен тем, кто уже воодушевлен силою обстоятельств, что имеет теперь место среди нас. Ведь опасность угрожает женам, детям, родной стране, одним словом всему, из-за чего на нас и напали персы. Никто не уступит тому, кто силою отнимает у него имущество, ибо природа заставляет его драться за свое достояние... Пусть не исчезнет имя лазов. Не трудно, нам, мужи, бороться против мидян [персов], нам, которые часто побеждали в рукопашной схватке с ними»...

Другими препятствиями на пути борьбы лазского народа с врагами служили внутренние противоречия. Это были, во-первых, междуплеменные несогласия и противоречия, неизбежные для находившейся на ступени сложения раннефеодального общества многоплеменной Лазики, а во-вторых борьба между собой различно ориентированных местных групп знати и борьба некоторых групп этой же знати с царской властью. Иностранцы упоминают ряд знатных лазов, «изменников родины» (так их называют источники), которые входили в преступные сношения с врагами и выполняли поручения последних.

Военные действия лазов против Ирана развивались с медленным, но все возрастающим успехом, несмотря на большой вспомогательный отряд под командованием Нахорагана, присланный в Лазикку Хосровом. Вследствие военных неудач, Нахораган вскоре должен был вернуться во-свояси, а остатки его армии в 549 г. были изгнаны из Лазики благодаря, главным образом, храбрости и самоотверженности лазов. Лишь Петра еще оставалась в руках Сасанидов. В 550 г. Хосров прислал в Лазикку своего лучшего военачальника Хорнана с огромным вой-

ском, в том числе и с перешедшими на сторону Ирана алапами. Эта огромная армия, расположившаяся лагерем на берегу р. Цхенис-Цкали, в провинции Мухириси, была атакована соединенным лазско-византийским войском. Здесь-то и были произнесены приведенные нами выше замечательные речи лазских воинов и царя Губаза, исполненные глубокой преданности и любви к родине. Жестокий бой окончился полным поражением иранских войск. Хорнан был убит, большая часть его воинов погибла, оставшиеся были обращены в позорное бегство. Иранский лагерь попал в руки лазов и ромеев. Новый иранский полководец Набед попытался применить другую тактику, используя в своих интересах внутривластные отношения Лазики: свои взоры он обратил в сторону Абазгии.

Эта страна, как уже говорилось, еще в IV в. входила в пределы Лазики. По сообщению того же Прокопия Кесарийского, «абазги издревле были подданными лазов, но всегда имели своих природных двух князей, из которых один был поставлен в западной части, а другой — в восточной». Приблизительно к концу V в., когда Лазика отпала от Восточной Римской империи, последней удалось сохранить свое политическое влияние в Абазгии, имея в этой стране специфические интересы. В Питиунте и в Севастополе были размещены римские гарнизоны. С целью еще более упрочить свое политическое положение в Абазгии, Юстиниан I производит давление на абазгийских правителей, и знать и абазги принимают христианство, в самом конце 20-х или в начале 30-х годов VI в. (по одному сообщению, в 529 г.). Однако внутренние противоречия развивались здесь своим чередом. Власть абазгийских князей постепенно приобретала, благодаря преимущественно широко практикуемой ими работорговле, деспотический характер. Тирания приняла такие размеры, что по сообщению Прокопия, князь абазгов отымал у своих подданных красивых детей, превращая их в евнухов (кастрировали), и продавал их за большие деньги в Византию, а отцов убивали, чтобы обезопасить себя от их мести. Подобная власть была совсем неприемлема для абазгийской знати и она устраивает переворот: «абазги уничтожили обоих царей и решили жить свободно», рассказывает Прокопий. Как раз к этому времени вспыхнула большая война в Лазике. Сасаниды с самого же начала хорошо оценили значение абазгийских крепостей и уже при первом вторжении в Лазикку (542 г.) направили свои отряды для захвата Севастополя и Питиунта. Стоявшие здесь византийские гарнизоны, не надеясь на свои силы, ушли в море, предварительно разрушив крепости до основания. Это помешало обосноваться здесь иранским войскам и они вернулись обратно. Ко второму вторжению иранцев, под предводительством Набеда, в Абазгии царили уже новые настроения. Прокопий так рассказывает об этих событиях: после



ликвидации власти абазгийских князей, римские воины, посылаемые императором, очень часто стояли в их [абазгов] стране и они хотели подчинить эту страну власти римлян и устанавливали для них какие-то все новые и новые порядки. Вследствие этих насильственных абазгийцев погнали в совершенно невыносимое положение. Из страха стать рабами римлян, они опять поставили себе правителей, в восточной части — Опсита, а в западной — Скепарну... Из страха римлян они, в полной тайне, перешли на сторону персов». В наказание Юстиниан послал против абазгов огромное войско морем. Правитель Опсита собрал всех абазгов и решил дать достойный отпор византийцам. Другой же правитель Скепарна, находился в это время в Иране, у Хосрова, очевидно для политических переговоров. Главная масса абазгийских воинов собралась в приморской крепости, значительной по величине и считавшейся неприступной, по названию Трахея (из описания византийских источников явствует, что это современные Гагры) Когда превосходящие силы ромеев, осаждавшие Трахею с двух сторон, проникли внутрь города, они увидели, что абазгийцы укрепили каждый из домов, расположенных тут в большом количестве и стоявших очень близко один к другому. «Абазгийцы поднялись [на эти дома] и, защищаясь изо всех сил, осыпали врага сверху стрелами... из жалости к детям и женам и по причине безвыходности своего положения... Наконец, римлянам пришлось на ум поджечь эти дома; и действительно, они подожгли дома со всех сторон и вышли полными победителями из этого боя». «Победа» заключалась в том, что большая часть населения и защитников Трахеи «или обратились в пепел вместе с сожженными домами или попали в руки врагов. Римляне взяли в плен жен правителей со всем их потомством, городские же стены сравняли с землею и всю страну обратили в пустыню. Опсита все-таки успел уйти в кавказские горы и далее к гуннам.

Ясно, что абазгийцы, боровшиеся за свою свободу так же, как и другие племена и народы Грузии, приняли с определенной целью Набеда, «который занял со своей армией страну и отпавших от римлян лазов и абазгов». Но, как и в других случаях, иранцы хорошо понимали, что интересы коренного населения были противоположны их собственным, что абазгийцы только хотели использовать их против Византии. Этим и объясняется, что Набед, не доверяя абазгам, «взял в качестве заложников, шестьдесят детей из знатных родов» (Прокллий). Это сообщение указывает также на возросшее к этому времени общественное значение знати и в Абазгии.

За абазгами волнения вспыхнули и у ашшлов, живших между абазгами и лазами и издавна подвластных лазам. И тут с очевидностью проявилась воля местных племен отстоять до конца свою свободу против врага. Один знатный лаз, по дол-

жности магистр Тердет, бывший в вражде с лазским царем, предался иранцам и обманным путем ввел иранский военный отряд в очень важную апшилийскую крепость Цибель (это название сохранилось в современной «Чебельде», в районе которой и находилось древнее укрепление). Но апшилы-воины, возмущенные поступком иранского военачальника, пытавшегося оскорбить жену начальника апшилийского гарнизона крепости, перебили ночью своих непрошенных гостей до единого человека и «отпали от колхов, говоря, что колхи не пожелали оказать помощь апсилам, когда те попали в опасность от персов». Царь Губаз, однако, сумел уладить этот инцидент без боя и «апсилы опять стали подданными лазов». (Прокопий).

Решающее значение для дальнейшего развития войны имела Петра. Союзное войско еще раз осадило это укрепление в том же 550 г. После двухдневного ожесточенного боя Петра была взята. Большая часть иранских войск была перебита, часть взята в плен. Победители получили богатые трофеи — огромное количество военного снаряжения и пятилетний запас провiantа. Несмотря на такую победу, союзники еще не были, повидимому, в состоянии укрепить Петру, почему, по приказу стратега Бессы, городские стены были сравнены с землей.

Успокоившись на этом, Бесса, вместо того, чтобы закрепить достигнутые успехи и позаботиться об укреплении восточных границ Лазики, стал объезжать подвластные ему города в Понте и Армении и собирать дань. Беспечною ромеев воспользовался начальник иранских войск Мермерой, который вторично вторгся в Лазьку из Иберии и направился на Археополь, «главный и самый большой город в стране лазов». Войско Мермероя состояло почти исключительно из конницы и боевых слонов. Мермероя сопровождало, кроме того, 4 000 гуннов-савиров. Однако у стен столицы Лазики иранские силы понесли крупное поражение и отступили с большим уроном. Мермерой стал укрепляться в лучшей части Лазики — Мухириси и в одном из городов этого района Кутатисе (современный Кутаиси). Держа в своих руках один из важнейших путей Лазики, Мермерой сильно затруднял сношения с областями Лазики — Сванией, Скумнией (Лечхуми) и с значительным лазским укреплением — крепостью Ухимерионом.

В 552 г. между Византией и Ираном был заключен пятилетний мир, благоприятный для положения персцев в Лазике. В то же время приносящие элементы лазской знати снова сделались активными. Прокопий так объясняет это: «Остальные лазы, кроме царя Губаза, которые якобы страшно были притесняемы от римских воинов, в особенности же от римских военачальников, большей частью держали сторону персов не потому, что им нравились персы, а потому, что они желали избавиться от господства римлян и предпочитали зло, с кото-

рым еще не были знакомы. Один из знатных лазов иранской ориентации некий Феофоб передал иранцам крепость Ухимерион. Так как эта крепость господствовала над путями в Сванию и Скюмнию, то эти края тоже подпали под контроль Сасанидов. Таким образом, вся территория Лазики, от Мухириси до Картли, теперь находилась в руках иранцев. Укрепив также Шорапанскую крепость (Сарапанис), Мермерой стал как бы господином страны, а лазы с царем Губазом и ромеи оказались в очень стесненном положении. Несмотря на все, Губаз отверг предложение Мермероя, одобренное обильными обещаниями подчиниться иранцам или хотя бы уйти из страны, и стойко продолжал борьбу. Мелкие стычки не давали решающего перевеса ни одной стороне. Так остались безрезультатными две атаки иранцев против Археополя. В 553 г. бои происходили у сильно укрепленного г. Телефиса (современное село Талеби, на берегу р. Цхенис-Цхали, в Самтредском районе), в Несосе (современная Исула), у крепости Оногур. В этих боях византийцы проявили полную беспечность и трусость. В том же году однако Мермерой заболел и умер в Иберии в г. Месхита (современный Мцхета), и иранцы не могли использовать преимущества своего положения. Между тем взаимоотношения Губаза и византийских военачальников обострились. Губаз обвинял их в нерадении, глупости, трусости. Вследствие подобных жалоб Губаза Юстиниан строго наказал Бессу, а первым страстигом в Лазике назначил Мартина. Однако Губаз и о Мартине и о его помощниках был не лучшего мнения, называя их трусами и бездельниками. Введя в заблуждение Юстиниана ложным доносом о связи Губаза с Ираном, Мартин и его сообщники получили в 554 г. согласие на арест лазского царя и убили его, оправдывая свое преступление мнимым сопротивлением Губаза. Это вероломство «глубоко взволновало все лазское войско; лазы были объаты таким возмущением, что решили больше не соединяться с римлянами и не воевать вместе с ними. Когда лазы предали тело Губаза погребению, согласно своим обычаям, они не приняли участия в боях, как оскорбленные до крайнего предела и потерявшие славу своей родины», так рассказывает продолжатель Прокопия, Агафий Схоластик. Вслед за убийством Губаза и отпадением лазов, византийские войска потерпели позорное поражение у Оногура, несмотря на то, что трехтысячному иранскому отряду, как уверяет Агафий, противостояла огромная византийская армия в 50 000 человек. Между тем правители Лазики были чрезвычайно озабочены дальнейшей судьбой страны. В одном из ущелий они собрали народ для обсуждения вопроса о внешнеполитическом положении и дальнейшей ориентации: восстать ли против римского союзника и принять иранскую ориентацию или сохранить status quo. Тут было произнесено много горячих речей, но руководившие на-

родным собранием знатные лавы явно раскололись на две группы. Во главе первой группы стоял Аїет, давнишний враг Византии и сторонник Ирана. Прекрасный оратор, Аїет обратился к своим соотечественникам с пламенным призывом порвать окончательно с Византией. «Убийство Губаза есть проявление более обширного и старого плана римлян», говорил Аїет и уверял, что иранцы надежнее; «исчезло древнее достоинство колхов и отныне нам уже больше не господствовать над другими... Если мы это злодеяние оставим без внимания, они [римляне] не останутся от нас и будут еще больше бесчестить нас, пользуясь нашей пассивностью. Конечно, они к тем, кто подчиняется им, относятся еще более нагло и обычно с высокомерием смотрят на служащих им... Я желал бы, чтобы государство колхов имело бы свое прежнее могущество, чтобы оно не нуждалось в чужой и внешней помощи, чтобы как во время войны, так и во время мира оно полагалось бы только на самого себя. Но когда мы, по обстоятельствам времени, или вследствие превратностей судьбы, или по причине и того и другого, впали в такое бессилие, что стали подвластными другим, я думаю, лучше нам быть в руках тех, кто более благожелателен, кто нерушимо сохраняет добрые отношения со своими и с союзниками» ...Аїет призывал также отомстить за вероломное убийство своего царя и увлек было за собой все собрание, но вождь противной партии, Фартаз, человек пользовавшийся влиянием и уважением колхов. «лицо весьма почтенное и с манерами человека, вышедшего из простого народа», в искусно построенной речи призывал своих соотечественников «не дать себя увлечь горю и чувству обиды, не терять силу рассудка и способность выбрать наилучшее»... Фартаз утверждал, что убийство Губаза дело рук лишь Рустина и Мартина, что остальные стратеги и сам император к нему не причастны; что связь с Византией все-таки приемлемее, чем с иранцами; что роман никогда не примирится с разностью религиозных убеждений между шими и лазами; что фактически нет возможности изгнать их из страны и получить для этого реальную помощь от иранцев. «Не следовало бы отдаваться отчаянию и влиянию чувств. — говорил Фартаз, — и бежать подобно рабам, а следовало бы проинкнутъся сознанием свободы колха, мужественно перенести несчастье и не совершать ничего позорного и оскверняющего отцовские постановления»... Фартаз предлагал сообщить о случившемся императору, чтобы он принял соответствующие меры против преступников и, лишь в случае, если эта просьба будет отвергнута, обсудить целесообразность второго пути.

Мнение Фартаза восторжествовало. «Знатные и благородные люди народа» лавов, связанные своими экономическими интересами, как уже говорилось, с западными странами, сообщили Юстиниану обо всем происшедшем и просили как о наказании

убийц, так и об утверждении на лазском престоле, жившего в то время в Константинополе, Цатэ, младшего брата Губаза, «чтобы сохранить отцовские законы и древнюю царскую династию». Юстиниан, учтя момент, поспешил удовлетворить просьбы лазов. Преступники были арестованы, а вернувшийся в родную страну и принятый с грандиозными почестями Цатэ «взялся за приведение дел в порядок и управлял соплеменниками по своему желанию и по отцовским установлениям».

С наступлением весны военные действия в Лазике возобновились. Однако, византийские чиновники были несправимы. Один из них, Сотерих, которому императором была поручена задача денег северокавказским союзникам римлян, которая происходила ежегодно, вызвал своими действиями восстание мисимиев. Это племя, подвластное царю колхов (лазов), но имевшее свой особый язык и свои собственные законы, жило севернее апшилов, по верхнему ущелью р. Кодора. У мисимийцев возникло подозрение, что Сотерих хочет передать их укрепления, по названию Бухлей, аланам, занимавшим тогда пограничные с Егрии северные склоны Кавказского хребта. Через двух своих послов, знатных людей, они сообщили Сотериху: «Беззаконие задумал ты, стратиг, совершить по отношению к нам. Ты не должен позволить другим отнять у нас наше достояние, ни сам не должен хотеть совершить это. Если ты, в самом деле, не замышляешь этого, уберись сейчас же отсюда, расположись в другом месте и ты не будешь нуждаться в продовольствии: мы сами принесем тебе все. А тут ты не должен оставаться ни в коем случае; мы не допустим, чтобы ты тут мешкал и дожидался». За такие «дерзкие» слова Сотерих приказал избить палками послов. По понятиям свободолюбивого горца физическое оскорбление должно быть смыто кровью, а тут еще дело шло о чести и безопасности страны. В ту же ночь мисимияне «которые не могли перенести нанесенного оскорбления», перебили византийский отряд и убили Сотериха. Мисимийцы перешли на сторону Ирана. Это случилось в 555 г.

В том же году Нахораган во главе 60 000 иранской армии атаковал византийцев и их союзников гуннов-савилов в районе Археополя-Несоса. Но благодаря героизму одного колха, ставшего по принуждению проводником иранских авангардных отрядов, который сумел ускользнуть от иранцев и во-время предупредить об опасности ромеев, планы иранцев были расстроены, авангард попал в ловушку и потерпел жестокое поражение. Тогда Нахораган решил идти на город Фазис. Здесь произошел кровопролитный бой, в котором иранцы потеряли около 12 000 человек и вынуждены были поспешно отступить. Сам Нахораган ушел в Картли. Византийцы стали деятельно готовиться к экспедиции против мисимийцев, а в самой Лазике заняли тем временем Родополь. Превосходившие численностью иранцев

византийские отряды вторглись, в конце концов, в страну мисмийцев, и свирепствовали там: они не щадили даже детей, которых они бросали вниз со скал или пронзали копьями, подбрасывая вверх. Казалось что эта непокорная страна должна презраться в пустыню, однако мисмийцы напрягая все силы, предупредительной атакой разбили врагов и обратили их в бегство. В конце концов обе стороны решили пойти на примирение: мисмийцы дали заложников и возместили Византии ее материальные потери, зато «получили право жить опять по своему усмотрению в собственной стране и по старым, ныне возобновленным порядкам» (Агафий).

За поражение у Фазиса Нахораган был жестоко наказан — с него живьем содрали кожу. Хосров считал целесообразным предложить мир Византии; в 556 г. было заключено перемирие до окончательного соглашения, на условиях сохранения за обеими сторонами уже захваченных ими в Лазике пунктов. По-видимому, война более не была возобновлена, и в 562 г. в г. Даре Византия заключила мир уже на 50 лет.

По договору 562 г. Иран отказывался от своих притязаний по отношению к Лазике в пользу Византии. Спорным оставался лишь вопрос о стране сванов. Сваны с конца IV в. были подвластны царю лазов, который и утверждал в наследственной власти племенного князя (царька) или предводителя (гегемона) сванов. Царь лазов, кроме того, получал от сванов мед, воск, кожи и кое-что другое, но и с своей стороны он снабжал сванов необходимыми продуктами, в частности — хлебом. Экономически сваны уже с древнейших времен зависели от плоскостных районов Лазики. Когда Лазика стала ориентироваться на Иран, сваны не проявили к этому сочувствия и начали самостоятельную политику. В это время временно прекращается зависимость сванов от лазского царя, которая однако при царе Губазе опять восстанавливается. Но в 50-х годах VI в. во время несогласий царя Губазы с византийскими стратегами, лазы, за недостатком хлеба, прекратили свою ежегодную помощь сванам продовольствием. Разгневанные этим обстоятельством, как рассказывает историк Менаандр, сваны изгнали из своей страны византийские военные отряды и пригласили иранцев. В действительности нужно думать, что сваны, подобно другим племенам Лазики, заботились о сохранении свободы своего народа и искали в иранцах лишь временную внешнюю помощь. Во всяком случае иранцы проникли в Сванию и уходить оттуда не хотели. Со своей стороны Византия не стремилась отказаться от этой страны, прекрасно понимая ее роль для обороны Лазики и учитывая значение сванских перевальных путей, по которым переправлялись также товары с Северного Кавказа в приморские пункты, в частности — рабы, возможно также и шелк. Так как ни одна сторона не хотела уступить, то вопрос

о Сваннии остался открытым. Вопрос об уступке Сваннии, хотя бы ценою денежного вознаграждения, поднимал перед Хосровом и император Юстин II в 565 г., но безрезультатно, точно также безрезультатно ставили этот вопрос перед императором некоторое время спустя и иранские послы. Сванский вопрос, ставший одной из главных проблем взаимоотношений Византии и сасанидского Ирана, как видно, был окончательно решен в пользу Византии в 575 г. или около этого времени, когда византийские войска вторглись в Сваннию, «взяли в плен царя племени сванов» и опять «подчинили эту страну власти римлян».

В 572 г. иберы, воспользовавшись вооруженным выступлением армян против Ирана, под предводительством Гургена также отпали от поработителей Картли и примкнули к Византии. Армяно-грузинское восстание положило начало новой византийско-иранской войне, которая продолжалась целых двадцать лет, хотя и постоянно прерывалась мирными переговорами. В 573 г. армянам, продолжавшим борьбу, помогали колхи, абазги и аланы (Феофан). В ближайшие годы Византия распространила свое влияние и на значительную часть Албании. Но и здесь продажность и нерадение византийских полководцев, послужившие причиной между прочим сильного брожения среди воинов местных византийских гарнизонов, дали возможность иранцам снова занять Персармению и вернуть себе часть (юго-восточную) Картли. Иранцы были так ненавистны коренному населению страны, что это последнее спасалось бегством из занятых иранцами районов. Так было, например, в областях Армении — Багреванде и Тароне. Однако иранцы хорошо понимали, что для удержания этих стран нужны были более широкие мероприятия, в частности, завладение главной византийской крепостью в южном Закавказье, г. Феодосополем, и продолжали войну, которая истощала обе стороны. В 576/7 г. начались мирные переговоры, одним из главных предметов которых был вопрос об Иберии и Персармении. Иран настойчиво требовал оставления Византией этих стран и выдачи укрывавшихся в византийских провинциях иберских и армянских повстанцев. Император Юстин II готов был выполнить это требование, поскольку был уверен, что Сасаниды ни за что не откажутся от Иберии и Персармении вследствие экономического значения этих стран для Ирана. Вместе с тем Юстин II требовал, чтобы тем из иберов и персарменийцев, которые этого пожелают, было дозволено оставить свои земли и выселиться в византийские пределы. Официально Юстин мотивировал это требование клятвенным обещанием императорского правительства, данным грузинским и армянским беглецам об их защите. Было скрыто только, что император обещал также принять все меры, чтобы отослать обратно их родину. Шахан-шах, удовлетворенный от-

казом константинопольского правительства от Персармении и Иберии, притворно соглашался с требованием Юстиниана. Хосров знал, как сообщает Менаандр, «что помимо малочисленных правящих лиц, руководивших восстанием, ни один персарменец и ибер не ушел бы [подразумевается навсегда] в чужую страну, вследствие любви к родине, которая от природы укоренена в людях». Однако соглашение не состоялось, и Иберия повидимому опять оставалась недоступной для Сасанидов. В 579 г. переговоры были возобновлены на тех же условиях императором Тиберием, однако столь же безрезультатно. В 580 г. опять были начаты переговоры вследствие неудач византийских войск в Иберии и Двине; условия император выставлял старые, по соглашению и теперь не состоялось. Таким образом, политические и дипломатические отношения оставались неустойчивыми, но фактически влияние Сасанидов в Закавказье падало неуклонно. Внутренние неурядицы в Иране тоже способствовали этому. Наследовавший сасанидский престол Хосров II Парвез, после убийства его отца возмущившимся полководцем Бахрамом Чубином, вынужден был бежать к византийскому императору. Император Маврикий помог ему вернуть отцовский трон, за что и получил от Хосрова Парвеза в 591 г. большую часть Армении и часть Иберии (до Тбилиси). В отношении Картли это означало лишь формальный отказ от старых иранских претензий, потому что фактически Иран уже не пользовался сколько-нибудь значительным влиянием в стране. Собственно говоря, в этот момент Картли была предоставлена самой себе, так как византийское влияние тут еще было очень слабо.

Приблизительно к этому времени следует повидимому отнести замечательное сообщение древнейшей грузинской летописи «Мокцевай Картлисай» — «Обращение Картли», источник IX в. в основе которого лежит более древний источник середины VII в. В летописи говорится о том, что собралась Картли и «учинили эриставом Гуарама». Есть основание рассматривать это известие как сообщение о собрании всей картлийской знати, которая выдвигает своего представителя в качестве главы государства, создавая тем самым свою собственную государственную организацию. Это был аппарат классового принуждения молодого класса феодалов, который не мог в свое время ужиться с самодержавными тенденциями старых картлийских царей. Вместе с тем, необходимость такой политической формы, которая с одной стороны, в отличие от прежней, предоставляла бы нужную свободу развития раннефеодальным образованиям, а с другой стороны, осуществляла бы возможность хотя и слабых, но неизбежных сношений и связей между ними, теперь была удовлетворена.



Непомерные тяготы иранского владычества в Картли создали здесь такое положение, что еще в 30-х годах VI в. «иберы не подчинялись персам добровольно, а с большим подозрением и недоверием они [иберы и персы] относились друг к другу». Тут речь идет очевидно о широких народных массах. Верхушка картлийской знати в то же время находится в союзе с завоевателями. Однако дальнейшее развитие иранского режима в Картли так же, как и в остальных закавказских странах, все больше и больше отталкивало от поработителей даже эти группы высшего слоя знати. В соседней Армении этот процесс совершился несколько раньше, чем в Картли, — причины были того же порядка, что и в Армении. Все возрастающая дань, бесконечные войны, бесчинства сасанидских военных и гражданских властей втягивали и знать в общенародное освободительное движение, причем конечно эта раннефеодальная знать пыталась использовать это движение в своих собственных интересах.

Силы для борьбы против Ирана в стране были налицо. Византийские, армянские и грузинские сообщения рисуют Картли этой эпохи как очень богатую страну. Дальнейшее развитие сельского хозяйства, ремесленной промышленности и торговли указывает на рост производительных сил страны.

Характерным для состояния хозяйства Картли во второй половине VI в. является сообщение Менаandra по поводу византийско-иранских переговоров в 567 г. Менаандр утверждает, что «император был готов уступить персам Персармению и Иберию, ибо хорошо знал, что персы ни в коем случае не откажутся от этих стран, даже если бы персидские дела вовсе расстроились и погибли... Персидский царь был рад, что римляне отказывались от Персармении и Иберии... В то же время он надеялся по окончании войны упорядочить дела Персармении и Иберии. Эти земли были ведь очень плодородны и давали большие доходы». На плодородие земли и интенсивный характер сельского хозяйства указывают и византийские источники, которые рисуют Иберию основной продовольственной базой для громадных (по масштабам того времени) иранских военных отрядов, оперирующих в Египте в VI в. Из Иберии получали они, в частности, хлеб. О том же говорит Прокопий в своем сообщении об одном из иберских племен — месхах, живших в южной части Картли, в верховьях р. Куры: «...подвластные издавна иберам месхи... обитают в горах; месхийские горы не скудны и не лишены плодородия, а напротив того, полны всяких благ, так как месхи являются искусными земледельцами и там имеются также виноградники». Месхия действительно горная страна. И если в

такой довольно высокогорной зоне существовали «искусное земледелие» и столь высокая сельскохозяйственная культура, как виноградарство, то в плоскостных, равнинных районах внутренней Картли сельское хозяйство должно было стоять и, несомненно, стояло на еще более высоком уровне. Характерными для этого района, с данной точки зрения, являются сообщения о широком развитии ирригации, в частности о возникновении такого крупного сооружения, как Руставский оросительный канал (ниже Тбилиси, по Куре).

Соответственного развития достигли общественное разделение труда и обмен. В Картли данной эпохи были развиты многие ремесла, сосредоточившиеся большей частью в городах. В таких городах, как Мцхета, ремесленники жили довольно значительной массой. Из сообщений об общих религиозных празднествах и ритуалах этих ремесленников, можно предполагать и о существовании ремесленных корпораций.

Число городов за это время тоже значительно выросло. За Тбилиси, получающим к этому времени, повидному, первенствующее значение, следовали Мцхета, Уджарма (в Кахетии), Рустави, Болниси, Манглис и другие.

О сравнительном богатстве этих городов свидетельствуют как сохранившиеся в некоторых из них замечательные памятники материальной культуры, так и указания письменных источников. Так албанско-армянский историк Моисей Каланкатуйский, хорошо осведомленный о событиях эпохи, называет Тбилиси «познеженным, торговым, славным великим городом» и утверждает, что когда хазары взяли Тбилиси в 627 г., они принялись грабить его сокровищницы. «Все множество воинов приходило к своему повелителю тяжело нагруженное и приносило горы награбленного. Они набрали столько, что глаза уставали смотреть на бесчисленные золотые и серебряные таланты. Нельзя выразить языком, сколько они взяли церковных сосудов и убранства, украшенных драгоценными камнями». Впоследствии албанская знать видела в своей стране, на хазарских пирах, позолоченные серебряные чаши и сосуды, захваченные в Тбилиси.

Картлийские города вели торговлю главным образом с южными странами. По сообщению Прокопия, в столице Армении, г. Двине, «живет и промышленяет много торговцев, так как сюда ввозят товары из Индии, из соседней Иберии и почти из всех стран, подвластных персам и римлянам народов» ...Торговые сношения Картли с Арменией действительно были настолько значительными, что когда в самом начале VII в., вследствие церковного разрыва между этими двумя странами, возникли страшные раздоры и вражда между грузинскими и армянскими церковными правящими кругами, армянский католикос, в специальном окружном послании, категорически запретил своей пас-

тве какие бы то ни было сношения с грузинами в религиозно-ритуальной сфере, в еде, в дружбе, в брачных связях; лишь одно исключение из этого запрета делал владыка армянской церкви — «можете торговать с грузинами, как с евреями», — писал он. С расширением торговых сношений увеличилось и количество денег, находившихся в обращении. Показателем в этом отношении тот факт, что с 80-х годов VI в. в Картли начинается чекан местной монеты, впервые (насколько это нам пока известно) с грузинской легендой (надписью).

В то же время идет процесс концентрации земельных владений. Земля становится предметом отчуждения. Земледельческие права сосредоточиваются в руках общественного меньшинства — феодализирующейся знати. Происходит это как чисто экономическим путем, так и в особенности внеэкономическим, путем применения прямого насилия.

От этой эпохи сохранился чрезвычайно важный документ, удостоверяющий факт продажи земли, найденный в дер. Цхисе (Месхия, нын. Ахалкалакский район) — это крестный камень с надписью, говорящей о постановке камня на купленной земле; надпись датируется началом VII в.

Позднейшие источники, например Джуаншер (XI в.), говорят о земельных дарениях в пользу церкви уже в IV-VI вв. К началу VII в. относится ярко описанный источниками эпизод упорной борьбы из-за земли, пожертвованной Шю-Мгвимскому монастырю, секуляризировать которую пробует светский глава Картли. Монастырь в конце концов побеждает и получает обратно свою землю с дополнительными «селами» и «агараками». Легко представить насколько более жестокие формы должна была принимать борьба из-за земли между феодализирующейся знатью и «цврили эри». Создание своего собственного государственного аппарата для подавления сопротивления «цврили эри», в условиях, когда использование для той же цели иранской административной машины уже невозможно, становится актуальной политической задачей картлийской земельной аристократии. Именно с этой целью вступают верхние картлийской знати в борьбу против Ирана.

Известие «Обращенная Картли» о Картли, «учинившей» после свержения господства Ирана в 591 г. новую власть, имеет в виду конечно грузинскую знать, воспользовавшуюся плодами победоносной народной борьбы за свободу и независимость.

Сохранившаяся на армянском языке переписка по церковному вопросу между грузинскими и армянскими правящими кругами, важный документальный источник эпохи, удостоверяет, что, как фактически, так и формально, истинными вершителями политических и церковных судеб Картли были «мтавары и вся знать». Для осуществления относительной централизации

политической власти, находившейся в руках этой знати, последняя и «ставит», «избирает» из своей среды, как первого среди равных, главу новой политической организации. Этот глава молодого картлийского ранне-феодального государства, которому знать лишь доверяет суверенную власть, вначале носит титул «эрисмтавар» или «эриставта-мтавар». Сообщение «Обращения Картли» о титуле «эристав» должно быть приписано искаженно позднейших переписчиков. Термин эристав как по происхождению, так и по дальнейшему значению на протяжении всей истории феодальной Грузии, преимущественно (за малыми исключениями) означал правителя, вначале «орудие народной воли», народного функционера, «главу народа», а потом царского, — гражданского и военного — чиновника. Термин же «мтавар» очень рано получает преобладающий политический оттенок приблизительно соответствующий древнерусскому «князь». Характерно, что уже в древнейших грузинских переводах евангелия (IV-V вв.) понятие «правительство» передается через слово «мтавароба» (мтаварство). Понятно поэтому, что глава нового государства получает в отличие от обыкновенных эриставов, титул эрисмтавара — князя, правителя эри — народа.

Рождение нового государства было ознаменовано и осуществлением одной из основных прерогатив политического суверенитета — чеканом своей собственной монеты (в 80-х годах VI в.). Вскоре эта монета, впервые получающая грузинскую легенду, уже выпускается от имени картлийского эрисмтавара, обозначающего на монете свои инициалы. В этом факте уже сказалось рано проявившееся стремление картлийских эрисмтаваров к увеличению объема своих прав.

Длительная и жестокая социальная и политическая борьба, протекавшая на территории Грузии в VI в., облекалась и в идеологические формы. В соответствии с характером эпохи, это были преимущественно формы церковно-религиозной идеологии и политики. Как местные общественные силы и группировки, так и силы извне весьма охотно прибегали к этому оружию борьбы.

Для восточной Грузии — Иберии особенное значение имела активная религиозная политика Сасанидов. В VI в. она, в основном, направлена к преследованию местного грекофильствующего халкедонитства или днофизитства и к покровительству монофизитов. Сущность иранской политики в данной сфере прекрасно выражена древнегрузинским писателем Арсением, который рассказывает о шахан-шахе Перозе (457-484 гг.) следующее: «принуждал царь Пероз армян, дабы они служили вере Нестора безбожника», когда же армяне отказались выполнить это требование, Пероз открыл все свои карты: «тогда же царь обратился к другой махинации [хитрости, коварству] и открыл свое намерение отколоть [армян] от греков, и напра-

вил [к армянам] вестников, мол: делайте одно из двух — или выберите [себе] веру из всех вероисповеданий сирийцев, кроме веры «мелькитов», которые по вере суть греки, или оставьте страну нашу и бегите от нас». Сирия действительно была очагом антигреческих, антиправительственных вероисповеданий христианской церкви. Вера мелькитов — вероисповедание, пользовавшееся покровительством Византии, и была главным предметом преследования со стороны Сасанидов. При активном содействии иранских завоевателей бразды правления в Картлийской, армянской и албанской церквях перешли в руки монофизитов. Вместе с тем в политических целях Сасаниды проводят организационные мероприятия, которые должны были координировать действия этих церквей, находившихся в пределах Сасанидского государства. Уже в 506 г. конечно по инициативе завоевателей был созван объединенный собор всех трех упомянутых церквей, на котором монофизитский толк и был объявлен единственным «православным» вероисповеданием. На соборе были вероятно также решены и организационные вопросы. Форма организационных связей данного периода между картлийской, армянской и албанской церквями в данный период еще плохо изучена. Для освещения других, чисто идеологических мероприятий, направленных к той же цели, материалов больше. Так в интересах Ирана его агенты создают, по всем вероятностям именно в VI в., легенду об общем источнике происхождения христианства во всех закавказских странах, легенду о том, что кавказские народы крещены неким Григорием Парфянином, иранцем по происхождению, и его сотрудиниками. На той же почве возникает и легенда о происхождении из одного источника всех закавказских национальных алфавитов.

Параллельно Сасаниды пытались проводить там, где это только оказывалось возможным, и промазденистскую политику: ренегатов маздензма жестоко преследовали, обычно их подвергали смертной казни, кое-где делались также попытки насильственного обращения в маздензм, официальную религию Сасанидского государства.

Падение политического значения Ирана в Закавказье естественно сопровождалось и крушением церковной гегемонии монофизитов.

Уже в 574 г., т. е. тотчас же после восстания Гургена (572 г.), в Картли, согласно сообщению одного источника, преобладают халкедониты. Во всяком случае к концу VI в. в Картли окончательно восторжествовали диофизиты, при прямой поддержке византийского правительства. В соседней Армении, находившейся ближе к Ирану и дольше остававшейся под влиянием последнего, еще держались монофизиты. Это обстоятель-

ство послужило причиной распрей и раздоров между правящими церковными кругами Картли и Армении. В 608/9 г. эта борьба закончилась церковным разрывом между двумя соседними странами.

Эта церковная и религиозная борьба сопровождалась безжалостным гонением противников. бесследно истреблялось все литературное достояние и наследие противников, а порой уничтожались и сами носители противоположных взглядов. Так как смена противоположных группировок у кормила церковного управления происходила не так уж редко, то и урон грузинской литературы за этот период чрезвычайно велик: большинство произведений не сохранилось вовсе, а сохранившиеся несут явные следы многократной, часто совершенно их искажающей переделки и редакции.

Исторически грузины имели два алфавита — церковный (хуцური) и светский (мхедрули). Церковный, в свою очередь, распадался на заметно различающиеся между собой заглавное (мтаврული) и строчное (нухური) письмо.

Древнейший сохранившийся памятник грузинского письма — надпись на болнисском храме, датированная 20-м годом царствования сасанида Пероза и относящаяся, таким образом, к 70-м годам V в. В последующие века число этих надписей становится все больше. К VI в. относятся бесспорно и некоторые рукописи, сохранившиеся в палимпсестах. Древнейшая датированная грузинская рукопись, «Синайский многоглав», относится к 864 г.

Как и во всех христианских странах, история христианской литературы в Грузии начинается с переводов церковных книг. Уже в IV и V вв. на грузинский язык были переведены четвероглавы, некоторые книги ветхого завета и др. Язык этих переводов отличается чрезвычайным богатством и классической законченностью своих форм и влияет на всю последующую грузинскую литературу феодального периода. Имея некоторые специфические черты (из них отметим так наз. ханметоба, присутствие глагольного префикса «х», вовсе исчезающего, примерно, с VIII в.), этот язык претерпевает значительные изменения лишь с расцветом светской литературы XII в.

На этом же языке написан древнейший из сохранившихся до наших дней памятник оригинальной грузинской литературы, — «Мученичество Шушанки», автором которого считается придворный священник Шушанки Яков Цуртавский, и который датируется 70-ми годами V в. Это блестящее литературное произведение, в высокохудожественном, строгом и исполненном чувства меры стиле повествующее о событиях жизни жены картлийского пшпалаша Варскена, принявшего по политическим соображениям маздеизм и замучившего непокорную Шушанку, вместе с тем, является замечательным исто-

рическим источником, отражающим общественные отношения и быт Картли второй половины V в.

Пристальное изучение грузинской церковной, как переводной, так и оригинальной, письменности IV-V вв. приводит к незыблемому убеждению, что возникает она не на пустом месте, а на обогащенной древнейшими мощными литературными традициями почве.

В области материальной культуры и искусства сохранившиеся памятники свидетельствуют о том, что несмотря на все превратности судьбы, несмотря на бремя зависимости от иноземцев и постоянные войны, замедлявшие естественное развитие отдельных районов, грузинский народ все же находил время и для широкого полнокровного творчества.

Памятники этого творчества явно распадаются на две группы, причем позднейшая совпадает во времени с окончательной победой в Картли феодальных отношений. Так в церковной архитектуре, если для первого периода господствующим типом является базилика, представленная такими величественными памятниками, как Болнисский спон (построен во второй половине V в.), Урбниси, Цхаростави и многие другие, то во втором периоде преобладает новый тип — крестово-купольное строение с многогранным барабаном. Этот тип начинает развиваться с VI в., и чрезвычайно знаменательно, что его лучший представитель — Михетский Джвари (церковь креста у устья р. Арагвы, описанная Лермонтовым в «Мцыри»), возникает именно в начале VII в., т. е. в период оформления ранне-феодальной государственности в Картли. К этой же категории памятников относятся величественный, поражающий зрителя, храм в Цромии (построен в первой половине VII в.) с замечательной древней мозаикой, храм в Атени, древнейший храм в Дранде (Абхазия) и многие другие.

Отражение этих двух, старой и новой, эпох мы видим также и в памятниках светского зодчества. Так, например, крепостные сооружения этих двух периодов четко различаются по своим архитектурным признакам. Образцом крепостного сооружения древнего периода может, например, служить Уджарма (на Гомборском шоссе), центр Кахетии в V и VI вв., с довольно хорошо сохранившимися городскими стенами, сложенными из тесанных квадратов.

## ЧАСТЬ IV, ГЛАВА II\*

### § 7. АРАБЫ В ГРУЗИИ

С конца 20-х годов VII в. до середины того же столетия Грузия пользовалась некоторым спокойствием. Страна росла и крепла; расширились связи между западной и восточной груп-

\* ვ. ღონღუასთან თანავტორობით (რედ.)

памн грузинских племен, между Егриси и Картли; влияние Картли проникало теперь в Егриси более мощным потоком, чем раньше. Но уже в 40-х годах VII в. на историческом горизонте Грузии появляются с юга грозные тучи. Это были новые завоеватели арабы, успевшие к этому времени захватить не только Сирию и Месопотамию, но и большую часть Ирана и часть Армении. Первый арабский отряд, под начальством Хабиба ибн-Масламы, явился в Картли в 642-643 г., но потерпел неудачу и вернулся обратно ни с чем. Но в 40-х годах арабы ограничивались лишь набегами, и страна подчинялась большей частью верховной власти византийского императора. Положение меняется с начала 50-х годов. В это время, по армянским сообщениям, феодальные княжества центрального и восточного Закавказья ориентируются уже на арабов: в 652 г. правитель Армении, князь Картли, Албании и Сюнии отходит от византийцев и вступает в связь с арабами. Император Константин III вынужден послать против ослушников карательную экспедицию, которая добилась лишь частичного восстановления престижа империи в Закавказье. Картли повидимому вернулась к старым отношениям с Византией, но не надолго. В 653 г. арабы сумели упрочить свою власть в Армении, перетянув на свою сторону большую часть армянских нахараров. Весной 654 г. арабы жестоко побили византийцев и взяли Феодосиополь (Эрзерум). Византийский полководец и правитель Армении Мавриан бежал в Картли. В конце 654 г. или в 655 г. тот же Хабиб ибн-Маслама пошел на Картли, преследуя Мавриана и его укрывателей, а также с целью покорить эту страну. Грузины сочли для себя невозможным принять бой. Посол картлийского патрикия встретил Хабиба, поднес ему подарки и от имени своего князя изъявил желание заключить мир. Этот шаг картлийских правящих кругов определялся, с одной стороны, убеждением в возросшей силе арабов, а с другой стороны, не только отсутствием достаточной заинтересованности в связях с Византией, но и прямыми антивизантийскими настроениями, проявившимися еще в 652 г. Вынужденная замена одного главы другим в конце концов казалась, очевидно, довольно безразличным делом. Хабиб был удовлетворен актом картлийского эрисмтавара: подарки были отнесены за счет будущей дани, а Картли была дана охранительная грамота, определявшая права и обязанности обеих сторон, но в основном воспроизводящая старый договор 645 г. Согласно этому договору: 1) арабы обещали свободу вероисповедания, 2) население Картли должно было платить «джизнию» в размере одного динария с каждого двора, 3) обе стороны обязывались не изменять искусственно наличного количества дворов плательщиков, — грузины лишались права объединять их, арабам запрещалось их делить, 4) население обязывалось помогать советом или вооруженной



силой мусульманам против их врагов, а также оказывать содействие и предоставлять кров и пищу нуждающемуся мусульманину и провожать отставшего до ближайшей арабской стоянки, 5) принявшие ислам объявлялись «братьями» завоевателей и тем самым освобождались от платежей, 6) арабы гарантировали личную безопасность. Грамота содержала еще ряд более мелких пунктов. Относительная скромность требований, предъявляемых арабами к подчиненным странам в начальном периоде их завоеваний, объясняется тем, что они не располагали еще силами, необходимыми для более интенсивного угнетения народов и благоразумно шли на различного рода сделки и договоры с ними.

Едва ли, однако, установленные этим актом отношения длились долго или оставили значительный след в жизни страны. Внутренние междоусобицы и борьба за власть халифа в 657-661 гг. в корне расшатали положение арабов в Закавказье. По армянским сообщениям, еще до июня 656 г. армяне отложились от арабов и опять перешли на сторону Византии; примеру армян последовали князья и народные массы Албании и Сюнии и все те, которые во времена господства персцев в фискальном отношении были приписаны к Атрпатакану. Каргли раньше других должна была отпасть от арабов. Возможно однако (для данного периода источники весьма скудны), что в 70-х годах арабы сумели частично восстановить здесь свое влияние, потому что как сообщает армянский историк Гевонд, в 676 г. армяне, грузины и албаны, воспользовавшись внутренними затруднениями халифата, отказались платить дань арабам. А по византийским известиям (Хронограф Феофана), в 686 г. император и халиф согласились (в одном из пунктов мирного договора этого года) делить поровну дань поступавшую с Кипра, Армении и Иберии. Если в этом сообщении ничего не говорится о том, от кого же конкретно зависели эти страны в данный момент, то оно во всяком случае указывает на неустойчивость и неопределенность политического положения. Действительно, в том же году, по приказу императора Юстиниана II, византийский полководец Леонтий истребил военные силы арабов в Закавказье и подчинил своей власти эти страны, в частности — Иберию (Феофан). Изгнание арабов было делом прежде всего местного населения, боровшегося за свою свободу против насильников, что явствует, например, из сообщения армянского летописца Иоанна Католикоса (последний имел в виду, нужно думать, то же событие, о котором рассказывает Феофан), а именно, что «грузинский князь Нерсе изгнал некоего Барабу, начальника стоявшего в Армении арабского войска, жестоко сокрушил и рассеял [войско Барабы] и обратил его в бегство».

Неустойчивость положения в странах Закавказья в это время объясняется также и активностью хазар, которые к этому моменту начинают играть доминирующую роль на Северном Кавказе. С конца VII в. хазары нередко проникают с целью грабежа и южнее Кавказского хребта. В 689 г. хазары совершили опустошительный набег на Картли, Албанию и Армению и истребили местных князей и правителей. Но в самом конце VII в. в Закавказье повидимому снова устанавливается политическое влияние арабов и даже в большем объеме, чем раньше. Если в частности в Грузии до тех пор арабы заботились лишь об овладении Картли, да и то по преимуществу равнинной, то теперь они уже проникают в западную Грузию, пользуясь антивизантийскими настроениями и поддержкой правящих слоев Лазики. Немалую роль здесь сыграла и анархия 695-717 гг. в Византии после переворота 695 г., выразившаяся в ослаблении центральной императорской власти и усилении центробежных стремлений в отдельных областях и городах империи. В 695 г. Юстиниан II был свергнут с престола и сослан в Херсонес. Но после этого переворота не сенаторская знать, а армия и флот начинают распоряжаться императорским престолом. В 697 г. патрикий Лазики, Сергей (или Георгий), сын Барнукия, восстал против византийцев и передал свою страну арабам. В начале VIII в. значительная часть западной Грузии находится уже в руках арабов. Так в 705-711 гг. арабы сидят в столице Лазики, г. Археополе, и в некоторых крепостях по Кодорскому ущелью. В Картли арабы в это время сидели довольно прочно, что видно из того, что в 704-705 гг. в Тбилиси они чеканят монету.

Придавая большое значение Лазике, как халифат, так и Византия, посылали туда дополнительные, довольно значительные военные подкрепления; однако в конце концов арабы не могли удержаться в Лазике и вынуждены были уйти оттуда. Арабы встречают упорное сопротивление даже в Картли еще в начале VIII в. и несколько раз проходят по стране с огнем и мечом. Так, приблизительно в 723-725 гг., по Картли, в порядке военной экспедиции, прошел Джаррах ибн-Абдаллах, посланный халифом со специальным заданием против хазар. Правители Картли предьявили Джарраxu грамоту Хабиба ибн-Масламы; Джаррах ее возобновил, внося туда некоторые новые пункты. Но экспедиция арабов на Северный Кавказ кончилась страшной катастрофой: Джаррах погиб со всем своим войском в бою с хазарами; Картли снова почувствовала себя свободной. Но в последующие годы арабы снова повторно совершают набеги на Картли. Так в 728-729 гг. (в 110 г. хиджры) Картли опустошил, истребив часть населения, известный арабский полководец Маслама; вторично он явился в Картли с

той же целью в 731-732гг. (в 113 г. хиджры). Несмотря на эти опустошительные набеги, грузинский народ держал себя попрежнему независимо и оставался непокорным. Столь длительное и упорное сопротивление вызвало ту злобу и жесточенные, с какой в Грузию явился очередной укротитель, Мерван ибн-Мухаммед (впоследствии халиф), прозванный грузинами «кру» (глухой) за свой неумолимый и беспощадный характер. В 736-738 гг. Мерван прошел по всей Грузии, сея на всем протяжении своего пути смерть и опустошение. В восточной Грузии была разрушена, по данным грузинских летописей, большая часть городов и крепостей: так, в частности, навсегда был разрушен древний город и первая столица Картли — Армаз. Узнав, что члены картлийского владетельного дома укрылись в западной Грузии точно так же, как это делали и их далекие предки за много веков до того, Мерван перевалил через Сурамский хребет, разорил Егриси и, в частности, ее столицу, «трехградную» крепость Цихе-Годжи (Археополь), прошел, разрушив ее предварительно, через Клисурскую ограду (у современной железнодорожной станции Келасури, в Абхазии), опустошил города Апшили, Цхуми (нынешний Сухуми) и осадил Анакопскую крепость.

Это было одно из самых больших опустошений, когда-либо испытанных Грузией. Не даром поход «Мурвана-Кру» оставил память о себе в народе до наших дней. В западной Грузии арабы удержаться не сумели, но в Картли сопротивление народа было сломлено надолго. С конца 30-х годов VIII в. в Картли устанавливается более или менее прочный арабский режим вплоть до конца столетия.

Во главе управления Картли стоял эмир («амира»), имевший постоянную резиденцию в Тбилиси. Эмир совмещал в своих руках военную, гражданскую и судебную власть и опирался на подчиненные ему гарнизоны, расквартированные по важнейшим стратегическим и административным пунктам страны. Главный арабский отряд стоял в Тбилиси. Вначале арабы сохранили власть картлийского эрисмтавара, подчинив его эмиру и возложив на него, повидному, функцию собирания арабской дани и обеспечения поставки обязательных военных отрядов. Тбилисский эмират первоначально включал в себя всю Картли, но с конца VII в. он начинает неуклонно уменьшаться в своих пределах.

Арабы в Картли, как и в других завоеванных странах, были заинтересованы, главным образом, в собираемой с покоренного населения дани. В VIII в. Картли платит дань как в виде джизии (подушной подати), так и в виде хараджа (поземельной подати). Как и джизия, так и харадж ко второй половине VIII в. достигают чудовищных размеров. К тому же джизия из подворной подати была превращена в поголовную. Невероятные насилия и беззакония арабских чиновников, военные пос-

тои, экзекуции и репрессии арабских властей в ответ на сопротивление населения, значительно превысили аналогичные явления самых мрачных времен иранского владычества. Однако самое тяжелое лихолетье для закавказских стран, в частности — для Картли, наступило с середины VIII в., при Абассидах. Иоанн, сын Сабана (Сабанисдзе), грузинский писатель конца VIII в., в ярких красках описывает мучения своих соотечественников, «правоверных [грузин], поработанных насиллем, скованных нуждой и нищетой, как железом и под их [арабов] данью истязаемых и изможденных». Нужно думать, что насилия арабов в Картли ничем не отличались от их действий в Армении, о которой мы имеем для этого времени больше сведений. Арабская дань в Картли, как и в Армении, взималась главным образом в денежной форме. Главная тяжесть арабского владычества и заключалась именно в этой дани и сопровождавших ее насилиях, а также в ограничении политических свобод, а не в религиозных преследованиях, как ошибочно утверждали некоторые историки. В религиозной сфере арабы проявляли, наоборот, достаточную терпимость, жестоко преследуя лишь своих собственных ренегатов, и скорее даже заботились о том, чтобы не уменьшать числа плательщиков, вследствие перехода их в ислам (принимавшие ислам освобождались от государственных платсжей).

Но чем тяжелее становилось иго арабского владычества, с тем большей силой подымалась грозная волна народного гнева. Как в свое время против Рима и Ирана, так и против новых захватчиков крепла ненависть, которая теперь проявляется в еще более ярких формах, чем в прежние века. Выразителем этих народных настроений и устремлений в литературе и явился замечательный литературный и общественный деятель, Иоанн, сын Сабана (Сабанисдзе), написавший в 80-х годах VIII в. «Мученичество Або Тбилисского», одно из лучших произведений древнегрузинской письменности. Темой этого жития является подвиг Або (Хабиба), служителя картлийского эрисмтара Нерсе. Этот, по словам «Жития», природный араб, «грамотный по-арабски», прибыв вместе с Нерсе из Багдада в Тбилиси юношей 17-18 лет и живя «в царственном доме великого эристава Нерсе», испытал влияние грузинской культурной среды: он научился грузинскому языку и грузинской грамоте и крестился.

В условиях арабского владычества этот факт был справедливо оценен местной общественностью как большой подвиг, как яркое выражение идеологической победы картвельской христианизированной культуры над арабско-мусульманской. Судьбой Або живо интересовалось не только духовенство, начиная с картлийского католикоса Самуэла, но и светская знать, в частности картлийский эристав Степанос, абхазский мтавар и др. Против

Або, как против опасного врага, восстали ревностные «правовверные» и в результате доноса на него, он, по определению эмира, был заключен в тюрьму. Заступничество эристава Степаноса принесло ему освобождение, но не надолго. Вскоре он вторично был заключен в крепость и 6 января 786 г. казнен посредством отсечения головы троекратным ударом меча.

Тбилисское население в дни казни было охвачено всеобщим возбуждением. Народ, отбросив страх перед «сильными», толпами собирался у кладбищенской территории, где останки казненного были сожжены из опасения, что христиане овладеют ими как реликвией. Картлийский епископ Самуэл немедленно обратился со специальным посланием к Иоанну Сабансдзе, признанному знатоку «божественных книг» и очевидцу события, с настойчивой просьбой увековечить память героя путем посвящения ему специального мартирика «чтобы, — как говорилось в послании, — положить его тоже [подразумевается — рядом с другими подобными мартириками] в святой кафолической церкви на память всем тем, которые грядут после нас». Труд, посвященный Иоанном памяти казненного, действительно, явился памятником, который обессмертил не только имя Або, но также и самого автора. Этот труд по своей идеологической направленности оставляет далеко позади себя обычные мартирологические произведения. Вдумчивому автору удалось уловить в подвиге героя биение пульса всей современной ему жизни феодальной Грузии и правильно оценить его, как поучительный факт, долженствующий заставить современников и будущие поколения призадуматься над вопросами общенародного значения и стимулировать их на борьбу во имя интересов Картли в целом. Этот момент в произведении самому же автору представляется центральным, почему он настойчиво развивает в нем соответствующие тезисы.

В «Житии Або» отмечается тот факт, что несмотря на давность своего обращения в христианство грузинский народ не во всех своих слоях оказался устойчивым перед натиском ислама. По утверждению автора, одних «соблазнили и свели с пути истины» «кознями соблазна», других — «сплой жестокости и коварства». Соблазн сводился, в конечном счете, к тем льготам, которые предоставляли арабы обращенным в ислам и которые в первую очередь привлекали эксплуатируемые слои грузинского феодального общества. Феодальные верхи вели интенсивную работу по удержанию в христианстве всех тех, кто «колеблется, как тростник от сильных ветров», чтобы этим обеспечить не только свое экономическое и социальное положение, но и единение всех слоев народа. Иоанн Сабансдзе, как прогрессивный представитель своего времени, уже умеет принципиально ставить вопрос о родной стране Картли в целом, о

том особом месте, которое должна занять она в ряду других стран. Облеченное в церковно-религиозную форму, его произведение однако выходит за чисто церковные рамки и, поднимаясь до национальной трактовки подвига Або, тем самым превращается в проповедь народной борьбы против иноверных работников-аравов.

Этой борьбе благоприятствовал ряд обстоятельств. Во-первых, власть завоевателей была более или менее прочна лишь в центральной Картли, по долинам главных рек страны. Вся западная Грузия (Егриси) оставалась вне досягаемости арабов: «защищена была страна та от ужасов сарацинского господства», она «была наполнена христианской верой» и «из неверных [подразумеваются арабы] никаких насельников в ее пределах не встречается» (Житие Або Тбилисского). В таком же положении было и все побережье Черного моря вплоть до области Халдин с центром в Трапезунте. В этих условиях Абхазия добивается освобождения от византийской зависимости, и абхазские эриставы становятся царями. Горные районы Картли, глужкие ущелья также оставались все время независимыми, служа убежищем для убежавшего от арабов населения равнин и все больше и больше усиливаясь. Чрезвычайно затрудняла положение арабов в Закавказье также и непрерывавшаяся борьба с хазарами, которые становились все более активными. В 764 г. хазары даже заняли, правда на короткое время, Тбилиси. Пограничные войны и столкновения с хазарами, часто неудачные для арабов, происходили непрерывно, истощали арабские силы и служили кроме того новым источником антиарабских настроений покоренного населения закавказских стран, измученного этой вечной войной. Наконец чрезвычайно большое значение имел процесс распада громадного государства халифов на ряд мелких феодальных образований, процесс, особенно усилившийся именно на окраинах халифата. Этот процесс был связан с внутренним общественно-хозяйственным развитием отдельных районов этого политического конгломерата, с ослаблением значения в жизни халифата момента завоевания и вытекавшим отсюда уменьшением военной добычи и дани. Затухание или даже прекращение больших завоевательных войн и их превращение в мелкие, но непрерывно продолжающиеся пограничные стычки и столкновения, усложнение и удорожание внутреннего управленческого аппарата неизбежно порождали рост внутренних налогов и податей, рост недовольства и сопротивления населения, что в свою очередь вызывало усиление ответных репрессий правительства халифата. Внутренние затруднения заставляли халифов часть своих прав и функций передоверять провинциальным военным и гражданским чиновникам, что увеличивало объем власти последних и зависимость

от них местных военных отрядов и населения. Все это заставляло нарушать некоторые первоначальные установления ислама, в частности запрет арабам-завоевателям владеть землями в покоренных странах.

В Закавказье указанные явления обнаруживаются очень рано. Так уже о Хабибе источники говорят, что в 50-х годах VII в. он раздал своим воинам земельные участки во взятой им Калнкале (Эрзерум). В 20-х годах VIII в. Маслама присваивает себе земли в Хайзане. Это явление принимает иногда массовый характер. Так, по сообщению арабского историка Белазури, после завоевания Азербайджана многие арабские племена направились туда и каждое из них захватило, что могло: некоторые купили у местного населения земли, другие получили на охрану деревни, жители которых таким образом превратились в землевладельцев, работающих на арабов. Знаменитый Мерван «оживил» некоторые земли в Азербайджане и обратил их в свое личное достояние. Так создавался класс местных земледельцев-арабов.

В то же время усиливается зависимость местных арабских гарнизонов от своих непосредственных начальников; рост этой зависимости хорошо иллюстрируется следующим примером: в начале IX в. халиф ал-Мамун назначает правителем Армении и Азербайджана некоего Ису, которому приказывает за свой (Исы) счет экипировать, вооружить и продовольствовать подчиненных ему солдат. Таким образом местные эмиры не только превращались в землевладельцев, но и усваивали тенденцию к политической самостоятельности и высвобождению — вначале фактическому, а потом оформленному юридически, из-под власти халифа. Этот сепаратизм всегда начинался с отказа вносить в казну халифа подати, собранные с подвластного населения. Между халифом и его местными чиновниками завязывалась упорная и длительная борьба, которая в конце концов всегда кончалась поражением центральной власти и образованием мелких полунезависимых или вовсе независимых арабских эмиратов. В Закавказье указанный процесс начался рано. Так уже в 750-775 гг. Армения находится в руках отложившегося от халифа правителя страны Мусафира ибн-Кусейра, с которым борются верные центральному правительству войска. К началу IX в. упоминаются в качестве таких «бунтующих» эмиров: в Армении — Абдул Мелик и Мухаммед ибн-Аттаб, в Азербайджане — Мухаммед ибн-ар-Равад, Язид ибн-Билал, Мухаммед ибн-Хамид, Осман ибн-Афкаль и Али ибн-Мур. То же самое происходит и в Картли.

## § 8. БОРЬБА С АРАБАМИ. ОБРАЗОВАНИЕ НА ТЕРРИТОРИИ ГРУЗИИ НОВЫХ ФЕОДАЛЬНЫХ ЦАРСТВ И КНЯЖЕСТВ

Власть арабов фактически никогда не распространялась на всю территорию Картли, хотя формально им была подчинена вся страна; а с течением времени пределы влияния тбилисского эмира все более суживались. Одной из форм сопротивления населения насильникам был уход из центральных районов Картли в более безопасные места — в горные ущелья восточной Грузии, в отдаленные районы Месхии, в Абхазию. Оставшиеся же боролись с оружием в руках за свои права и свободу. В частности, показательное обострение отношений между тбилисским эмиром и картлийским эрисмтаваром. Так уже в 772-773 гг. картлийский эрисмтавар Нерсе, сын эрисмтавара и куропалата Адарнерсе, был заключен в тюрьму в Багдаде, по приказу халифа Мансура и конечно по наущению тбилисского эмира. Просидев три года в заключении, Нерсе был возвращен на родину и восстановлен в старой власти, но вскоре бежал с большой свитой в поисках союзников в Хазарию и затем укрылся в Абхазии, куда он заранее переправил всю свою семью и имущество. Эрисмтаваром Картли халиф Махди утвердил племянника Нерсе, Степаноса, сына Гургена, — обстоятельство, указывающее на то, что в начале 30-х годов VIII в. арабы еще считали необходимым существование власти картлийского эрисмтавара. Но в последующее халифатство Харуна ар-Рашида разворачивается еще более страстная, жестокая и беспощадная борьба, которая приносит закавказским странам, главным образом Картли, Ширвану и другим северным областям восточного Закавказья, большие перемены. Об этих событиях довольно подробно рассказывают как арабские, так и местные (грузинские, армянские) источники. По сообщению, например Якуби, закавказские страны, «после смерти ал-Махди (785 г.) охвачены мятежом». Арабы самым беспощадным образом расправляются с мятежниками. Но именно эти действия, так же как и калейдоскопическая смена арабских правителей, указывают на непрекращающиеся и все возрастающие смуты, слабость и шаткость власти завоевателей, крайнее обострение отношений между завоевателями и завоеванными. Особенно интересно сообщение Якуби, относящееся к последним годам царствования халифа Харуна ар-Рашида. Харун опять присылает одного из очередных правителей, Язида, которому, «были одновременно подчинены Армения и Азербайджан. С его приходом народ успокоился, и в стране водворился порядок; он уравнил низаритов с иеменцами и вступил в переписку с сыновьями царей и батриков, подавая им большие надежды. Благодаря этим мерам в стране водворился порядок. После него Харун ар-Рашид назначил правителем Хузайму ибн-Хазима ат-Тамими, ко-



торый схватил батриков и детей царей, отрезал им головы и [вообще] обращался с ними скверным образом. Это вызвало возмущение в Джурджане и в Санарии. Он отправил против них армию, но они уничтожили ее; тогда он послал против них Саида ибн-ал-Хайовма ибн-Шубу ибн-Зухайра ат-Тамими во главе большой армии и он воевал с жителями Джурджана и Санарии до тех пор, пока не выгнали их из страны. После этого Хузайма ибн-Хазим отправился в Тифлис, где провел менее одного года, так как был смещен, а на его место был назначен Сулейман ибн-Язид ибн-ал-Ассам ил-Амири».

Для понимания этого сообщения необходимо знать, что Джурджаном или Джурзаном арабы называли Картли, а Санарией верховья рек Арагвы, Алазани, Самура и смежные районы, включая Кахетию, восточную часть Картли, выделившуюся к этому времени из Картли в самостоятельное княжество (см. ниже). Показательно в данной связи и упоминание Тбилиси. Батрики Якуби — это представители местных владетельных домов, а «царские дети» — буквальный перевод грузинского «сепцулы» — термина, как мы уже знаем, обозначающего высший слой грузинской знати, происходившей от боковых ветвей царского рода. Смысл и значение сообщения Якуби заключаются в весьма важном указании, что на рубеже VIII и IX вв. или в самом начале IX в. в жизни грузинских сепцулов и эрисмтаваров — патриков Картли произошли события, в результате которых эта общественная группа, разгромленная завоевателями, сходит с исторической арены. Сепцульская знать навсегда уступает место феодальной знати, вышедшей из других слоев грузинского общества, в частности — из «эри». «Пресекалась также власть эрисмтаваров Картли и угас их дом».

По сообщениям грузинских летописей, несколько затемненным позднейшими редакторами, время правления последних эрисмтаваров Картли Арчила, сына Степаноса (по всей вероятности, вышепоменованного Степаноса, племянника Нерсе) и его сыновей, Иоанна и Джуаншера, приходится как раз на конец VIII в. и начало IX в. «С этого времени, — рассказывает летопись, — стала уменьшаться власть [царство] великих царей Хосроидов [так называет летопись древнюю царскую династию Картли, считая вместе с тем картлийских эрисмтаваров тоже хосроидами, т. е. сепцулами по происхождению]. Во-первых, усилилось господство сарацин и от них эта страна предавалась набегам и опустошениям время от времени; во-вторых появилось множество мтаваров в стране Картли и стали они враждовать друг с другом и если кто появлялся среди сынов Горгасана достойный царствовать, его умалляли сарацины...» В этом сообщении общий смысл происшедших событий передан

правильно, хотя оно и содержит много наивного и анахронического.

В частности, известные летописи о «появлении множества мтаваров в стране Картли» реально отражает сложение на территории Картли отдельных феодальных княжеств различной величины, происходившее на основе роста общественно-хозяйственной мощи отдельных периферийных районов и в условиях жестокой борьбы против арабских насильников и грабителей.

Раньше других, по имеющимся данным, стала организовываться Кахетия, исконно входившая в пределы Картли и вплоть до VIII в. жившая с ней одной культурно-политической жизнью. Ограничивалась Кахетия, говоря приблизительно, с запада р. Арагвой, с севера — Главным Кавказским хребтом. На юге граница Кахетии следовала в общем течению р. Куры, но временами переходила и южнее этой реки. На востоке эта граница к началу нашей эры проходила по нижнему течению р. Алазани, но в последующие века она отодвигается все дальше к востоку. В отношении состава населения Кахетия тоже была многоплеменной областью: наряду с основным, грузинским по языку, племен кахов тут жили туши, суджи, санары (в грузинских источниках они выступают под наименованием санаров), пховцы (грузинское горское племя, занимавшее приблизительно районы нынешних хевсур и пшавов, которых и нужно считать потомками названных пховцев) и др. К концу VIII в. из названных племен особенно активизируются воинственные горцы-санары, причиняющие огромные хлопоты и беспокойство арабам, почему последние и присваивают название Санарии всему кахетинскому княжеству, а населению Кахетии — название санаров. Эти санары-кахетинцы являются в IX в., по сообщению самих арабских источников, одним из самых свободолюбивых, независимых и опасных для арабов племен Закавказья.

Кахетия раньше других частей древней Картли-Иберии, подчиненной владычеству арабов, выделяется в самостоятельное княжество. Борьба с чужеземными насильниками облегчалась здесь естественными условиями края — гористым и пересеченным глубокими ущельями рельефом и дремучими лесами. Пользуясь этими условиями, свободолюбивые кахетинцы недолго оставались в подчинении у арабов. По арабским известиям, волнения охватили санаров-кахетинцев уже в 60-х годах VIII в. «Халиф абу-Джаафар [754-775 гг.], — говорит Якуби, — послал туда правителем ал-Хасана ибн-Кахтабу, который вступил с ними в бой, но ничего не мог поделать. Об этом, а также об их большом числе, он сообщил абу-Джаафару, и тот отправил ему на помощь Амира ибн-Исмаила ал-Хариси с 20 000 [воинов]. Встретившись с санарами, Амир вступил с ними в ожесточенный бой, который продолжался несколько дней, после чего бог даровал мусульманам победу над ними и он [Амир] перебил в од-

ни день шестнадцать тысяч человек из них. Затем он двинулся в Тифлис, дорогой перебил всех бывших с ним плешных и послал повсюду погоню за санарами». Последние слова о погоне указывают, что санары продолжали борьбу, несмотря на тяжелые потери, а все сообщение свидетельствует о необычайной самоотверженности и упорстве кахетинцев, доставивших им в конце концов победу. В следующие десятилетия VIII в. кахетинцы изгоняют арабов из своей области и отвечают жестоким ударом на все последующие покушения грабителей на народное достоинство и свободу. В IX в. тбилисский эмир, пытающийся высвободиться из-под власти халифа, заискивает перед князем Кахетии, ища помощи кахетинцев против войск халифов.

На рубеже VIII-IX вв. в Кахетии выдвигается тот из знатных родов, который в лице Григола (около 787-826 гг.) представит правящий дом местных мтаваров. Но еще до мтаварства Григола кахский мтаварский дом распространил свою власть на запад до Арагвской долины; теперь он захватывает Ксанское ущелье и земли внутренней Картли, лежащие к Западу. Захват Ксанского ущелья, помимо прочих выгод, давал мтавару Кахетии возможность усилить контроль над теми ветвями закавказского торгового пути, которые пролегали по долинам и ущельям рек Алазани, Иоры и Арагвы и, соответственно, открывали доступ из областей восточной Грузии на север в Дагестан и Северный Кавказ; большое значение в частности, имел контроль со стороны мтаваров Кахетии над Аланскими воротами. В то же время, по имеющимся у нас сведениям, Кахетия распространила свою власть на востоке до Голгулы, в северной полосе — на отроги и ущелья Главного Кавказского хребта; на юго-востоке — на области Камбечан, на юго-западе — на Эрети. Кахетия, богатая обширными пастбищами и лесами, изобиловавшими дичью, насчитывала и ряд значительных городов и крепостей, как-то: Телави, Некреси, Рустави, Уджарма, Черемп.

Таким образом в начале IX в. Кахетия выступает в качестве оформившегося самостоятельного княжества, во главе которого стоит князь с титулом мтавара. В конце второго десятилетия IX в. мтавар Кахетии Григол, пользуясь помощью санаров и мтиульцев, вступает в блок с тбилисским эмиром против другой феодальной группировки Грузии. В 30-х годах IX в. преобладание в княжестве получает население плоскостных районов — кахи-гардабанцы. Они ставят во главе Кахетии своих людей вначале из рода Куабулидзе, а затем из рода Донаури. Отпрыски мтавары Кахетии носят титул «хорепископа». Каким образом этот церковный титул был присвоен князьям Кахетии — еще не выяснено, но можно думать, что наряду с другими причинами тут действовали и древние теократические традиции.

Позже, во втором десятилетии IX в., возникает и другое, новое, западногрузинское феодальное княжество. Основание ему положил Ашот из знаменитого княжеского рода Багратидов, достигших к концу X в. царского трона, который они и занимали до начала XIX в. Багратиды вышли вероятно из страны лавов, почему вопреки книжной традиции они должны быть признаны происходящими из «бесспорно коренных (подразумевается закавказских) княжеских домов», «теснее связанными с яфетическим миром и слабее с иранским» (Н. Я. Марр). Родовой их удел — Спер на р. Чорохе. Сильные еще в до-арабскую эпоху, при арабах Багратиды сумели еще более выдвинуться, благодаря своей осторожной и гибкой политике. Одна ветвь этой фамилии подвязалась в Армении, зачастую занимая важнейшие должности, и тоже в конце концов достигла царского престола; другая ветвь утвердилась в Картли. Представителем последней и был Ашот, находившийся в начале IX в. на арабской службе, с титулом мтавара, в Картли.

Эриставом Картли Ашот, сын Адарнерсе, стал при халифе Мамуне, около 810-813 гг., при содействии двинского эмира Джахана. Грузинские Багратиды, как и армянские, как указывалось, владели родовыми имениями в юго-западных областях Закавказья. Отец Ашота Адарнерсе в свое время «получил треть Кларджин, Шавшию и Атчар, Нигали, Асиспора, Артани [Артахан], Нижний Тао и ряд крепостей». Ашот первоначально господствовал над областями от Кларджин до Тбилиси. Резиденция его, как картлийского эристава, был в это время (810-813/814 гг.), повидимому, г. Уплис-Цихе.

В эти же и ближайшие годы Ашот вел упорную борьбу со своим восточным соседом мтаваром Кахетин Григолом. Победа в этой войне не могла ему достаться легко. Григол в своем агрессивном движении на запад, как отмечено выше, успел завоевать «область, которую обрел на счет Картли», перешагнув не только через ущелье р. Арагвы, но и через Ксанское ущелье. Понятно, что кахетинские азнауры не могли легко отказать от достигнутых успехов. В то же время победа над Кахетией сулила и феодалам Картли и самому Ашоту большие выгоды, завоевания в Кахетии могли в значительной мере компенсировать утрату влияния картлийского эристава в таком крупном экономическом центре, как Тбилиси.

Шансы на победу были особенно велики потому, что Ашот мог рассчитывать не только на поддержку Абхазии, но и на политический кризис переживавшийся халифатом как в центре, так и на периферии. В условиях длительной анархии внутри халифата почти порвалась связь с окраинами, где эмиры нередко выходили из подчинения халифу и узурпировали власть. В этих условиях некоему Мухаммеду, сыну Аттаба, удалось захватить власть в Грузии: он, по сообщению Якуби, «завладел

Грузней», причем из «грузинских племен к нему примкнули санары». Арабские войска были отозваны в центр халифата; в Грузии, в частности в Тбилиси, не осталось никого из сарацин, кроме тбилисского эмира; здесь «обессилены были сарацины и усиллся Ашот».

Получив военную помощь со стороны своего зятя абхазского царя Феодосия II (791-818 гг.), сына Леона II, Ашот двинул войско против мтавара Кахетии Григола. Хотя последний опирался также на военные силы Мухаммеда, сына Аттаба, победа осталась однако за Ашотом. Победленные кахи «оставили землю, которую они отхватили от Картли»; Ашот в результате победы, овладел всей страной от Кларджин до Ксани.

Однако вскоре обстоятельства изменились: Мухаммед сын Аттаба был прощен, санары были жестоко наказаны, а арабы, несколько укрепившись снова, занялись дележом Картли. Ашот, будучи не в силах им противостоять, направился около 820-823 гг. со своей семьей и небольшим отрядом своих вассалов в юго-западные области Закавказья, где находились родовые имения его сородичей Багратидов в Кларджин, в область по нижнему течению р. Чороха. Здесь-то Ашот и его потомство и положили начало новому феодальному государству, которое играло такую большую роль в жизни Грузии IX-X вв.

Эта область, частично находившаяся в номинальной зависимости от византийского императора, тоже была труднодоступна для арабов. По словам Смбата, грузинского историка артануджских Багратидов, «в Шавшин, так же как и в Кларджин, много было пустопорожных земель. Шавшское ущелье было тогда неустроено, если не считать нескольких деревень, которые там находились»; эти места были опустошены в разное время и при вторжении разных завоевателей. Кроме византийских, иранских, лазских войск, здесь прошла какая-то эпидемическая болезнь, «сатлоба» (повидимому холера). В результате в Шавшин и Кларджин «только кое-где осталось немного людей; не было здесь «мирян», потому что вообще в Кларджин, Тао и Шавшин и во всех близлежащих районах редко попадались люди, поселившиеся здесь в лесах, там и сям» (Житие Григория Хандзтийского). Эти-то «остатки» прежнего населения, как сообщает Смбат, «населенники Шавшин, приняли его [подразумевается Ашота] с радостью и любовью и он обосновался там, и даровал ему бог победу и власть над Шавшети и Кларджети». В этом «приеме» государя улавливается момент феодальной коммемдации. Впрочем Ашот располагал весьма существенными данными для того, чтобы суметь взять в руки власть. Кроме родовых прав, он располагал и деньгами: «из приобретенных им деревень одни он купил на деньги, а другие он восстановил из выморочных имений и умножил деревни в тех краях». Остатки прежнего населения, послужившие живым

ядром для возникшего государства были усилены людьми из Картли, которые сопровождали Ашота в Шавшю, а сопровождали его «мать и жена, двое детей-отроков, постарше — Адарнерсе и помоложе — Баграт»; кроме того «эри» (войско) немногочисленное, а также «поселенцы» — вассалы с их семействами (Смбат). Для дальнейших успехов молодого грузинского государства положительное значение должен был очевидно иметь и факт признания власти Ашота со стороны Византии. Акт такого признания Ашота внешне выразился в том факте, что греческий царь дал ему сан куропалата. Термином куропалат или куропалат в Византии обозначался титул высокопоставленного придворного чина. Известно, что в это время византийские императоры в своих отношениях с местными династиями вообще уже не удостаивали их титула царь-базилевс. Ашот, титулуемый куропалатом, в грузинских памятниках нередко называется также и царем.

Раздавая придворные чины, константинопольский двор имел в виду подчеркнуть, что местные династии, получая их, тем самым становятся в зависимое от него положение. Но титулы конечно не отражали реального соотношения сил. Впрочем современники не игнорировали того факта, что Византия пользовалась определенным влиянием в куропалатстве.

Большую роль в развитии куропалатства сыграли монастыри. Проникая в малодоступные заброшенные уголки края, монастырские деятели, многие из которых были люди одаренные и с большим хозяйственным опытом, строили новые храмы и монастыри или возраждали старые. Особенно велика в этом отношении роль Григория Хандзтийского (Григорий Хандзелли; 759-861 гг.). Человек от природы одаренный, «книжник, знакомый между прочим и с учением светских философов», он явился основателем ряда монастырей, ставших крупными хозяйственными и культурными центрами Тао-Кларджии.

Современники называли его «славой картвелов, светилом, озаряющим край». Монастырское строительство вызвало к жизни ряд населенных пунктов, в том числе Мере, Тбетн, Мидзнадзор, Шатберд, Опизу и др.

Ашот возобновил древнюю крепость Артанудж в долине р. Чороха и превратил ее в свою резиденцию. Находясь на очень важном пути, ведущем из Феодосополя (Эрзерума) к черноморскому побережью, Артанудж скоро вырос в значительный торговый город.

Таким образом куропалатство уже при Ашоте успело получить значительный удельный вес в экономической и политической жизни Закавказья. Географическое положение куропалатства, факт перехода в его обладание определенных участков торгового пути, ведущего в Византию, и его культурный рост

предопределяли дельнейший рост его влияния на соседние территории.

Ашот был убит в 826 г., в то время когда он собирал народную войско (эри) против арабов, повидимому собственными людьми-воинами. Георгий Мерчул, автор жития Григория Хандзтийского, вкладывает в уста Григория следующую оценку факта убийства куропалата: «О могущественный и славный царь мой, крепость и ограда христиан... как ты, войной покаравший властителей, отдался в презренные руки нечестивых и негодных людей, которые, подобно Иуде, стали твоими убийцами, своего господина». Не исключена возможность, что убийство Ашота было совершено с ведома тбилисского эмира.

При детях Ашота, из которых средний, Баграт (умер в 876 г.), наследовал титул куропалата, княжество окончательно оформилось в довольно крупную и сильную политическую единицу. В это время в пределы княжества входят большая часть бассейна р. Чороха и территория верховьев р. Куры, т. е. провинции Самцхе, Джавахетия, Артахан, Шавшия, Кларджия, Тао и др. По двум важнейшим областям страны — Кларджии и Тао — княжество обычно называют Тао-Кларджией. Сами владетельные князья Тао-Кларджии титуловали себя «грузинскими», «картвельскими» куропалатами («картвелта курапалати»), претендуя тем самым на наследство древнейших царей и позднейших эрисмтаваров Картли. В культурном отношении Тао-Кларджия представляет собой ведущий район Грузии в IX и X вв.

Тао-Кларджия делилась на многочисленные «уделы», находящиеся в наследственном владении потомков Ашота. Ветвь старшего сына Ашота, Адарнерсе, носила обычно название «кларджских» или «артануджских государей», так как в руках представителей этой ветви находилась большая часть Кларджии и лежавший на ее территории г. Артанудж. Вторая ветвь, потомки Баграта куропалата, назывались «тайскими царями». Представители этих двух главных ветвей (потомство младшего сына Ашота, Гуарама, — умер в 862 г., — пресеклось уже в первом поколении), находясь под общим суверенитетом главы рода, куропалата, и в некоторой иерархической, сеньориально-вассальной зависимости между собой, носят многочисленные титулы «магистра», «мампали», «эриставт-эристави» (эристав эриставов) и т. п. Внук Баграта куропалата, Адарнерсе, объявил себя в 888 г. «царем грузии» («картвелта мепе»), а в X в. правнуки Адарнерсе присваивают себе и титул «царя царей» («мепета мепе»).

Третье крупное политическое образование возникает на территории западной Грузии из бывшего Абазгийского княжества. Абазги еще в IV в. вошли в лазское царство, а к началу VI

в. Опять выделались из последнего и подчинились непосредственно византийскому императору. VI, VII и VIII вв. прошли в борьбе с Византией, которой удается однако удержать в своей зависимости Абазгию в продолжении большей части рассматриваемого периода, за исключением конца VII и начала VIII вв., когда в Абазгию на короткий срок проникают арабы. В самом конце VIII в., воспользовавшись внутренней смутой империи, абазги навсегда высвобождаются из-под власти Византии. Один древнегрузинский историк так описывает это событие: «когда ослабели греки, отложился от них эристав абхазов [«абхаз» или «апхаз» — грузинская форма «абазга» или «абасха», получающая впоследствии всеобщее распространение] по имени Леон, племянник Леона эристава, которому была дана во владение Абхазия. Сей Леон II был сыном дочери хазарского царя и силой их [при помощи хазар] отпал от греков, завладел Абхазией и Егриси до Лихи [Сурамского хребта] и назывался «царем абхазов» [«мепе апхазта»; 787 г.]. Помимо этих родственных уз, между Абхазией и Хазарией существовали и важные для обеих сторон экономические связи; в частности, с восточным побережьем Черного моря Хазария общалась через абхазские перевальные пути (Клухорский и др.). Хазарская помощь, полученная Леоном, становится таким образом понятной. Действовали тут кроме того и чисто политические мотивы. Подчинить себе древнюю Лазикку абхазским эристам легко удалось, потому что эта страна была сильно ослаблена военными и политическими событиями VI в., а также походами арабов и их борьбой с Византией, на территории Лазикки, на рубеже VII и VIII вв. Легко достигнув Сурамского хребта, абхазские цари уже в начале IX в. проявляют стремление распространить свое политическое влияние и восточнее этого хребта на восточную Грузию, ввязываясь тем самым, подобно тао-кларджским куропалатам, в общегрузинскую политику. Интересы и задачи этой широкой политики и побуждают абхазских царей с самого же начала избрать себе резиденцией древний г. Кутатиси (Кутанси), представлявший собой естественный центр всей западной Грузии и лежавший на весьма важной магистрали, которая соединяла Абхазию и Егриси (Мегрелию) с Самокалако-Мухуриси, Аргвети и Картли. Кроме того, Кутанси был и тем центром, где всегда скрещивались культурно-этнические взаимоотношения западногрузинских племен и где раньше и легче, чем в остальных городах западной Грузии, свила себе гнездо грузинская национальная культура, шедшая из Картли.

Помимо этих трех княжеств были еще более мелкие, иногда совсем маленькие, феодальные образования, которые пытались вести свою политику, но обычно с незначительным успехом, и потому в конце концов примыкали к тому или иному



более крупному владетельному князю. Особенно много таких феодальных гнезд появилось в Картли.

Среди этих местных феодальных образований — Тао-Кларджского или грузинского куропалатства, Кахетинского хорепископства, Абхазского царства и остальных более мелких феодальных владений — Тбилисский эмират с конца первой четверти IX в. тоже выступает как стремящееся к политическому выделению из халифата феодальное княжество, насквозь проникнутое своими собственными местными интересами. Находясь целиком, подобно другим местным князьям, в русле общегрузинской политики, тбилисский эмир столь же деятельно выступает против центральной власти халифа, и как коренной грузинский князь, он вступает в ту или другую местную феодальную группировку, возникающую в борьбе этих феодалов за преобладание над всей грузинской землей. Борьба молодых грузинских феодальных образований за полное высвобождение из-под задерживающих развитие страны внешних пут и тягот, борьба этих же княжеств между собой за гегемонию, кровавые взаимоотношения халифа и его тбилисского наместника — все это тесно переплетается между собой.

Уже в 20-х годах IX в. тбилисский эмир Мухаммед ибн-Аттаб держит себя независимо от халифа. В войне между куропалатом Ашотом, которого поддерживает абхазский царь Феодосий II, и кахетинским мтаваром Григолом с его мтиульцами и санарами, эмир поддерживает Григола. В битве на р. Ксани победа остается за Ашотом, и он овладевает всей страной от Кларджии до Ксани. Посланное халифом против непокорного тбилисского эмира войско под начальством Абдулла-али обращено ибн-Аттабом в бегство. Вторая карательная экспедиция против тбилисского эмира под начальством Халида ибн-Язида имела большой успех, благодаря своим внушительным размерам, и ибн-Аттаб явился с повинной к Халиду. «Подчиняются ли тебе санары?» — спросил, по словам арабского историка Якуби, Халид тбилисского эмира. «Нет, они мне не подчиняются», — ответил Мухаммед ибн-Аттаб. Тогда Халид двинулся против санаров, т. е. кахетинцев, и «упорно сражался с ними». Эта борьба войск халифа с кахетинцами заканчивается миром, по которому Кахетия обязана была внести огромный откуп натурой. Во время этой экспедиции и был, повидимому, убит, в 826 г., непримиримый враг тбилисского эмира, основатель Тао-Кларджского княжества, Ашот. «Но не прошло много времени, — рассказывает тот же Якуби, — как они [санары-кахетинцы] снова восстали». На сей раз во главе кахетинцев стояли гардабанцы, которые сразившись с Халидом в сел. Гавазн, обратили его в бегство и перебили множество арабов. Дела последних в Картли шли все хуже и хуже. Новый эмир

Тбилиси, Исхак ибн-Исмаил, с самого начала ни во что не ставил халифа, отказываясь от взноса в центральную казну собранных им в стране податей. Пришедший третий раз в Картли, теперь уже против Исхака, Халид был убит в Джавахетию в 841-842 гг. Посланный халифом на место Халида сын последнего Мухаммед пытался использовать местные противоречия и вступил в союз с куропалатом Багратам, сыном Ашота, против Исхака и кахетинцев-санаров. Однако военное столкновение не дало определенных результатов, и Мухаммед должен был уйти обратно. Вторичный поход Мухаммеда против Исхака закончился для первого шедрыми дарами со стороны Исхака, а для тбилисского эмира — сохранением независимости. Раздраженный непокорностью Картли и тбилисского эмира, халиф принимает новые меры. Прибывший в Закавказье соответствующими поручениями халифа, Юсуф вступил в переписку с батриками, но сумел убедить лишь куропалата Баграта, сына Ашота, который явился к Юсуфу на условии «амана» и был отправлен к халифу.

Самой крупной военнокарательной экспедицией арабов против Картли в IX в. была та, во главе которой стоял отпущенник халифа, Буга старший, турок по происхождению. Опустошив Армению, Буга вступил в Картли, заключил союз с куропалатом Багратам против тбилисского эмира и объединившихся с последним абхазского царя и других местных феодалов. После осады Тбилиси был взят, 5 августа 853 г., и предан огню, а окрестности города опустошены. По арабским известиям, во время этих событий в Тбилиси погибло до 50 000 жителей, что красноречиво свидетельствует о внушительных размерах столицы Грузии в IX в. Исхак был казнен. Были схвачены также участвовавшие в битве против войск халифа один из крупнейших грузинских феодалов, престарелый эристав Константин-Каха, тоже казненный впоследствии, и его сын Тархужид. Однако в битве с грузинскими горцами, в Арагвском ущелье Буга потерпел поражение. Якуби рассказывает, что санары разбили Бугу и обратили в бегство. По грузинским известиям, армия Буги понесла при этом огромные потери. Из последующей деятельности Буги, зимовавшего в Партаве, грузинская летопись сообщает следующий интересный факт: «открыл [Буга] дербенские ворота и вывел хазар, триста домов и посадил их в Шамхоре; и вывел он через Дариалан осов [алан] сто домов и посадил их в Дманиси [средневековый грузинский город]; и желал Буга вступить летом в Овсетию, но амир-мумин [амир ал-мумина], повелитель правоверных, узнав что Буга ведет переговоры с хазарами, своими единоплеменниками, предложил Буге оставить Картли Мухаммеду ибн-Халиду...» Халиф был напуган слишком активными взаимоотношениями турка Буги с единоплеменными ему (как считает автор известия) хазарами.

Однако преемники Буги оказывались не более надежными, несмотря на частую смену и халиф быстро терял последние остатки своих прав по отношению к Тбилиси. По сообщению арабского историка Масуди, «абхазы и грузины платили харадж начальникам пограничной крепости Тифлис, начиная с завоевания Тифлиса и его заселения до халифа Мутаваккиля» (847-861 гг.). И действительно, с 60-х годов IX в. тбилисские эмиры окончательно превращаются в самостоятельных мелких владетелей территории заключающейся лишь в пределах Нижней Картли (Тбилиси и его окрестности — современные Агбулахский, Борчалинский и Люксембургский районы). Единственное внешнее проявление номинальной зависимости тбилисских эмиров от верховной власти халифов заключалась в том, что арабская монета в Тбилиси еще продолжала чеканиться от имени халифов. С начала X в. в Тбилиси утверждается династия наследственных эмиров из рода Джафаридов, которые уже на своих монетах наряду с именем халифа, как главы правоверных, обозначают и себя, как обладателей державной власти. Последний арабский набег на Грузию, организованный халифом, опять-таки с карательной целью, имел место около 914 г., когда огромное арабское войско под начальством Юсуфа Абуль-Касима опустошило вслед за Арменией (914 г.) также некоторые районы Кахетии и южной Грузии, хотя и встретило здесь упорное сопротивление населения. Но этот набег имел характер отдельного эпизода и ничего не изменил в уже сложившихся условиях.

Неизмеримо большое значение для жизни страны имели ее внутренние отношения. На территории Грузии теперь протекал процесс, объективно направленный, с одной стороны, к укреплению государственности и большей централизации власти внутри каждого из царств и княжеств, а с другой стороны — к объединению этих княжеств в более обширной и прогрессивной форме. Этот процесс обуславливался целым рядом причин. Борьба против насильственных иноземных захватчиков сплачивала жизнеспособные силы отдельных областей и закаляла их. Призывы к этой борьбе звучали все чаще, пробуждая самосознание народа и его волю к борьбе за освобождение от ига иноземцев.

Для иллюстрации этих настроений очень характерен призыв, сохранный в одной грузинской синайской рукописи XI в., — молиться «за спокойствие Картли, укрепление ее границ, умиротворение ее царей и мтаваров, изгнание ее врагов...» Однако даже монахи нередко от этих молитв переходили к мечам, сражаясь в рядах, а иногда и во главе своих соотечественников. Но протекавшая в феодалном обществе Грузии борьба с внешним врагом различно отражалась на разных слоях общества.

Верхний слой класса феодалов был занят не в меньшей мере, чем раньше, своими классовыми интересами. Собственную государственную машину феодальная аристократия обратила на то, чтобы ускорить и завершить присвоение крестьянских общинных и частновладельческих земель. К началу X в. почти вся земля используемая под различные сельскохозяйственные культуры, находится уже в руках феодалов. Соответственно пройденному пути усложнился и весь строй общества, приближаясь уже к развитому феодализму. Источники той эпохи довольно ярко освещают лицо этого сословного общества. Господствующим является сословие «азнауров» — дворян; когда византийский император хочет получить гарантии от владельца Тао-Кларджии, он требует в заложники «азнаурских детей». Состав азнаурского сословия очень сложен. Рядом с потомственными азнаурами, «натесавит азнаурни», мы видим служилых или царских азнауров («азнаурни мепсай»), или находящихся на службе у более сильных азнауров. Верхний слой феодалов — это «дидебулни азнаурни» (великие азнауры). Переходную к азнаурам ступень составляли «мсахуры» — «служители», свободные люди, находившиеся на службе как у азнауров («мсахури азнауриса»), так и у эрисмтаваров и царей («тадзреули»). Имеются данные в источниках, по которым царские служители и дружинники, «тадзреулы», целой группой возводятся царем в азнаурское достоинство, с наделением их земельными владениями. Особую категорию «зависимых» групп — вассалов из среды верхних слоев общества составляют «цинашемдгомелни» — «предстоящие» и «сакутарни» — «собственные»; в их роли мы видим мелких азнауров, вассалов более сильных феодалов.

Вся основная масса сельского населения непосредственных производителей находится уже в зависимости различной степени от азнауров-землевладельцев. Такой зависимый поселянин называется «мсоплиной эрискаци», «каци мдабиной» или «мдабиори». Ниже всех стоят глехи. Специфическим для положения этих «простолюдинов», «живущих по-простецки» поселян, считается то, что источником их пропитания являются «труд и земледелие»: земледельческая работа — единственный удел этого зависимого класса. Землевладелец — азнаур по отношению к зависимым от него поселянам — является «упали» — господином; он «упали» всей деревни и даже деревень, со всеми относящимися к этим деревням местами и областью, что в совокупности рассматривается как «владение» или даже «держава» (сабрдзанебели) великого азнаура. Такой великий азнаур именуется «мтаваром», причем в вассальной зависимости от таких сильнейших мтаваров (диди мтавари) находятся более слабые. Укрепление и утверждение этого строя, в част-

ности объединения землевладельцев в наиболее целесообразной, с точки зрения эпохи, форме, и составляло политическую задачу класса феодалов.

Основой объединения страны в общегрузинском масштабе служили достигнутая ею экономическая ступень и интересы дальнейшего хозяйственного развития. Для VI в. мы уже удостоверились в относительно высоком и прогрессирующем уровне производительных сил молодого раннефеодального общества. В арабский период некоторые районы чрезвычайно сильно пострадали от нашествия врага, особенно таких, например, как поход Мервана-Кру, и от грабежа арабских чиновников. Но даже в этой сравнительно узкой (главным образом долинная часть Картли) области население быстро оправилось благодаря воле к жизни и свободе, трудолюбию и старым культурным навыкам. Большая же часть страны развивалась в более благоприятных условиях, будучи менее доступна для арабских набегов и эксплуатации. Не следует между прочим также забывать, что столь красноречиво, а подчас и с явным преувеличением, описываемые источниками эти войны и набеги не могли уже иметь такого страшного разрушительного действия: как это обычно для феодальных войн, они представляли собой скорее стычки сравнительно небольших конных отрядов, где исход одного боя, редко продолжающегося целый день, и решал судьбу спора. Встречая всегда упорное сопротивление мужественного народа, арабские отряды уходили с такой же поспешностью, с какой приходили, а население продолжало заниматься своим делом.

По всем имеющимся сведениям, те области Грузии, о которых идет речь, в IX в. являли собой картину богатых и сильных районов с довольно обширными внешними связями. Длительная, неустанная и большей частью победоносная борьба кахетинцев с арабами находит, конечно, свое объяснение, помимо военных доблестей населения, и в хозяйственной мощи края; для иллюстрации последней чрезвычайно любопытно сообщение арабского историка Якуби, по которому Халид (в 20-х годах IX в.) заключает мир с санарам-кахетинцами на условии выплаты последними арабам «трех тысяч кобылиц и двадцати тысяч овец». В последующие времена Кахетия славила своим коневодством и овцеводством, игравшими значительную роль в хозяйственной жизни страны; нам кажется, сообщение Якуби включает в себе указание не только на внушительные размеры этой отрасли хозяйства кахетинцев, но и на высокое качество коневодства; нужно думать, что арабы, которые знали толк в лошадях, хотели использовать кобылиц в качестве породистых маток. Нет сомнения, что в необычайно плодородных долинах Кахетии сельское хозяйство тоже стояло в это время на высоком уровне: если арабы, в числе натуральных

подношений, не требовали вина, то это объясняется вероятно религиозным запретом.

Наиболее длительным спокойствием и возможностью мирного труда пользовалась западная Грузия. Из описания автора конца VIII в. Сабаннедзе видно, что в это время Егриси в частности «была страной, защищенной от страха перед сарацинами», что там, как и раньше, находили себе убежище беженцы и политические эмигранты из восточной Грузии. Став на путь независимого и свободного развития, Абхазское царство еще более окрепло в течение IX в. и в первой половине X в. Широкая экспансия абхазских царей в восточную Грузию и на Северный Кавказ явно указывает на широкие экономические интересы населения.

Не менее окрепла и усилилась за IX в. и южная Грузия. Богатая от природы страна расцвела благодаря трудолюбию «искусных в земледелии» месхов. Развитие различных сельскохозяйственных культур (виноградарство месхов отмечалось, как мы видели, еще в VI в.), могущее удовлетворить потребности соседних стран и удобные пути, связывавшие Тао-Кларджин с Византией и с различными районами халифата через армянские города и близлежащие порты юго-восточного побережья Черного моря, способствовали развитию интенсивного обмена и накоплению богатств. Византийский император Константин Багрянородный, хорошо осведомленный о делах Тао-Кларджин, сообщает, что «пберы всегда находились в любви и дружбе с феодосополитами, авинкиотами и машикертиами [подразумевается Манаскерт, Мелазкерт, важный средневековый центр Армении] и со всей Персидой». Эта любовь и дружба несомненно объясняются экономической заинтересованностью южной Грузии в пазванных областях. Константинопольское правительство, которое смотрело на положение в этих провинциях, в данном случае, лишь с военной и стратегической точек зрения, стремилось, напротив, расторгнуть эту дружбу и хотело, в частности, забрать в свои руки контроль над местными торговыми путями. Император стремился захватить сильную пограничную крепость грузинских куропалатов, Кецей. Константин Багрянородный откровенно признается: «Часто царь кир Лев, кир Роман и даже наше императорское величество искали способа получить крепость Кецей и ввести в нее гарнизон, чтобы там не добывал себе хлеба Феодосиополь [Эрзерум]; куропалата и его братьев уверяли, что по взятии Феодосиополя они отдадут им эту крепость, но пберы не хотели делать этого вследствие любви к феодосополитам и чтобы не повредить городу Феодосиополю», т. е. очевидно чтобы не лишиться богатых рынков. На дипломатическое предложение грузинского куропалата послать в Кецей турмарха или царского человека, император с

горечью отвечал: «что за польза посылать турмарха или царского человека?... существует много путей, ведущих в город Феодосиополь, и он не будет в состоянии смотреть из крепости на входящие в Феодосиополь караваны. Караваны имеют возможность входить в Феодосиополь, ночью, так что те ничего не будут подозревать». «Поэтому, — добавляет Константин, — не вследствие желания иберов опустошить Феодосиополь, а скорее вследствие желания снабдить его хлебом, они не послушались и не отдали крепости Кецея... иберы никогда не хотели грабить и брать пленных в окрестностях города Феодосиополя и в его области и в крепости Авника и в его области, или в крепости Манцикерт и его пределах»... Это бесспорное указание на караванную торговлю Тао-Кларджии и вывоз ею хлеба в соседние страны для нас имеют большое значение.

Есть основание думать, что страна вывозила и другие продукты сельского хозяйства — вино, фрукты, скот, шерсть и пр. Об импортной и транзитной торговле южной Грузии сообщает тот же Константин Багрянородный, попутно он отмечает плодородие и богатство страны: «Крепость Адрануций [Артанудж, столица Кларджии] очень сильна и имеет большой «рабат» [часть города вокруг вышгорода, где жили торговый люд и простые горожане], соответствующий областному городу. Туда привозятся товары из Трапезунта, Иберии, Абазгии и со всей страны Армении и Сирии. Она ведет обширнейшую торговлю этими товарами. Область же крепости Адрануция или Арзен [Кларджия] велика и обильна и является ключом к Иберии, Абазгии и Месхетии».

Богатства страны, обширнейшая торговля с Сирией, Византией, Арменией, Иберией и Абазгией способствовали накоплению в стране значительных материальных ресурсов и превращению ее в подлинное средоточие экономической жизни всей Грузии. Тао-Кларджия в рассматриваемую эпоху имела торговые сношения с еще более далекими странами, в частности с Русью и Балтикой, на что указывают находки монет собственного чекана Давида куроपालата (вторая половина X в.) в бывшей Оленецкой губ., в бывшей Лифляндской губ., и в Мекленбург-Шверине. Этот факт не стоит особняком: как утверждают специалисты грузинской нумизматики, «в противоположность сасанидо-грузинским [VI-VII вв.], не выходящим из Закавказья или даже из Грузии, где собраны почти все известные экземпляры их, арабские дирхемы IX-X вв. в массах уходили на север, доходя до Скандинавии и Западной Европы». Очевидно внешние торговые связи Грузии значительно расширились в IX-X вв.

Еще более живой и необходимой стала в это время взаимозависимость внутренних областей. При своеобразии хозяйствен-

ной жизни страны с естественным распределением различных отраслей сельского хозяйства по отдельным районам, с тяготением горных районов к равнинным и определенной экономической заинтересованностью последних в первых, с таким же естественным распределением отдельных отраслей домашней и ремесленной промышленности по различным городским и сельским пунктам Грузии — внутренний обмен становится гораздо более интенсивным, чем в предыдущий период, и сильно влияет на интересы соответствующих групп населения. Несмотря на всю их односторонность и тенденциозность, источники проливают некоторый свет на эти внутренние связи и сношения. В «Жизни св. Нины», например, рассказывается, как пастухи Арагвского ущелья пасут свои стада в Джавахетии (современный Ахалкалакский район), сама св. Нина направляется якобы в Картли и в ее столичный град, Мцхету, по пути, указанному этими пастухами. Путь, проторенный пастухами, в Грузии того времени было немало. При широком развитии пастушеского скотоводства не только в Кахетии, но и в Картли, и в большинстве районов Тао-Кларджии, и в некоторых районах западной Грузии, в условиях своеобразного распределения зимних и летних пастбищ, взаимная зависимость и связанность отдельных областей была значительной. По путям пастухов начинали следовать и феодалы, в погоне за пошлинами и доходами от скотоводческого хозяйства. Так, например, Липарит, из феодального рода Багуаши, имевший вотчину в Аргвети (западная Грузия) с резиденцией в сел. Кацхи, захватывает во второй половине IX в. земли в Тriaлетских горах (восточная Грузия) и строит знаменитую впоследствии фамильную крепость — Клдекари в пункте, где перевальная из Картли в южную Грузию дорога, проходившая здесь через узкий и длинный коридор, высеченный в скале (откуда и название «Клдекарн» т. е. скальные ворота), легко могла быть контролируема владельцем укрепления. Нет сомнения, что Клдекари привлекал Липарита именно как источник феодальных пошлин: и он и его потомство извлекали конечно немало барышей с проходивших здесь овечьих стад, а также и с других объектов феодального обложения. Но акт Липарита не мог оставаться изолированным действием, не затрагивавшим интересов других общественных сил. По характеру эпохи, Липарит вынужден был искать себе сеньора: он отдает предпочтение куропалату Давиду (876-881 гг.), а не дяде последнего Гуараму (умер в 882 г.), хотя все прилежащие к Клдекарам земли и соответствующие области южной Грузии находились во владении Гуарама и хотя, в силу указанного обстоятельства, Гуарам мог претендовать на верховные владетельные права и по отношению к Клдекарской области. Мотивы действия Липарита должны быть объяснены следующим образом: с одной стороны, ему бы-



ло выгодно иметь более отдаленного территориального сюзерена, отношения с которым не выходили бы за рамки обычных сеньориально-вассальных взаимоотношений (покровительство с санкцией на землевладение и верная, «военная», служба) и не находили бы себе почвы для столкновения в сфере конкретных материальных интересов (скажем, клдекарские пошлины и т. д.); с другой стороны, объявляя себя вассалом самого куропалата, а не представителя младшей ветви Багратидов, Багуаши пытались поставить себя рангом выше, на наиболее высокой из доступных им ступеней феодальной иерархии, стремясь сравняться с Гуарамовичами. Эти последние простить такой обиды и такого ущерба своих феодальных интересов никому конечно не могли: Наср, сын Гуарама, убивает куропалата Давида. Багратовичи, Липарит и их союзники мстят за Давида, изгоняют из страны Насра и захватывают владения последнего. Этот эпизод типичен: так завязывались в сложный клубок противоречивые феодальные интересы, так возникала борьба за земли и территории и шпирлись политические связи феодалов.

Но и другие слои феодального общества оставались конечно небезучастными в этой борьбе: те же самые скотоводы, которым во время кочевания с зимних пастбищ на летние и обратно приходилось платить пошлины не только клдекарским эристамам, не могли относиться конечно равнодушно к этим преградам. Бесконечные таможенные рогатки, дробность политической власти и вытекающая отсюда бесконечная внутрифеодальная борьба вызывали неудовольствие всех слоев общества, заинтересованных в нормальном развитии обмена; они вызывали в то же время естественное желание отдаться под покровительство наиболее могущественного сюзерена, власть которого распространялась бы на наиболее обширную территорию. К расширению же своей территории и своего влияния стремился, конечно, каждый из владетельных князей. Следует отметить, что на рассматриваемом этапе истории Грузии против феодально-политической дробности страны выступает со своими идеологическими и материальными средствами и картлийская церковь, крупнейший землевладелец, имевший земельные владения как во внутренней Картли, так и в Кахетинском княжестве, в Тбилисском эмирате, в Абхазском царстве и в Тао-Кларджин. Мцхетский католикос стремится к объединению своих земельных владений и своей паствы под единой политической крышей.

В борьбе грузинских князей за гегемонию в общегрузинском масштабе первоначально преобладание оставалось за абхазскими царями. Еще во второй половине IX в. абхазский царь Георгий, сын Леона, и в начале X в. абхазский царь Константин III владеют внутренней Картли. Но против Константина, с помощью армян, выступает сын Давида куропалата, Адарне-

рсе (888—923 гг.), посящий титул «царя грузин» и тоже претендующий на Картли. Несколько задержанный этим противодействием в своем движении на восток. Константин некоторое время спустя, благодаря союзу с кахетинским хорепископом Квирике, успевает не только вернуть себе утраченные в Картли позиции, но и захватить ряд крепостей в Албании (Ариши и Гаваз). Константину наследовал сын его Георгий (умер в 955 г), строитель известного храма Мартвили, ведущий еще более широкую политику не только по отношению восточной Грузии, но и к Северному Кавказу. При Георгии и сыне его, строителе прекрасного храма в Мокви, Леоне III (955—967 гг), политическое влияние абхазских царей захватывает наиболее обширную территорию, достигнув в Нижней Картли г. Самшвилде, подчинив своей суверенной власти кахетинского хорепископа и, вторгнувшись даже в северную часть Тао-Кларджии. Но при преемнике Леона, Димитрии (967-975 гг.), абхазское царство начинает клониться к упадку и уступает место при брате Димитрия, Феодосии III (975-978 гг.) Тао-Кларджии.

Тао-кларджские куропалаты с середины IX в. являлись главными соперниками и врагами абхазских царей. Значительно усиливается Тао-Кларджия в X в. В первой половине X в. владения грузинских куропалатов простирались к югу, по свидетельству императора Константина Багрянородного, до верхнего течения р. Аракса, которая и служила границей между византийской империей и Тао-Кларджией. Былая вассальная зависимость куропалатов от императора к началу X в. приняла чисто номинальный характер. Когда в 20-х годах X в. один из Багратидов, из вражды к своим владетельным родственникам, попытался передать свою вотчину Артанудж императору Роману Лекапину, в знак чего на крепостной стене было водружено императорское знамя, это вызвало такую бурю негодования остальных членов рода, считавших город общесемейным достоянием, что император отрекся от своего участия в этом деле, объяснив все «недомыслием» своего чиновника, и поспешно вывел византийский отряд из крепости. Усиление Тао-Кларджского княжества выражается и в том, что эти пберы — как называли византийцы население Тао-Кларджии, — свидетельствуя тем самым его преемственную связь с древней Картли, — играют значительную политическую роль в жизни соседних государств и в особенности Византии. Во второй половине X в. Тао-Кларджия превращается в крупное и могущественное царство.

Особенно усилилась Тао-Кларджия при царе Давиде куропалате (умер в 1001 г.), умном, храбром и деятельном правителе, пользовавшемся большой славой на всем Востоке. Так современный Давиду армянский историк Степанос Таронский

пишет, что «великий куропалат Давид... кротостью и миролюбивым нравом превосходил всех государей, живущих в наше время. Он был виновником мира и благоустройства всех восточных стран, в особенности же Армении и Иверии. Он прекратил войны, беспрестанно со всех сторон возникавшие, восторжествовав над всеми окрестными народами, так что все государи добровольно покорились ему». Мы уже говорили о том, что миролюбие и «влечение к благоустройству» тао-кларджских куропалатов объяснялись экономическими интересами южной Грузии, далеко раскинувшей сети своих хозяйственных связей. Куропалаты конечно были заинтересованы в том, чтобы установить твердый мир и прекратить войны на своей собственной или добровольно подчинившейся им территории. Сообщение Степаноса, что «все государи добровольно покорялись» Давиду куропалату, указывает на ответное экономическое влечение соседних стран, в частности Армении к Грузии, и на общепризнанный политический приоритет Тао-Кларджии в этих связях и взаимоотношениях. Самый панегирик Степаноса, писателя, не скрывающего своих религиозных антипатий к церковно-конфессиональным взглядам и действиям вассалов и воинов Давида куропалата, свидетельствует о значительных интересах армянского общества в Тао-Кларджии. Там же, где эти связи встречали политические препятствия на пути своего нормального развития, где «государи добровольно покориться» не хотели, Давид куропалат считал необходимым пустить в ход силу. При этом становится очевидным, что грузинская экспансия распространяется в направлении наиболее важных южных торговых путей. Так Давид изгоняет из г. Карса владельца анийского армянского царства Смбата и возвращает этот город двоюродному брату Смбата — Мушелу, признавшему по всей вероятности Давида своим сюзереном: «грузины, — рассказывает Степанос, — не стали причинять владениям Смбата ни малейшего вреда, потому что куропалат был миролюбивый и справедливый» человек, т. е. с Карской обл. были установлены те связи, о которых говорилось выше. В 979 г. Давид куропалат спас корону императору Василию, который, терпя поражение за поражением в борьбе с восставшим против него Вардой Склиром, просил помощи у грузин. Грузинская конница в 12 000 всадников под начальством монашествовавшего до того на Афоне и вызванного из монастыря Торнике (Торникия) и вассала куропалата Давида Джоджика разгромила Склира и его армию. В благодарность за эту помощь император уступил Давиду обширную территорию — Каринскую (Эрзерумскую) обл. со смежным Басаном, армянские провинции Харк и Апахуник и др. Из сообщений того же Степаноса видно, что в 80-х годах в Джурджане и Тароне сидят грузинские феодалы, вассалы Давида. В это же время Давид завоевывает г. Манас-

керт и «заполняет его жителями из армян и иверов, признавших власть его» (Степанос). В 997 г. грузинские войска Давида осаждают знаменитый город Хлат. Это упорное движение к югу вызывает столкновение с эмиром Азербайджана. В крупном сражении (мусульманские войска, по сведениям Степаноса, насчитывали до 100 000 человек), произошедшем в Баязетской обл., войска Давида нанесли жестокое поражение врагу и, обратив его в бегство, преследовали до самого г. Арчеша (на берегу Ванского озера).

В то же самое время Давид неуклонно расширял свои владения к северу, в пределах самой Грузии, и неудивительно, что именно он и заложил основы объединения Грузии.

### Г Л А В А 3

#### § 3. ХАЗАРСКИЕ ГОРОДА, ВЗАИМООТНОШЕНИЯ С АРАБАМИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ VIII в. ВОССТАНИЕ ИОАННА ГОТСКОГО\*

При этих условиях местонахождение столицы хазар у подножья Кавказских гор становилось крайне невыгодным и опасным. Арабские писатели свидетельствуют, что древней столицей хазар был Семендер. Точное местоположение этого города до настоящего времени остается неопределенным. Арабские писатели дают на этот счет противоречивые показания, вероятно происходящие от ошибок переписчиков. Ал-Истахри и ибн-Хаукаль в одном месте определяют этот город находящимся в 8 днях пути от Итиля и в 4 от Баб-ал-Абваба (Дербента), в другом — в 7 днях от Итиля и в 4 от Дербента (по другим спискам ал-Истахри — тоже в 7). Масуди дает новый вариант расстояний: от Семендера до Дербента 6 дней пути, а до Итиля 7 дней. Более или менее совпадает у всех авторов расстояние от Семендера до Итиля: 7-8 дней пути. Исчисляя день пути в 35-40 км, найдем, что расстояние от Итиля, находившегося в устье Волги, до Семендера равнялось приблизительно 300 км, из чего следует, что поиски Семендера следует производить южнее р. Кумы, в районе Терека и Сулака. В описаниях этого города у авторов X в. основным признаком его выставляется обилие садов и виноградников. Видно, что земледелие и специально садоводство были основным занятием жителей города и прилегающей к нему страны. Надо полагать, что эта черта была свойственна Семендеру еще до VII-VIII вв.

Перенесение хазарской столицы из Семендера в Итиль, по словам Масуди, последовало после похода Сельмана ибн-Рабиа,

\* З. н. არტამონოვთან ღა ა. ლ. საქობონთან თანავეტორობათ (რედ.).

но эти сведения ясно апокрифичны. В качестве столицы хазар Семендер фигурирует у Табари еще в описании похода Мервана. В связи с этим походом, а также в связи с нападением на хазар Джарраха упоминается еще г. Бейза (Бейда), также будто бы служивший резиденцией хазарскому кагану. Однако никаких других более конкретных сведений о нем нет. Нет никаких конкретных данных и о Беленджере, как о городе, хотя он и встречается в списках хазарских городов и даже считается столицей хазар не то до Семендера, не то после него. У Табари Беленджер не город, а страна, причем в некоторых списках вместо Беленджер читается Булгар. Повидному наименование Беленджер появилось в результате ошибочной транскрипции последнего названия. Главным городом страны Булгар, или Булкар, был Семендер, который иногда по имени страны назывался Булгаром, что и дало повод к представлению об особом городе Булгаре-Беленджере.

В позднейшее время Семендер выступает столицей уже не Хазарского каганата, а царства Джидан, или гуннов, главным городом которого по армянским известиям был Варачан. Арабские писатели не знают такого города. Возможно, что центр царства гуннов в позднейшее время, т. е. после перенесения хазарской столицы на Волгу, переместился в Семендер.

Основание Итиля, столицы хазар на Волге, таким образом следует датировать временем не ранее первой половины VIII в. Армянская «География», написанная приблизительно в это время, еще не знает Итиля как города и сообщает, что среди реки Атель-Волги находится остров, на котором укрывается народ баслов от сильных народов хазар и бутков, приходящих сюда на зимние пастбища и располагающихся к востоку и западу от реки.

Бутками или бушками здесь возможно названы башкиры (башгарт арабских писателей). Баслы — это те барсылы, которые в армянских известиях несколько раз фигурируют вместе с хазарами и повидному совпадают с подразделением болгар, названным у арабов берсула. Если считать Берсиллю, родину хазар, страной болгар-берсула, находившейся в северном Дагестане, то появление баслов на Волге может быть следует связывать с передвижением сюда ядра хазарского племени под натиском арабов. Возможно, что барсылы-болгары и раньше жили на Волге, на что намекает упоминание (у Феофилакта Симокатты) племени барсельт (по чтению Вивьен де Сен-Мартена) в связи с движением псевдоавар из-за Волги в 558 г.

Из указания армянской «Географии» о хазарах на Волге следует, что в VIII в. хазары были еще кочевниками. Передвижение их на Волгу было в сущности перемещением места зимней стоянки из страны гуннов в предгорьях Северного Дагестана в обширную и богатую зимним кормом для скота волжскую

дельту. Позже зимовник на Волге превращается в важный пункт транзитной торговли, в центр ремесленного производства, в постоянную резиденцию царя и его приближенных, окружается садами и пашнями и становится тем своеобразным городом степняков-кочевников, каким был и остался Итиль и картину какого для X в. рисуют нам арабские писатели и царь Носиф в своем письме арабскому сановнику в Испании.

Выбор места для новой резиденции хазарского царя в устье р. Волги едва ли определялся одним желанием хазар уйти подальше от опасного соседства с арабами. К VIII в. Волга уже приобрела значение важной торговой магистральной; контроль над которой был в интересах хазар. Основание здесь столицы способствовало еще большему оживлению торгового пути по Волге и привлекло в хазарский зимовник то постоянное население из представителей разных народов, которое сделало Итиль международным городом и важным торговым центром.

При правителе Армении Язиде ибн-Усаиде ас-Сулами (756-769 и 775-779 гг.), казалось, должны были установиться мирные отношения арабов с хазарами. Он овладел Аланскими воротами и поместил здесь стражу, препятствовавшую набегам на Закавказье, а затем по указанию Халифа Мансура (754-775 гг.) женился на дочери хазарского кагана. Однако жена его умерла от родов, и, если верить Гевонду, это обстоятельство послужило поводом для нового обострения отношений с хазарами. Каган приписал эту смерть коварству своего зятя и для отомщения направил в Закавказье сильное войско под начальством Ражтархана из рода Хатирлитбера. Хазары взяли Дербент, опустошили области Албании и Грузии и ворвались в Тбилиси. Забрав много добычи и пленных, хазары вернулись во-свои. Хвастливый подагрик, говорит Гевонд об Язиде, «не смел даже поднять головы и равнодушно смотрел на опустошение страны». Через некоторое время он получил, однако, помощь от халифа и, отправив своего сына заложником в Сирию, выступил против хазар, но был разбит и бежал. Для защиты от хазар халиф приказал забрать заключенных в тюрьмах, собрал воинов из разных мест и построил ряд крепостей, опираясь на которые можно было бы отражать хазарские набеги. Это вторжение хазар, по свидетельству арабских источников, относится к 764 г.

Повидному об этом же нападении хазар на Закавказье рассказывается в грузинской хронике, где это событие представлено в виде романтической истории. Хазарский каган влюбился в прекрасную Шушану, младшую сестру грузинского царя Иоанна, и обратился к последнему с предложением выдать царевну за него замуж, обещая взамен свое содействие в борьбе за независимость Грузии против арабов. Получив отказ, каган послал своего полководца Блучана против Грузии. Тот

вторгся в Закавказье Лезгинской дорогой, взял какую-то крепость, где не только захватил Шушану, но и ее брата Джуаншера, а затем разрушил Тбилиси и опустошил Картли. На обратном пути через Дарьяльское ущелье пленная царица нашла случай покончить собой, приняв яд, который она хранила под камнем своего перстня, так что Блудан доставил своему повелителю одного Джуаншера. Разгневанный каган приказал снять голову с полководца, не сумевшего сохранить царицу, а Джуаншера оставил в плену и держал его в Хазарии 7 лет, после чего с великими почестями отпустил на родину.

Это сообщение становится понятнее при сопоставлении с данными другого грузинского памятника, жития Або Тбилисского, где роль хазар в подготовке борьбы Грузии против арабов выступает хотя и в завуалированном, но более ощутительном виде. В этом житии рассказывается следующее: эристав, или князь, небольшой провинции позднейшей Грузии Картли, расположенной у северного изгиба р. Куры, был вызван в Багдад халифом Мансуром. Имя этого эристава было Нерсе. Он сделался жертвой интриги и был заключен в тюрьму, где и оставался в течение трех лет. Что послужило причиной его ареста, неизвестно, но судя по дальнейшим событиям, его вина перед арабами могла заключаться в сношениях с хазарами с той самой целью, помощь в достижении которой, согласно романтической истории о любви кагана к прекрасной Шушане, предлагал сам каган. Существенно отметить, что опасаясь вмешательства хазар в дела Закавказья, сами арабы искали путей для сближения со своим опасным и могущественным северным соседом, о чем свидетельствует отмеченный выше брак Язида ибн-Усайда с дочерью кагана.

То, что Нерсе был связан с хазарами, с несомненностью следует из его поведения после освобождения из-под ареста при халифе Махди (775—785 гг.). Через несколько лет после своего возвращения в Картли, Нерсе оказался опять скомпрометированным и притом настолько, что должен был бежать за пределы досягаемости арабов. С тремястами всадников, в числе которых был мусульманин Або, он пробрался через Дарьяльское ущелье и прибыл к царю хазар. Хазары, говорит автор жития, Иоанн сын Сабана (Сабаншадзе), народ грубый, звероподобный и кровожадный, без религии, но считающий единого бога-творца. В стране их много городов, в которых жители свободно исповедуют христианскую религию. Каган хазарский благосклонно принял Нерсе и его спутников. Мусульманин Або, находясь далеко от своих единоверцев, принял христианство из рук местных священников. После некоторого пребывания в Хазарии, Нерсе просил кагана разрешить ему отправиться в Абхазию, куда он перед бегством отослал свою семью. Нахождение семьи Нерсе в Абхазии, а следовательно возможность бежать туда

и самому Нерсе, свидетельствует, что его пребывание в Хазарии было вызвано не просто поисками безопасного убежища от преследований арабов, а имело какую-то политическую цель. Отправляясь в Абхазию к своей семье, Нерсе вероятно был разочарован в своих ожиданиях, так как вслед за тем очень скоро решил вернуться на родину в руки тех, кого он еще недавно опасался.

Правителем Абхазии в то время был внук хазарского кагана Лев, сын дочери хазарского кагана и племянника византийского императора Льва Хазара, в свою очередь бывшего сыном хазарской царевны, при крещении названной Ириной. Таким образом правитель Абхазии был связан родственными отношениями и с Византией и с Хазарией. В это время Абхазия, бывшая ранее провинцией Византии, объявила себя независимой и, опираясь на хазар, держалась как против Византии, так и против арабов.

Пребывание Нерсе в Абхазии было непродолжительным — всего несколько месяцев. В начале 782 г. он вернулся в Картли, где арабы назначили эриставом его племянника Степаноса. По словам агнографа, Степанос исхлопотал у арабов разрешение Нерсе вернуться на родину. Тот приехал и в течение нескольких лет жил спокойно, не подвергаясь преследованиям. Не трогали в это время арабы и его спутника Або, несмотря на то, что он изменил мусульманству и был христианином. По всей вероятности для такой терпимости были свои причины и едва ли они не заключались в том разочаровании, которое испытал Нерсе у хазар и которое делало его не только не опасным, а наоборот, полезным арабам. В чем же заключалась причина этих разочарований? Ответить на этот вопрос с полной определенностью невозможно, но едва ли это был не отказ хазар от немедленного вмешательства в дела Закавказья на стороне Грузии. Что причина заключалась именно в этом, свидетельствует тот факт, что через несколько лет, когда хазары опять стали угрожать арабам, мусульмане перестали церемониться с приближенным Нерсе, регентом Або, и казнили его в 786 г. Судьба его покровителя Нерсе остается неизвестной, но едва ли и он с исчезновением политических моментов терпимости избежал кары со стороны арабов.

История Нерсе убедительно свидетельствует о том большом политическом значении, которое придавали во второй половине VIII в. хазарам не только некоторые представители закавказских народов, надеявшиеся на их поддержку в борьбе с арабами, но и сами арабы, заинтересованные в сохранении добрых отношений со своими могущественными соседями, трудность борьбы с которыми была уже испытана в течение почти непрерывной войны с ними в первой половине этого века.

В годы, к которым относится казнь Або, отношения арабов



с хазарами вследствие неизвестных нам причин сделались очень напряженными. Арабы ожидали нападения хазар, и летом 785 г. правитель г. Двина Осман ибн-Умара ибн-Хурейм с большой армией простоял возле Дербента, охраняя дорогу, по которой могли ворваться враги. Хазары не явились, и Осман, потерявший от эпидемии значительную часть своего войска, впал в немилость и был заменен другим наместником, который и расправился с Або для того, чтобы показать твердость в отношении хазар и ориентирующихся на них жителей Закавказья.

Последнее крупное столкновение хазар с арабами имело место в самом конце VIII в., в 799 г. Причиной его арабские писатели выставляют нечто подобное уже имевшему место во взаимоотношениях арабов и хазар, а именно смерть хазарской царевны, отданной замуж за арабского вельможу. В 798 г. хазарский каган отправил свою дочь Суб-т, или С-бу-т, в жены к Фадлу ибн-Яхья Бармекиду, сыну всемогущего визиря и молочному брату халифа Харун-ар-Рашида, в 792 г. назначенному наместником Армении, Азербайджана, Мидии, Каспийских провинций, а несколько позже и Хорасана.

Дорогой царевна умерла, и сопровождавшие ее вернулись к кагану и донесли, что она была изменнически убита. Разгневанный каган с 100 000 войском вторгся в Закавказье, истребляя всех попадавшихся ему арабов, и, как говорит ибн-Асам, произвел такой переполох, подобного которому никогда не слышали на земле.

Существует и другая версия о причине выступления хазар. Их будто бы призвал Хайюн ибн-Наджм, сын дербентского владельца, казенного арабским наместником Саидом ибн-Сальмом ибн-Китайба ал-Бахили (797-798 гг.). Хайюн ибн-Наджм происходил из древнего рода арабских ансаров, издавна осевшего в Закавказье. К нему принадлежали многие арабские военачальники и администраторы, такие, как действовавшие при халифе Хишаме (724-743 гг.) Зуфара и Халид, сыновья Умайра ибн-ал-Хабиба ас-Сулами, несколько позже Усайд ибн-Сафир ас-Сулами, командовавший отрядом Мервана, наступавшим на хазар со стороны Дербента, наконец известный своей борьбой с хазарами, троекратно назначавшийся наместником Армении Язид ибн-Усайд ас-Сулами (751-753, 756-765, 775-779 гг.). При халифе Харун-ар-Рашиде (786-809 гг.) наместниками были: Юсуф ибн-Рашид ас-Сулами, потом Халид ибн-Язид ибн-Усайд ас-Сулами и наконец его брат Ахмед ибн-Усайд ас-Сулами, заместитель номинального правителя Армении Фадла Бармекида. К этому известному и могущественному роду, один из представителей которого Язид ибн-Усайд был женой на дочери хазарского кагана, принадлежал и дербентский владелец ан-Наджм ибн-Хашим и его сын Хайюн. По Дербенд-наме, эти владельцы дербентские пользовались пра-

вом в случае смерти или низложения местного правителя, управлять городом до прибытия его преемника. Иными словами, это были крупные арабские феодалы.

О причине казни ан-Наджм ибн-Хашима в арабских источниках имеется глухое упоминание. Закавказские мутагаллибы были недовольны притеснениями со стороны вновь назначенного наместника Саида ибн-Сальма и в Дербенте даже напали на его представителя. После казни ан-Наджма его сын открыто восстал против власти и убил представителя наместника в Дербенте. Вызванные им на помощь хазары произвели страшное опустошение в Закавказье, как говорят, 70 дней хозяйничали в стране, пока войскам халифа не удалось их отогнать и восстановить положение.

Повидимому это нападение хазар совпадает с тем, которое будто бы было вызвано насильственной смертью дочери кагана. Одна причина нашествия хазар на Закавказье не исключает другой, и мотив личной мести арабам мог только усилить решимость кагана вмешаться в начавшуюся в Закавказье смуту с целью подлить масла в огонь. У нас нет основания сомневаться в попытке арабов закрепить добрососедское отношение с хазарами браком сына везира и наместника в закавказских владениях халифата на дочери хазарского кагана, ни во вмешательстве хазар в дела Закавказья в связи с восстанием в Дербенте и общим недовольством закавказских феодалов, как туземных, так и арабских хозяйничаньем неосторожного наместника.

Сведения об умерщвлении дочери кагана едва ли вымышлены. Брак сына везира с дочерью кагана вероятно для многих и по разным соображениям представлялся крайне не желательным, ибо он, во-первых, означал конец надеждам на помощь хазар в борьбе с арабами, а во-вторых, усиливал значение и без того могущественной персидской семьи. Как умный политик, Яхья понимал значение для халифата хороших отношений с хазарами, и не его вина, что попытка примирения окончилась неудачей и хазары снова опустошали Закавказье.

Восстание в Дербенте, этом ключе к Закавказью, было на руку хазарам, не оставившим надежды овладеть богатыми странами к югу от Кавказских гор. Они охотно вмешались в смуту, затеянную феодалами, но арабский халифат был еще достаточно силен, чтобы справиться с восставшими и отбросить хазар.

В хазарах арабы нашли себе достойного противника, который не только сдержал их движение к северу от Кавказского хребта, но и вызвал затрату большой энергии для сохранения завоеваний в Закавказье.

Иконоборческая политика, связанная с секуляризацией церковного имущества и борьбой с монашеством, проводимая первыми императорами из дома Исавров, оттолкнула от Византии

целый ряд христианских областей, где влияние церкви и монастыря было особенно велико. Находившаяся в политической зависимости от хазар, но в церковном отношении связанная с Константинополем. Крымская Готия также стала на путь разрыва с империей. Епископ готский участвовавший в иконоборческом соборе 754 г., был смещен готами, а на его место был поставлен уроженец Партеиты Иоанн, получивший посвящение из рук приверженца иконопочитания католикоса Грузии, тоже Иоанна. В греческой надписи, найденной при раскопках в Херсонесе, это событие отнесено к 758 г. Упоминают об этом и грузинские летописи. После смерти Льва Хазара и после торжества иконопочитателей, закрепленного постановлением Никейского собора 787 г., на котором присутствовал и представитель готского епископа, некий монах Кирилл, Иоанн, вероятно в интересах Византии, затеял заговор против хазар. В житии Иоанна Готского говорится, что в этом заговоре принимали участие владетель Готии, его власти и весь народ, но в действительности, как показывают дальнейшие события, дело обстояло иначе. Узнав о волнениях в Готии, каган прислал отряд войска, который и занял столицу княжества — Дорос. Однако Иоанну и его приверженцам удалось выгнать хазар и завладеть горными проходами, ведущими в страну (клинсурами).

Предприятие оказалось авантюрой; оно не нашло достаточной поддержки ни извне, ни внутри Готии. Руководитель восстания Иоанн был выдан хазарам, а власти Готии обратились к милости кагана. Повидимому ликвидация мятежа произошла при участии готского князя и его властей, так как житие особо отмечает, что хазары пощадил господина Готии и казнили семнадцать ни в чем неповинных рабов, под которыми, надо думать, подразумеваются представители низших слоев населения, втянутых в восстание, оказавшееся опасным не столько для хазар, сколько для господствующего слоя самой Готии.

На основании скудных сообщений жития трудно разобраться в существе событий, происходящих в восьмидесятых годах VIII в. в Готии. Повидимому Иоанн посеявший ветер, вызвал бурю, потрясшую основы тех порядков, которые были в Готии. Подняв народные низы в интересах церкви и независимости Готии против хазар, он вызвал такие силы, которые оказались опасными для господствующего класса Готии, представители которой и поспешили предать восставших вместе с самим Иоанном. Отсюда и те укоры, которые потом предъявлялись Иоанну. Готские феодалы обвиняли его в том, что хазары заняли Дорос и следовательно поставили их в более зависимое, чем раньше, положение от кагана.

Они демагогически обвиняли его в гибели невинных, т. е. тех рабов, которые пошли за ним, возглавивши восстание низов,

были преданы испугавшимся феодалами и казнены хазарами. В связи с социальным характером поднятого Иоанном восстания следует рассматривать и популярность этого епископа среди готов, выразившуюся в причислении его к лику святых.

Популярностью епископа надо объяснить и тот факт, что хазары милостиво обошлись с ним после ликвидации мятежа. Они освободили от наказания его учеников, а самого епископа заключили в тюрьму в г. Фуллах и дали ему возможность бежать оттуда в Амастриду, где Иоанн и умер, немного спустя после смерти кагана, которого он считал своим гонителем. Тело епископа было перевезено на родину и погребено в выстроенном им самим монастыре в Партенитах. Развалины храма, находившегося здесь у подножия горы Аюдага, были раскопаны в 1871 и 1907 гг.

История епископа Иоанна и восстание готов важна для характеристики положения вассальных владений Хазарии в VIII в. Хазары предоставляли подчиненным им областям и народам широкую автономию и притом не только во внутренних делах. Заслуживает всяческого внимания столь необычная для средневековья веротерпимость хазар. В частности, христианство не только не преследовалось, но уже после восстания Иоанна получило возможность церковной организации, распространяющейся на всю хазарскую державу. Епископская кафедра в Доросе была преобразована в митрополию, руководящую семью епископствами, три из которых носили имена по народам, а четыре по именам городов, где находились епископы, а именно: Хоцирским, Оногурским, Гунским, Хвалским, Ретегским, Таматархским и Астильским. Где находились города Хвала и Ретег, остается неизвестным, что же касается Таматархи и Астиля, то это, без сомнения, позднейшая Тамань и хазарская столица на Волге — Атель и Итиль. Гуннская епископия, надо полагать, находилась в стране гуннов, в Семендере или Варачане. Оногурская — в Прикубанье, где жили гунны — оногуры или болгары; хоциров же помещают в степном Крыму, поскольку в связи с ними упоминается Карасу, позднее монастырь Кипрасу, а ныне городок Карасубазар. Объединение хазарских христиан единой митрополией, с одной стороны, усиливало значение церкви в государстве, но зато, с другой стороны, исключало необходимость в тех частных связях, которые имели место между различными группами христиан и церковными учреждениями различных соседних стран и, без сомнения, являлись источником многих политических затруднений и конфликтов. Единая хазарская митрополия, в церковном отношении подчиненная Константинополю, в указанном отношении и в смысле контроля над церковью была удобнее для хазар, чем несколько не связанных между собой и подвластных разным патриархатам епископий.

## ОЧЕРК ИСТОРИИ ГОРСКИХ НАРОДОВ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА С I В. ДО Н. Э. ПО X В. Н. Э.

Горские народы Кавказа, получившие лишь с Октябрьской Социалистической революцией возможность действительно полнокровного национально-культурного развития, организованы в настоящее время в виде: Дагестанской, Чечено-Ингушской, Северо-Осетинской и Кабардино-Балкарской автономных республик и Адыгейской, Черкесской и Карачаевской автономных областей РСФСР. Отдельные части этих народов живут и к югу от Кавказского хребта — по Черноморскому побережью, в Грузинской ССР (Юго-Осетинская автономная область) и в северо-восточных районах Азербайджанской ССР. В этническом отношении население этих областей делится на следующие основные группы:

1. Адыги или черкесы (населяют Кабардино-балкарскую АССР, Адыгейскую АО и Черкесскую АО), подразделяющиеся на три подгруппы: а) кяхи или нижние адыги (племена шапсуги, бжедухи, чемгуи, абадзехи, мамхегии и др., живут, главным образом, в Адыг. АО и в Туапсинском и Сочином районах), б) бесленевцы или средние адыги (преимущественно — в Черкесской АО) и в) кабардинцы или верхние адыги (основная масса — в Кабардино-Балкарской АССР). Единство народного сознания адыгейской группы удостоверяется в самоназвании всех этих племен, именующих себя «адыге», а свой язык — «адыге-бзы». 2. Чечено-Ингушская группа (населяют главным образом, Чечено-Ингушскую АССР), куда входят также и бацбины (живут в Груз. ССР). Самоназвание чеченцев — «нохчуо», ингушей — «галга».

3. Дагестанская группа со следующими главными подгруппами: а) аварцы, сами себя называют «маарулау» (горцы), б) даргинцы («даргуа»), в) лакцы, г) анди-динойцы, и д) лезги.

4. Осетины (в Северо-Осет. АССР и Юго-Осет. АО).

5. Карачаево-Балкарская группа (карачаевцы в Карачаевск. АО, балкары — в Каб.-Балк. АССР).

Из названных основных северо-кавказских горцев первые три — адыги, чечено-ингуши и дагестанцы — являются родственными между собой собственно-кавказскими или яфетическими племенами, осетины — племенем индоевропейского происхождения, подвергшемся чрезвычайно значительному «кав-

казскому» языковому и культурному влиянию, а карачаевцы и балкарцы — тюркскими племенами, тоже испытавшими воздействие своих новых соседей на Кавказе.

Большинство кавказских племен живет на данной территории с незамятных времен и довольно рано становится известным мировой географии и истории. Но особенно расширяются эти сведения с начала I в. до н. э., благодаря всемирно-историческим событиям, втягивавшим в круг своего воздействия и кавказских горцев более активно, чем это было раньше. Так, Страбон прямо говорит: «...Области до Мэотов и побережья, оканчивающегося областью Колхов, сделал известными Митридат, прозванный Евпатором, и его полководцы...» Страбон, конечно, имел в виду расширение уже существовавших ранее того сведений: «Владычество римлян и парфян прибавило многое к таким познаниям (наших) современников», «парфяне... расширили наши сведения об Иркинии, Бактриане и о живущих выше этих (стран) скифах, которые были менее известны прежним (поколениям)».

Наиболее ранний и полный свод новых сведений о Кавказских горах сохранился в «Географии» Страбона. В описании черноморского прибрежного города Диоскурии (на месте или вблизи современного Сухуми) Страбон говорит, основываясь, повидимому, на своем известном предшественнике, знаменитом греческом географе, Эратосфене (писал во II в. до н. э.) «Эта же самая Диоскуриада служит и началом перешейка между Каспийским морем и Понтом и общим торговым центром для народов, живущих выше ее и вблизи. Сюда же сходятся, говорят, семьдесят народностей, а по словам других, несколько не заботящихся об истине, даже триста; все они говорят на разных языках, так как живут разбросанно, и вступая между собою в сношения вследствие самолюбия и дикости. Большая часть их (принадлежит) к сарматскому племени и все они (называются) кавказцами». Что по этому общему взгляду к сарматскому племени относились горцы не только прилегавших к Абхазии, и вообще к Западной Грузии районов, но и центрального, а также и восточного Кавказа, видно из указания Страбона, что горную часть Иберии (Восточной Грузии) «занимает воинственное большинство в образе жизни сходное с скифами и сарматами, с которыми они находятся и в соседстве и в родстве». К тому же скифско-сарматскому племени Страбон и его источники причисляют и дагестанских горцев. Страбон, со слов Феофана, участвовавшего в походе Помпея на Кавказ (в 65 г. до н. э.), говорит, что между амазонками и албанцами живут скифские племена гелы и леги. А объем понятия Кавказ явствует из таких высказываний Страбона, как: северная сторона Албании (современная Азербайджанс-

кая ССР) «ограждается кавказскими горами (они высятся над равнинами и ближайше к морю называются Керавскими)» или же: «самые высокие части подлинного Кавказа суть самые южные, обращенные к Албании, Иберии и (областям) колхов и геннохов»; то есть, Кавказом именовался весь хребет от Каспийского моря до Черного. Такой номенклатуры держится уже Геродот, писавший, что «вдоль западного берега этого (Каспийского) моря тянется Кавказ, обширнейшая из гор по протяжению и самая высокая».

Многочисленность населения этого обширнейшего горного массива была известна уже тому же Геродоту, сообщавшему что «на Кавказе живет много разных народов». Позднейшие наблюдения привели древне-греческих ученых, как мы видим, к убеждению, что эти несколько десятков народностей, называемых Кавказскими, хотя и говорят на разных языках, что объясняется их «разбросанной» жизнью и отсутствием частых сношений между собой, по существу в большинстве своем принадлежат к одному племени. Это племя, к которому принадлежала большая часть кавказских горских племен, по мнению Страбона и его источников, было сарматским. Для уяснения современного Страбону реального содержания понятия «Сарматия» интересно указание Страбона, что Кавказский хребет «к югу отделяет Албанию и Иберию, а к северу — Сарматские равнины». Замена последнего обозначения, в одном случае, термином «скиф», носила искусственный, книжный характер и объяснялась исторически, поскольку сарматы, в известном смысле, заступили место более древних скифов. На этом основании Страбон также разделял мнение, что «Сарматы тоже скифы». Допустимо даже местное, кавказское происхождение самого названия «сармат», поскольку кажется вполне правдоподобной мысль, высказывавшаяся и раньше, что вторая часть этого этнического термина — «мат», образующая многие племенные названия Скифо-Сарматии, есть слово со значением «язык», коренное почти для всех языков центрального и восточного Кавказа (чечено-ингушск. «мот», аварск. «мац» и т. д.).

Из этих кавказских горских народностей «сарматского» племени Страбон называет 1) по Черноморскому побережью геннохов, которые были ближайшими северо-западными соседями колхов и жили к западу от Питунта (современная Пицунда, в Абхазии), зигов, которые обитали северо-западные геннохов; а хеян, населявших названное побережье за зигами; на северных склонах западных отрогов Кавказского хребта по-видимому, жили керкеты. Все эти племена Западного Кавказа в большинстве своем относились к адыгейской группе. Так,

«зиг» название несомненно того же корня, что и «адыге» и соответствует Древне-грузинскому «джицк-и», обозначающему одну обширную причерноморскую отрасль адыгейских племен. В грузинской же форме названия страны «Джикети» или «Джигети» термин ошибочно усвоен русскими для обозначения абхазского племени садзов, позднейших насельников страны «зигов» или «Джикетии», тогда как сами абхазы по сей день черкесов называют тем же самым названием «азыхуа». Несомненно также, что «керкет» есть прототип позднейшего названия «черкес» или «черкез» — такой звуковой переход удовлетворительно объясняется на почве как самих адыгейских, так и соседних издавна с адыгейскими других языков.

К западу от ахейн, по направлению к Керченскому проливу, тянулась страна Синдика, со своей столицей Горгиппией (нынешняя Анапа) и другими городами — Ермонассой, Авораккой и др. Синды, в большинстве, помимо городского греческого населения, тоже принадлежали, повидному, к кавказскому племени, вероятнее всего к адыгейцам: еще в XIX в. убыхи называли ближайшее к ним черкесское племя абадзехов «шинжишво», и вообще всех адыгов «шинжесхе», а кабардинцы именовали черноморских черкесов «шинджишва», каковое название некоторые исследователи справедливо сближают с термином «синд». Синдика с севера ограничивалась одним из рукавов р. Ипанида, т. е. Кубани. Дальше к северу тянулась азиатская часть Боспорского царства, с городами Кины и Фанагория, из которых Фанагория была значительным городом. Между Фанагорией и Горгиппией жили аспургианы, тоже по всей видимости, принадлежавшие к той же группе аборигенных племен.

К востоку от перечисленных от зиго-гениохийских племен и к северу от колхов, в горах, Страбоновская география указывает два племени, выступающих под описательными греческими названиями макропогонов и фтирофагов, из которых последние занимали наиболее высокие теснины над Диоскурией, повидному в соседстве с грузинским племенем сванов. О центральном Кавказе сведения Страбона много беднее. Население этого района он называет просто скифско-сарматским, родственным горскому населению Восточной Грузии. По всем последующим данным следует считать несомненным, что под этими «сарматами» скрываются чечено-ингушские племена, южную часть которых грузины издавна называли «тушами». О восточном же Кавказе Страбон рассказывает, что в горах над Албанией (современ. Азербайдж. ССР) «живут амазонки» и что «между амазонками и албанцами живут скифские племена гелы и леги, и что там течет река Мермадал между этими народами и амазонками». Сообщение о гелах и легах име-



ет вполне реальное значение, в противоположность легендарному известию об амазонках и принадлежит спутнику Помпея Феофану, т. е. написано в Закавказье, вероятно, в той же Албании, в 65 г. до н. э. Название лег то же самое, без сомнения, что и грузинское лек-и, являющееся по сегодняшней день общим обозначением для большинства дагестанских племен. Что же касается гела, то быть может, в нем мы имеем передачу самоназвания ингушей — галга; на древнейшее, более широкое по направлению к востоку, распространение чечено-ингушских племен указывают некоторые данные. Упоминаемое Страбоном племя гаргареев было уже албанским и обитало в Закавказье, как это удостоверяется и сообщением армянского историка Моисея Хоренского, что албанская письменность была создана на гаргарском диалекте.

О хозяйственном и политическом состоянии перечисленных нами выше кавказско-сарматских племен в «Географии» Страбона мы тоже находим весьма любопытные данные. Анализируя эти сообщения, мы устанавливаем, как и следовало ожидать различные районы развития, определявшиеся общими условиями среды. Общим для всех этих горцев было то, что они уже все вели оседлый образ жизни — Страбон им прямо противопоставляет «кочевников», «живущих между Мэотидою и Каспийским морем». В отношении хозяйствования наиболее отсталыми являлись, понятно, те из кавказских горцев, которые занимали наиболее высокие районы. Страбон говорит: «одни из них (этих племен) занимают вершины гор, другие живут под открытым небом в ущельях, питаются по большей части звериным мясом, дикорастущими плодами и молоком», т. е. основными промыслами населения в этих районах являлись охота, собирательство и скотоводство. В описании Страбона, конечно, есть явное преувеличение примитивных черт быта и, пожалуй, некоторое повторение Геродота, сообщавшего, что «на Кавказе живет много разных народов, которые, почти все, питаются дикими лесными плодами». Но в общем вполне вероятно, что в высокогорной зоне Кавказа в описываемую нами эпоху хозяйство носило еще несовершенные формы. Об естественных условиях этой отсталости сам Страбон указывает: «Соседние (с сванами) народцы у Кавказа бедны и малоземельны»; тут подразумеваются именно горцы, потому уже в следующей фразе, а более подробно в специальных главах, Иберию и Албанию Страбон рисует, как богатые и хорошо заселенные страны. Кроме малоземелья, тут большое значение имела замкнутость района вследствие природных условий: мы видели, что и многоязычие населения Страбон объясняет отсутствием частых сношений. О том же Страбон в другом месте говорит: «Зимою горные вершины Кавказа неприступны, а летом взбираются (на них) подвязывая (подошвы) из сырой во-

ловьей кожи с шипами, широкие как литавры; (подвязывают их) по причине снегов и льдов. Спускаются же с гор, лежа на шкуре вместе с кладью и скользя вниз»... Внешние сношения хотя и были редки, но все же были неизбежны. Так, совершенно необходимым товаром, который эти горцы могли достать лишь в полоскостных, равнинных районах, была соль. Для западно-кавказских племен главным рынком соли был город Диоскурия.

О социальном быте населения в описанной зоне косвенно можно составить себе представление по Страбонскому описанию общественного строя сванов, живших на той же высоте: у сванов, «занимающих вершины Кавказа, возвышающиеся над Диоскурией» «есть царь и совет из 300 мужей, а войско они набирают, как говорят, даже в 200.000, ибо все население отличается воинственностью». Племенной совет и военное ополчение указывают на действующий родовой строй — ту же общественную структуру мы предлагаем и для других кавказских племен данной зоны.

Племена, обитавшие в более низких горных районах и на склонах хребта, находились на более высокой ступени развития. О них мы можем судить по горскому населению Иберии, о котором Страбон сообщает: горную часть Иберии «занимает воинственное большинство, в образе жизни сходное с скифами и сарматами, с которыми они находятся и в соседстве и в родстве; впрочем, они занимаются и земледелием...» Очевидно, что в этой зоне ведущее значение имело скотоводство, а земледелие — подсобное.

В специфическом положении находились причерноморские племена. О ближайших их соседях с севера, мэотах, Страбон говорит: «На всем этом побережье живут мэоты, хотя и занимающиеся земледелием, но воинственностью не уступающиеномадам. Они разделяются на многие племена, из которых ближайšie к Танаису (Дону) отличаются большею дикостью, а прилегающие к Боспору — более мягкими нравами». Несомненно, что среди мэотов были чисто кавказские племена. Во всяком случае быт южных соседей мэотов, надо думать не очень отличался от описанного. Наиболее развитым районом здесь представляется Синдика, имевшая древние богатейшие греческие города-фактории, вроде Горгиии-Анапы. Уже появление этих городов свидетельствовало о сравнительно высоком уровне развития местного населения, имевшего возможность предложить грекам продукты своего хозяйства и установить с ними длительные, регулярные торговые сношения. С другой стороны, появление этих торговых колоний и длительные сношения с ними, конечно, благоприятствовали дальнейшему развитию производительных сил местного населения. Это влияние замечали и современники. Страбон или его источник, следуя оп-

ределенным взглядам, так описывает указанное явление: «Наш образ жизни почти у всех произвел перемену к худшему, внося роскошь, страсть к удовольствиям и для (удовлетворения) этих (страстей) множество безнравственных средств к обогащению. Такая испорченность в значительной степени проникла и к варварам, между прочим и кномадам. Последние со времени знакомства с морем сделались хуже: стали разбойничать, убивать иностранцев и, вступая в сношения со многими (народами) перенимают от них роскошь, и торгашество; хотя, это, повидимому, и способствует смягчению, однако портит нравы и на место простодушия... вводит коварство». Это «ухудшение» и «порча нравов» лишь сопровождали необходимый и прогрессивный ход развития.

О развитии земледелия в Синдикке и об ее общем экономическом состоянии можно составить себе косвенно представление по сообщению Страбона, что жители равнинной части Боспорского царства «давали в дань Митридату 180.000 медимнов (хлеба) и 200 талантов серебра вместе с азиатскими местечками возле Синдикки». Это разделение, в данном случае, между «азиатскими местечками возле Синдикки» и самой Синдиккой объясняется лишь на политической почве, в экономическом же отношении Синдикка не отличалась от названных мест. Эта материальная мощь страны оставила яркие следы в памятниках вещественной культуры (Горгиппия и др. городища).

Сохранились и синдские монеты с греческой надписью, обозначающей это этнико-политическое название.

Образование Синдского царства относится к раннему времени. Античный писатель Полиэн сохранил о царе синдов Екстее, который был изгнан своими, но восстановлен на царстве боспорским тираном Сатиром (повидимому, Сатир I — 433-388 до н. э.). Впоследствии Синдикка находилась, большею частью, под политическим влиянием Боспора. Так, согласно эпитафическому материалу, Боспорский владыка Левкон (387—347 до н. э.) на азиатском берегу царствовал над синдами, торетами и другими. По тем же источникам, боспорский архонт Перисад (342—309 до н. э.) победил много «варварских» народов и распространил свое владычество до Кавказа. Он, действительно, именуется царем синдов, торетов и др. В одной надписи говорится, что Перисад властвовал над всею землею, какую заключают в себе крайние пределы Тавров и границы земли Кавказской». Связь Крымского полуострова с кавказским побережьем имела под собой экономическую почву, но отчасти питалась и родственными отношениями населения обоих берегов, поскольку есть основание думать, что весьма сильный туземный элемент Крымского полуострова принадлежал к тому же кавказскому племени.

К самому пеходу II в. или началу I в., до хр. э. в Боспоре и, частично, на Кавказском побережье утвердилась власть понтийского царя Митридата Евпатора. Однако, владычество понтийцев тут было весьма шатко. Из вышеприведенного сообщения Страбона как будто явствует, что Синдика Митридату, во всяком случае, дана не платила. По сообщениям античных писателей, фанаторийцы первыми отложились, во время последней войны римлян с понтийцами и, подав этим пример другим, были виновниками гибели Митридата.

При царе Полемоне (конец I в. до н. э.) власть боспорских владетелей как будто простиралась от устья р. Тапаса (Дон) до гор Трапезунта.

Ближайшие соседи и соплеменники синдов, ахейцы, зиги и геннохи имели несколько более худшие условия развития, занимая весьма узкую и гористую прибрежную полосу. Об этом, а также о быте этих племен Страбон красноречиво рассказывает: «За Синдикой и Горгинией идет вдоль моря побережье ахейцев, зигов и геннохов, по большей части не имеющее гаваней и гористое, так как оно составляет часть Кавказа. (Обитатели его) живут морским разбоем, для чего имеют небольшие, узкие и легкие ладьи, вмещающие около 25 человек и редко могущие принять 30, еллыны называют их камарами... Выходя в море на своих камарах и нападая то на грузовые суда, то на какую-нибудь местность или даже город, они господствуют на море. Случается, что им содействуют и владетели Боспора, предоставляя им стоянки, покупку провианта и продажу награбленного. Возвращаясь в родные места, они за неимением стоянок взваливают (свои) камары на плечи и уносят в леса, в которых и живут, обрабатывая скудную почву: а когда наступит время плаванья, они снова сносят (камары на берег). Так же поступают они в чужой стране, где имеют знакомые лесистые местности: скрывши в них камары, они сами бродят пешком днем и ночью с целью захвата людей в рабство; то, что удастся им захватить, они охотно возвращают за выкуп, по отплытии извещая потерпевших. В местностях, где есть (самостоятельные) правители, обижаемые еще находят некоторую помощь со стороны (своих) вождей; нередко они в свою очередь нападают (на пиратов) и захватывают камары вместе с людьми; (области же), подчиненные римлянам, более бесполезны вследствие нерадения посылаемых (ими правителей)». Следовательно, ахейцы, зиги и геннохи, по этому описанию, занимались земледелием. Но почва была скудная, и земли, вероятно, не хватало: в другом месте Страбон говорит об этих же племенах, что они живут «в тесных и скудных местностях». Морское пиратство, имевшее целью, главным образом, захват в плен людей, отчасти объяснялось вышеуказанной экономической причиной, частично же являлось следствием новых общес-

твенных отношений, выраставших на месте разлагавшегося родового строя. Что это явление существовало здесь задолго до страбоновских времен, удостоверяется сообщением Диодора о боспорском царе Евмпле (309—303 до н. э.), который принял войну против разбойничавших на море «варваров» — геннохов ахейцев и тавров, и тем сделал море безопасным для плавания.

Об общественном строе этих народов Страбон говорит: «Они находятся под властью так называемых скиптродержцев («скептухов»), которые, в свою очередь, подчинены тиранам или царям. Так, например, у геннохов было четыре царя, когда Митридат Евпатор, во время бегства из отеческой (земли) на Боспор, проходил через их страну». Имея определенные основания под скептухами или скиптродержцами разуметь племенных вождей, мы приходим к выводу, что у ахейцев, зигов и геннохов к первой половине I в. до н. э. разложение родовых отношений находилось на такой стадии, когда во главе союза родственных племен, все еще управлявшихся наследственными племенными вождями, уже выросло единовластие зачаточной «монархии».

Воинственность этих племен, а также неприступность их страны, служили причиной того, что покорение и подчинение своей власти ахейцев, зигов и геннохов и вовсе не удавалось чужеземным завоевателям. Так римлянам, которые установили свою власть в Колхиде (Западной Грузии) и на Боспоре, побережье этих племен не было подвластно. Страбон говорит: «В Азии наше побережье все подчинено им, если не брать в расчет земель ахейцев, зигов и геннохов».

Все-таки, утверждение такого огромного государства, как Рим, на Кавказе, в частности — в Закавказье, и в Крыму не могло пройти бесследно для горцев Северного Кавказа, тем более, что римляне имели специальные интересы, которые их побуждали к установлению более тесных отношений с этими горскими племенами. Сарматия, как богатейший источник рабов и как обиталище сильных и имевших весьма важное военно-политическое значение кочевых племен, особо привлекала внимание римского правительства и служила, в частности, причиной захвата и укрепления римлянами кавказских проходов, вроде Дарнала, Дербентского пути и др. В результате этих сношений и расширяются, конечно, сведения о кавказских горцах в римскую эпоху. Так, знаменитый Плиний (умер в 79 г. н. э.) нам сообщает некоторые новые данные. Плиний рассказывает: «От границ Албании, по всему челу (Кавказских) гор (живут) дикие племена сльвов, а ниже — лупенин, затем дидуры и соды. За ними находятся Кавказские ворота, многими очень ошибочно называемые Каспийскими, огромное создание природы, (образовавшееся) вследствие внезапного раз-

рыва гор; самый проход огорожен обитыми железом бревнами; под ними посредине течет вонючая река, а по сию сторону ворот на скале лежит укрепление по имени Куманния, построенное с целью препятствовать проходу бесчисленных племен. В этом месте, как раз насупротив иберского города Гермаста, воротами разделены части света. От Кавказских ворот в Гурдинских горах живут валлы и свавы, племена незнакомые с культурой, однако умеющие добывать золото в рудниках. От них до самого Понта живет множество гениохийских и потом ахейских племен. Таковым представляется один из наиболее славных уголков вселенной». Племена Западного Кавказа более подробно перечисляются Плинием раньше, когда он называет: «племена гениохов, имеющие много названий... ахейцы, марды, керкеты, за ними — серры, кефатоломы... В тылу (города Питиунта — совр. Пшунды) в Кавказских горах — сарматский народ епагерриты, а за ним — савроматы... На побережье близ керкетов река Икар, Аки с городом Иером и рекою в 136.000 шагов от Гераклея. Затем мыс Круны, и от него крутая возвышенность, которую занимают тореты; государство Синдика в 67.500 ш. от Гиера и р. Сехерий». Среди перечисленных Плинием племен некоторые известны были и раньше. Среди впервые упоминаемых мы легко узнаем дидур-ов: это пограничное с Кахетией дагестанское племя дидойцев, с грузинским окончанием названия (-ури и его варианты). Добывающие золото свавы, вероятно суть сваны.

Широкое значение, придаваемое Плинием племенному названию гениохов, указывает по всему вероятно, преобладающему влиянию этого племени среди других прибрежных (зигов и, отчасти, ахейцев) в первой половине I в. н. э. Описанное нами выше состояние этих племен за столетие до этого времени должно было указывать на возможность развития тенденции к еще более широкому объединению племен. Вначале приоритет в этом деле, повидному, принадлежал гениохам. На их значительное усиление указывает сообщение Плиния, что «богатейший город Питиунт», наиболее северный и пограничный с гениогами город Колхиды, «разграблен гениогами». Может быть, такой же деятельностью гениохов объясняется и состояние города Диоскурии, о котором Плиний говорит: «Колхийский город Диоскурнада... теперь находится в запустении».

О состоянии во II в. н. э. сведения сообщают Арриан и Птолемей.

Свидетельство Арриана, римского правителя Каппадокии, объездившего в 134 г. с инспекционной целью восточное побережье Черного моря, имеет документальное значение. По сообщению Арриана, ближайшим северным соседом Колхиды уже были не гениохи, а зикхи (в тексте по ошибке — зи-

лхи). Зикхов от санигов, самых северных обитателей Колхиды, отделяла река Ахэунт. Арриан же сообщает важные, хотя на первый взгляд и противоречивые, сведения о политическом состоянии края. С одной стороны он утверждает, что «крепость Диоскуриада представляет собою конечный пункт римского владычества на правой стороне от входа в Понт,» а с другой стороны сообщает, что царем у зикхов в его время был Стахемафак, который свою власть якобы получил от императора Арриана. Но нужно думать, что Арриан считался с совершенно формальным характером зависимости зикхского царя от кесаря, тогда как в Диоскурии, называвшейся в это время уже Сасагополем, стоял римский гарнизон. Трудно допустить, чтобы римский чиновник повторял бы в сообщении о Диоскурии более древних авторов, хотя бы Страбона (на такую мысль наводит употребление Аррианом, в данном случае, древнего названия города вместо нового). И, действительно, римляне едва ли могли оказывать, какое-нибудь заметное политическое влияние на эту мало доступную часть кавказского побережья, но то обстоятельство, что, с одной стороны — Колхида, с другой стороны — Боспор находились под властью Рима, втягивало так или иначе в орбиту внутренних и внешних отношений этой мировой империи и зажатую между Боспором и Колхидой зикхо-геннохскую страну. Сообщение Арриана очень важно и в том отношении, что указывает на значительные внутренние перемены в данной стране: объединительные тенденции росли, но главенство над этими родственными племенами от геннохов перешло уже к зикхам, и надолго. Этим политическим обстоятельством и объясняется почти полное исчезновение названия «геннохов» в последующие века и рост значения названия «зикхов», которое уже начинает обозначать всю эту территорию. Далее, сообщение Арриана указывает и на рост объема местной царской власти: если в начале I в. до н. э., по Страбону, у одних геннохов было 4 «царя», то теперь вся территория как зикхов, так и геннохов и ахейцев подчинялась власти одного зикхского царя. Что это действительно так, видно из того, что на данной территории Арриан не упоминает ни одного другого племени до самой Спидики. В каком положении находилась эта последняя, Арриан, к сожалению, не говорит.

У Птолемея (вторая половина II в. н. э.), который соединял старые сведения с новыми, о Кавказском нагорьи сообщаются и некоторые новые данные. Так, между горю Кавказом и Керавнскими горами, т. е., на Восточном Кавказе, по Птолемею, живут туски и дидуры. Последние встречались уже у Плиния и соответствуют, как было нами указано, нынешним дидойцам; туски же, без сомнения, соответствуют туш-ам, населяющим по сей день Грузию и сохраняющим, до сих пор, это

название. В те времена, нет сомнения, это этническое название имело более широкое значение. За Албанией, «неопределенно», Птолемей называет с анареев. Это саныры грузинских летописей и санарийцы арабских писателей, племя, обитавшее по южным склонам Кавказского хребта в Восточной Грузии и приобретшее особенное политическое значение с VIII в. По Кавказскому побережью Черного моря, Птолемей хотя и повторяет старый список племен — ахэн, керкеты, генпохи, но вместе с тем сообщает, что до горы Корака (которую, по Птоlemeю, «оканчиваются горы, идущие через Колхиду и Иберию и называемые Кавказскими»), за астурикапами, живут арихи и энги, т. е., тут, опять-таки, покрывает собой и генихов и ахейцев.

Из других сообщений Птолемея интересно сообщение о существовании в это время в горах Азиатской Сарматии городов Абуниды, Насунии и Алнии. Местоположение и социально-экономическая природа этих городов остаются для нас неизвестными. Несомненно только, что вслед за приморскими племенами, более медленными, правда, темпами, благодаря природным условиям, но все-таки неуклонно, развивались и племена, жившие в глубине гор. У большинства кавказских горцев начинали зарождаться племенные образования, походившие более или менее на царство зикхов. Наиболее рельефно этот процесс обозначился к V веку.

В процессе этого развития большое значение имело непрерывное передвижение племен, происходившее по обширным степям Северного Кавказа и Южной России и всегда затрагивавшее, так или иначе, коренных обитателей кавказских гор. Это движение производило иногда значительные перемещения среди горцев, меняло тут племенные отношения, клало начало новым смешанным этническим образованиям, влияло на языки, нравы и обычаи.

Открывают это явление, за рассматриваемый нами период, аланы, которые, к началу нашей эры, начинают приближаться к Кавказу с северо-запада, со стороны Дона. Иосиф Флавий уже приурочивает имя алан к обитателям степей Северного Кавказа. В последующие века аланы, под напором в частности, других кочевников, передвигаются все ближе к горам и обосновываются, преимущественно, на северных склонах Западного Кавказа, в верховьях реки Кубани и ее притоков, а также в Кубанской низменности. Особенно подробное описание аланов оставил известный римский писатель IV в. Аммиан Марцеллин. По Марцеллину, аланы «мало по малу постоянными победами изнурили соседние народы и распространили на них свое название своей народности». В результате этой ассимиляции аланов с аборигенными кавказскими племенами и произо-



шли современные осетины (название идет от грузинского «Осети», «Осня», страна осов; в древнегрузинских летописях название «овс» всегда соответствует греко-римскому и армяно-иранскому «алан»). По сообщению того же Марцеллина, многочисленные племена аланов вели еще кочевую жизнь, не занимались земледелием, были искусны в военном деле, особенно, в конном бою. Социальной дифференциации аланы еще не знали. Многочисленность и военные качества аланов делали их значительной силой на Северном Кавказе, с которой впоследствии серьезно считалась Римско-Византийская империя.

Со своей стороны аланы рано стали испытывать воздействие новых кочевников, направивших на них с разных сторон. Тут прежде всего нужно упомянуть готов, которые во II в. н. эры пришли, тоже с севера, на Черноморское побережье и стали постепенно утверждаться на Крымском полуострове. Эти готы, иногда называемые современными писателями, по старой памяти, скифами, тоже потеснили племена, которые ими были встречены на своем пути. Так, часть аланов, увлеченная движением готов, проникает на территорию Крыма. Готы произвели большие перемены и на Кавказском побережье Черного моря своими морскими походами и набегами. Эти перемены описаны анонимным писателем V в., обработавшим периплы Арриана, Скилака и др., но вносящим и современные сведения. По сообщению анонима, зихи все еще продолжали главенствовать на данном побережье. Он пишет: «От Старой Ахеи до Старой Лазики и затем до реки Ахзунта прежде жили народы, носившие имена: геннохи, кораксы, колики, меланхлены, махелоны, колхи и лазы, а ныне живут зихи». В локализации прежних населенных стран автор допускает много ошибок, но для нас важно фактическое указание на преобладание зихов, более точно сформулированное анонимом в другом месте: «От гавани Пагры до Старой Ахеи прежде жили так называемые ахэйцы, а ныне живут зихи». Следовательно, и в V в. древние геннохи и ахэйцы продолжали выступать под общим названием зихов. Это значит, что вся территория, приблизительно, от Бзыбского ущелья до нынешнего Геленджика была объединена политически под верховенством племени зихов или зихов. Дальше к северу мы и находим результаты деятельности готов, изменивших тут племенные отношения и помешавших естественному росту зихов. Аноним рассказывает: «От Синдской гавани до гавани Пагры прежде жили народы, называвшиеся керкеты или ториты; а ныне живут так называемые е в д у с и а н ы, говорящие на готском или таврском языке». В соответствии с этим сообщением автор в предыдущем параграфе уже указывал, что Синдская гавань теперь носила новое название Евдусии. Таким образом, в IV—V вв., рядом с прибрежными черкесски-

ми племенами уже появились готы, переселившиеся сюда (в Анапский район) из Крыма. Однако, эти представляли собой все еще сильный народ, сохранивший свою самостоятельность, несмотря на все напасти.

Новые изменения на Северном Кавказе произвели гунны, еще более сильное и многочисленное племя, несколько столетий господствовавшее здесь и причинившее столько зла не только местным народам но и римлянам и иранцам. По рассказу Аммиана Марцеллина, «этот подвижный и неукротимый народ, пылающий неудержимой страстью к похищению чужого (добра), двигаясь вперед среди грабежей и резни соседних народов, дошел до аланов», подчинил их себе в семидесятих годах IV в. и часть их увлек с собой в своем движении на запад. Оставшаяся часть аланов была окончательно оттеснена к Кавказским горам благодаря тем же гуннам и преемникам гуннов — хазарам. На новом обиталище аланы сохранили свою свободу, — Прокопий Кессарийский их называет «автономным народом», — и имели деятельные сношения с Восточно-Римской империей и Ираном, то в качестве военных союзников и наемников, то в качестве непринятых гостей, приходивших пограбить и поживиться. Современные византийские источники точно определяют местоположение аланов в VI в.: они живут у Кавказских гор, распространяясь на восток до Каспийских ворот или Дарнала и соседят с сванами, занимавшими тогда свою нынешнюю территорию, и с брухами, которые тогда обитали в верхней части Кодорского ущелья. Следы аланских поселений здесь, на нынешней территории Карачая сохранились в географических названиях. По сообщению Захария Ритора (писал в 554—5 г), аланы имели, в это время, 5 городов; возможно, что тут имеются в виду укрепленные места. Однако, что аланы к этому времени сделали шаг вперед на пути общественно-хозяйственного развития, видно из сообщения о возросшей власти политического предводителя алан. Таковым с конца пятидесятих до начала семидесятих годов VI века был некий Сарой или Сародий, которого Менаандр Протиктор называет «гегемоном аланов», а Феофан Византийский прямо «царем аланов». В руках этого Сароя находилась северная часть перевальных путей Центрального и Западного Кавказа, по каковой причине римляне очень ценили союз с аланами. Новые кочевники авары, просили Сароя, «познакомить» их с римлянами, что и было выполнено. Затем авары, по поручению императора, тоже ввязались в борьбу против гуннов на римской стороне. Когда в шестидесятих годах в Алашию явилось возвращавшееся по указанным выше дорогам на родину императорское посольство вместе с представителями среднеазиатских турок, Сарой (Сародий) не допустил к себе последних

до тех пор, пока те не разоружились. После трехдневного спора турки вынуждены были выполнить это унижительное требование.

О состоянии зихов в VI в. мы также имеем определенные сведения. Во-первых, этот этно-политический термин все еще обозначал всю совокупность аборигенных причерноморских племен Западного Кавказа. Так, Прокопий Кессарийский говорит, что у Кавказских гор «живет много разных народов, — в том числе — аланы и абазги... также зихи и гунны, называемые сабирами». В другом месте автор поясняет, что за пределами абазгов, «вдоль берегов Евксинского Понта живут зихи». О политическом состоянии зихов тот-же Прокопий сообщает: «Зихам в древности ставил царя римский автократор (самодержец), теперь же эти варвары ни в чем не подчиняются римлянам». Таким образом, к VI в. зихи, теперь на севере уже соседившие с гуннами, опять усилились и держали себя независимо.

Для горцев Среднего и Восточного Кавказа с V в. имело значение усиление в Закавказье политического влияния Ирана, деятельно занятого укреплением своих северных границ, проходивших по Кавказскому хребту, и, в частности, перевальных путей. Армянский историк VI в. Елише рассказывает, что после смерти шаха Иездигерда возникает борьба вокруг шахского престола между сыновьями Иездигерда, Хормуздом и Перозом. Воспитатель последнего, Рахам, из рода Михран, одолевает Хормузда, убивает его и возводит на царство своего воспитанника, Пероза (459 г.). «Великий мир установился в стране арийцев (иранцев), — рассказывает Елише, — но царь албанцев не хотел больше повиноваться. Он захватил Чорскую крепость (Дербентский проход) и привел оттуда войско маскутов. Он заключил союз с одиннадцатью царями горцев и с боем вышел против арийского войска...» Неся большой урон от союзной кавказской армии и не имея возможности одолеть ее, иранцы послали огромные сокровища в Хайландрийскую страну, открыли ворота аланов (Дарнал), вывели войско гуннов и принудили албанского царя к покорности. Все это случилось, по уверению летописца, до пятого года Пероза, т. е. до 464 г. Представленная тут картина типична для V и VI вв. — пограничная военная деятельность и столкновения, сношения иранцев с северокавказскими кочевниками, борьба закавказских народов против иранского ига и поиски помощи в этой борьбе, у ближайших соседей, кавказских горцев, втягивали последних в орбиту этих событий более или менее глубоко. Особенно интересно сообщение об одиннадцати горских царях — оно свидетельствует о том, что хотя и с понятным запозданием, по сравнению с Черноморским побережьем, но все-таки социально-политическое развитие делало успехи и на Среднем и Восточном Кавказе, превращая племенных вождей в ранне-феодалных князей. Сообщение Елише об этих мелких политических образованиях горцев имеет в

виду, конечно, Дагестан и находит себе подтверждение в других известиях, которых мы коснемся ниже.

Так, арабский историк IX в. Баладзори, на основании, конечно, персидских известий, сообщает: борясь против хазар, шахан-шах Кобад «построил из нежесной глины (кирпича) между областью Ширваном и воротами Алланов, а вдоль глиняной стены он построил триста шестьдесят городов, пришедших в разрушение после постройки ал-Баб-у-ал-абуаба. Когда, после Кобада, на престол сел его сын, Кесра Ануширван, сын Кобада, он построил город Шабиран и город Маскат, а потом город ал-Баб-у-ал-абуаб (Дербент), который был назван Абуаб (воротами) потому, что он был построен вдоль дороги, на краю горы. В построенные им места (Ануширван) поселил народ, прозванный им снисиджин, и построил в земле Арране ворота Шаккан, Камибаран и ворота дуданитов, народа, о котором думают, что он происходит от потомков Дудана, сына Асада, сына Хузаймы. Он (Ануширван) построил также ворота Дурдзука, которые состоят из двенадцати ворот, из коих каждые — каменный замок. И построил он в области Джурзан город по имени Сугдебиль, в который он поселил согдийцев и персов, обратив его в сторожевой пост... И построил он ворота Аллан...» Далее повествуется о построении в областях Босфорраджан (Васпуракан) и Сисаджан (Сисакан, Сюния) крепостей и замков и сообщается, что Хосрой «поселил в эти замки и крепости сильные вспомогательные отряды из снисиджитов». Потом Баладзори пространно рассказывает о взаимоотношениях Хосроя с царем турок и заключенном между ними соглашении, по которому иранцы получали право построить пограничную стену. Ануширван «построил ее, причем та часть ее, которая примыкала к морю, была сделана из скалы и свинца; шириной она была триста локтей, и она была проведена до вершин гор. И приказал он возить на кораблях камни и бросать их в море, а когда они оказались над водой, он построил на них стену, продолжив ее в море на три мили. Окончив постройку стены, Ануширван повесил у входа ее железные ворота, поручив охрану их ста всадникам, тогда как раньше для охраны этого места требовалось пятьдесят тысяч солдат. На этой стене Ануширван устроил подвижную башню. После этого хакану сказали: «Тебя Ануширван обманул...» Очевидно, что и здесь рассказывается, но более подробно, о постройке той же Дербентской стены, о которой говорилось и в начале.

Что весь рассказ Баладзори зависит от древних источников и передает историческую действительность, свидетельствуется замечательным совпадением современных событиям грузинских известий с повествованием Баладзори. Так, одна древне-грузинская летопись VI в., сохранившаяся фрагментарно, сообщает, что когда в Картлии, т. е. Восточной Грузии, «прекратилось

царство (т. е., пала царская власть, а это случилось в двадцатых годах VI в.), в Картлии усилились персы, захватившие также Эретию (Албанию, Арран арабских источников) и Сомхитию (Армению). Картлию-же они захватили крепче. И проникли они к кавказцам (т. е., к кавказским горским племенам); и соорудили они себе врата Овсетии (Алании), одни большие врата—в собственно Овсетии и две пары—в Двалетии, и одни—в Парчуане Дурдзукетском; а тех горцев поставили «гомардами». И другого некоего человека поставили правителем в Цанаретском ущелье... и соорудили также персы врата Хазаретии и обратили в бегство хазаров».

Большие врата Овсетии соответствуют «воротам алланов» у Баладзори, т. е., Дарнап, врата в Парчуане Дурдзукетском — двенадцатипарным вратам Дурдзука. Цанаретское ущелье быть может, политически соответствует стране Дуданигов, название которых созвучно с основой племенного названия дидойцев, врата Хазаретии — то же, что стена Баб-уль-аббаба Баладзори. Дополнительно упоминающиеся в грузинской летописи две пары ворот в Двалетии находят косвенное подтверждение в сообщении Баладзори об объеме строительства иранцев еще при Кобаде, который вдоль стены между Ширваном и воротами алланов построил 360 городов и в сообщении о двенадцати воротах из каменных замков на Дурдзукетском пути: ясно, что иранцы как бы хотели закупорить все имевшиеся проходы в Кавказском хребте. Две пары ворот в Двалетии это — укрепления на перевальных дорогах современной Осетии, быть может — на путях, ведущих через Зекарский и Рокский перевалы. Знаменитый грузинский географ первой половины XVIII в., царевич Вахушти пишет: «К западу от Валагира или Файкома есть Касарское ущелье, которое называется ныне Двалетией; и через это место проходят дороги на Дигор. Также впадают речки, вытекающие с горы между Валагиром и этим пунктом и проходят дороги в Валагир и Файком».

Касарское же ущелье от Касарских ворот («Касрис-карн») до Черкесской горы застроено и заселено. Касарские же ворота (Касрис карн) находятся ниже Нижней Зрамаги, где ущелье суживается от скал, спускающихся с горы Хох, и с Кавказа, между Глолой и этим пунктом. И есть тут врата, сделанные из скалы и каменного строения («камня на известии»), с большими сводами, на реке, воздвигнутые царями, чтобы не ходили помимо их волы овсы. А это ущелье очень крепко и неприступно. И есть тут много металла свинца (олова?), который добывают («выжимают») они же; есть также весьма хорошая сера; есть также металл серебра, но не умеют добывать. Также из сырости скалы (sic!) делают селитру». Далее Вахушти указывает, в таком же подробном описании, что у Нижней Зрамаги в р. Касарис-хеви впадает река Жгелисхеобис-цкали со своими

притоками, и что по этим ущельям и речкам дороги ведут в Глола (т. е. Верхнюю Рачу, в Западной Грузии), и что от истоков этой реки дорога ведет в Кударо, в Рачу и Картлию, что еще выше, по притоку этой же реки, по Захис-цкали и ее притокам дорога ведет в Трусо, Магран-Двалетию и Жба, на реке Большой Лпахве; что от истоков реки Зрамаги путь через Зекари ведет в Картлию и в ущелье реки Лпахви (приток реки Куры). Далее, описав Трусо (ущелье в верховьях реки Терека), Вахушти поясняет: «ущелья эти, которые мы описали вместе с Магран-Двалетией (примыкала с юга к Трусо) суть Двалетия. А также обитатели (ущелий рек) Большой Лпахвы, Малой Лпахвы, Ксани и Кударо суть также двалы, выходцы из этой Двалетии, единые по вере, обычаям и правам, и по сей день родственные друг другу. Эту же Двалетию ограничивают: с востока — гора между Трусо и Хевн (грузинская провинция в верховьях реки Терека), и гора между Касрис-хевн и Валагиром; с юга — Кавказ Магран-Двалетии, Захи, Брутсабдзели, Зекари и Кедела... с севера Двалетию ограничивает гора Хохского Кавказа, а у конца Касари — Черкесская гора; с запада — гора Кавказ, начинающаяся от Кеделы, между Рачой, Глолой и этим (пунктом), далее (гора) между Дигором и этим (пунктом) до Черкесской горы». Далее Вахушти описывает дороги, которые вели из этой Двалетии уже на север.

Таким образом, становится ясным, что по представлению древнегрузинских источников (от VI в. до начала XVIII в. едва ли могли произойти какие-нибудь существенные изменения в описанных путях, скорее всего, они остались те же) Двалетия, т. е., наиболее высокие ущелья центрального Кавказа в верховьях рр. Лпахви, Ксани, Ардона с его притоками и отчасти реки Риони, являлась узловым районом скрещения многочисленных перевальных путей этой части Кавказского хребта. Это обстоятельство, так же, как и рудные богатства края, на которые как мы видели, уже в древности было обращено внимание, делают вполне естественным и понятным стремление иранцев укрепиться в этом районе.

Военно-стратегическая деятельность иранцев в Кавказских горах имела свою социальную сторону. По грузинскому сообщению, иранцы в укрепляемых ими районах «горцев ставили гомардами». Тоже самое рассказывает Баладзори: Ануширван «в построенные им места (подразумевается линия по Кавказскому хребту) селит народ» и пр. Говоря иначе, иранцы привлекали к гарнизонно-сторожевой службе местное население. В данных условиях — начинающееся общественное расслоение местного населения и чуждость интересов иранского правительства для широких народных масс кавказских племен — иранцы

естественно стремятся опереться на выделяющуюся из разлагающегося родового общества его верхушку, искусственно способствуя дальнейшему усилению этого слоя. Так, в частности, естественно развивавшийся процесс превращения наследственных племенных вождей в маленьких династов и князьков, противопоставляющих свою власть воле народа, находит прямую поддержку в иранцах. Так, на основе достигнутого уровня внутреннего развития и при указанных внешних условиях, начинает оформляться ряд княжеств на центральном и восточном Кавказе. Так, по сообщению грузинской летописи, иранцы ставят (буквально: «ставят для себя») некоего человека князем («мтаваром») в Цапаретском ущелье. (Эти Цапары в VIII в. играют большую роль в формировании Кахетинского княжества в Восточной Грузии). Баладзори дает аналогичные, но более пространные, известия. После рассказа о взаимоотношениях Ануширвана с «турками» и о построении Дербентской стены, Баладзори сообщает: «И выбрал Ануширван царей и назначил их, предоставив каждому из них шахство над отдельной областью. Из них были: хакан горы, т. е., владетель Сарира (трона), с титулом Вахрарзаншах и царь Филана, он же — Филан-шах, и Табарсаран-шах, и царь аль-Лакзов, с титулом Джуршан-шах, и царь Маската, царство которого теперь не существует, и царь Лирана, с титулом Лиран-шах, и царь Ширвана, именующийся Ширван-шахом. И утвердил он властителя Бухха над Буххом и властителя Зирикирана над Зирикираном; и утвердил он царей горы Кабак в их владениях и заключил с ними мир, обязав платить ему подати». Реальная сущность отношений верно выражена в последней фразе — иранское правительство лишь утверждало и укрепляло возникавшее на местах единовластие. Уже по древнеармянскому известию мы видели существование 11 царств на Восточном Кавказе. Сообщение Баладзори имеет те же образования, территориально приходившиеся, главным образом, на Дагестан, с прилегающими южными склонами Кавказского хребта и западным побережьем Каспия. Баладзори упоминает, правда, лишь семь «царей», но исчезновение некоторых из 11, если придавать точное значение этому числу, ко времени Баладзори объяснялось бы постепенным укрупнением этих княжеств. Знает же Баладзори царство Маската, которое в его время уже не существовало более. Большое значение имеет тенденция развития, которая проглядывает из сравнения этих показаний, не могущих, конечно, претендовать на абсолютную точность. Древность сообщения Баладзори удостоверяется его явными чертами иранского происхождения, проскальзывающими в терминологию и номенклатуру: «шах» — персидский термин, в данном случае он и реально объясняется структурой Сасанидского государства, терпящего существование подобных царств на окраинах Ирана (откуда и титул главы государства — «шахан-шах», царь ца-

рей); гора Кабак или Кабк тоже повторяет пехлевийское название Кавказа — «Капкох».

Местоположение указанных восточно-кавказских царств и их территория освещается сообщениями других арабских источников, в частности географов. Так, ибн-Хордадбе (IX в.) рассказывает: «За Бабом находятся царства Сувар (с-у-р), аль-Лакз, аль-Лан (или: Аллан?), Филан, Маскат, Сахиб-ас-Сарир и гор. Семендер». Один из списков аль-Истахрия (X в.) утверждает, что «р. ас-Самур течет по стране аль-Лакзов. Ее истоки находятся в горах и достигают Шекн». О Сарире тот-же Истахри сообщает, что это название не города и народа, а государства, что пределы Сарира с запада примыкают к Хазарскому морю, что Баб-уль-Абваб (Дербент) исполняет роль гавани для Сарира и других стран остальных неверных, что расстояние между пределами Сарира и хазарским городом Семендером равно двум фарсакам. Отсюда ясно, что Лакзи, обитавшие по реке Самуру, соответствуют нынешним лезгам, а государство Сарира находилось к северо-западу от Лакзов, занимая главным образом, нагорную часть Дагестана, спускаясь к морю у Дербента, и соприкасаясь на севере с Хазарским царством. Другие сведения о Дагестане будут рассмотрены нами ниже.

Внешним показателем развития социальной дифференциации раннефеодального типа, как есть основание это думать, у кавказских горцев, являлось проникновение к ним извне монотеистических культов, в частности — христианства. Это последнее, например, в передовых странах Закавказья — в Грузии, Армении и Албании — утвердилось как «дворянская» религия, как официальный культ феодального класса. Христианство торжествовало лишь там, где социальные отношения носили более или менее феодальный характер, хотя бы и раннего периода этой формации, и где они могли представить общественную верхушку в качестве носителя новой классовой религии. Немаловажную роль тут играли также, конечно, политические условия. Все это приложимо вполне и к кавказским горцам. Христианство следовало тут по пятам общественного развития, при благоприятных политических условиях. И неудивительно, что наиболее удобную среду и раньше, чем в других районах, христианство нашло у черкесских племен, обитавших на Черноморском побережье и объединенных, в рассматриваемый нами период, под общим названием зикхов. Близость моря вообще, и приморских торговых городов, в частности являлась значительным для зикхов фактором. Мы видели, что в политической надстройке ранее, по сравнению с другими горскими племенами Кавказа, развитие зикхов нашло свое отражение. С христианством ранне-феодальная знать зикхов, управлявшая делами царства Зикхин, имела возможность познакомиться в вышеназванных черноморских городах, где греческое население было перемешано с местным и где



не только отдельные общины христиан, но и целые христианские епископии появились очень рано. Так, готский епископ Феофил присутствовал уже на первом вселенском церковном соборе. Под протоколами этого собора имеется подпись Боспорского епископа. По § 28 постановлений Халкедонского собора Боспорская епископия была подчинена константинопольскому патриарху. Переселившиеся с Крымского полуострова на Кавказское побережье готы, евдуксаны (по Анониму) и тетракситы (по Прокопию Кессарийскому; это, пожалуй, одна и та же группа) также исповедывали христианство, находясь вместе с тем в деятельных сношениях со своими соседями по побережью. Так, по сообщению Прокопия, готы-тетракситы, узнав, что император Юстиниан послал аббату иерея, сами просили у императора, через специальных послов и для себя епископа, на место умершего, что и было исполнено. Это имело место в 547—8 г. Для последующего времени хорошо известен факт рукоположения готского епископа в столице Восточной Грузии, в Микхете. Зикхская знать, тесно связанная в экономическом отношении с прибрежными городами, а также с Боспором и другими частями Восточно-Римской империи должна была оценить значение христианства для развития этих связей, точно так же как и для укрепления и дальнейшего развития достигнутого ею социального положения. Зикхская знать довольно рано принимает христианство, хотя и невозможно указать точную дату этого события. На раннее проникновение христианства в эту страну указывает сравнительно большое число епископских кафедр, их развитие и сила. Соответствующие церковные документы VI—X вв. упоминают на данном побережье, разновременно, епископии Никопсийскую, Зикхийскую (или Зигпольскую), Таматархскую или Метрахскую, Фанагорийскую. Подпись епископа Зикхии Дамиана имеется под протоколами Константинопольского собора 526 г. Никопсийская епархия значится уже в т. н. Уставе Елифания Кипрского, относимом к VII в. Фанагорийский епископ Иоанн присутствовал на Константинопольском соборе 519 г. Для положения этих епархий во вселенской церкви характерно, что в Уставе Льва Мудрого (894—911) Таматархская и Никопсийская епархии именуются уже автокефальными архиепископиями. По всем этим данным можно заключить, что зикхийцы приняли христианство не позже пятого века. Христианская культура у зикхов в начале должна была носить греческий характер, по источнику своего происхождения. Но потом, с IX в., когда рядом с Зикхией вырастает сильное Абхазское царство, грузинское по своему культурному содержанию, в Зикхии, повидному, начинает преобладать грузинская христианская культура. Сохранившимся до наших дней следом этого является грузинский термин «джуар», распространенный повсеместно среди черкесских (адыгейских) племен (шапсугов, чемгуев, бжедугов, кабардинцев и др.).

К горцам Среднего Кавказа христианство проникло из Картлий (Восточной Грузии). Здесь, в первую очередь, следует говорить о распространении христианства среди дурдзуков, впервые упоминающихся в разобранных нами выше сообщениях древне-грузинской летописи VI в. и арабских писателей. Совершенно несомненно, что под дурдзуками (или дзурдзуками, в более поздней форме) нужно разумеать чечено-ингушские племена. Следы грузинской христианской культуры сохранились до нашего времени среди чеченцев и ингушей в еще большем количестве (памятники материальной культуры, надписи, рукописи, церковные термины, названия дней недели и пр.). Но, нужно думать, что все это является продуктом влияния более позднего времени (XI—XIV вв.); за рассматриваемый нами период Средний Кавказ представлял собой наименее благоприятную, в социальном отношении, почву для христианства. В этом нас убеждают хотя бы известия о пропаганде христианства в горных районах Восточной Грузии в IV в. Как уже указано, эти горцы, и среди них, в частности — пховцы, предки современных пшавцев и хевсур, т. е., ближайшие соседи дурдзуков со стороны Грузии, на проповедь христианства отвечали скрежетом зубовным и, вообще полным отрицанием. Еще интересней другое сообщение того же летописца, по которому жители одной горной общины от насильственного обращения в христианство спаслись бегством в Тушетию, непосредственно примыкавшую к дурдзукам с юго-востока. Отсюда нужно заключить, что в это время Тушетия не была христианской. Вместе с тем, цари Восточной Грузии принимали всевозможные для них меры для насильственного внедрения христианства в горах. Подобные меры пускались в ход и по отношению к северо-кавказским горцам, когда к тому представлялась возможность. Так, другой древне-грузинский летописец рассказывает, что царь Картлий Арчил (время жизни которого нами приурочивается к концу VIII и началу IX вв.) уклоняясь, повидимому, от преследований арабов, уходит в Кахетию, садится в Цукетию, строит Касри и в Лакуастком ущелье строит крепость, найдя здесь мтаваров (князей), которым от картлийского царя Вахтанга (V в.) была дарована Цукетия. «И был тогда, — рассказывает летописец, — эриставом (воеводой) над тушами и хундзами и всеми язычниками той горы (некий человек), которого звали Абухуасро. И не захотел (царь Арчил) отнять у него Цукетию. Построил (Арчил) крепость между Нухпатскими речками. Нухпатцы же были ранее того язычниками и людьми с звериной природой. Но Кру (арабский полководец Мерван ибн-Мухаммед, тридцатые годы VIII в.) сокрушил в свое время их мощь. И принужденным крестил их Арчил». С этим глубоко-интересным сообщением мы вступаем уже в восточный сектор Центрального Кавказа, не-

посредственно примыкавший к Дагестану и даже составлявший часть последнего. Туши нам уже известны. Хундзы — это пынешние авары. По сообщению грузинской летописи, туши, хундзы (тут, вероятно, имеются в виду наиболее высокогорные авары) и другие их соседи-горцы к концу VIII в. еще были язычниками. Это и неудивительно, если вспомнить известие историка царицы Тамары, по которому еще в начале XIII в. дидойцы, среднее между Аварией и Кахетией дагестанское племя поклонялись «невидимому некоему дьяволу, а иные — черной собаке без примет», и как бы в удостоверение родового быта дидойцев, историк специально отмечает распространенную среди них полиандрию: «многие братья женятся на одной женщине». Во взятую нами эпоху (V—VIII вв.) дидойцы были ближайшими соседями тушов, и они, конечно, в первую очередь подразумеваются под прочими «язычниками той горы», неудивительно, что в VIII в. стояли на той же ступени общественного развития. Таким образом, мы заключаем, что в VIII в. туши, дидойцы и верхние авары еще пребывали в родовом быту и исповедывали «язычество», т. е. держались дедовских анимистических религиозных воззрений. Пропаганда царя Арчила имела «успех» лишь у нухпатцев, живших у подножья Кавказа приблизительно в районе нынешней Закаталы и Нухы. Но и тут успех Арчила обязан был насилью, как об этом сообщает летописец.

В восточной части Дагестана, спускавшейся или примыкавшей к морю и пересеченной чрезвычайно значительной Дербентской магистралью, положение было другое. Социально-политическую сторону этого состояния мы рассматривали выше и могли там убедиться, что социальная верхушка, необходимая для принятия внешних монотеистических религий, здесь была налично.

И, действительно, по арабским известиям, здесь были христианские общины. Так, Истахри (начало X в.) сообщает, что «народ Серира — христиане». Серир, как мы видели, было нагорно-дагестанское царство, простиравшееся до самого Каспийского моря в районе Дербента и непосредственно соседившее, с юга, с хазарами. Когда народ Серира, — т. е., те же дагестанские племена, авары и др. — принял христианство, неизвестно, но нужно думать, что это событие не могло иметь места в период установления политического преобладания иранцев в Восточном Закавказье (вторая половина V в. — VI в.). Для этого периода, напротив, нужно предполагать некоторое распространение или оживление здесь маздеизма. Для решения поднятого нами вопроса имеет значение одно сообщение сирийского переводчика Захария Ритора, глубоко интересное и само по себе. Для хронологии этих сообщений нужно иметь в виду, что сирийская компиляция церковной истории из сочинений Захария и других писателей, составлена в 554—555 гг.

и что компилятор использовал разнообразные источники, иногда предшествовавшие, по времени своего происхождения, VI веку. Известие говорит: «Гуны двадцать или больше лет тому назад на своем языке издали книги. Повод, который им дал Господь, я вам расскажу, как я это слышал от достойных доверия людей — Иоанна Решайнского, который был в монастыре Бет-Ишакунэ около Амиды и Фомы Кожевника, которые 50 или больше лет тому назад были взяты в плен Кавадом. Потом, когда они достигли царства персов, их продали гуннам, и они прибыли в страну, лежащую за «вратами». На их территории они пробыли более тридцати лет, женились и имели детей. К настоящему времени они уже возвратились и своим живым словом рассказали нам следующее. По этому рассказу, когда эти пленники из Римского царства, пробыли в стране гуннов три или четыре года, некий Кардуст, епископ из страны Арран, получил указание «свыше» отправиться с тремя священниками в страну язычников и крестить их. Кардуст и священники, всего семь человек действительно отправились в указанную страну, но они вступили туда не через «врата», а были переведены через горы, и встретили там хороший прием. Миссионеры крестили здесь многих пленников и некоторых гуннов, а также выпустили книги на гуннском языке. У гуннов в это время находился императорский посол Проб, который, узнав о миссионерах, посетил и чествовал их. Когда же обо всем этом узнал император, он приказал из ближайших римских городов послать им на тридцати муллах муку, вино, масло и пр., священную утварь, а также скот. Через два года Кардуст уехал и сюда прибыл другой армянский епископ Мак, с несколькими священниками, и построил здесь церковь из кирпича, посадил некоторые растения, посеял разные зерновые и крестил многих. «Когда князья язычников увидели это новое, удивились,... стали почитать этих людей, звать их каждый в свою страну и в свой народ и просить, стать их настоятелем. Они по сей день находятся там».

Хронологические данные сообщения дают возможность довольно точно определить время описываемых событий. Происходит все это в царствование Кавада (488—531), но другие указания ограничивают эти обширные хронологические рамки. Особенно важно, в этом отношении, упоминание императорского посла Проба, известного и из других источников. Так, Прокопий Кессарийский сообщает, что Проб был послан императором Юстином (518—527) к гуннам, чтобы нанять их в помощь иберам, царь которых Гурген, готовясь к выступлению против персов, обратился за содействием к императору. Так как восстание Гургена датируется 523-м годом, то посольство Проба должно было иметь место в 518-523 гг., скорее всего в самом на-

чале двадцатых годов VI в., а первое крещение гуннов произошло за год до встречи миссионеров с Пробом, перевод же священных книг на гуннский язык мог осуществиться, естественно, несколько позже, чему хорошо соответствует сообщение автора, что «гунны издали книги на своем языке лет двадцать или более тому назад» времени написания этого рассказа, т. е., 554-555 г. Дату пленения рассказчиков («50 или более лет тому назад») нужно считать ошибочной — по всей вероятности, эта цифра вместо реальной — «30».

Остальные реалии рассказа также не вызывают сомнений. «Врата» это — Дербентский проход, страна Арран — Кавказская Албания (современный Азербайджан), упоминаемые в сообщении гунны, — по всей вероятности, гунны-сабиры, как это справедливо заметил Гельцер, уже с V в. находились в деятельных сношениях с закавказскими странами. Политические отношения — борьба закавказских народов против иранцев за свободу и их попытки использовать римлян против своих врагов, римские попытки склонить на свою сторону против иранцев северо-кавказских кочевников, все это, отразившееся, в частности, в истории грузинского царя Гургена, рисует нам те политические условия, которые благоприятствовали крещению гуннов, скорее — «князей этих язычников». Если к этому вспомним, что некоторые исследователи хазар считают преемниками гуннов-сабиров, тогда крещение последних будет определенным образом освещать вопрос о происхождении христианства у южных соседей хазар — населения царства Серира, «жившего в мире» с хазарами, по сообщению Истахрия. К тому же, необходимо иметь в виду, что названия кочевых племен Северного Кавказа, с расширением политического влияния их носителей раздвигали этнические рамки своего значения и становились общими наименованиями для племенных союзов различных по происхождению народов. Такое общее значение имело название «сармат», то же самое случилось, как мы видели, с названием «алан». Поэтому нет ничего невозможного в том, что в вышеприведенном рассказе помимо собственно гуннов подразумеваются и местные кавказские племена. Известие о крещении пленников не лишено также с этой точки зрения некоторого интереса.

Еще более интересный и чрезвычайно важный культурно-исторический вопрос о том, на каком же собственно языке была создана эта новая письменность в начале VI в. закавказскими миссионерами, пока не может быть решен. В качестве письма, нужно думать, был использован один из закавказских алфавитов, быть может, тот самый албанский алфавит, который был открыт и опубликован недавно работниками Института языка, истории и материнской культуры им. акад. Марра Груз. Филла АН, проф. А. Шанидзе и ст. н. с. И. Абуладзе.

Наряду с христианством, нужно думать, маздеизм тоже делал попытки проникнуть в Кавказские горы, в период политической гегемонии иранцев, но известий об этом сохранилось совсем мало. В качестве материала для суждения по аналогии можно указать лишь на некоторые древне-грузинские сообщения по которым маздеянские общины встречались в V-VI вв., в Восточной Грузии, как-раз в ущельях, примыкавших к Кавказскому хребту. Так, в Кахетии, в Лопотском ущелье, «люди этой страны поклонялись воде и огню» и пр.

С VII в. постепенно для кавказских горцев приобретает значение то политическое обстоятельство, что в Закавказье утверждаются арабы, а на Северном Кавказе возникает сильное царство хазар. Хазары влияют на все протяжение Кавказского нагорья, арабы-же — лишь на Центральный и Восточный Кавказ. Оценив сразу-же значение Дербентского прохода, арабы очень рано захватывают его в руки и укрепляют самый Дербент, переименовав его в Баб-уль-Абуаб, т. е. «ворота ворот», как бы вдвойне подчеркивая его общественно-экономическую и военную функции. Вместе с тем, арабы распространяют свои интересы на всем протяжении Кавказского хребта, насколько это им позволяли фактические обстоятельства, а также стремились к укреплению и на Северном Кавказе. Хазары имели подобные же стремления, но в противоположном направлении. В результате этого столкновения интересов возникает вековая пограничная война между арабами и хазарами, протекающая с переменным успехом и сильно влияющая на жизнь горцев, втягивая последних в свою орбиту.

Уже в пятидесятых годах VII в. арабский полководец Хабиб-ибн-Маслама, «заключил мир с жителями Баб-ал-Лала (Алана) и с санаритами и дуданитами с условием, чтобы они платили подати». Тут подразумеваются упоминавшиеся нами раньше дидойцы и цанары, а также население Дарпальского ущелья. В халифатство того же Османа, т. е., до 655 г., (вероятно одновременно с Хабибом, в 654—5 гг.), другой арабский полководец, Сальман ибн-Рабиа, переправившись через реку Куру, «заключил с владельцами Шаккана и Камбарана мир, с условием платить подать. (Такой же мир) заключили с ним и жители Хайзана (или Джайзана) и царь Ширвана, и остальные цари гор, и жители Маската и Шабирана и города Баба. Но (как только Сальман выступил за город), жители заперли его за ним, а хакан встретил его со своей конницей за рекой Баланджаром. Здесь (Сальман) был убит с четырьмя тысячами мусульман...» Далее сообщается, что в начале VIII в. правитель Армении Харис ибн-Амр «совершил в поход в страну лакзов и занял окрестности Хасмадана». Преемник Хариса, Джаррах ибн-Абдуллах, перейдя через Куру, двинулся к реке Самуру, которую также перешел, и перебив хазар, сразился с жителя-

ми Хамзина (или: Хамрина), но потом заключил с ними мир, обвязав их переселиться в окрестности Хайзана, где им было отведено два селения. Затем Джаррах напал на жителей Гумика и взял многих из них в плен.

В двадцатых годах VIII в. Маслама ибн-Абдуль-мелик заключил с жителями Хайзана мир и приказал разрушить городскую крепость. С Масламой же, по сообщению тех же арабских источников, «поспешили заключить мир цари гор; так, к нему явились: Ширван-шах, Лиран-шах, Табарсаран-шах, Филан-шах и Джаршан-шах, а также владетель Маската. После этого Маслама направился к городу Бабу и занял его». Маслама, оказываясь, построил в Дербенте «амбар для провизии, амбар для ячменя и склад для оружия». Знаменитый Мерван ибн-Мухаммед (был правителем Армении в тридцатых годах VIII в.) оказался еще более активным. В 735 г. Мерван «вступил в землю хазар со стороны Алланских ворот, а Асиду ибн-Зафиду сулямиту и Абу-Язиду с бывшими с ним царями гор, он приказал вступить со стороны ал-Баб-у-ал-Абуаба. Мерван набросился на находившихся в земле хазар саклабов (славян?) и взял в плен двадцать тысяч семейств, которые поселил в Хаките (Кахетии?). Позднее (эти пленники), убив своего вождя, убежали, но (Мерван) достиг их и перебил». Перепуганный хазарский хакан якобы принял ислам, сохранив взамен власть за собою, по воле Мервана. «Затем Мерван вместе с хаканом и множеством хазар отправился дальше и поселил их (хазар) между Самуром и Шабираном, на равнине, в области лакзов. Далее Мерван вступил в землю Серира, напал на ее жителей, взял несколько крепостей в ней и заставил владетеля Серира подчиниться ему и признать над собой его власть. По заключенному между ними мирному договору, владетель Серира обязался поставлять ежегодно тысячу пятьсот юношей и пятьсот девиц — черноволосых, чернобровых и с длинными ресницами, и привозить в зернохранилище Баба сто тысяч модиев; и взял он от него заложников. Был также заключен Мерваном мирный договор с жителями Тумана, по которому они обязались доставлять ежегодно сто пятьдесят девиц и пятьдесят юношей с высокой талией, черноволосых, чернобровых и с длинными ресницами, и двадцать тысяч модиев в зернохранилище. Далее, Мерван вступил в землю Зиркиран, владетель которой заключил с ним мирный договор, с обязательством доставлять ежегодно пятьдесят юношей и десять тысяч модиев в зернохранилище. Затем вступил во владения Хамзина (Хамрина), но так как Хамзин отказался заключить с ним мир, то он силой занял их замок после месячной осады, сжег и разрушил и (заставил) заключить с ним мирный договор, по которому тот обязался доставить одновременно пятьсот (пленников), и доставлять

ежегодно тридцать тысяч модиев в зернохранилище Баба. Затем он двинулся в Спидан (Масдан) и занял его по мирному договору, по которому владетель его обязался представить ему в один прием, с освобождением его от дальнейших представлений в будущем, сто (пленников), и доставлять ежегодно в зернохранилище Баба пять тысяч модиев. На подданных Табарсаран-шаха он наложил десять тысяч модиев, которые они обязаны были ежегодно доставлять в зернохранилище Баба, но ничего не наложил на Филан-шаха за его заботливость (о мусульманской армии), военные подвиги и похвальное поведение. После этого Мерван расположился перед крепостью лакзов (владетель которых), отказавшись внести наложенную на него контрибуцию, отправился (за помощью) к владетелю хазар, но был убит стрелой пастуха, который не знал его». После этого Мерван заключил с лакзами мир, по которому они обязались доставлять ежегодно двадцать тысяч модиев в зернохранилища; он поручил управлять ими Хашраме Сулямиту.

Затем Мерван двинулся к крепости владетеля Ширвана, известной под названием «Хирш и расположенной у моря. (Владетель Ширвана) поспешил признать над собою власть (Мервана) и спустился в равнину. Мерван наложил на (него) десять тысяч модиев ежегодно и обязал владетеля Ширвана быть в авангарде мусульманской армии, когда она совершает поход в землю хазар, и в аррьергарде, когда она возвращается оттуда. И обязал Филан-шаха только участвовать в походах с мусульманами, а Табарсаран-шаха обязал быть в аррьергарде, при вторжении, и в авангарде, при возвращении мусульманской армии из похода. Затем Мерван двинулся в сторону дуданийцев и нанес им жестокое поражение...» В 743—4 г. Мерван вынужден был оставить Кавказ, получив известие об убийстве халифа Валида.

Эти сообщения Баладзори находят подтверждение в известиях Якуби. Якуби известно, что некоторое время спустя после похода Хабиба ибн-Масламы «Сальман проник в Ширван, царь которого заключил с ним мир; затем он отправился дальше и прибыл в землю Маскат и заключил с ее жителями мир. Так же поступили царь лакзов и жители Шабирана и жители Филана...» О Джаррахе Якуби рассказывает, что он «совершил поход против ворот Аллана и прошел через ал-Баб». Это было, по хронологии автора, в 724—5 г. Насчет Масламы тут сказано, что он из Ширвана «прибыл в Маскат и заключил с его жителями мир, а конницу свою двинул в страну лакзов, жители которой заключили с ним мир. И отправил он (войско) в Табарсаран, жители которого заключили с ним мир, а затем пустился в страну и шел, не встречая никого, пока не достиг Варсана (?). И встретил хакана, царя хазар. С Масламой находилось несколько



правителей тех стран, которые были завоеваны им...» В другом месте тот же автор говорит, что «совершил Маслама в 109 г. (727—8 г.) поход против турок, захватил у них ворота Аллан и столкнулся с хаканом». Мерван, по сведениям Якуби, «двинулся к замку, в котором находился царь Серира («престола»); это был золотой престол, посланный (сюда) одним из персидских царей; говорят, что именно Ануширван послал (здешнему) правителю этот престол, от которого он и получил свое прозвище. Мерван заключил с царем Серира мир с обязательством, чтобы (этот последний) доставил тысячу пятьсот черноволосых юношей. Затем он отправился в Туман-шах (sic!) и заключил с его царем мир, а потом вторгся в землю Зирикиран (Макиран), царь которой заключил с ним мир. Далее он отправился в Хамзин, сразился с его жителями, истребил великое множество и завоевал большую часть страны. Собрав провизию в городе ал-Бабе, он остался там». К самому началу IX в. относится событие описываемое далее Якуби; правитель Армении Фадл ибн-Яхъя, «направился в страну ал-Баб-у-ал-абваба, совершил нападение на крепость Хамзин, но его жители обратили его в бегство, и он бежал, не заботясь ни о чем, до тех пор, пока не добрался до Ирака...» Большое восстание вызванное якобы «дурным обращением с батриками» (владельцами князьями) арабских правителей, в Дербенте имело место еще раз в конце царствования Харуна-аль-Рашида. В сороковых годах IX в., при всеобщем волнении части арабов, батриков и отложившихся, «цари гор и Баб-ул-абваба захватили соседние области, и власть султана ослабела».

Эти сообщения арабских писателей, частью идущие от древне-персидских источников, частью же современные событиям, имеют большое значение для истории горцев Восточного Кавказа. Сравнительное и критическое изучение этих сообщений устанавливает довольно достоверную политическую картину этого края. Для VIII в., эпохи наиболее обильных арабских сообщений об этих владениях, получается, что «царей гор», как их обычно называют арабские историки и географы, или «царей горы Кабк», как выражается в одном месте Баладзори, было всего однанадцать — поистине удивительное совпадение с сообщением древне-армянского историка! Эти цари владели следующими княжествами: 1) Серир, 2) Маскат, 3) Филан, 4) Лакз, 5) Шабиран, 6) Хамзин, 7) Лпран, 8) Табарсаран, 9) Туман, 10) Зирикиран, и 11) Синдан или Масдан. Некоторые из обозначенных владений имели по два названия; так, Серир назывался также Вахрарзан, судя по титулу царя — Вахрарзан-шах; страна лакзов называлась также Джуршан или Джаршан, тоже по титулу Джуршан-шах. Те или другие источники употребляют безразлично эти названия. Одно название, «Бухх», встречается лишь один раз у Баладзори, и потому вызывает некоторос

сомнение, или быть может, раньше всех других потеряло свою самостоятельность, точно так же, как к середине IX в. сошло со сцены владение Маската. Довольно ясно можно представить себе и местоположение этих владений. Севернее всех лежал Серир, о территории которого мы уже говорили. Политически он соответствует позднему шамхальству Тарковскому и, частично, ханству Аварскому. За Сериром следовали Туман, Зиркиран, Хамзин и Синдан (Масдан), находящие политическое соответствие позднейшим владениям Даргинскому, Кара-Кайтахскому и Дербентскому. Южнее перечисленных лежал Табарсаран, сохранившийся и по названию, и по территории еще до наших дней в Табасарани. Филан, соседивший с юга с Табарсараном, быть может, соответствует владению Казн-Кумухскому. Страна лакзов или Джуршан лежала по реке Самуру и называлась «лакз», конечно, сохранилось в «лезг»-е, в общем наименовании этой отрасли дагестанских племен. В области лакзов, между рекой Самуром и владением Шабираном находилась равнина, где Мерван поселил хазар. Это последнее известно определяет и территорию Шабирана. Она приходится на Шабранскую область бывшего Кубинского ханства, и название, которое сохранилось до нового времени, относилось в XIX в., кроме страны, также и к реке, на левом берегу которой еще в начале XIX в. можно было видеть развалины города Шабрана. Владение ширван-шахов подразумевало Шемахинскую провинцию и относилось, следовательно, к Албании, а дунданитов-дидойцев и санарийцев-цанаров мы относим к Среднему Кавказу.

То обстоятельство, что арабы называли владельцев этих княжеств безразлично, персидским термином «шах» — царь, арабским — «мелик» — царь или арабским же «сахиб» — господин, владелец, совершенно бесспорно свидетельствует о том, что арабы хорошо осведомлены о характере и объеме власти этих князей, которых, по этим сообщениям, совершенно невозможно квалифицировать, как племенных вождей. А по структуре и содержанию политической надстройки мы заключаем о ранне-феодалном характере этих образований.

Чрезвычайно характерны сообщения и о дани, которые, хотя, с одной стороны, и указывают на резко выраженный натуральный характер хозяйства, с другой стороны, указывают на большое развитие земледелия, являвшегося основой для соответствующих общественных отношений.

С политической стороны арабские известия служат доказательством непрекращавшейся борьбы восточно-кавказских горских племен за народную свободу против арабов, так же, конечно, как и против хазар. Рост центробежных сил в халифате и тенденция к его распаду, сказавшиеся в Закавказье уже к

началу IX в., отразились и на жизни Восточного Кавказа. По сообщению Якуби, как мы уже видели, уже в начале сороковых годов, «цари гор и Баб-ул-Аббаба захватили соседние области, и власть султана ослабела». Ответные мероприятия халифа Васика (842—847) остались, повидимому, безрезультатными. В этом секторе Кавказского мира начинался такой же процесс, какой мы видим в это время, хотя бы в Грузии. Первым результатом стремления местных княжеств к полному высвобождению из-под арабской зависимости и к укрупнению их было, повидимому, исчезновение таких «царств», как Маскат. Необычайно возросшая, к X в., международная торговля по Дербентскому пути должна была содействовать росту производительных сил страны.

Значительно влияли, в продолжении VIII—X вв., конечно, и хазары, одно время, хотя и не надолго утвердившиеся и в Закавказских странах. Влиянию хазар были подчинены, в частности, аланы и готы. Но к X в. аланы опять находятся в силе и в деятельных сношениях с Византией, как это свидетельствуется сообщениями императора Константина Порфирогенета. К началу X в. относятся и христианизация алан. В этом деле, как и вообще в жизни Западного Кавказа, большую роль играет Абхазское царство, возникшее на исходе VIII в. и скоро включившее в себя значительную часть Зикхии. Мы уже указывали, что из Абхазии грузинская церковная культура стала распространяться по Зикхии. Теперь очередь была за Аланией, непосредственной соседкой Абхазии (главная линия контакта проходила по Клухорскому и Марухскому перевалам). Главными источниками по истории крещения алан являются письма константинопольского патриарха Николая Мистика (901—907 и 912—925 гг.), адресованные, главным образом, абхазскому царю, и именно — царю Георгию как это становится возможным выяснить. Из этих писем становится очевидным, что царь Георгий, известный вообще своим церковным строительством, был одним из главных виновников и организаторов крещения алан. Письма Николая раскрывают и социальную сторону этого события: и тут действовали те же общественные (интересы раннефеодалной знати) и политические (взаимоотношения с Византией через Абхазское царство) причины, какие мы указывали и в других случаях. В одном письме патриарх советует аланскому епископу действовать по отношению к простому народу при помощи суровых мер, а по отношению к знатым и сильным лицам, в том числе и к архонту аланов — с чрезвычайной осторожностью. В другом письме дается новый совет предоставить «гегемону племени» и другим лицам (конечно, из знати) некоторые льготы в отношении брака, в том смысле, чтобы не мешать им жить по дедовским обычаям.

## СОВЕТСКАЯ ГРУЗИЯ К ВСЕСОЮЗНОЙ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ВЫСТАВКЕ

Крепка и нерушима дружба народов Советского Союза.

Показать достижения социалистического сельского хозяйства, обменяться опытом, продемонстрировать огромные победы колхозного строя, — пришли на Всесоюзную сельскохозяйственную выставку республики, края и области Советского Союза.

С большими успехами пришла к Всесоюзной с.-х. Выставке и Грузинская Советская Социалистическая Республика.

### ПРИРОДА ГРУЗИИ

Грузинская Советская Социалистическая Республика, с входящими в ее состав автономиями — Абхазской АССР, Аджарской АССР и Юго-Осетинской АО, занимает западную и центральную, в значительной доле, части Закавказья. Территория Грузии, площадь которой равняется 70 тысячам квадратных километров, представляет собой максимальное разнообразие природных условий сочетая в себе высокогорные зоны и область вечных снегов — с изумрудным морским побережьем, глубокие горные ущелья — с низинами богатейших речных долин.

С севера Грузия ограничена, в основном, высоким Хребтом Большого Кавказа, с востока на запад ее пересекает Малый Кавказ, смыкающийся с главным Кавказским хребтом посредством Сурамского хребта, на западе Грузия окаймлена побережьем Черного моря. Сурамский хребет делит Грузию на восточную и западную половины.

По своим физико-географическим свойствам Грузия делится на три основные географические области: область большого Кавказа, область низин и область южного нагорья Грузии.

К области Большого Кавказа относятся северная и северо-западная возвышенные части Грузии. В западной части этой области к главному хребту примыкает ряд боковых хребтов — Гагринский, Кодорский, Сванетский и другие. В центральной части этой области территория Грузии простирается к северу от Водораздельного хребта Главного Кавказа. Здесь, на тер-

ритории Грузии, находится величественное создание природы — Дарьяльское ущелье, по которому с древнейших времен проходил путь мирового значения, соединявший северные и южные страны. Здесь же, к югу, от Большого Кавказа к Карталинской равнине спускается ряд хребтов. В восточной части области от Главного хребта также отходит ряд хребтов, из которых наибольшее протяжение к югу имеет Цив-Гомборский хребет.

Область низин Грузии, залегающая между областью Большого Кавказа и областью Южного нагорья, в свою очередь делится на Колхидскую, Карталинскую и Кахетинскую низины. Колхидская низина простирается по берегу Черного моря от р. Бзыби (Абхазия) до р. Кинтриши (Аджария). Эта обширная, плодороднейшая равнина, с высотой над уровнем моря от 0 до 300 метров. В наиболее широкой своей части Колхидская низина простирается от моря вглубь на 120 км.

Карталинская низина возвышается на 500—700 м. над уровнем моря и простирается по среднему течению р. Куры и ее притоков.

Кахетинская низина расположена к востоку от Карталинской в долинах р. р. Иоры и Алазани. Наиболее плодородная ее часть — Кахетинская равнина, по р. Алазани, имеет от 200 до 400 м. высоты.

Область Южного нагорья Грузии расположена к югу от области низин. Начинается она Аджаро-Ахалцихскими и Триалетскими хребтами, тянущимися с востока на запад. Здесь мы имеем, между Черным морем и Арсанским хребтом, возвышенную Аджарскую область, заканчивающуюся у моря низинами, Ахалцихскую котловину (свыше 1000 м.), обширное Джавахетское плоскогорье, достигающее высоты 1800 м., и, далее к востоку, высокогорные безлесные равнины — Цалкинскую, Гомаретскую и Башкичетскую (на высоте от 1200 до 1600 метров).

Грузия богата и реками. Из рек Грузии, впадающих в Черное море, главной является Риони — древний Фазис, со своими притоками Цхенисцкали, Квирила и др. Значительными реками Черноморского бассейна являются р. р. Бзыбь и Кодори (в Абхазии), Ингури, Хоби, Супса и Чорохи. На р. Риони с древнейших времен ведется судоходство.

Главной рекой, впадающей в Каспийское море, является р. Кура со своими притоками Лиахви, Ксани, Арагви, Алазани, Иоры и Храми.

По территории Грузии течет и много других рек. Все эти горные реки, имеющие обычно быстрое течение и крутое падение, представляют собой неисчерпаемый источник дешевой водной энергии. Средняя годовая мощность грузинских рек исчисляется примерно в 9660 тысяч киловатт, что составляет около 1/25 той же мощности по всему СССР.

Довольно много в Грузии и озер, главным из которых являются Тба-Паравани (Топаравань), Табацқурн, Сагамостба, Палеастони (недалеко от г. Поти) и др.

Высокие хребты Большого Кавказа защищают Грузию от холодных потоков воздуха с севера и северо-востока, а незамерзающее Черное море дает стране зимою много тепла. Влияние Черного моря распространяется, главным образом, до хребтов, отделяющих Западную Грузию от Восточной и Южной; поэтому в Восточной Грузии и в Южном нагорье климат отличается большей сухостью и резкостью.

Огромное разнообразие климатических зон Грузии простирается от субтропической влажной (Черноморское побережье) и субтропической средиземноморской (восточная окраина причерноморской низины) до альпийской зоны и области вечных снегов.

Разнообразием отличаются и почвы Грузии, основными среди которых являются: красноземно-подзолистые почвы Зап. Грузии, черноземно-каштановые почвы Вост. Грузии, лесные почвы горнолесной зоны Большого Кавказа и южного нагорья Грузии и горнолуговые почвы альпийской зоны.

Все описанное разнообразие физико-географических и климатических условий служит основанием для исключительного богатства растительного и животного мира Грузии. Растительность представлена самыми различными видами от влажных субтропических лесов до травяных степей и альпийской растительности. В лесах Грузии, покрывающих весьма значительные пространства, встречаются самшит и тисс, бук, дуб, граб, каштан, липа, сосна, ель и пихта, карагач, различные клены, лавр, лавро-вишня, ольха, береза, рябина, осина и много других, ряд дикорастущих плодовых (груша, яблоня, мелкий орех, дикая лоза, кизил, мушмула, слива и др.), ряд кустарниковых. Травяной покров Грузии густой и высокий.

Наряду с древнейшими местными породами деревьев и растений в Грузии прекрасно прививается и большинство чужеземных.

Богат и животный мир Грузии. В лесах и степях Грузии встречаются благородный олень, козуля, различные туры, серна, безоаровый козел, антилопа-джеран, кабан, заяц, медведь, барс, фазан, горная индейка, горная курочка, тетерев, орел и еще много других видов птиц и животных, охота на которых являлась, с глубокой древности, любимым занятием населения Грузии.

В реках и озерах Грузии, также как и в прилегающей к Грузии части Черного моря много разных рыб, среди них и такие ценнейшие виды, как форель, лосось, осетровые, кефаль, а также такие местные породы, как колхидский и куринский подуст, храмули, колхидский и куринский усач и мн. др.

Столицей Грузии с VI века является Тбилиси, один из древнейших городов мира.

## ИЗ ИСТОРИЧЕСКОГО ПРОШЛОГО ГРУЗИИ

За много десятков тысяч лет до нашего времени на территории Грузии уже жил человек, употреблявший грубые каменные орудия. Кроме известных теперь в Грузии животных и растений, были тогда и такие виды, которые потом исчезли. К третьему тысячелетию до нашей эры население Грузии достигло более высокой ступени культуры, когда оно уже ковало свои орудия труда из металла (вначале — меди, а потом — бронзы). Раскопками доказано также, что уже четыре тысячи лет тому назад население Грузии возделывало пшеницу, ячмень, просо, виноградную лозу. Ученые ботаники считают Грузию одной из основных родин виноградной лозы и некоторых хлебных злаков, в частности — пшеницы. Во втором тысячелетии до н. э. население Грузии стояло на значительной высоте развития, здесь найдены высокохудожественные изделия из золота, серебра, бронзы, а также керамическая посуда столь же большого мастерства. В первом тысячелетии до нашей эры родоначальники современных грузин, потомки коренного населения Передней Азии хеттов, хуритов и других, — создателей древнейшего культурного очага человечества, — кладут основание, одно за другим, рабовладельческим государствам Закавказья — Урарту (на территории позднейшей Армении), Колхиде (в Западной Грузии) и Иберии (в Восточной Грузии). Эти государства находились в сношениях со многими культурными странами. С VI века до нашей эры, в результате этих сношений, появляются греческие города на черноморском побережье Колхиды: Фазис — нынешний Потти, Диоскурия — нын. Сухуми, Питиунт — нын. Пицунда и др. Греки, которые и оставили нам первые письменные сведения о Грузии, считали Колхиду богатой и культурной страной. Геродот (V век до н. э.) сообщает, что колхидские льняные ткани не уступали по качеству египетским, лучшим в мире. Знаменитое древне-греческое сказание о походе аргонавтов за золотым руном в Колхиду показывает, что население Колхиды уже в те времена пользовалось довольно развитой металлической сельско-хозяйственной техникой, в частности, — плугом, а также отличалось искусством добывания золота. Произведениями своего сельского хозяйства древние грузины — колхи и иберы, вели торговлю с соседними народами. Уже с V в. до нашей эры древние грузины начинают чеканить свою собственную монету, вначале — серебряную, а потом и золотую.

Состояние Грузии в начале I в. до н. э. описано знаменитым греческим географом Страбонам: «Албанский и Иберийский народы, которые именно и составляют главное население названного перешейка (Кавказского),... занимают страну богатую и могущую иметь весьма густое население». «И действительно, Иберия прекрасно заселена в большей части городами и хуторами, так что там встречаются и черепичные кровли. и согласно с правилами зодческого искусства, устройство жилищ и другие общественные здания».

Хорошая заселенность страны объяснялась развитием сельского хозяйства, где ведущую роль уже играло земледелие. В последующие века сельское хозяйство принимает более интенсивный характер, а на месте падающего рабовладельческого строя возникают феодальные отношения. Большое значение для земледелия имело развитие мелиорации, особенно — ирригации. Густая сеть оросительных каналов покрывала древнюю Грузию, и многие из них сохранились до наших дней. Ведущими отраслями земледелия в феодальной Грузии стали такие культуры, как виноградарство, садоводство, огородничество. Местные грузинские высокосортовые виды винограда (как, напр. «саперави», «рка-цител», «цицка», «цоликоури» и др.) получили всеобщую известность, а некоторые и распространение в других странах. Вино было одним из главных предметов вывоза феодальной Грузии. В разные времена вывозились также хлеб и другие продукты сельского хозяйства. Развитие хлебопашества сопровождалось дальнейшим, хотя и медленным, усовершенствованнем сельско-хозяйственных орудий. В Раче (Зап. Грузия) сохранился до наших дней, в качестве пережитка, древне-грузинский плуг, наиболее совершенный образец до-капиталистического пахотного орудия.

Большое значение для грузинских племен имело и скотоводство: народ создал высокоразвитые породы, известные и за пределами Грузии — кахетинского коня, хевсурскую корову, тушинскую овцу, мегрельскую козу и др.

Развито было также и пчеловодство. Западно-грузинская пчела и ныне пользуется всемирной известностью и экспортируется за границу.

Среди технических культур нужно указать на лен, который разводили в Грузии в продолжении всего средневековья; из него добывали масло и делали ткани. Разводили также хлопок.

Большое значение, особенно для Восточной Грузии, имело шелководство. Шелк — сырец являлся одним из важнейших предметов экспорта. Грузинские шелковые ткани высоко ценились на передне-азиатских и европейских рынках, начиная еще с XII в. и до самого начала XIX в.



Свою свободу грузинский народ отстаивал в жесточайшей борьбе с внешними и внутренними врагами.

С развитием феодальных отношений на месте Колхиды и Иберии возникают новые феодальные государства, в виде небольших княжеств и царств — царство Лазики (IV—VIII в. в.), Тао-Кларджетское царство (IX—X в. в.), Кахетинское царство (VIII—XI в. в.), Абхазское царство (VIII—X в. в.).

Во второй половине X в. эти княжества объединяются в Грузинскую феодальную монархию, которая к XII в. становится сильнейшим государством Передней Азии. К началу XIII в. это государство включало в себя все Закавказье, часть Сев. Кавказа, а также некоторые северные провинции Ирана и районы южной Армении.

Это время (преимущественно — X—XIII в. в.) есть эпоха культурного расцвета феодальной Грузии.

Грузинский алфавит и грузинская письменность возникли еще в до-христианскую эру. После принятия христианства в первой половине IV в., письменность долго носит церковный характер. Древнейшая из грузинских надписей на камне датирована 479 годом, и почти в те же годы написано древнейшее, из сохранившихся, оригинальное произведение грузинской литературы — «Мученичество Шушанники» Якова Цуртавского. С X в. постепенно развивается и светская литература. Ее венцом явилось бессмертное творение гениального грузинского поэта Шота Руставели «Витязь в тигровой шкуре». Это произведение, написанное в конце XII в., при царице Тамаре (1184—1213 г. г.), справедливо считается одним из лучших памятников мировой литературы.

Высокой ступени развития достигает в эту же эпоху грузинское искусство — архитектура, живопись, скульптура на камне и благородном металле, эмаль и мозаика.

Благодаря своим природным богатствам, а также вследствие того, что Грузия лежала на перекрестке мировых путей, соединявших северные страны с южными и Восток с Западом, Грузия издавна привлекала к себе внимание мировых хищников — завоевателей. Персы и римляне, византийцы, арабы и турки не раз приходили в Грузию, для того, чтобы пограбить и наложить на страну ярмо рабства. Но окончательно утвердиться в Грузии никому из этих завоевателей не удавалось: свободолюбивый народ грозной лавиной подымался на врагов и изгонял их из пределов своего отечества.

Наиболее тяжелые последствия для Грузии имели монгольское владычество (с конца тридцатых годов XIII в.) и, особенно, кровавые нашествия Тамерлана (конец XIV в. — начало XV в.). Значительная часть населения была истреблена в неравной борьбе с врагами, страна была разорена. Неблагоприятные внешне-политические условия в последующую эпоху

(завоевание турками Малой Азии, Византийского и Трапезунтского царств, перемещение мировых торговых путей и центров), а затем новая завоевательная политика турок и персов (XV—XVII в. в.) привели Грузию к политическому и хозяйственному упадку. Внутри-феодальные распри и непомерная эксплуатация крестьянства со стороны помещиков жестоко терзали народ.

Истекая кровью, страна вынуждена была искать внешней помощи. Попытки получить эту помощь из Западной Европы потерпели неудачу. Грузинские правящие круги взяли ориентацию на Россию.

Уже в X—XII в. в. Грузия имела сношения с Киевской, Новгородской и Суздальской Русью. В XIII в. монголы прервали эти отношения. С XVI в. опять устанавливается связь с Московским царством, но особенно выросла заинтересованность в этой связи с обеих сторон в XVIII в.

В 1783 г. грузинский царь Ираклий II, один из самых выдающихся государственных деятелей феодальной Грузии и замечательный полководец, заключил с русской императрицей Екатериной II договор, по которому Грузия вступила под протекторат России, с условием сохранения своей внутренней самостоятельности.

Однако, русское царское правительство не выполнило обязательств, возложенных на него трактатом 1783 г. В 1801 г. Александр I, воспользовавшись неурядицами в царском доме Восточной Грузии, присоединил эту последнюю к России. Постепенно была ликвидирована независимость и западно-грузинских княжеств вместе с Имеретинским царством (последней была уничтожена автономия Абхазского княжества в 1864 г.). Грузия превратилась в колонию царской России и в объект жестокой эксплуатации, от которой в первую очередь и больше всего страдал, конечно, трудовой народ. Из грузинского дворянства царское правительство пыталось создать себе надежную опору во враждебно настроенной стране.

Гнет трудящихся масс увеличивался вдвое вследствие колониальной политики царского правительства, поборов, самоуправства и насилий царских чиновников и полиции. «Царизм намеренно культивировал на окраинах патриархально-феодальный гнет для того, чтобы держать массы в рабстве и невежестве. Царизм намеренно заселил лучшие уголки окраин колонизаторскими элементами для того, чтобы оттеснить туземцев в худшие районы и усилить национальную рознь. Царизм стеснял, а иногда просто упразднял местную школу, театр, просветительные учреждения для того, чтобы держать массы в темноте. Царизм пресекал всякую инициативу лучших людей местного населения. Наконец, царизм убивал всякую активность народных масс окраин». (С т а л и н).

В ответ на эти жестокие притеснения подымались волны народного гнева и протеста. В первой половине XIX в. по Грузии прокатился ряд крестьянских стихийных восстаний (в Мтиулетии — в 1804 г., в Ксанском ущелье — в 1809 г., в Кахетии — в 1811—13 гг., в Имеретии — в 1819—20 гг., в Гурии — в 1841 г., в Мегрелии — в 1857 г., в Абхазии — в 1866 г. и т. д.).

Во второй половине XIX в. и особенно к концу столетия в Грузии стало заметно уже влияние новых, капиталистических, отношений. Возникают промышленные центры, строятся фабрики и заводы, растет городская жизнь и торговля.

Промышленный капитализм породил в Грузии пролетариат, который в тесном, интернациональном союзе с рабочим классом и трудящимися массами Закавказья, при братской поддержке героического русского пролетариата, становится во главе революционного движения, приведшего через два десятка лет к полному социальному и национальному раскрепощению грузинского народа.

Товарищ Сталин, и его соратники Л. Кецохели и Ал. Цулукидзе, вместе с русскими социал-демократами, находившимися в Тифлисе, являются основоположниками ленинско-искровского направления в рабочем движении Грузии и Закавказья.

До установления советской власти в Грузии, здесь около трех лет господствовали меньшевики, злейшие враги грузинского народа.

История подлинного возрождения Грузии начинается с 25 февраля 1921 г., когда грузинский народ, при помощи великого русского народа и Рабоче-Крестьянской Красной Армии, сверг господство меньшевиков и установил у себя советскую власть.

## ПРОМЫШЛЕННОСТЬ СОВЕТСКОЙ ГРУЗИИ

До революции Грузия была по преимуществу страной мелкокрестьянского отсталого сельского хозяйства, имела очень слабо развитую промышленность.

Колониальная политика царского правительства и остатки феодального строя сковывали развитие страны.

За годы пятилеток, грузинский народ достиг огромных успехов в социалистическом переустройстве всего народного хозяйства Грузии.

Грузия превратилась в цветущую индустриально-аграрную советскую республику с развитой добывающей и перерабатывающей промышленностью и передовым сельским хозяйством.

За вторую пятилетку в народное хозяйство Грузии вложено два миллиарда пятьсот пятьдесят восемь миллионов рублей.

Огромны природные богатства Грузии, поставленные на службу интересам социалистического строительства.

Грузия богата ценнейшими металлами и рудными ископаемыми.

Наиболее важными отраслями тяжелой промышленности Грузии, основы индустриализации страны, являются: угольная, нефтяная, марганцевая, ферро-сплавная, минераллорудная и машиностроительная промышленность.

В отношении марганца (главное месторождение — Чнатура) Грузия занимает первое место в мире как по размерам залежей, так и по их качеству. Еще до первой империалистической войны Грузия давала почти половину (42%) всей мировой добычи марганца.

За годы пятилеток чнатурская марганцевая промышленность подверглась коренной реконструкции, проведены крупные работы по механизации добычи, транспортировке и обогащению руды. Добыча марганца бурно растет из года в год и в 1937 г. достигла 1.650 тысяч тонн.

Грузия имеет свой уголь, который до революции здесь добывали лишь в Тквибули.

Советская власть провела крупные реконструктивные работы в Тквибульских рудниках, и, кроме того, создала совершенно новое каменноугольное предприятие в Ткварчели (Абх. АССР). В Ткварчели построена железнодорожная ветка, связывающая Ткварчели с Черноморской ж.-д., построен социалистический городок.

Добыча угля растет из года в год и в 1938 г. составила 427,7 тыс. тонн.

Нефть в Грузии добывалась самым примитивным способом еще в феодальную эпоху. Нефтяная промышленность Грузии создана за годы пятилеток.

По подсчетам советских геологов, месторождения нефти в Восточной Грузии (Кахетия) и в Западной Грузии (Гурия) содержат, самое меньшее, 415 миллионов тонн. Мирзаанское месторождение нефти в Кахетии уже сдано в промышленную эксплуатацию. Ведется глубокоразведочное бурение в районах Норио (Кахетия) и Супса (Гурия).

Кроме того, в столице Аджарской АССР — в Батуми — построены крупнейшие в СССР нефтеперегонные заводы, которые ежегодно перерабатывают свыше 3 миллионов тонн сырой бакинской нефти.

Социалистическая промышленность Грузии добывает много минералов, идущих на удовлетворение потребностей общесоюзной промышленности и заменяющих очень часто импортировавшиеся раньше из Европы и Америки минераллорудные продукты.

Так, за советский период, трудами рабочих, ученых и инженерно-технических кадров Грузии, создана промышленность, добывающая барит, который нужен химической и нефтяной промышленности, и гумбрин, отбеливающую глину для очистки нефтепродуктов.

Стали разрабатываться мышьяковые месторождения, добывается молибден, который идет на производство специальных, качественных сталей, разведаны месторождения вольфрама и других редких металлов, имеющих исключительное значение, в частности, для оборонной промышленности. Добывается также литографский камень, диатомит, андезит и, наконец, золото, которое привлекало в Грузию еще древних греков.

В отношении производства строительных материалов, помимо добычи высокоценных сортов мрамора, нужно указать на ряд предприятий, производящих облицовочные и декоративные материалы (эklarский камень, курсебский гранит, болнисский туф и др.), на ряд механизированных заводов по производству кирпича и черепицы, извести, гажии. Крупнейшим предприятием в этой области является цементный завод в Каспи, дающий ежегодно не менее 150 тысяч тонн порландского цемента.

Разрабатываются также кровельные сланцы.

В отношении машиностроительной промышленности за советский период был построен ряд крупных машиностроительных заводов, а ранее существовавшие предприятия подверглись коренной реконструкции. На этих заводах выпускаются и такие машины, которые производятся в СССР впервые: назовем заводы чайного оборудования в Батуми, винодельческого оборудования им. Орджоникидзе, шелкового и текстильного — им. 26 комиссаров в Тбилиси и др. В 1935 г. вступил в строй литейный завод в Авчала мощностью в 8,5 тысяч тонн чугуна и стального литья. Нужно указать также на большой станкостроительный завод им. Кирова в Тбилиси, авторемонтный завод и др.

В целях обеспечения энергией промышленности и сельского хозяйства, впервые в Грузии создана, усилиями советской власти, гидроэлектропромышленность.

Построены и находятся в эксплуатации гидростанции: Зем-Авчальская (Загэс) мощностью 37 тыс. квт., Рионская (Рионгэс) 48 тыс. квт., Абашская — 1,1 тыс. квт., первая очередь Аджарнцхальской — 8 тыс. квт. и др.

Строятся: мощная Храмская — 90 тыс. квт. и Сухумская гидростанции — 19 тыс. квт.

Кроме того построены тепловые электростанции — мощная Ткварчельская — (24 тыс. квт.) и первая очередь Тбилисской — (4 тыс. квт.).

Построено также около двух десятков более мелких сельскохозяйственных и коммунальных станций.

Детищем советской власти является также и легкая промышленность Грузии. Пять шелкомотальных фабрик, перерабатывающих местные коконы (в Кутаиси, Махарадзе, Цулукидзе, Самтредиа и Телави) выпустила в 1938 г. 278 тонн пряжи. Шелкоткацкие фабрики в Тбилиси и Кутаиси дали в том же году более 4,5 миллионов метров шелковых тканей. Местная же шерсть перерабатывается на шерстеобрабатывающих фабриках в Тбилиси и Кутаиси. Организована крупная кожевенная промышленность, выпускающая подошвенный и верхний (хром, шевро) кожевенный товар. В Тбилиси построена гигантская обувная фабрика с производительностью 4,5 миллиона пар обуви в год. Семь новых швейных фабрик дали в 1938 г. продукции в отпускных ценах на 128 млн рублей.

За годы же советской власти организована пищевая промышленность Грузии. 34 чайных фабрики в 1938 г. дали более 9.739 тонн сухого переработанного чая. Агаринский сахарный завод, перерабатывающий местную свеклу, дал в 1938 г. 143,6 тыс. центнеров сахара.

Большая работа проводится по реконструкции и расширению вино-водочно-коньячного хозяйства. В Тбилиси вступает в строй крупный комбинат шампанских вин, который будет давать ежегодно 4 миллиона бутылок шампанского. Горный и Кутаисский консервные заводы и ряд плодоовощных предприятий Грузии дали в 1938 г. 20.827 тысяч банок самых различных консервов. Новые механизированные сыро-заводы в Сиони и Бетанна, а также реконструированные старые предприятия дали в 1937 г. до 8.880 центнеров сыра разных сортов, 2.238 центнеров масла и пр. Табачная промышленность Грузии дала в 1938 г. — 5.417 миллионов папирос.

Организована рациональная, культурная эксплуатация и охрана богатых лесов Грузии представляющих собой большую ценность. Построены лесовозные дороги, лесоспуски, улучшены сплавные магистрали по Ингури, Кодори, Цхенисхали и другим рекам, внедрены механизированные методы заготовки и вывоза леса, а для промышленной переработки древесины построен ряд крупных заводов (Мцхетский, Зугдидский, Кодорский и др. лесопильные заводы, фабрика гнутой мебели в Марелиси, мебельная фабрика и фанерный завод в Тбилиси, клепочный завод в Боржоми, деревообделочный завод в Тбилиси и пр.).

В 1939 г. сдан в эксплуатацию большой Ингурский бумажный комбинат, дающий высшие сорта бумаги.

Ежегодная заготовка самых ценных пород леса достигает 650 тыс. куб. метров.

Вместе с некоторыми другими своими отраслями (мясная, хлебопекарная, холодильная), промышленность Грузии в конце второй пятилетки, в 1937 г., дала общую продукцию на 867,8

миллиона руб. против 422,8 млн в 1932 г., т. е. увеличилась за пять лет больше чем в два раза.

Говоря об экономике Грузии, нельзя обойти молчанием ее курорты, составляющие большое богатство страны и превращающие Грузию в здравницу всего Союза.

Всесоюзной и мировой известностью пользуются такие курорты, как Абастумани, Боржом, Цхалтубо, Сухуми, Гагры, Кобулетн. Некоторые из курортов Грузии целиком созданы советской властью, как, напр., Цхалтубо, замечательной радиоактивной водой которого население примитивно пользовалось с глубокой древности, Менджи с серной водой, высокогорная климатическая станция Шови, Санрме, Малтаква и др.

Остальные курорты расширены и благоустроены. Таковы Абастумани, Боржом, Гульрипш, Агудзера, Бакуриани, Бахмаро, Цагвери, Цемц, Коджори, Манглиси, Сурамп, Ахтала и мн. др. Здесь построено много прекрасных санаториев, домов отдыха и лечебных заведений, в которых отдыхают и лечатся свыше 100.000 трудящихся ежегодно.

Широко разрослось за годы советской власти городское и транспортное строительство в Грузии. Многие города значительно изменили свой облик.

Столица Грузии, древний Тбилиси, подверглась коренной перестройке. В результате этой работы Тбилиси стал одним из красивейших и благоустроенных промышленных центров Союза. Широкие, асфальтированные улицы, красная набережная, новые большие, прекрасные здания, троллейбусное, автобусное, трамвайное движение, водопровод, снабжающий город холодной родниковой водой Натахтари, новые просторные, красивые парки и сады, насаждения зелени, — все это сильно преобразило облик Тбилиси.

Население Тбилиси выросло до 519 тыс. (январь 1939 г.) против 294.000 в 1926 г.

Выросли, перестроились, украсились и другие города: второй промышленный и культурный центр Грузии — Кутаиси, столица Аджарской АССР — Батуми, столица Абхазской АССР — Сухуми, Потн, крупнейший портовый город Грузии, Гори, и другие города.

Столь бурный рост промышленности и связанный с ним рост перевозок грузов определили развитие всех видов транспорта и размах дорожного строительства. Построены новые железнодорожные ветки Натанеби — Махарадзе, Броцеула — Цхалтубо, участок Черноморской железной дороги от Цхака до Зугдиди с ветками на Зугдиди и Квезани (Ткварчели). Находится в строительстве ж.-д. ветка Гори-Цхинвали.

Огромная работа проведена по реконструкции существующих дорог, постройке мостов и т. д. Участок Закавказских же-

лезных дорог от Тбилиси до Самтредиа на протяжении 247 км. целиком электрифицирован.

Реконструированы и благоустроены порты в Батуми, Поти и Сухуми, построен новый порт в Очамчири.

Интенсивно велось также строительство безрельсовых дорог; общее протяжение всех дорог к 1937 г. достигало 11.700 клм против 2.283 клм в 1913 г. Среди новых дорог нужно отметить те, которые связывают с городскими центрами наиболее высокогорные районы Грузии — Хевсуретию и Сванетию.

Советская власть, обеспечила подлинный расцвет культуры народов Грузии, национальной по форме и социалистической по содержанию.

Пышно расцвели искусство и литература, занимающие одно из первых мест среди советских национальных культур. Создана кинопромышленность, уже выпустившая около 90 фильмов.

На многих языках народов Грузии работает более 50-ти театров. Вся страна покрыта густой сетью школ всех ступеней, среди которых 18 ВУЗ-ов, где обучается 22.000 студентов. В начальных и средних школах в настоящее время занимается более 700 тысяч учащихся.

Грузия стала республикой сплошной грамотности.

## СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО ГРУЗИИ

Особенно значительны успехи Советской Грузии в области социалистической реконструкции и подъема сельского хозяйства.

Руководясь указаниями ЦК ВКП/б/ большевики Грузии развернули огромную работу по социалистическому переустройству сельского хозяйства Грузии и добились на этом пути больших успехов.

Полная победа колхозного строя принесла сельскому хозяйству высокую организацию труда и явилась основой всех успехов сельского хозяйства. На 1 января 1939 г. в колхозах было объединено 84 процента крестьянских хозяйств Грузии.

Грузия является сейчас единственным районом в Советском Союзе, который производит в промышленных размерах чай, апельсины, мандарины, лимоны, высокосортный табак, единственным районом, который разводит такие редкие деревья, как тунг, благородный лавр, эвкалипт и многие другие.

Чайное хозяйство и промышленность созданы усилиями большевиков Грузии.

На 1 января 1939 г. площадь чайных плантаций составляла 44.977 гектаров против 25.550 гектаров в 1932 г. и против 894 га до революции.



С каждым годом растет урожайность чайного куста. В 1938 г. с одного гектара полносорной плантации собрано в среднем 2.186 кгг. зеленого листа, против 701 кгг в 1932 г. А некоторые колхозы с гектара собирают по 5, по 7 и даже по 10 тысяч килограммов чая.

Площадь под цитрусами, — мандарины, апельсины, лимоны, — составляла на 1 января 1939 г. свыше 10.050 гектаров против 2.006 гектаров в 1932 г. и против 500 га до революции. Если в конце первой пятилетки в Грузии было заготовлено 12,8 миллионов штук цитрусовых плодов, то к концу второй пятилетки было заготовлено уже 300 миллионов штук. За годы советской власти внедрен грейпфрут, плоды которого, богатые витаминами, используются в кондитерской промышленности.

Площадь под тунговым деревом на 1 января 1939 г. составляла 12.510 гектаров против 58 гектаров в 1932 г. А к 1942 г. эта площадь будет доведена до 18.139 гектаров (в колхозах). Тунг—чрезвычайно ценное растение, которое дает масло, находящее широкое применение в электротехнической и авиационной промышленности. Из масла тунга готовится лак, предохраняющий металлы от ржавчины. Тунговый лак предохраняет также от воздействия огня, сырости и кислот.

Грузия является единственным районом, снабжающим всю пищевую промышленность Советского Союза благородным лавром. Площадь лавра к концу третьей пятилетки будет доведена до 4,300 гектаров, что полностью удовлетворит всю потребность в благородном лавре всей пищевой промышленности Советского Союза.

В промышленных размерах развиваются в Грузии также эфиромасличные растения, как, напр., герань, дающая необходимое масло парфюмерной промышленности Советского Союза, для изготовления высококачественного мыла и духов. Впервые внедрена в Грузии за годы Советской власти также культура рами, — прекрасного прядильного растения.

Грузия дает самые высокие сорта экспортных табаков — «трапезунд» и «самсун». Этим табаком снабжаются табачные фабрики Москвы, Ленинграда, Тбилиси, Харькова и др. городов. Табачные плантации Грузии занимают более двадцати тысяч гектаров.

Одной из важнейших отраслей сельского хозяйства Грузии является виноградарство. Грузинские вина известны с древнейших времен, а сейчас справедливо считаются лучшими в Советском Союзе. За годы Советской власти виноградарство в Грузии неуклонно развивалось, но особенно усилилась эта работа после решения ЦК ВКП/Б/ в 1936 г. о развитии виноградарства в Грузии. Сейчас в Грузии имеется 46.000 гектаров виноградников, а к концу третьей пятилетки эта площадь увели-

чится на 20 тысяч га. При этом особое внимание уделяется развитию шампанских сортов винограда и производству шампанского. В соответствии с решением ЦК ВКП/б/ и Совнаркома СССР, в 1942 году Грузия даст трудящимся Советского Союза четыре миллиона бутылок высококачественного советского шампанского.

Самые различные и высококачественные плоды выращиваются колхозниками Грузии. 64.950 гектаров занимают сады, где растут яблоки, груши, персики, черешня, вишня и другие плоды. В 1935 г. сдано было государству и пошло на удовлетворение потребностей трудящихся Советского Союза свыше 21 тысячи тонн различных плодов. В третьей пятилетке, наряду с улучшением ухода за плодовыми насаждениями, площадь плодовых садов возрастает до 81.400 гектаров.

Быстро развивается и субтропическое плодоводство, которое все больше получает промышленное значение. Редкостные фрукты мушмула, хурма, фейхоа, а также миндаль, инжир, гранат и другие — прекрасно созревают в субтропических садах Грузии, площадь которых к 1942 г. возрастет до 7.072 гектаров против 570 гектаров в 1937 г.

Широкое развитие в Советской Грузии получила культура эвкалипта. Эвкалипт — это замечательное, быстро растущее дерево, которое дает прекрасную древесину и эфирное масло (из своих листьев), имеющее большое применение в медицине. Кроме того эвкалипт имеет большое значение для оздоровления малярийных местностей, поглощая влагу из почвы в огромном количестве. Миллионами высаживается эвкалипт трудящимися Грузии ежегодно. К 1942 г. эвкалиптовые насаждения составят 30 миллионов штук.

Только при советской власти внедрена в Грузии культура сахарной свеклы, которая перерабатывается местной промышленностью.

Неуклонно расширяется посевная площадь зерновых культур и картофеля. Большевики Грузии поставили себе целью обеспечить в ближайшие годы удовлетворение потребности трудящихся Грузии в хлебе и картофеле своим собственным урожаем.

Значительных успехов достигли трудящиеся Грузии в области животноводства. К 1 января 1938 г. крупного рогатого скота имелось 1,752 тысячи голов против 1.301 тысячи в 1913 г., овец и коз — 1.952 тысячи против 1,854 тыс. в 1913 г., свиней — 682 тыс. против 282 тыс. в 1913 г., а поголовье лошадей по сравнению с 1913 годом возросло на 39%.

Важной отраслью хозяйства Грузии является шелководство. Шелководство Грузии находится в настоящее время на пути быстрого подъема. В 1938 году колхозники получили 3.880 тонн коконов и дохода 47.100 тысяч рублей. Стоимость про-

дукции шелководства по сравнению с 1913 годом возросла больше чем в 30 раз.

Огромное значение для развития сельского хозяйства Грузии имели и имеют меллпоративные мероприятия советской власти. Советской властью орошено в Грузии, к концу второй пятилетки, свыше ста тысяч гектаров земли.

Помимо ирригационных работ, большевики Грузии ведут также громадную работу по осушке болотистых местностей. Большевики Грузии успешно взялись за грандиозную задачу, о разрешении которой нельзя было и думать при других условиях — осушить Колхидскую низменность. Эта огромная равнина, занимающая более 220.000 гектаров и подвергшаяся заболачиванию в незапамятной древности, отравляла атмосферу, распространяла злокачественную малярию, бич населения, и тем самым вытесняла человека и его культуру все дальше и дальше в более высокие зоны. Лишь для советской власти стало возможным отвоевать у воды и малярии эту плодородную землю. К настоящему времени уже осушено 17.000 гектаров, а к концу третьей пятилетки эта площадь возрастает до 44.000 гектаров. На осушенных землях расселилось несколько сот крестьянских хозяйств, которые организовали первые колхозы.

На площади 1.800 гектаров уже заложены первые субтропические плантации. Кроме того, в результате обвалования рек защищены от периодического затопления около 7.000 крестьянских хозяйств.

Эти грандиозные работы освобождают огромные пространства плодородной земли, на которых будут разведены редчайшие и ценнейшие субтропические культуры, приносящие огромные доходы колхозникам Грузии.

Радостен труд колхозников Грузии, зажиточна и весела их жизнь.

Доходы колхозов растут неуклонно из года в год. Десятки колхозов получают ежегодно свыше миллиона рублей. Немало таких колхозников, которые получают на трудодни от 5 до 20 тысяч рублей, помимо зерна и других продуктов. Так, напр., колхозник Владимир Чемия из сел. Бабушери, Сухумского района, в 1938 г. выработал с семьей 1.880 трудодней и получил из колхоза 2.260 килограммов зерна и свыше 15 тыс. рублей деньгами. Колхозница Киония Сарсания из колхоза Ингири, Зугдидского района, которая собрала свыше 10 тысяч килограммов чайного листа с одного гектара, получила на трудодни 15 тыс. рублей деньгами и 60 пудов зерна. Колхозник М. Девадзе (Кобулетский район) получил дохода свыше 20 тыс. рублей, колхозник Гарджиладзе того же района — 23 тыс. рублей и т. д.

Третья пятилетка — пятилетка дальнейшего развития социалистического сельского хозяйства Грузии.

К концу третьей пятилетки сельским хозяйством Грузии будет достигнута новая, еще более высокая ступень развития.

Площадь под цитрусовыми культурами составит около 24 тыс. гектаров, и трудящиеся Советского Союза получат уже 850—900 миллионов штук цитрусовых плодов, в том числе лимонов — свыше 50 миллионов.

Площадь под чаем достигнет 55 тысяч гектаров, и в 1942 г. будет собрано свыше 70.000 тонн зеленого чайного листа.

Значительно расширится площадь под виноградниками, табаком, геранью и другими культурами. Виноградники дадут свыше 200.000 тонн винограда, табачные плантации — свыше 18.000 тонн табака.



Большевики Грузии обеспечили правильное проведение ленинской национальной политики, неуклонное осуществление решений ЦК ВКП/б/.

Колхозное крестьянство твердо и уверенно идет по намеченному пути и никакая сила в мире не сможет преградить ему дорогу к новым высотам зажиточной жизни.

С огромным подъемом и воодушевлением встретило колхозное крестьянство Грузии, как и всего Советского Союза, постановление партии и правительства об охране общественных земель колхозов от разбазаривания, об укреплении общественного животноводства. Борясь за неуклонное выполнение постановлений партии и правительства, колхозники Грузии упорно работают над дальнейшим укреплением хозяйственно-политической мощи колхозов и готовятся встретить предстоящий съезд колхозников новыми производственными победами.

Получив новые знания, новый опыт, новую закалку на Всесоюзной с.-х. Выставке, трудящиеся социалистического сельского хозяйства умножат свои силы для того, чтобы еще быстрее и лучше строить.

И работая над осуществлением величайшей в мировой истории задачи построения коммунистического общества, работая над осуществлением этой задачи на любом участке нашей грандиозной стройки, трудящиеся великой Социалистической страны всегда будут помнить мудрые указания партии: крепить

всемерно дружбу народов Советского Союза, развивать и культивировать советский патриотизм, держать весь советский народ в постоянной мобилизационной готовности, не забывая о капиталистическом окружении.

В защите священных рубежей отечества грузинский народ будет в передовых рядах трудящихся Советского Союза так же, как и в мирном труде — строительстве коммунизма.

ს. ჯანაშიას შრომების VI ტომში მოთავსებულ ნაშრომთა  
ბიბლიოგრაფია

1. გიორგი შარვაშიძე, კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი. დაიბეჭდა წიგნში „გიორგი შარვაშიძე. ლირიკა, დრამა, ეპოსი“. I გამოცემა; სოხუმი, 1946 წ. II გამოცემა, თბილისი, 1986 წ.
2. „ვეფხისტყაოსნის“ პირველი რუსული თარგმანის გამო. დაიბეჭდა „ლიტერატურულ გაზეთში“, 1935 წ. 30 იანვ. გვ. 3—4.
3. Давид Чхотуа и его очерки о «Вепхис-ткауосани» დაიბეჭდა კრებულში Сборник Руставели, К 750-летию «Вепхис-ткауосани», Тб., 1938 г. გვ. 199—203.
4. წინასიტყვაობა. დაიბეჭდა ენიმკ-ის მოამბეში, ტ. № 3, 1938 წ. გვ. IX—XII. იგივე დაიბეჭდა რუსულად კრ-ში: Сборник Руставели.
5. Грузинка в эпоху Руставели დაიწერა შ. რუსთაველის პირველი იუბილეს დღეებში გაზეთ «Известия»-თვის, მაგრამ არ დაბეჭდილა. პირველად დაიბეჭდა ჟურნალ Литературная Грузия-ში თბილისი, 1981, № 1.
6. ფსევდო-არსენი, დაიბეჭდა სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მოამბის I ტომში, № 6, თბილისი, 1940, გვ. 475—482, ახლავს რეზიუმე რუსულ ენაზე.
7. გათხრები არმაზში და იქ აღმოჩენილ ძეგლთა ისტორიული მნიშვნელობა დაიბეჭდა გაზეთ „კომუნისტში“, 1940 წ. 1 დეკ. გვ. 4.
8. Новые редкие археологические находки в Армази, დაიბეჭდა გაზეთ Заря Востока-ში, 1940 წ. 1 დეკ. გვ. 4.
9. საქართველოს ძველი ისტორიული ძეგლები. დაიბეჭდა გაზეთ „კომუნისტში“, 1941 წ., 1 ივნ. იგივე დაიბეჭდა გაზეთ Правда-ში, 1941 წ. 29 მაისს გვ. 4 და გაზეთ Заря Востока-ში, 1941 წ. 31 მაისს, გვ. 3.
10. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ახალი ბრწყინვალე

აღმოჩენა, დაიბეჭდა გაზეთ „კომუნისტში“, 1944 წ. 1 იანვ. გვ. 2, იგივე დაიბეჭდა გაზეთ Заря Востока-ში, 1944 წ. 1 იანვ. გვ. 2.

11. Археологические раскопки в Грузии დაიბეჭდა გაზეთ Вечерняя Москва-ში, 1944 წ. 27 ოქტ. გვ. 3.

12. Археологические изыскания в Грузии დაიბეჭდა გაზეთ Правда-ში, 1945 წ. 12 იანვ. გვ. 2, იგივე დაიბეჭდა გაზეთ Заря Востока-ში, 1945 წ., 16 იანვ., გვ. 3. იგივე დაიბეჭდა „კომუნისტში“, 19 იანვ. გვ. 3.

13. დიდი მეცნიერული აღმოჩენა (ბაგინეთში აღმოჩენილი სამარხის შესახებ). დაიბეჭდა გაზეთ „კომუნისტში“, 1946 წ., 24 სექტ.

14. Новое археологическое открытие დაიბეჭდა გაზეთ Заря Востока-ში, 1946 წ., 24. სექტ.

15. ნაქალაქარ დმანისის ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლის მნიშვნელობის შესახებ. იბეჭდება პირველად, დაწერილი უნდა იყოს 30-იან წწ.

16. საქართველოს ძველი დედაქალაქი. დაიბეჭდა გაზეთ „ახალ-გაზრდა კომუნისტში“, 1945 წ., 15 მარტს, გვ. 3.

17. Мухета — древняя столица Грузии იბეჭდება პირველად ავტორის მიერ გასწორებული სტენოგრამის მიხედვით. წაკითხულ იქნა მოსხენებად საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის I საიუბილეო სესიაზე, 1941 წ. 2, II.

18. თბილისი — მოკლე ისტორიული ნარკვევი. დაიბეჭდა წიგნ-ში: „თბილისი, საიუბილეო კრებული, ქალაქის 1500 წლისთავისათვის“, თბილისი, „კომუნისტი“, 1946 წ., გვ. 11—13.

19. Тбилиси — столица Грузии დაიბეჭდა გაზეთში Батумский рабочий, 1941 წ., 15 თებ., გვ. 3. იგივე დაიბეჭდა „საბჭოთა აფხაზეთში“, 1941 წ., 25 თებ.

20. Тбилиси დაიბეჭდა БСЭ-ში, ტ. 53, მოსკოვი, 1946 წ., გვ. 689—695.

21. ქართველი ერის წარმოშობის შესახებ. დაიბეჭდა კრებულში: იური კაჭარავა, ქართული ისტორიოგრაფია, თბილისი, 1977 წ. გვ. 245—265. 268—280.

22. Тезисы к диссертации... დაწერილია 1938 წელს, პირველად დაიბეჭდა შ. მესხიასადმი მიძღვნილ კრებულში „საქართველო და აღმოსავლეთი“ 1984, გვ. 224—235.

23. საენციკლოპედიო მასალა. იბეჭდება პირველად, დაიწერა 1932—33 წლებში პირველი ქსე-სთვის, აქედან ორი სტატია „აზნაუ-

რი“ და „აბრაგი“ დაიბეჭდა ქსე-ში 1977 წ., ტომი I, გვ. 214—215; 32; შრომები, V, 1987, 310—316.

24. შავიზღვისპირეთის საისტორიო გეოგრაფია. დაუმთავრებელი ნაშრომი, იბეჭდება პირველად, დაწერილი უნდა იყოს 30-იანი წლების ბოლოს. ნაშრომის ნაწილი, „ფასიდი“-ს სახელწოდებით დაბეჭდილ იქნა პირველად ენიმკი-ს მოამბის მე-10 ტომში, 1941 წ., გვ. 345—353, მეორედ — შრომების II ტომში, 1952 წ., გვ. 271—281.

25. История термина «Картли», იბეჭდება პირველად, დაწერილი უნდა იყოს მოხსენებად 30-იანი წწ. ბოლოს.

26. Из исторического прошлого Грузии იბეჭდება პირველად, დაწერილია რუსული კრებულისათვის „საბჭ. საქართველოს 20 წლისათვისათვის“, რომელსაც სცემდა გამ. Заря Востока, 1940 წ.

27. Краткий исторический очерк იბეჭდება პირველად, დაწერილი უნდა იყოს 30-იანი წწ. დამლევს.

28. История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства (ხელნაწერის უფლებით). დაიბეჭდა სსრკ აკადემიის გამომცემლობის მიერ, მოსკოვში 1939 წ. II ნაწილი გვ. გვ. 209—215; 327—331; 369—375; III ნაწ., 132—159; IV ნაწ., 340—362; 398—405; იბეჭდება ავტორისეული ეგზემპლარის მიხედვით.

29. Краткий очерк истории горских народов Сев. Кавказа с I в. н. э. по X в. იბეჭდება პირველად. დაიწერა კრებულისათვის „საბჭოთა კავშირის ხალხთა ისტორიის თორმეტტომეული“.

30. Совет. Грузия к всесоюзной сельско—хозяйственной выставке დაიბეჭდა ცალკე ბროშურად 1939 წელს. Госиздат Грузии, Сектор политической литературы, Тбилиси.



პ ი რ თ ა ს ა ძ ი ე ბ ე ლ ო \*

- აბაზაძე ე. 190  
 აბაზაძეძენი, აბათაძეძენი 212, 215  
 აბაზასძეძები, აბაზაძეძები: ამირიძეძლო  
 (იმარინძლო), აჰმადა, გიორგი, დავი-  
 თი, ესნია, ზაალი, იოვანე, ნეროზი,  
 როშაქი, სეხნია, ქაიხოსრო, ხიმშია  
 211—217, 233, 234  
 აბაზასძე ქილა, ამირაქიძი 216  
 აბაზაძეძები (ზინდისელი) 213, (მარილე-  
 ლი) 214  
 აბაზაძე-ლორთქიფანიძე, ელ. 213, 216  
 აბაზი (აჰაზი) 183, 197  
 აბალა ყაენი 233  
 აბაშისძეძები, აბაშიძეძები: აბაში,  
 გიორგი, დავითი, ედიშერი, იარალი,  
 იოთამი, ლომი, შერაბი, საამი, სულ-  
 ხანი, შაყუბათი 220, 221, 223, 224  
 აბაშისძენი, აბაშიძეძები: გიორგი, ესტა-  
 ტე, პაატა, ლუკა, მუხა, ღონანა 223—  
 226  
 აბაშიძე ქ. 65  
 აბაშიძე მამედ იბრაჰიმისძე 226, 227  
 აბაშიძეძები: ანიკა, გელეჯანი, გიორგი,  
 ელენე, ვახუშტი, ზურაბი, თამარი,  
 თინათინი, ლევანი, მალაქია, მარიამი,  
 მარეხი, მახია, პაატა, სიმონი 225, 226,  
 237, 238.  
 აბდულა-ბეგი 236  
 აბო 177, 196, 250  
 აბრაშიშვილი თ. 121  
 აბრაჰამი, ქაჯი 222  
 აბულაძე ი. 98  
 აბულახტარისძენი 241  
 აბულეთისძენი (ივანე, ქირქიშ) 214, 215,  
 233  
 აბულეთედა 284, 287  
 ავათია 256, 298  
 აგრიბა 110  
 აღარენრსე 336  
 აღერკი 326  
 აღირმაქი 309  
 აღრიანე, იმპ. 111, 314  
 ავაგ ათაბაგი 234  
 აზო, აზონი (აზონ პატრიკი, აზონ იარე-  
 დოსისძე) 100, 126, 176, 192, 195,  
 235, 325  
 აზორკი (საზუკი, ფარსმანის შვილი) 326  
 ათანასი 256  
 აიეტი 295, 298  
 ალექსანდრე I, იმპ. 6, 219  
 ალექსანდრე III, იმპ. 17  
 ალექსანდრე ბატონიშვილი (1674—1711)  
 236  
 ალექსანდრე დავითისძე (ალი-მირზა)  
 236  
 ალექსანდრე დიდი, მეფე, XV ს, 216, 236  
 ალექსანდრე, იმერ. მეფენი:  
 ალექსანდრე I, 237  
 ალექსანდრე II, 224, 237  
 ალექსანდრე III, 225, 226, 237, 269  
 ალექსანდრე IV, 226, 237, 269  
 ალექსანდრე V, 237, 238, 281, 285, 286  
 ალექსანდრე, კახთა მეფენი:  
 ალექსანდრე I, 220, 238  
 ალექსანდრე II, 238, 239  
 ალექს. მაკედონელი 176, 192, 195, 235  
 ალექსი კომნენოსი 183, 197, 198  
 ალექსი, რომანოვი 237  
 ალი-ბეი 283  
 ამარტოლი 266  
 ამბრაშვილი ტ. 115, 121  
 ამზასპი (აზორკის შვილი) 327  
 ამილახვარნი 241  
 ამილახვარი გივი, XVIII ს. 241, 242

\* საძიებლები შეადგინეს რ. ჭანაშვიამ და გ. გოგიავამ.

ამირახორი ზიშვილი 213, 214  
ამუნელისძე 243  
ამურატი, მეფე 285  
ანა კომნენოსი 185, 198  
ანდრია მოციქული 18, 256, 262, 264  
ანდრიევსკის ას. ელო 62  
ანეუს ლუკანი 303, 304  
ანთაძე ი. 223  
ანტონ I, 40, 41, 43, 54  
ანტონინე 111  
ანუკ ბატონიშვილი 226  
ანჩაბაძე, ანჩაბაძეები 27, 28  
ანხილი, მეფე 309  
ანჰოლინ გურგენის-ძე 211  
აპოლონი როდოსელი 263, 268  
არან (არან). მეფე 235  
არვანდ გუშნასპი (ქართლის მარზპანი)  
334  
არიანე 250—255, 259, 260, 262, 266,  
267, 270—276, 278—280, 283, 291—  
297, 304, 308—311, 313, 314  
არისტარქე 244  
არისტოტელე 46, 266  
არმაზ (ფარნაეაზ) 324  
არმაზელი, მეფე (კასი შვილი) 327  
არსენ ბერი (XII ს.) 94  
არსენ იუალთოელი 94  
არსენი, კათალიკოსი 91—96, 99  
არსუსა (არშუსა) პიტიახში 112  
არტავი (არტოკი), მეფე 244, 245  
არტემილორი 300, 301  
არჩილი, შანავეზის ძე 214, 225, 236,  
237, 260  
ასპარუჯ (ასპარუჯ, ასპაერუჯ) პიტიახში  
102, 111, 112  
ათაქიძე ა. 104, 115, 121, 130, 172  
ათესურტე 254, 260  
აღა-მამაძე ხანი 156  
აქემენიდები 232  
აშორდია 189, 190  
აშოტ აღარანსის ძე „დიდი“, კურაპალატი  
246, 335, 336  
აშოტ კურაპალატი (X ს.) 246, 335  
აჩბები 28  
ახოლი 109  
აჰმადა ყაენი 233

ბაბუშია 35

ბაგრატ III, 9, 217  
ბაგრატ IV, 152, 182, 197, 211, 212,  
233, 258  
ბაგრატ V, 237  
ბაგრატ, იმერეთის მეფე (XVI ს.) 223,  
224, 226  
ბაგრატ, შაროელი ხელმწიფე 27  
ბაგრატიონები, ბაგრატიონი 100, 181,  
246  
ბაგრატიონები 246  
ბაიერი 101  
ბაქურიანი 183, 197  
ბარათაშვილები (აბაშიშვილ-ბარათაშვი-  
ლები): აბაშა, ბარათა, ბაყუბათი, გერ-  
მანოზი, გუგუნა, დაეითი, იარალი,  
იოვანე, ლომი, მერაბი, ორბელი 220—  
223  
ბარათაშვილი ნ. 75  
ბარდტიანსკი 73, 75, 75  
ბარზეგები 29  
ბარზეგი, ჰაჭი დაგუმოყვა 30, 32  
ბარტომი (ადერკის-ძე) 326  
ბასილ ზარზეგელი 258  
ბასილი კზი 222  
ბასილი კეისარი 183, 262  
ბასილი II, კეისარი 94  
ბაქარ ქართლელი 49  
ბაქრაძე დ. 181, 197  
ბებუთოვი 34, 42, 44  
ბედლუკაძე ს. 104  
ბელლი 29  
ბერიაშვილი გ. 104  
ბერსუმე პიტიახში 102  
ბერძენიშვილი ნ. 212  
ბესიკი 50, 75  
ბლაუ, დ-რი 267  
ბორენა დედოფალი (ბაგრატ IV-ის მეო-  
რე ცოლი) 344  
ბოროზდინი 31, 42, 43, 45, 46  
ბეშქიანი 280  
ბროსე მ. 47—49, 51, 74, 258, 264, 275,  
276, 278, 280  
ბრუნე 287, 292, 293  
ბურნაშვილი 156, 288  
ბულა 151

გამაშვილი ტიმოთე 225

გაგარა ვასილი 153

- ვაგარინი, გენ.-გუბ. 25  
 ვანი 268, 309  
 ვეგეკორი იოანე 39, 50—52, 74, 75  
 ვერიტიშვილი დ. 194  
 გიორგი (აე-გიორგი) 238  
 გიორგი ათონელი 262, 270, 272  
 გიორგი (ალექსანდრე II-ს ძე) 239  
 გიორგი, აფხ. მეფე, კონსტანტინეს-ძე, 213, 214, 236  
 გიორგი ბრწყინვალე 216  
 გიორგი, გურიელი 237  
 გიორგი მერჩულე 178, 179, 196  
 გიორგი მთაწმიდელი 212, 273, 343  
 გიორგი ქუონდიდელი 233  
 გიორგი II 184, 197  
 გიორგი III 68—70, 186, 232, 243  
 გიორგი VII 237, 238  
 გიორგი VIII 223  
 გიორგი XI 216, 237  
 გიორგი XIII 245  
 გიორგიშვილი იოთამ 221  
 გიულდენშტედტი 156, 272, 287  
 გობეჯიშვილი გ. 115, 130  
 გოეტი 85  
 გოლუბევი, გენ. 293  
 გორგაძე ს. 76, 331  
 გორგიჯანიძე 193  
 გრანჯერიო 266, 278  
 გრიგოლი (რომის პაპი) 93  
 გრიგოლ ბაქურიანის-ძე 183, 184, 185, 192, 197, 198  
 გრიგოლი, კ<sup>წ</sup>ზი 224  
 გრიშაშვილი ი. 54  
 გუგუნა მესტუმრე ჯაჩიშისძე 221, 222  
 გუზიიდე საბრაი 227  
 გუნია ვალ. 68  
 გურამიშვილი დ. 55  
 გურიელი 260  
 გურიელი ვახ. 61, 62  
 გურიელი მამია („ფაზელი“) 39, 43, 50, 52—55, 59, 61, 62, 64, 68, 76  
 გურიელი სვ. 58  
 გურიელი ტელ. 54  
 დავითი (ალექს. II-ს ძე) 239  
 დავით არგველი 269  
 დავით ბარათიანი 220  
 დავით კურაპალატი 217  
 დავით მეფე (XVII ს.) 57  
 დავით IV აღმაშენებელი 48, 64, 84, 94, 124, 152, 180, 184, 186, 215, 232, 233  
 დავით IX 216  
 დავით X (XVI ს.) 221.  
 დავითის ისტორიკოსი 233, 258  
 დავით, აფხ. კ<sup>წ</sup>ზი, 226  
 დავით ნარინი 234  
 დავით რექტორი 221, 222  
 დავით, სომეხთა მეფე 211  
 დავითი ბატონიშვილი 39—41  
 დადიანები 8, 10, 28, 53, 181, 225, 281, 284, 289  
 დადიანები: ეკატერინე, კესარია, ბესარიონი, გიორგი, გრიგოლ („კოლხიდელი“), დავითი, კონია, ნიკო (დიდი ნიკო), ნიკო (უმცროსი ნიკო), ნიკო („ფილოსოფოსი“), პაულე, პეტრე 31, 38—54, 58—60, 73—76, 290, 291  
 დადიანი ლევან 237, 271, 274, 276, 282, 290  
 დადიანი ლევან II 36—38, 56  
 დადიანი შალვა 22, 25, 46, 53. 59  
 დადიანი შამანდავლა 271, 274, 275, 277  
 დარეჯან ბატონიშვილი 226  
 დაჩი 150  
 დემეტრე I 94  
 დემეტრე II 94, 99  
 დემიუსე, ალფრედ 24  
 დემნა „სალოსი“ 70  
 დეროკ (არმაზელის შვილი) 327  
 დიონ კასიოს კოქეიანი 127  
 დიონისი პერიეგეტი 268  
 დიოფანტე 297  
 დიუბუა დე-მონპერე 38, 264, 294  
 დოლიძე ი. 187  
 დოროთე 256  
 დოროთეოსი, კ<sup>წ</sup>ზი, 221  
 დურღულელი (ბორენა დედოფლის ძმა) 344  
 უდემონი ქუთათელი 224  
 ეელახოვი 73  
 ეელა-ეფენდი 262, 267, 271  
 ეკატერინე, იმპ. 289

ელენე დედოფალი (ნაზარალიხანის დე-  
და) 215  
ელიოზი, კათალიკოზი. 222  
ელჩინი 270  
ეპიტანე კვიპრელი 256, 262  
ერატოსტენე 268  
ერეკლე II 55, 56, 58, 236, 237, 242,  
245  
ერისთავი კონსტ. 21  
ერისთავი ნ. 261  
ერისთავი რაფიელი 63  
ესაძე 8—12, 14  
ფურემ მცირე 94, 99  
ქქეთიძე, იერუსალიმის კათალიკოს-პატ-  
რიარქი 185  
ქქეთიძე ათონელი 264  
ჭაჟა-ფშაველა 63  
ვარაზ-ბაკური 149  
ვარაზ-ვაჩე 273  
ვარდანი 273  
ვახტანგ გორგასალი 149  
ვახტანგ V 154  
ვახტანგ VI 38  
ვახტანგ მეფე (XII—XIII სს.) 212—  
214  
ვახუშტი 27, 55—57, 155, 177, 195,  
213—215, 220, 223, 237, 258, 260,  
265, 267, 270, 273, 274, 285, 286,  
288, 330  
ვაშინგტონი ჟ. 29  
ვექილოვები 246  
ვორონცოვი (მეფისნაცვალ) 9  
ვეედგინისძენი 241  
ზელიმ-ხანი 231  
ზიჩი მ. 25  
ზონარა 182, 197  
ზორაქერტელი 211  
თამაზა სახლთუხუცესი 225  
თამარ მეფე 18, 27, 69, 70, 180, 186,  
192  
თამარაშვილი მ. 267, 278  
თაყაიშვილი ე. 37, 42, 47, 48, 50—52,  
75, 93, 94, 99, 223—225, 323  
თეოდორე (კყონდიდელის დისწული) 233

თეიმურაზ ბატონიშვილი 48, 51, 52, 95,  
96, 216, 225, 226  
თეიმურაზ I 36, 240, 260  
თეიმურაზ II 47, 51, 56, 236  
თემისტაგორა 268, 272  
თემურ-ლენგი 153, 236  
თეოდორე იოანეს ძე, რუს. მეფე 239  
თეოდანე, ბიზ. ისტ. 150  
თომა მეწოფელი 192  
იაზიკოვი 155, 156, 289  
იაკობ ხუცესი 331  
იასონი 235  
იაყუბ ყაენი 222  
იეკლევი 237, 270  
იერონიმე 256  
იესე ერისთავი 224  
ივანე ათაბაგი 234, 236  
ივანე არისის ძე (არშის-ძე) 213  
ივანე მრისხანე 232  
ივანე ხუასრის ძე (ხახუსარის-ძე) 213  
ივაშჩენკო მ. 104  
იზმაილოვი 15  
ილარიონ ქართველი 178  
იოანე ზელაშვილი 95  
იოანე III, ანტიოქ. პატრიარქი (1034—  
1042) 94  
იოანე XXII, პაპი 153  
იოანე კათალიკოსი (სომეხთა) 180  
იოანე ორბელი 233  
იოანე საბანის-ძე 177, 178, 195, 196  
იოანე ქართველი 196  
იოანე ცეცესი 182, 192, 197  
იოდანგანი 110  
იოთამაშვილები 221  
იონა ხელაშვილი 58  
ინგოროყვა პ. 215  
ისტაბრი 151  
იულიუს სოლინი 268  
იუსტინიანეს ისტ. 264, 269  
იშხანაურები 222  
კაკაბაძე ს. 57, 222, 225  
კალანდაძე ალ. 101, 104, 121, 129  
კაო, კასპო მეფე (ადეკის შვილიშვი-  
ლი) 326  
კაპანაძე დ. 104, 115, 121

კარბელაშვილი პ. 91—95, 264  
კარიკაშვილი დ. 48  
კარპაი (ძევახის ცოლი) 111)  
კარცოვი, გენ. 7, 11  
კასპო (ე. ი. კაო) 326  
კასტორი 303  
კაქარავა ი. 172, 190  
კეკელიძე კ. 91, 92, 94, 99, 176, 323  
კვირიკე 211  
კვირიკე ქკზი 213  
კვირიკიანთა დინასტია 211  
კიპერტი 254, 257  
კლაპროტი 287  
კოლიუბაიკინი 31  
„კოლიბდელი“ (გრ. დადიანის ფსევდონიმი) 49  
კონიარი, პოლკ. 14, 15  
კონსტანტი, აფხ. მეფე 336  
კონსტანტინე არგველი 270  
კონსტანტინე, მეფე (XIV ს.) 236  
კონსტანტინე (ალექს. II შვილი) 239, 240  
კონსტ. პორფიროგენეტი 179, 180, 196, 263, 294  
კონტარინი 153, 266, 272  
კუფტინი ბ. 107  
ლაშვერი არქანჯელო 37, 271, 272, 278, 281, 282.  
ლავროვი ე. 304, 309  
ლევან ბატონიშვილი (კახ.) 216  
ლევონდი 264  
ლენინი 190  
ლეონ, აფხაზთა მეფე 71, 217  
ლეონიძე გ. 48, 222  
ლეონტი მროველი 99, 100, 235, 265, 270  
ლერმონტოვი პ. 32  
ლეოვი კაპ. 289  
ლიეუსი ტ. 299  
ლიპარიტ (კლდეკარის) ერისთავი 212, 233  
ლიპარიტ ლიპარიტის ძე, ქართლ. ერისთავი 211  
ლიპარტიანი, ოდიშის მბრძ. 237  
ლომთათიძე გ. 104, 115, 121, 130  
ლორის-მელიქოვი 185

ლორთქიფანიძეები 237  
ლორთქიფანიძე გრიგოლიოსი, აფხ. კზი 226  
ლუარსაბ I 216, 221  
ლუარსაბ II 215  
ლუი XIV 232  
ლუიპტი 184  
ლუკა იერუსალიმელი 225  
ლუკანის სქოლიასტი 306, 307  
ლუკიანე სამოსატელი 309  
ლულიე 228, 248  
შამედ-შარიფ-ალა 246  
მარი ნ. 27, 101, 185, 198, 225, 226, 261, 266  
მარიაში, იმპ. 17  
მარიაშ დედოფალი 323  
მართა (მარიაში, ბაგრატ IV-ის შვილი) 182, 197  
მარკო პოლო 152  
მარლანია კიკინი 22  
მარლანია შიხ. 22, 28, 283  
მარშანია 27  
მატათია 256  
მაქსიმე-ქუთათელი; შიტროპ. 289  
მაჩაბელი ვასილ 52  
მაპომედ-ამინი, ნაიბი 229  
მედეა 254, 295  
მელიქ-შაპირ რუენ-ად-დინ ბეიზარ ბუნ-დუქდარი, სულთანი (1260—1277 წ.) 226  
მელიქოვი ლევან 8  
მელნიკოვი 101  
მენაბდე ვლ. 107  
მერმეროე 269  
მერჩულე გ. 27  
მესხი კ. 68  
მესხია შ. 95, 96  
მეტრიანე 256  
მეუნარგია ი. 8, 44, 50, 54, 76  
მითრილატი (ფარსმან I შვილი) 111  
მითრილატ ევპატორი 244, 295, 299, 301  
მირდატ, მეფე (დეროკის შვილი) 327  
მირსკი 33, 34  
მილოტი 48  
მინსი ე. 130  
მიქელაძე დ. („მეველე“) 62  
მიქელაძეები 237

შიწობლიძე 215  
 .მიხეილ ნიკოლოზის-ძე, ღიღი მთავარი  
 (კავკასიის მეფისნაცვალ) 6  
 მიკრდატი 110, 111  
 .მოსე ხორენელი 265  
 .მულღური, მულერი 255, 257, 259, 260,  
 277, 293, 294  
 .მურავიოვი ნ. არქეოლ. 47, 48, 73, 76,  
 283  
 .მურავიოვი, მთავარმართ. 9, 10  
 .მურვან-ყრუ 330, 331  
 .მუხრან-ბატონები 241  
 .მუხრანსკი, გენ 10  
 მცხეთოსი (ქართლოსის-ძე) 324  
 .მკედლიშვილი გ. 115  
 .მხარგრძელი 70  
 .მხარგრძელები 192  
  
 .ნადირ-შაჰი 236  
 .ნაზარალიხანი 215, 216, 237  
 .ნათია დედოფალი 236  
 .ნამუყ ქეშალი 226  
 .ნაპოლეონი 32  
 .ნეიმანი 287  
 ნეჩკინა 188, 189, 199  
 .ნიკიფორე ურენი 182, 197  
 .ნიკოლოზი, გენათელი 224  
 .ნიკოლოზ პაელეს-ძე, იმპ. 10  
 .ნინო (სამეგრ. მთ.) 218  
 .ნინო წმ. 91—96, 99, 100, 264, 331  
 .ნიკოლაძე ნ. 17  
 ნიორაძე გ. 107  
 .ნოე, ბიბლ. 8  
  
 .ომერ-ფაშა 10, 33, 34  
 .ორბელი 70  
 ორბელიანები, ორბელიშვილები 221, 223  
 .ორბელიანი ბარბ. 8  
 .ორბელიანი გრ. 8  
 ორბელიანი ორბელ 221  
 .ორბელიანი პ. 55  
 .ორბელიანი ს.-ს. 20, 27, 40, 47, 48, 54,  
 223  
 .ორჯონიძე მამუკა 225  
  
 .პალასი 248  
 პალეფატი 312  
 .პანარტი 266

პანიანი ნ. 56  
 პეისონელი 247, 265—267, 271, 272, 274,  
 278, 288  
 პეტრე I 232, 236  
 პეტრე ქართველი 93  
 პითოდორიდა 295  
 პლატონი 46  
 პლინიუს სკეუნდი 127, 255, 256, 260,  
 261, 268—270, 272, 278, 280, 295,  
 297, 304, 305—307, 311  
 პლუტარქე 43  
 პოლიექტოვი მ. 269, 270  
 პოლუქსი 303  
 პომპეუსი 109, 174, 244, 245, 303, 304  
 პომპონიუს მელა 303  
 პროკოპი კესარიელი 252, 256, 260, 263,  
 264, 269, 284, 292, 298, 305, 313—  
 315  
 პტოლომე, პტოლემეაოსი 127, 262, 263,  
 265, 271, 272, 297, 311, 312  
 უპლოკი პიტიახში 110  
  
 უორდანი თ. 91—95, 146, 214, 215,  
 221—223, 328  
  
 რაკის ერისთავი 237  
 რეა, ლეთ. 272  
 რენეგსი 284  
 რომანოვები 232  
 როსტომ მეფე 216, 224  
 რუსთაველი 21, 46, 50, 52, 56, 63, 73,  
 75, 76, 83—86, 125, 260  
 რუსტიკე 256  
 რუსუდან დედოფალი 234  
  
 ხააკი, ამირა 151  
 ხაბანისძე ი. 256  
 ხაბინინი 256, 264, 270  
 ხავენილი გიორგი 225  
 ხაზუკ (აზორკ?) 327  
 ხანჯაყ-ბეგები 226  
 ხაყვარელიძე პავლე 16  
 ხახოკია თ. 16, 26, 33  
 სეფეფთ ნეზოთი 227  
 სელეზნევი მ. 27, 32, 44, 274, 275, 284,  
 291  
 სენ-მარტენი ვ. 257

სერაპიონ ზარზმელი 258  
სერაფიტა (ძევახის ასული) 102, 110, 111  
სვიატოპოლ-მირსკი 7, 12, 13  
სვიმონ ბატონიშვილი (ლუარსაბის ძე) 216  
სვიმონ მეფე, I 238  
სვიმონ, II, ქართლის მეფე (XVII ს.) 55  
სიუხოვი 248  
სკილაკი 310  
სკილაკე კარიანდელი 269  
სკილიცი 182  
სოლიმან-უფენდი, ნაბი 229  
სოლომონ I, 58, 238, 289  
სოფრონი 256  
სტალინი 85, 172, 173, 181, 187—194, 198, 199  
სტეფანე ბიზანტიელი 272, 281, 297, 300, 312  
სტ. ტარონელი 273  
სტრამონი 109, 127, 174, 263, 268, 270, 272, 295, 296, 297, 299—303, 305—307, 312  
სუეოროვი 32  
სუკრი 264, 265, 270  
სუმბატ დავითის ძე 100  
სურამელები (ლიპარიტენი, ქართლ. ერისთავები) 212  
სუხოტინი, გენ. 289  
  
ტაგუ ქართველი 34  
ტარკუს შამხალი 239  
ტეტბუ-დე-მარიჩი 287, 294  
ტიგრპატი 309  
ტიმოსტენი 307  
ტოლოჩანოვი 237, 269, 270, 282  
ტორნაუ 30  
ტრაიანე კეისარი (98—117) 314  
ტურნეფორი 155  
  
უგრელიძე ნ. 115  
უმიაკაშვილი პ. 235  
უსპენსკი თ. 260, 261  
უხტანესი 151  
  
ფადლონი 211  
ფალავანდიშვილი მარიამ 225

ფალდადი, ფლ-დადი 102, 111  
ფარნაუზ, ფარნაოზ (არმაზ) 126, 324, 325, 330, 331  
ფარნაჟ-ომი (ქსე-ფარნუგ) 111  
ფარნაოზ I 56, 177  
ფარსმან მეფე 110  
ფარსმანი, მეფე (ადერკის შვილიშვილი) 326  
ფარსმან I 111  
ფარსმან II 111  
ფარსმან ქუელი, მეფე (ამზასპის შვილი) 327  
ფარტაზე 298  
ფელიცინი 164  
ფილიპე II 232  
ფილიპსონი 32  
ფსევდო-არსენი 91, 99, 100  
ფსევდო-დოროთე 262  
ფსევდო-პლუტარქე 270  
ფუნდრუხტან სულტანი 226  
  
ქავთარაძე ირ. 115  
ქანთარია 121  
ქართამი (ადერკის-ძე) 326  
ქართლოს 323, 324, 330  
ქაჩიბაძეები 221—223  
ქრისტე 18  
ქსენოფონტე 263, 308  
ქსეფარნუგი, მეფე 102, 110, 111  
ქსნის ერისთავები 241  
  
ლანიძე 216  
  
ყაფლანისშვილი 220, 221  
ყაუხჩიშვილი თ. 174  
ყაუხჩიშვილი ს. 177, 183, 186, 266  
ყიასდინი (რუმის სულტანი) 28  
ყიფიანი დიშ. 9—11, 13, 25, 34, 42, 44, 71  
ყიფშიძე ი. 275  
ყიფშიძე დ. 225, 226  
  
შალვა ქვენიფნეული 212—214, 216, 217  
შალიგინი 213, 216  
შამილი 229  
შანიძე ა. 112  
შანშიაშვილი ს. 227

შარდენი ე. 154, 271, 272, 277, 281, 282, 286

შარვან-შაი 198

შარვაშიძე ალექსანდრა (გიორგის დედა) 34, 35, 38, 44, 45, 54

შარვაშიძე გიორგი („პონტოქსელი“, „გარდახვეწილი“) 5, 13—19, 21—26, 35, 38, 42—44, 52, —54, 59, 60, 61—66, 68, 70—72

შარვაშისძე დარდინ 28

შარვაშისძე დოთალო 27, 28

შარვაშიძე მიხეილ (ჰამუთ-ბეგი) 6, 8—14, 18, 26, 27, 29—35, 38, 42, 44, 47, 71, 220

შარვაშიძეები: ალექსანდრა, ალექსანდრე, ალი-ბეგ, არზაყან, ასლან-ბეგ, ბაბო, ბეჭირბეგ, გიორგი, გრიგოლი, დიმიტრი, ზურაბ, თამარი, კესარია, საუსტან, საფარ-ბეგ, სოლომონ, ქელიშ-აჰმედ-ბეგ, ქერექიმ, ყვაპუ, ჰასან-ბეგი 5, 6, 8, 10, 15—18, 25—27, 29, 34, 35, 38, 44, 45, 54, 218, 219, 220, 283, 290, 291

შაჰ-ბაზი 238, 239, 240,

შაჰ-ისმაილი 238

შაჰ-ნადირი 241

შაჰ ნაუზი, შანაუზი, შანაოზი 225, 237

შერგილშვილი 213

შეიხ ხიდრი 226

შეხ ვიდარი 20, 226

შოტარი 257

შუბნელი 190

შურტა (კვირიკე ქუჩის ძმა) 213

შუშანიკი წმ. 331

ჩაჩბები 28

ჩახრუხაძე 46

ჩერეპოვი 15

ჩოტუები 35

ჩიქვანები 28

ჩუბინაშვილი დ. 41, 50, 73

ჩხენკელი სტეფ. 57

ჩხეტიძე 223, 224

ციცკარიშვილი ვ. 121

ციციშვილი ირ. 121

ციციშვილი პაპუნა 224

ძაგანი (აბულეთისძენის წინაპარი) 215

ძევაზი (ზევაზი), პიტიაშვი 110, 111

ძიაფშ-იფეები 218

ძიმიხტარაშვილი (კორტოხა) 53

წერეთელი ა. 62, 64

წერეთელი გ. 110

წერეთელი სანდრო 62

ჭაქვაძე ალ. 50, 51, 74, 75

ჭაქვაძე ევ. 75

ჭალადილო გ. (ქრიაკიძე) 25, 53:

ჭიჭინაძე ზ. 39, 50, 233, 260

ჭოჭუა ა. 22

ჭყონია ალექს. 37

ჭყონია ან. 17

ჭყონია ილ. 8, 16, 17, 25, 266

ჭყონია კატო 44

ხამიში 248

ხერხაულისძე ბეჟან 224

ხვარცია ბესლან 22

ხუასრო, შეფე 334

ჯაეახიანი 70

ჯაეახიშვილები 224

ჯაეახიშვილი ალ. 215, 276.

ჯაეახიშვილი ივ. 91, 99, 101, 102, 108, 113, 176, 180, 211—213, 223, 224, 233, 235, 236, 240, 242—244, 297, 323

ჯალალედინი 153

ჯანაშვილი მ. 27, 92, 213, 221, 258, 265, 270, 273, 287

ჯანაშია ლ. 172

ჯანაშია ნ. 22

ჯანაშია ს. 23, 34, 64, 93, 95, 113, 177, 190, 191, 261, 281, 285, 339

ჯათარ, ამირა ტფილელი 215

ჯათარიძე ხოსია 237

ჯაშიაშვილი დუშია 225

ჯეჯილი მემედ კუღიზაძე 227

ჯოჯიკი (ვარსკენ პიტ. ძმა) 332

ზასან-ბეი 285

ზაჟი-შაჰომედი, ნაიბი 229

პელლანიკე 312

პერაკლე კეისარი 151

პეროლოტე 48



УКАЗАТЕЛЬ ИМЕН

- Абасиды 432  
Аббас I, шах 351  
Абдулла-Али 445  
Абдул Мелик 435  
Або (Хабиб) Тбилисский 339, 432, 433, 459—461  
Абовян 170  
Абуладзе И. 489  
Абуладзе 10. 81  
Абухусро 486  
Абу-Язид 491  
Ага-Мазмет-хан 161  
Агафий Схоластик 392, 415, 418  
Агриппа 104  
Адарнерсе (отец Ашота I) 440  
Адарнерсе I (сын Ашота куроалата) 442, 443  
Адарнерсе II, ц. 336, 454  
Адарнерсе куроалат (VIII в.) (отец Нерсе) 89, 436.  
Адерк, ц. 326  
Адонц 263  
Адриан, имп. 142—144, 389, 391, 475.  
Азо, Азон 119, 135, 325, 373  
Айет 415  
Акакий, правитель 405.  
ибн-Алсир 89  
Александр, ц. 386.  
Александр I, ц. (1412—1442) 351.  
Александр I, имп. рос. 352, 502  
Александр Арчилович, ц. (1674—1711) 236.  
Александр Македонский 119, 135, 137-139, 325, 373.  
Али ибн-Мур 435  
Алпев У. 229, 246, 248.  
Амазасп 387  
Амазасп, ц. (сын Азорка) 327  
Аммиан Марцеллин 391, 476, 478  
Андреевская Н. Э. 78, 79  
Аникет 388  
Антипой 144  
Антиох Великий 377  
Антоний Пий, имп. 105, 143, 390.  
Апакидзе А. 106, 118  
Апеллес 87  
Аполлодор 377  
Аполлон 376  
Арванд Гушнасп (Марзпан Картли) 334.  
Ардашев П. Н. 233  
Аристарх 384  
Армаз, идол 324  
Армаз (Парнаваз) 324  
Арриан 137, 204, 474, 475, 477  
Арсак, ц. 391.  
Артаваз 137  
Артаг, ц. 383  
Артаксий 377  
Арсений 424  
Артемид 394  
Арчил, ц. (429—437 гг.) 399  
Арчил (Картл. царь, VIII—IX вв.) 486  
Арчил эрисмтавар (сыр Степаноза) 437  
Аршакиды 387, 390, 391  
Аршуша (Ашуша), питнахш 146, 148, 333, 399.  
Асад (сын Хузаймы) 480  
ибн-Асам 461  
Асид ибн-Зафир Сулямит 491.  
Аспагур (Аспаврук, Аспарух), питнахш 104, 141, 142  
Аспакур, ц. 392  
Ахемениды 346, 372, 377.  
Ахмед ибн-Усайд ас-Сулами 461  
Ахол 140  
Ахсартан, Ширван-шах 337  
Ахундов М. Ф. 170  
Ашот, куроалат (IX в.) 89, 335, 336 441, 442, 445  
Ашот Багратид (сын Адарнерсе) 440  
Аэт 355, 374

- Баграт I, куропалат 442, 443, 446  
 Баграт III 87, 364  
 Баграт IV 87, 343, 364, 365  
 Багратиды 362, 364, 440, 441, 453, 454  
 Багратиды 87, 336, 337, 344, 349, 362, 364  
 Багуаши 452  
 Байсри Фр. 132, 134  
 Бакрадзе Д. 38, 47  
 Бакур, ц. 387, 394  
 Баладзори, Белазури 435, 480—483, 492, 493.  
 Бараба 429  
 Барамидзе Е. 329  
 Барнукий (отец Сергия) 430  
 Бартольд 137  
 Бахрам Чубин 420  
 Бебутов, кн. 45  
 Белокуров С. 36, 270  
 Бердзенишвили Н. 145, 170, 171, 329  
 Берсум, питнахш 104  
 Бесса, стратиг 414, 415  
 Бибилури 146  
 Бинкаран, епископ 399  
 Бирилла (жена кур. Адарнерсея) 89  
 Блучан 459  
 Борена (жена Баграта IV) 344.  
 Борисов А. 146  
 Бороздин К. А. 25, 32, 38, 42—44, 46  
 Броневский С. 270  
 Броссе 324—328, 330, 331  
 Брун Ф. 277, 285, 287, 292—294  
 Буга турок 446, 447  
 Бузмар, ц. 398  
 Бурнашев С. Д. 169, 288  
 Бурнашев С. Н. 288  
 Бутков В. 10
- Валарш, ц. 387  
 Валериан, имп. 142  
 Валид, халиф 492  
 Варда Скляр 455  
 Варскен, Васкен, лит. 333, 400, 426  
 Васик, халиф 495  
 Василий, имп. виз. 455
- Васильевский В. 257, 262, 264  
 Вахрарзан-шах 483, 493  
 Вахтаиш Горгасал, Горгасар, Горгасан 159, 167, 360, 399, 400, 405, 409, 414, 437, 486  
 Вахушти Багратидов 168, 328—330, 343, 481, 482  
 Веспасиан, имп. 120, 387
- Гавриил, священник 36.  
 Гагара (русский путеш. XVII в.) 168.  
 Гальба 105  
 Гамбашидзе Н. 134  
 Ган К. Ф. 256, 268, 298, 299, 305, 307  
 Гарджинадзе 511  
 Гевонд 429, 458.  
 Гекатей Милетский 211, 372—374  
 Гельцер 489  
 Георгий I, Леопович, ц. абх. 453  
 Георгий I (1014—1027) 364.  
 Георгий II, Константинович, ц. абх. 336, 454, 495  
 Георгий II, ц. 364  
 Георгий III, ц. 349, 366  
 Георгий IV, Лаша, ц. 89  
 Георгий V, Блистательный, ц. (1314—1346) 351.  
 Георгий Афонский 89  
 Георгий Мерчули 336, 337, 363, 443.  
 Геродот 136, 346, 372, 374, 377, 467, 469, 499  
 Гилпократ 374  
 Глонокор, архиеп. 398  
 Горгадзе С. Р. 331  
 Городецкий В. 246, 248  
 Горький М. 170  
 Грибоедов А. С. 166, 170  
 Григол, мтавар Кахетии 439, 440, 445.  
 Григорий Парфянин 425  
 Григорий Хандзтийский 336, 441, 443  
 Гуарам, Эристав Картли VI в. 420.  
 Гуарам, куроп. (сын Ашота) 443, 452.  
 Гуарам 452  
 Гуарамовичи 453.

- Губаз, ц. 402, 408—411, 414—416, 418  
 Гулия Д. 28, 291  
 Гурандухт (мать Баграта III) 87  
 Гурандухт (сестра Баграта IV) 87  
 Гурген, ц. (VI в.) 401, 402, 408, 409, 419, 425, 485, 488  
 Гурген (отец Стенаноса) 436
- Давид I**, куропалат (отец Адарнерсея) 336  
**Давид II**, куропалат 364, 451—456  
 Давид Георгиевич, ц. 351  
 Давид Русуданович, ц. 351  
 Давид Сослан, ц. 341, 343  
 Давид Стронтель (Возобновитель), (1089—1125) 160, 168, 335, 349, 364—366  
 Дадзианн Ш. Н. 81  
 Дамнан (епископ Эпхны) 485  
 Дачи (сын Вахт. Горгасала) 159  
 Девадзе М. 511  
 Деметре, ц. (XII в.) 366  
 Дерек, ц. (сын Армазела) 327  
 Дестунис 315  
 Джавахишвили Ал. 329  
 Джавахишвили И. 118, 133, 134, 171, 331.  
 Джанашивили М. Г. 92, 330  
 Джанашия С. Н. 171, 189, 200  
 Джаррах 457  
 Джаррах ибн-Абдаллах 430, 490, 492  
 Джаршан-шах (Джуршан-шах) 483, 491, 493  
 абу-Джаафар, халиф 438  
 Джафариды 447  
 Джахан, двинский эмир 440  
 Джоджик (брат питнакша Варскена) 332, 455  
 Джуаншер, брат Шушаны 459  
 Джуаншер, ист. 423  
 Джуаншер (сын Арчила Эрисмтавара) 437  
 Дмитрий, ц. (967—975 гг.) 454  
 Динара (Тамара) ц. 88  
 Днодор 383, 473  
 Днон Касий Коккеян 120, 143, 204, 383
- Долгорукий 45  
 Донаури 439  
 Дубровин 246, 249  
 Дудан (сын Асада) 480  
 Дургулели (брат Борсны) 344  
 Дьячков-Тарасов 15, 16, 228
- Евмел, ц. (309—303 гг. до н. э.) 383  
 Евмил (царь боспорский) 473  
 Евстафий Мухетский 405  
 Екатей (царь сисдов) 471  
 Екатерина II 352, 502  
 Елише 479  
 Епифаний Кипрский 485
- Жордания Ф. Д. 92
- Закария Мхаргрдзели 340, 341, 343  
 Зариандр 377  
 Захарий Ритор 478, 487  
 Зевах (Дзевах, Джавах), питнакш 104, 141, 142  
 Зевс 376  
 Зенон 88, 89  
 Зприкиран-шах 483  
 Зобир, ц. 390  
 Зонара (визант. ист.) 343  
 Зосим (визант. ист.) 394  
 Зуфара, военач. 461
- Иван Грозный 88  
 Иванэ Мхаргрдзели 340, 341  
 Иванэ Торели 341  
 Иващенко М. 106  
 Изедигерд, шах 399, 479  
 Ингороква П. 329  
 Иоанн (сын Арчила Эрисмтавара) 437  
 Иоанн (епископ фанаторийский) 485  
 Иоанн, катол. арм. 409, 429  
 Иоанн, катол. груз. 463  
 Иоанн Готский 456, 463, 464  
 Иоанн Петрици 370  
 Иоанн Решайнский 488  
 Иоанн Сабанисдзе 339, 432, 433, 450, 459  
 Иоанн Тцетцес 343, 344  
 Иоанн Цибе, стр. 406, 410  
 Иодманган 104, 141

- Иоселпани Эгн. 82  
 Иосиф, ц. итльск. 458  
 Иосиф Флавий 386, 476  
 Ираклий, имп. 348  
 Ираклий II (1744—1788) 161, 169, 352, 502  
 Ирша, хаз. цар. 460  
 Иса, прав. Арм. 435  
 Исавры 463  
 ибн-Исмаил-ал-Хариси, амир 438  
 Истахри 167, 456, 484, 487, 489  
 Исхак ибн-Исмаил, Эмир Тбилисский 446  
 Иуда 443
- Каландадзе А.л. 104, 106, 134  
 Каляев 165, 166  
 Капанадзе Д. 106  
 Карасв Н. И. 233  
 Кардуст (армянский епископ) 488  
 Карпак 141  
 Картлос (этнарх грузин) 323, 324, 327, 330, 331  
 Карцов, ген., 13  
 Кастор (сын Зевса) 376  
 Каухчишвили С. 141, 334  
 Квирике, хорепископос ках. 454  
 Кесра Ануширван (сын Кобада) 480, 482  
 Кешховели Л. 161, 353, 503  
 Киррикиды 364  
 Кирилл, монах готский 463  
 Кирион 409  
 Киров С. 162  
 Клавдий, цезарь 138  
 Кобад, шахан-шах 480, 481, 488  
 Кокорин В. 166  
 Компена Анна 87  
 Кон А. 79  
 Константин ц. 336  
 Константин Багрянородный (Порфиогенет) 363, 450, 451, 454, 495  
 Константин-Каха, Эристав 446  
 Константин III, ц. абх. 453, 454  
 Константин III, имп. 428  
 Константинов О. И. 277
- Корнелий Непот 138  
 Ксенофонт 374  
 Ксесфарнуг 104, 141, 144  
 Куабултсдзе 439  
 Кулаковский Ю. 182, 262, 343, 344  
 Куфтин Б. 131
- Лазар Парбский 399  
 Ласкин 263  
 Латышев В. В. 251  
 Лев, пр. абх. 460  
 Лев, ц. 450  
 Лев Мудрый 485  
 Лев Хазар 460, 463  
 Левкон (боспорский владыка) 471  
 Левкотея, жр. 394  
 Ленин 165, 166, 496  
 Леон II 441, 444  
 Леон III, ц. (955—967 гг.) 454  
 Леон эристав 444  
 Леонтий, ц. (Леван Дадпани) 36  
 Леонтий, полк. 429  
 Леонтий Мровели 323—327, 330  
 Лермонтов М. Ю. 170, 427  
 Липарит Багуашн 452  
 Липарит Эристави 365  
 Лиран-шах 483, 491  
 Ломтатидзе Г. 106  
 Люлье 228, 229, 247, 248
- Мавриан 428  
 Маврикий, имп. 420  
 Мак (армянский епископ) 488  
 ал-Мамун, халиф 435, 440  
 Манандян 137  
 Мансур, халиф 436, 458, 459  
 Марджанишвили К. 163  
 Марко Поло 160, 168  
 Марня (Марта, дочь Баграта IV) 87, 343, 344  
 Маркс К. 166, 167  
 Марр Н. 132, 180, 252, 255, 336, 440  
 Марта (Мария) 87  
 Мартин 415, 416  
 Маслама ибн-Абдуль-мелик 491  
 Масуди 447, 456

- Махди, халиф 436, 459  
 Мачавариани В. Г. 82  
 Медея 355, 374  
 Менабде Вл. 131  
 Менандр Протиктор 418, 420, 421, 478  
 Мерван ибн-Мухаммед, «Кру» 330, 331, 431, 435, 449, 457, 461, 486, 491—494  
 Мерубан, ц. 391  
 Мермерой, воснач. 414, 415  
 Мещанинов 355  
 Микаэл, архиеп. 399, 400  
 Мирдат, ц. (сын Дерока) 327  
 Мирнан, ц. 394, 395  
 Митридат (сын Фарсмана I) 387  
 Митридат 205  
 Митридат Евпатор 346, 360, 381—384, 466, 471—473  
 Митридат Пергамский 394  
 Михаил, ц. 36  
 Михаил VII, имп. 87  
 Михаил Николаевич, вел. кн. 31, 78, 79  
 Михран (род) 479  
 Михрдат (Митридат) 143  
 Мобидан, епископ 399  
 Моисей Каланкатуйский 209, 422  
 Моисей Хоренский 391, 469  
 Муравьев, ген. 9  
 Мусафир ибн-Кусейр 435  
 Мухелишвили Л. 106, 329  
 Мутаваккиль, халиф 447  
 Мухаммед ибн-Аттаб 435, 440, 441, 445  
 Мухаммед ибн-ар-Равад 435  
 Мухаммед ибн-Халид 446  
 Мухаммед ибн-Хамид 435  
 Мушел, бр. Смбата 455  
 Мухетос (сын Картлоса) 324  
  
 Набед 412, 413  
 ан-Наджм ибн-Хашим 462  
 Наср (сын Гуарама) 453  
 Натадзе Г. 171  
 Нахораган 411, 417, 418  
 Нерон 105  
 Нерсе Эрнстав 459, 460  
 Нерсе I, эрисмтавар 429, 432  
 Нерсе II эрисмтавар 436, 437  
 Никифор митрополит 36  
 Никифор Врешный (ист.) 343  
 Николай Мистик 495  
 Ниша св. 331, 395, 452  
 Ниша Георгиевна, ц. (жена Гр. Даднани) 47  
 Ниорадзе Г. 131, 132  
  
 Октавиан Август 390  
 Описит 413  
 Орбели, кр. пом. (XII в.) 366  
 Орбелиани Н. 79  
 Орджоникидзе С. 162  
 Осман, халиф 490  
 Осман ибн-Афхаль 435  
 Осман ибн-Умара ибн Хурейм 461  
  
 Пакор, ц. 386  
 Парнаваз, Парнаоз 324, 325, 330, 331  
 Парнавазхани (династия) 377  
 Парсман, ц. 141  
 Парсман Доблестный, ц. (сын Амзаспа) 327  
 Патканов 265  
 Патрокл 138  
 Перисад (боспорский архонт) 471  
 Пероз, шахан-шах 426, 429, 479  
 Петр, стратиг 406  
 Петр Великий 236  
 Петр Ибер 399  
 Плиний 120, 135, 139, 386, 473—475  
 Плутарх 377, 383  
 Покровский М. Н. 233  
 Полемон (ц. боспорский) 472.  
 Полидевк (сын Зевса) 376  
 Полиевктов М. А. 171.  
 Полиэн 471.  
 Помпей 139, 346, 378, 381, 389, 466, 469  
 Приск Панийский 402  
 Проб (посол имп-ра) 488  
 Прокопий Кесарийский 334, 393, 401,

- 402, 407, 411, 413, 415, 424, 478,  
479, 485, 488
- Прометей 374
- Птолемей 138, 262, 474—476
- Публик Агриппа, питнахш 104
- Пушкин А. С. 170
- Радамист 143, 387
- Ражтархан 458
- Рахам (воспитатель Пероза) 479
- Роман, ц. 450
- Роман Лекаши, имп. 454
- Рукн-ед-дин (икошійский султан) 340,  
341
- Руставели 78, 80, 87—90, 163, 167,  
350, 370, 501
- Рустия 416
- Русудан, ц. (1222—1245) 88, 350
- Русудан (тетка ц. Тамар) 87
- Сабан 432
- Саид ибн-Сальм ибн-Китайба ал-  
Бахили 461, 462
- Саид ибн-ал-Хайовма ибн-Шуба ибн-  
Зухайр ат-Тамими 437
- Сальман ибн-Рабиа 456, 490, 492
- Самуэл, каталикос груз. 432
- Санесан (Санатрук), ц. 391
- Сардарян П. 166
- Сарой (Сародий) 478
- Сарсаня К. 511
- Сасаниды 360, 390, 391, 395, 396,  
398, 400, 402—404, 410, 412, 415,  
419—421, 424, 425
- Сатир I (боспорский тиран) 471
- Саурмаг (Савромак) 392
- Святополк-Мирский, кн. 11
- Селевк Никатор 138
- Селезнев М. 27, 29, 31, 32, 44, 274,  
275, 286
- Сен-Мартен, Вивьен де 457
- Серафита 104, 141, 144
- Сергий (Георгий) 430
- Спюхов С. 228, 229, 246, 248
- Скепарна, прав. 413
- Скилак 376, 477
- Скилиций (визант. ист.) 343
- Смбат (Сумбат), груз. ист. 441, 442
- Смбат, владетель армянского ц-ва 455
- Соломон I, ц. 169, 352
- Сонгулашвили Ир. 329
- Сорокин И. М. 79
- Сотерих 417
- Спасович В. Д. 79
- Сталли 161, 162, 164—166, 170, 188,  
189, 353, 502, 503.
- Сталь 229
- Стахемфак (ц. энкхов) 475
- Степанос Таронский 454, 455
- Степанос эрнсмтавар, VIII в. 436,  
437.
- Степанос эрнстав 432, 460
- Страбон 119, 120, 138, 140, 200—  
203, 347, 357—359, 372—374, 377,  
379—381, 385, 394, 466—470, 472—  
475, 500
- Стратофил, епископ 393
- Суб-т (С-бу-т), хазар. царевна 461
- Сулсйман ибн-Язид ибн-ал-Ассам ил-  
Амирн 437
- Сумбат (Смбат), историк Баграти-  
онов 337
- Сухозанет, ген. 9
- Табари 457
- Табарсаран-шах 483, 491, 492
- Такаедди Тмогвели 342
- Таканшвили Э. 38, 47, 94, 220
- Тамара, ц. 87—89, 335, 337, 339, 340,  
341, 349, 350, 366, 367, 370, 487,  
501.
- Тамерлан 160, 168, 350, 351, 501
- Таргамос (отец Картлоса) 323.
- Тарле Е. В. 233
- Тархуджи (сын Каха) 446
- Тацит 388, 390
- Тердет, магистр 413
- Тиберий, имп. 420
- Тиграи, ц. 383
- Тит 142
- Тмогвели (сеньор месхов) 370
- Толстой Л. 170

- Торнау 31  
 Торшке Эрпстани 455  
 Траян, имп. 105, 142, 390  
 Трдат, ц. 381, 386  
 Тревер К. 147  
 Туманов Г. М. 52  
 Туман-шах 493
- Умайр ибн-ал-Хабиб ас-Сулами 461  
 Усайд ибн-Сафир ас-Сулами 461  
 Услар П. К. 136  
 Успенский Ф. 261, 266  
 Ухтенес (арм. пис. X в.) 167
- Фавриэ 410  
 Фадл ибн-Яхья Бармекид 461, 493  
 Фарасман Доблестный 143, 144  
 Фарасман I, Фарсман 143, 144, 204, 386, 387, 390.  
 Фарасман, ц. Хорасм. 137  
 Фарнаваз, ц. (I в.) 119, 390  
 Фарнаджом (Ксефарнуг) 144  
 Фарнак 394  
 Фарсман, ц. (IV—V вв.) 398  
 Фарсман II (116—140 гг.) 388, 389, 391  
 Фартаз 410, 416  
 Фауст Византийский 391  
 Фелшын 288  
 Феодосий II, ц. 398, 441, 445  
 Феодосий III, ц. (975—978 гг.) 454  
 Феофан 378, 466, 469  
 Феофан, хронограф 419, 429, 478  
 Феофил, епископ 485  
 Феофилакт Симокатта 457  
 Феофоб 415  
 Фидий 87  
 Филан-шах 483, 491, 492  
 Филлипсон Гр. Ив. 29—31  
 Флдадес, ц. 104  
 Флор 295  
 Фома Кожевник 488
- Хабиб ибн-Маслама 428, 430, 435, 490, 492  
 Хайюн ибн-Наджм 461, 462  
 Халид ибн-Язид ибн-Усайд ас-Сулами 445, 449, 461
- Харис ибн-Амр (прав. Арм.) 490  
 Харун-ар-Рашид 436, 461, 493  
 ал-Хасан ибн-Кахтаби 438  
 Хатирлитбер 458  
 ибн-Хаукаль 167, 456  
 Хашрама Сулямит 492  
 Хишам, халиф 461  
 ибн-Хордадбе 484  
 Хорнан 411  
 Хормузд (сын Иездигерда) 479  
 Хосров (Хосрой) Ануширван 334, 407, 408, 410, 411, 413, 418, 419, 480  
 Хосров II Парвез 420  
 Хосронды 437  
 Христос 23  
 Хузайма ибн-Хазима ат-Тамими 436, 480
- Хутлу-Арслан 366, 367
- Цагарели А. А. 48, 56, 58, 288, 289  
 Цатэ, ц. 402  
 Цатэ, ц. (брат Губаза) 417  
 Церстели Г. 141, 142, 146  
 Цулукидзе Ал. 161, 353, 503
- Чайковский П. И. 170  
 Чахрухадзе 370  
 Чемня Вл. 511  
 Чорчанели 89  
 Чхетия Ш. 171, 232  
 Чхотуа Г. Р. 81.  
 Чхотуа Д. Э. 78—82
- Шавтели 370  
 Шалва Торели 341.  
 Шанидзе А. 104, 489  
 Шапур, шахан-шах 392.  
 Шарден 160, 168  
 Шервашидзе Г. М. 16, 78—80  
 Шервашидзе М. (Хамут-Бей) 11, 13, 78  
 Ширван-шах 483, 491.  
 Шушана, сестра груз. ц. 458, 459  
 Шушанник св. 331—333, 426
- Щусев А. 166

Элий Спартиан 143, 391

Энгельс Фр. 166

Эратосфен 138, 466

Эристов-Шервашидзе Н. 47

Эсадзе Б. С. 236

Эсадзе С. 7, 28

Юлий Капитолий 144

Юстиниан I, имп. 207, 263, 405, 406,  
410, 412, 415, 416, 485, 488.

Юстиниан II, имп. 419, 429—430

Юсуф Абуль-Касим 446, 447

Юсуф ибн-Рашид ас-Сулами 461.

Язид ибн-Билал 435, 436

Язид ибн-Усайд 458, 459, 461

Язон 355, 374

Языков 169

Яков (отец Г. Афонского) 89

Яков Цуртавский 350, 359, 426, 501.

Якуби 436—438, 441, 445, 449, 493,  
495

Яхья 462

Agathiae 256, 298

Bell J. St. 29

Bernadocci 284

Brosset, M. F. 26, 48, 182, 211—214,  
258, 260, 263, 269, 280, 287, 288

Chardin J. 281, 282

De la Motraye 283

Dubois de Montpereux 280, 281, 283—  
285

Camba 283

Grégoire Pacurianos 184

Guibal P. 283

Güldenstädt G. A. 287

Hitier J. 233

Klaproth 285

Lebeau 257

Louis Petit R. P. 184

Müler C. 251—253, 263, 268, 270,  
292—300, 302, 303, 309

Pallas P. S. 248, 287

P. Mela 272, 303

Reinaud 287

Reineggs 284, 285

Rottiers 283

Schermann A. 257, 262

Saint-Martin, V. 265

### ტომობრივ სახელთა სპივნებლი

აბაზახლები 34

აბაზები, აბაზგები 28, 182, 183, 197,  
217, 288

აბაზური თემები 247

აბასკები 310, 311

აბაძახები (აბაძეხები, აბაძები) 31, 227,  
229, 230, 247, 248

აბუეები (აბუეა) 230

ადემი (ადამი) 234

ადილეური ტომები 30

აეები 308

ალანები 183, 192, 197

ალბანელები, ალბანები,  
ალუანელები 244, 302, 303

ამერელნი 341

ამკრეტები 304

აპაიტები 302

არაბები 151, 152, 187, 198, 246

არიან-ქართველები 100

არიხები 311, 312



- არმენიელები 174  
 არმენოხალიბები 304  
 აფსარები, აფსილები, აფშილები 245, 305, 310, 311  
 აფხაზები 7, 14, 15, 22, 27—29, 31, 44, 54, 186, 192, 213, 220, 283, 284, 288, 289, 336, 338, 341, 344  
 აზ/აიები, ახაიელები 299, 300, 301, 303, 308, 311, 313  
 ბარაყაჰ 228, 247  
 ბასლინაები 247  
 ბალ 228  
 ბაშილბაი 247  
 ბერანები 257  
 ბერძნები 109, 181, 184, 187, 192, 197, 220, 258, 266, 270, 284, 285  
 ბზადულები 234, 248  
 ბზიფელთა ტომი 286  
 ბიზანტიელები 151, 183, 184, 197  
 ბოსფორიანები 257  
 ბეედულები (ბზადგლჷ) 228  
 ბუზერები 303, 310  
 გენუელები 278  
 გეორგიელები 303  
 გერმანელები 130, 187, 198  
 გურიელნი 186, 338  
 დეალები 192  
 დრილები 308  
 მგერუყაეები 228  
 მგრისელნი 265  
 ევდუსიანები 313  
 ეთიოპები 262  
 ეკზირიელები 310  
 ეპაგერიტები 308  
 ესტონელები 220  
 ეტრუსკები 187  
 ექესი კოლიკა 303  
 ზიხები, ზინხები, ზიგხები, ზილხები, ზუგები 299—301, 311—313  
 ზუდრიტები, ზუდრიტები 309, 310  
 თაკურნი 186, 338  
 თორელნი 186, 337  
 თურქები 218, 219, 227, 228, 238, 241, 258, 266, 271, 272, 277, 285, 287, 289  
 თურქი-ოსმალები 153, 218  
 თურქმანები 124, 153  
 იბერები, იბერიელები, ივერიელები 57, 150, 174, 179, 182, 183, 186, 192, 197, 257, 297, 302  
 იმერები 177, 224, 281  
 იმერლები 192, 224, 341  
 ისმაიტელები 339  
 იტალიელები 271, 272, 277  
 კაპადუციელები 257  
 კახები, კახელები 55, 178, 186, 211, 238, 337  
 კემირგუები (კეგუეები) 234  
 კერკიტები, კერკიტები, კერკეტრკები 299—303, 308, 311—313  
 კეფალოტომები 308  
 კიახური ჭგუფი 247  
 კიმერიელები 298, 303  
 კისიანტები 303  
 კლარჯები 186, 337  
 კოლიკები 313  
 კოლხები 174, 257, 269, 272, 295—305, 308—315  
 კორაქს/შები, კორაქსიკები 306, 312, 313, 363  
 კორსიტები 303  
 ლაზები 260, 269, 298, 304, 305, 309—314, 315  
 ლეჩხუმელები 237  
 ლიბუსტინები 297  
 მაკრონები 302, 309  
 მაკროპოგონები (გრძელწვერიანები) 299  
 მამხელები 228  
 მანრალები 312  
 მარგველები 244, 338  
 მარგველითერნი 186  
 მარდები 308  
 მახლონები 309, 313  
 მახლიები, მახლინები 309  
 მახუშები 247  
 მეგრელები 36, 37, 186, 192, 272, 338

მელანსუნები 303, 306, 311, 313  
მეოტები 299, 309  
მესხები 177, 186, 192, 337, 342  
მიდიელები 174  
მილეთელები (მილესელები) 272, 280  
მოზლოკელი ქართველები 57  
მონღოლები 28, 153, 216, 234  
შოსინიკები (ჰეტაკომეტები) 303  
მოსხები 174, 268, 295, 301—305, 312  
მოხოშები 228

ნათხაჯები 228  
ნოღები 247

ოსეები, ოსები 186, 192, 337, 344  
ოსმალები, ოსმანი 45, 54, 218, 237,  
238, 260, 267, 278, 281, 289

პერსარშენები 314  
პონტოელები 244

ჟანები, ჟანები 248

რანები 211  
რაქველები 186, 223, 338  
რამფაეები 303  
რომაელები, რომეები 109, 127, 187, 198,  
244, 245, 280, 301, 307, 308, 314  
რუსები 11, 15, 16, 30, 31, 34, 185, 220,  
228, 229, 231, 275, 290—292

საგიდები (საუნიტები) 314  
სალები (სალთიები) 305  
საღლები (სანიტები) 257  
სანიგები 305, 310—313  
სანიხები 313  
სანები 246, 302, 305, 308, 309, 310,  
314, 315  
სანნ-ჰენიოხები 304  
საუნიტები 314  
სარმატები, სავრომატები 174, 304, 308  
სერრები 308  
სეანები 181, 192, 305, 312  
სინდები 299, 308, 313  
სინდონები 303  
სკვითები 174, 257

სომხები 23, 155, 178, 192, 197, 220,  
247, 257, 302, 314  
სომხითარი 186, 216, 338  
სპარსელები 149—151, 153, 157, 192,  
236, 238, 239, 242  
სუანები, სოანები 186, 301, 302, 305,  
338  
სუანოკოლები 311, 312

ტაოლნი 186, 337  
ტიბარანები 295, 302  
ტორიტები, ტორეტები, (კერკეტები) 303,  
308, 313  
ტრაპეზუნტელები 296, 308, 309, 314

უბიხები, უბუხები 29—31, 34, 285.  
უკრაინელები 220

ფთიროფაგები (ტილისშემელები) 299-  
303  
ფორისტები 303  
ფროტათოსები 235

ქართველები 37, 41, 54, 55, 57, 107,  
109, 155, 172, 174, 177, 178, 180,  
181, 186, 188, 190, 192, 197—199,  
216, 225, 226, 244, 245, 285, 335  
ქართები 191  
ქართელები 186  
ქარიმატები 312  
ქურთები 192

ღაზნელები 241

ყაბაროელები 228, 246, 247  
ყაზახები 6, 8, 15, 228  
ყაზახ-რუსები 6, 7  
ყიეჩაყები 186, 337  
ყუბანელი ტომები 247

შავშები 186, 337  
შაფსულები 31, 34, 228, 247  
შაფსულ-აბაძახები 248  
შეედები 236

ჩერქეზები, ჩერქეზთა ტომები 34, 230,  
234, 246—248  
ჩერქეზულ-უბიხური ტომები 220, 229

წებულელები (კორაქსები) 283

ჭანები 265, 314, 315

ქემგუები (ქემირგუები) 228

ზაზარები 151, 217

ხალაიები 295, 302

ხალღები 265

ხამიშეები 248

ხვარაზმელები 153, 234

ჭიქები (ზიხები) 31, 34, 313

პათიყეები 228, 247

პენიოხები 295, 299—313

პეპტაკომეტები 303

პერები 186, 337

პერკახები 177

პიპერბორეები 303

## УКАЗАТЕЛЬ ПЛЕМЕННЫХ НАЗВАНИЙ

აბადზეხი 465, 468

აბაზგი 344, 382, 389, 392, 412, 413,  
443, 419, 444, 479, 485

აბასკი 347, 360

აბხაზი, აბხაზი 7, 336, 337, 341,  
344, 360, 382, 393, 444, 447, 468

ავარი 465, 478, 487

ავშიკიოტი 450

ადიგი, ადიგეიცი (ჩერკესი) 382, 465,  
468

ადიგეისკიე ქმენა (ჩერკესისკიე) 485  
აკი 474

ალანი 182, 343, 344, 385—387, 408,  
410, 412, 417, 419, 476—479, 495

ალაროდნი 372

ალბანისკიე ნაროდი 139

ალბანი, ალბანი 383, 387, 390, 395,  
408, 429, 466, 468, 479

ამაზონკი 137, 466, 468

ამერცი 341, 342

ანდი-დიდოიცი 465

აორსი 385

აპსილი, აპსილი 347, 360, 389, 392,  
413, 414

არაბი 159, 167, 339, 348, 362, 427—  
430, 435—441, 442—444, 449, 456—  
462, 486, 490, 493, 499, 501

არგვეთი 338

არანი-კარტველი, არანი-კარტველი 135,  
373

არისიცი (ირანიცი) 479

არისი 476

არმენი 385

არმენი 331, 390, 393, 395, 405, 408,  
419, 425, 429, 453, 456

ასპურგანაი 468

ასსირიცი 136

ასტურკაპი 476

ახენ, ახეიცი, ახეიანი, ახეიცი 382,  
383, 467, 468, 472—477

ახეისკიე ქმენა 474

ბალკარი (ბალკარცი) 465, 466

ბარსელტი 457

ბარსილი (ბასილი), ბერსული 457

ბასტარნი 390

ბაიბი 465

ბაშკირი (ბაშგარტი) 457

ბესლენსევი (საშინი ადიგი) 246, 465

ბედიგი, ბედიუნი, ბედიუნი 247, 248,  
465, 485

ბოლგარი (ბერსული) 457

ბოსპორცი 382

ბრუნი 478

ბუტი, ბუტი 457

ვალი 474

საშინი ავარი 487

საშინიცი 167, 364, 404, 410, 411,  
413, 415, 417, 428, 430, 454, 501

საშინი 305

გარგარენი 469

გარდაბანი 445

გელი 466, 468

გეშინი 376, 382, 389, 467, 472—477

გენიხისკიე ქმენა 474

გოტი (სკიფი) 477, 478, 485, 495

გრეკი 117, 331, 346, 347, 356, 360,  
373—375, 393, 425, 444, 470, 499,  
505

- грузины 87, 89, 130, 169, 188, 323,  
 333, 336, 338, 340—343, 345, 346,  
 354, 371, 373, 423, 426, 428, 432,  
 447, 453, 455, 499  
 гугары 409  
 гунны 332, 385, 398, 400, 402, 410, 413,  
 457, 464, 478, 479, 488, 489.  
 гунны-кидариты 402  
 гунны-оногуры (болгары) 464  
 гушны-сабиры, гушны-савиры 414, 417,  
 489  
 гурийцы 338  
  
 дагестанские племена 465, 487, 494  
 даргинцы 465  
 двалы 482  
 джики (зиги, адыгс) 382  
 дидойцы 474, 475, 487, 490  
 дидуры (дидойцы) 473—475  
 дуданиты (дидойцы), дуданийцы 480,  
 481, 490, 492, 494  
  
 евдуспаны 477, 485  
 евреи 423  
 егеры (мегрелы) 409  
 египтяне 374  
 еллины 472  
 епагерриты 474  
  
 жанен, жанесвцы 248  
  
 зиги, зигхи, зикхи, зихи 299, 382, 467,  
 472, 474—479, 484, 485  
 зиго-геннохийские плем. 468  
 зидриты 347, 389  
  
 иаван 375  
 иберы, иверы 104, 136, 333, 334, 344,  
 346, 372, 377, 380, 383, 384, 386,  
 389, 390, 401, 408, 409, 419, 421, 450,  
 451, 454, 456, 488, 499  
 ибер, тибарен, табаран 371  
 иверские народы 139  
 именцы 436  
 изманльтяне 339  
 имерцы 341, 342  
  
 ишгуши 465  
 иранцы 207, 360, 361, 398—400, 403,  
 405, 406, 410, 412, 414—419, 429,  
 478, 480—482, 487—490.  
 ирканцы 386  
  
 кабардинцы (верхние адыги) 465, 468,  
 485  
 кавказские народности 467  
 кавказско-сарматские племена 469  
 кавказцы 466  
 казаки 248  
 караксы 374  
 карачаевцы 465, 466  
 картвелы 336, 337, 357, 442  
 картлийцы 403  
 карты 345, 373  
 каски (колхи) 371  
 кахетинцы, кахи 337, 351, 438, 439,  
 441, 445, 449  
 кахи-гардабанцы 439  
 керкеты (торкты) 382, 467, 474, 476,  
 477  
 ксфатоломы 474  
 киммерийцы 346  
 кипчаки (половцы) 337, 365  
 кларджи 337  
 колхи 477  
 колхи 136, 137, 345, 346, 372—374,  
 377, 382, 388, 393, 407, 414,  
 416, 419, 466—468, 477, 499  
 кораксы 382, 477  
 кяхи (нижние адыги) 465  
  
 лазы 347, 348, 357, 360, 389, 392, 402,  
 406—408, 411, 413, 415, 416, 418,  
 440, 477  
 лазо-мегрелы 345  
 лакзы (лезги), аль-лакзы 483, 484,  
 490—494  
 лаки 465  
 леги 466, 468  
 лезги 465  
 лупенин 473

- македоняне 377  
макроны 347, 372, 389  
макропогоны 468  
мамхегн 465  
манцикертцы 450  
марандцы 342  
марды 474  
мары 372  
маскуты 388, 391, 479  
массагеты 385  
матисены 372  
махелоны 477  
махошен 246  
мегрелы, мшигрельцы 337, 338, 357  
360, 373, 393, 409.  
меланхлены 477  
месхи, мешехи, мушки 335, 337, 342,  
371, 375, 421, 450  
мидяне 136, 346, 372, 377, 385, 386,  
390, 411  
мисимен, мисимийцы 417  
мистанн 372  
монголы 350—352, 502  
моссиники 372  
мосхи 372, 374  
мтульцы 439, 445  
мэоты 466, 470
- матухажцы 248  
мизариты 436  
мухпатцы 486, 487
- овсы (аланы), осы 337, 446, 481  
осетины 465, 477
- парфяне 117, 384, 386, 390, 466  
персарменийцы 419  
персы 136, 159, 161, 164, 167—169,  
346, 348, 351, 372, 376, 377, 392,  
401—403, 408, 411, 413, 414, 421,  
422, 480, 481, 488, 501  
персидские племена 334  
понтийцы 382, 472  
пховцы (хевсуры, пшавы) 438, 486  
пшавы, пшавцы 438, 486
- рачинцы 338  
римляне 117, 120, 205, 206, 331, 346—
- 348, 360, 361, 377, 378, 383—387,  
389—393, 398, 401, 406, 408, 411,  
413—415, 417, 419, 421, 422, 466,  
472, 473, 475, 478, 489, 501
- ромен 88, 407, 412—417  
русские 130
- сабиры, савиры 408, 479  
садзы 382, 468  
саклабы (славяне?) 491  
салы 305  
санариты 490  
санары (цанары), санарийцы 438, 439,  
441, 445, 476, 494  
санары-кахетинцы 438, 445, 449  
саниги, саники 347, 360, 389, 475  
санны 305  
сарацины 437, 441, 450  
сарматские племена 466, 467  
сарматы, савроматы 383, 390, 466—  
468, 470, 474  
саспирь, саспейры (саберы) 136, 345,  
346, 372  
савы (сваны?) 474  
сваны 145, 201, 305, 337, 338, 345,  
357, 358, 360, 373, 379, 380, 392,  
418, 419, 468—470, 478  
сельджукы 364  
серры 474  
сильвы 473  
синды 468, 471, 472  
сприйцы 331  
сняспджины 480  
скептухи (скиптродержцы) 473  
скиптродержцы (скептухи) 473  
скифы 385, 386, 390, 466, 467, 470,  
477  
согдийцы 480  
соды 473  
сомхитцы 331  
субары 136, 345, 372  
суджп 438  
суммеры 357
- тавры 383, 473  
такверцы 338  
таойды 337

- тетрациты 485  
 тибарены 372  
 тореты, торнты (керкеты) 382, 471, 474, 477  
 торцы 337  
 тубалы 375  
 тувал 375  
 турки 168, 351, 352, 364, 478, 479, 480, 483, 493, 501  
 турки-сельджуки 364  
 туркмены 168  
 туски (туши) 475  
 туши 438, 468, 475, 486, 487  
 тюркские племена 466
- убыхи 468  
 урарты 372, 373
- фазнаны (жители Колхиды) 375  
 ·фанагорийцы 472  
 ·феодоснополиты 430  
 ·франки 88  
 ·фтирофаги 305, 468
- хазары 167, 385, 403, 422, 430, 434, 444, 446, 456—458, 461—465, 478, 480, 481, 487, 489, 490—492, 494  
 хамыши 248  
 хевсуры 438, 486  
 хетты 345, 499  
 хоциры 464  
 хундзы (авары) 486, 487  
 хурри 372  
 хурри-митанни 373  
 хуриты 499  
 хурриты-субары 345
- цанары 476, 483, 490
- чаны (заны) 393  
 ·чемгуи 465, 485  
 ·черкесы 248, 382, 468  
 ·черкесские племена 484  
 ·черноморские черкесы 468  
 ·черченей 248  
 ·чеченцы 465  
 ·чечено-ингуши 465  
 ·чечено-ингушские пл. 468
- шавши 337  
 шапсуги 248, 465, 485
- эры 337  
 яфетические племена 466
- ᾠΑβραχοί 310  
 ᾠΑππαῖτα: 302  
 ᾠΑγαιοί 299, 311, 313  
 ᾠΑψίλοι 310
- Βύζηρος 303
- ᾠΕχχειρεῖς 310  
 Εὐθουσιανοί 310  
 Ζίγχοι, Ζιγλούς, Ζιχοί, Ζυγοί Σιπχοί 299, 300, 311—113  
 Ζυδρεῖται 309
- ᾠΗνίοχοι 295, 299, 309, 311  
 Κερκίται, Κερκίτσι 299, 302, 311, 313  
 Κόλχοι 311  
 Κορξική 311  
 Κωλική 311
- Δαζοί 309, 310  
 Μαγέλωνες 309  
 Μάγλωνας 309  
 Μαγλονηῆς 309  
 Μελαγχλαῖνοι 311  
 Μορχικοί 295
- Σάλλοι 257  
 Σανίγαι, Σαννίγαι, Σίνιχες 310, 313  
 Σανῖται 257  
 Σάννοι 302, 308  
 Σαυνίτας 314  
 Σουαννόκολχοί 311
- Τζάνοι 315  
 Τορίται 313  
 Φασιανοί 263

Absilae 305  
Achaei 308  
Aci 308  
Ampreutae 304  
Cephalotomi 308  
Cercetae 308  
Colchi 304  
Epagerritae 308  
Heniochi 304  
Lazi 304

Mardi 308  
Salae 305  
Saltiae 305  
Sanni 304, 305  
Sannigae 305  
Serri 308  
Suanos 305  
Toretai 308  
Zygi 300

### ბეოგრაფიულ სახელთა სამიხბელი

აფსგ 287  
აბაზგია 179, 196, 217  
აბასკი (ბზიფი) 292, 312  
აბაძახი 24, 228  
აბოცი 230  
აბეუა 44, 230, 283, 290  
აბსარი 204  
აბუ-წყარა (პუქსიტე) 255, 304  
ადაკუმი 248  
ადიენე, ადინე 254  
ადილეს აეტ. ოლქი 28, 229, 234, 247, 249  
ადლარი, ადლერი 29, 30, 292  
ადრიანოპოლი 184  
ავლაბარი (პავლაბარი) 37, 234  
აზერბაიჯანის სსრ 149  
აზია 10, 32, 301, 303  
აზიის ბონტორი 300  
აზიის სარმატია 297, 311, 312  
ათინა, ათინი, ათენა, ათენე. დაბ. მდ. 252—254, 259, 260, 314  
აკამფსისი, აკამფსი, აკამფსისი, აკამფსე-ონი (კოროზი) 259, 261—266, 304, 305  
აკინასი (კინასე) 267  
აკინასი (აკამფსისი) 265  
ალავერდი 240  
ალაზანი 213, 215  
ალბანეთი, ალბანია, ალვანია 176, 195, 211, 244, 301  
ამარანტის მთები 268  
ამბარლო (ერქუშაანთ სოფელი) 211

ამიერკავკასია 31, 107, 124, 158, 175, 176, 220, 235, 239, 240, 244, 275, 302  
ანაკლია, ანარგია 237, 277, 278, 281  
ანაკოფია 281, 287, 289  
ანაპა, ანაფა 10, 34, 294, 299  
ანაპოს სანახები 301  
ანარგია (ანაკლია) 277  
ანგროინი 215  
ანთემუნტი 306  
ანისი 123, 125, 233  
არაგვი 108, 126, 215, 233, 323  
არაგვი (ფშავის) 215  
არაგუ-ქსნის ხეობა 213  
არაგი (არაგვი) 127  
არაქსი 263  
არავეეთი 214  
არგვეთი 243, 297  
არზრუმი 155  
ართვინი 19, 265  
არიან-ქართლი 100, 176, 195  
არმავირი 247  
არმაზი, არმაზის მთა, არმაზის ხევი, არ-  
მაზის ციხე 101, 102, 108—112, 113—  
115, 121, 122, 127, 128, 175, 191,  
195, 323, 324, 325, 327, 328, 330, 331  
არმაქტიკა (არმოზიკე) 127  
არმენე (არტაშენი) 255  
არმენია 244  
არმენიის მთები 268  
არმოზიკე 127  
არპა-ჩაი (ახურიანი) 230

- არტანუჯი 179, 196, 246  
 არქაბი, არქაბე, არხავე 255, 257, 259,  
 309, 310, 314  
 არქეოპოლისი 269  
 არქტურე (ფაზისი), მდ. 270  
 ასკუროსი 254  
 ასტელეფი (კოდორი) 277, 279  
 ასურეთი 232  
 ატენი 48  
 აფიფსი, აფეფსი 247, 248  
 აფსარი, აფსარე, აფსარეაჲ, მდ., ქალ.  
 254—262, 310  
 აფსარის წყალი 257, 261  
 აფსარუნტი (აფსურტე) 260, 314  
 აფსურტე 254, 260, 314  
 აფხაზეთი 5, 6, 8, 9, 11—14, 17, 18,  
 22, 23, 26—32, 34, 35, 38, 42—44,  
 58, 63, 70, 179, 193, 217—219, 220,  
 230, 236, 250, 256, 258, 282, 284,  
 286—290, 299  
 აქაია 294  
 აღაცოს-წყალი (გუშა) 287  
 აღმოსავლეთი 183  
 აღმ. ამიერ-კავკასია 149, 238  
 აღმ. საქართველო 58, 108, 109, 111,  
 123, 149, 151, 178, 191, 211, 217,  
 218, 233, 234, 244, 245  
 აღმ. („სპარსეთის“) საქართველო 267  
 აუ-ბაბის მთა 230  
 აყუ, აყუა (სოხუმი) 287, 289, 290, 291  
 აყუს ციხე 288, 290, 291  
 აშე 293  
 აშთარხანი, აშთარხანის სამეფო 238  
 აშილვარა 291  
 აშოცი (აბოცი) 230  
 აძიობეა 282  
 აწერისკევი 214  
 აქარა 8, 37, 227, 251  
 აქარა-გურიის მთები 269  
 ახაია 294  
 ახაიუსი 293  
 ახალ-ქალაქი 230  
 ახალშენი 223  
 ახალციხე 267  
 ახალციხის ქედი 296  
 ახუნტი (ახაიუსი) 293, 313  
 ახუნტი (შახე) 311  
 ახლო აღმოსავლეთი 153  
 ბაბილონი 232  
 ბაგნითი, ბაგინეთი 113—115, 121, 127,  
 128, 130  
 ბათომი, ბათუმი 158, 226, 227, 260,  
 267, 289  
 ბათომის უბე 266  
 ბათუმი, მდ. 266  
 ბათუსი, ბათისი, ბათუსი 266, 267  
 ბათუსი (კორონისთავის წყალი) 304  
 ბალთაჯი 253  
 ბაჟი (ბაში) 271.  
 ბასი 293, 320  
 ბასიანი (ფასიანა) 263  
 ბასლათა 280  
 ბატა 300  
 ბაქო 158  
 ბაქტრია 108  
 ბაღდადი, ბაღდათი 289  
 ბაში (ბაჟი) 271  
 ბაჩკოეო 184  
 ბახტრიანი (მალარანსა) 213, 214  
 ბეთანია 223  
 ბესილა (ბასლა) 290  
 ბეჯუშე 214  
 ბზიფი, ბზგფ, ბზგჩ ნ, 7, 220. 290, 292,  
 293, 300, 301, 312  
 ბზიფის ოლქი, ბზუფუ, ზუფუ 14, 15,  
 34, 45, 287, 290, 291  
 ბიზანტია 14, 26, 179, 182—184, 192,  
 197, 217, 232, 246  
 ბითხის კონცხი 293  
 ბირთუისი 211  
 ბიჭვინტა 274, 288, 292, 296. 312  
 ბოასი (კოროზი) 264  
 ბოასი (ხანისწყალი, პრ. კესარელო) 264  
 ბოდბე, ბოდბისხევი 215  
 ბომბორი 284, 286  
 ბორჯესი 292  
 ბორია 293  
 ბორჩალო 245  
 ბორჯომის ხეობა 179  
 ბოსფორი 298, 308  
 ბოსფორის სამეფო 299



ბოქორმა 213  
ბეოლის-ხევი (შეი-წყალი) 268  
ბრუხონტი 292  
ბულგარეთი 184, 192, 197  
ბუჯის წყალი 225

გაგასძენი 214  
გაგრა 292  
გაგრის ქედი 7  
გავაზი 214  
გალის რაიონი 220  
განჯა 124, 193  
გარეთუბანი 155  
გარისი 223  
გელენჯიკი 294  
გენუა 217, 287  
გეერდისძირი 213  
გილანი 238  
გიორგია 57, 58  
გლაკე 270  
გოგარენე 297  
გოლთეთი 223  
გონია 258, 260, 261, 267, 281, 310  
გორგიზია 299  
გორი 221, 237 241  
გუდაუა 278  
გუდაუთა 15  
გუდაუთის რაიონი 45  
გუმი, მდ., სოფ. 16, 284  
გუმისთა 220, 284  
გუმსა 15, 285, 287  
გურია 26, 34, 36, 53, 57, 58, 186, 193,  
230, 251, 278, 281  
გურიელის მთები (ლადო-ახალციხის ქე-  
ლი) 269  
გურიელის ქვეყანა (სამცხე) 269

დადიანის საერისთაო 181, 197  
დალი 220  
დარიალი 156  
დარიჯელი, ციხე 152  
დარუბანდი 341  
დას. ევროპა 217  
დას. კავკასია 10, 29, 30, 220  
დას. კავკასიონი 24, 228  
დას.-სამხრ. („ოსმალეთის“) საქართვე-  
ლო 267

დას. საქართველო 26, 39, 56, 58, 107,  
177, 191, 224, 230, 243, 244, 269, 295  
დაღესტანი, დაღისტანი 238, 239  
დეალთა 223  
დევის-ნამუხლი 330  
ღია 16, 223  
ღიღგორი 124  
ღიღი ღიოსკურია 291  
ღიღი პიტუნტი 301  
ღიღი სომხეთი 297, 304  
ღიღ-მარელის სერი 215  
ღიღუბე 152  
ღიოსკურიადა (სებასტოპოლი, ეა) 281,  
295, 306, 307, 311, 312  
ღოსკურია (სებასტოპოლი, სოხუმი)  
280, 283, 285, 287, 291, 301—303,  
306, 307  
ღიღომი, ღიღუამი 214, 328  
ღმანისი 123—125  
ღოგომისი 293  
ღრანდა (წყებენ) 288  
ღლამგუი 283

ეგვიპტე 232  
ეგრისი 175, 192, 195, 250, 264, 265,  
287, 298, 312, 326  
ეგრისის სამეფო 175  
ეგრის-წყალი (ენგური) 176, 195, 287  
ეგრიტიკის ოლქი 305  
ეგდუსია (სინდია?) 294  
ევროპა 18, 24, 27, 54, 232, 236, 238  
ეკსონის პონტო 306, 312  
ეთიოპია (ძვ. კოლხეთი) 256, 262  
ეკრეტიკე 312  
ენაგეთი 223  
ენგური 176, 195, 286  
ერაქსი (ფაზისი, პრ. კესარიელი) 263  
ერგე 265  
ერემა 293  
ერვინხანი 278  
ერის წყალი 176  
ერწო 214  
ერწო-თიანეთი 215  
ესპანეთი 232  
ეუროპი (ასტელეფი) 279  
ექესი კოლიკა 306  
ეშირა 284  
ეცო 223

ვარდციხე (ბაღდათი) 297  
 ვარძია 341  
 ვენეტიკი 217  
 ვერე 157  
 ვიცე-სუ (პუქსიტე) 255  
 ვიწე 304  
 ვიწე-ბლეთი 255  
 ვიწე-წიკარი 255, 304  
 ვოლგა 238  
 ვორონეი 12  
 ვოპი, აოპი (კოროხი) 264, 265  
 ვულანი 294  
 ვუნონობატი 24, 228  
  
 ზედაზენი 126  
 ზედაზენ-მუხრანი 215  
 ზეკარი 297  
 ზეკარის (რკინისჯვრის) უღელტ. 297  
 ზემო ივერია (აღმ. საქართველო) 58  
 ზემო იმერეთი 225, 243, 274  
 ზემო ოძისი 223  
 ზემო ქართლი 241  
 ზიგანისი (სიგაშე) 276  
 ზიკხიის ეპარქია 294  
 ზინდისი 216  
 ზუგოპოლი 300  
 ზუგდიდი 51, 74, 75  
 ზღვა (შავი ზღვა) 299  
  
 თაკვი 233  
 თათანი 223  
 თბილისი, ტფილისი, ტიფილისი, ტეფე-  
 ლისი 8, 13, 15, 31, 39, 40, 42, 57, 68,  
 73, 91, 95, 123, 124, 126, 146, 149—  
 158, 186, 211, 213, 227, 233, 234,  
 258, 330, 334, 337  
 თელოვანი 328  
 თემისკირა 303  
 თერმოლონტი 268  
 თეძამი 215  
 თიანეთი 296, 309  
 თოუმგუში, თოუმგუში 278, 279, 283  
 თრასე 293  
 თრიალეთი 107, 233  
 თრიალეთის კავკასიონი 241  
 თრიალეთის ქედი 179, 196

თრუსი 214  
 თუბუნი (ცხომი) 291  
 თურქეთი 227, 238  
 თუხარისი 265  
  
 იარისა, იარისუ 267  
 იბერია, ივერია 18, 36, 57, 58, 68, 95,  
 103, 108, 109, 112, 151, 174, 175,  
 179, 180, 193, 195, 196, 238, 244, 264,  
 269, 295—297, 301, 304, 314  
 ილიესა, იღვესა, იღვეშა 296  
 იერუსალიმი 12, 165, 225  
 იზისი (კოროხი) 265  
 აოპი (კოროხი) 265  
 იკარი 308  
 ილეში 225  
 იმერი 8, 57, 58  
 იმერეთი 8, 26, 31, 36, 53, 58, 186, 193,  
 218, 225, 237, 238, 240, 241, 268, 269,  
 281, 286, 289  
 ინგური 6, 230, 276, 277, 305  
 ინლოეთი 108, 155, 297  
 იორი 215  
 ირანი 86, 149  
 ისანი 152, 155, 234  
 ისგაური 280, 281  
 ისი (ნატანები) 257, 304  
 ისისი 267  
 ისკურია 280—283, 312  
 ისკურიას კონცხი 280  
 ისპირი, სპერი (კოროხი) 265  
 იტალია 198, 217  
  
 კაბადუკია 263  
 კაბადუკიის პონტო 297  
 კავკასია 9—11, 13, 100, 107, 129, 156,  
 157, 176, 181—183, 187, 192, 197,  
 198, 220, 231, 235, 239, 295  
 კავკასიის ზღვა 263  
 კავკასიონი 28, 179, 266, 269, 296, 299,  
 301, 302, 305, 306, 312  
 კავკასიონი (კოროხი) 264, 265  
 კალა 155  
 კალაპოტამოსი 253  
 კამბესენე 296  
 კაპოეტი 288  
 კარი (ყარსი) 184, 197

კარსანი, კარსანის მთა 129, 328  
 კასპიის ზღვა 302, 306, 307  
 კასპიის ოლქი 157  
 კახეთი 36, 57, 58, 154, 178, 186, 193,  
 196, 213, 214, 216, 217, 225, 236,  
 238, 239, 260  
 კელასური 280, 285, 286, 291, 306, 311  
 კელასურის რ-ონი 305  
 კემხელი (ხობი) 274, 276  
 კვიტაული 283  
 კოგნი (ცხუმი?) 305  
 კოკეთი 16, 223  
 კიმერიული ბოტფორი, კიმერიელთა ბოს-  
 ფორი 303, 308  
 კინასი 267  
 კინტროში 267  
 კირი (მტკვარი) 127  
 კლარჯეთი 246, 258, 265, 326  
 კლდეკარი, კლდეკარნი 212, 233  
 კოდორი 230, 279—282, 291, 305, 307,  
 312  
 კოდორის (ოხამჩირის) რ-ონი 230  
 კოდორის კონცხი 279, 286  
 კოდოში 288  
 კოდოშის კონცხი 293  
 კოლა 306  
 კოლიკა 306, 311  
 კოლხეთი 57, 175, 244, 256, 263, 268,  
 294—299, 302—303, 307, 311, 312  
 კოლხიდა 281, 297  
 კოლხიდის დაბლობი 107  
 კონსტანტინოპოლი 12, 155, 179, 217,  
 218, 258  
 კორაქი, მდ; მთა 297, 311, 312  
 კორაქსიკა 311  
 კორდულა 254  
 კორონისთავი 266  
 კორონისთავის წყალი 304  
 კოხტასთავი 236  
 კრუნოე 71  
 კულე, ყულე (ყულევო) 275  
  
 ლაბა 228, 247  
 ლაგუმფსა (კიპვი) 278  
 ლაზარევსკაია 300  
 ლაზიკა, ლაზიკე 192, 217, 293, 294, 298,  
 314

ლაზისტანი 193  
 ლანგური 277  
 ლატომ-დერესი (სენეს-დერე) 254  
 ლე-აფშილე 245  
 ლენინაკანი 230  
 ლეჩხუმი 34  
 ლეგანისხევი (ქოროხის ხევი) 265  
 ლიკე, ლიკოსი, ლკე (ქოროხი) 263  
 ლიხთ-იშერეთი 233  
 ლიხი (ლისი) 328  
 ლიხის ქედი 240, 244, 297  
 ლორე 236  
 ლოწობანი (მახტრიანი) 213, 214  
 ლუხუნი (სოუქსუ) 287, 291  
 ლუხუნი (ლიხნი) 15, 16, 26, 28, 38,  
 281  
  
 მაკეთი 280  
 მაკოფსე 293  
 მაკრალი 257, 259  
 მალთა 27, 54  
 მანგლსის ხევი 233  
 მარილისი, კახეთის 214  
 მარმალაბა 283  
 მარმარი 283  
 მარმარ-წყარი, სოფ.; მდ. 281, 282  
 მარმარის სუბასტოპოლი 281  
 მარტაკი 328  
 მარტი 228  
 მარტყოფი 215  
 მარუხის ზეკარი 283  
 მასაიტკა (დოგომისი) 293  
 მატრუმო, ქ. 305  
 მარტი (მართა) 248  
 მალარო 214  
 მალაროსკარი 215  
 მალრანი 215  
 მაჭარა 291  
 მენერელია 43, 53  
 მეოტიდა, მეოტილე 303, 306, 313  
 მესხების მთები 269  
 მესხეთი 179, 196  
 მეტეხი 149, 153  
 მეხადირი 292  
 მზიმთა 293  
 მიზვი (ბრუხონტი) 292  
 მირანი (მარანი) 213

- მიწობისხევი 215  
 მღუთე 214  
 მოგრე, მოგრი (სუფსა) 268  
 მოგრე (ნეგრე) 267  
 მოკუფსის ხეობა 293  
 მორკვლა 277  
 მოსკოვი, მოსკოვის სამეფო 11, 36, 193,  
 236—239, 268  
 მოსული 152  
 მოსხური შთები 295, 296, 303  
 მოქე (მოხე) 278  
 მოქეი 13, 71, 278, 290  
 მოქეის წყალი 282  
 მკაეისი 223  
 მრითი 265  
 მრული 265  
 მტკვარი, მტკუარი, მტკური 126, 149,  
 152, 154, 156, 234, 297, 323—326  
 მუწის-წყალი (მგუგში) 287  
 მუხადგუერი, მუხათგვერდი 211, 328,  
 330  
 მუხირესი 269  
 მუხნარი 326  
 მციერ სომხეთი 302  
 მცხეთა 55, 101, 107—109, 113, 126—  
 128, 149, 150, 175, 176, 191, 192,  
 195, 213, 214, 235, 325, 326, 328,  
 330  
 მძოვრეთი 223  
 მგუგში 286, 287  
  
 ნაა 312  
 ნაანა (ნაა?) 312  
 ნავთლული 157  
 ნაკეთი 280  
 ნატანები 10, 267 304.  
 ნარვა 236  
 ნაფსეი, ნაფსაჲ 256  
 ნაქულბაქევი 328, 330, 331  
 ნახშირისგორი 223  
 ნახუევანი 213  
 ნებუგი 294  
 ნეგოფსუხოს ხეობა 294  
 ნესი 292, 293  
 ნოგალი 265  
 ნოგალისხევი 265  
 ნიკაქსი 294  
  
 ნიკოლაეესკი 10  
 წმ. ნიკოლოზის სიმაგრე 258  
 ნიკორწმინდა 224  
 ნიკოფსი, ნიკოფსია (ანაკოფია) 289, 294,  
 —341  
 ნიტია (სტენნიტია) 292  
 ნიქოზი 215  
 ნიჩეფსუხო 294  
 ნოდოკრა 214, 215  
 ნოვოროსიისკი 12, 294, 300, 302  
 ნოვოროსიისკის (წემესის) ყურე 300  
 ნოვოჩერკასკი 227  
 ნორიო 215  
 ნოლა 43  
 ნუგრე (მოგრე) 267  
  
 ოგენე-დერე (ოფის-წყალი) 253  
 ოღესა 23  
 ოღიში 28, 57, 58, 186, 193, 237, 274,  
 277  
 ონოგური 298  
 ოპიზა 240  
 ორბეთი 233  
 ორთა-ბათომი 266  
 ორის პონტი 309  
 ორპირი 270  
 ოსმალეთი 7, 9, 10, 12, 29, 32, 33,  
 37, 58, 218—220, 230, 249  
 ოსმალეთის იმპერია 229  
 ოფი (ყასაბა) 253, 309  
 ოფი (ოგენე-დერე), ოფის-წყალი 253,  
 296, 309  
 ოფიუნტი 253, 310  
 ოქუში 278  
 ოშეთი 223  
 ოჩაშჩირე 32, 35, 44  
 ოძისი 215, 216  
  
 პაგრა (გელენჯიკი) 294, 313  
 პალეოსტომი, პალიასტომი 272, 276  
 პართენი 312  
 პართია 111  
 პარიადრი 303  
 პარხალის მთა 265  
 პატარა ზელენჯუკი 284  
 პენიუსი, მდ. ქ. 305

პეტერბურგი 6, 11, 13, 17, 38, 47, 49,  
256

პეტრა 260, 261, 315

პეტრიწონი 184, 192, 197

პიატიგორსკი 284

პითოლორიდა 295

პიტიუნტი, პიტუნტი (ბიკეინტა) 291,  
295—297, 301, 305—308

პონტო 257, 259, 263, 265, 270, 295,  
304, 306, 307, 311

პონტოს სამეფო 244

პრეტანის წყალი 254, 309

პსირსტა (ფსირცხა) 284

პუქსიტი, პუქსიტე 255, 292, 293, 304

ჟალეთი 214

რაოჯეპი 267

რახსი (არაქსი) 263

რაქა 12, 186, 237, 275

რედუტ-კალე (ყულევი) 275

რეონი (რიონი) 269

რეხულას ხეობა 241

რიზა, რიზე 253, 257, 260, 314

რიონი, 260, 262, 269, 270, 272, 275—  
278, 281

რიპეის მთები, რიფეის მთები 306

რიბი 269

როანი (რიონი) 269, 305

როკითი 237

რომი 109, 111, 244, 245, 255

რომის იმპერია 314

რუისი 237

რუსეთი 6, 9, 10, 16, 17, 29, 36, 39,  
58, 156—158, 185, 218, 219, 227,  
229—231, 232, 236—238, 247, 249,  
288, 290, 291

რუსთავი 124

საათაბაგო 238

საამილახერო 241

საბარათიანო 220, 223

საბერძნეთი 212, 258

საბუზარა 223

საბუ. კავშირი 158, 190, 247, 249

სათამაშა 282

სათოვლე, მთა 328

სალაღლუ 245

სალხინო 43

სამეგრელო 6, 9, 11, 26, 28, 31, 34—  
39, 41, 42, 44—47, 50, 52, 189, 190,  
218, 220, 230, 236, 237, 251, 269,  
277, 278, 281, 289

სამთავრო 101, 108, 127

სამისონი 272

სამიქელაო 237

საბურზაყანო 8, 31, 176, 220, 285

საშვილდე 124, 233

სამცხე 179, 193, 236, 258, 268, 269,  
297, 302, 305

სამცხე-საათაბაგო 289

სამცხე-ჯავახეთი 246

სამხრეთ იმერეთი 279

სამხრეთ კავკასიონი 196

სამზრ. საქართველო 112, 178, 217

სანნიკა (ჯანეთი) 296, 297

საოჩხე 225

სარაპანი (შორაპანი) 268, 270

საფრანგეთი 232

საფიჩხულე 225

საქართველო 17, 18, 26, 27, 35, 36, 39,  
41, 50—58, 64, 68—71, 73, 84—86,  
91, 95, 101, 103, 107—109, 111, 113,  
123—129, 150—158, 175, 177—199,  
212, 217, 220, 227, 230—237, 240,  
242—246, 257, 261, 272, 288, 289,  
330, 341

საქილაო 237

სახუმი (სოხუმი) 284

საჯავახიანო 224

სემასტი 282

სემასტოპოლი 250, 256, 257, 262, 274,  
279, 280, 283, 291, 305—307, 310,  
311, 313

სევსამორა 127

სეიდ-აბადი, სპ. (თბილისი), 155

სენაქის მარა 46

სენეს-დერე (ადიენე) 254

სევანეთი 288

სევანეთის ხევი 197

სევანეთის სოფელი 197

სიგამე, სინგამე, სინგამი, სიგანია 276—  
278, 279

სივნიეთი 237

- სიღენე 303  
 სიმონიანთხევი 214  
 სინას ზთა 180  
 სინდია (ანაბა, ეკლესია) 294, 299, 300, 313  
 სინია 313  
 სირია 183  
 სკანდა 244  
 სკილისი, სკელისი 303  
 სკურჩა (ისკურია) 283  
 სმირნა 153  
 სომხეთი, სომხითი 111, 123, 125, 171, 176, 182, 183, 195, 230, 234, 246, 263, 264, 268, 296, 302, 305  
 სოტიროპოლი 294  
 სოფარი 267  
 სოქესუ 34  
 სონა (პიქსიტი, ბითხი) 293, 300  
 სოქის რ-ონი 29  
 სოხუმი, სოხომი, სოხუმ-კალე, სუხუმ-კალა, სუხუმ-კალე 15, 23, 34, 62, 71, 218, 280, 283, 284—291, 301, 306, 307  
 სოხუმის კონცხი 291  
 სოხუმის რ-ონი 305  
 სოხუმის ყურე 280  
 სპარსეთი 36, 124, 154, 155, 213, 232, 238, 239, 241, 314.  
 სპარსეთის აზერბაიჯანი 230  
 სპერი (ჰოროხი) 265  
 სპერის ზღვა 323  
 სტავროპოლი 12  
 სტენიტია 292  
 სუბეში 293  
 სურამი 215, 216  
 სურამის ქედი 217  
 სური 267  
 სურმენათი 252  
 სურმენე || სურმენე 252, 253  
 სუსარმა 251  
 სუსუსმენა 314  
 სუფი 24, 228  
 სუფსა 258, 267, 268, 304  
 სუფსი 248  
 სუჭუნის რ-ონი 270  
 სპაკეაში 234  
 ტავრი 306  
 ტამატარხა 294  
 ტამუში 283  
 ტანაილი (დონი) 306  
 ტაო 179, 246  
 ტაო-კლარჯეთი 178, 179, 180, 196, 217  
 ტაო-კლარჯეთის სამთავრო 246  
 ტარსურა 278  
 ტაშირი 211  
 ტბა (აზოვის ზღვა) 299  
 ტბისი 223  
 ტიბარანეთი 295  
 ტიბარინია 297  
 ტევაჩხელი 12  
 ტოფსილა (ეეფსინი, ეულანი) 294  
 ტრაპეზუნტი (ტრაპეზუნტა, ტრაპეზუნთია) 227, 250—252, 256, 295, 300, 302—304, 308  
 ტრაპეზუნტის იმპერია 261  
 ტრაპიზონის სამეფო 218  
 ტრიგლიტი (ნიტიკა) 292  
 ტუაფსე 293, 300  
 ტყაყური 277  
 უარფი 247  
 უბისა 225  
 უკანდალეთი 223  
 ულაფი, სოფ. 28  
 უნაბათი 248  
 უპიტი 328  
 ურთხვა 216  
 უტოსკევი 213  
 უფლისციხე 48  
 უჯარმა 213  
 ფაზისი, მდ. ქ. 262, 268—270, 272, 273, 276, 281, 296, 302, 303, 304, 305, 307, 311  
 ფარზი 228  
 ფარნაკია 295, 302  
 ფარცხისი 223  
 ფასილი (ფაზისი) 255, 256, 257, 260  
 ფასო, ფასონი (ჩიონი) 269, 270  
 ფასოა (ფოთი) 272  
 ფასოსი, მდ. 262  
 ფაფანი 328  
 ფაში, ფაშ-ჩაი, (ფაზისი) 271, 272

ფინეზურ-მაშვერის ხეობა 215  
ფლაეი 213  
ფლავისმანი 213  
ფოთი, ფუთი 158, 237, 267, 272, 273,  
281, 289, 307  
ფსაროსი 262  
ფსაქაფსი 294  
ფსეკუფსი 228  
ფსირცხა 287  
ფსოუ (მზიმთა) 292  
ფურტუნა, ფორტუნა, ფრუტუნა (პრუ-  
ტანისი) 255, 309  
ფშაეი 215  
ფშეხა 228  
ფშიში 228, 247, 248  
ფჩასი 228

ქართლი, ქვეყანა, მთა 36, 55—58, 95,  
99, 100, 103, 108, 111, 112, 122, 124,  
126, 149, 154, 174, 176, 178—180,  
186, 191, 193—196, 198, 211, 212,  
216, 217, 235—238, 241, 245, 246,  
258, 323, 324, 326, 330, 331, 333—  
335

ქართლი, მდ. 330  
ქართლი, სოფ. 328  
ქართლ-იმერეთის გუბერნია 157  
ქართლ-კახეთის სამეფო 36, 41, 58, 68,  
69, 157  
ქარიანტა, ქარიენტო, ქარიატა 273, 276  
ქემერა 252  
ქერჩის (ენიყალას) სრუტე 303  
ქვემო ივერია (დას. საქართველო) 58  
ქვემო ქართლი 246  
ქვემო ხორვა 276  
ქიწნისი 213  
ქობი (ხობ) 274  
ქსნის საერისთაუო 242  
ქუაბნი 328  
ქუთაისი, ქუთათისი, ქუთათიში 7, 12, 17,  
21, 53, 62, 68, 152, 258, 264, 268,  
269, 273, 289, 331  
ქურჯიფსი 228

ლადო-ახალციხის ქედი 269, 297  
ლალიძეა 230, 278, 281, 282, 286, 290  
ლუდა 214

ყაზანის სამეფო 238  
ყაზახი 245  
ყაიყული (ამოცი) 230  
ყანლუ-დერე (ადიენე) 254  
ყანჩაეთი 214  
ყარა-დერე 252, 253  
ყარალაჯის მთა 230  
ყარაჩი 34  
ყარსის ოლქი 8  
ყეირილა 269, 270, 297  
ყირიმი 8, 218  
ყორანთა 222  
ყუბანი 6, 7, 228, 234, 247, 248  
ყულეეი 275, 277

შაეი ზღვა 10, 251, 255, 280, 296—  
298, 302, 306, 307

შაეიზღვისპირეთი 250  
შაეიწყალი 268  
შაეშეთი 246  
შამახია 238  
შარვანი 238  
შაქი 238  
შაყუფსი 248  
შახე (სუბეში) 293, 300, 311  
შებეი 248  
შეკვეთილი 267  
შიდა ციხე 121, 122, 129  
შინა ქართლი 327  
შინდარა (შინდისი) 215, 216  
შიო მღვიმე 215, 241  
შორაპანი, შორათანი (სარაპანი) 244,  
289, 296, 297  
შუეა იმერეთი 289  
შურისციხე 213  
შჰაგეაშა 228

ჩააბალგრზჰა 286  
ჩეკქეზთა აეტონ. ოლქი 247  
ჩიხა 297  
ჩიხორი 237  
ჩრდ. კავკასია 11, 157, 174, 191, 230,  
283

ჩრდ. კავკასიონი 196  
ჩხარი 223  
ჩხეეი 223

წერიელას ხეობა 297  
ჩხერის ციხე 225

ფაიში 36

ცედანი 215, 216  
ცივი (ცუ, ხარიენი) 276, 305  
ციკარტი 216  
ციხე-დიდი, სოფ. 328  
ციხისძირი (პეტრა) 261  
ციხისძირ-რიონის რ-ონი 260  
ცროლის მთა 176, 195  
ცვეფსი 294  
ცუცხვატი, ცუცხვათი 289  
ცხენის-წყალი (ცხენ-წყარი) 279  
ცხვარიჭამია 215  
ცხუმი (სუხუმ-კალე), ცხოში, ცხოში 218  
280, 285, 286—289, 291, 305

ძანჯაორნა 213—215  
ძალღანი 328  
ძალღათ-თავი, მთა 328  
ძალღათ-ხევი 328  
ძეგვი 328  
ძე. აღმოსავლეთი 232  
ძე. ახაია 313  
ძე. ლაზიკა 313  
ძე. საბერძნეთი 233  
ძე. სოხუმი 284  
ძე. ტრახეა .(ანაკოფია) 284  
ძირულა 274, 297

წებელდა 16, 220, 283  
წემესი (ნოვოროსიისკი) 294, 300  
წინა აზია 107, 244  
წინეენახი 223  
წინუბანი 328  
წროში (ძამი) 215  
წყაბა, წყებენ (დრანდა) 283, 288, 290,  
291  
წყურგილი 280, 282

ჰალადიდი 271, 275  
ჰალღთავი 225  
ჰანეთი 251, 258, 264, 303, 313  
ჰკალუაში 34, 35

ჰოროხი 258—262, 264, 265, 281, 304,  
310

ჰურია, ჰურიია (ხობი) 276

ხამულა-დერე (ადიენე) 254  
ხანდრა (ხინ-დერე) 267  
ხანისწყალი 264, 297  
ხანძთა 179  
ხარესი 306  
ხარიენი 305  
ხაშური 215  
ხინოს-წყალი (კინტრიში) 267  
ხინოს ხეობა 267  
ხინოში 267  
ხმელთაშუაზღვა 232  
ხობზა (მასაიტყა) 293  
ხობი 274, 275, 276, 279, 305  
ხოზეთი 223

ხორგა, სოფ. 274, 277  
ხორგისწყალი 274  
ხორქენე 296  
ხოსთა 292  
ხოფა, ხოფი 257—259, 261, 271  
ხოფა-მარიალის რ-ონი 259  
ხოფა-სუ (აფსარის-წყალი) 257  
ხრისოროასი (მაქარა) 305  
ხუნანი 323, 326  
ხუფათი (ხუფთა), ხოფა 257, 258  
ხფუსე 287

ჯანდო 214

ჯაეახეთი 55  
ჯიქეთი 29, 281  
ჯორუხ, ჯურუხ (თურქ.) (ჰოროხი) 262  
ჯუარის მონასტერი 20, 226  
ჯუბლას რ-ონი 294

ჰაქურინაჰაბლი, აული 229  
ჰებტალი (ჰაგრა) 294  
ჰერაკლეა 278  
ჰერაკლეს კონცხი 292, 293  
ჰერაკლეუმი, ჰ. მდ. 305, 307, 308  
ჰერეთი 176, 195, 326, 331, 332  
ჰერმასტი (არმოზიკე) 127  
ჰერმონასა 313  
ჰიკრი (ნიკაქსი) 294, 308  
ჰიპპი, ჰიპპე 270, 278, 279



УКАЗАТЕЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИМЕН

- Абазгийское княжество 208, 443  
Абазгия 412, 413, 444, 451  
Абастумани 507  
Абуида 476  
Абхазия 7, 8, 11, 12, 14—16, 28, 31,  
78—80, 291, 344, 349, 353, 361, 364,  
374, 427, 431, 434, 436, 440, 444,  
460, 466, 467, 497, 503  
Абхазская АССР 496, 504, 507  
Абхазское княжество 351, 352, 502  
Абхазское царство 337, 363, 445, 450,  
453, 485, 495, 501  
Абхазское эриставство 348  
Авария 487  
Аварское ханство 494  
Авлабары 168  
Авники 451  
Авораха 468  
Авчала 505  
Агбулахский р-он 447  
Агудзера 507  
Адекум 248  
Аджария 497  
Аджаро-Ахалцихский хребет 336, 497  
Аджарская АССР 496, 504, 507  
Аджарская область 497  
Адрануши (Артанудж) 451  
Адчара (Аджария) 38  
Адыгейская АО 465  
Азербайджан 159, 435, 436, 456, 461,  
489  
Азербайджанская ССР 159, 465, 466,  
468  
Азиатская Сарматия 476  
Азия 138, 391, 473  
Аку, Акушихе 288, 289  
Алазани, р. 261, 334, 358, 362, 379,  
381, 437—439, 497  
Алания 478, 484, 495  
Албания, Алвания 138, 207, 334, 360,  
378, 381, 383, 387, 389, 390, 392,  
398, 399, 403, 419, 428—430, 454,  
458, 466—469, 473, 476, 484, 494  
Алгети 332, 338  
Алланские ворота 439, 458, 480, 481,  
484, 491, 492  
Алмня 476  
Амастрида 464  
Америка 504  
Амида 488  
Анакопская крепость 431  
Анапский район 478  
Андрюковская, ст. 246  
Апахушк 455  
Апсару 257  
Апшиля 431  
Арага (Арагви), р. 120, 385  
Арагви, р. 118, 133, 164, 209, 323,  
327, 362, 392, 427, 437—440, 497  
Арагвская долина 439  
Арагвское ущелье 446, 452  
Аракс, р. 357, 363, 372, 373, 378, 454  
Аргвети (Вост. Имеретия) 338, 402,  
409, 444, 452  
Ардон, р. 482  
Арзен 451  
Арпиан-Картли, Арпиан-Картли 135, 136,  
373  
Арпши 454  
Армази, гора, гор. кр. 104, 105, 120,  
140, 146, 324—328, 331, 347, 348,  
381, 387, 397, 431  
Армази-Михета 346  
Армазисхеви 134, 140  
Армения 47, 48, 143, 207, 263, 345,  
347, 349, 357, 360, 361, 366, 377,  
381, 386, 387, 390, 391, 398—400,  
403, 405, 407, 414, 419, 422, 425—  
432, 435, 436, 440, 446, 447, 450,  
451, 455, 458, 461, 484, 490, 491,  
493, 499  
Армозике 120  
Армошя 255  
Арран (Кавк. Албания) 480, 488, 489

- Арсианский хр. 497  
 Артан (Артахан) 440, 443  
 Артанудж 363, 442, 454  
 Арташат 143, 386  
 Архаве 255  
 Археополь (Цихе-Годжи, Нокалаке-  
 ви) 393, 414, 417, 430  
 Арчеш, г. 456  
 Аспенор 440  
 Аскорос, р. 254  
 Астиль (Атель, Итпль) 404  
 Атель-Волга, р. 457  
 Атени 427  
 Атрапатакан 429  
 Атропатенская Мидия 373  
 Атчар 440  
 Афон 440  
 Ахалкалаки 369  
 Ахалкалакский р-он 423, 452  
 Ахалцихская котловина 497  
 Ахемендская империя 346  
 Ахея 477  
 Ахтала 507  
 Ахэунт, р. 475, 477  
 Аюдаг, г. 464
- Баб-ал-Лал (Аллан) 490  
 Баб-у-ал-Абваб, ал-Баб, баб (Дер-  
 бент) 456, 480, 481, 484, 490—493,  
 495  
 Бабушера 511  
 Багдад 339, 432, 436, 459  
 Багинети 134  
 Багреванд 419  
 Баклановка, р. 287  
 Бактриана 138, 466  
 Бактрия 138  
 Баку 161, 170  
 Бакурини 507  
 Бакурианское устье 338  
 Баладжар, р. 490  
 Балтика 451  
 Бана 363  
 Баснани 455  
 Батуми 161, 170, 504, 505, 507, 508  
 Бахмаро 507  
 Башкичетская равн. 497
- Баязетская обл. 456  
 Бейза (Бейда), г. 457  
 Белая (Хипста), р. 228, 287  
 Беленджер (Булгар), г. 457  
 Берсилия 457  
 Бесстрашная ст. 246  
 Бетания 506  
 Бет-Ишакун 488  
 Бзыбь, р. 7, 347, 360, 497  
 Бзыбское устье 477  
 Ближний Восток 137, 160, 168  
 Боас (Фазис), р. 334, 335  
 Болнис 422, 427  
 Большая Лпаква, р. 482  
 Большие Овские врата (Дарьял) 404  
 Большой Кавказ 496, 498  
 Большой Тегень 247  
 Боржоми 506, 507  
 Боржомское устье 336  
 Борн 146  
 Борчалниский р-он 447  
 Боспор 203, 381—384, 470—473, 475,  
 485  
 Боспорское царство 468, 471  
 Босфорраджан (Васпуракан) 480  
 Броцула 507  
 Брутсабдзели 482  
 Булгар, булкар 457  
 Бухлей 417  
 Бухх 483, 490, 493
- Вакс 165  
 Валагир 481, 482  
 Ванское озеро 357, 456  
 Варачан, г. 457, 464  
 Варсан 492  
 Варцихе (Родополь) 393  
 Вахрарзан (Серир) 491, 493, 494  
 Верхняя Авчала 326  
 Верхняя Имеретия 334, 338, 409  
 Верхняя Рача 482  
 Видный, мыс 293  
 Византийская имп. 407  
 Византия 87, 88, 343, 344, 348, 351,  
 361—364, 398, 403, 405, 410, 412—

- 416, 418, 419, 425, 428—430, 442, 444, 450, 451, 454, 460, 463, 495, 502
- Вирк, Ивирк (Картли) 331, 333
- Внутренний Картли 327
- Воарп, р. 246
- Военно—Грузинская дорога 164
- Волга 456—458
- Восток 454
- Вост. Грузия 78, 133, 323, 337, 341, 342, 345—348, 350—352, 355, 358, 360—363, 368, 372, 373, 377, 379, 394, 399, 402, 424, 431, 436, 439, 444, 450, 452, 454, 468, 476, 480, 483, 485, 485, 490, 498—500, 502, 504
- Вост. Грузинское гос-во 135, 136
- Восточногрузинское ц-во 120, 143
- Вост. Закавказье 159, 164, 167, 349, 355, 436, 487
- Вост. Кавказ 465, 467, 475, 479, 483, 490, 493, 495
- Вост.-Римская имп. 205, 347, 392, 395, 398, 403, 412, 478, 485
- Гавазн 445, 454
- Ганджийское ханство 352
- Гагринский хр. 496
- Гагры 507
- Гарет-Убани 169
- Тегене (Большой Тегень), р. 246
- Тегенезий (Малый Тегень) р. 246
- Геленджик 477
- Георгиевск 352
- Геракля 474
- Гермаст 474
- Гиер 474
- Гиркания, Иркания 138
- Гл. Кавказский хр. 438, 439
- Глола 481, 482
- Гогаренз 378
- Голгула 439
- Гомаретская равнина 497
- Гомборское шоссе 427
- Горгиния (Анапа) 468, 470, 472
- Горн 507
- Готия 463, 464
- Грузинская ССР 164, 165, 170, 465, 496
- Грузинское царство 337
- Грузия 47, 48, 80, 82, 87—90, 105, 116—122, 130—134—137, 142, 144, 145—147, 158—170, 200, 203, 204, 206, 210, 289, 329, 335, 338, 339, 341—355, 357, 360, 361, 362—366, 373, 378, 383, 391, 393, 395, 400, 403, 413, 421, 424, 427, 430—432, 436, 439, 440, 443—447, 449, 451, 453, 455, 458—460, 475, 484, 486, 495, 496, 510, 512
- Гульрипш 507
- Гумик 491
- Гурган, Гурзан (Картли) 331, 343
- Гурдинские горы 474
- Гурийское княжество 351
- Гурня 38, 353, 499, 503, 504
- Дагестан 352, 439, 457, 480, 483, 484, 487
- Дагестанская авт. респ. 465
- Дара 418
- Даргинское владение 494
- Дарьял, Дарнал, Дарналан 160, 360, 385, 386, 446, 473, 478—481
- Дарьяльская дорога 385
- Дарнальский проход 334, 346
- Дарнальское ущелье 358, 379, 459, 490, 497
- Двалетия 403, 481, 482
- Двин 89, 420, 422, 461
- Дебеда 338
- Девис-Намухли 329, 330
- Дербент 341, 388, 458, 461, 462, 487, 489, 491, 493
- Дербентская стена 483
- Дербентский путь 473, 495
- Дербентское владение 494
- Детлясьв 248
- Джавахети, Джавахетия 342, 443, 446, 452, 499
- Джавахетское плоскогорье 497
- Джидан 457

- Джурзан, Джурджан (Картли) 437,  
 455, 480  
 Джуршан, Джаршан (Серир) 494  
 Дзаглаани 328  
 Дзаглат-тави 328  
 Дзаглат-хеви 328  
 Дзегви 329  
 Дзирула, р. 409  
 Дигони 328, 329  
 Дигор 481, 482  
 Дицианская земля 36  
 Диоскуриада 376, 466, 473, 474  
 Диоскурия (Сухуми) 346, 356, 358,  
 375, 376, 379, 381, 383, 388, 466, 468,  
 470, 474, 475, 499  
 Дманиси 363, 369, 446  
 Добоханское ущелье 164  
 Доц, р. 385, 476  
 Дорос 463, 464  
 Дранда 427  
 Дунайский бассейн 357  
 Дурдзук 480  
 Дурдзукские врата 23, 481  
 Дурдзукский путь 481  
  
 Евдусия 477  
 Евксио 138, 479  
 Европа 168, 504  
 Европейская Сарматия 262  
 Евфрат, р. 136  
 Егер-к (арм.), (Лазика) 393  
 Егриси 393, 402, 405, 406, 409, 410,  
 417, 421, 428, 431, 444, 450  
 Егр-ны (абх.), (Лазика) 393  
 Ермонасса 468  
  
 Жба 482  
 Жгелисхобис-цкали, р. 481  
  
 Закавказье 135—139, 161, 164—166,  
 169, 170, 345, 349, 353, 357, 360, 366,  
 373, 377, 389, 391, 420, 425, 428—  
 430, 434, 435, 438, 440, 442, 446, 451,  
 458, 461, 462, 469, 473, 479, 484,  
 492, 494, 496, 499, 501, 503  
 Закатала 487  
 Занган 342  
 Запад 233  
 Зап. Алвания 332  
 Зап. Грузия 131, 133, 138, 143, 147,  
 201, 205—208, 337, 341, 342, 345,  
 348, 349, 352—358, 360, 362, 363,  
 374, 379, 389, 397, 401, 402, 409, 410,  
 430—434, 443, 444, 450, 452, 498—  
 500, 504  
 Зап. Евраона 160, 233, 352, 368, 451,  
 502  
 Зап. Закавказье 164, 355, 375  
 Зап. Кавказ 382, 468, 474, 476, 478,  
 495  
 Зассовская, ст. 246  
 Захи 482  
 Захис-цкали, р. 482  
 Зекарн 481, 482  
 Земо-Авчала 132  
 Зестафонский р-он 409  
 Зикхиа 484, 485, 495  
 Зиркиран (Макиран) 483, 491, 493,  
 494  
 Зрамага, р. 482  
 Зугдиди 81, 507  
 Зугдидский р-он 511  
  
 Иберия, Иверия 105, 117, 120, 133,  
 136, 140, 141, 144, 145, 200—208,  
 329, 331, 336, 345—347, 357—369,  
 371, 373, 377—380, 383—400, 401,  
 403—408, 414, 415, 419—424, 429,  
 438, 451, 455, 466, 467, 469, 470,  
 476, 499, 501  
 Иер 474  
 Икар, р. 474  
 Имеретия 133, 353, 499, 503  
 Имеретинское ц-во 351  
 Ингури, р. 7, 277, 497, 506, 511  
 Индия 138, 358, 379, 422  
 Иори, р. 362, 439, 497  
 Ипанида (Кубань), р. 468  
 Ирак 88, 493  
 Иран 159, 206, 207, 334, 349, 352,  
 360, 361, 377, 387, 391, 392, 396—  
 400, 401, 402, 404, 407—411, 413—

- 415, 417, 419, 420, 423, 425, 428, 432,  
478, 479, 483, 501
- Ирканія 466
- Исани (Авлабар) 168, 169
- Искурия, мыс 376
- Испир (Спер) 372
- Итиль 456, 457
- Кабак, Кабк, Капкох (Кавказ) 483,  
493
- Кабардино-Балкарская АССР 465
- Кавказ 7, 11, 27, 38, 136, 138, 161,  
164, 169, 170, 171, 251, 256, 270,  
274, 293, 345, 351, 352, 356, 357,  
403, 465—476, 481—484, 487, 492
- Кавказские ворота 138, 473
- Кавказские горы 456, 473
- Кавказский хр. 133, 165, 377, 381,  
384, 417, 430, 465, 467, 476, 479,  
481—483, 490
- Казань 88
- Казн-Кумух 494
- Кала 169
- Каладжинская, ст. 246
- Калапотамос, Калапатамос 253
- Каликала (Эрзерум) 435
- Камбечан 439
- Камнбаран 480, 490
- Каппадокня 388, 474
- Карабахское ханство 352
- Кара-Кайтахское владение 494
- Каракубань 248
- Карасу (Кирасу, Карасубазар) 464
- Карат, р. 275
- Карачаевская АО 465
- Карачай 478
- Карнская (Эрзерумская) обл. 455
- Карс 455
- Карсани 329
- Каренис-хеви 132, 329
- Карталинская низина, равнина 497
- Карталышский хр. 164
- Картли, Картлия, Карталиния 119,  
132, 133, 135, 159, 207, 209, 210,  
324, 327, 329—337, 347—349, 360,  
364, 372, 381, 386, 391, 393—398,
- 400, 401—406, 409, 410, 415, 417,  
419, 438, 440—447, 449, 452—454,  
459, 460, 480, 482, 486
- Картли, г. 324, 325, 327
- Картли, дер. 328, 329, 331
- Картли, р. 330
- Картлийское княжество 348
- Картлийское ц-во, Карталинское ц-во,  
351, 352
- Картлийско-Кახетинское ц-во 352
- Касаба 309
- Касари, Касри 482, 486
- Касарис-хеви, Касрис-хеви, р. 481, 482
- Касарские ворота (Касрис Кари) 481
- Касарское ущелье (Двалетия) 481
- Каспи 505
- Каспий 483
- Каспийское море 138, 358, 372, 379,  
385, 466, 467, 469, 487, 497
- Кახетинская низина 497
- Кახетинское княжество 348, 362; 453,  
483
- Кახетинское хорепископство (царство)  
351, 445, 501
- Кახетия 159, 337, 349, 353, 364, 365,  
422, 427, 437—440, 445, 447, 449,  
452, 474, 486, 487, 490, 498, 503,  
504
- Қацхи 452
- Клезанн 507
- Қыршла, р. 409, 497
- Кегритика 305
- Кедела 482
- Келасури 431
- Керавские горы 467, 475
- Керасунт 345, 374
- Керченский пролив 468
- Кецей 450
- Киевская Русь 352, 502
- Кинтриши, р. 497
- Кины, 468
- Кипр 429
- Кир (Кура), р. 120, 138
- Кларджия, Кларджети 88, 363, 440,  
441, 443, 445, 451
- Клдсети 117

- Кледкарн 452  
 Кледкарская область 452  
 Клисурская ограда 431  
 Клухорская дорога 385  
 Клухорский перевал 444, 495  
 Кобань 355  
 Кобулетн 406, 507  
 Кобулетский р-он 511  
 Коджори 507  
 Кодори, р. 347, 360, 417, 497, 506  
 Кодорское ущелье 430, 478  
 Кодорский хр. 496  
 Колхида 117, 130, 133, 136, 200—202, 204, 307, 345, 346, 355—358, 360, 371—375, 378—383, 385—389, 392, 402, 406, 407, 408, 473—476, 499, 501  
 Колхидское государство 347  
 Колхидская низина 131, 497, 511  
 Колхидское ц-во 205  
 Константинополь 87, 207, 208, 344, 401, 402, 417, 463, 465  
 Корак 476  
 Красное море 136, 372  
 Круна 474  
 Крым 464, 473, 477, 478  
 Крымская Готия 463  
 Крымский полуостров 471, 477, 485  
 Ксанн 441, 445, 482, 497  
 Ксанское ущелье 353, 439, 440, 503  
 Куабни, дер. 328  
 Кубанская низменность 476  
 Кубань, р. 7, 248, 476  
 Кубинское ханство 494  
 Кударо 482  
 Кулискарн 82  
 Кума, р. 456  
 Куманья 386, 474  
 Кура, р. 118, 132—134, 137, 159, 164, 201, 324, 325, 327—329, 349, 358, 372, 378—381, 392, 397, 404, 421, 422, 438, 443, 459, 482, 490, 497  
 Курла (Квирила), р. 269  
 Кутанси, Кутатиси 168, 269, 363, 369, 393, 409, 414, 506, 507  
 Лаба, р. 246  
 Лазика 206—208, 347, 360—362, 391, 393, 401, 403, 405, 407—412, 414—418, 430, 444, 477, 501  
 Лазистан 261  
 Лазское ц-во 444  
 Лакз, аль-Лакз (Джуршан, Джаршан) 484, 493  
 Лакуастское ущелье 486  
 аль-Лан 484  
 Ленинград 509  
 Лечхуми 338, 499  
 Лиахви, р. 482, 497  
 Лиран 483, 493  
 Лиси (Лихи) 328  
 Лихи (Сурамский хр.) 444  
 Лихи (Лиси) 328  
 Лифляндская губ. 451  
 Лопотское ущелье 490  
 Лорийское княжество 349  
 Люксембургский р-он 447  
 Миграп-Двалетия 482  
 Мадатовский остров 165  
 Малая Азия 351, 372, 382, 502  
 Малая Лиахва, р. 482  
 Малтаква 507  
 Малый Кавказ 496  
 Малый Тегель 247  
 Мамисонская дорога 385  
 Манаскерт (Мелазкерт) 450, 455, 456  
 Манглиси 422, 507  
 Маншикерт 451  
 Марелиси 506  
 Мартали 329  
 Мартини 454  
 Марухский пер. 495  
 Маскат 480, 483, 484, 490—495  
 Матнана 373  
 Махарадзе 506, 507  
 Мегрелия, Мингрелия 32, 353, 499, 503  
 Мегрельское княжество 351  
 Мекленбург-Шверин 451  
 Менджи 507  
 Меотпда 136, 469

- Меотийское озеро 386  
 Мере 442  
 Мермадал, р. 468  
 Месопотамия 203, 428  
 Месхетия, Месхия 394, 421—423, 451  
 Месхита (Мцхета) 45  
 Метехи 166, 167  
 Метрахия 485  
 Миндзнадзор 442  
 Индия 136, 386—388, 461  
 Милет 376  
 Митаи 371  
 Мокви 454  
 Москва 509  
 Московское ц-во 502  
 Моцамети, дер. 354  
 Мтиулетия 353, 499, 503  
 Мухат-гверди 328—330  
 Мухириси (Мухуриси, Мухирезиси)  
 393, 412, 414, 415  
 Мухранский мост 404  
 Мцхета 116—120, 130—135, 139, 140,  
 159, 167, 325, 327, 330, 347, 373,  
 381, 397, 399, 404, 422, 452, 485  
 Мцхета-Армази 347  
 Мцхетский р-он 132  
 Мцхетское (Иберское) ц-во 377  
 Мычиш (Черная), р. 287
- Надежная, ст. 246  
 Накулбакеви 134; 328—331  
 Насуния 476  
 Натанеби 507  
 Натахтари 164, 165, 507  
 Нахичеванское ханство 352  
 Некреси 439  
 Несос (Исула) 415, 417  
 Нигали 337, 440  
 Нижний Тао 440  
 Нижняя Зрамаги 481  
 Нижняя Картлия 349, 365, 396, 447,  
 454  
 Никопсия 341, 485  
 Нисея 138  
 Новгородская Русь 352, 502  
 Нокалакеви (Археополь) 393
- Норно 504  
 Нуха 487
- Овсетия, Осетия, Осия 403, 446, 477,  
 481  
 Окарт, р. 247  
 Окс, Ох 138  
 Олопецкая губ. 451  
 Олтиси, р. 335  
 Опогур 415, 464  
 Опиза 442  
 Орджоникидзевский р-он 409  
 Орду 375  
 Османская Турция 351  
 Отважная, ст. 246  
 Отрадная, ст. 247  
 Очеччирн 508  
 Ошки 363
- Пагра 477  
 Палеастоми 498  
 Папани 328  
 Парнадр, гора 377  
 Партав 446  
 Партеит 463, 464  
 Парфия 387  
 Парфяиное ц-во 143  
 Парчуан Дурдзукетский 403, 481  
 Передний Восток 147  
 Передняя Азия 117, 136, 203, 349,  
 357, 363, 371, 385, 499, 501  
 Передовая, ст. 246  
 Персармения 335, 419, 421  
 Персида 450  
 Персия 351, 386  
 С. Петербург 328  
 Петра 207, 406, 410, 411, 414  
 Питиунт (Пипунда) 346, 356, 375,  
 377, 381, 406, 412, 467, 474, 499  
 Подгорная, ст. 246  
 Поит 137, 376, 381, 383, 406, 414, 466,  
 474, 475  
 Потн 161, 170, 394, 498, 507, 508  
 Псекупс, р. 248  
 Прикубанье 464  
 Причерноморье 376

- Пшншь, р. 248  
 Пшавня 499  
  
 Рача 338, 349, 482, 499, 500  
 Ргаш 354  
 Реонь, Рьял, (Риони) 269, 270  
 Ретег 464  
 Рим 143, 144, 347, 360, 382, 385—388, 390, 391, 395, 401, 402, 432, 473, 475  
 Римская империя 361, 387  
 Римская республика 346  
 Римское царство 488  
 Римско-Византийская имп. 477  
 Риони, р. 277, 334, 347, 356, 360, 393, 482, 497  
 Рионская долина 347  
 Родополь (Вардцихе) 393, 417  
 Рокская дорога 385  
 Рокский перевал 481  
 Россия 78, 160, 161, 164, 165, 169, 352, 502, 513  
 РСФСР 465  
 Рум 341  
 Рустави 363, 365, 369, 422, 439  
 Русь 363, 451  
  
 Саберио 78  
 Сагамостба 498  
 Сапрме 507  
 Сакартвело 335  
 Самокалако (Мухуриси) 393, 444  
 Самтавро 120, 137  
 Самтредиа 506, 508  
 Самтредский р-он 415  
 Самур. ас-Самур, р. 437, 484, 490, 491, 494  
 Самурзакало 78  
 Самцхе 443  
 Самцхе-Саатабаго 351  
 Самшвилде 363, 365, 369, 454  
 Санария 437  
 Сарапанис (Шорапани) 138, 139, 379, 381  
 Сарматия 203, 385, 473  
 Сассанидское гос-во 483  
 Сассанидский Иран 105, 348  
 Сатовле, гора 328  
 Сахпб-ас-Сарир 484  
 Сванетия, Свания 32, 414, 415, 418, 419, 499, 508  
 Сванетский хр. 496  
 Севастополь (Сухуми) 388, 406, 412, 475  
 Сев. Албания 159  
 Сев. Дагестан 457  
 Сев. Иран 366  
 Сев. Кавказ 169, 349, 355, 357, 366, 386, 387, 395, 418, 430, 439, 450, 454, 465, 473, 476, 478, 489, 490, 501  
 Сев. море 136, 374  
 Сев. Осетия 355  
 Северо-Осетинская авт. респ. 465  
 Севсамора 120  
 Семсидер, г. 456, 457, 464, 484  
 Серир, Сарир 483, 484, 487, 489, 491, 493, 494  
 Сефевидская Персия 351  
 Сехерий, р. 474  
 Сипай 180  
 Сипдан (Масдан) 492, 493, 494  
 Сипдика 470—472, 474, 475  
 Сипдская гавань (Евдусия) 477  
 Сипдское ц-во 471  
 Сиони 167, 506  
 Сирия 425, 428, 451, 458  
 Спсаджан (Сисакаи, Сюшья) 480  
 Сканда 381, 406  
 Сканда-Шорапани 334  
 Скандишавия 451  
 Скифия 251  
 Скифо-Сарматия 467  
 Скумния (Лечхуми) 414, 415  
 Советский Союз, СССР 144, 166, 496, 497, 505, 508, 509, 512, 513  
 Сомхити, Сомхития 338, 481  
 Сомхитское ц-во 364  
 Сохом (Сухуми) 289  
 Сочишский р-он 465  
 Спер 440



- Спокойная, ст. 246  
 Средиземноморье 357  
 Средн. Кавказ 479, 486, 494  
 Старая Мухета 119  
 Субарту 136  
 Сувар (сур) 484  
 Сугдебиль 480  
 Суздальская Русь 352, 502  
 Сулак 456  
 Супса, р. 117, 497, 504  
 Сурамш 507  
 Сурамский хр. 133, 334, 357, 358, 402, 431, 496  
 Сухуми, Сухум-Кале 15, 16, 507, 508  
 Сухумский р-он 511  
 Сюния 428, 429  
 Сюрмене 252  
 Сюрминат 252
- Табарсаран, Табасаран 492—494  
 Табашкури 498  
 Тавры 471  
 Такверн 338  
 Таматарха, Таматархия 464, 485  
 Тананд 386, 390  
 Тапанс 385  
 Тапанс (Дон), р. 383, 470, 472  
 Тао 351, 443  
 Тао-Кларджия 145, 336, 349, 362—364, 442, 443, 445, 448, 450—454  
 Тао-Кларджское княжество, царство 145, 349, 445, 501  
 Тарковское Шамхальство 494  
 Тарон 419, 455  
 Тарсурас 305  
 Тба-Паравани (Топаравань) 498  
 Тбети 442  
 Тбилиси, Тифлис, Тефелис 78, 81, 94, 133, 158, 159—171, 209, 328, 337, 348, 349, 353, 362—365, 370, 396, 404, 420, 422, 430, 432, 434, 437, 439, 440, 446, 447, 458, 459, 499, 503, 505—509  
 Тбилисский эмират, Тифлиссский эмират 349, 362, 364, 365, 445, 453  
 Телави 439, 506
- Тселефис (Толеби) 415  
 Теловани 328, 329  
 Терек, р. 456, 482  
 Техура, р. 393  
 Тигр, р. 136, 391  
 Тир 375  
 Ткварчели 504  
 Тквибули 504  
 Тори 338  
 Трапезунт 374, 388, 406, 434, 451, 472  
 Трапезунтская империя 344, 366  
 Трапезундское ц-во 349, 351, 502  
 Трахся (Гагра) 413  
 Триалетия 131, 345  
 Триалетские горы 452  
 Триалетский хр. 133, 164, 396, 497  
 Трусо 482  
 Туапсинский р-он 465  
 Туман 491, 493, 494  
 Турецкий Лазистан 252, 255  
 Турция 7, 352, 375  
 Тушетия 486, 499  
 Тхиловна 328  
 Тшиш-убани, Цинубани 328
- Уджарма 422, 427, 439  
 Удобная, ст. 246  
 Украина 357  
 Упшти 328, 329  
 Уплис-Цихе 440  
 Упорная, ст. 247  
 Урарту 203, 345, 357, 499  
 Урбинси 427  
 Уруп, р. 246, 247  
 Ухмерпон 414
- Фазис (Поти) 138, 139, 335, 346, 356, 358, 375, 379, 381, 383, 388, 394, 406, 417, 418, 499  
 Фазис (Рлон), р. 201, 355, 358, 374—376, 379  
 Файком 24, 481  
 Фанагория 468, 485  
 Фас (Чорохи), р. 264  
 Фасид 136, 138, 372

- Феодосиополь (Эрзерум) 419, 428, 442, 450, 451  
 Ферейдан 351  
 Ферзь, р. 246  
 Филан 483, 484, 492—494  
 Фуллах, 464  
 Фуртула, р. 254  
  
 Хазария, Хазаретия 403, 436, 444, 459, 464, 481  
 Хазарские врата (Дербент) 464  
 Хазарское море 484  
 Хазарское ц-во 484  
 Хайзан 435, 490, 491  
 Хайландрийская страна 479  
 Халдея, Халдия 357, 434  
 Халдское (Урартское) ц-во 136, 357  
 Хамзин (Хамрин) 491, 493, 494  
 Харагоули, ст. 354  
 Хари 136  
 Харк 455  
 Харьков 509  
 Хасмадан 490  
 Хахит (Кахетия?) 491  
 Хахули 363  
 Хвала 464  
 Хевн 482  
 Хевсуретия 498, 508  
 Херсонес 430, 463  
 Хеттское гос-во 357  
 Хипста (Белая) 287  
 Хирш 492  
 Хлат 456  
 Хоби, р. 49  
 Ходз, р. 246  
 Хопи 277  
 Хорасап 341, 461  
 Хорзена 378  
 Хох 481, 482  
 Храпи 332, 338, 497  
 Хунан 369  
 Хурри (Митани) 372  
  
 Цагверн 507  
 Цалкинская равнина 497  
 Цанаретское ущелье 403, 481, 483  
  
 Цемн 507  
 Центр. Кавказ 375, 467, 468, 478, 486, 490  
 Цибель, крепость (Цебсльда) 414  
 Цив-Гомборский хр. 497  
 Цихе-Годжи (Археополь) 393, 431  
 Цихе-диди 329  
 Цихис-дзирн 207, 406  
 Цроми 362, 427  
 Цукетия 486  
 Чулукидзе, г. 506  
 Цхакая, г. 507  
 Цхалтубо 507  
 Цхал-Цитела, р. 354  
 Цхаростави 427  
 Цхенис-Цхали, р. 412, 415, 497, 506  
 Цхинвали 507  
 Цхисе 209, 423  
 Цхоби 288  
 Цхуми (Сухуми) 363, 369, 431  
  
 Чапал, р. 261  
 Черемн 439  
 Черкесия 481  
 Черкесская АО 465  
 Черкесская гора 482  
 Черная (Мычиш) 287  
 Черное море 7, 138, 203, 345, 347, 348, 356, 358, 372, 374, 377, 379, 381, 385, 388, 406, 409, 434, 444, 450, 467, 474, 476, 477, 496—498  
 Черноморье 248  
 Чечено-Ингушская авт. респ. 465  
 Чигатура 504  
 Чигатурский р-он 354, 409  
 Чор, кр. 266, 332, 479  
 Чорохи 261, 334, 348, 349, 406, 440—443, 497  
 Чорохская долина 89  
 Чхарский р-он 409  
  
 Шабран, Шабран 480, 490—493, 494  
 Шавшия 440, 441, 443  
 Шаккан 480, 490  
 Шамхори 337, 446  
 Шатберд 442

- Шека 484  
 Шемахинская провинция 494  
 Шнга Картли 327  
 Шиндиси 329  
 Ширван 436, 480, 481, 483, 490, 492  
 Шови 507  
 Шорапани 117, 357, 358, 379, 402, 406, 415  
 Шумер 371
- Эгриси 347  
 Эгерк (арм.) 347  
 Энгурн. Ингурн, р. 347, 356, 360  
 Эрети, Эретия (Албания, Арран) 331, 332, 337, 365, 439, 481  
 Эриванское ханство 352  
 Эя 355, 356, 374, 375
- Юго-Осетинская АО 465, 496  
 Южная Армения 501  
 Южная Грузия 336, 338, 351, 362, 447, 450—454, 498, 499  
 Южная Колхида 346  
 Южная Россия 476  
 Южное Закавказье 419
- Ἀδελφός 254  
 Ἀθῆναι 253, 314  
 Ἀχαμφίς 262  
 Ἀχίνας 267  
 Ἀρχτοῦρος 270  
 Ἀρχαβίς 255, 314  
 Ἀσκούρος 253  
 Ἀστέλεφος 279  
 Ἀχαιοὺς 293  
 Ἀψαρος 254, 256, 262, 314  
 Ἀψυρτος 254, 314
- Βαθύς 266  
 Βίσις 293  
 Βόργυς 292  
 Ἐρημα 293
- Εὐρίπον 279  
 Ζάγατις ποταμὸς 254  
 Ἰερισός 267  
 Ἰππος ποταμὸς 278  
 Ισις 267  
 Καλὸς ποταμὸς 253  
 Κολγίδα 295, 298  
 Λαγουμφᾶν 278  
 Λαζική 298  
 Μοχῆ 278  
 Μῶγρος 267  
 Νῆσις 292  
 Νίκοψις 294  
 Νύτρος 267  
 Ὀφιν 253  
 Παρυάδρης 303  
 Πρύτανις 254  
 Πυξίτης ποταμὸς 255  
 Ρέων ὄνομα 269  
 Ρίλιος 253  
 Ρίς 269  
 Σιγάμην ποταμὸς 276  
 Σκυδίσης 303  
 Σουάρμια 252  
 Σουσουρμαϊνον 252  
 Ταρσύρς ποταμὸς 278  
 Τιβρανία 295  
 Ἰσσαυ 251  
 Χάρης 306  
 Χῶβος 274  
 Ψάχαψις 294

- ამგსთა, აფხ. 219  
 აბაა, აფხ. 283  
 აბაზაქენი, აბაზაქსქენი 211—216  
 აბაზგია 217  
 აბაშისქეილი, აბაშისქეილი 220—223  
 აბაშისქენი, აბაშისქენი 223—226  
 აბაძახეზი, აბაძახეზი, აბძახეზი 227—230  
 აბაძქეა, აფხ. 29  
 აბოცი 230  
 აბუეა, აბუეუეზი 230  
 აბრაგი (აბრეკი) 230, 231  
 აბსოლუტრეზმი 231  
 აბულეთისქენი 223  
 ადად 128  
 ადეში 233  
 ადილე-ზაბზ. 30  
 აელაბარი, ჰაელაბარი 152, 234  
 აზატი 234, 235  
 აზნაური-აზონაური-აზონელი 235  
 აზო, აზონი 235  
 ათაბაგის სახელო 234  
 ათავად, აფხ. 219  
 ათინა, ათენა 252—254, 314  
 ანხაუე 14, 219  
 აკამფისი 259, 261—266  
 ალაში 235  
 ალთი 240  
 ალთენი (ალტინი) 240  
 ამასალა, ამსალა, ჰამესალა 240  
 ამბა (ამბა) 240  
 „ამერ“ ანუ „ამიერ“ 240  
 ამერეთი 240  
 ამილახვარი, ამილახორი, ამირახორი  
 241, 242  
 ამილახორის შვილები 241  
 ამირ, არაბ. 242  
 ამირ ახურ, არაბ. 242  
 ამირეციზი 242  
 ამირსპასალარი 242  
 ამირსპასალარის სახელო 243  
 ამირჩქარი 243  
 ამუნასკირი 243  
 ამუნელისქენი 243  
 ანჩაბაქე 28  
 ანხაუე 14, 219  
 არგვეთი 243  
 არმაზი 175, 325  
 არმენოხალიბეზი 304  
 აფსარე 256  
 აფსარი, აფსილი, აფშილი 245  
 აფშილაქა 245  
 აყ, თურქ. 245  
 აყსაყალი, აღსაყალი, აქსაყალი 245  
 აშორო 246  
 აშოთან, შოთა 246  
 აშოტი 246  
 აჩუხჩი 243  
 ახუეგ, აფხ. 219  
 აპ, აპრა, აფხ. 28  
 ბაგინი 128  
 ბათომი, ბათუმი 266  
 ბათუსი 266  
 ბაჟი 271  
 ბარე, ბარუ, ირან. 234  
 ბასლინაი 246  
 ბასლინეური მეტყველება 247  
 ბზადულები 247  
 ბზამუყეა 247  
 გააზატეზა 234  
 გოგუაქე 41  
 გუგუნა 222  
 ღაბანი 126  
 ღადიანობა 28  
 ღარბაზი 231  
 ღარბაზობა 242  
 ღედოფალა 40  
 ეგეროსუნქ (ეგრისის სვანეზი) 3  
 ეზოსმოდვარი 112  
 ენა ქართლისა 335  
 ეპიტროპი II2  
 ერისთავი 112  
 ერი ქართელთა 341  
 ეციზი 242  
 ვაზიროზა 242  
 ვარადა 22  
 ვოხეზი, ზოქეზი 265

- ზღაპარი 243  
 ზღაპრის მოლარე 243  
 ზღაპრის უხუცესი 243  
 უკა 229  
 ჯი (ჯიხი) 311
- მეზი 219, 337, 338  
 ანნიკე (სანნიკე) 309
- კრი 54  
 კრია 54, 57, 187  
 ანი 152  
 ზალთუნი 240
- მგვა 243  
 ერპერი (ცერემონიამისტერი) 242  
 ი 55  
 ეთი 55  
 ასე (ხინოსწყალი) 267  
 ლხი 315  
 ლხეთი 298  
 ნსტიტუციური მონარქია 232
- ზი 315  
 შქართა თავადი 243  
 შქრობა 235  
 ქემი 266
- რალი (მარგალი) 312  
 დატურთუხუცესი 242  
 რალი 312
- ალელი, მარილელი 214  
 აგვეთი 244  
 აგველი 244  
 აშანია 28
- ა 107  
 ბგრეთუხუცესი 242, 243  
 ბგრენი 242  
 ზემეთუხუცესი 243  
 აარტყლენი 242
- ვა 40  
 ვე ქართველთა 336  
 ელა 40  
 ინიზეთუხუცესი 243
- კ ქართლისა 335  
 ავრინა 40  
 ალთუნი 240
6. ს. ჭანაშია
- ობერცერემონიამისტერი (ობერკამერჰერ-რი) 242  
 ოხვამე 285
- პარლამენტი 232  
 პიტიაში (უმცროსი, უფროსი) 112
- რაბ-თარბასი 112  
 რატი 212  
 რიონი 269
- საზღვარი 332  
 საკალი, თურქ. 245  
 სამთა ეაჭირთა ჯგუფი 242  
 სანნიკე 309  
 სარემოს ნაცვალი 243  
 სარკინოშთა ერი 339  
 საქართველო 54—56, 57, 59, 180, 181, 187, 196, 331, 335  
 საქართველო (ქართველი) 57  
 საქართველოები, საქართველონი, შვიდი-საქართველო, 56, 57  
 სინჯი 235  
 სიონი 151  
 სპასალარი 242  
 სუსარმია 252  
 სუსურმენე 252  
 სუჯუყ-ყალა 294
- ტამიში, თოუმეში, დღამეში 279  
 ტიერიალა 152
- უდაბური 293  
 უფალა 40  
 უშა<ურა 252
- ფაზისი 271, 272  
 ფასილი 273  
 ფასოა 272  
 ფირალი 230, 231  
 ფსგბჭა 229  
 ფოთი, ფუთი 266, 272, 273  
 ფოსთ (ფოთ, ფუთ) 273  
 ფუტიეთი 273
- ქართველი 54, 55, 57, 174, 186  
 ქართველთა ერი 339

- ქართველთ ლაშქარი 342  
 ქართველთა შეფენი 327  
 ქართლი 174, 178, 179, 180, 181, 187,  
 196, 198, 323  
 ქარიენტი 275, 276  
 ქაჩიბაძე 220, 222, 223  
 ქობე, ხობე 274
- ღალიძგა 282
- ყაზახის ვეჟილობა 245  
 ყაზახობა 230  
 ყარა-დერე 252  
 ყვირილა 268
- შარაშია 27  
 შარეაშიძე 27  
 შარეაშიძეობა 27, 28  
 შარელი 27  
 შიდაციხე 175  
 შტალმაისტერი 242
- ჩაჩ (ჩაჩბა) 28  
 ჩერქეზი სომხები 247  
 ჩხერიმელა 268
- ციცე (წეწე) 344  
 ციხე 126  
 ცხენით სამსახური 235  
 ცხენი-წყარი 279  
 ცუ (ცივი) 276
- ძევახი (ზევახი, ჯავახი) 110, 111  
 ძაგნაკორნა 215
- წვევა ლაშქრისა 243  
 წინასწარმეტყველა 40
- ჭაბუკა 40  
 ჭოროხი 268
- ხარიენტი 276  
 ხინოში 267  
 ხობი 274  
 ხოფი, ხოპი 274
- შაბლი 229  
 შაემეტობა 41  
 შვეალი, არამ. 234  
 შველბარი, ავღანბარი, 152, 234  
 შაჟიბ, არამ. 242  
 შიპი 279

## УКАЗАТЕЛЬ ПРЕДМЕТОВ

- აბაზგ, აბასხ 444  
 აბუაბ 480  
 აბხაზ, აპხაზ 444  
 აგარაკი 209  
 აგორა 329  
 ადყე-ბყე 465  
 ადყე (ჯიგ, დჯიკ-ი) 465, 468  
 აზათყ 334  
 აზნაურყ (მემაჟულე, ნატესავიტ, მსა-  
 ხურეული) 205, 359, 367, 396, 448  
 აზნაური მეპისაყ 448  
 აზყუა (ჩერკესყ) 382, 468  
 ალან 477, 489  
 ანაზათყ 334  
 არგვეთც 338  
 არმაზი 325
- ბაბ-ულყ-აბუაბ (ვორთა ვორთ) 490  
 ბატრიკიყ (პატრიკიყ) 437
- ბერყ 369  
 ბყაგაგა 229  
 ბოდცება (ბენეფიციყ) 368
- ვაზურგან (რაბ-ტარბას) 142  
 ვირ-კ, ი-ვირკ 333  
 ვოიშთვო გრუჟიი 342  
 ვრკან 386
- გალგა 465, 469  
 გელყ (გალგა) 469  
 გლехი 202, 368, 448  
 გირკანიყ 386  
 გორგასარ 399, 400  
 გრუჟიიყ 36, 335, 339  
 გრუჟიყ 335  
 გურგან 386  
 გურსელი 338  
 გე ბაჟილკე 202

- дабани 119  
 далоцва 368  
 дарбази 145, 367  
 даргуа 465  
 дар-и-алан 385  
 дедули 90  
 джизият 362, 431  
 Джикети (Джигети) 382, 468  
 джуар 485  
 дзе 90  
 дидебулы (бояры, герцоги) 366, 367  
 дидебулы азнаурни 448  
 диди мтавари 448  
 дукани, араб. 329
- Закавказье** 346  
 зан (мегрел, лаз) 393  
 землевладение (сапатно, сахараджо, сакутари, сапахевро) 368  
 земский собор 231  
 зена-сопели 133  
 зиг (джик) 468
- иберы 372, 373  
 Испир (Спер) 372
- Кани** 375  
 калаки 119  
 картвели 330, 335, 337, 338  
 картвели (служитель идола) 331  
 картвелта курапалати 443  
 картвелта мепе 443  
 Картли, гора, стр. 323, 325, 327, 331, 332, 336  
 Картли, дер. 328  
 Картли, река, 328  
 Картлос 323  
 каск 371  
 керкет (черкес, черкез) 382, 468  
 кахи 338  
 качи мдабион, мдабноря 448  
 квекана 133  
 клардж 338  
 Клдеари 452  
 кма (вассал) 367  
 княгиня 40
- князь 424  
 кобанская культура 375  
 колоны 380  
 колх (каск) 371  
 крепостные по принадлежности (са-сепо, саеклесно, саазнауро) 368  
 крепостные по происхождению (мкви-дри, паскиди, шеширули, небери) 368  
 кулбакн, пран. 329
- лавк 205, 329  
 лаз (чан) 393  
 лакз (лезг) 494  
 лаон 202, 380  
 лег (лск-и) 469  
 Лиси 328  
 Лихи 328
- маарулау 465  
 магазина 329  
 мамасахлис 404  
 мампали 443  
 мамули 90  
 маргвели (аргвенец) 338  
 марзпан 403  
 мат, мот, мац (язык) 467  
 мдабно 368  
 мдабегре 368  
 мегрели (эгрисец, эгерацн) 347, 393  
 мелнк, араб. 494  
 мепе 202, 380  
 мепе апхазта 444  
 мепе картвелта 145  
 мепета-мепе 443  
 месаме даси 170  
 месепе, месепе глехи 202, 380  
 месх, мешех, муск 338, 371  
 мэнтеви 90  
 Мнташи 372  
 мниис-мокмедн 368  
 младший пятиахш 145  
 мокме, чабуки 368  
 мона 359, 396  
 мсахури азнауриса 448  
 мсахури 396, 448

мсоп.лно 368  
мсоп.лнои эрискаи 448  
мтавары 209, 359, 389, 396, 424, 448,  
483

мтавроба (мтаварство) 424  
мтаврүли 426  
мхевалы 359, 396  
мхедрули 426

**Накулбакеви 329**  
натесавит азнаури 448  
нахарары 334, 400  
нохчуо 465  
нусхури 426  
нынешний питнахш 145

**овс 477**  
Осетн, Осня 477

патрики (батрикий) 361  
патрони (сеньор) 367  
патрон-кмоба 210, 367  
питнахш (старший, младший) 104,  
145, 192  
питнахшат 207  
протон 205

рабат 451  
раб-гарбас (эпитроп, ээсомодзгвари)  
142, 145  
род (гене) 202, 380  
род базилевсов 380

сабрдзанебели 448  
савазиро 367  
Сакартвело 330, 331, 335, 337  
сакутариш 448  
сарацины, народ сарацинов 339  
сармат 467, 489  
саспирь 373  
сасубаро 373  
сатлоба 441  
сахиб, араб. 494  
сахли 398

сепе 202, 380  
сепеоба 202, 380  
сепух 334  
сепецулы 202, 359, 380, 437  
серир (престол) 493  
симмахия 384  
сипид 468  
скиф 467  
солнце Картли 335  
сомхитарш 338  
сопели 133  
субар 371

табал-тубал 371  
тавади 119, 204, 389  
тави 359  
тависуп.лоба 368  
тавиш 204  
тадзереули 448  
тадзришвили 202  
таосли 338  
тбили 165  
Тбилиси 167, 431  
тибарен, таберан 371  
тикин 334  
торели, торец 338  
тубал-каш 375

уазно 359, 396  
упали 448

фемы 337, 338, 342  
филокесари, филоромеи 384

харадж 362, 431  
ханметоба 426  
Хари (Хури) 136  
харки 400  
хорепископ 439  
хосроиды (сепецулы) 437  
хуцури 426

царь грузин, царь Иберлии, царь Ве-  
ликий, 145, 327, 336



царчинебули 204, 205, 359, 389  
цврлли—эри 204, 359, 361, 389, 396  
Цебельда 414  
ципаше-мдгомели 448  
цихе 119  
цхалоба (бенефиций) 368

чан (зан) 393  
черкес, чсркез 382

шавши 338  
шах 483, 494  
шахан-шах 483  
швилл 90  
шеувалоба 368  
шсцхалеба (коммендация) 368  
шнда-цихе 119, 120

шппжесхе (адыг.) 468  
шнджишва (черно-морские черкесы)  
468  
шинжишво (абадзехи) 468

эосмодэгвари 145  
эмир (амира) 431  
эпитроп 145  
эри 202, 204, 359, 380, 389, 437, 442  
эрис-мтавари 209, 361, 424  
эристави 145, 146, 204, 359, 367, 389,  
424  
эриставта-мтавари 424  
эриставт-эристави 367, 443

язык Картли 335

ს ა რ ჩ ი ვ ი

ვიორგი შარვაშიძე, კულტურულ-ისტორიული ნარკვევი	5
„ვეფხისტყაოსნის“ პირველი რუსული თარგმანის გამო	73
Давид Чхотуа и его очерки о поэме Руставели	78
წინასიტყვაობა	83
Грузинка в эпоху Руставели	87
ფსევდო-არსენი	91
გათხრები არმაზში და იქ აღმოჩენილ ძეგლთა ისტორიული მნიშვნელობა	101
Новые редкие археологические находки в Армази	105
საქართველოს ძველი ისტორიული ძეგლები	107
მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ახალი ბრწყინვალე აღმოჩენა	113
Археологические раскопки в Грузии	116
Археологические изыскания в Грузии	118
დიდი მეცნიერული აღმოჩენა	121
Новое археологическое открытие	122
ნაქალაქარ დმანისის ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლის მნიშვნელო-	
ბის შესახებ	123
საქართველოს ძველი დედაქალაქი	126
Мцхета — древняя столица Грузии	130
თბილისი (მოკლე ისტორიული ნარკვევი)	149
Тбилиси — столица Грузии (К 20-летию Советской Грузии)	158
Тбилиси	164
ქართველი ერის წარმოშობის შესახებ	172
საგაზეთო ანგარიში საქართველოს მწერალთა კავშირში გაკეთებული მოხ-	
სენებისა	191
მოხსენების სტენოგრაფიდან გაკეთებული ამონაწერი	194
Тезисы к диссертации проф. С. Джанашиа	200
საენციკლოპედიო მასალა	211
შავიზღვისპირეთის საისტორიო გეოგრაფია	250
История термина «Картли»	323
Из исторического прошлого Грузии	345
Краткий исторический очерк	354
История СССР с древнейших времен до образования древнерусского	
государства	371
Очерк истории горских народов Северного Кавказа с I в. до н. э. по	
X в. н. э.	465
Советская Грузия к всесоюзной сельско-хозяйственной выставке	496
ს. ჯანაშიას შრომების VI ტომში მოთავსებულ ნაშრომთა ბიბლიოგრაფია	514



დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის  
სარედაქციო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

Симон Николаевич Джанашиа

ТРУДЫ, т. VI

(на грузинском и русском языках)

სბ 3446

გამომცემლობის რედაქტორები ლ. კოტრიკაძე, ლ. ახალკაც  
მხატვარი გ. ნადირაძე  
მხატვრული რედაქტორი გ. ლომიძე  
ტექნედაქტორი ნ. ბოკერია  
კორექტორი გ. გრძელიშვილი  
გამომშეები ელ. მაისურაძე

გადაეცა წარმოებას 20.XI.1988; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 11.IV.1988;  
ქალაქის ზომა 60X90<sup>1</sup>/<sub>16</sub>; ქალაქი № 1; ბეჭდვა მაღალი;  
გარნიტურა ვენური; პირობითი საბეჭდო თაბახი 35.5;  
პირ. საღ. გატ. 35.5; სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 34.16;

უე 02356;

ტირაჟი 2600;

შეკვეთა № 3773;

ფასი 5 მან. 50 კაპ.

---

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19  
Издательство «Мецниереба», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

---

საქართველოს სსრ მეცნ. აკადემიის სტამბა, თბილისი 380060, კუტუზოვის ქ. 19  
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19